

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

Viktor BREKHUNENKO, Petro BOYKO, Andriy ZAYATS

UKRAINIAN SPATIAL BOUNDARIES:
A STUDY ON NOTIONS AND THEIR IMPLEMENTATION
IN EARLY MODERN UKRAINE
(XVI – XVIII c.)

LVIV – KYIV
2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ІВАНА ФРАНКА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
імені М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Віктор БРЕХУНЕНКО, Петро БОЙКО, Андрій ЗАЯЦЬ

**ПРОСТОРОВІ МЕЖІ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ:
КОМПЛЕКС УЯВЛЕНЬ ТА ЇХНЯ РЕАЛІЗАЦІЯ
В РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ
(XVI – XVIII ст.)**

ЛЬВІВ – КИЇВ
2023

УДК 930.2:908 (477)''15/17''

Брехуненко Віктор, Бойко Петро, Заяць Андрій

Б 87 Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.

ISBN

У книзі досліджуються ключові проблеми для розуміння історичних корінь сучасного територіального виміру України, а саме: притаманні ранньомодерному українському суспільству уявлення про власний простір та їхня реалізація в політичних концепціях і практиках. З'ясовано комплекс ідей традиційної еліти – князів і шляхти – щодо природних географічних меж українського світу, міжнародне тло її підходів, трансляцію просторових переконань від шляхти до козацтва, яке в середині XVII ст. стало осердям нової еліти, і якому судилося підсумовувати українські зусилля ранньомодерної доби в усіх сферах. Простежено вплив утворення Гетьманщини на територіальні уявлення в Україні, досліджено «символічну географію» запорозького та слобідського козацтва, механізми освоєння козаками теренів на сході та півдні, наслідки формування фактичних просторових меж на цих напрямках. Осмислено масштаби запорозької спадщини, її вплив на подальшу цивілізаційну перспективу колишнього Запорозжя. Зроблено наукову перевірку концепції «Новоросії».

Для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 930.2:908 (477)''15/17''

Рецензенти

д-р істор. наук, проф. *Мирон Капраль*

д-р істор. наук, проф. *Петро Кулаковський*

д-р істор. наук, проф. *Віталій Щербак*

Рекомендовано до друку вченими радами історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 1 2023-24 від 30 серпня 2023 р.) та Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (протокол № 4 від 15 вересня 2023 р.)

Карти і картосхеми *Богдана Смереки*

Підготовлено і видано в рамках дослідницького проекту «Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.)» Національного фонду досліджень України (реєстраційний № 2020.02/0059)

ISBN

© Брехуненко В., 2023
© Бойко П., 2023
© Заяць А., 2023
© Смерека Б., карти 2023

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Авт. – автор, автори

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов.

б. – балка

ВУА – Военно-ученый архив

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

губ. – губернія

Д. – дело

ДАЗО – Державний архів Запорізької області

ДАХО – Державний архів Херсонської області

ДНІМ КП – Дніпровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького. Комунальне підприємство

Л. – лист

м. – місто, містечко

ІР НБУ імені В. І. Вернадського – Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

о. – острів

Оп. – опис, опись

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

р. – річка

РГАДА – Российский государственный архив древних актов

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив

РГИА – Российский государственный исторический архив

РИБ – Русская историческая библиотека

РНБ. ИР – Российская национальная библиотека. Институт рукописей

с. – село

СИРИО – Сборник Императорского Русского исторического общества

сл. – слобода

Спр. – справа

Стб. – столбец

ур. – урочище

Ф. – фонд

ф. – фортеця

Ч. – часть

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Biblioteka Jagiellońska – Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego. Oddział rękopisów

BN – Biblioteka Narodowa

Biblioteka PAN w Krakowie – Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii nauk w Krakowie

Biblioteka PAN w Kórniku – Biblioteka Polskiej Akademii nauk w Kórniku

Biblioteka Ossolińskich – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

K. – karta

Kn. – księga

Sygn. – sygnatura

ЗМІСТ

Передмова (<i>В. Брехуненко, А. Заяць</i>)	9
Розділ 1. Концептуальна стратегія дослідження (<i>А. Заяць</i>)	17
Розділ 2. «Свій» простір у ранньомодерному українському наративі першої половини XVII ст. (<i>В. Брехуненко</i>)	37
2. 1. Базове тло формування та функціонування уявлень	37
2. 2. Модель простору Русі в літописній та поетичній версіях	43
Розділ 3. Ідеї традиційної еліти про природну західну, північну та північно-східну межі українського світу (<i>В. Брехуненко</i>)	59
3. 1. Західний та північно-західний рубіжі	59
3. 2. Північно-східна межа	86
3. 3. Територіальний вимір Русі в інтелектуальній традиції духівництва	94
Розділ 4. Південний та південно-східний кордони: уявлення, традиція, проблема реального контролю (<i>А. Заяць</i>)	105
4. 1. Специфіка просторових меж в умовах Степового фронтиру	105
4. 2. Південний кордон	108
4. 3. Південно-східний рубіж	135
Розділ 5. «Свій» простір очима козаків до середини XVII ст. (<i>В. Брехуненко</i>)	141
5. 1. Переконавання про межі козацького / українського простору	141
5. 2. Початки фізичного проникнення в зону Степового фронтиру	146
Розділ 6. Просторові ідеї доби Богдана Хмельницького (<i>В. Брехуненко</i>)	175
6. 1. Зміна еліт і доля традиційних уявлень про український простір	175
6. 2. Переконавання нової української еліти	177
6. 3. Територія влади	194
Розділ 7. «Символічна географія» еліти другої половини XVII ст. (<i>В. Брехуненко</i>)	203
7. 1. Територіальне питання в кінці 1650-х – на початку 1670-х рр.	205
7. 2. Просторові концепції Петра Дорошенка	220
7. 3. «Ментальні мапи» старшини Лівобережної Гетьманщини	226
Розділ 8. Просторові переконавання у XVIII ст. (<i>В. Брехуненко</i>)	237
8. 1. Проблема «свого» простору в українському наративі XVIII ст.	237
8. 2. Територіальна складова політичних концепцій	244

Розділ 9. Слобідська Україна і розширення українського простору	
<i>(В. Брехуненко)</i>	255
9. 1. Просторові межі Слобожанщини	255
9. 2. Самоідентифікація слобідської старшини	269
9. 3. Еліта Слобожанщини в імперських трансформаціях	278
Розділ 10. Військо Запорозьке Низове і підсумкова ранньомодерна конфігурація українських меж на сході та півдні	
<i>(В. Брехуненко)</i>	289
10. 1. Перегук уявлень запорозької старшини та еліти Гетьманщини	289
10. 2. Уявлення про східний та південний кордони в часи останньої Січі	305
10. 3. Фізичне проникнення до уявної межі та на Кубань	313
Розділ 11. Без корінь: ідеологема «Новоросії» на тлі ранньо-модерних уявлень у Московії про «свій» простір	
<i>(В. Брехуненко)</i>	321
11. 1. Степ у «ментальних мапах» та ідеологічних концепціях еліт	322
11. 2. Органічна складова московського світу чи доєднана частина: Запорозжя очима управлінців краю останньої чверті XVIII ст.	332
Розділ 12. «Голос» запорозької спадщини в імперських перетвореннях	
<i>(В. Брехуненко)</i>	335
12. 1. Оцінка уніфікаторами масштабів спадщини Запорозжя	335
12. 2. Напрямки залучення запорозьців для подальшого розвитку краю	340
12. 3. Підходи до перелицювання запорозьких поселень	346
12. 4. Запорозькі поселення як предтеча для мережі населених пунктів	353
12. 5. Вплив запорозької традиції на урбанізаційний процес	359
Розділ 13. Ключові напрямки еволюції складу населення на території колишнього Запорозжя	
<i>(П. Бойко)</i>	375
13. 1. Курс влади та приватних землевласників на якнайширше залучення переселенців з Правобережної України та Гетьманщини	375
13. 2. Вплив завезення робітних людей, колодників, іноземних колоністів та осадження відставних військових	381
13. 3. Співвідношення допливів. Запорозжці в новій соціальній структурі населення	388
Післямова <i>(В. Брехуненко, П. Бойко)</i>	407
Список джерел та літератури	417
Іменний покажчик	445
Географічний покажчик	457
Summary	473

ПЕРЕДМОВА

Уявлення в суспільстві про свій природний простір та про його співвідношення з поточними кордонами є тим чутливим нервом, який з пронизливою відвертістю сигналізує, наскільки тісним може бути зв'язок між науковими образами і практичними потребами. Вчергове увиразнила цю закономірність і новітня російсько-українська війна, яка, розпочавшись у 2014 р., підірвала основи глобальної безпеки. Ідеологічний супровід російського вторгнення щільно пов'язаний із прагненням Москви по повній скористатися зі спадщини наукового та навколо наукового освоєння проблеми еволюції просторових меж України і Російської імперії. Точкою опори для вибілювання військової агресії в загальносвітовому вимірі стали дбайливо навіювані скрізь упродовж XIX – початку XXI ст. викривлені стереотипи сприйняття українського минулого крізь московські окуляри. Сучасні спекуляції, які на позір базуються на нібито науковому знанні, набули ознак справжньої інформаційної війни, змусивши й протилежну сторону активно шукати історичні аргументи та пропагувати їх по всьому світу.

Буквально на очах давня інтелектуальна конкуренція на ниві інтерпретації української та російської історії, а особливо минулого українсько-російських стосунків, стала невід'ємним чинником всеохопного ціннісного протистояння в різних сферах, включно з безпосередніми військовими діями. І проблематика просторових меж прогнозовано опинилася на вістрі. Чого варте бодай витягування московськими елітами зі своїх запасників ідеологеми «Новоросії». Родом із XIX ст., вона проголошує сучасну Східну та Південну Україну органічною частиною історичних російських земель і в трохи освіженому вигляді використовується як основа російських інформаційних стратегій, покликаних обґрунтувати територіальні претензії до Української держави та й саму військову навалу.

Концепція «Новоросії», як і решта ключових сучасних російських візій, сягають своїм корінням у ранньомодерні часи, вирішальний період для формування історичних просторових меж українського світу (особливо на півдні та сході), коли на базовому рівні була визначена його теперішня територіальна організація. Саме притаманні тоді українському суспільству переконання про власний простір та їхнє втілення в різноманітних політичних концепціях і практиках його фізичного освоєння є ключовим чинником для розуміння історичних передумов сучасного територіального виміру України та суспільних уявлень про природні історичні межі українського масиву. Тож без детального аналізу спадщини ранньомодерної доби науковий образ проблеми буде й надалі фрагментарним, а також уразливим для різноманітних ідеологічних маніпуляцій.

У пізнавальному вимірі цілісна інтерпретація як просторових переконань, так і реальних територіальних набутоків тих часів важлива для формування низки принципів складових українського історичного наративу. Потрібне докладне з'ясування того, якими бачили оптимальні межі «свого» простору і традиційна еліта (князі та шляхта), і нова, базована на козацькому стані? Звідки і які бралися аргументи для легітимізації ідей в очах зовнішнього споживача? Куди сягала територія, опанована українським світом фактично? Зрештою, як усе це сприймалося зацікавленими сусідами саме в ранньомодерну добу, тобто ще до появи суто модерних підходів до конструювання територіальних концепцій?

Реалізація перелічених завдань вимагає глибокого дослідження широкого кола проблем, пов'язаних із еволюцією в часі світоглядних образів, та механізмами й наслідками втілення останніх, як-от: уявний і реальний ранньомодерний український простір; вплив утворення Гетьманщини та зміни еліти на територіальні концепції; міжнародний резонанс українських підходів; стратегії освоєння козаками території на сході та півдні; «символічна географія», властива світобаченню запорожців і слобідського козацтва та її співвідношення з просторовими ідеями еліти Гетьманщини; масштаби і роль запорозької спадщини в історії Східної та Південної України; становлення мережі українських поселень на сході і проблема фізичної межі опанованої козаками території.

Без сумніву, відповіді на зазначені питання іманентно наділені міждисциплінарним значенням як важливий стимул для подальших історичних, демографічних, соціологічних, культурологічних досліджень минулого України та його впливу на сучасні світоглядні імперативи, регіональні ідентичності, політичні програми й практики. Водночас якісна концептуалізація актуальна також для опрацювання адекватної суспільної реакції (насамперед в Україні) на новітні виклики, породжені геополітичними змінами у світі та новітньою війною, розв'язаною Росією. Утверджуючи цілісні уявлення про формування історичної української території як предтечі нинішніх кордонів, описуючи переконання тодішнього населення на теренах сучасної Східної та Південної України, дослідження заходить у площину стереотипів сприйняття відповідного комплексу проблем у сучасному українському суспільстві та поза ним. А отже, результати таких наукових пошуків прямо стосуються функціонування у світовому інтелектуальному просторі образів України та її історії, наукової ревізії російськоцентричних концепцій, послідовно нав'язуваних упродовж XIX–початку XXI ст. Ці результати також важливі для формування в Україні оптимальної моделі політики пам'яті з опертям на розуміння історичного підґрунтя сучасних регіональних ідентичностей та стереотипів мислення. Зрештою, підсумки дослідження можуть дати істотний поштовх для подолання у світогляді різних прошарків українського соціуму викривленого сприйняття низки важливих сторінок минулого України, її просторового та людського виміру, утверджуватимуть адекватну реакцію на спільні цінності та на регіональне розмаїття.

***

Як не дивно, але, попри свою очевидну значущість, донині проблематика ранньомодерних уявлень про український простір і практик щодо їхнього фізичного втілення не досліджувалася системно. На сьогодні історіографічна традиція представлена нагромадженням слабо пов'язаних між собою локальних напрацювань, перемежованих хронологічними й тематичними прогалинами. Це принципово унеможливило формування цілісного полотна, відкриваючи шлях до накидання віддалених від джерел концептуалізацій та нав'ювання спекулятивних стереотипів. Утім, у науковому обігові перебуває низка цінних ідей і спостережень, які створюють своєрідні точки опори і виконують роль вагомого інтелектуального підживлювача. Зокрема, на теоретичному рівні плідним є сучасний дискурс про феномен простору та перспективи концептуалізації так званої «просторової історії»¹. У площині досліджень безпосередньо проблеми результативно з'ясовувалися тогочасні моделі «руського народу»², деякі просторові переконання, продемонстровані волинською шляхтою на доленосному Люблінському сеймі 1569 р.³, образи меж Русі в польських наративах другої половини XVI – першої половини XVII ст.⁴, річпосполитсько-турецьке розмежування 1633 року⁵. Однак лише позначена проблема осмислення східної та південної межі українського масиву традиційною українською елітою, трансляція просторових ідей шляхти в козацьке середовище, притаманні козакам до середини XVII ст. уявлення про властиво козацький та український простори, сприйняття сусідами територіальних переконань князів, шляхти й козацтва.

¹ Див. зокрема: The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspective, ed. By Barney Warf, Santa Arias. Routledge, 2009; *Schlögel K.* Im Raume lesen wir die Zeit: Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik. München, 2003; *Бемлій О.* Історик на позовах із простором, або чи можлива синхронізована історія // Український гуманітарний огляд. Київ, 2012. Вип. 16–17. С. 132–181; *Верменич Я.* Просторове моделювання історії: зміна парадигм // Схід і Південь України: час, простір, соціум: колект. монографія: у 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2014. Т. 1. С. 16–53.

² *Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005; *Сас П.* Витоки українського націотворення. Київ, 2010; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008; *Її ж.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002; *Її ж.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ, 2012; *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985; *Drozdowski M.* Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa, 2008.

³ *Літвін Г.* Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. Між унією та інкорпорацією // Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини та Брацлавщини (1569–1648). Київ, 2016. С. 426–427; *Старченко Н.* Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» // Український історичний журнал. 2019. № 2. С. 10

⁴ *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI–середина XVII ст.). Київ, 2008. Т. 1. С. 161–173, 219–233.

⁵ *Крикун М.* Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633р. // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII ст. Львів, 2008. С. 302–326.

Здавна в полі зору дослідників перебували особливості представлення територіального питання в політичних програмах еліти Гетьманщини, а також реалізація козаками відповідних ідей упродовж другої половини XVII ст. у взаєминах з Річчю Посполитою, Швецією, Московією, Османською імперією. Саме у цій ділянці докладено найбільше зусиль, хоча й без намірів осмислити проблему фронтально та в поєднанні з суміжними просторовими уявленнями й практиками старшини. Здебільшого увага кожного разу зосереджувалася на певному аспекті, який виокремлювали із загального полотна. Цінними є спостереження стосовно максималістської та прагматичної концепції кордонів Гетьманщини⁶, реальних меж Гетьманщини за Зборівською угодою 1649 р.⁷, обрії переконань Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка про територію влади та її співвідношення з українським простором⁸. Плідно досліджувалися плани еліти Гетьманщини на Північне Придніпров'я та інші руські землі зі складу Великого князівства Литовського і Руського⁹. Проте, за винятком

⁶ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст. : проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. С. 40, 44; *Козут З.* Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Український історичний журнал. 2011. № 3. С. 50.

⁷ *Василенко Н. П.* Територія України XVII віку (Розвідка з історії права) // Василенко М. П. Вибрані твори у трьох томах. Т. 2: Юридичні праці. Київ, 2006. С. 354–371; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. Видання друге, виправлене і доповнене. Львів, 1990. С. 105–106.

⁸ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. IX–2. Роки 1654–1657. Київ, 1997. С. 1130, 1166, 1173, 1283–1294; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. : кордони, населення, право. Київ, 1996; *Литинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія, 1991. С. 44–45; *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. Київ, 1995. С. 26–29; *Степанков В.* 1648 рік: початок Української революції чи домової війни // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2003. Вип. 3. С. 401, 404–405; *Його ж.* Формування української державницької ідеї 1648–1649 років // *Mapra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя / ред. кол. І. Гирич, Я. Федорук та ін. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. С. 477–478; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Третє доопрацьоване видання. Київ, 2009. С. 202–203; 532–533, 558–565, 572–573; *Їх же.* Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011. С. 100–102, 147–151, 274–275, 418–424; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011. С. 448–454; *Його ж.* Епоха Богдана Хмельницького: війна за руські землі // Пам'ятки України. 2020. № 1–3. С. 34–41; *Drozdowski M.* My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648–1649. Białystok, 2015. S. 91, 299, 305, 309; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000. S. 175.

⁹ *Горобець В.* «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. С. 95–110; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. IX–2. С. 908–910, 929–936, 1130, 1257–1272, 1285–1294; *Кочегаров К. А.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 гг. Заключение договора о Вечном мире. Москва, 2008. С. 204–215, 318–322, 336, 346–349; *Литинський В.* Україна на переломі 1657–1659... С. 7–14, 204–232; *Чухліб Т.* Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658) // Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Конотопської битви. Львів, 2010. С. 14–25; *Kossarzecki K.* Działalność wojskowa pułkownika Iwana Nieczajana na Białorusi

кількох фрагментів¹⁰, майже зовсім невивченими залишаються ідеї козацької старшини середини XVII–XVIII ст. про південну та східну межу України. Особливо це стосується впливу на них появи Слобожанщини (попри суттєву активізацію останнім часом досліджень з історії цього регіону¹¹), а також інституціоналізації запорожців у Військо Запорозьке Низове.

Зрештою, найбільшою прогалиною залишається з'ясування комплексу уявлень і практик запорозького козацтва, спрямованих на ментальне й господарське опанування території сучасної Східної та Південної України. Зусилля, докладені дослідниками останнім часом, результативно підсилили вивчення окремих аспектів цієї тематики: кордони Вольностей Війська Запорозького Низового в московсько-турецьких угодах, протистояння запорожців з Військом Донським за східний кордон, окремі аспекти заселення краю¹². З'яви-

---

w latach 1657–1659 // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2005. Вип. 5. С. 359–391; *Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. Warszawa, 1963. S. 29–30.*

¹⁰ *Тайрова-Яковлева Т. Г.* До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. // Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 67–73.

¹¹ Імперські ідентичності в українській історії XVIII – половини XIX ст. / ред. В. Ададуrow, В. Склокін. Львів, 2020; *Маслійчук В.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. Харків, 2003; *Його ж.* Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVI–XIX ст. Харків, 2007. *Його ж.* Здобутки та ілюзії: Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст. Харків, 2018; *Кравченко В.* Харьков / Харків: столиця Пограниччя. Вильнюс, 2010; *Михайліченко М.* Родовідна книга Харківського намісництва як джерело з історії слобідського дворянства. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2011; *Посохова Л.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків, 2011; *Потапенко С.* «Замість себе віру в суді бути»: адвокати Слобожанщини XVIII ст. Київ, 2021; *Склокін В.* Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: Просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів, 2019.

¹² *Бачинська О.* Українське населення Придунайських земель: XVIII – початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння). Одеса, 2002; *Бачинська О.* Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). Одеса, 2009; *Бойко А.* Досліди історії Степової України. Запоріжжя 2021. Т. 1–2; *Бублик О.* Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2017; Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / упор. В. Мільчев. Запоріжжя, 2004; *Лиман І.* Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя, 2004; Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. / за ред. О. Репана. Київ, 2020; *Паталах О.* Від Січі до Чорномор'я: запорозьке та чорноморське козацтво в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII століття. Київ, 2020; *Пірко В.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк, 2004; *Плецький С.* Організація охорони кордонів Нової Січі. Запоріжжя, 2011; *Полторак В.* Розмежування Вольностей Війська Запорозького та Війська Донського в 40-ві рр. XVIII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2005. Вип. XIX. С. 55–57; *Його ж.* Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775): політико-правовий і соціально-економічний аспекти. Дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2007. С. 92–120; *Його ж.* Запорозьке козацтво в Приазов'ї від 1746 до 1768 року // Козацька спадщина / гол. ред. В. В. Грибовський. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 4. С. 79–91; *Репан О., Старостін В., Харлан О.* Палімпсест. Коринія міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська. Київ, 2008; *Старостін В.* Історична довідка про формування території міста Павлограда. Заснування міста (1660–1784). Павлоград: 2014.

лися і спроби оцінки концепції «Новоросії» як ідеологічного конструкту¹³. Але справа не дійшла до розгляду перелічених та суміжних проблем під кутом аналізу як підсумків запорозького періоду, так і його впливу на подальше цивілізаційне обличчя краю в імперських трансформаціях. Досі уривковими є наукові спостереження про значення запорозьких поселень для розвитку мережі населених пунктів у ХІХ ст.

Актуальним стає подолання притаманного історіографічній традиції хронологічного і тематичного роздроблення дослідницького поля. На часі вивести наукове освоєння проблеми на рівень якомога повнішого дослідження комплексу уявлень і практик обох ранньомодерних українських еліт.

***

Ще один магістральний підхід впливає з усвідомлення того факту, що без залучення репрезентативної сукупності джерел якісне історичне дослідження будь-якої тематики принципово неможливе. Саме фрагментарність джерельної бази призвела в минулому до появи і спрощених, і спотворених наукових уявлень про ранньомодерний український простір, сприяючи живучості спекулятивних концепцій на кшталт «Новоросії». Відтак актуалізація в цій книжці масиву джерел максимально враховує наявні археографічні публікації, а також наслідки прицільної евристики, проведеної у тих фондах українських та зарубіжних архівосховищ, де потенційно могли відкритися необхідні джерела.

Фронтальне обстеження археографічних видань дозволило подолати обмеження, накладені розпорошенням опублікованих джерел по численних серійних виданнях, тематичних збірниках та в додатках до монографій і статей. Повний перелік використаних археографічних позицій подано в «Бібліографії». Там же відображені й результати архівної евристики, завдяки якій вдалося суттєво розширити коло залучених джерел. Не повторюючись, тут варто загалом зазначити, що джерельна база дослідження охоплює українські, польські, московські, кримські, турецькі документальні, описово-статистичні, картографічні джерела різного діловодного походження, а також наративи (літописи, щоденники, записки).

Особливо слід наголосити на тому, що ключове місце у структурі джерельної бази наукової перевірки концепції «Новоросії» належить матеріалам діловодства Азовської та Новоросійської губернських канцелярій, тобто імперських адміністративних одиниць, між якими була розчленована територія Вольностей Війська Запорозького Низового після знищення останньої Січі. Тогочасні управлінські рішення, спрямовуючись на трансформацію Запорожжя в імперський простір, без сумніву, наділені першорядним інформацій-

---

¹³ Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новороссия»: 1764–2014. Юбилей на крови. Запорожье, 2015; Ясь О. Терміни «Новоросія» та «Південна Україна» в історичному часі і просторі другої половини ХVІІІ – початку ХХІ ст. : походження й інтерпретації // Схід і Південь України: час, простір, соціум. Т. 1. С. 85–91.

ним потенціалом стосовно ключових для концептуалізації питань: реальне сприйняття російськими чинниками краю як такого, його місця в Російській імперії та співвідношення з сусідніми українськими землями; ставлення до запорозької спадщини; масштаб і сфери її впливу, а також подальша доля; еволюція етнічного та соціального складу населення в імперських перетвореннях у перші десятиліття після ліквідації Війська Запорозького Низового.

Усе це, крім відкриття нових пізнавальних обріїв, розширить можливості для переходу від надміру віддалених від реальних джерел пояснень до дискурсу, в якому сучасний дослідницький інструментарій буде поєднаний з належною увагою до джерельних підстав пропонованих концепцій.

***

Доречно також сказати кілька слів про засади використання в книзі деякої термінології. Передусім йдеться про базові поняття «Русь», «Україна» та похідні від них. Проблему створює переплетення двох обтяжливих обставин: відмінність ранньомодерного семантичного простору цих понять від сучасних реалій та паралельне позначення тоді одним і тим же поняттям різних об'єктів. Зокрема, до середини XVII ст. «Русь» в Україні та в Речі Посполитій загалом вживалась одразу в кількох значеннях: Русь як самоназва держави княжих часів; руські землі Великого князівства Литовського і Руського зразка до Люблінської унії і після; руські землі Корони Польської до Люблінської унії і після; руські землі Речі Посполитої загалом; Русь для позначення окремо української та білоруської частин річпосполитської Русі; Русь як сукупність руських земель Речі Посполитої та Московії; Русь як Руське воєводство. Тож задля уникнення плутанини за потреби додатково зазначається, яка семантика вкладається в термін «Русь». А з метою розвантаження тексту від постійних пояснювальних повторів та для оптимізації стилістики уведено два поняття для найчастіше вживаних випадків. Перше з них – «Русь у широкому розумінні» – щоразу прикладається до сукупності руських земель Великого князівства Литовського і Руського, Корони Польської та Московії, тобто позначає ідеальний, як тоді вважали, простір історичної Русі. Іншою термінологічною конструкцією є поняття «своя Русь» у розумінні масиву власне українських земель, уявлення про який були складовою ідентичності руських князів і шляхти з цієї території. Такі уявлення вперше прорвалися на сторінки джерел під час Люблінського сейму 1569 р., а пізніше перейшли до світогляду козацтва. Водночас з'явилися всі підстави вживати нині поняття «українські князі», «українська шляхта», «традиційна українська еліта», «український простір» тощо.

Поняття «Україна» вживається як еквівалент «своєї Русі». Самодостатні підстави тут створюють новітні дослідження ранньомодерних змін у його семантиці. У світлі останніх напрацювань саме ранньомодерна доба стала переломною в історичній долі поняття «Україна». У другій половині XVII ст. магістральний напрям полягав у використанні його як самоназви

українського світу та однієї із самоназв відновленої під козацьким прапором держави. Хоча воно ще довго перебувало в обігу й у багатьох вужчих значеннях, особливо в лексиці сусідів. Поняття ж «український народ» та «українці» почали позначати ідентичність, поряд із «козацьким малоросійським народом», «народом руським», «русинами»¹⁴.

Зрештою, про доцільність використання понять «Українська держава» (а не «Козацька держава»), «відновлення в середині XVII ст. держави» (замість «створення держави»), «Національно-визвольна війна», «громадянська війна» (а не «Руїна») свого часу вже йшлося¹⁵.

***

Насамкінець висловлюємо вдячність Національному фонду досліджень України, завдяки фінансовій підтримці якого наукового проекту «Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.)» ця книга була підготовлена та побачила світ.

---

¹⁴ *Брехуненко В.* Україна й українці. Ім'я як поле битви. Київ, 2020; *Чухліб Т.* Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2015. Вип. 15. С. 13–41; *Його ж.* Поняття «Україна», «Український», «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659–1665 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2016. Вип. 16. С. 13–46; *Його ж.* Поняття «Україна», «українці», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі, Київ, 2017. Вип. 17. С. 41–79; *Його ж.* «Усі жителі української породи...»: мовна та свідомісна еволюція поняття «народ» у Війську Запорозькому (друга половина XVII ст.) // Чорноморська минувшина. Одеса, 2017. Вип. 12. С. 18–39; Див. також дослідження *Н. Яковенко (Яковенко Н.)* Вибір імені *versus* вибір шляху: назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII століття // *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності... С. 9–43; *Яковенко Н.* «Портрет» і «автопортрет» пограниччя: культурно-географічний образ України у XVI– на початку XVII ст. // Там само. С. 44–62; *Яковенко Н.* Життєпростір *versus* ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна / Йоакима Єрлича) // *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності... С. 63–104).

¹⁵ *Брехуненко В.* Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII–XVIII ст. Київ, 2014. С. 66–68, 78–81.

Розділ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНА СТРАТЕГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Опрацювати оптимальну стратегію дослідження проблематики, заявленої в цій книзі, не просто. Справу суттєво обтяжує переплетення кількох важливих обставин. Одні з них заходять у площину специфіки самого об'єкта пізнання, інші – в можливості сучасних дослідницьких опцій, треті – в особливості джерельної бази. А роль спускового механізму належить широким часовим рамкам дослідження. Мета ж бо полягає в тому, щоб у підсумку подати цілісний образ уявлень про український простір у ранньомодерній Україні та їхнього втілення в політичних концепціях і практиках фізичного опанування території. Майже двохсотлітня дистанція, на якій планується виміряти зазначені параметри, тягне за собою інші складнощі з вибором ефективної дослідницької моделі. Звужувати ж хронологію непродуктивно з кількох міркувань.

Розпочати варто з того, що ранньомодерні просторові ідеї в Україні та перспективи переопрацювати їх у фізичний контроль над територією неодноразово піддавалися тиску щораз інакшої комбінації чинників. Час від часу змінювалися навіть базові умови співіснування українського суспільства з сусідами. А в середині ж XVII ст. під знаком відновлення української державності у вигляді Гетьманщини відбулася зміна еліт, що створювало найсерйозніші виклики з усіх можливих. При цьому козацька старшина, яка стала осердям нового «політичного народу», до середини XVII ст. варилася в соку інтелектуальних ідей та політичних концепцій, виношуваних князями і шляхтою¹. З початку XVII ст. Військо Запорозьке перебувало в тісному контакті з верхівкою православного духовництва. Та шукала для козаків місце у своїй моделі «народу руського» як «новій оздобі» українського православ'я. Водночас козацтво тиснуло на шляхту та православних отців власними практиками й вимогами, зокрема і спрямованими на освоєння Степового фронтиру.

Проблематика простору не мала жодного шансу уникнути перехресного впливу перелічених процесів. «Символічна географія» шляхти та пра-

---

¹ Див. хоча б: *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011. С. 224–228, 253–260, 276–293; *Сас П. М.* Витоки українського державотворення. Київ, 2010. С. 211–217, 253–340; *Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. С. 136–176, 213–229; *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. Warszawa, 1985; *Drozdowski M.* Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej... S. 76–206; *Kempa T.* Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Toruń, 2007. S. 321–343.

вославних інтелектуалів не могла не накидати козацькій верхівці порядок денний та не відчувати на собі зворотного впливу від козацьких зусиль, спрямованих на просування в південному та східному напрямках від контрольованих теренів Південної Київщини та Східного Поділля. Поява ж Гетьманщини виявилася вододілом, після якого більша частина шляхти, опинившись поза межами ранньомодерної версії Української держави, швидко втрачала свій потенціал, зазнаючи прискореного спольщення. Натомість козацтво виробило нові зразки української тотожності, стало найвиразнішим носієм різноманітних українських політичних, економічних та культурних тенденцій. Проте успадкований комплекс шляхетських уявлень та ідей продовжував і далі, де сильніше, де слабше, впливати на козацьку верхівку, ознаки чого виразно простежуються навіть під кінець існування Гетьманщини.

Відтак неможливо без відчутних пізнавальних утрат звизити дослідження хронологічно чи на рівні охоплення станів, що виводить на об'ємність та різноплановість завдань, які доведеться вирішувати. Приміром, одна справа з'ясувати «символічну географію» шляхти, духівництва чи козацтва XVI – першої половини XVII ст., інша – пропускати крізь науковий фільтр концепцію «Новоросії». Звідси випливає доцільність поєднання кількох дослідницьких опцій, множинності підходів включно з міждисциплінарними. Звідси й неминучість періодичного коригування стратегій пізнання під зміни чи то умов для функціонування суспільних уявлень, чи то обставин для фізичного освоєння території.

У підсумку це означає, що модель дослідження приречена бути гнучкою. Крім охоплення потенційно ефективних підходів, розроблених у рамках сучасного дискурсу в ділянці просторової історії, вона мусить враховувати перспективу ситуативного підсилення їх щоразу іншими концептами, здатними позитивно вплинути на пізнавальні обрії. Тому на базовому рівні передбачено використання в різних пропорціях і комбінаціях таких опцій: «символічна географія», фронтірний дискурс, «імперські студії», мікроісторія, компаративістика, картографічне моделювання, деякі соціологічні та демографічні методи (зокрема, теорія «сили слабких зв'язків» М. Грановеттера, коефіцієнти кореляції Крамера, Пірсона). Особливості використання перелічених інструментів у кожному разі залежать від оцінки реальних (не умоглядних!) можливостей реалізації потенціалу, закладеного в тій чи іншій опції. А ключові підстави для вибору визначає специфіка потенційної джерельної бази як універсального підґрунтя для вмотивованого пристосування розроблених та апробованих підходів до завдань конкретного дослідження.

Для того, щоб бути виправданою, дослідницька модель не може у своєму засновку не враховувати особливості джерел, які вдасться залучити. Чи є практичний сенс насичувати її теоретично привабливими складовими, якщо їхня присутність залишиться суто умоглядною у зв'язку з обмеженнями, накладеними актуалізованою сукупністю джерел? На високу ймовірність виникнення подібної загрози в дослідженнях проблематики простору вже зверталася увага і в Україні. Зокрема, як слушно висловилося О. Бетлій,

більшість сучасних теоретичних напрацювань у цій ділянці «складно пристосувати до емпіричного матеріалу, яким оперує історик»².

Відтак, у будь-якому разі точкою відліку є закономірності інформаційного потенціалу тієї сукупності джерел, яку доводиться використовувати. Звідси неминуче впливає проблема, які питання доцільно ставити до залучених джерел? Що з ідеального переліку буде відображено лише фрагментарно, а що однозначно залишиться за кадром, бо в жодному вигляді не мало шансів увійти до інформаційного поля первісної чи потенційної джерельної бази³? Як змусити «заговорити» джерела з максимально можливою гучністю? Які дослідницькі процедури з-поза традиційного для таких випадків наукового дискурсу можуть виявитися дієвими саме в конкретних обставинах і додатково «підсвітити» тематику? Відповіді на ці та споріднені питання дозволять уникнути декларативного теоретизування, за яким насправді нічого не стоїть. Вдасться також не опуститися до віддалених від джерел концептуалізацій, підходу, принципово неприйняттого за будь-яких обставин. Саме на його пагонах зведена більшість спекулятивних концепцій, зокрема й обидві версії «Новоросії», оригінальна, родом з XIX ст., та модифікована під знаком останнього в часі сплеску російських експансіоністських потуг.

***

Серцевиною моделі дослідження бачиться теоретичний концепт «символічна географія», який має інтегрувати навколо себе інші опції. Хоча структура самого концепту ще остаточно не викристалізувалася й далі перебуває на стадії розпрацювання⁴ (рефлексії з'явилися і в Україні⁵). У сухому за-

² Бетлій О. Історик на позовах із простором... С. 139.

³ Поняття «первісна джерельна база», «потенційна джерельна база» розглядаються в контексті теоретичних розробок М. Ковальського, який виділив три рівні джерельної бази дослідження: первісна, потенційна та виявлена (актуалізована). Перша з них відбиває закономірності появи джерел, специфіку їхнього відкладення та рух фондоутворення. Друга формує уявлення про ступінь збереженості первісної джерельної бази, природні та спеціально організовані втрати, виставляє той абсолют, до якого в ідеалі має прагнути дослідник, формуючи сукупність джерел для свого дослідження. Третій рівень характеризує власне залучений до дослідження корпус джерел (Ковальський Н. П. *Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века*. Днепропетровск, 1988. С. 5–7; *Его же*. Структура источниковой базы по социально-экономической истории Украины XVI–XVIII в. // Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII вв. Москва, 1990. С. 112–116; *Його ж*. Джерельна база історичних досліджень: дефініція, структура, рівні // Наукові записки Острозької Академії. Острог, 1999. Т. II. С. 6; Ковальський М. П., Святець Ю. А. Методична розробка до вивчення термінології історичного джерелознавства та археографії в курсі «Джерелознавство вітчизняної історії». Дніпропетровськ, 1992. С. 34–35).

⁴ Про опрацювання і практичне втілення концепту «символічної географії» див. хоча б: Вульф Л. *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*. Київ, 2009; Саїд Е. *Орієнталізм*. Київ, 2001; Delanty G. *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*. Basingstok, 1995; Neumann I. B. *Uses of the Other. The 'East' in European Identity Formation*. Minneapolis, Borderline Series, 1999; Todorova M. *Imagining the Balkans*. New York, 1997.

⁵ Бетлій О. Історик на позовах із простором... С. 132–181; Ващенко В. «Ментальна географія» епохи модерну: конструювання М. Грушевським «історичного простору» України, Європи та

лишку вибір зумовлений власне тим, що дослідження фокусується на уявленнях про простір та на реалізації їх у стратегіях розширення контрольованої території. Відповідно для розкодування системи уявлень актуалізуються пізнавальні можливості «символічної географії», яка пропонує з'ясувати так звані «ментальні мапи» в розумінні різних версій репрезентації географічного простору. Використання зазначеного теоретичного концепту дозволяє структурувати поле дослідження, поставивши низку проблем, без перехресного з'ясування яких годі сподіватися на досягнення кінцевої мети. Ключовою серед них є членування уявлень про український простір з подальшою оцінкою співвідношення між їхніми різновидами та дослідженням впливу просторових ідей на політичні концепції й практики.

Географічні уявлення про «свою» територію, безумовно, слугують за відправний пункт для запуску механізму дослідження. Яким був образ її природних фізичних меж? Чи еволюціонував він під тиском звуження / втрати можливостей досягти ідеальної конфігурації, чи під супроводом появи підстав розраховувати на прирощення території? Як на це вплинула зміна еліт у середині XVII ст., а також інституціоналізація Війська Запорозького Низового та поява Слобідської України? Коли і з яким результатом почала тиснути «символічна географія» московських еліт?

Водночас потенційно значущим є розгляд співвідношення географічного простору і простору «народу руського» до середини XVII ст. Зокрема, як територіальний вимір конфесійних тотожностей відбився на уявленнях про географічні межі руського світу? А зважаючи на розщеплення останнього на український та білоруський масиви, напрошується питання про вплив моделей «народу руського» і на цей процес з подальшим виходом на проблему ідей уже козацької еліти стосовно оптимальних територіальних меж «козацького малоросійського народу» та українського світу загалом.

Як слушно свого часу загострив увагу Ю. Острехаммель, у ранньомодерні часи всі держави переймаються «*виробництвом територіальності*»⁶. Тому не менш важливо подивитися, в який спосіб еліта Гетьманщини розвивала ідею про територію влади. Чи збігалися в ціннісних орієнтирах ідеальний географічний простір та ідеальний простір влади? Якими бачилися природні й прагматичні межі останнього?

Інше принципове питання полягає в тому, чи переймалися обидві ранньомодерні українські еліти легітимізацією географічного простору як «історичної території»? Якщо так, то за допомогою якого ідеологічного інструмен-

Росії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2013. Вип. 7. С. 33–58; Верменич Я. Просторове моделювання історії: зміна парадигм // Схід і Південь України: час, простір, соціум. Т. 1. С. 13–40; Грибовський В. Хитрість географічного розуму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2010/2011. Вип. 5. С. 510–526; Котенко А. Повернення простору // Український гуманітарний огляд. Вип. 15. Київ 2010. С. 45–60.

⁶ Острехаммель Ю. Трансформація мира: історія XIX века. Главы из книги // Ab imperio. 2011. № 3. С. 128.

тарію? Легітимізувався увесь географічний простір, чи лише його частина? З огляду на ходу саме ранньомодерної української історії постановка цього питання набуває особливої ваги, заходячи в площину оцінки ступеня самоусвідомлення суспільством своєї окремішності та самодостатності як підстав для подальшого існування та суб'єктності. А у зв'язку з появою Гетьманщини додається ще один важливий чинник. У нових реаліях історизація чи ні простору «козацьким народом» починає виступати однією з ознак повноцінності відновленої української державності та її еліти. Насувається й питання, чи переймалося перетворенням своєї географічної території на «історичну» Військо Запорозьке Низове? Чи розглядало її «історичність» інакше, ніж це робили в Гетьманщині? Відповіді дуже важливі в контексті як типологізації Війська Запорозького Низового, так і з'ясування ментальних та фізичних меж українського простору.

Перехід до з'ясування заявлених блоків проблем у рамках концепту «символічної географії» суттєво полегшується тим, що вже достатньо повно з'ясовано низку дослідницьких проблем, які в сумі становлять точку опори для його використання. Комплекс уявлень обох еліт про себе, український світ, його пов'язання з сусідами та своє місце в ньому ось уже майже три десятиліття з різною інтенсивністю перебуває на передовій сучасних досліджень історії ранньомодерної України.

На сьогодні докладно вивчено специфіку ідентичності руської шляхти та козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст., роль православних інтелектуалів у засвоєнні козаками шляхетського дискурсу, пов'язаного з «народом руським», у пошуку їм місця в рамках православної моделі руської тотожності через конструювання лицарського родоводу та втягування у змагання за релігійні «права і свободи» як прерогативи еліти⁷. Якісно досліджено уявлення козацтва про вітчизну та їхню еволюцію від «вітчизни милої Речі Посполитої» до «вітчизни Малої Русі» та до «оплаканої вітчизни України»⁸. Плідно розроблялися питання, пов'язані з появою та перегуком у сві-

⁷ Див. хоча б: *Сас П. М.* Витоки українського державотворення. Київ, 2010; *Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008; *Її ж.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002; *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985; *Drozdowski M.* Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa, 2008.

⁸ *Когут З.* Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року / відпов. секретар В. Брехуненко. Київ, 2008. С. 228–239; *Плохій С.* В ім'я вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2006. Вип. 6. С. 267–281; *Сисин Ф.* Отчизна в полі культури України початку XVIII ст. // Україна модерна. 2006. № 10. С. 7–18; *Таирова-Яковлева Т. Г.* Вольности шляхетские и казацкие: от отчизны «Речь Посполитая» к «отчизне нашей малороссийской» // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainę, pod red. Mariusza Drozdowskiego, Wojciecha Walczaka i Katarzyny Wiszowatej-Walczak. Białystok, 2012. S. 197–208.

домості нової української еліти ідей малоросійського циклу та концепції⁹, що Гетьманщина є спадкоємицею княжої Русі¹⁰. Досліджувався український історичний міф у його шляхетській, козацькій та «новошляхетській» версіях¹¹. Останнім часом суттєво інтенсифікувалося опрацювання процесу зміни самоназви українського світу від «Русі» до «України», і загалом функціонування понять «Русь», «Мала Русь», «Україна»¹². З'явилися дослідження про перетворення понять «український народ», «українці» на знак тотожності¹³.

Усе це, навіть попри неунікненню нерівномірність розробки тих чи інших питань, створює інтелектуальне підґрунтя для переходу до результативного з'ясування «ментальних мап» української шляхти, міщан та козацтва. При цьому, однак, іманентні можливості для відображення в ранньомодерних текстах різних складових «символічної географії» обмежені її особливостями як специфічного зрізу світоглядних орієнтирів. За своєю природою вона, на жаль, не входить до переліку тих тем, які могли претендувати на постійну та інтенсивну присутність на сторінках джерел, оскільки потенціал затребуваності зазначеної проблематики в повсякденні був здебільшого дуже обмеженим. А для нижчих станів він узагалі наближався до нуля.

Приміром, міщани, не кажучи вже про «німий» стан – селян, мали обмаль приводів виявляти своє бачення територіальних меж суспільства, до якого

⁹ Пріоритет у дослідженні цієї проблеми належить В. Степанкову (*Степанков В.* Формування української державницької ідеї 1648–1649 років // *Mapra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя / ред. кол. І. Гирич, Я. Федорук та ін. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. С. 477–478). Див. також: *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 102–111, 252–255, 275–294; *Затилюк Я.* Предки «козацького малоросійського народу» і киево-руська спадщина в уявленнях еліти часів Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної конференції до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 року. Київ, 2011. С. 118–135.

¹⁰ *Плохій С.* Наливайкова віра... С. 354–422.

¹¹ *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків, 1996; *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії // *Україна: культура спадщина, свідомість, державність* / гол. ред. Я. Д. Ісаєвич. Київ, 1992. С. 49–78.

¹² *Дзюба О.* «Україна» і «Малоросія»: слова і поняття в українській мемуарній літературі XVIII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2015. Вип. 15. С. 42–54; *Кравченко В.* Ім'я для України // *Кравченко В.* Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, 2011. С. 11–44; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюція, реалізації. Київ, 1997; *Чухліб Т.* Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.)... С. 13–41; *Його ж.* Поняття «Україна», «Український», «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659–1665 рр.). С. 13–46; *Його ж.* Поняття «Україна», «українці», «Отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.). С. 41–79; *Його ж.* «Усі жителі української породи...»... С. 18–39; *Яковенко Н.* Вибір імені *versus* вибір шляху... С. 9–43; *Яковенко Н.* «Портрет» і «автопортрет» пограниччя: культурно-географічний образ України у XVI – на початку XVII ст. С. 44–62; *Яковенко Н.* Життєпростір *versus* ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна / Йоакима Єрлича) // *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності. С. 63–104.

¹³ *Брехуненко В.* Україна й українці. С. 131–148.

себе вписували. Документування міського життя в тогочасних умовах обслуговувало головню комплекс економічних та правових інтересів міщан у стосунках між собою, з іншими станами та владами. Тому фактично можна припустити лише просочення на сторінки актових книг поодиноких обмовок. Але в будь-якому разі це будуть винятково хаотичні вкраплення в океані актовї документації. Виявлення їх – надзвичайно часозатратна справа. А брак будь-якої закономірності відкладення свідчень тільки підвищує ризик перетворення евристики на справжню «сізіфову працю». Гіпотетично можливе відкладення поодиноких звісток у наративах, особливо в записках іноземців. Та, зрозуміло, що й тут вірогідність зводиться до рівня банальної випадковості.

Відтак основною технологією для уявиження відповідних уявлень у міщанському сегменті може стати лише вмотивоване перенесення на нього з'ясованих характеристик «символічної географії» шляхти, духівництва та козацтва з можливою поправкою на рідкісні обмовки, які вдасться виявити в актових джерелах. Доцільність такого перенесення визначається логікою «від супротивного». Адже бракує вірогідних підстав припускати, що міщани могли принципово плисти проти течії й мати в цій ділянці інакші переконання про ідеальний український простір, ніж еліта. Якщо козаки активно взорували на шляхту й охоче переймали від неї уявлення по всьому спектру світоглядних орієнтирів (а забігаючи наперед, скажемо, що і просторові уявлення також!), то чому міщанам випадало б сповідувати інакші стратегії?

Водночас не доводиться розраховувати на інформаційну зливу, і коли йдеться про джерела, які вийшли з-під пера української шляхти, духівництва та козацтва. Хоча ситуація тут непорівняльно краща. Репрезентаційні функції шляхти та збільшення ближче до кінця XVI ст. суспільної ваги церковних інтелектуалів створювали передумови для того, щоб справа вироблення «ментальних мап» зосередилася саме в цих середовищах. Уособлюючи в рамках ранньомодерних стереотипів українське суспільство та відповідаючи за нього, еліта принципово не могла обійтися без окреслення його просторових рамок. Виробляючи зразки тотожності тим паче. А роль каталізатора виконував брак політичної суб'єктності Русі, який змушував докладати додаткових зусиль для доведення права на самобутність і корпоративну цілісність у рамках Речі Посполитої як самої еліти, так і репрезентованого суспільства.

Відповідно проблема мала відобразитися на кількох рівнях. Верхівку піраміди утворюють концептуальні обґрунтування за допомогою прийнятних тоді аргументів легітимності Русі як окремого тіла зі своєю історією, елітою, відмінністю від сусідів. Без цього в умовах, у яких опинилися українські князі та шляхта, було просто неможливо обійтися. А відтак сконструйований у звичний для того часу спосіб історичний міф не міг не описати руський світ, крім усього, в територіальних категоріях. Так само просторове втілення мусив мати «народ руський», відмінний від сусідніх «народів». Опрацювання концепту «народу руського», прогнозовано активізувавшись після Люблінської унії, а також виклики конфесіоналізації неминуче тягнули

за собою предметну розмову з цього приводу. Вдячним середовищем ставали православні інтелектуали, які мусили описати простір ключової в українських умовах моделі тотожності – православного «народу руського». А територіальні рамки тогочасної Київської митрополії вкидали додатковий фермент, провокуючи напругу між конфесійним баченням та світськими уявленнями і практиками.

З огляду на реалії Речі Посполитої, «символічна географія» польської шляхти взаємодіяла з «ментальними мапами» української еліти, що потребує врахування під час дослідження останніх. Особливості ідей цієї шляхти щодо просторових меж Русі мають значний інтерпретаційний потенціал для увиразнення як контексту розвитку уявлень в Україні, так і їхнього відгону в моделях і дискурсах сусідів. Крім того, не оминати й того факту, що голос української еліти часто звучав лише за посередництвом коронної чи литовської братії. Найчастіше це відбувалося в зовнішніх справах. Питання південного кордону Речі Посполитої (він же південна межа українського світу) обговорювали з турецькими та кримськими чинниками представники Вільна й Варшави. Аналогічна картина спостерігається на московському напрямкові. Залучення час від часу в обох випадках вихідців з української еліти лише підкреслює потребу прискіпливого вивчення дипломатичної документації. А щільний контекстуальний аналіз має страхувати від спрощеного тлумачення заяв з просторовим змістом. Враховуючи тонкощі ситуації, у яких вони звучали, одне з головних завдань полягає в тому, щоб виплутати реальну територіальну програму-максимум з текстів, які відбивали реакцію на поточні можливості реалізації стратегічних цілей.

Інтелектуальні та політичні заходи навколо опрацювання й просування українського історичного міфу, які спостерігаються упродовж кінця XVI – першої половини XVII ст., сприяли тому, щоб проблематика руського простору, ідеального й фактичного, виринала в публічних шляхетських практиках. Інтенсивність, зрозуміло, залежала від двох ключових чинників, які повсякчас слід брати в розрахунок: по-перше – ступінь актуалізації питання під тиском внутрішніх чи зовнішніх обставин, а по-друге – особливості сприйняття польською та литовською елітами уявлень «ментальних мап», сконструйованих у Русі. Власне, перехресний аналіз реалій, які стоять за цими двома чинниками, створить підстави для якомога точнішого прочитання безпосередніх ознак просторового мислення української шляхти та духівництва.

Не менш важливо врахувати той факт, що частотність у публічній площині розмов про «символічну географію» не варто вважати віддзеркаленням ступеня інтенсивності відповідних рефлексій у шляхетському середовищі. Має йтися, наприклад, не про брак чи затухання останніх, а про потужність стимулів для чергового увиразнення добре відомих поглядів чи проголошення новацій. Під таким кутом зору крива частотності є лише безвідмовним показником пульсування рівня актуалізації питання. Якими чинниками

були викликані періодичні загострення / затухання уваги, то вже предмет безпосереднього дослідження. Але в будь-якому разі вони потенційно здатні інспірувати вагомі додаткові підстави для відтінення специфіки осмислення елітою проблематики свого простору, а також сприйняття / несприйняття цих інтелектуальних зусиль польською та литовською шляхтою.

Найвищі ж потенційні шанси засвітитися в джерелах, а відповідно й дати найбільше поживи для дослідження шляхетських уявлень, мали ті моменти, коли питання кордонів Русі виринали в практичній площині. Передусім це Люблінська унія 1569 р., війни й замирення Великого князівства Литовського і Руського та Речі Посполитої з Московією, обговорення територіальних питань, а також козацької проблеми з Кримським ханатом і Туреччиною. Саме під таким дахом цілком органічно могли з'являтися спонуки для проголошення не лише прагматичних пропозицій, а й переконань про ідеальні межі, принаймні на певних напрямках. За інших обставин для цього не виникало достатніх стимулів. Тому увага має особливо концентруватися на подібних випадках і джерелах, породжених ними.

З погляду подальшої української перспективи (ранньомодерної і не тільки) найважливішим адресатом просторових уявлень шляхти було, безумовно, козацтво, оскільки після зміни еліт перетвориться на головного будівничого українського простору. Тому з'ясування особливостей проникнення «символічної географії» традиційної еліти в середовище козаків має першорядне значення для з'ясування витоків тих ключових ідейних тенденцій вирішального етапу ранньомодерної доби, які стали доленосними для формування сучасної територіальної організації України. Козацтво втілювало свої ідеї в життя шляхом впертого й довготривалого фізичного освоєння території на південь та схід від залюднених теренів. А в часи Гетьманщини було зроблено вирішальний внесок у визначенні східної та південної межі поширення українського світу.

Щільне вписування висловлювань, які лунали з козацького табору в першій половині XVII ст., у тогочасний інтелектуальний контекст, а також у завдання, що їх козаки вирішували в стосунках зі шляхтою та владою, дозволить зрозуміти, як козацьке середовище адаптувало уявлення еліти. Наскільки козацтво в цей час переймалося проблемою українського простору, яку територію вважало «козацькою», чи існувало для нього поняття «руська територія», а якщо так, то якими бачилися її оптимальні обриси, з'ясуватиметься насамперед через деконструкцію козацьких текстів. Відтак важливо, що останнім часом козацьку кореспонденцію цієї доби, розпорошену по різноманітних виданнях, перевидано окремим збірником з доповненням представницькою низкою документів, які вперше вводяться до наукового обігу¹⁴. Це суттєво інтенсифікує дослідження, дозволяючи зіпертися на по-

¹⁴ Документи українського козацтва: універсали, інструкції, листування / упор. В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак. Київ, 2016.

тужний фундамент із козацьких листів, інструкцій, універсалів до різних суб'єктів у рамках Речі Посполитої та поза нею, а також на листи, адресовані козакам.

З огляду на те, що козаки вже з перших десятиліть XVI ст. докладали зусиль для фізичного розширення українського простору, виникає потреба розглядати в тісному переплетенні формування «символічних мап» козацтва та його просування на південь і схід. Оскільки таке просування означало в тогочасних умовах освоєння Степового Кордону Європи, на порядок денний висувається потреба залучити концепти фронтиру, мікроісторії та компаративістики. Осьова роль належить, звичайно, опції фронтиру, яка специфічно пояснює та організовує для дослідження питомі характеристики території та взаємин, зав'язаних на спробах опанування її претендентами, локалізованими по обидва боки еластичної межі¹⁵. А той факт, що «закриття» Степового фронтиру відбулося лише наприкінці ранньомодерної доби, зумовлює потребу використовувати зазначену опцію для з'ясування козацьких стратегій ментального та фізичного освоєння проблеми Степу, упродовж усього досліджуваного періоду.

Цінність згаданої опції зростає ще й тому, що козацтво саме по собі було дитям Степового фронтиру, виробляло стиль життя під його щільним впливом, реагуючи на будь-які зміни в цій зоні. Але виникнувши на стичному прикордонні й розвиваючи активність у просуванні лінії включення фронтиру далі на південь і схід, воно повсякчас безальтернативно вважало себе складовою українського соціуму. І в такій своїй іпостасі козаки були просто приречені стати як джерелом найактивніших контактів з мусульманськими сусідами, так і найвпливовішим транслятором фронтирного досвіду в рідне суспільство. Під таким кутом генеза та еволюція козацьких уявлень про «свій» та власне український простір обростає новими пов'язаннями, які впливали зі вписаності козаків у систему координат, визначених Степовим фронтиром.

Строго кажучи, фронтирний дискурс придається і для дослідження шляхетських уявлень про оптимальну південну та південно-східну межу Русі. Зокрема, продуктивним може бути аналіз впливу особливостей тутешнього фронтиру на колонізаційні ідеї та проекти вирішення козацького пи-

---

¹⁵ Про сучасні підходи до пояснення Степового Кордону Європи як одного зі світових фронтирів див.: *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1991. Т. ССXXII. С. 28–44; *Канпелер А.* Южный и Восточный фронтир России в XVI–XVIII веках // *Ab Imperio*. 2003. № 1. С. 47–63; *Чорновол І.* Компаративні фронтيري: світовий і вітчизняний вимір. Київ, 2015; *Barrett Th. M.* At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700–1860. Boulder; Colo, 1999; *Boeck B. J.* Imperial Boundaries. Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. Cambridge MA, 2009; *Khodorkovski M.* Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. Bloomington, 2002; *Riber A. J.* Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach // *Ab Imperio*. 2003. № 1. P. 23–46.

тання. А гостра конкуренція за простір на лісостеповому Лівобережжі зі спробами Московії вклинитися якомога глибше, уводить сюди ще й чинник протистояння по християнський бік Степового фронтиру двох колонізаційних моделей опанування порожніх земель, а відповідно й двох «символічних географій». Виникає питання про співвідношення сфокусованих на цю територію «ментальних мап» московської та української еліт, з'ясування якого потенційно здатне відкрити нові можливості для наукової перевірки концепції «Новоросії».

Останнім часом активізувалися спроби пристосувати сучасний фронтирний дискурс для відкриття нових інтерпретаційних можливостей у ділянці української історії. Здебільшого опція Степового фронтиру використовується при дослідженні феномену українського козацтва та стосунків козаків з мусульманськими сусідами. З'явилися також спроби типологізувати Степовий Кордон на тлі інших світових фронтирів – балканської ділянки Великого Кордону Європи, Північноамериканського та Латиноамериканського фронтирів тощо. Тож існують задовільні підстави зіпертися на наявні дослідження¹⁶.

Насамперед перспективним видається простеження впливу географічних особливостей та природних ресурсів Степового фронтиру на уявлення козаків про оптимальну територіальну межу поширення своїх впливів. Якою мірою брак серйозних природних бар'єрів, розгалужені річкові мережі, наявність важкодоступних місць, привабливість рибних, соляних та лісових ресурсів території видозмінювали просторові ідеї козаків? Що в цьому сенсі можна сказати про можливості для здобичництва: торгові та посольські шляхи? Чому вже на зорі свого існування – початок XVI ст. – козацтво стихійно прагнуло поширити свою присутність аж до Донської землі, хоча існували величезні перспективи для промислів на стичному степовому прикордонні та на лінії включення фронтиру? У якому напрямку еволюціонували в часі стратегії освоєння території відповідно до можливостей користуватися природними ресурсами та культивувати здобичництво? Відповіді на ці та суміжні питання, безумовно, становлять інтерес не тільки в розрізі формування «ментальних мап» та реальних меж. Ці відповіді важливі і в контексті концептуалізації ролі фізичного простору в українській історії загалом, а також для оцінки трансформаційного потенціалу Степового фронтиру для українського суспільства.

¹⁶ *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011; *Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Синяк І., Піскун В., Тарасенко І.* Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVI – першій половині XX ст. Київ, 2018; *Леп'яко С.* Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя, 2001; *Плохій С.* Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу // Український гуманітарний огляд. Київ, 2004. Вип. 5. С. 63–84; *Чорновол І.* Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. Київ, 2015; *Kappeler A.* Die Kosakken. Geschichte und Legenden. Munchen, 2013. P. 12–14.

Ще один напрям дослідження впливу на козацьку «символічну географію» інспірує інституційна неспроможність Речі Посполитої, Московії, Кримського ханату й Туреччини перетворити фронтір на лінійний кордон. У який спосіб довготривалий брак спроможності держав-конкурентів розмежувати простір вплинув на формування уявлень козаків про оптимальні межі власної присутності? Чи відбилася на цьому аргументація мусульманських сусідів, яка обґрунтовувала їхні претензії на Степ аж до р. Самари? Як козацькі практики вклинення в Поле відлунювали на територіальному дискурсі навколишніх держав? Особливо пильно слід придивитися до риторики в річпосполитсько-кримських та річпосполитсько-турецьких дипломатичних взаєминах. Саме в ній сторони, повсякчас торкаючись козацького питання, створювали підґрунтя для періодичних апеляцій не лише до задованих територіальних набутків руської шляхти, а й свіжих, козацьких. Чи мало це зворотний вплив на самих козаків?

Напрошується також порівняння просторових стратегій українського козацтва та його сусіда – Війська Донського, людський і військовий потенціал якого був упродовж усієї ранньомодерної доби значно меншим¹⁷. Компаративістична перспектива тут вистеляє дорогу до з'ясування підвалин швидкої появи (вже до середини XVI ст.) претензій українських козаків на землі аж до Дону, а також довготривалої інертності донців до цих ідей. Чому так пізно перетнулися територіальні інтереси обох спільнот, і тільки в середині XVIII ст. донські козаки наважилися стати поперек дороги запорожцям? За рахунок чого українським козакам вдалося успішно просуватися у східному напрямку, окреслюючи реальну східну та південно-східну межу поширення своєї присутності задовго до запорозько-донських конфліктів доби Вольностей Війська Запорозького Низового? Яким було співвідношення осмислених і хаотичних козацьких зусиль?

Не менш важливий блок опції фронтиру пов'язаний з перспективами дослідження процесу та наслідків просування козаків на південь і формування там зони господарського освоєння. Домінантне нині прочитання фронтиру як території не лише конфронтації, але й різноманітної міжетнічної, економічної, політичної, військової взаємодії дозволяє подивитися на це крізь призму балансу протистояння та комплексу позаконфронтаційних контактів козацтва з мусульманськими претендентами на простір. Точкою відліку є сучасні уявлення про Степовий фронтір як зону, де комплекс відмінностей між християнськими і мусульманськими сусідами не спровокував обособлення і несприйняття одними одних, як це сталося з конкурентами на деяких інших фронтах (зокрема, Північноамериканському, Північнокитайському, Австралійському). Не спровокував цього навіть релігійний бар'єр, який був ключовим виявом інакшості й фокусував на собі інші поділи. І козацькі спільноти, перебуваючи на вістрі контактів з мусуль-

---

¹⁷ Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 159–164, 373–388.

манським світом, демонстрували це напрочуд рельєфно. Татари, турки, ногайці сприймалися козаками як супротивники, не тому, що були тюрками чи мусульманами, а передусім через те, що претендували на одні й ті ж землі¹⁸.

Така специфіка Степу принципово уможливила для козаків здобичництво та закладення поселень не лише в зоні включення фронтиру, а й на протилежному боці. Особисте чи групове переселення туди з релігійною конверсією чи без доповнювалося перспективою створення там осідків. Як козацтво скористалося цією перспективою? Чи викликала вона зрушення в його «символічній географії» та в системі обґрунтування прав на ту чи іншу територію? Які колонізаційні наслідки спровокував перехід Війська Запорозького Низового в 1709 р. під турецький та кримський протекторат?

Дослідження процесу освоєння козаками зони фронтиру також тісно пов'язане з урахуванням того фундаментального чинника, що в другій половині XVII ст. відбувається розщеплення козацького середовища на три складових: Гетьманщина, Військо Запорозьке Низове та Слобідська Україна. Усталення нової структури українського козацтва спровокувало різку актуалізацію проблематики простору. Набули іншого звучання пари: географічні межі – територія влади, український простір – козацький простір. У новому світлі постала проблема «історизації простору». Найраніше зміни відчула на собі еліта Гетьманщини, яка мусила відразу перейматися територіальними характеристиками держави, демонструючи при цьому своє розуміння ідеальних меж «своєї» Русі / Малої Русі / України. Питання простору держави та українського простору загалом було приречене доволі довгий час активно засвічуватися у джерелах. А відтак дослідження «символічної географії» нової еліти може також посприяти рельєфнішому відтіненню попередньої шляхетської традиції. Козацька версія просторових переконань, безумовно, кидає ретроспективний відсвіт на ідеї, свого часу притлумлені в дискурсі шляхти через брак тих спонук, які з'явилися в козаків у зв'язку з появою Гетьманщини.

Зі зрозумілих мотивів особливо гостро від середини XVII ст. стояло питання західних та північних меж, що дає змогу докладно з'ясувати уявлення нової еліти, перегук останніх з ідеями князів і шляхти, зрештою, реакцію сусідів. Натомість ідея південного кордону до кінця XVII ст. тимчасово перебувала на маргінесі, що зумовлювалося істотним ускладненням ролі кримського й турецького чинників в українській історії. На східному фланзі територіальний інтерес підіграло утворення Слобожанщини. Для слобідського козацтва ідея просторових меж їхніх «черкаських обикностей» перебувала в площині того, наскільки далеко на схід вдасться просунутися й легітимно закріпитися в рамках стандарту Російської імперії.

---

¹⁸ Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 134–146, 406–414, 445–447; Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Сияк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією... С. 61–79.

У міру кристалізації Війська Запорозького Низового в запорожців та їхніх сусідів виникла потреба окреслити межі Запорожжя, уявно і фактично. А старт на початку XVIII ст. тривалого процесу розмежування між Московською державою та Османською імперією, перехід територій за низкою договорів з рук в руки лише посилили тенденцію. Звідси вмотивоване питання, за допомогою яких інструментів запорожці обґрунтовували своє право володіти теренами Вольностей Війська Запорозького Низового, і наскільки запорозькі підходи співвідносяться з інтелектуальними практиками еліти Гетьманщини. Підстави для відповіді дасть насамперед аналіз з документів, пов'язаних з російсько-турецькими розмежуваннями, протистоянням Коша з Військом Донським за східний і південно-східний кордон Запорожжя, спробами Московії та козаків Гетьманщини й Слобожанщини відкусити частину північних запорозьких земель. Зрештою, важливі пізнавальні перспективи відкривають документи про роботу Уложеної комісії 1767 р., де в концентрованому вигляді відбилосся бачення Кошем легітимності збереження автономії Запорожжя на території Вольностей.

Ускладнення в часи Гетьманщини базового тла для фізичного контролю над освоєними територіями та для проникнення козаків на нові землі зумовлює потребу доповнити дослідницьку стратегію опціями «імперські студії» та мікроісторії. Обидві покликані врахувати зростання колонізаційної активності українських козаків з кінця XVII ст. та перетворення тоді ж Московії на безпосереднього учасника процесів, що відбувалися на українській ділянці Степового фронтиру. Останній чинник надав нового дихання раніше нереалізованим прагненням держав-претендентів перетворити фронтир у лінійний кордон. Водночас у гру входили перетравлені Московією на свій лад новітні європейські інтелектуальні ідеї, що стосувалися устрою та ролі держави, функції правителя, лояльності підданих. Взявши на озброєння ідеї «добре впорядкованої держави», московські правителі тримали курс на уніфікацію, централізацію та форсовану інтеграцію території влади¹⁹, що позбавляло майбутнього уділи, автономії тощо. А отже на Гетьманщину, Вольності Війська Запорозького Низового та Слобідську Україну чекало поступове, але безальтернативне розчинення в імперському тілі з усіма невтішними наслідками: неухильна втрата суб'єктності, устроєвих особливостей, ідентичності, а в перспективі – безповоротна асиміляція.

За таких обставин неунікненним є аналіз впливу на просторові уявлення і практики всіх гілок українського козацтва гострої потреби протистояти російським уніфікаційним стратегіям. Яким, зокрема, був відгомін послідовних прагнень Петербурга розмити «запорозькість» Вольностей, відкушуючи землі на півночі й північному сході Запорожжя та вклинюючи туди іншоетнічне населення? Як на «символічну географію» та колонізаційні зу-

---

¹⁹ Ширше по це див.: *Raeff M. Political Institutions and Ideas in Imperial Russia. Boulder. Colorado, 1994. P. 146.*

силля запорожців вплинули стратегії імперського центру в ділянці врегулювання територіальних суперечок між Військом Запорозьким Низовим і Військом Донським, а також розмежувань між Російською та Османською імперіями, здійсненими в 1705, 1737 рр.?

Інший зріз проблеми пов'язаний з імперським баченням ества та просторового виміру Запорожжя. Увиразнення цього бачення здатне пролити додаткове світло і на «символічну географію» запорожців, реакцію імперських чинників, захисні механізми Коша супроти російських інтеграційних стратегій, уявлення запорожців і козаків Гетьманщини про співвідношення Запорожжя й Гетьманщини у вирішальний період для оформлення просторових меж українського світу на півдні та сході – часи Нової Січі (1734–1775).

Дослідження ж того, як запорожці співвідносили простори Запорожжя, Гетьманщини, Слобожанщини та ширшого українського ареалу, безумовно має бути доповнений дзеркальним з'ясуванням уявлень еліти Гетьманщини про Слобідську Україну та Запорожжя. Наскільки «своїми» козацтво Гетьманщини вважало запорожців та слобідських козаків? Чи зараховували слобідську та запорозьку старшину до претендентів на членство в «новій шляхті»? Як вплинула поява Слобожанщини й територіальні претензії запорожців на сході й південному сході на «символічну географію» нової української еліти?

Та обставина, що Слобідська Україна інституційно ніколи не була складовою Гетьманщини, лише загострює потребу прицільного опрацювання уявлень слобідської старшини щодо «свого» простору та його співвідношення з навколишніми територіями. Так само зростає потреба з'ясування образу Гетьманщини, решти українських земель, а також російських теренів у світогляді слобідської еліти, ставлення українських переселенців до вкраплень на Слобожанщині російського населення.

З'ясування «ментальних мап» запорозьких і слобідських козаків, а також фізичного просування запорожців на південь та схід формує вихідні передумови для наукової перевірки концепції «Новоросії» як фінального акорду концептуалізації підсумків ранньомодерної доби в ділянці уявних і фізичних меж українського простору. Стратегія базуватиметься на врахуванні трьох наріжних чинників, кожен з яких увінчує піраміду похідних взаємопов'язаних характеристик:

- ✓ образ території Вольностей Війська Запорозького Низового в «символічній географії» та політичних концепціях московських еліт ранньомодерної доби;
- ✓ масштаби запорозької спадщини та її «голос» у перетвореннях, пов'язаних Російською імперією в останній чверті XVIII ст.;
- ✓ вплив запорожців і переселенців з інших українських регіонів та Московії на ключові тенденції еволюції етносоціального складу населення краю в останній чверті XVIII ст.

Розпочати варто з питання, яке насправді лежить на поверхні, але досі перебувало поза увагою в інтелектуальних реакціях на появу концепції «Новоросії». Традиційно його не брали в розрахунок, що суттєво звужувало кут зору. Полягає воно в тому, яким був у ранньомодерній Московії образ простору, пізніше уявно відведеного під «Новоросію»? Включали тамтешні еліти його до своєї природної ойкумени, чи, навпаки, іншували? Як це виглядає на тлі «символічної географії» обох ранньомодерних українських еліт? Не менш показовим мірилом постають уявлення про територію колишнього Запорозжя тих московитів, які почали вкорінюватися там в останній чверті XVIII ст., вирішальний період трансформації імперської присутності. Вважали вони край органічною частиною московського простору, чи окремим регіоном, хоча й інтегрованим до складу імперії?

Розв'язання цих завдань дозволить простежити спадкоємність чи її відсутність між модерною ідеологемою і традиційним ранньомодерним баченням московських еліт генетики співвідношення території зі властиво московським світом. Порівняння ж результатів із попередньо з'ясованими просторовими переконаннями українських еліт додасть додаткових штрихів до розуміння природності / штучності появи в XIX ст. концепції «Новоросії».

Перспективу реалізації задуманого відкриває визначення місця регіону в династичній теорії, наріжній, як відомо, ідеологічній оболонці тогочасних експансіоністських стратегій Московії на східноєвропейському просторі. Чи вважали територію майбутньої «Новоросії» органічною складовою «царської отчини»? Чи вписували в «київську спадщину»? Чи простежується традиційний московський підхід, який полягав у коригуванні династичної теорії, як тільки з'являлися можливості позмагатися за чергові землі? Напрошується порівняння з уже з'ясованими уявленнями в Московії про сусідню територію на Степовому фронтірі – Донську землю, – які суперечать стереотипним російськоцентричним історіографічним уявленням²⁰. Наскільки перегукуються засади та зміст ідеологічного освоєння Московією теренів Дону й Вольностей Війська Запорозького Низового? А до якого берега приписували Запорозжя ті московські військові та чиновники, кого доля закинула сюди в останній чверті XVIII ст., стане зрозумілим на підставі головно показових обмовок у розпорядчих та виконавчих документах, породжених управлінськими процедурами в Азовській та Новоросійській губерніях. Такі мимовільні проговорювання відображають глибинні уявлення, непричесані під ідеологічні потреби.

Наступна ланка механізму дослідження пов'язана з оцінкою масштабів запорозької спадщини в різних ділянках. Наріжне питання полягає в тому, виявилася ця спадщина мізерною, малозначущою й безперспективною для подальших перетворень у краї, чи, навпаки, настільки впливовою, що її не можна було ані обійти, ані затерти? Інакше кажучи, опиралися імперські

---

²⁰ Див.: *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 302–306.

чинники на попередню традицію освоєння простору, враховували її при опрацюванні і втіленні поглинальних стратегій, чи знехтували нею, обійшлися власними зусиллями? Яким був вплив мешканців Вольностей на подальшу еволюцію складу населення краю? Звідки прямував основний потік переселенців? Як це відбилося на етнічній та соціальній стратифікації, горизонтальних зв'язках між різними прошарками та долі запорозької спадщини загалом?

Розгорнута концептуалізація перелічених питань опиратиметься на з'ясування результатів попередніх козацьких зусиль, спрямованих на ментальне та фактичне освоєння території Запорожжя. Це стане основою для вираження впливу здобутків запорозького періоду на сутність, ходу та наслідки імперських перетворень після ліквідації останньої Січі. А різноплановість завдань, які доводиться вирішувати, підштовхує до поєднання різних дослідницьких технік, зокрема й до використання міждисциплінарних підходів. Водночас видова строкатість корпусу джерел, особливо ж поява масової картографічної продукції та описово-статистичної документації московського походження, дозволяє прицільно розширити пізнавальні горизонти. Тож будуть враховані чинники, які досі або зовсім не розглядалися, або перебували на маргінесі уваги.

Першим з них є ставлення імперських еліт до підсумків запорозької доби в тих сферах, які визначали подальше обличчя краю. Без сумніву, це один із найочевидніших показників масштабу запорозької спадщини й водночас мірило обґрунтованості ідеологеми «Новоросії». Потенційно головна дослідницька перспектива пов'язана з відфільтруванням оцінки запорозьких досягнень адміністративними верхівками Азовської та Новоросійської губерній. Покликані втілювати стратегії Петербурга, чиновники губернського рівня зіштовхнулися з реаліями й мусили реагувати на них, спустившись з висоти панівного ідеологічного нарративу. Виникає питання, наскільки інтенсивно влада використовувала запорозьке населення та його фактичні здобутки для подальших перетворень?

Ключем для розуміння головної тенденції є підходи імперської влади та нових землевласників до козацької спадщини в залюдненні краю. Відтак буде простежено, як відобразилися на управлінських рішеннях кількість та географія козацьких поселень; з'ясуватимуться моделі перетворення зимівників на слободи та селища; перегук між зимівниками й пізнішими місцями (на рівні як локації, так і міської топографії). Прискіпливої уваги заслуговують практики призначення казенних та приватних осадчих з колишніх запорозьких старшин. Це виразно підсвічує як тогочасну оцінку запорозької традиції у становленні мережі поселень, так і роль запорожців безпосередньо в реалізації імперських планів. Не менш промовистий відсвіт здатен кинути й аналіз традиції використання запорозького населення землевласниками різного рангу всупереч заборонам Петербурга для залюднення отриманих наділів.

Зрештою, важливо з'ясувати вплив зовнішньої міграції з різних українських регіонів (Правобережна Україна, колишні Гетьманщина та Слобожанщина), а також Московії на еволюцію складу населення. Виразним потенціалом під кутом наукової перевірки концепції «Новоросії» наділені тенденції у справі залучення переселенців крупними землевласниками та дрібною, яка становила більшість новоспечених місцевих поміщиків. В останньому випадку вихід на концептуальні узагальнення дає розгляд проблеми на перетині трьох головних чинників: можливості дрібних землевласників-московитів для заведення вихідців зі властиво московських регіонів; території, привабливі для вербування переселенців з погляду економічної та соціальної доцільності; закономірності реальних практик. Насамкінець, підлягатиме аналізу походження, ступінь осідання та демографічний потенціал таких нових категорій населення краю, як колодники, лопатники та військові.

Базові передумови для ефективного дослідження забезпечуватиме поєднання кількох опцій. Одна з них передбачає відмову від досі традиційного підходу до описово-статистичних джерел, який полягав в оперуванні даними лише одного з різновидів: атласи, відомості, матеріали ревізій. Не враховувалися відмінності бази описування. Абсолютизація витягнутої в такий спосіб статистичної інформації призводила до появи викривлених уявлень, які потім визначали драматургію і тональність ідей, узагальнень і концепцій. Мінімізація значення запорозької спадщини для майбутнього краю й навпаки – всеохопна гіперболізація ролі імперських перетворень живилися і живляться саме з цього джерела.

Перегляд стереотипних підходів опиратиметься на першочерговому врахуванні генези статистичної та персонологічної інформації в кожному з різновидів описово-статистичних джерел. Головна увага зосереджуватиметься на об'єкті описування з виявленням категорій населення, які відповідно до мети створення джерела опинилися поза ним. Це дозволить відтінити обмеження, властиві тим чи іншим різновидам статистики, та уникнути невиправданих узагальнень.

Іншим важливим інструментом бачиться оцінка впливу на зміст описово-статистичних джерел особливостей діловодства губернських канцелярій. Зокрема, атласи ототожнювали недержавні населені пункти з ініціативою приватного власника, залишаючи за кадром попередню історію поселення. Тому традиційне використання атласів для визначення дат заснування останніх спотворювало реальну картину, по-живому відрізаючи якраз запорозьку спадщину. А отже, суттєво збіднювалися уявлення про внесок запорожців у формуванні мережі населених пунктів, а особливо в генезу міст краю. Ще один приклад пов'язаний зі змінами понятійного апарату діловодства. Уже від 1780-х рр. з джерел зникає категорія «колишні запорожці» Навіюючи враження про пунктирність залишкового запорозького сліду в краї, це підштовхувало ігнорувати вмонтований у нові соціальні структури пласт традиційного населення.

Крім врахування специфіки діловодних процедур, подоланню подібних перешкод сприятиме перехресне використання описово-статистичних джерел, залучення картографічних матеріалів, розпорядчої та виконавчої документації. Поєднання статистичної інформації з просопографічним масивом створить підґрунтя для ефективного використання демографічних та соціологічних методів дослідження впливу запорожців та різних потоків переселенців на соціальну структуру населення та горизонтальних зв'язків між різними його групами. Йдеться, зокрема, про теорію «сили слабких зв'язків М. Грановетера, коефіцієнтів кореляції Пірсона та Крамера. Для повноцінної реалізації потенціалу зазначених опцій потрібне масштабне дослідження, яке далеко виходить за рамки цієї книги. Однак цілком реально простежити на рівні тенденцій процес перетікання колишніх запорожців в інші соціальні групи, ступінь осідання в регіоні допливів з різних українських земель, а також властиво московських регіонів, визначити головних носіїв природного приросту населення, а також інтенсивність зв'язків між різними соціальними групами.

Представницький пласт міських карт і планів дозволяє якісно розширити коло характеристик, задіяних для увиразнення ролі запорозької спадщини в подальшому урбанізаційному процесі в краї. Зокрема, інформаційний потенціал картографічних джерел дає підстави порушити й розв'язати питання про вплив топографії запорозьких часів на імперські містобудівні плани кінця XVIII – початку XIX ст. Чи імперські чинники брали до уваги і якою мірою та до якого часу козацьку традицію при розплануванні міської забудови? Чи вимальовується певна стійка тенденція і чи різниться вона в містах різного адміністративного призначення, а також територіально? Як це вплинуло на топографію міст регіону в XIX ст.?

Уведення в розрахунок усіх цих факторів не просто логічно доповнить спостереження щодо перегуків між локалізацією козацьких поселень і містами краю. Створюючи нову сукупність підстав для узагальнень, воно здатне надати їй особливого звучання, викликавши синергетичний ефект в контексті наукової перевірки концепції «Новоросії». Адже суттєво збагачуються можливості як для ревізії стереотипних інтерпретацій специфіки тутешнього урбанізаційного процесу, так і для концептуалізації проблеми ролі запорозької спадщини в історії сучасної Південної та Східної України загалом.

Ще одну продуктивну опцію генерує залучення під кутом оцінки масштабів запорозької традиції чинника появи в регіоні російських фортець. Картографічне моделювання тут здатне пролити світло на територіальне співвідношення козацьких поселень та фортець, а також на функцію останніх у містобудівних процесах. Враховуючи, що вибір місця під твердині зумовлювали стратегічні військові міркування, наявність / відсутність поблизу козацьких зимівників чи інших поселень є яскравим показником ступеня опанування козаками стратегічних місцин краю. Інше важливе питання полягає в тому, якою була доля фортець після втрати ними військового зна-

чення. Чи простежуються у цьому сенсі відмінності між об'єктами, зведеними на порожньому місці і тими, які постали поблизу козацьких поселень? Залучення матеріалів сучасних аерофотозйомок та зроблених з космосу світлин місцевості відкриває можливості для визначення співвідношення між фортецями Дніпровської лінії укріплень та подальшою мережею населених пунктів. Усе це дасть змогу як з'ясувати реальний вплив появи російських фортець на урбанізаційний процес у регіоні, так і відтінити роль запорозьких поселень.

У підсумку увиразнення ключових тенденцій впливу запорозької традиції на подальші перетворення у краї підіб'є підсумки з'ясуванню того, чи має концепція «Новоросії» під собою реальні підстави. Заодно це стане ключним акордом дослідження «символічної географії» ранньомодерних українських еліт, а також міри імплементації просторових уявлень в реально контрольовану територію.

Розділ 2

«СВІЙ» ПРОСТІР У РАННЬОМОДЕРНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ НАРАТИВІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

2. 1. Базове тло формування та функціонування уявлень

Головним показником уявлень суспільства про його природний просторовий вимір була в ранньомодерні часи, безумовно, позиція соціальної еліти. Від верхівки станової піраміди вирішально залежали також і фактичні межі з усіма їхніми змінами. Виносячи за дужки особливий випадок, пов'язаний з освоєнням Нового Світу, де колишні міщани і навіть селяни незалежно від своїх уявлень перетворилися на дуже потужний чинник територіальних новацій, у стабільному суспільстві голос обох станів звучав у цих питаннях підпорядковано, пересічно маючи мізерне значення. Селяни взагалі могли бути лише німим знаряддям господарської колонізації і в такий спосіб долучитися до оформлення просторових змін. Ставлення міщан важило більше, але тільки в екстремальних ситуаціях, скажімо, під час революцій, коли активність стану заходила в поле репрезентаційних функцій еліти. Втручаючись у не свої справи, міщани, особливо верхівка, могли тим чи іншим боком зачіпати й проблему просторових меж соціуму, до якого належали. Приміром, так сталося, під час революції в Нідерландах, коли позиція бюргерства відіграла дуже важливу роль у змаганнях за незалежну від Іспанії державу та за її простір. Судилося міщанам сказати своє слово і в Україні, але не як станові, а лише як довготривалому донорові козацтва. Лише ті, хто влився в козацькі лави, мали змогу вплинути на територіальні рішення.

Тектонічні зрушення у структурі української верхівки, спровоковані Національно-визвольною війною під орудою Б. Хмельницького, крім багатьох інших перемін, ускладнили ситуацію також і в царині просторових уявлень. Виникають закономірні питання про перегуки між традиційним представницьким станом та його спадкоємцем на рівні ідей і практик, а також про новизну, співвідношення ефективності однієї та іншої еліти в ділянці втілення своїх переконань щодо уявного простору у фізичні межі контрольованої території. Проте стартова визначальна роль в усьому традиційній еліти є поза всіляким сумнівом. Саме князі і шляхта, розвиваючи надбання княжої доби, як буде показано далі, проклали ідеологічне річище, у якому з тим чи іншим успіхом спадкоємці рухалися аж до ліквідації Гетьманщини, Запорозжя та Слобідської України.

Ранньомодерні уявлення князівсько-шляхетської еліти подібно до всіх інших складових її світогляду зазнали перехресного впливу різнопланових

факторів. Частина зовнішніх інтервенцій струмувала від низки європейських інтелектуальних та ідеологічних новацій, а також їхньої рецепції в Речі Посполитій. Інші походили від особливостей вмонтування українських земель у структуру Великого Князівства Литовського і Руського та Корони Польської, а особливо від тих трансформацій, крізь які довелося пройти у зв'язку з утворенням Речі Посполитої. Треті були спричинені початком московської експансії, опотужненням наприкінці XV ст. Кримського ханату та утвердженням у першій половині XVI ст. Османської імперії в Північному Причорномор'ї. Насамкінець, посутньо відлунювала поява козацтва з його наголосом на опануванні Степового фронтиру.

У першому випадку головними джерелами впливу виявилися конфесіоналізація європейського простору і так звана «правова та історична революція». Обидва чинники тиснули на фундаментальні уявлення про просторові межі українського світу та підходи до обґрунтування в очах зовнішнього споживача легітимності цих уявлень. «Правова та історична революція», на яку в середині XVI ст. спромоглися європейські інтелектуали, намагаючись зміцнити позиції аристократії у протистоянні з монархами, відновила в системі легітимації політичних і станових вимог значення звичаєвого права і так званих «історичних аргументів»¹. При цьому, звісно, з'явилися необмежені можливості для різноманітних ідеологічних маніпуляцій, а сфери застосування принципу залежали від обставин і практичних потреб зацікавленої сторони.

Важливо, що значення «старовини» не згасало до завершення ранньомодерних часів. Навіть навпаки, воно з легкістю пережило їх, дотягнувши аж до наших днів. Істотно, хоча й не до кінця змінилися тільки критерії оцінки змісту та якості історичних аргументів. Але подеколи й нині ще трапляються рецидиви цілком ранньомодерного конструювання наративів, наочним прикладом чого може бути та ж таки концепція «Новоросії», реанімована на тлі чергової російської навали на Україну.

В українських умовах апеляцію до «старовини» використовували дуже активно, що дало вагомий інтелектуальний результат для князів і шляхти, а потім і для козацтва². Ще довго після ліквідації Гетьманщини нащадки старшини не припиняли спиратися на історичні аргументи для обґрунтування станових прав, скажімо, на зарахування до спадкового дворянства. У своєму головному річищі – доведення старожитності, самобутності й самодостатності Русі – звернення ранньомодерних еліт до ідеї «історичних прав» заодно підсвічувало і проблему обґрунтування просторового виміру носія цих прав. Виникала потреба осмислити ідеальні межі свого світу, пояснити обставини звуженості порівняно з ними реально контрольованої території,

---

¹ Elliott J. Europe divided, 1559–1598. London; Glasgow, 1972. P. 92.

² Про використання наслідків «правової та історичної революції» в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. див.: Плохій С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. С. 202–221.

сконструювати аргументи, орієнтовані на відновлення «старовини» в якомога повнішому обсязі. На важливий напрям перетворилося також представлення території влади київських князів як підґрунтя претензій на географію шляхетської Русі, а згодом і козацької Русі / Малої Русі / України.

Конфесіоналізація європейського простору, накопившись у парі з контрреформацією, зі свого боку, також стимулювала увагу до просторових меж. Дисциплінування Церков, загострення конкуренції між ними активізували проблему осмислення території віри. Оскільки ж юрисдикція Київської Православної митрополії, а відповідно і її Унійної посестри, не збігалася з українсько-білоруськими землями, виходячи за їхні межі, це породжувало проблему співвідношення між територією віри та простором Русі. Виникає питання, чи могла сформуватися в переконаннях православного «народу руського» тенденція, спрямована на розширення уявних просторових меж Русі коштом властиво литовських земель до Вільно включно? А от у практичній площині релігійно-просторовий аргумент так і залишався в запасі і на литовському, і на московському напрямках: не склалося обставин, які б викликали потребу його використання.

З решти інтелектуальних чинників свій поштовх потенційно могло дати поширення на руську шляхту сарматського міфу, складовою якого був так званий «географічний сарматизм»³. Концепція єдиного наднаціонального «сарматського народу», протиставлюваного простолюду, виконувала кілька ідейних функцій⁴. Українську ж еліту вона підштовхувала ще й до актуалізації призабутого питання про оптимальний східний кордон, бодай на рівні уявлень, хоча в розрізі східної межі сарматської ойкумени концептуально його вирішив ще Мацей Меховський⁵. У схожому напрямі працювали і спроби річпосполитських інтелектуалів вписати до «сарматського народу» козацтво, що короткочасно робилися на хвилі голосних козацьких звитяг перших двох десятиліть XVII ст., особливо під час Хотинської війни 1621 року⁶. Крім того, козацтво генерувало стимули з суто практичного боку справи. Проникнення козаків уже в першій половині XVI ст. на схід аж до Дону, входження під кінець згаданого століття проблематики зв'язків Війська Запорозького з Військом Донським у річпосполитській та міжнародний дискурси, втягування у процес окремих представників української еліти, – усе це не могло минути безслідно. Не меншого значення набував і розвиток козацьких промислів на південному напрямку. Він підводив реальне підґрунтя під тради-

³ Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху... С. 14–15.

⁴ Про зміст концепції сарматизму див.: *Bogucka M.* Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku. Warszawa, 2013; *Grzybowski S.* Sarmatyzm. Warszawa, 1996; *Ulewicz T.* Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. Kraków, 1950; *Лескинен М. В.* Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. Москва, 2002.

⁵ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях / введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. Москва; Ленинград, 1936. С. 47.

⁶ *Плохий С.* Наливайкова віра... С. 221–227.

цію визнання Кримським ханатом за Руссю сфокусованого на Чорне море степового простору, а через неї і за Литвою, пізніше за Річчю Посполитою. Завдяки козакам Варшава отримала аргументи проти спроб Бахчисарая і Стамбула перекреслити дух і літеру ханських ярликів XV–XVI ст.

Спровокована Люблінським сеймом 1569 р. активізація інтелектуальних зусиль традиційної еліти навколо самоосмислення себе та місця репрезентованого суспільства посутньо зачепила й тематику просторових меж. Оскільки ж ідейний та прагматичний впливи від наслідків унії як такої наклалися в часі на стимули від уже згадуваної «правової та історичної революції», а невдовзі й від конфесіоналізації, з'являвся шанс на виникнення своєрідного синергетичного ефекту, який потенційно мав відбитися на світобаченні шляхти, а пізніше через неї й на самосвідомості козацтва.

Кілька важливих питань, породжених Люблінською унією 1569 р., безпосередньо заходили в площину ціннісних уявлень української еліти про межі свого світу. Масив руських земель Великого князівства Литовського і Руського опинився розділеним між двома політичними організаціями, нехай і в складі однієї держави. Вирішення проблеми на полях Люблінського сейму виносило на світло реальний тогочасний стан із внутрішніми поділами цього масиву, сприяючи засвічуванню відповідних уявлень руської шляхти та відображаючи ступінь її впливовості на конкретні ухвали сейму з територіального питання.

Від досягнутих домовленостей залежала не лише доля руського простору Великого князівства Литовського і Руського, а й майбутня конфігурація українсько-білоруського кордону. Адміністративно розрізавши підлитовську Русь, Люблінська унія 1569 р., безумовно, пришвидшила остаточну кристалізацію розщеплення руської спільноти на український та білоруський пагони. Забігаючи наперед, слід сказати, що, як виявиться згодом, проведена тоді фізична межа не відображала уявлень руської шляхти про кордон між українським та білоруським масивами. Найочевидніше це далось взнаки під час наступного переломного моменту ранньомодерної української історії – Національно-визвольної війни середини XVII ст., однією з візитівок якої в територіальному питанні були козацькі претензії на Північне Придніпров'я, Пінщину та Берестейщину. Невдовзі ж після Любліна 1569 р. спроби литовської магнатерії під час безкоролів'я 1572–1576 рр.⁷ відіграти територіальні втрати не давали питанню остаточно вигастити, що теж мусило відбиватися на переконаннях та політичній позиції українських князів і шляхти.

Та найвиразніша лінія впливу Люблінської унії пролягала через формування передумов, які змушували українську еліту чіткіше окреслити свою ідентичність. Для галицької та подільської шляхти поява під одним із нею адміністративним дахом Волині, Київщини, Брацлавщини та Підляшшя увиразнювала раніше притлумлену проблему зовнішніх руських кордонів на півночі,

---

⁷ Детальніше про це див.: *Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa, 2002. S. 80, 129, 138–139, 162–163, 277.*

сході та півдні. У тому ж напрямі працювали й заходи волинської, київської та брацлавської шляхти навколо оборони букви й духу люблінських привілеїв від спроб Варшави вже по гарячих слідах ревізувати їх у практичному житті⁸. Адже зворотним боком подальших порушень, які були націлені на стимулювання в середовищі еліти асиміляційних тенденцій, стало увиразнення та почастищення маніфестацій тотожності «народ руський» та ідеї самодостатності Русі. Логічно втілювало цю течію, попутно знову ж таки актуалізуючи в середовищі руської шляхти проблему просторових меж, опрацювання в кінці XVI – на початку XVII ст. двох інтелектуальних конструкцій. Ними стали нова версія українського історичного міфу, базована на ідеї тяглості від князівської Русі до Русі XVI–XVII ст., а також штучне конструювання концепції Русі як нібито третього формотворчого члена Речі Посполитої⁹.

Зрештою, Люблін 1569 р. визначально вплинув не тільки на руських князів і шляхту. Він підштовхував польську шляхту до щільнішого опрацювання власних уявлень про Русь як таку та про її оптимальні південну та східну межі. Впливало це з прагматичних міркувань. Корона тепер набагато тісніше втягувалася в московські справи, а також отримувала розширену версію стосунків з Кримським ханатом і Туреччиною. На всіх цих напрямках питання кордонів поставало гостро і в ідеологічній, і в практичній площинах, вимагаючи притомних політичних та господарських стратегій. Відтак воно починає інтелектуально осмислюватися в польських наративах та правових трактатах, безумовно, взаємодіючи з версіями, які проговорювалися в середовищі руської еліти, та своєю чергою впливаючи на просторові моделі українського наративу.

На середину XVI ст., як добре відомо, територіальні претензії Москви сягали вже не лише руських земель, а й, властиво, литовських теренів. Патримоніальна теорія, яка обґрунтовувала нібито «історичні права» московських правителів на «київську спадщину», була доповнена московоцентричними версіями родоводу Гедиміновичів як підґрунтям для концепції «*Корона Польська та Велике князівство Литовське – наша отчина*»¹⁰. Пошук у Речі Посполитій ідеологічних контраргументів у будь-якому разі підштовхував

⁸ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог; Львів, 2002. С. 76.

⁹ Ширше про це див.: Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії... С. 49–78; Яковенко Н. Топос з'єднаних народів у панегіриках князям Острозьким та Заславським (біля витоків української ідентичності) // Паралельний світ. С. 231–233; Sysyn F. E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine. The Nobility Grievances at the Diee of 1641 // Harvard Ukrainian Studies. 1982. Vol. VI. Nr. 2. P. 171–185; Jakowenko N. Ruś jako trzeci członek Rzeczypospolitej Obojga Narodów w myśli ukraińskiej I połowy XVII wieku // Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej / red. J. Kłoczowski, P. Kras, H. Łaszkiewicz. Lublin, 1999. S. 79–88.

¹⁰ Про використання Москвою цієї та інших ідеологічних концепцій для обґрунтування претензій на руські, польські та литовські землі див.: Русина О. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. С. 154–155, 172–173. Про московські версії родоводу Гедиміновичів див.: Флоря Б. Н. Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1978. С. 320–328; Jučas M. Lietuvos metraščiai. Vilnius, 1968. S. 175–182.

звертатися до проблематики легітимності перебування руських земель у складі Великого князівства Литовського і Руського та Корони, оскільки використання в люблінських привілеях Волині та Київщини концепту реституції проблему не вичерпувало. Один із можливих шляхів полягав у продовженні литовської традиції апелювання до ярлика Тохтамиша Вітовтові на руські землі та до подальших підтверджень цього акту кримськими спадкоємцями цього хана. Такий хід зачіпав болочі для Москви питання вищості Чингізидів над московськими правителями, правовий та ідеологічний зміст сплати Московією данини Криму тощо¹¹. Водночас могла порушуватися проблема територіальних меж Русі, відступленої Тохтамишем Вітовту, та їхнього співвідношення з реальним московсько-річпосполитським кордоном. Чи використовувала річпосполитська дипломатія і наскільки активно можливості, які випливали з подібної доказової бази? Чи виринали, і в якому обрамленні, «історичні» аргументи на переговорах з приводу кордону між Московією та Річчю Посполитою та під час роботи комісії з розмежування 1634–1647 рр.?

Іншим потенційним джерелом актуалізації як для української еліти, так і для Варшави питання про природний історичний кордон між українськими та московськими землями став колонізаційний процес на Лівобережжі Дніпра. Уже в середині XVI ст. Москва відкрито заявила про свої претензії на фактичне опанування цього регіону. Вона спробувала закласти містечко у гирлі Псла (1558 р.), яке мало стати висунутим далеко на південь форпостом, що позначав зону нібито московської присутності¹². Щоправда, тоді такий відчайдушний крок був приречений на невдачу. Городище не втрималося. Його невдовзі знесли самі ж московити. Але сигнал про перспективи виникнення чергового вузла територіальних суперечок був дуже чітким. До перших конфліктів дійшло в 1630-х рр. Тоді пожвавлення зусиль магнатами призвело до того, що господарське просування на роменсько-путивльському напрямку наштовхнулося на зустрічну московську державну колонізацію. Спроби ж Московії скористатися українським елементом для того, щоб закріпитися в Подінців'ї, викликали активний спротив Варшави. Поява таких тенденцій мала б підштовхнути і українську шляхту, і Варшаву до пошуку вигідних ідеологічних підстав, щоб підперти ними рвучкі кроки з фактичного опанування території. Але наскільки увійшли тут у гру уявлення про східну межу українського світу? Чи були спроби сконструювати під претензії на простір «історичні» аргументи?

---

¹¹ Про символічний зміст та ідеологічне підґрунтя стосунків Кримського ханату та Московії див.: Фаизов С. Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымскотатарская дипломатика в контексте постперееяславского времени. Москва, 2003. С. 15–16, 30; Хорошкевич А. А. Русь и Крым от союза к противостоянию. XV – начало XVI в. Москва, 2001. С. 113–188.

¹² Загоровский В. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российской государства в XVI веке. Воронеж, 1991. С. 142.

На турецько-татарському напрямку Річ Посполита так само не мала іншого вибору, ніж покласти в основу своєї територіальної програми переконання української еліти про південний рубіж власного простору, підшивши їх до фактичних і легендарних досягнень у Північному Причорномор'ї доби Вітовта. Опанування Туреччиною в 1538 р. Буджаку та фортець Північного Причорномор'я породило потребу врегулювати відповідну ділянку кордону на Лівобережжі Дністра, що додалося до проблеми розмежування з Кримським ханатом. Нове співвідношення сил у регіоні накладалося на чинник Степового фронтиру. З огляду на широченну смугу незалюдненого степу, який жодна зі сторін не могла надійно зафіксувати за собою, кордон із Кримським ханатом не міг бути лінійним. Горизонт можливостей, як на фронтирну зону, містив, за Р. Прескотом, два сценарії: утвердження політичного або поселенського кордону-фронтиру¹³. Реалізація обох вимагала активного використання «історичних» аргументів. Ще актуальнішими вони ставали в річпосполитсько-османських стосунках, адже турки щойно з'явилися в регіоні, а відтак не могли опиратися на «старовину».

Насамкінець наростання в першій половині XVII ст. кризи перебування українських земель у складі Речі Посполитої, вилившись у кінцевому підсумку в українську Національно-визвольну війну, вибухово посилює увагу до просторових меж з несподіваного для традиційної еліти боку. Козаки та частина шляхти, що влилася в їхні лави, зуміють відновити українську державність, а головне – втримати її. Це поставило низку нових питань, у центрі яких перебувала територія влади та співвідношення Гетьманщини з Руссю. Під козацьким прапором іншими барвами засвітилася проблема українсько-білоруського кордону та Підляшшя. Гадяцька унія 1659 р., територіальні виклики, породжені переходом Петра Дорошенка під турецький протекторат, Вічний мир 1686 р. для XVII ст. були могутніми стимулами для демонстрації українською елітою своїх просторових переконань.

Взаємодія розглянутих чинників формувала базове тло для функціонування до середини XVII ст. у середовищі спершу української верхівки, а згодом і козацтва ідей щодо просторового виміру Русі та її, своєї, (української) частини. І саме такі уявлення задаватимуть тональність упродовж всієї ранньомодерної доби.

2. 2. Модель простору Русі в літописній та поетичній версіях

Досліджуючи свого часу проблему самоусвідомлення ранньомодерної української еліти в першій половині XVII ст., Ф. Сисин помітив, що, попри інтелектуальні зусилля князів і шляхти на різних напрямках, «*жоден з історичних творів чітко не окреслював географічних меж*»¹⁴. Справді, пере-

¹³ Prescott R. W. The Geography of Frontier and Boundaries. London, 1965. P. 41.

¹⁴ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії... С. 60.

хресна дія розглянутих у попередньому параграфі чинників все-таки не привела до представлення у рамках тогочасного українського історичного нарративу системного бачення природних кордонів Русі. І це на тлі активного суспільного дискурсу про старожитність «народу руського», його історичність, рівність іншим народам, «втілення держав Руських в Корону» тощо. Ані інтелектуальні, ані прагматичні стимули не викликали появи в історичних працях відповідних просторових рефлексій.

Натомість фіксується чітке прагнення обмежитися розмовами про територіальний обшир героїчної княжої Русі, протягнувши саме в подібний спосіб у головах читачів уявну лінію між минулим і сучасним. До всього, таким інструментом користувалися на обох щаблях публічного представлення української історії в першій половині XVII ст.: літописному та поетичному. Це може свідчити про загальноприйнятність підходу в тих випадках, коли доводилося подавати цілісний погляд, а не висловлюватися з приводу території у зв'язку з конкретними прагматичними потребами.

Приміром, автор Густинського літопису, вершинного українського нарративу тих часів, представив територію княжої Русі на перетині двох чинників. Перший з них полягав у постулюванні історичної тягlosti існування русинів попри фігурування під різними іменами. Роль другого була відведена ідеї належності сучасних нащадків тих русинів до Русі як у широкому розумінні поняття, так і в його вужчому значенні – руський світ Речі Посполитої. Та навіть тут літописець промовисто намагався уникнути вичерпної географічної прив'язки:

«Такоже и в Сармації седше различно прозвахуся: Поляне, Древляне, Севери, Кривичи и проч., или якоже и ныне Москва, Бела Русь, Вольнь, Подоля, Украйна, Подгоря и проч. Но обаче аще и различие есть в именованіи волостям но весно есть всем, яко сии все единокровни и единорас- тлины се бо суть и ныне все общеединым именем Русь нарицаются»¹⁵.

При цьому теза про однокровність тих, хто зараз підпадає під назву Русь, не означає, що автор сповідує ідею злитості русинів Речі Посполитої та московитів. Далі в тексті він все-таки послідовно відрізняє сучасну йому Русь від властиво Московії, як і відділяє русинів від решти сусідів – поляків, татар, литовців, турків¹⁶. Навряд чи можна вести мову і про суперечливість викладу, тим паче про його плутаність. Радше навпаки: літописцем рухали інші мотиви, аніж потреба продемонструвати неприродність річпосполитсько-московського кордону, як може здатися на перший погляд.

Простежуються й паралелі в підходах з «Кройнікою польською, литовською, жмудською і всієї Русі» М. Стрийковського, який серед історичних праць активно використовував руські літописи, постійно наголошуючи на цьому. У М. Стрийковського Московія теж входить до Русі, але моско-

---

¹⁵ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т. 2. Москва, 1834. С. 236.

¹⁶ Див. спостереження Ф. Сисина (*Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії... С. 61–62).

вити є цілком окремою гілкою слов'ян, хоча й спорідненою з русинами мовно та етнічно¹⁷.

З усього видно, що автор Густинського літопису відштовхувався від потреби на символічному рівні вирішити проблему зменшення по княжих часах просторового виміру Русі до тієї частини, яка наразі перебувала у складі Речі Посполитої. Зараховування московської території до Русі мало б символізувати ідеальний простір останньої, зруйнований татарами, після чого почалася власне традиція московської державності. Для цього автор кількаразово оповідає про відвідини московськими князями Сарая з метою роздобути ярлик на князювання. Додатково підкреслювалося, що окремо вони отримували там і право володіти Києвом, а отже і всією Руссю. У літописі також показово вміщена оповідь «*в какой неволе и беде бяху прежде у татар Заволжских князи Московские*»¹⁸, на чому контрастно зображений Іван III як «*по Володимиру храбрыйший всех князей Руских*», бо зніс татарське ярмо. Окрім того, Іван III «*распространи широко свое княжение даже доселе*»¹⁹.

Відтак, Москва подається як конкурентка за простір Русі. Його звуження зображено шкідливим, а ставлення до тих, хто сприяв цьому, явно неприхильно. Зокрема, князь Михайло Глинський «*не престае пакости дея Литве, своему отечеству, и прийде аки под Менск з Москвою, губя землю*»²⁰. Зрештою, автор оперує стосовно Московії поняттям «Москва», паралельно вживаючи поняття «Русь» у звуженому розумінні – руські землі Речі Посполитої. Все, що вдалося відвоювати московським князям у Великого князівства Литовського і Руського, насправді не є органічною частиною Московії. Інколи автор пише про це прямо, віднісши, наприклад, до Сіверщини захоплені Московією землі аж по Дорогобуж: «*В тоже время Москва, поразиши Сапегу и самого яша, Путивль же и Торопец, и Дорогобуж и проч. Северу взяша*»²¹.

Принагідно варто зауважити, що в подібний спосіб наголосити на молодшості московської державної традиції та першості Києва намагатиметься пізніше Богдан Хмельницький, якого важко запідозрити у сповідунні концепції «єдиного православноросійського народу». Відмінність з версією Густинського літопису полягала лише в тому, що, за гетьманом, поштовх до руйнування колишньої єдності Русі, без чого не було б ані царської столиці Москви, ані самої Московської держави, дали дії, звісно ж, «лукавих ляхів». У квітні 1649 р. московський посол Григорій Унковський почув у Чигирині:

«А ми царської величності милості шукаємо і бажаємо тому, що від Володимира святого хрещення одна наша благочестива християнська віра

¹⁷ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів, 2011. С. 76, 150, 152, 174.

¹⁸ ПСРЛ. Т. 2. С. 364.

¹⁹ Там же. С. 364.

²⁰ Там же. С. 365.

²¹ Там же. С. 362.

з Московською державою і мали одну владу. А відлучили нас неправдами своїми та насильством лукаві ляхи»²².

Якщо автор Густинського літопису однозначно вважав територію Московії частиною простору Русі в широкому значенні, то паралельно ходила й протилежна версія, в якій московитів позбавляли такого права. Невідомий автор поеми «Дніпрові камена», написаний з метою ознайомити київського католицького єпископа Богуслава Бокшу-Радощовського з історією Русі, безальтернативно виніс «мосхів» за дужки руського світу. Як сучасник літописця цей автор, а ймовірність того, що він був русином є доволі високою²³, також переймався межами предтечі річпосполитської Русі, оминаючи актуальні кордони: «*Кордони Імперії Русів, чисю столицею є Київ, з півдня Дністер, Чорне море і західний бік Каспійського моря, з півночі Сарматський океан, зі сходу Волга, з заходу Віслок, що омиває Ряшів*»²⁴. До того ж, поемі притаманний виразний києвоцентризм та ігнорування подій, які відбувалися в Московії²⁵. Остання хоча й охоплювала частину простору княжої Русі, але виникла на власному ґрунті й була чужою для сучасної Русі державою.

Як бачимо, у «Дніпрових каменах» автор пробував позначити кордони «Імперії Русів» виразніше. З'явилися вичерпні географічні прив'язки, чого бракує Густинському літописові. Але все одно опис звернений у минуле без наміру подати актуальні межі.

Традиція уникати предметної розмови про обшир сучасного руського світу продовжиться в чергових спробах укласти загальноукраїнський наратив. Найочевиднішим символом є «Кройника з літописців стародавніх» (1673 р.) Феодосія Софоновича, твір з'явився вже в умовах появи Гетьманщини та «козацького малоросійського народу». Подібно до попередників, Ф. Софонович обмежився описом кордонів старої Русі, хоча й декларував намір показати «*отколь Русь почалася и як панство Руское, за початку ставши, до сего часу идет*»²⁶. Показово, що небажання прямо окреслювати сучасні кордони успадкують і козацькі літописи Самовидця, Самійла Величка та «Григорія Грабянки», а також наративи 1730–1770-х рр., хоча ці твори постануть у зовсім інших політичних та інтелектуальних обставинах, сформувавши козацьку та новошляхетську версії українського історичного міфу.

Пояснити домінування розглянутих підходів лише впливом традиції польського історіописання, під яким після Любліна 1569 р. перебували ук-

---

²² Див. обґрунтування цієї тези: *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. С. 256–257.

²³ Див. слушні аргументи Н. Яковенко (*Яковенко Н.* Латина на службі киево-руській історії («Самоепае Воруыстенидес», 1620) // Паралельний світ... С. 273–277.

²⁴ Цит за: *Яковенко Н.* Латина на службі киево-руській історії... С. 279.

²⁵ Докладний аналіз поеми див.: Там само. С. 278–295. Див. також: *Шевченко І.* Польща в історії України // Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Львів, 2001. С. 134–136.

²⁶ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / упор. Ю. Мицик, В. Кравченко. Київ, 1992. С. 56–57.

раїнські інтелектуали²⁷, буде замало. Дійсно, в ній фіксуються звернення до проблеми кордонів княжої Русі²⁸. Однак якраз у польських історичних працях є зразки, де автори намагалися по змозі описати також сучасні межі Русі, про що докладніше йтиметься далі. Крім того, слід взяти до уваги паралельну присутність у суспільному дискурсі прагматичних, виголошених, як-то кажуть, під потребу дня, звернень шляхти, української і польської, до проблематики меж українського простору. Звідси напрашується потреба пошукати пояснень у тому, що в гру входив чинник суто ідеологічного використання реальних уявлень української еліти про ідеальні та фактичні кордони свого світу.

Показове занурення в цілісних представленнях української історії в кордони Русі княжих часів при ігноруванні поточного стану речей, найімовірніше, слід витлумачити насамперед як відлуння стабільності й принципової узгодженості в кінці XVI – першій половині XVII ст. «символічної географії» у середовищі «народу руського» про свій світ (без огляду на їхній зміст). Ба більше, подібні образи простору Русі мусили перегукуватися з уявленнями про його межі серед польської та литовської еліт. Принципово важливо тут було, щоб обидві умоглядно не «пересовували» їх на свою користь. Тільки за поєднання цих двох обставин відпадала б потреба спеціально й розлого прописувати в українському історичному наративі проблему кордонів сучасної Русі чи Русей та наводити додаткову ідеологічну аргументацію: все ж бо й так зрозуміло й ніким принципово не заперчується!

При ближчому розгляді з'ясовується, що у шляхетському соціумі справді нікого не треба було особливо переконувати стосовно природних меж руського світу у складі Речі Посполитої. Доволі чіткі уявлення, які існували поза українською елітою про контури Русі, не викликають сумніву в тому, що підстав для хвилювання в «народу руського» не було. Польська просторова традиція розвивалася у руслі, протореному ще на початку XVI ст. М. Меховським. Безальтернативно зарахувавши Русь до Європейської Сарматії, автор обтічно окреслив межі руської ойкумени так: «*Обмежена Русь з півдня Сарматськими горами та річкою Тирасом, яку мешканці називають Дністром, зі сходу – Танаїсом, Меотидами і Таврійським островом, з півночі – Литвою, із заходу – Польщею*»²⁹. М. Меховський розумів, що Велике князівство Литовське і Руське поділяється на властиво Литву і руські землі, і що Московія, яку він вважав окремим тілом, наразі володіє частиною руських земель³⁰.

²⁷ Спостереження про польські впливи на українську історіографію першої половини XVII ст. див.: *Сисин Ф.* Поняття нації... С. 51–53; *Толочко О.* «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // *Сучасність*. 1994. Ч. 1. С. 111–117; *Яковенко Н.* Латина на службі киево-руській історії... С. 270–295.

²⁸ *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії / упорядкування та переклад з польської Юрія Мицика. Київ, 2007. С. 411, 416; *Стрийковський М.* Літопис польський, литовський, жмудський... С. 174–175.

²⁹ *Меховський М.* Трактат о двух Сарматиях. С. 95.

³⁰ Там же. С. 98, 106.

У другій половині XVI ст. ніхто на рівні концепції не відкраював якусь частину руських земель для того, щоб штучно припасовувати її, скажімо, до властиво польських теренів, як того теоретично можна було б очікувати після утворення Речі Посполитої. Прийнятні для русинів голоси з табору польських інтелектуалів лунали навіть стосовно Підляшшя, реалії інтеграції якого на той час до Корони сприяли притлумленню їхнього руського родо-воду. Не випали з орбіти і руські землі, які перебували у складі Московії. Існувало порозуміння щодо необхідності повернути їх. Підсичене поточною війною питання стояло настільки гостро, що навіть у конституціях Люблінського сейму 1569 р. знайшлося спеціальне місце для згадки про можливі майбутні відвоювання втраченого³¹, а під час безкоролів'я 1572–1576 рр. посол каліського та познанського воєводств С. Ожельський на елекційному сеймі в листопаді 1575 р. влучно підкреслював, що «кожен король обіцяв повернути відірване Речі Посполитій»³². Свіжі втрати Сіверщини та Смоленщини викликали не лише інтелектуальну, а й цілком практичну потребу не забувати про давні обсяги Русі княжих часів та сприймати її територію як Русь у широкому розумінні і вже на цьому ґрунті вести мову про сучасні реалії.

Русь послідовно розумілася у широкому та у двох вужчих значеннях. У першому випадку йшлося про загальну сукупність руських земель Корони, Литви та Московії. Друга модель охоплювала всю руську складову Речі Посполитої, третя – окремо руські терени Великого князівства Литовського і Руського та окремо ж Корони Польської. Поділ, який опирався на поєднання політичного чинника й етнічного (територія розселення русинів), започаткували ще в долюблінські часи Марцін Кромер та Ян Анджей Красінський. Для першого існувало три Русі: «Русь, що належить до Польщі, Русь Литовська і Русь, яка входить нині в московські посілости»³⁴. Керуючись етнічним принципом, він тут таки відносить до Русі й ті терени Молдовського господарства, які межують з Поділлям і були залюднені русинами. За слушними припущеннями Д. Вирського, йшлося про Буковину³⁵. Утім, у молдовському сюжеті вчувається також відголос в історичній пам'яті руської шляхти того, що свого часу відповідні терени належали до Руського королівства. Не міг не вплинути також реальний дуалістичний характер Молдовського господарства як Русо-Влахії у другій половині XV – першій половині XVI ст.³⁵.

У Я. А. Красінського, трактат якого «Полонія» побачив світ у 1574 р., немає сумнівів у тому, що взяте в широкому розумінні поняття Русь або Рок-

³¹ Люблінська унія 1569 року: правові акти / упор. Г. Літвін. Київ, 2019. С. 142.

³² *Orzelski S. Bezkrólewia ksiąg ósmioro czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do roku 1576 / tłumaczenie W. Spasowicza. Petersburg; Mohilew, 1856. Т. II. S. 250.*

³³ Цит. за: *Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). Київ, 2008. Т. 2. С. 36–37.*

³⁴ Там само. Київ, 2008. Т. 1. С. 173.

³⁵ Про дуалістичний характер Молдовського господарства в цей період та про потужний струмінь русинів в еліті держави див.: *Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і Раннього Модерну: структура та влада. Київ, 2011. С. 163–167.*

соланія охоплює територію від Балтики й Північно-Льодовитого океану до Волги, Азовського та Чорного морів, а також землі між Литвою, Польщею та Жмуддю. У рамках цього простору існує дві Русі: «Одна є Роксоланія, що Карпатських гір недалеко від міста Кракова і вздовж ріки Дністра аж до Волощини, а з іншого боку тягнеться по обох берегах Бугу до Дніпра і Чорного моря, інший край тягнеться від Дніпра до Дону, а від Дону до Астрахані, визначного торгового міста»³⁶. Перша Русь належить Польській Короні й населена автохтонами-роксоланами, до яких пізніше долучилися поляки, інша – підлягає московському цареві³⁷.

М. Стрийковський у різних частинах свого твору загалом говорить плутано й суперечливо про співвідношення слов'ян і русинів та їхнє розселення, а відповідно й про кордони. Це відкривало майже необмежені можливості для використання однієї версії коштом виведення за дужки інших. Русь у широкому розумінні тягнеться у хроніста від Дону й Чорного моря до Жмуди й Північно-Льодовитого океану³⁸. У рамках цієї Русі М. Стрийковський спрямовує читача до Русі «Київської, Московської, Сіверської, Волинської, Подільської, Підгірської, Підляської тощо»³⁹. При цьому знає ще й Русь Білу, Чорну, а також «Русь, що лежить на півдні у Київському князівстві», «Волинь, Поділля, Руський край»⁴⁰. То зараховує до Литви землі на північ від Волині та Київщини, то відносить до Русі Полоцьке князівство⁴¹. Потік «Русей» у М. Стрийковського, продовжуючи традицію М. Кромера, так само не створював жодних проблем руським інтелектуалам. Навпаки, дозволяв витягувати потрібну ланку й розвивати її далі.

У долюблінських реаліях три Русі виділяє О. Гваньїні – підмосковську, підлитовську та підпольську⁴². Навіть заголовок однієї з частин твору О. Гваньїні «Хроніка Європейської Сарматії» виразно про це промовляє: «Опис кордонів Руської землі та провінцій, що належать до Корони Польської та Великого князівства Литовського». Автор ще й спеціально пояснює відмінності між Московією та рештою Русі: «Московський народ спочатку був незначний і малочисельний; він походить з Русі, але тепер після оволодіння руськими князівствами і провінціями частково через близькість до них, частково силою, частково зрадою розширився»⁴³.

Подібно до М. Кромера, Я. А. Красінського та О. Гваньїні розумів співвідношення трьох Русей Шимон Старовольський. Було використано концепт єдиної Русі княжих часів та пізнішого відщеплення від останньої москов-

³⁶ Цит. за: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія... Т. 2. С. 20.

³⁷ Там само. Т. 1. С. 161–169.

³⁸ *Стрийковський М.* Літопис польський, литовський, жмудський... С. 154.

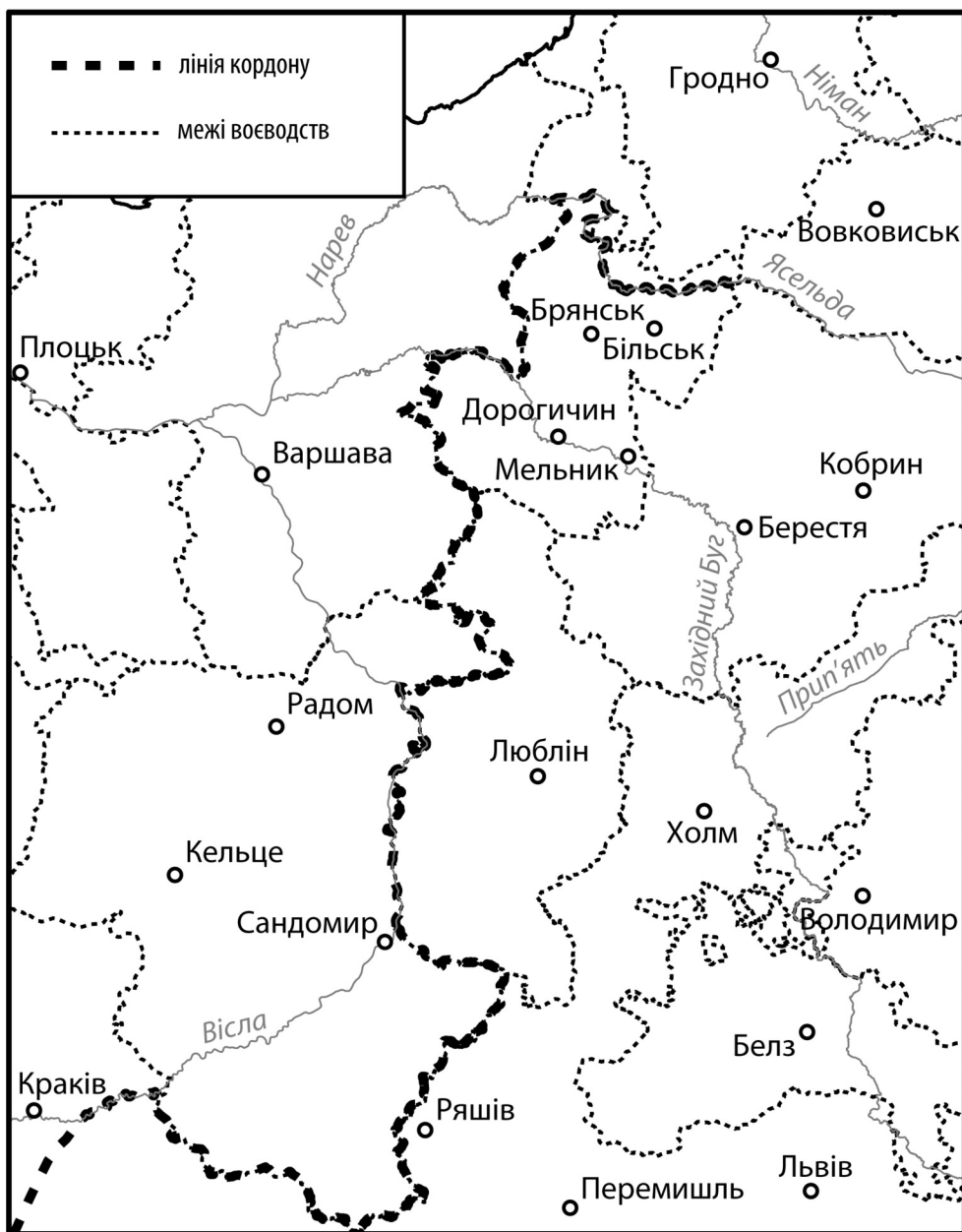
³⁹ Там само. С. 9.

⁴⁰ Там само. С. 113, 171–178,

⁴¹ Там само. С. 147.

⁴² *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. С. 601.

⁴³ Там само. С. 576.

Західний кордон Русі за Яном Анджеєм Красінським

Західний кордон Русі за Яном Янушовським

ського пагона, підкреслюючи, що Київ був «колись столицею кийвських князів своїх, які володіли цілою Сарматією, тобто Руссю, як Азіатською, як і Європейською»⁴⁴. Тепер же для Ш. Старовольського є Русь Біла (під Литвою), Червона (під Короною) та Чорна, яка вже зветься Московією⁴⁵.

З української перспективи найважливішою в цьому «параді Русей» різних авторів було окреслення межі тієї Русі, яка перебувала у складі Корони після Любліна 1569 р. Так-от, до руських земель Корони безальтернативно зараховували і в історичних працях, і в політичних практиках шість воєводств: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Київське та Брацлавське. Непоодинокі чи радше типові приклади вживання терміна «Русь» до Руського воєводства жодною мірою не свідчать про звужене розуміння Русі, натомість відбиває реакцію на адміністративний поділ. Інший приклад: той-таки М. Кромер бачив у Русі Корони кілька, так би мовити, «підрусей»: Червона Русь (Руське та Белзьке воєводства), Східна Русь і Поділля як Русь. Крім того, зауважував, що є також Русь, яка перебуває під Литвою⁴⁶. Редагуючи свій твір після Люблінської унії, автор мало що змінив у своїх просторових конструкціях Русі⁴⁷.

Водночас, твори польських інтелектуалів містять промовисті зразки віднесення до Русі Підляшшя і – що показово – навіть Люблінщини. М. Стрийковський вживає поняття Підляська Русь навіть у титулі⁴⁸. Правник Ян Янушовський зарахував до Князівства Руського Руське, Подільське, Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське воєводства та Підляшшя, які «разом тримаються і належні їм права, почасти одній землі або Князівству служать, почасти всім»⁴⁹. Я. А. Красінський бачив річпосполитську Русь у ще ширшому просторовому вимірі: «Русь королівська охоплює землі Львівську, Люблінську, Белзьку, Поділля, Волинь, Київську, Черкаси та Підляшшя»⁴⁹. Додатково підкреслювалося, що «ціла королівська Русь заселена русинами, давніми мешканцями цих земель, і поляками, які прибули туди пізніше»⁵⁰. Це свідчить про етнотериторіальне розуміння Русі, через що до неї потрапила й Люблінщина. Відповідно до Підляшшя Я. А. Красінський мав би не включати частину Підляського воєводства, розташовану по правий берег р. Нарев, куди руський елемент хоча й проникав, але не формував цілісного масиву.

⁴⁴ Starowski Sz. Opisanie królestwa Polskiego za czasów Zygmunta III. Wilno, 1765. S. 55.

⁴⁵ Вирський Д. Річпосполитська історіографія... Т. 1. С. 219.

⁴⁶ Там само. Т. 2. С. 37.

⁴⁷ Див. спостереження Д. Вирського: Там само. Т. 1. С. 171.

⁴⁸ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський... 9.

⁴⁹ Statuta Prawa y Constitucie Koronne łacinskie y Polskie z Statutow, Łaskiego y Herborta y z Constituciy Koronnych zebrane y na ksiąg dziesięciuro, na części, tytuły, prawa y paragraphy zebrane. Za powodem jaśnie wielmożnego świeżej pamięci Mikołaja Firleia z Dąbrowice wojewody krakowskiego etc. spisane, sporządzone y wydane przez Iana Ianuszowskiego. Kraków, 1600 (без пагінації; порядкова сторінка 26).

⁵⁰ Вирський Д. Річпосполитська історіографія... Т. 2. С. 21.

Для О. Гваньїні Роксоланія або Руська земля має ті ж північні та західні межі, що й у Я. А. Красінського, але на сході впирається в Дон як вододіл між Європою та Азією, цілком у стилі М. Меховського⁵². На півночі ж межує з Литвою, а на заході – з Польщею. Крайніми західними теренами є Белзька, Холмська та Перемишльська землі⁵³.

Суголосне полотно створив Ш. Старовольський, наголошуючи, що на заході Русь Корони (Червона Русь) відділена від польських земель річками Віслокою та Вепром, на південь тягнеться *«аж по Чорне море, як старші князі кийвські тримали»*, на Півночі – до Литви (межа – ріки Стир та Прип'ять), на сході – до Московії та Скіфської пустелі⁵⁴.

Зрештою, про сталість у середовищі польської шляхти уявлень про Віслу як природний рубіж між українським і польським світом свідчить обмовка вармінського каноніка Лаврентія Яна Рудавського (друга половина XVII ст.). Хроніст показово назвав *«поверненням до давніх своїх волостей»* намір Б. Хмельницького поширити вплив до Вісли: *«Русь тріумфувала ніби з поверненням до давніх своїх волостей з відсуненням кордонів Польщі аж по Віслу»*⁵⁵.

Зрештою, документи Люблінського сейму створювали й певну правову оболонку, фіксуючи на папері непорушність інкорпорованих кордонів Волині, Брацлавщини, Київщини. Приміром, у статті 4 Волинського привілею читаємо: *«Обіцяємо також самі за себе і за Наших нащадків, що всі повіти тієї згаданої землі, тобто Волинського та Брацлавського воєводства, невіддільно належні Короні, зберігати цілими і непорушними в їхніх стародавніх кордонах на віки вічні»*⁵⁶. Аналогічні норми містить Київський привілей⁵⁷. Показово, що подібне пряме застереження відсутнє у Підляському привілеї, що може свідчити про прагнення Кракова залишити правову шпарину для принагідного відкушування у майбутньому від Підляського воєводства якоїсь його частини з приєднанням до властиво коронних земель, найімовірніше до Мазовії⁵⁸. Однак на момент появи Густинського літопису ніщо не віщувало уречевлення такої можливості. А відтак зауважена правова прогалина не впливала на уявлення його автора, а беручи ширше – і руської шляхти загалом.

Сприятливе для просторових переконань «народу руського» тло проступає навіть із територіальних вимог Московії, висловлюваних спершу до Литви, а згодом і до Речі Посполитої та ідеологічно базованих, як добре ві-

⁵² Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. С. 411.

⁵³ Там само. С. 411.

⁵⁴ Starowolski Sz. Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich / wyd. K. J. Turowski. Kraków, 1858. S. 9; Tenże. Opisanie królestwa Polskiego... S. 55.

⁵⁵ Rudawski W. J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. Petersburg; Mohylew, 1855. S. 38.

⁵⁶ Люблінська унія 1569 року... С. 114.

⁵⁷ Там само. С. 125.

⁵⁸ Там само. С. 96–104.

домо, на претензіях стосовно «київської спадщини». Проголосивши на початку XVI ст. фундаментальну позицію, що «*вся руська земля государева вотчина*», московські правителі поступово нарощували обсяг прагматичних жадань, відповідно до можливостей того чи іншого моменту. Еволюція вимог призвела у своїй кульмінації до окреслення в московських текстах уявлень про межі тієї частини Русі, яка перебувала у складі Великого князівства Литовського і Руського. Отже, у різні роки протилежній стороні належало віддати Московії такі території:

1517 р. «І король би міст поступився государю, які бували від прабатьків: Київ, Полоцьк, Вітебськ та інші, і ті міста, які дав Олександр-король сестрі государя нашого королеві і великій княгині Олені⁵⁹ і казну б її всю віддав государю»⁶⁰.

1526 р. «І литовські послы просили половини Новгороду і Пскова та інші міста. А бояри государеві на те просили Києва, Полоцька, Вітебська та інших руських міст»⁶¹.

1536–1537 рр. «І просили бояри руських міст Києва, Полоцька і Вітебська»⁶².

1549 р. «І говорили послам, щоб король поступився государевими споконвічними отчинами, які нині тримає за собою: Києва, Волині, Полоцька, Вітебська з усіма руськими містами. А рубіж був у государевій землі з королівською землею по Березині»⁶³.

1553 р. «Ще король великими неправдами пращурів своїх тримає за собою споконвічні вотчини государеві: Київ, Полоцьк, Вітебськ, Волинська земля»⁶⁴.

1558–1559 рр. «І послы говорили, щоб государ поступився королю тими містами, які неправдою за пращурів государевих зайшли: Смоленськ і Сівер: Стародуб, Новий городок, Путивль, Почеп, Брянськ, Рильськ, Чернігів, Вязьму, Дорогобуж, Рославль, Мглин, Дроків, Попову гору та інші міста і багато волостей, які відібрані ті всі віддав би... І говорили про міста, які король тримає вотчини государеві прабатьківські: Київ, Полоцьк, Вітебськ, Волинську землю»⁶⁵.

1561 р. «А Київ і Волинська земля вся, і Поділля, і Полоцьк государева ж вотчина старовинна»⁶⁶.

1563–1564 рр. «І вотчинами б государевими поступився, які незгодами пращурів государевих зайшли, міста і з уїздами їхніми: Київ, Вишгород, Лоева Гора, Річиця, Стрешня, Рогачів, Могилів, Шклов, Копись та інші міста, які здавна були до Києва і до Берестя, і Подільську, і Волинську

---

⁵⁹ Очевидно, йдеться про маєтності, надані великій княгині Олені Іванівні на території руських земель Великого князівства Литовського і Руського (Могилів, Попова Гора та ін.).

⁶⁰ Выписка из посольских книг о сношениях Российского государства с Польско-Литовским за 1487–1572 гг. // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. / ред. И. Граля, М. Дыго, М. Нагельский и др. Москва, 1997. Т. 2. С. 126.

⁶¹ Там же. С. 141.

⁶² Там же. С. 163.

⁶³ Там же. С. 179.

⁶⁴ Там же. С. 193.

⁶⁵ Там же. С. 209.

⁶⁶ Там же. С. 219–220.

землі, і від Смоленського рубежу по Березину і по польський рубіж, то було все государеве»⁶⁷.

1566 р. «А король би перед государем виправився і з душ прашурів своїх зняв стару вотчину государеву Київ з усіма пригородами, і з Волинню, і з Поділлям віддав. Бо та вотчина дві частини в Литовській землі і до польського кордону і до Поділля, то все вотчина государева. Також очистив би король Полоцький повіт зовсім та очистив Озериченський повіт з Усвятською волостю, а з ліфляндської землі своїх людей вивів. І послі говорили, що та вотчина споконвічно вічна Великого князівства Литовського. А інші міста: Кам'янець, Галич, Львів, Берестя – лядські (польські. – *Авт.*) кордони, і їм на те і відповіді дати не можна»⁶⁸.

1570 р. «І послі просили Новгород, Пскова, Смоленська, Дорогобужа, Вязми, Торопця, Лук, Мосальська, Мценська і всіх Сіверських міст, Полоцька, Озерича, Усвята з усіма повітами. І бояри на те просили Києва і руських міст, які до Києва і до Волинської землі, і Берестя і Кам'яця Берестейського і всіх міст, які по Дніпру до Києва: Вітебська, Могилева, Шклова, Мстислава, Канева, Черкаського, Кричева, Чечерська, Пропойська»⁶⁹.

Як добре видно, західну межу московити відсовували до «польського кордону», тобто однозначно зараховували до Русі Підляшшя. Північний рубіж охоплював Полоцьк, а також Вітебськ з Усвятами й Озеричами. На особливу увагу заслуговують вимоги, які почали висуватися з 1563 р. Впливає з них наявність у московської верхівки відчуття поділу підлитовської Русі на терени, які перебували в орбіті Києва й Волині, та всі інші. Кидається в око, що Північне Придніпров'я і навіть Вітебськ віднесено до земель, «які по Дніпру до Києва». Вітебськ, Мстислав, Могилів, Кричів, Шклов, Чичерськ, Пропойськ та інші міста наводяться через кому з Каневом і Черкасами. До всього, два останні розміщені в середині списку, що знімає будь-які сумніви. Усе це резонує з уявленнями українських князів і шляхти стосовно існування українського та білоруського масивів, про що йтиметься в наступному параграфі. З огляду ж на проблему, яка порушена тут, важливо зазначити лише той факт, що територіальні переконання «народу руському» про свій світ у загальних рисах не піддажувалися навіть московитами.

За розглянутих обставин ігнорування в українському наративі питання про сучасні кордони Русі виглядає цілком вмотивованим, бо воно не викликало гострих дискусій ані в теоретичній, ані в практичній площині. Наголос на проблемі колишніх меж саме княжої Русі набуває вигляду напрочуд вирашного ідеологічного ходу, адже йшлося про історичні кордони, які не збігалися з усіченим варіантом, представленим у рамках Речі Посполитої. З одного боку, це дозволяло підкреслювати старожитність, велич і самодостатність Русі, з іншого – орієнтувало на необхідність докладати зусилля для виправлення «історичної помилки». Могло воно бути використане і для ідео-

⁶⁷ Там же. С. 241.

⁶⁸ Там же. С. 249.

⁶⁹ Там же. С. 262.

логічного заперечення московських претензій на «київську спадщину». Створювалося ідейне підґрунтя для появи ідеї про відновлення колишньої територіальної повноти руського світу, але вже не під егідою московських правителів, як вони про те марили. Новим / старим об'єднаним центром бачився саме Київ, столиця княжої Русі, «*святе місто*»⁷⁰. Українські інтелектуальні конструкти середини XVI – першої половини XVII ст., взоруючи на традицію, що тягнулася ще від XI ст., називали його «*другим Єрусалимом*» та «*Богохраннимим градом*»⁷¹. З'явилася й концепція «*Київ – друга Троя*»⁷².

Зрештою, не можна також скидати з розрахунку й те, що винесенням за дужки наративу проблеми сучасних кордонів руського простору планувалося досягти ще одного важливого ефекту, цього разу у справі формування ідеологічної позиції Русі як складової Речі Посполитої. У комплексі тогочасних засобів, покликаних довести самодостатність Русі, наголошення на величних територіальних обширах княжих часів добре в'яжеться з ідеєю подати Русь як нібито третій член Речі Посполитої. Концепт «*втілення держав руських в Корону*» розробляли у шляхетських колах принаймні з 1620-х рр.⁷³. Він був швидко кинутий навіть у козацьке середовище. Відповідний сюжет присутній уже в листі Війська Запорозького до королівських комісарів від 13 січня 1622 р.⁷⁴. Звернення до проблеми первісних кордонів Русі добре пасувало для притлумлення негативного для «народу руського» сліду від того, що люблінські привілеї Волині, Київщині та Підляшшю базувалися, як добре відомо, на ідеї реституції⁷⁵. Дух і літера «привілеїв повернення», нехай вони і фіксували формальну рівність руських князів і шляхти з «польським народом», підкреслювали вторинність Русі стосовно Корони Польської з усіма невтішними для українського світу ідеологічними наслідками, що звідси витікали. Хай там як, але закріплена в офіційних документах реституційність ставала поперек дороги зусиллям з прощтовхування концепції нібито

⁷⁰ ПСРЛ. Т. 2. С. 56, 166.

⁷¹ Русина О. Київ як sancta civitas у московській ідеології та політичній практиці XIV–XVI ст. // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ, 2005. С. 172–199; Яковенко Н. Символ «Богохранного града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) // Паралельний світ... С. 296–332.

⁷³ Русина О. Київ – Троя: передісторія та історія міфологеми // Русина О. Студії з історії... С. 240–263.

⁷⁴ Флоря Б. Н. Осмысление конфликтов, вызванных Брестской унией 1596 г. верхами белорусского и украинского общества // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – в начале XVII вв. Ч. 2. Брестская уния 1596. Исторические последствия события / ред. Дмитриев М. В., Заборовский Л. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Москва, 1999. С. 75; Яковенко Н. Топос з'єднаних народів у панегіриках князям Острозьким та Заславським (біля витоків української ідентичності) // Паралельний світ... С. 231–233; Jakowenko N. Ruś jako trzeci człon Rzeczypospolitej Obojga Narodów... S. 79–88.

⁷⁴ Див.: Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. С. 314–315.

⁷⁵ Люблінська унія 1569 року... С. 20–21, 36, 47; Pelenski J. Inkorporacja ziem dawniej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści: próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny. 1974. Nr. LXV. Zesz. 2. S. 259.

оформлення в Любліні 1569 р. тричленної Речі Посполитої. Водночас на ціннісному рівні далекосяжно вистелялося підґрунтя для порушення люблінських привілеїв та розмивання окремішності руського світу. Передусім у рамках Корони, але й у Великому князівстві Литовському і Руському також.

Первісна належність до території Русі в широкому розумінні поняття частини Литви і теренів, які перебували у складі Московської держави, особливо тих, що не належали до Сіверщини та Смоленщини, підважувала одну з фундаментальних ідей Люблінської унії: Русь – споконвічна інтегральна складова Корони, частина *«неподільного тіла»*, яке нарешті повернулося до своєї голови. Виходило, що поза межами реституції, і формально, і словесно, опинилася величезна частина Русі, як підлитовська, так і підмосковська.

На позір Київський, Підляський та Волинський привілеї однаково трактують реституцію як відновлення *«єдиного природного тіла»*. Так, Підляський привілеї констатує: *«Повертаємо цю Підляську землю в нерозривну єдність з її первинним власним тілом та головою як його власну і природну частину»*⁷⁶. У Волинському та Київському привілеях читаємо про повернення з погляду Корони *«як рівних до рівних, вільних до вільних людей і як власну природну частину, власному первинному тілу та голові»*⁷⁷. Однак у частині витлумачення легітимних підстав повернення привілеї містять важливі розбіжності, які ставлять під сумнів тезу Г. Літвіна про те, що *«Київський привілеї з'явився в редакції, що була ідентичною з актом для Волині»*⁷⁸.

Усі три привілеї проголошують, що Волинь з Брацлавщиною, Київщина та Підляшшя *«цілком і повністю законно»*, *«за законом досконалим»* належали Короні⁷⁹. Правомірність твердження виводиться з того, що ці землі належали Короні *«завжди... ще перед часами королювання Владислава Ягайла»* (Волинський привілеї)⁸⁰; *«від віку за законом досконалим ще перед часами короля Владислава Ягайла»*⁸¹ (Підляський привілеї); *«Її вона завжди й належала аж до часів Владислава Ягайла, короля»* (Київський привілеї)⁸². Але у Київському привілеї, на відміну від двох інших, далі йде суттєвий смисловий зсув, який підважує щойно наведені положення, а також іншу наріжну тезу – про споконвічну належність Русі до первинного коронного тіла.

В обґрунтовальній частині цього привілею вміщена така теза:

«Київ був і є головою та головним містом Руської землі, а вся Руська земля віддавна, від часів наших предків, польських королів, разом з іншими

⁷⁶ Люблінська унія 1569 року... С. 97.

⁷⁷ Там само. С. 113, 124.

⁷⁸ Літвін Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. Між унією та інкорпорацією // Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини та Брацлавщини (1569–1648). Київ, 2016. С. 426.

⁷⁹ Люблінська унія 1569 року... С. 97, 112, 123.

⁸⁰ Там само. С. 112.

⁸¹ Там само. С. 97.

⁸² Там само. С. 123.

її найкращими членами є прилучена до польської Корони, частково внаслідок війни, частково завдяки добровільному входженню та спадщині по деяких ленних князях, які її роздерли між собою на різні частини»⁸³.

Наведений фрагмент однозначно свідчить про спробу ідеологічно видати долучення до Корони Київського воєводства за повернення всієї Русі. Адже важко уявити, що поняття «*вся Руська земля*» було вжите у вузькому розумінні (Середнє Придніпров'я). Водночас, конкретизуючи територіальний вимір реституції, привілей унікає прикладення її до всього руського простору. До «*первинного цілісного тіла*» належить не «*вся Руська земля*», а лише Київська: «*Повертаємо цю Київську землю і князівство, з усіма та всілякими їй правом, панами, власністю – згаданій Короні або Польському королівству, як їй первинному, справжньому власному тілу та голові*»⁸⁴. Натомість «*вся Руська земля*» опинилася у складі Польського королівства лише шляхом прилучення різних її складових через легітимні процедури.

Подібні смислові неузгодженості не давали змоги концепту «реституції всієї Русі» набути монолітності, робили його крихким та уразливим для альтернативних ідеологічних маніпуляцій. Можна припустити, що до розбалансування привілею у ключовому ідеологічному питанні доклали рук представники руської шляхти, і волинці, і кияни. Без останніх не обійшлося оскільки вони 18 червня були включені до складу комісії, попередньо утвореної Посольською ізбою для редагування Волинського привілею⁸⁵. Скоріше всього, під час роботи цієї комісії коронні представники зіштовхнулися зі спротивом ідеї визнати абсолютну історичну злитість Русі і Корони. А результатом компромісу стало звуження Київського привілею до фіксації повернення до «*первісного тіла*» лише «*Київської землі та князівства*». Вірогідно, полегшував руській еліті справу вже зауважуваний⁸⁶ брак серед редакторів від Корони системності у ставленні до історично-правового блоку привілеїв.

Виглядає так, що, відчувши очевидну прагматичну й ідеологічну шкідливість, якою віяло від реституційності люблінських привілеїв, українські інтелектуали початку XVII ст. спробували виправити помилку своїх попередників, які на Люблінському сеймі недалекоглядно погодилися на концепцію повернення, нехай і викладену з логічними суперечностями. Подолати проблему бралися, зокрема, й за допомогою уникнення в наративі розмов про сучасні межі з одночасною актуалізацією питання про давні, а отже, й природні кордони Русі. На тлі останніх тьмяніє блиск «однотільності» й на передній план виносяться якраз законність перебування руських земель у складі Корони, що розчищало простір для інших легітимних дій в обороні «прав і свобод Русі» та «народу руського».

---

⁸³ Там само. С. 123.

⁸⁴ Там само. С. 124.

⁸⁵ *Litwin G.* Київщина, Волинь і Брацлавщина... С. 426.

⁸⁶ *Litwin X.* Zjednoczenie narodów cnych: polskiego, litewskiego, ruskiego. Wołyń i Kijowszczyzna w unii lubelskiej. Warszawa, 2019. S. 89.

Розділ 3

ІДЕЇ ТРАДИЦІЙНОЇ ЕЛІТИ ПРО ПРИРОДНУ ЗАХІДНУ, ПІВНІЧНУ ТА ПІВНІЧНО-СХІДНУ МЕЖІ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ

3. 1. Західний та північно-західний рубежі

Перші виразні ранньомодерні проговорювання традиційної еліти щодо західної та північної меж українського світу фіксуються в 1560-х рр. Але, судячи з того, що її уявлення відразу постають у розлогому вигляді, саме цей хронологічний проміжок виринає винятково через появу непересічних обставин, які змусили князів і шляхту висловити свої погляди та стимулювали їх задокументування. Роль спускового гачка виконала адміністративно-судова реформа, проведена у Великому князівстві Литовському і Руському в 1565–1566 рр., а доленосний Люблінський сейм 1569 р. та безкоролів'я 1572–1576 рр. довершили справу.

Згадана реформа зачепила територіальні уявлення еліти, оскільки поставила питання про інтегральність Підляшшя та про північний кордон створеного Волинського воєводства, чим входила у проблему внутрішніх поділів підлитовської Русі на південну (українську) та північну (білоруську) частини. Колишнє Підляське воєводство, виділене в 1513 р. з Троцького воєводства¹, як відомо, було розділене на дві частини. З трьох південно-східних земель – Берестейської, Кам'янецької та Кобринської – утворили Берестейсько-Литовське воєводство². Натомість Дорогичинська, Мельницька та Більська землі увійшли до складу нового Підляського воєводства³. Не пропонуючи змін зовнішнього контуру обох частин Підляшшя, реформа все одно пускала кола по плесу просторових уявлень руських князів і шляхти, адже провокувала адміністративний дрейф західної частини історичного Підляшшя від трьох східних земель, а беручи ширше – й від масиву Русі взагалі. Крім того, реформа суттєво зменшувала шанси на долучення до Волині бодай берестейського Підляшшя. А те, що

---

¹ Остаточо утвердження першого Підляського воєводства та його територіального обширу пов'язують з декретом Зигмунта I від 10 липня 1520 р., де ще раз мовилося про створення воєводства. Така потреба виникла у зв'язку з тим, що після смерті у 1517 р. першого підляського воєводи Івана Сапіги Підляшшя майже на три роки повернулося під крило троцького воєводи (Urządnicy Podlaskie XIV–XVIII wieku. Spisy / oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz. Kórnik, 1994. S. 14).

² Крім частини Підляшшя до нього увійшла й Турово-Пінська земля.

³ *Любавский М.* Литовско-русский сейм. Москва, 1900. С. 159–160; *Kotodziejczyk A.* Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku. Olsztyn, 2012. S. 155–157.

і волинська верхівка, і берестейська усвідомлювали спільність простору Волині та Підляшшя, покажуть люблінські дебати 1569 р.

Виділення Дорогичинської, Мельницької та Більської земель в окрему адміністративну одиницю суттєво підсилило попередній відцентровий ефект, який пішов від того, що вони користувалися коронним правом на підставі низки великокнязівських привілеїв XV – першої половини XVI ст. Свого часу уведення тут іншої правової системи, порівняно із судочинством на решті території підлитовської Русі, за своєю природою стало реакцією на масовий наплив дрібної мазовецької шляхти, який фіксується з 1440-х р. після появи привілею мазовецького князя Болеслава IV. У 1566 р. ще раз номінально було підтверджено перебування тепер уже нового Підляського воєводства на коронному праві⁴. Але якщо раніше дезінтеграційні для руського світу наслідки рецесії коронного права на території трьох підляських земель суттєво згладжувалися їхньою адміністративною належністю до об'ємнішого воєводства, то тепер такий дах зникав. А отже, підсумок понад столітнього процесу правового та адміністративного виокремлення Дорогичинської, Мельницької та Більської земель запрацював на поглиблення лінії розлому з Турово-Пінщиною та Волинню, природними історичними «батьками» Підляшшя⁵.

Наразі важко судити, чи збудила в середовищі волинських князів і шляхти якесь незадоволення адміністративно-судова реформа 1565–1566 рр. Зважаючи на брак тогочасного розголосу, можна припустити, що відкритого спротиву вони не чинили, адже загрози для цілісності підлитовської Русі не відчували. Вирішальний вплив саме цього чинника на ставлення волинців і шляхти стає зрозумілим, коли подивитися на ситуацію крізь призму позиції, якої вони дотримувалися з підляського питання в Любліні 1569 р. Лише три роки відділяло реакцію 1565–1566 рр. від порушених волинською шляхтою на Люблінському сеймі 1569 р. дебатів стосовно розширення кордонів інкорпорованого до Корони Волинського воєводства коштом підляських земель. Цілком можливо, що події 1565–1566 рр. стали прелюдією до зусиль, докладених у Любліні, де активізацію князів і шляхти визначив поділ Підляшшя між Короною та Литвою. Така перспектива, безумовно, провокувала появу набагато істотніших демаркаційних бар'єрів, ніж попереднє оформлення нового Підляського воєводства у рамках, хай там як, але одного політичного організму – Великого князівства Литовського і Руського.

⁴ *Lanno II. I.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911. С. 165; *Bardach J.* Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVII w. Warszawa, 1970. S. 330–333; *Maroszek J.* Prawo polskie na Podlasie do 1569 r. // O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin. Białystok; Katowice, 2010. S. 327–336; *Urządnicy podlaskie...* S. 8–9; *Jarmolik W.* Powstanie województwa Podlaskiego // *Białostoczyna*. 1989. Nr. 4 (16). S. 6–9.

⁵ Про Підляшшя як складову Галицько-Волинського князівства та Руського королівства див.: *Войтович Л.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст. Львів, 2015. С. 38–40; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Друге видання із змінами та доповненнями. Львів, 1999. С. 24, 26.

Що стосується ставлення шляхти з Дорогичинської, Мельницької та Більської земель, то, судячи з її пасивності на Люблінському сеймі 1569 р. з приводу ініціатив волинців та берестейців, вона під час литовських реформ не могла бути негативно налаштованою до планів Вільно. Тим паче, що в практичному сенсі ніхто нічого не втрачав.

Своїм іншим крилом адміністративно-судова реформа 1565–1566 рр. могла зачепити проблему Мозирського повіту, збудивши в історіографії дискусії про час і контекст вилучення його з Київського воєводства на користь Мінського воєводства. Зменшення в такий спосіб простору Правобережної Київщини потенційно виходило далеко за рамки суто адміністративних змін і мало далекосяжний вплив. Адже розподіл її тіла, за наслідками Любліна 1569 р., між Короною та Литвою став у майбутньому вагомим чинником проведення адміністративно-територіальної межі між українським та білоруським масивами. У кінцевому підсумку результати ґрунтовного занурення в проблему північного кордону Київського воєводства істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. (О. Андріяшев, П. Клепатський, М. Любавський⁶) дозволили М. Крикуну, авторові найдокладнішої на сьогодні праці про кордони воєводств Правобережної України в ранньомодерні часи, дійти вмотивованого висновку про брак підстав вважати, що *«контури земель Київського воєводства на півночі були змінені внаслідок проголошення адміністративно-територіальної реформи у 1565–1566 рр.»*⁷. Звідси випливає, що принципове рішення про прилучення Мозирського повіту до Мінського воєводства ухвалювалося безпосередньо на Люблінському сеймі 1569 року, що і собі додає кілька штрихів до уявлень про торги між поляками і литовцями навколо унії, а також про реакцію українських князів і шляхти.

Важко рельєфно відтворити перебіг подій, що відбувалися за лаштунками підготовки в Любліні сеймової конституції від 11 серпня 1569 р. під номером 86 про Мозирський та Річицький повіти, яка визначала: *«Мозирський і Річицький повіти Мінського воєводства залишаємо при тому ж таки воєводстві, куди депутати мають з'їжджатися на повітові сеймики і де мають вирішувати всі свої справи»*⁸. Утім ситуацію певною мірою прояснюють лист литовського підскарбія Миколая Нарушевича до віленського воєводи Миколая Радзивіла від 5 червня та Акт Люблінської унії, датований 1 липня. Заодно ці документи проливають світло на ставлення короля й коронної шляхти до кордонів приєднаних українських воєводств, а також на позицію волинської та київської князівсько-шляхетської верстви.

⁶ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку // Київ та його околиці в історії і пам'ятках, Київ, 1926. Мапа; Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1: Литовский период. Біла Церква, 2007. С. 158–201; Любавський М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Исторические очерки. Москва, 1892. С. 105–106, 198–200, 237–244.

⁷ Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України у XVI – XVIII століттях. Львів, 2016. С. 193.

⁸ Річицький повіт, який згадується у конституції, постав на базі волості з особливим статусом у Великому князівстві Литовському (Крикун М. Кордони воєводств... С. 102–103).

Мозирський повіт у другій половині XVI ст.

М. Нарушевич, бідкаючись у зв'язку з рішенням короля інкорпорувати до Корони Київщину, писав: «... *вийшов вирок його королівської милості, який повертав Короні Київ, Черкаси, Канів, Білу Церкву, Остер, Любеч, Овруч. Про Мозир ще нічого не чув, але не можливо, щоб його за пригородок до Києва прихопити*»⁹. З листа видно, що перша концепція приєднання Київщини не передбачала втілення в Корону обов'язково цілісного воєводства. Розглядалися можливі варіанти. Ясно, що стосувалися вони, звичайно, північних земель, які можна було використати для торгів з литовською магнатерією. Ймовірно, така поведінка польської сторони зміцнила бажання волинської та київської верхівки закріпити в тексті люблінських привілеїв норму про непорушність кордонів воєводств і повітів. І це вдалося. Однак Мозирський повіт все одно став жертвою унійних змагань.

Вирішальними для його долі виявилися останні дні червня, добре уособлюючи дух, який панував у Любліні, та сигналізуючи про майбутнє ставлення в Короні до нібито «непорушних» люблінських привілеїв. Київський привілей було укладено відразу після волинського, хронологічно між 24 червня і 1 липня¹⁰. А вже в Акті Люблінської унії від 1 липня серед підписантів значаться представники Мозирського повіту Федір Ленкович і Як Клопот, а сам повіт віднесено до Берестейського воєводства¹¹. Ці факти додатково підтверджують, що дискусії з приводу повіту вийшли на фінішну пряму наприкінці червня. До липня принципове рішення про те, що він, попри інкорпорацію Київщини до Корони, залишиться у складі Литви, вже було опрацьоване. Але питання, до якого саме воєводства його долучити, залишалось остаточно не вирішеним. Початковий намір передати Берестейському воєводству пізніше переграли, і повіт опинився у складі Мінського воєводства.

Г. Літвін схиляється до думки, що Мозир «*від самого початку був резервований до Великого князівства*», а не відірваний в «*останній момент*». За аргумент править побоювання короля, що інкорпорація повіту змусить завзятого противника унії Миколая Радзивіла, тогочасного мозирського старосту, стати ще затятішим¹². Однак навряд чи цей мотив міг бути самодостатнім. По-перше, кістка, кинута у вигляді Мозиря, ніяк не вплинула на поставу литовського гетьмана: той до кінця ніс свій хрест. Для торпедування Любліна 1569 р. М. Радзивіл робив усе, на що був здатен, і в кінцевому рахунку так і не підтвердив Акту унії. По-друге, Зигмунт Август не зважав ані на власність на Волині чи Підляшші інших литовських противників унії, ані на їхні уряди, не зупиняючись навіть перед конфіскацією маєтків та показовим позбавленням посад тих, хто відмовлявся присягати¹³.

⁹ Археографический сборник документов, относящихся к Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. Вильно, 1870. Т. 7. С. 40.

¹⁰ *Літвін Г.* Київщина, Волинь і Брацлавщина... С. 426.

¹¹ Люблінська унія 1569 року... С. 135.

¹² *Літвін Г.* Київщина, Волинь і Брацлавщина... С. 426.

¹³ *Halecki O.* Dzieje unji jagiełłońskiej. Kraków, 1920. T. 2. S. 305.

Зрештою, коронна сторона навіть довго висловлювала свою підтримку ідеї волинців (про це окремо йтиметься) долучити до Волинського воєводства частину Берестейського повіту й Турово-Пінщини. Урядування на старостві в Бересті і Кобрині канцлера Остафія Воловича, також противника унії, ніяк цьому не перешкоджало. Хоча, здавалося б, поміркованість О. Воловича та попереднє задобрення його підтвердженням деякої власності, вимагало зворотного. Сталося ж навпаки: від Берестейського повіту відрізали до Підляського воєводства частину маєтків О. Воловича (Вогин, Ломажу і Коденець), як тільки той відмовився з них присягати¹⁴. І лише на фінішній прямій унійного процесу Берестейсько-Литовське воєводство остаточно залишили за Литвою.

Відтак, на ідею вилучення Мозиря працювали різні поточні міркування, покликані у своїй сумі проштотувати ідею унії. Та хоч там як, але не викликає сумніву, що Мозирський повіт став розмінною монетою. Виймаючи його з Київського воєводства, польська сторона по повній використовувала цей чинник як додатковий стимул для непоступливої литовської магнатерії. Набагато принциповішим є інший момент: втілене на папері 1 липня від'єднання від Київського воєводства Мозирського повіту формально суперечило гарантії непорушності кордонів воєводства, раніше вписаній у Київський привілей. А довершила справу згадана вище конституція сейму від 11 серпня, остаточно оформивши перший прецедент порушення з боку Корони букви люблінських привілеїв. Той факт, що сталося це безпосередньо в Любліні, на першому ж вальному сеймі новоутвореної Речі Посполитої, набуває символічного значення.

У правовій площині станом на 1 липня Київщина, безумовно, вже належала Короні, оскільки перебувала під чинністю реституційного привілею. А отже, на неї поширювалися всі його норми. У випадку з Мозирським повітом це два положення. Перше твердить, що Київську землю приєднують зі

«**всіма** (тут і далі виділення наше. – *Авт.*) її гровами, замками, містами, містечками, селами, землями, **повітами**, й усіма вже поіменованими речами, хоч які вони і хоч як названі, з всякими і всіма придатками, пожитками, власністю, що цій згаданій Київській землі і князівству та всяким їхнім частинам належить або спрадавно, або [є прилучені] згідно з хоч яким звичаєм, законом чи хоч яким способом, так щоб не применшити повсюдного та загального, в особливому і особливого, в повсюдному та загальному»¹⁵.

Ще одне положення привілею проголошувало: «*В майбутньому від цього належного, справжнього, відповідного тіла і від голови Польської Корони вона ані цілком, ані будь-якою своєю частиною ніколи, ніяким способом і ні в якому вигляді не може бути ні відірвана, ні відлучена на віки вічні*»¹⁶.

---

¹⁴ Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy... S. 53.

¹⁵ Люблінська унія 1569 року... С. 125.

¹⁶ Там само. С. 124.

А отже, як не крути, але обіцянка не змінювати кордонів Київського воєводства протрималася лічені дні. Адже в будь-якому разі вилучення Мозиря відбулося вже після видання привілею. Навіть якщо припустити, що усних домовленостей стосовно від'єднання Мозирського повіту було досягнуто ще до появи привілею, все одно з формального боку Акт від 1 липня та сеймова конституція від 11 серпня не відповідали букві цього привілею. Як покаже час, це стане провісником усіх майбутніх порушень зафіксованих на письмі люблінських домовленостей.

Водночас той факт, що українські князі і шляхта проковтнули це, набуває особливого відтінку, виходячи за рамки їхнього суто просторового мислення. У «мозирській справі» вони, схоже, обмежилися пасивною позицією. Принаймні якщо й пробували втрутитися, то без відчутного резонансу. На доказ подібного припущення можна навести той факт, що обстоювання шляхтою ідеї північного кордону Волинського воєводства стало кроком, який змусив серйозно непокоїтися литовську верхівку через можливу втрату частини Берестейського воєводства.

Якими ж були можливі причини поступливості в Любліні представників з українських воєводств, адже у планах Корони питання Мозиря явно не належало до принципових? Воно взагалі могло й не виникнути, якби з українського боку не наполягали на одночасній інкорпорації ще й Київщини. Куди сильніший тиск, який переживувався із шантажем, князі і шляхта відчували з приводу самої згоди на інкорпорацію, а також щодо власності та присяги. Непросто було отримати дозвіл на написання проєкту земських привілеїв та узгодити тексти в королівській комісії та Сенаті¹⁷. Видається, що відповіді треба шукати на перетині кількох ситуативних та ціннісних чинників, що заходять у площину тогочасних уявлень про статус Русі.

Насамперед напрошується ідея побачити в позиції вияв непропорційної активності на сеймі різних територіальних груп князівсько-шляхетської верхівки з українських земель. Як відомо, безумовним лідером була там волинська складова. Зрештою, чільні її представники за посадами горували і в репрезентації Брацлавщини та Київщини, оскільки обіймали на тих теренах ключові посади. Поява в Короні після демаршу литовської депутації рі-

¹⁷ Детальніше про перебіг люблінських колізій українських князів і шляхти див.: *Літвін Г.* Київщина, Волинь і Брацлавщина в 1659 році... С. 414–436; *Кемпа Т.* Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569) // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, Białystok, 2001. Z. 16. S. 5–25; *Tenże.* Rusini wobec unii lubelskiej. Czy ruscy możliwi i szlachta chcieli ściszejszego połączenia z Polską w 1569 roku? // *Unia lubelska – unia europejska* / pod. red. I. Hofman. Lublin, 2010. S. 83–94; *Tenże.* Możliwość i szlachta ukraińska wobec unii lubelskiej (1569) // *Liublino unija: ideja ir jos tęstinumas* / *Unia lubelska: idea i jej kontynuacja*. Vilnius, 2011. S. 172–187; *Vin же.* Волиняни і Люблінська унія 1569 року // *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. С. 240–265; *Mazur K.* Szlachta wolińska wobec unii jagiełłońskiej w dobie sejmu 1569 r. // *Przegąd Historyczny*. 2004. T. XCV. Z. 1. S. 37–52; *Смарченко Н.* Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.) // *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 9–18.

шучого наміру відторгнути від Великого князівства Литовського і Руського Волинь та Підляшшя автоматично перетворила добре відчуване в середовищі підлитовської руської верхівки лідерство «гнізда князів» у реальне домінування волинців на дебатах щодо унійних справ. Саме волинський князь, він же брацлавський воєвода, Роман Сангушко, озвучивши на сеймі вимогу долучити до Корони також і Київщину, втягнув у процес київських послів, які спочатку взагалі перебували на узбіччі¹⁸. Несподіваний для коронярів хід волинців наснажив польську сторону на розширення своїх інкорпораційних жадань щодо українських земель коштом Київщини, на яку спершу не зазіхали. Але зворотним боком медалі стала проблема цілісності Київського воєводства як реакції вже литовської верхівки на урізання території Великого князівства. Логічним буде припустити, що для самих волинців ота цілісність іншого воєводства менше боліла, ніж для киян. Проте останні не наважилися поставити питання руба, що розхолодило й волинських представників. Нічим себе не видали з приводу цього питання і депутати від Брацлавського воєводства, не кажучи вже про представників Руського, Белзького, Подільського та Підляського воєводств. У залишку українська верхівка по суті без бою здала Мозирський повіт, як згодом виявиться назавжди.

Показово у цьому сенсі стала байдужість до майбутнього повіту з боку київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького, попри те, що він декларував свою тотожність «русина», вважаючи своєю вітчизною не Волинь, а Русь («*моя вітчизна Русь*»)¹⁹. Навіть за своїм формальним статусом князь мав би за будь-яких обставин рішуче противитися коронним планам. Тим паче, що ситуація не вимагала надзусиль, пропонуючи чимало можливостей для успішного обстоювання недоторканості території воєводства. Пішла ж Корона на те, щоб застерегти у Київському та Волинському привілеях непорушність кордонів воєводств! Але «некоронований король Русі» не зробив для оборони територіальної повноти свого воєводства нічого публічно резонансного чи залаштунокво ефективного. Не зробив попри потужний вплив як на загальну поставу волинців, киян та брацлавців, так і на долю самої інкорпорації Волині й Київщини. Не зробив, попри готовність до відвертого конфлікту з приводу взаємної присяги²⁰. Така нехоть того, хто міг стати стіною на шляху некорисного територіального переділу, очевидно, й стала подзвоном по повіту. Решта князів також промовчала. Натхненники ж унії зітхнули з полегшенням.

¹⁸ Про участь київських послів у роботі Люблінського сейму див: *Литвін Г.* Київщина, Волинь і Брацлавщина в 1659 році... С. 425–426.

¹⁹ Див. спостереження Т. Кемпи, з якими солідаризувався В. Ульяновський: *Кемпа Т.* Dzieje roku Ostrogskich. Toruń, 2003. S. 85–86; *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, 2012. С. 506.

²⁰ *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький... С. 505–517; *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1526 – 1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997. S. 43–54; *Tenże.* Księżęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie zeszyty Wschodnie. 2004. T. 8. S. 57–60.

Утім, з огляду на ті загальні підходи, які демонструвала українська верхівка під час доленосного Люблінського сейму, позиція В.-К. Острозького стосовно Мозиря не виглядає несподіваною. Навпаки, вона є органічним наслідком дії того фундаментального чинника, що в тогочасних ціннісних орієнтирах князів і шляхти не знайшлося місця для ідеї оформлення Русі як окремого політичного організму. В умовах Любліна 1569 р. це означало появу третього члена Речі Посполитої, питання про який традиційна українська еліта навіть не порушувала, на чому свого часу слушно наголошував Я. Пеленський²¹. Хоча навіть у Литві, дивлячись на активність на сеймі представників волинської шляхти, не виключали того, що Русь стане окремим суб'єктом унії²². Але всі домагання князів і шляхти зрештою обмежилися куди скромнішим завданням, за своєю природою неспроможним безальтернативно забезпечити збереження повноти соціальної структури і повнокровний розвиток суспільства. Йшлося лише про «заховання» найнижчого рівня окремішності з усіх можливих – так званої «старовини» (а саме – князівські титули, статус князів і традиційна ієрархія в рамках «народу руського», своя судова система та мова діловодства шляхетських судово-адміністративних установ), а також про унормування рівноправного доступу до посад православних і католиків.

Відтак, попри всю патетику стільки разів цитованої в різних історичних працях заяви на сеймі князя Костянтина Вишневецького про поштиву руську верхівку, яка жодному на світі народу не поступиться, князі та шляхта насправді виглядали на тлі сусідніх еліт білою вороною. Навсібіч не знайти іншого «політичного народу», який би відмовився від ідеї своєї політичної суб'єктності. Литовська, курляндська, пруська, волоська, трансільванська, кримсько-татарська еліти твердо стояли на ґрунті опертя своєї самодостатності на цю надійну основу. Про тих, які спромоглися увінчати піраміду соціальної структури свого суспільства не підлеглим нікому правителем, – поляків, шведів, московитів чи турків – уже й не йдеться. Тому всі ті на позір значні поступки й користі, які українським князям і шляхті вдалося вичавити з Корони в Любліні, блякнуть, якщо подивитися на них крізь призму особливостей самоусвідомлення та поведінкових стратегій навколишніх еліт. Порівняно з близькими і далекими сусідами «народ руський» виставив планку на найнижчій висоті, прирікши себе на неминучу поразку, практичний шлях до якої було прокладено безпосередньо в Любліні, коли сталося перше «ламання» букви люблінських привілеїв.

Згасання ж у світоглядних орієнтирах еліти потягу до відновлення політичної суб'єктності українського світу тягнуло за собою і зниження «больового порогу» в питанні цілісності території. Ставлення до останнього

²¹ Про цей бік позиції української верхівки див.: *Pelenski J. Inkorporacja ziem dawniej Rusi do Korony w 1569 roku...* S. 259.

²² *Lulewicz H. Gniewów unii ciąg dalszy...* S. 20.

було б принципово інакшим, якби в головах верхівки продемонстровані в Любліні уявлення про самодостаність українського світу вивершувалися концепцією уполітичнення «поштивості» народу руського. Зазіхання на Мозир виглядало б тоді першорядною загрозою, розцінювалося б як неприпустимий прецедент замаху на неподільне руське тіло, а не як звичайна територіальна поступка на користь адміністративної одиниці з тепер уже сусіднього політичного організму.

Натомість в уявленнях князів і шляхти проблема з ціннісного щабля опустилася на рівень того впливу, який струмував від попереднього досвіду перебування руського світу у складі Корони та Литви. Під таким зміщеним кутом перепідпорядкування Мозирського повіту не виглядало фатальним. У часи Люблінського сейму реалії роздвоєного існування руського світу між Короною та Литвою цілком могли ситуативно спонукати полегшено поставитися до долі Мозиря. У відторгненні повіту шляхта не мала особливих підстав побачити реальну загрозу звичному для неї трибу життя. Це розхолоджувало, підштовхуючи змиритися, відкинувши сумніви та природне несприйняття будь-яких спроб урізати територію власної адміністративної одиниці, незалежно від того, коли і під якою приправою це робиться.

Навіть розщеплення в XIV ст. Русі між двома політичними суб'єктами не привело станом на другу половину XVI ст. до появи ціннісних поділів там, де не було суто внутрішніх підстав для цього. Понад двохсотлітнє існування Галичини, Холмщини та Західного Поділля в Короні, попри всі відмінності від моделі функціонування руських земель у складі Великого князівства Литовського і Руського, не спровокувало появу стійких демаркаційних бар'єрів у свідомості еліти. Бар'єрів, які спричинили б затирання відчуття «свого» в русині з Волині, Підляшшя чи Київщини. Тому так звана зустріч «Русі з Руссю» в тілі Корони після Люблінської унії швидко спрацювала на органічну консолідацію раніше роз'єднаних частин, перші яскраві ознаки якої проявилися вже через три роки під час безкоролів'я 1572–1576 рр. Пізніше ж вихідці з Галичини та Західного Поділля, як добре відомо, відіграли важливу роль в інтелектуальному осмисленні феномену Русі та «народу руського», у розвитку загальноукраїнської вченості та культури.

Що ж до руських земель у складі Великого князівства Литовського і Руського до 1569 р., то роль адміністративних поділів у розщепленні тутешньої Русі на український та білоруський масиви слід визнати просто мізерною. Не завадила ж підляшшям із Берестейського повіту їхня адміністративна відокремленість від волинців відчувати їх «своїми»! Навпаки, на Люблінському сеймі 1569 р., як додатково буде показано нижче, берестейців не приваблювала перспектива опинитися з волинцями в різних політичних організаціях. Берестейська шляхта воліла бути разом із волинською «братією» у складі Корони, але скорилася долі. Буремні ж події середини XVII ст. з проникливою відвертістю продемонструють, що тривале роз'єднання між Короною та Литвою не затерло відчуття належності до одного пагона – ук-

раїнського – у свідомості як козаків, так і населення Північного Придніпров'я, Пінщини та Підляшшя. Проявиться це у підтримці справи Б. Хмельницького з боку нижніх прошарків, у безпроблемні кар'єри в Гетьманщині тамтешньої шляхти та вихідців з інших середовищ, у територіальні претензії нової української еліти, у феномен підданства пінської шляхти в 1657 р. українському гетьманові.

Суто інструментально формальне приєднання Мозирського повіту до Мінського воєводства було не відразу сприйняте місцевими мешканцями. У люстрації Київського воєводства 1570 р., проведеній по гарячих слідах вилучення, Мозир ще враховано із застереженням, що він *«здавна при Києву бував»*, хоча тепер і не належить. Підставу ж помістити замок у люстрацію вбачали в тісній економічній прив'язці повіту до решти Північної Київщини. При цьому люстратори так і не змогли в'яснити, де ж проходить кордон між Мозирським повітом та Київським воєводством, а також зауважили, що мозирці страшенно незадоволені штучним відторгненням повіту від Київщини. Тому вони *«всю живність, яку коли-небудь комягами та іншими водними човнами провадять до Києва, гамують і не пропускають, зовуть бути Київською землею»*²³. Уявлення про природну належність Мозирського повіту до ареалу Київщини не затреться ще понад століття.

Парадоксально, але шлейф від перебування Мозирського повіту у складі Київського воєводства помітний і в тогочасних історичних працях, виданих після Люблінської унії. Зокрема, у 1578 р. здивований читач «Хроніки Європейської Сарматії» О. Гваньїні побачить Мозирський повіт ще в Київському воєводстві. До того ж автор зазначав, що *«Київське воєводство має тільки один повіт, але багатий – Мозирський»*²⁴. Поява такої редакції була похідною від загальної плутанини хроніста з адміністративно-територіальними змінами, викликаними Люблінською унією. З одного боку, Київське воєводство поміщене у третій книзі у підрозділі «Міста і провінції руські, що входять до Корони Польської». Водночас у попередній книзі, другій, де йдеться про провінції та воєводства Великого князівства Литовського і Руського, вміщена вказівка на цей третій розділ, з фіксацією доунійних реалій: *«Інші руські воєводства та повіти, котрі належать до Литви: Волинь, Київ, Мстислав, Вітебськ, Полоцьк і т. д. будуть подані у третій книзі при описі Русі»*²⁵. Та й безпосередньо в статті про Київське воєводство подано опис прапора литовських часів²⁶.

Зрештою, підживлювала уявлення про київське минуле Мозиря і проблема розмежування повіту з Київським воєводством, яка постала після Люблінської унії, але, попри всі зусилля короля, так і не була вирішена понад

²³ Źródła dziejowe. T. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. IX: Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw) / opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1894. S. 11.

²⁴ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. С. 420.

²⁵ Там само. С. 390, 412.

²⁶ Там само. С. 420.

півстоліття. Уже люстратори в 1570 р. наполягали на ухваленні на найближчому вальному сеймі відповідного рішення, «*бо на цьому багато небезпеки в час неприятеля і в мирний час від своїх*»²⁷. Але сейм спромігся вперше взятися за це питання лише в 1589 р.²⁸. Проте конституція тодішнього сейму про розмежування так і не була виконана. Пізніше з аналогічним наслідком ухвалювалися сеймові конституції в 1598, 1601, 1607, 1609 рр. Лише конституція сейму 1611 р. принесла реальні результати. Розмежування не тільки задекларували, але й провели. Проте його результати скасував сейм 1613 р. після протестів скривдженої овруцької шляхти, не залученої до процесу. До розгляду питання повернувся сейм 1620 р., і в кінці 1621 – на початку 1622 рр. призначені комісари встановили кордони повітів, а розмежувальний акт був затверджений королівським декретом у 1626 р. Та документ виявився недосконалим, бо відображав лише приналежність до того чи іншого повіту володінь, не вказуючи на межі між ними. При цьому у 1625 р. сейм своїм декретом доточив до території Мозирського повіту Убортську волость та Кам'янщину. А сейм 1631 р. затвердив проведені комісією розмежування²⁹.

Утім тяганина з розмежуванням не свідчить про те, що шляхта (українська загалом та місцева зокрема) мала принципові застереження щодо перебування Мозирського повіту у складі Мінського воєводства і в такий спосіб прагнула не дати довести до логічного кінця справу його перепідпорядкування. Хоча процес розмежування і супроводжувався затягуванням з боку місцевої шляхти, але вона це робила з приземлених локальних інтересів. Ніщо не вказує на мислення поважнішими категоріями.

***

Крім випадку з Мозирським повітом, на Люблінському сеймі проблема властиво українського простору постала, що важливо, у глобальному вимірі як вияв глибинних уявлень князів і шляхти про внутрішню структуру Русі. Роль спускового гачка виконала перспектива адміністративного поділу масиву підлитовських руських земель на коронну та литовську частини, спровокувавши активність у середовищі різних складових руської еліти. Як наслідок, доволі чітко оголилося бачення волинською, брацлавською, київською шляхтою та частиною підляської уявних просторових меж «свого» світу в рамках підлитовської Русі.

Рвучкі заходи Зигмунта Августа з інкорпорації Волині морально трусували князівсько-шляхетську спільноту. З'явився потужний подразник, який змушував відкрито висловити погляди, для представлення яких раніше бракувало якоїсь рушійної нагоди. І з'ясувалося, що в еліті руських земель Ве-

²⁷ *Źródła dziejowe*. T. XX. S. 11.

²⁸ *Wawrzyńczykowa-Wilkiewicz A. Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w. Wilno, 1938. S. 183.*

²⁹ *Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України... С. 203–204; Wawrzyńczykowa-Wilkiewicz A. Spory graniczne polsko-litewskie... S. 183–185.*

ликого князівства Литовського і Руського образ Русі передбачає роздвоєння нібито єдиного тіла на південний (український) та північний (білоруський) масиви. Наміри Корони влаштувати переділ підлитовської Русі викликав підвищену активність у першому, що різко контрастувало з пасивністю другого. Шляхта тих воєводств, яким не загрожувала переміна власного становища й територіальної належності до Литви, нічим примітним себе не виявила. Поділ «згори» руського простору її нічим особливо не зачепив. Натомість волинці, після того, як король у березні вдався до рішучих дій та оголосив про намір прилучити до Корони Волинське та Підляське воєводства, стали застрільниками бурхливих подій, втягнувши до власного силового поля киян, брацлавців та підляшців з Берестейщини.

Ключовим для розуміння принципів уявлень перелічених у попередньому реченні складових руської еліти про «свій» простір є особливості обговорення в Любліні долі Київщини та Брацлавщини. За вмотивованими спостереженнями Г. Літвіна, ідея долучення до Корони Київського воєводства не була цілковитим винаходом волинців, натомість розглядалася в ній уже на старті, тобто в березні, а 12 травня питання вперше прозвучало на засіданнях Посольської ізби³⁰. Однак реальний поштовх до втілення намірів на практиці дала висловлена волинськими послами 27 чи 28 травня вимога, що інкорпорація Волинського воєводства конче має супроводжуватися приєднанням до Корони сусідньої Київщини³¹. М. Нарушевич з сумом зазначав 28 травня, що делегати від Волині домовляються з поляками приєднати «і Київ зараз, бо не до Русі, а до Волині належний»³². Під Руссю у цьому випадку розумілися, звичайно, ті руські землі, які ще залишалися під Литвою. Важливо, що брацлавський воєвода князь Роман Сангушко вжив у дебатах промовистий аргумент: просив короля, щоб той не розвів Київське та Брацлавське воєводства по різних нішах, між Литвою і Короною³³. На цій фінішній прямій унійного процесу ідея інкорпорації до Корони Київщини не викликала спротиву киян, утілюючись у київській реституційній привілей.

Без сумніву, така позиція князів і шляхти відбивала існування в їхній корпоративній свідомості ясних уявлень про «свій» окремий простір у рамках підлитовської Русі. Лише оцей «свій» простір вони бажали в цілісному вигляді мати у складі тепер уже Корони, якщо справа хай там як, але поточилася у такому напрямку. При цьому Підляське воєводство на той час уже стало першою інкорпорованою територією. Відтак про його прилучення турбуватися не випадало. А той факт, що Підляшшя таки входило до уявного «свого» світу, свідчить порушення волинцями питання про зміну кордонів Волинського воєводства на півночі та північному заході коштом приєднання підляських і частини турово-пінських земель.

³⁰ Літвін Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина... С. 424.

³¹ Там само. С. 424; Mazur K. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2003. Вип 2. С. 52.

³² Археографический сборник документов. Т. 7. С. 38.

³³ Літвін Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина... С. 424.

Нові реалії загострили на сеймі питання про територіальне співвідношення Волині та Підляшшя. Первісні плани Корони залишити Берестейсько-Литовське воєводство під Литвою нехтували питанням тутешніх історичних меж Волині. Якщо досі адміністративну розділеність останньої між різними воєводствами врівноважувало перебування усієї цієї території у складі одного державного організму, то тепер справа виглядала інакше. У гру входили чинники, які провокували на майбутнє кристалізацію відокремленості та занепад щонайменше перспективи подолання адміністративних бар'єрів між колишніми волинськими землями, зведеними у литовські часи.

Польська сторона не врахувала, що у свідомості волинських князів і шляхти міцно сиділи уявлення про давні межі Волині. На Люблінському сеймі переконання проявилися опукло. Погоджуючись на інкорпорацію Волинського воєводства до Корони, волинські представники неочікувано для поляків поставили питання про розширення його кордонів за рахунок Берестейсько-Литовського та Підляського воєводств. Як з'ясувалося, несподіванкою це виявилось і для литовців. Наприкінці травня – на початку червня Миколай Нарушевич, а також жмудський староста Ян Ходкевич у листах до віленського воєводи Миколая Радзивіла, лідера противників унії, кілька разів розпачливо наголошували на нестерпних територіальних домаганнях волинських послів. Тональність звісток не залишає сумнівів у тому, що ці литовські магнати були заскочені претензіями волинців.

28 травня спантеличений Я. Ходкевич писав:

«До того подано мені справу, що деякі волинські послы, засівши з послами, радили, щоб його милість король, коли вже Волинь долучив до Польщі, щоб і Київ тепер не до Русі, а до Волині належав, і щоб тепер київський воєвода присягав, а кордон, щоб по Німан вчинено було, і на тому полягає справа»³⁴.

Через три дні у черговому листі підкреслював:

«І вже волинці подали це між послами, що Київ і Берестя їм належить, а особливо пан Бокій виводить по Нарев і Ясельду, Пінськ, Кобрин зичачи, що поляки хочуть підтримати»³⁵.

1 червня М. Нарушевич пише:

«Як і зараз більших інстигаторів не маєш проти Литви, як панове волинці, хоча не всі (бо і Берестя Литовське все, і Пінськ аж по Ясельду-ріку відмежовують до Корони), а особливо пан Бокій, якого панове поляки через його значну поінформованість хронікарем зовуть»³⁶.

Отже, литовські достойники описали претензії волинської шляхти більш ніж вичерпно. До Волині мало б відійти усе східне Підляшшя: Берестейська, Кам'янецька та Кобринська землі. Проведення рубежу по р. Нарев долучало до неї і давній масив етнічних українських теренів Підляського

---

³⁴ Археографический сборник документов. Т. 7. С. 38.

³⁵ Там же. С. 38.

³⁶ Там же. С. 44.

воєводства – Дорогочинську, Мельницьку та частину Більської земель. У підсумку у складі Волинського воєводства опинилося б усе історичне Підляшся, яке спершу сформувалося як Берестейська земля у межах Турово-Пінської землі, а в другій половині XII ст. увійшло до складу Волинського князівства³⁷. Крім того, устами луцького земського судді Гаврила Бокія волинці заявили претензії на Пінськ, тобто на власне Турово-Пінщину (щонайменше по р. Ясельду), яка з XI ст. належала до Київського князівства і відтоді, аж до приєднання в XIV ст. до Литви перебувала в орбіті то Києва, то Волині. Насамкінець, судячи з листа Я. Ходкевича, у Любліні йшлося і про відсунення кордону до р. Німан. Хоча, схоже, на включенні Понімання волинці особливо не наполягали, не вважаючи справу перспективною.

Просторове охоплення вимог не лише покривало українські етнічні землі, а й заходило далі. Дороговказом тут для волинських князів і шляхти слугувала історична пам'ять стосовно північних меж Галицько-Волинського князівства³⁸. Про глибину цієї пам'яті промовляє згадка про Понімання, яке хоча від XII ст. й перебувало в орбіті волинських князів, але безпосередньо до їхніх володінь входило лише в середині XIII ст.³⁹ і, на відміну від Підляшся й Турово-Пінщини, не належало до компактного українського етнічного масиву. Словесно до традиції княжої доби волинці у Любліні, схоже, не нав'язували, у чому, зважаючи на їхню «поштивість», не було нагальної потреби. Натомість прямі твердження про кордони як «за стародавніх княжат російських» з'являться за доби Богдана Хмельницького⁴⁰. Якраз козацтву як новоспеченій еліті слід було з кожного приводу доводити свій та Гетьманщини органічний зв'язок і з княжою Руссю, і з Руссю шляхетською. Князі ж і шляхта цілком могли обійтися без додаткових наголошень.

Наріжне значення має переплетення претензій волинців на зосередження у складі Волинського воєводства всіх підлитовських земель історичної Волині з вимогами конче інкорпорувати до Корони ще й Київщину. Не менш знаковою була підтримка ідеї брацлавцями та киянами, як і заяви про те, щоб «Брацлава від Києва не від'єднувати»⁴¹. Такі дії вже тягнуть на проголошення уявлень про «свій» простір у рамках підлитовської Русі.

Насамкінець, важливо, що переконання волинців стосовно Підляшся перегукувалися з настроями, поширеними в середовищі шляхти Берестей-

³⁷ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство... С. 24.

³⁸ Hawryluk J. Kraje ruskie. Bielsk, Melnik, Drohiczyn. Rusini-ukraińscy na Podlaszu – fakty i kontrowersje. Bielsk Podlaski, 2001. S. 18.

³⁹ Jusupović A. Granica włości Romanowiczów z Litwą w drugiej połowie XIII wieku. Analiza przekazów Kroniki halicko-wołyńskiej // Realne i wyobrażone granice i rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego / pod red. Doroty Michaluk. Ciechanowiec, 2021. S. 15, 22.

⁴⁰ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998. С. 200. Див. також: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах / ред. кол. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко и др. Москва, 1953. Т. II. С. 154.

⁴¹ Див. спостереження Г. Літвіна (*Литвін Г.* Київщина, Волинь і Брацлавщина... С. 424–425).

сько-Литовського воєводства. Той таки М. Нарушевич писав 5 червня до М. Радзивіла, що *«послам Берестейського повіту говорила братія не повертатися додому без якої-небудь унії, і того додаючи, що не хочуть рвати з братією своєю, панами волинськими, між якими і підляські пани сидять у самій середині»*⁴². Прагнення залишитися з волинцями та забужанськими підляшчаними в одному кошику, а не бути розділеними між Короною та Литвою, свідчить про те, що й у свідомості берестейців також існувало відчуття належності разом з ними до вужчої спільноти.

Однак подібного підходу не видно з боку послів від Підляського воєводства, які відразу виявили себе беззастережними прибічниками унії⁴³. І це цілком зрозуміло, оскільки в питанні позиціонування шляхти Дорогичинської, Мельницької та Більської земель до Волині, Київщини та Брацлавщини унія нічого не змінювала. Усі й далі залишилися разом в одному політичному просторі, тільки тепер у коронному. Водночас слід зазначити, що суттєвий струмінь у шляхті Підляського воєводства вихідців з Мазовії⁴⁴, а також чинність там коронного права ставлять під великий сумнів саму можливість дзеркального повторення тут берестейського сценарію.

У сухому залишку постава на Люблінському сеймі 1569 р. волинців, берестейців, киян та брацлавців оголює уявлення князів і шляхти про існування у рамках підлитовської Русі «своєї» Русі. Остання охоплювала Волинь, Київщину, Брацлавщину, Підляшшя, щонайменше частину історичної Турово-Пінщини по р. Ясельду, тобто – київські та волинські землі княжих часів і водночас основний простір українського етнічного масиву підлитовської Русі. Для повноти картини, правда, не вистачає проговорення уявлень «поштового народу» про Північне Придніпров'я, а також про ту частину Сіверщини, яка на той час перебувала під Литвою (Гомель з околицями). Але у найактивніших у Любліні волинців бракувало легітимних підстав вимагати для себе так багато. Тому їхнє просторове бачення на цьому фланзі не мало шансів на принагідне оприявлення. Навіть до долі куди ближчого Мозиря волинці не виявили інтересу. Кияни ж, яким випадало нагадати Короні про сіверські залишки та про те, що Могилів, Шклов, Копись «тягнули до Києва», жодних порухів не зробили. Це, однак, як побачимо далі, зовсім не свідчить, що Північне Придніпров'я, а заодно і Мстислав, не включали до «своєї» Русі.

Отже, є всі підстави суттєво заглибити в XVI ст. визначену Н. Яковенко для першої половини XVII ст. появу уявлень князів і шляхти про простір Русі як такий, що *«збігається з територією південних (українських)»*

⁴² Археографический сборник документов. Т. 7. С. 40. Див. також спостереження Г. Люлевича: (Lulewicz H. Gniewów o unie ciąg dalszy... S. 20).

⁴³ Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. Kraków, 1915. S. 42; Lulewicz H. Gniewów o unie ciąg dalszy... S. 19.

⁴⁴ Michaluk D. O możliwościach badań struktury etnicznej ludności Podlasia w XVI wieku // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 2002. T. 17. S. 57–72.

князівств киево-руської доби, абсолютно й безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, а й білоруські терени»⁴⁵. Простежені дослідницею на підставі панегіриків князям Острозьким і Заславським особливості самосвідомлення «народу руського» мають давнішу історію й були лише черговим утіленням переконань, які виразно проступають у 1569 р. у практиках «народу руського». А невдовзі довге безкоролів'я, яке пережила Річ Посполита в 1572–1576 рр., надало князям і шляхті сприятливу можливість публічно підтвердити не випадковість своїх люблінських заяв, додатково просигналізувавши, що до «своєї» Русі належать ще й «старі» руські землі Корони.

Відображення подібних уявлень традиційної української еліти передалися і в середовище польських інтелектуалів. Одним із найяскравіших зразків стала концепція Шимона Старовольського (1632 р.) про Червону Русь як про «справжню Русь», тобто власне Русь порівняно з Руссю Білою та Чорною: «Русь ділиться на Русь Білу, яка належить до Литви, і Червону, яка зветься справжньою Руссю або Роксоланією і належить до Польщі. Третя розташована за Дніпром і Доном, давніше називалася Чорною Руссю, тепер називається Москва»⁴⁶. Простір Червоної Русі наповнюють сім українських воєводств: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Київське, Брацлавське та Чернігівське⁴⁷.

Повертаючись до обговорення питання Берестейщини й Турово-Пінщини на Люблінському сеймі 1569 р., варто наголосити, що ідеї волинців збіглися на базовому рівні з інтересами польської сторони. Про це в один голос твердять Я. Ходкевич та М. Нарушевич. Перший, описуючи 28 червня бажання волинців увійти до Корони разом із Київським воєводством, а кордон між Волинню та Литвою провести по р. Німан, відразу ж підкреслив: «Так мені приятелі дають знати, що його милість король про це старасться, щоб тому жодної перешкоди не було»⁴⁸. М. Нарушевич у двох своїх листах також зауважував рішучість поляків відірвати від Литви частину Берестейського повіту. 5 червня литовський підскарбій писав, що на зустрічі з королем 3 червня представники Великого князівства Литовського і Руського висловлювали незгоду «за невідомо яким відірванням від нього землі Волинської і Підляшшя, і половини Берестейського повіту (а ще й на Київ погрожують)»⁴⁹. 11 червня М. Нарушевич стверджував, що коронні представники «жодним чином не хочуть відступити Берестя також всього і Пінська, більше за підбурюванням волинців домагалися і на щось далі не зазіхаючи»⁵⁰.

Проте волинцям так і не вдалося прощтовхнути запропоновану ними програму розширення Волинського воєводства. Очевидно, в Короні вва-

⁴⁵ Яковенко Н. Від уявлених вартостей до ідей... С. 250.

⁴⁶ Starowski Sz. Polska albo opisanie... S. 55.

⁴⁷ Там же. С. 55–56.

⁴⁸ Археологический сборник документов. Т. 7. С. 38.

⁴⁹ Там же. С. 40.

⁵⁰ Там же. С. 45.

жали, що відкушування ще й Берестейщини та частини Турово-Пінщини може бути занадто обтяжливим для Вільно й зашкодить загальній справі. І взагалі у Кракові дивилися на територіальні питання лише як на супровід унійного процесу⁵¹. Сприймали суто прагматично, винятково крізь призму успіху головної ідеї. У проблему поділів Русі не заходили. Проведенням такого кордону між Короною та Литвою, який би відбивав уявлення волинців, киян, брацлавців та підляшців, не переймалися. Ухвала долучити Мозирський повіт до Мінського воєводства скидається на банальний акт задобрення литовців. Доля цього повіту, а беручи ширше, і непорушність люблінських привілеїв були легко принесені в жертву тактичним розрахункам.

Уже в перші дні роботи сейму коронні послы тримали напоготові ідею відкряти від Великого князівства Литовського і Руського Волинь, а також Підляшшя, говорячи про це відкрито. Питання обговорювалося в середовищі польської шляхти задовго до Любліна 1569 р. Зокрема, на сеймі 1558–1559 рр. дійшло вже до відкритих претензій і на Волинь, і на Підляшшя⁵². А на сеймі 1563–1564 рр. краківський біскуп Войцех Падневський подав концептуальне обґрунтування необхідності долучити обидва краї до Корони⁵³. Після того ж, як литовські послы покинули 28 лютого Люблін (зрештою, цілком законно з огляду на ті зобов'язання, які взяв на себе король у Вогинському привілеї 1568 р.⁵⁴), Зигмунт Август вдався до інкорпорації Волині та Підляшшя як засобу тиску. Київське воєводство винесли тоді за дужки. Очевидно, польська сторона все-таки побоювалася перегнути палку й викликати своїми діями зворотний результат. Також розраховувала залишити поле для маневру в майбутніх перемовинах з литовцями. Після травневої «київської» ініціативи волинців та брацлавців у таборі коронної шляхти навіть лунали голоси втриматися від такого кроку. Як один із практичних аргументів висували тезу про те, що буде серйозно обтяжено коронний скарб через значні видатки на «татарську оборону»⁵⁵.

У подальшому українські князі та шляхта так ніколи й не повернулися до проблеми зосередження у Волинському воєводстві всіх історичних земель, подібно до того, як занехаяли проблему Мозирського повіту. Не зробивши жодних порухів до середини XVII ст., коли виступала від імені усієї «своєї» Русі, традиційна еліта в козацькі часи опинилася в умовах, які фактично зводили до нуля шанси бодай поставити таке питання. У другій же

⁵¹ Г. Літвін вважає, що «Повернення було концепцією польських парламентарів, задуманою як тактичний засіб, що мав прислужитися укладенню унії з Великим князівством Литовським» (*Litwin G.* Київщина, Волинь і Брацлавщина... С. 431).

⁵² *Wawrzyńczykowa-Wilkiewicz A.* Spory graniczne polsko-litewskie... S. 165–166.

⁵³ *Litwin X.* Zjednoczenie narodów cnych... S. 39.

⁵⁴ Akta unii Polski z Litwą 1385–1795 / wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków, 1932. S. 189–202; *Ferenc M.* Mikołaj Radziwiłł «Rudy» a unia lubelska // Unia lubelska – unia europejska / pod. red. I. Hofman. Lublin, 2010. S. 105.

⁵⁵ *Litwin G.* Київщина, Волинь і Брацлавщина... С. 425.

половині XVI – першій половині XVII ст. дотичний до волинських земель просторовий дискурс звівся до традиційних межових непорозумінь на польсько-литовському кордоні, у яких здебільшого відбивалися суто партикулярні інтереси місцевої шляхти без виходу на ширші обрії. Поунійні суперечки успадкували давній слід місцевих конфліктів та спроб їхнього розв’язання, оскільки, як з’ясувала А. Вавринчикова-Вількевич, ще «на початку XVI ст. кордон польсько-литовський на всій своїй протяжності залишався спірним, а стосунки на прилеглих до нього землях залишалися в стадії такої напруги, що їхнє унормування становило один із важливих постулатів польсько-литовського співжиття»⁵⁶. Та долюблінські спроби чітко розмежувати кордон завершилися безрезультатно на всіх ділянках⁵⁷. Аналогічні наслідки мали численні сеймові конституції про розмежування, ухвалені вже в Речі Посполитій від 1570-х рр. до кінця XVII ст. Появу більшості з них ініціювала литовська шляхта, яка на своїх з’їздах затято протестувала проти «кривд», пов’язаних із віднесенням до Корони спірних волок землі на межі між тепер уже коронним Підляським воєводством та Берестейсько-Литовським⁵⁸. Відповідний кордон так і не було усталено, як і рубіж між Волинню і Пінським повітом⁵⁹. Психологічно це, безперечно, працювало на інтереси руського світу, але брак активності з боку князів та шляхти хоронив усі шанси.

***

Тривалі дискусії, у які була втягнута шляхетська спільнота Речі Посполитої під час безкоролів’я 1572–1576 рр., дають вмотивовані підстави говорити про те, що в уявленнях волинців, киян, брацлавців та берестейців окремішність «свого» світу в межах підлитовської Русі поєднувалася з безальтернативним віднесенням до цього простору Руського, Белзького та Подільського воєводства. Аналогічно їй тамтешня шляхта відчувала цілісність ареалу з воєводствами, щойно приєднаними до Корони. На Люблінському сеймі не виникало обставин, які б підштовхнули представників обох шляхетських «братій» відкрито висловитися з цього приводу. Але з того факту, що відразу після унії – щонайпізніше з 1572 р. – пішли заяви і конкретні заходи як з боку шляхти «старих» руських воєводств Корони, так і з боку неофітів, впливає стабільність відповідних переконань в обох складових української еліти ще до Любліна 1569 р. Припускати можливість фактично миттєвої появи у свідомості ранньомодерної людини такого типу ціннісних орієнтацій не випадає.

⁵⁶ Wawrzyńczykowa-Wilkiewicz A. Spory graniczne polsko-litewskie... S. 114–115.

⁵⁷ Там же, S. 173–175.

⁵⁸ Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. II: Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wieku / oprac. H. Lulewicz. Warszawa, 2009. S. 191, 218, 225, 233–235, 238, 254.

⁵⁹ Там же. S. 185–190; Gmiterek H. Kompromis polsko-litewski na sejmie lubelskim a problem granicy Korony z Wielkim Księstwem Litewskim // Unia lubelska – unia europejska / pod. red. I. Hofman. Lublin, 2010. S. 97–102.

У Любліні руська шляхта з Корони, схоже, особливо не втручалася в перетягування канату з приводу долі Волині, Київщини, Підляшшя та обсягу виборюваних ними прав, привілеїв і кордонів. Інакше це неодмінно привернуло б увагу і литовських, і коронних чинників, як подібне сталося з позицією шляхти Берестейсько-Литовського воєводства чи з висловлюваннями та діями галицької, подільської та волинської шляхти під час безкоролів'я 1572–1576 рр. Хоча в пасивності представників Руського, Белзького та Подільського воєводств приковує увагу відсторонення від претензій волинців на Підляшшя. Очевидно, у цьому слід добачати опосередкований прояв ослаблення у шляхти з перелічених воєводств гостроти відчуття меж північних та північно-західних обширів Русі. На відміну від своєї волинської, київської та берестейської «братії» галицькі та подільські послы на сейм, схоже, були вже схильними виносити Підляшшя за дужки, що, безумовно, відбивало загальні настрої, принаймні здебільшого. Окрім неясних сигналів у Любліні, про це свідчить відсутність Підляшшя у переліку земель коронної Русі, авторства знакової постаті, белзького старости Яна Замойського. У своєму листі, написаному в грудні 1572 р., майбутній коронний гетьман відніс до Русі лише шість воєводств: Київське, Волинське, Брацлавське, Руське, Подільське та Белзьке⁶⁰. Подібні уявлення тим важливіші, що належать людині, яка невдовзі остаточно відірветься від руського кореня й чутиметься членом властиво польського світу.

Активність руської шляхти під час безкоролів'я була просякнута ідеєю спільних інтересів, з одного боку, Руського, Белзького та Подільського воєводств, а з іншого – Київщини, Брацлавщини та Волині. Це було помітно вже на початку і тривало надалі⁶¹. Обидві частин еліти прагнули триматися разом, щоб у такий спосіб оборонити інтереси «своєї» Русі, про які говорив Я. Замойський. Прологом стала рішуча відмова волинської шляхти підтримати наміри Литви скористатися елекцією для повернення під свою руку втрачених воєводств. На сеймику в Луцьку у липні 1572 р. дістав відкоша литовський посланець Олександр Ходкевич, який озвучив литовські плани. За спостереженнями К. Мазура, інструкція волинського сеймику сутнісно повторює інструкцію сеймику белзького⁶², а Р. Гейденштейн зауважував, що цю останню підтримав і київський сеймик⁶³. Згодом на з'їзд у Глинянах

⁶⁰ Archiwum Jana Zamojskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Warszawa, 1904. T. 1 (1565–1579). S. 15.

⁶¹ Докладно про перебіг контактів шляхти з інкорпорованих воєводств з белзькою, руською та подільською шляхтою див.: Mazur K. W stronie integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa, 2006. S. 268–270; Див. також: Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta. Białystok, 1998. S. 39–40, 128, 135, 159, 163–164; Kempa T. Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569)... S. 21; Mazur K. Proces integracji Wołynia z Koroną w latach 1569–1648: aspekty polityczne i prawne. Unia lubelska z 1569 roku // Z tradycji unifikacyjnych Rzeczypospolitej / red. T. Kempa, T. Mikulski. Toruń, 2011. S. 189.

⁶² Mazur K. W stronie integracji z Koroną... S. 40.

⁶³ Rejnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII. Tłum. M. Gliszczyński / oprac. Wł. Spasowicz. Petersburg, 1857. T. 1. S. 41.

белзької та подільської шляхти навідалися волинські представники і разом ухвалили триматися купи, а в жовтні уже посланець від Руського воєводства прибув на наради до Луцька⁶⁴. У підсумку, як гірко в січні 1573 р. писав Остафій Волович до Павла Паца, на сеймі «панове волинці, кияни, брацлавці, підляшці свою вірність Короні офірували, також нашому посольству як стусана в носа дали»⁶⁵. А про те, наскільки тісною була співпраця, вичерпно свідчать слова з листа литовського стольника Миколая Дорогостайського до Я. Ходкевича від 9 листопада 1572 р.: «Панове з воєводства Руського і Белзького часто списуються і постанови, які ухвалюють на своїх з'їздах, завжди їхнім милостям повідомляють панам волинським, радячись і бажаючи все погоджувати з панамі волинськими»⁶⁶. Якою була мета такої співпраці, видно з нотаток С. Ожельського. «Волють піти краще до неволі, ніж повертатися під ярмо литовців, і що якщо могли долучитися до королівства, мають повне право зберегти унію», – писав він про поставу шляхти з інкорпорованих воєводств на коронаційному сеймі 1574 р.⁶⁷.

Дуже принциповий штрих до загального тла додають інші особливості спільної позиції «політичного народу» з шести воєводств, продемонстровані на елекційному сеймі 1575 р. у рамках дебатів з приводу кандидатури нового короля. Картина постає в розгорнутому вигляді. І вона віддзеркалювала наявність у цьому середовищі спільних переконань про просторовий вимір «своїї» частини Русі в перші ж роки після того, як відбулося поєднання під дахом Корони руських земель, що перебували там раніше, з Київщиною, Волинню, Брацлавщиною та західною частиною Підляшшя. Ба більше, під час сеймів вийшли назовні також уявлення еліти про самодостатність та політичні можливості цієї Русі.

С. Ожельський так окреслив намір представників шести воєводств діяти спільно: «Жалем і біллю перейняті інші русини, кияни, подоляни, белжці, волинці, обіцяючи собі взаємну допомогу, взаємно присягли, що не оберуть короля, який принесе згубу вітчизні»⁶⁸. Це був не просто прояв партикулярної позиції на кшталт творення ситуативних угруповань за інтересами представниками польських воєводств. Про засадничо інші обрії свідчить переплетення проблеми обрання прийнятної для «своїї» Русі короля з появою ідеї виокремлення за певних обставин цієї Русі з Речі Посполитої та підданства сусідньому володареві.

⁶⁴ Mazur K. W stronie integracji z Koroną... S. 268; Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie... S. 163–164; Kempa T. The Attitude of Ruthenian Magnates and Nobles Toward the Union of Lublin (1569) as the Problem of Autonomy of the Ukrainian Lands within the Polish-Lithuanian Commonwealth. // Zapiski Historyczne. Rok 2019. T. LXXXIV. S. 54–55.

⁶⁵ Цит. за: Lulewicz H. Gniewów unii ciąg dalszy... S. 129.

⁶⁶ Цит. за: Kempa T. Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569)... S. 21.

⁶⁷ Orzelski S. Bezkrólewia ksiąg osmoro. T. 1. S. 262.

⁶⁸ Tenże. S. 285, 286. Див. також: Літвін Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина у боротьбі угруповань під час другого безкоролів'я у 1574–1576 рр. // Літвін Г. З народу руського... С. 444–445.

Ще в грудні 1571 р., тобто перед безкоролів'ям, київський сеймик симптоматично домагався виборів короля у Києві⁶⁹. На елекційному сеймі 1575 р. С. Ожельський у своїй промові, перелічуючи загрози у випадку обрання австрійської кандидатури, висловився однозначно: *«Наслідки елекції легко передбачити. Русини після обрання королем цисаря покинуть Польщу, а турбуючись про своє вціління, відійдуть під крило потужнішого ворога»*. Пізніше пролунала і заява, що русини, *«якщо королем оберуть герцога Максимиліана, будуть самі змушені для вціління свого просити в султана хоругву»*⁷⁰. Зрештою, активно поширювалися поголоски, буцім русини, якщо не буде ухвали з приводу оборони Русі від татар, *«від'їдуть з Варшави і в оперті на затяжне військо оберуть у своєму краї короля зі своєї волі»*⁷¹. Сяноцький стольник Ян Сененський, поляк з походження, мусив затято спростовувати чутки, наголошуючи, що русини *«всі разом відчують потребу якнайшвидше отримати короля»*, і пропонував навіть себе в закладники⁷².

Зі свого боку, Р. Генденштейн описував позицію русинів у схожих барвах, що увірогіднює повідомлення С. Ожельського. У критичний момент подільський воєвода Миколай Мелецький у своєму виступі оголосив, що, *«якщо обивателі інших земель самі про себе подумати не хочуть, то русини принаймні самі дадуть раду, після чого від імені шести воєводств Анну Ягеллонку королевою оголосив»*⁷³.

Повідомлення С. Ожельського та Р. Гейденштейна змушують скоригувати панівні історіографічні уявлення про тогочасну політичну свідомість князів і шляхти з шести українських воєводств. Еліта доволі яскраво виявляє високий рівень рефлексії над своїми суспільними функціями. Вона демонструє здатність вийти за рамки поєднання зусиль для відстоювання певних суто тактичних інтересів на сеймі. Її обрії ширші й заходять у площину розуміння інтересів «своєї» Русі як окремого самодостатнього політичного тіла. Уже тоді князі та шляхта були свідомі того, який арсенал інструментів перебуває в їхніх руках для відстоювання прав і свобод «своєї» Русі. І він такий же, як і в сусідніх політичних народів – аж до переходу під зверхність іншого володаря. Представники шести воєводств однозначно вважали себе наділеними цілком легітимним правом обирати бажаного для себе володаря, не зупиняючись перед тим, що він може бути поза межами політичної системи Речі Посполитої. Показово, що й коронна шляхта приписувала руській «братії» такі погляди, тому Я. Сененський і був змушений виправдовуватися на сеймі.

Інша справа, що втілювати в життя своє розуміння князі і шляхта були морально та організаційно неспроможні. Це вичерпно продемонстрував

⁶⁹ Mazur K. W stronie integracji z Koroną... S. 39.

⁷⁰ Orzelski S. Beźkrólewia książ osmoro... S. 326.

⁷¹ Tenże. S. 251.

⁷² Tenże. S. 251.

⁷³ Rejnolda Hejdensztejna... S. 225.

люблінський сейм 1569 р., де вони погодилися на оформлення переходу руських земель з Литви до Корони як реституції та на згадки у всіх трьох привілеях про «одне нероздільне тіло з Польською Корonoю».

На те, що коронна шляхта не сподівалася від русинів ані на елекційному сеймі, ані поза ним якихось практичних дезінтеграційних кроків, свідчить як відсутність ефекту несподіванки в реакції на чутки про можливість виходу Русі з Речі Посполитої, так і стилістика запевнень сяноцького столуника. Найімовірніше, вважалося, що межі можливостей вичерпувалися тим, що русини на сеймі в об'єднаному складі (хіба тільки без Підляшшя) цілком здатні за певних обставин до консолідованих ухвал, спрямованих на оборону інтересів «своєї» Русі. Більшого ніхто реально не очікував, тим паче, що русини не підтримали територіальні домагання Литви.

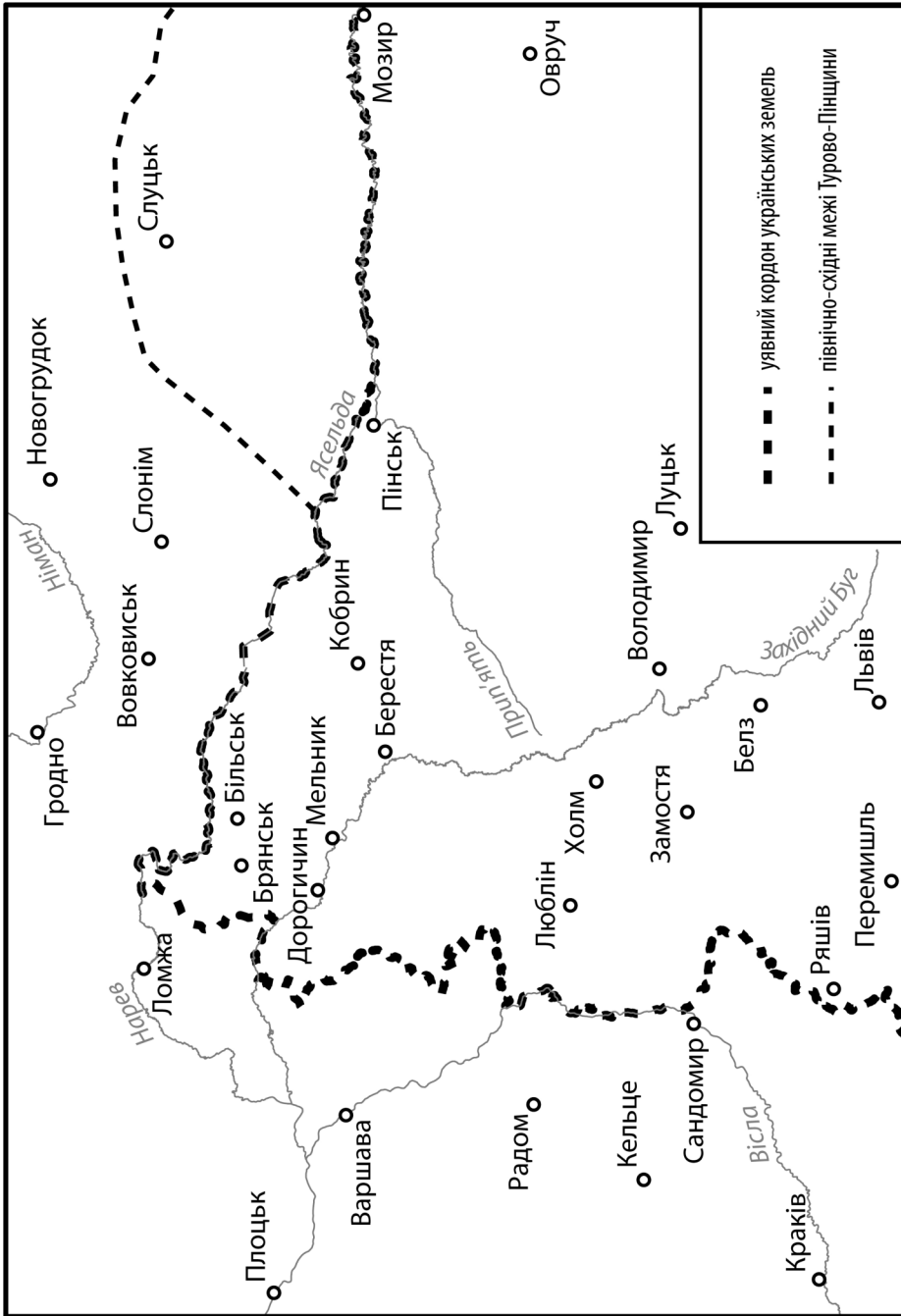
***

Утім, розглядаючи «свою» Русь як цілість поряд з Корonoю та Литвою, традиційна українська еліта ні під час безкоролів'я, ні пізніше вже не висловлюється так прямо з приводу Підляшшя, як це робили волинці на Люблінському сеймі 1569 р. Напозір виходило, що найчіткіше й найголосніше про Підляшшя як складову Русі Корони вели мову польські інтелектуали, зокрема, ті ж таки Я. А. Красінський та Я. Янушовський⁷⁴, у чому відбилися уявлення не лише польської шляхти, а й, звісно, української. Тяглість і безальтернативність переконань останньої тільки й могли унеможливити розмивання в Короні традиції визнавати Підляшшя за складову Русі. Не менш очевидним свідченням того, що українські князі та шляхта й не думали вносити Підляшшя за межі «своєї» Русі, є козацькі претензії, виголошені вже в часи Гетьманщини. Однозначні заяви гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича стосовно Підляшшя як органічної складової Русі й території Гетьманщини не могли постати на власному пні безвідносно до видів шляхти. Адже історичні та ідеологічні концепції «козацького народу» про Русь, її самодостатність, спадкоємність між княжими і річпосполитськими часами тощо були генетично пов'язані з інтелектуальним спадком традиційної української еліти.

На такому тлі затишшя у середовищі князів та шляхти зумовлювалося тим, що до середини XVII ст. бракувало реальних спонук додатково наголошувати перед литовською та коронною «братією» про добре відомі усім речі. Подібну природу мала й мовчанка стосовно Люблінщини. Про останню як про частину Русі чутно в Речі Посполитій лише з боку польських авторів. Зокрема, Я. А. Красінський, підкреслюючи, що українське населення з'явилося там раніше від поляків, відніс Люблінщину до Русі⁷⁵. А проте було б дивним, якби етнічний підхід ігнорували в руському таборі, водночас кладучи в основу

⁷⁴ *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія... Т. 2. С. 21.

⁷⁵ Див. с. 52 цієї книги.

Західна та північно-західна межі українського простору в уявленнях української шляхти

виділення «своєї» Русі, приміром, з підлитовського масиву руських земель. Крім того, довелося б припускати відмову української еліти від використання ще одного чинника – історичних кордонів Русі княжих часів, – який, наприклад, під час Люблінського сейму 1569 р. князі та шляхта активно використовували. Зокрема, тоді цей чинник мав наріжне значення для волинців при визначенні р. Німан як недосяжної межі на півночі. Люблінська ж земля, як відомо, короткий час входила до Руського королівства (1288–1302)⁷⁶. Та й важко навіть уявити ситуацію, коли польські інтелектуали наділяли б Русі терени більші за її простір в уявленнях «народу руського».

Додатковим підтвердженням того, що князі і шляхта зараховували Люблінщину до «своєї» Русі, служить українська частина картографічного доробку Г.-Л. де Боплана. На мапі «*Volhinae Utraque*» (Двобічна Волинь), яка мала слугувати одним із доповнень до «Опису України», західний кордон руських земель позначено по Сяну з Вислоком і середній течії Вісли, на що вже звертала увагу М. Вавричин⁷⁷. Іншими словами, Боплан провів пунктир по західних кордонах Руського та Люблінського воєводств. Далі лінія пішла по північних кордонах Руського (Холмська земля) і Волинського воєводств. Але Луківська земля Люблінського воєводства опинилася за зовнішнім контуром пунктиру. При цьому Люблінське воєводство зображене під надписом «*Polonia Minor*», хоча східний кордон воєводства не позначено⁷⁸. Отже, Боплан, по суті наголошував, що частина Люблінського воєводства (без Луківської землі) є складовою Русі, але належить до Малопольщі. Ось такі уявлення про західні межі українських земель картограф виніс зі свого тривалого перебування в Україні.

Зрештою, як пояснити походження твердих переконань козацтва, які вилилися в політичні концепції гетьманів про оптимальний кордон Русі й території їхньої влади по Віслі. Уже Б. Хмельницький ще на початку 1649 р. прямо співвідносив ідею західної межі по Віслі з потребою відокремити Гетьманщину саме «*по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі*»⁷⁹. При цьому в Короні добре розуміли природу таких вимог. Для прикладу, як уже наголошувалося вище, хроніст Л. Я. Рудавський не приховував, що «*Русь тріумфувала ніби з поверненням до давніх своїх волостей з відсуненням кордонів Польщі аж по Віслу*»⁸⁰. А майбутній король Речі Посполитої Ян Собеський на сеймі 1672 р. підкреслював поширеність по всьому суспільному полю України уявлень про Віслу як польсько-українську межу:

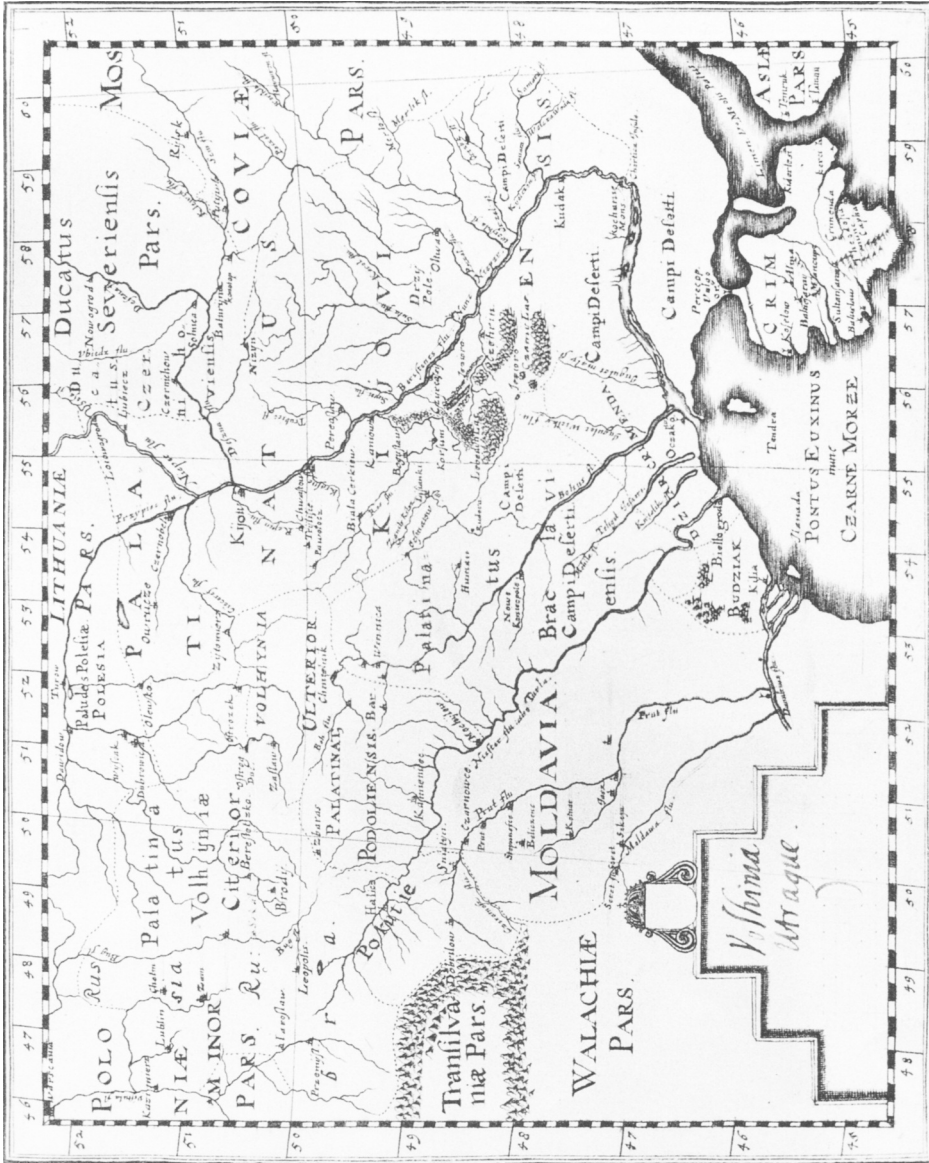
⁷⁶ Войтович П. Галич у політичному житті... С. 80.

⁷⁷ Вавричин М. Маловідомі карти України Г. Боплана // Вавричин М. Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика. Львів, 2012. С. 145.

⁷⁸ A Description of Ukraine Guillaume le Vasseur, sieur de Beauplan | Introd., Transl., and Notes by A. B. Pernal, D. F. Essar. Cambridge, 1993. Map 14.

⁷⁹ Порівн.: Воссоединение Украины с Россией. Т. II. С. 108, 154.

⁸⁰ Rudawski W. J. Historia Polska... S. 38.

Мапа Г.-Л. де Боллана «Volhiniae Utraque» (Двобічна Волинь), 1652 р.

«Коли-небудь знов за найменшої оказії владики чи попи, або хто-небудь з грецької релігії чи схизми, з причини якоїсь образи піде під протекцію і відміряє руському краю кордон по Люблін і Краків взагалі там, куди тільки ім'я і церкви руські заходять...»⁸¹.

Тож за спільний знаменник для всіх цих чинників слід умотивовано визнати той факт, що традиційна українська еліта відносила Люблінщину до уявного простору «своєї Русі» на підставі переплетення двох ключових обставин: вкорінення тут українського населення та сліду в історичній пам'яті від входження краю до складу Руського королівства, нехай і короткочасного. Перебування ж проблеми під сподом інтелектуального дискурсу зумовлювалося тими ж обставинами, що й притлумленість у ньому після Люблінської унії проблеми Підляшшя. На цей шлях вивела князів і шляхту відсутність у них реальних намірів відновити політичну суб'єктність «своєї» Русі, що позбавило й потреби прискіпливо обговорювати просторовий вимір останньої. Події середини XVII ст. відтінюють такий взаємозв'язок надзвичайно чітко. Бо ж, як тільки виринула ідея відновлення Української держави, відразу ж на повен зріст постало питання про природний західний кордон по Віслі, яке, здавалося б, не повинно було виникнути, якщо брати до уваги лише відкриті висловлювання традиційної еліти. І, навпаки, згода «народу руського» на устроєву модель Речі Посполитої, опрацьовану в 1569 р., лише пригнічувала інтерес до просторового мислення в його середовищі, оскільки не передбачала жодного спільного даху для «своєї» Русі, розчленовувала її між Короною та Литвою, а в межах Корони – між різними правовими системами. Не зарадила навіть поява концепції про те, що нібито під час Люблінської унії було утворено тричленну Річ Посполиту.

Відмова від ідеї перетворення «своєї» Русі на політичний суб'єкт протягнула за собою і випадіння з ідеологічного обігу проблеми українського масиву на Закарпатті. Одна справа, що ранньомодерна доба не подала жодного шансу на перенесення питання у площину поширення реального контролю над теренами, розташованими за Карпатським хребтом. Але факт відсутності тамтешнього відламу українського світу в інтелектуальному просторі Речі Посполитої зумовила саме неспроможність князів і шляхти переплавити свої тверді переконання про самодостатність «своєї» Русі у практичний вимір. Відповідно не були затребувані ані етнічний чинник, ані відгомін в історичній пам'яті від перебування Закарпаття в орбіті Русі чи, бодай, у складі Руського королівства в 1270–1320-х рр.⁸². Тому на цьому відтинку фізичний кордон, як і на заході, визначався рубежами Руського воєводства, що не відбивало уявних меж у просторовому образі, притаманному традиційній українській еліті.

Кордон цей добре досліджено. Найповніший опис його галицької частини подав Мирон Кордуба, поставивши перед собою й успішно реалізу-

⁸¹ Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku. S. 154.

⁸² Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 80.

вавши амбітну мету: на прикордонній смузі Сяноцької та Перемишльської земель «*провітрити всі загиби границі, виловити всі можливі адміністративно-судові анклави, ствердити, які оселі існували тут вже в середині XV-го в.*»⁸³. Дослідник скрупульозно реконструював лінію кордону, з'ясувавши належність населених пунктів до того чи іншого воєводства. Було аргументовано доведено, що вона на цьому відтинку точно не змінилася з XIII ст. (а то й зі ще раніших часів) до 1600 р., а опісля зазнала лише не принципового точкового коригування у двох місцях⁸⁴. Відтворені А. Яблоновським⁸⁵ на мапі кордони Руського воєводства станом на 1600 р. збереглися й надалі.

А відтак немає особливої потреби дублювати докладний покроковий опис. Варто лише загалом зазначити, що межа, яка відділяла Руське воєводство від Угорщини, Краківського та Сандомирського воєводств, проходила по головному Карпатському хребту далі річкою Яселкою до вододілу річок Віслоки та Віслоку, далі ним на північний захід до вододілу Віслоку та його правої притоки Високої, де повертала вигином на південний схід до р. Красної, у вододілі Віслоку та Сяну знову прямувала на північний захід, щоб від р. Чорної взяти на схід в напрямку Нижнього Сяну біля міста Крешова. Кордон залишав по українському боці Коросно та Ряшів⁸⁶. Природною основою формування тут межі між українським та польським простором стали лісові масиви, які тягнулися від Карпат по берегах р. Віслок аж до Вісли та нижньої течії Сяну. Холмська ділянка кордону Руського воєводства межувала з Люблінським воєводством, проходячи на 15–30 км далі від лівого берега р. Вепр⁸⁷.

3. 2. Північно-східна межа

Не вдалося традиційній українській еліті переплавити у фактичний контроль над територією і власне бачення природних меж свого простору вище Києва та на північному сході. Рамкові ж її уявлення визначало, як і у випадку з уявними кордонами на заході та північному заході, переплетення етнічного чинника та впливу спадщини княжої Русі. Однак, на відміну від сусіднього волинського варіанту, для цілеспрямованого представлення своїх ідей князі і шляхта не мали такої потужної спонуки, якою стала для волинців Люблінська унія 1569 р. Навіть війни з Московією першої половини

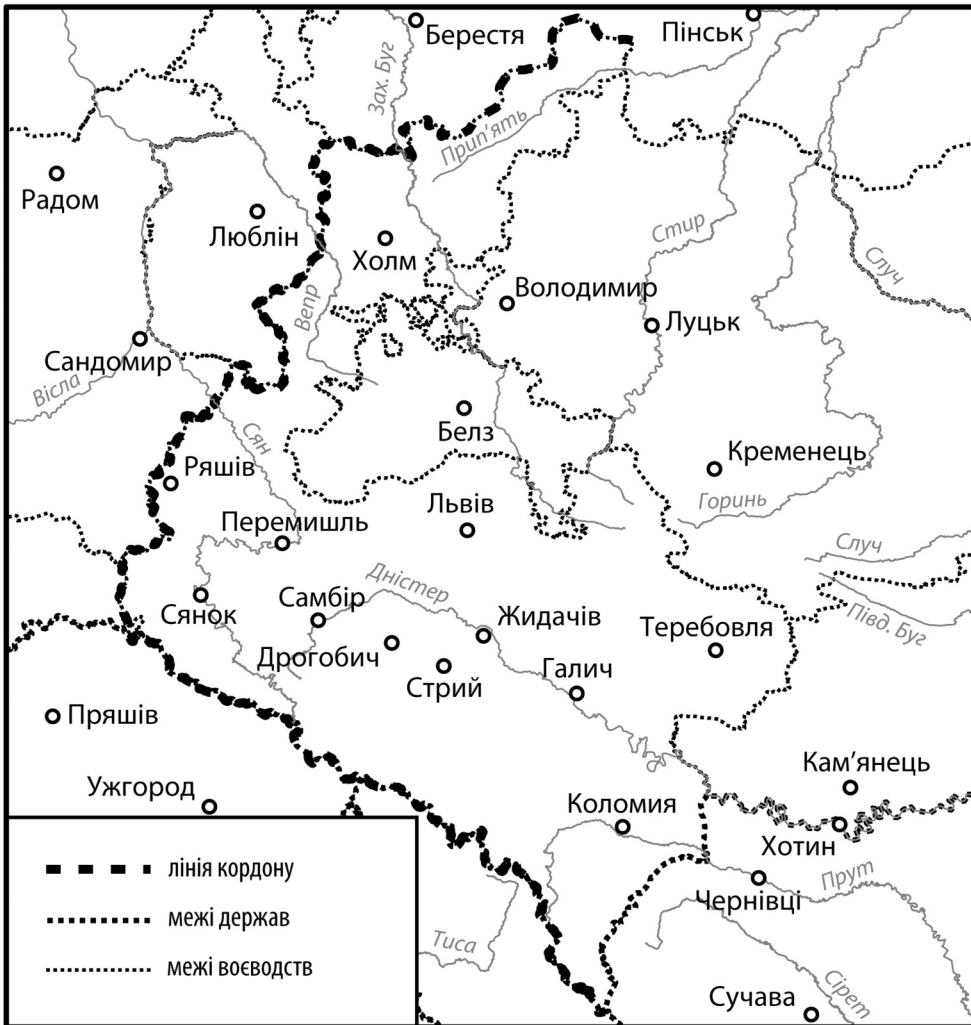
⁸³ Кордуба М. Західне пограниччя Галицької Держави між Карпатами та долішнім Сяном (з картою) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ). Львів, 1925. Т. 48–50. С. 193.

⁸⁴ Там само. С. 245 та карта.

⁸⁵ Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: «Ziemie ruskie» Rzeczypospolitej / opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa; Wiedeń, 1899–1904. S. 4.

⁸⁶ Кордуба М. Західне пограниччя. С. 196–197.

⁸⁷ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 22.

Західний кордон Руського воєводства за А. Яблоновським

XVII ст., під час яких замайоріла перспектива відвоювання Сіверщини та Смоленщини, не спровокували появи відповідних стимулів. Бо ж не вистачало снаги замахнутися на повернення всієї Сіверщини, не кажучи вже про терени історичного Чернігівського князівства. Так само бракувало підстав для прямого засвічування видів традиційної еліти на Північне Придніпров'я. Вони з'являться вже для еліти нової, закросної на козацькому стані, коли постане руба питання про територію гетьманської влади. Тоді, як і у випадку з ідеєю західної межі по Віслі, увиразняться також уявлення про оптимальний кордон і на цьому напрямкові, доти притлумлені в дискурсі шляхти. Звісно, вони не могли постати на голому місці, а тому добре надаються для ретроспекції, резонуючи з опосередкованими свідченнями. Водночас особливості взаємин між Гетьманщиною та Московією заблокують таку можливість стосовно сіверської ділянки, відтінивши заодно й мотиваційний механізм тогочасного виявлення назовні глибинних просторових переконань.

У підсумку традиційна еліта не полишила по собі текстів, де б прямо й конкретизовано висловила своє бачення природних для неї рубежів на Північному Придніпров'ї та на сіверських землях. Її розуміння простежується крізь призму бічних слідів, але від цього не стає розмитим. У першому випадку світло на уявлення князів і шляхти проливають не лише пізніші козацькі концепції і практики, а й, що важливо, сучасні опосередковані свідчення. Два ключових знаки дозволяють впевнено говорити про те, що до свого простору однозначно зараховували Рогачів, Кричів, Мстислав, Могилів, Шклов, Копись та землі, що традиційно тягнули до цих міст. Насамперед тут доречно буде ще раз навести два дотичних до проблеми витяги з територіальних вимог, які Московія офіційно висовувала у 1563–1564 рр. Великому князівству Литовському і Руському, а в 1570 р. – Речі Посполитій:

«І вотчинами б государевими поступився, які незгодами пращурів государевих зайшли міста і з уїздами їхніми: Київ, Вишгород, Лоева Гора, Річиця, Стрешня, Рогачів, Могилів, Шклов, Копись та інші міста, які здавна були до Києва і до Берестя...» (1563–1564 рр.)».

«І бояри на те просили Києва і руських міст, які до Києва і до Волинської землі, і Берестя і Кам'янця Берестейського і всіх міст, які по Дніпру до Києва: Вітебська, Могилева, Шклова, Мстислава, Канева, Черкаського, Кричева, Чечерська, Пропойська» (1570 р.)⁸⁸.

Ніби в унісон московській дипломатії у 1602 р. гетьман Війська Запорозького Іван Куцкович увібгав уявлення про український простір, притаманні середовищу козацької старшини, у територію, де козаки мали користуватися особливими правами: «... почавши від Могилева, усі України аж до гирла Дніпрового, що все є власне приставства наші»⁸⁹.

⁸⁸ Памятники истории Восточной Европы... С. 241, 262.

⁸⁹ Лист І. Куцковича до галицького старости Юрія Струся, 11 травня 1602 р. // Документи українського козацтва... С. 132.

Поєднання обох опосередкованих свідчень є дуже показовим, якщо додатково врахувати той факт, що пізніше еліта Гетьманщини послідовно вимагатиме не тільки всього Підляшшя, Пінщини та Слуцька, а й Північного Придніпров'я⁹⁰. Відтак виникають підстави для вмотивованого висновку про переконання князів і шляхти. Безсумнівно й те, що традиційна українська еліта вважала природною межею «своєї» Русі територію вверх по Дніпру щонайменше до Копосі з околицями. Важко навіть припустити, щоб у Московії заходилися штучно приписувати до орбіти Києва ті землі, які князі та шляхта умоглядно не включали до українського простору. Московські правителі ж бо претендували на всю «київську спадщину». Тому, ставлячи територіальні вимоги до Литви, а згодом до Речі Посполитої, вони не мали жодної ідеологічної чи інструментальної потреби наділяти Київ, як, до речі, і Берестя, руськими землями, що до них «не тягнули», тобто коштом властиво білоруських теренів.

Ба більше, у Москві вважали, що до Києва тягне й Вітебськ, не те, що міста по Верхньому Дніпру. Але сумніви щодо того, чи зараховували Вітебськ до українського простору князі й шляхта, породжує його розташування на території колишнього Полоцького князівства, тоді як усі інші терени входили до колишніх Турово-Пінщини, Чернігівського князівства та південної й південно-західної частин Смоленщини. Напрошується аналогія із виразним проявом на Люблінському сеймі 1569 р. факту успадкування традиційною елітою просторових координат часів княжої Русі для північно-західних і північних кордонів Волині: оптимальна північна межа по Німану, максимі для території Галицько-Волинського князівства, прагматична – по Ясельді, традиційній межі, яка відбивала поширення на цьому напрямку компактного українського етнічного масиву. Подібний підхід простежується і в уявленнях щодо Північного Придніпров'я. До свого простору зараховували придніпровську частину історичної Турово-Пінщини з Рогачевим та південну й південно-західну частини Смоленського князівства (мінімум зі Мстиславом, Могильовом, Шкловом, Кописем), що водночас відбивало й поширення українського етнічного ареалу. Забігаючи наперед, варто наголосити на тому промовистому факті, що в середині – другій половині XVII ст. аналогічне бачення задекларує і козацька старшина, вимагаючи для Гетьманщини ті ж межі у Північному Придніпров'ї.

Автор Густинського літопису відніс до Сіверщини ще й Дорогобуж⁹¹, на підставі чого можна було б припустити, що аж туди могла сягати в очак шляхти уявна «своя Русь». Але до Сіверщини як історично-географічного регіону Дорогобуж не належав. Тому відсовувати межу так далеко було б занадто сумнівно. Хоча на початку української Національно-визвольної війни

⁹⁰ Див. аналіз проблеми на с. 182–184, 198–201, 208, 212, 221–231 цієї книги.

⁹¹ ПСРЛ. Т. 2. С. 362.

⁹² Лист смоленських обивателів до Я. Радзивіла, 15 вересня 1649 р., Смоленськ // Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646 – 1655. Część I. Diariusz kanceryjny 1649–1655 / oprac. K. Bobiatyński, P. Gawroń, K. Kossarzewski, P. Kroll, A. Majewski, D. Milewski, M. Nagielski. Warszawa, 2019. S. 239.

козаки симптоматично намагалися поширити свою територіальну присутність до Рославля, отримали підтримку місцевої людності і мали плани на той таки Дорогобуж⁹².

На сіверському напрямкові традиційна еліта однозначно включала до свого простору всю Сіверщину, сформовану як регіон у XIV ст. на спадщині історичного Чернігівського князівства. До Сіверщини, однак, уже не зараховували північно-східні (так звані верхівські) землі, розташовані в поріччі верхньої Десни та Оки, які під етнічним кутом відділяли територію сіверян від в'ятичів⁹³. На заході Сіверщина охоплювала Посожжя з Гомелем, Річицею і Чечерськом, на півночі впиралася в історичну Смоленщину, на північному сході межувала з верхівськими князівствами. На сході природним рубежем був Дон, за ліве узбережжя якого в княжі часи чернігівські князі з перемінним успіхом змагалися зі своїми рязанськими конкурентами⁹⁴.

На початку XV ст. великий литовський князь Вітовт поспішив потурбуватися про те, щоб ця територія, а також верхівські князівства увійшли до кола руських земель, відступлених йому ханом Тохтамишем. У подальшому кримські хани безпроблемно продовжували традицію, нагромаджуючи сприятливі для української еліти правові прецеденти. Важливо, що, на відміну від південних рубежів Русі, ця ділянка не викликала з боку кримських еліт якихось спроб відіграти назад. Інакше кажучи, правова належність відповідних теренів до Великого князівства Литовського і Руського, до того ж таких, що були «з Києвом в головах»⁹⁵, не піддавалася сумнівам. Зрештою, не зважаючи на втрату Литвою в останній чверті XV – на початку XVI ст. верхівських князівств і Сіверщини, Бахчисарай все одно послідовно визнавав ці терени за Литвою. Ба більше, починаючи з 1514 р., у відповідь на прохання Зигмунта I⁹⁶ кримські хани неодноразово брали у своїх ярликах зобов'язання підперти збройною рукою процес відвоювання забраного Московією. Приміром, у 1514 р. зазначалося:

«А які міста і волості, землі і води московський під братом королем і великим князем Олександром забрав і посів і теж, Боже збережи, якби яке місто під ним взяв, ті міста і волості, землі і води, ми, Менглі-Гірей-цар, з Божою допомогою, вийнявши з рук московського, маємо в руки королю і великому князю Зигмунту в його руки дати»⁹⁷.

До ярликів потрапила більшість ключових міст Сіверщини: Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Гомель, Стародуб, Рильськ, Курськ, Брянськ,

---

⁹³ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 41, 47–49.

⁹⁴ Там само. С. 47–51.

⁹⁵ The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents, by D. Kołodziejczyk. Leiden; Boston, 2011. P. 557, 703, 713, 732, 741, 753.

⁹⁶ Ibid. P. 581, 626, 693.

⁹⁷ Lietuvos Metrika. / parengė I. Ilariene, L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius, 2011. Kn. 7 (1506–1539). S. 313–314. Див. також: S. 383–384; The Crimean Khanate... P. 635, 644, 683–684, 703–704, 713–714, 722, 732–733, 741–742, 755.

Радогощ, Трубчевськ, Карачов. Згадуються й Серпейськ, Мценськ, Козельськ, розташовані у верхівських князівствах, які Велике князівство Литовське прагнуло закріпити за собою. Важливо, що з південно-східного флангу Сіверщини ханські ярлики називають такі міста «з виходами, данинами та землями»: Оскол, Донець, Милолюб, Хотень, Хотмишль, Бирин, Немир, Жолваж, Синеч, Лосичі⁹⁸. Проблема локалізації цих міст і земель має велику літературу, у якій для пояснень залучалася й низка інших джерел, зокрема оброчна книга путивльського повіту 1628–1629 рр., «списки образ», передані московськими послами Речі Посполитій у 1592 р., «Список руських міст» та ін.⁹⁹. Але, попри низку спірних питань, спільним знаменником є одне – межі відписаної Великому князівству Литовському і Руському території сягали верхів'їв Псла, Сейму, Сіверського Дінця¹⁰⁰. Немає сумнівів у тому, що якби на Дону існували населені пункти, то Вітовт і його наступники домоглися б їхньої згадки в ярликах, щоб легітимізувати за собою оптимальну територію історичного Чернігівського князівства. Тож відсутність донських координат у ярликах не означає звуження уявлень про східну межу Сіверщини коштом винесення за дужки придонських обширів.

Втрата на користь Московії верхівських князівств та більшої частини Сіверщини не вплинула на подальші рамкові просторові уявлення традиційної української еліти. Про це свідчить не лише обіг поняття «вся Сіверщина», а й позиція комісарів Речі Посполитої на переговорах за наслідками Смоленської війни 1632–1634 рр. Відправний пункт підходів королівських представників полягав у тому, що «вся Сіверщина від давніх віків належала Короні Польській і Великому князівству Литовському, забрав це зрадливо Іван (великий московський князь Іван III. – Авт.)»¹⁰¹. Попри всю неоконкретність твердження про Сіверщину як відвічну складову Литви, а отже і Речі Посполитої, знаковим тут крізь призму проблеми простору є використання виразу «вся Сіверщина». Воно відбиває збереження у шляхетському середовищі Речі Посполитої, і передовсім, звичайно, у його українській частині, уявлень про цілісність краю. Інші дві складові доказової бази комісарів тільки увиразнюють таке бачення. Володіння Сіверщиною «від давніх віків» виво-

⁹⁸ The Crimean Khanate... P. 530, 540, 557–558, 595–596, 606, 634, 643, 682, 703, 713, 732–733, 741, 754.

⁹⁹ Див. хоча б: Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1928. Кн. XX. С. 95–128; Анпилогов Г. Н. Новые документы о России XVI – начала XVII в. Москва, 1967. С. 83–306; Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква, 2007. С. 246–251, 450–451; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Москва, 1892. С. 246–247; Петрунь Ф. Ханські ярлики... С. 137–140; Русина О. Сіверська земля... С. 125–137; Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936. S. 78–80, 184–185; Tenże. Jaholdaj i Jaholdajewicze lenni książęta tatarscy Litwy // Kuczyński S. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. Warszawa, 1965. S. 221–226.

¹⁰⁰ Див. спостереження О. Русиної (Русина О. Сіверська земля... С.125–137).

¹⁰¹ AGAD. Libri Legationum. Sygn. 32. K. 189–189 v.

диться з бездоганного правового аргументу – ярликів кримських ханів. А в них же фігурує не лише вся Сіверщина, а й верхівські князівства. Зокрема, смоленський воєвода Олександр Госевський заявив: «Сіверщину ми не під Москвою, але від татар взяли. Не мали ви ніколи до цього права. Ми це відібрали від татар як Путивль, що перелічив замків немало»¹⁰². Крім того, опускаючись до конкретних територіальних вимог, комісари стояли на тому, що слід достосуватися за правом старовини до «вічного миру», укладеного 31 серпня 1449 р. Василем II з великим литовським князем і польським королем Казимиром¹⁰³. Договір фіксував непорушність тогочасних володінь Литви та Москви на території «київської спадщини» і визначав сфери впливу на сусідні землі (Новгород, Псков, Твер). Відповідно Сіверщина однозначно визнавалася непорушним володінням Великого князівства Литовського і Руського¹⁰⁴.

Натомість комісари обмежилися скромнішими здобутками. Як добре відомо, вдалося лише закріпити досягнуте під час Деулінського перемир'я 1618 р. повернення Стародуба, Чернігова та Новгород-Сіверська. При цьому українські князі та шляхта знову продемонстрували нездатність забезпечити свій просторовий інтерес. Вони не противилися (принаймні відкрито) підпорядкуванню Литві Стародубщини, залишивши це питання у спадок еліті Гетьманщини, з яким вона успішно впорасться. У нових обставинах і з новими обличчями повторилася ситуація, що виникла на Люблінському сеймі 1569 р., коли не вдалося запобігти втраті Мозирського повіту та відновити для Волинського воєводства північно-західні та північні кордони Галицько-Волинського князівства.

Географічно річпосполитсько-московський кордон, розмежований у 1634–1647 рр., окреслив тогочасну офіційно визнану східну межу українського світу в цій зоні. Найдетальніше він описаний у дослідженні П. Кулаковського¹⁰⁵. Якщо згрубша, то, беручи з півночі на південь, лінія кордону залишала на річпосполитському боці Погар, Зноб, Сопич, Мутин, Конотоп, Бахмач, Більськ і Глинськ. Але «символічна географія» української еліти від цього не страждала. Невипадково на мапі Київського воєводства Боплана, його північно-східний кордон сягає верхів'їв Ворскли і Тихої Сосни¹⁰⁶.

Водночас господарська діяльність шляхти спершу з освоєння Лівобережної Київщини, а далі й відвойованої частини Сіверщини готувала ґрунт для поступового фізичного опанування теренів на цій широті до Дону. Застрільниками стали українські князі Вишневецькі та Острозькі, а з 1620-х рр. – і деякі

¹⁰² Ibid. К. 201 v.

¹⁰³ Ibid. К. 196 v.–199.

¹⁰⁴ Lietuvos Metrika / parengė Algirdas Baliulis, Artūras Dubonis, Darius Antanavičius. Vilnius, 1993. Kn. 5 (1427–1506). S. 131–133; Русина О. Сіверська земля... С. 175.

¹⁰⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1619–1648). Київ, 2006. С. 197–224. Див. також: Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648). Kraków 1934. S. 43–79.

¹⁰⁶ A Description of Ukraine... Map. 17.

польські магнати (Л. Жулкевський, С. Конєцпольський)¹⁰⁷. За всіма ними посунула численна середня й дрібна шляхта-клієнти, які власне й творили живу тканину загосподарення пусток. А лави підданих наповнювали, зрозуміло, українські селяни. Господарське освоєння Лівобережжя, як і Південної Київщини та Поділля, стало об'єктом дискурсу в публіцистиці, розглядаючись під кутом вирішення проблеми татарських набігів¹⁰⁸. З 1620-х рр. починається активна колонізація спустошеної під час війн початку XVII ст. Сіверщини¹⁰⁹. У 1630–1640-ві рр. на лісостеповому Лівобережжі остаточно оформлюється неозора «Вишневещина». Поруч розкинулися розлогі маєтності коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського¹¹⁰. Дійшло вже до того, що в районі Гадяча і вище рух на схід зіштовхнувся із зустрічною московською колонізацією. Розмежування між Річчю Посполитою та Московією зафіксувало лише умовну східну межу реального освоєння території.

Природу опанованих просторів добре розуміли у Варшаві. Це вчувається бодай у тій неприхованій іронії, з якою Владислав IV відповів у 1646 р. на протест царських послів з приводу нібито незаконності деяких колонізаційних зусиль Яреми Вишневецького на Роменщині, які стали поперек дороги московським потугам. Король з іронією відрізав: «*Ярема має більше прав на Москву, ніж московський цар на Ромни*»¹¹¹, – прозоро натякнувши на те, що Вишневецькі як начебто Рюриковичі (такий вони сконструювали собі родовід) діють на правах справжніх спадкоємців еліти княжих часів і на природній території Русі, тоді як московські царі претендують на відверто чужі землі.

Буремні події середини XVII ст. заблокували органічний розвиток шляхетської колонізації, але водночас відкрили можливості для козацтва. І воно ними скористалося, з успіхом підхопивши почин. Найвпливовішим територіальним наслідком козацьких зусиль стала поява Слобідської України як фізично освоєних теренів, що їх традиційна еліта лише умоглядно включала до свого простору. До всього, було відтінено спадкоємність між ранньомодерними українськими елітами. Відштовхуючись від результатів,

¹⁰⁷ Про колонізаційні зусилля кінця XVI – першої половини XVII ст. див. хоча б: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина... Київ, 2006. С. 253–340; Його ж. Колонізаційна діяльність Конєцпольських на Київському Задніпров'ї // Записки НТШ. Львів, 2008. Т. CCLVI. С. 497–523; Litwin H. Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana koronnego Stanisława Koniecpolskiego // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainę. Białystok / red. T. Chynczewska-Hennel, M. Drozdowski, W. Walczak, K. Wieszowata-Walczak. 2012. S. 209–217; Tomkiewicz W. Zasiąg kolonizacji polskiej na ziemiach ruskich // Przegląd Powszechny. 1934. N. 197. S. 32–57. Див. також: Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Київ, 2010. С. 67–71, 74–77.

¹⁰⁸ Kulakowski P. Kolonizacja Kijowszczyzny i Czernichowszczyzny (1569–1648) // Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Warszawa, 1999. S. 159–162.

¹⁰⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина... С. 253–340.

¹¹⁰ Його ж. Колонізаційна діяльність Конєцпольських... С. 497–523.

¹¹¹ Niesiecki K. Herbarz Polski. Lipsk, 1845. T. 10. S. 118.

досягнутих князями і шляхтою, козаки зуміють проникнути в цій широті навіть на Лівобережжя Дону, про що далі піде окрема розмова.

3. 3. Територіальний вимір Русі в інтелектуальній традиції духівництва

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. просторові уявлення традиційної української еліти про «свою» Русь опинилися під тиском свідомісних змін, пов'язаних з конфесіоналізацією суспільства, її впливом на розуміння складу «народу руського» та на поєднання у світогляді світського і релігійного образів. Внутрішня самоорганізація й дисциплінування Церков, поява Унійної Церкви, інтелектуальне протистояння православних, уніатів та католиків, поява концепцій трьох руських народів – православного, католицького та унійного – загострили й питання території віри та простору ідентичностей, від чого було дуже близько до проблеми кордонів кожного з цих народів та Русі загалом. А дедалі сильніше розмивання закріпленої в люблінських привілеях «старовини» загострювало потребу використовувати релігійні аргументи, які тепер набрали особливої ваги, для додаткового обґрунтування історичності й самодостатності Русі та її еліти.

Прогнозовано найактивніше повели себе православні та унійні інтелектуали. Якщо для католиків не виникало особливої потреби перейматися проблемою співвідношення території «католицького народу руського» з географічними координатами Русі, то їхні конкуренти мусили ретельно подбати про обґрунтування територіальних вимірів своїх «народів». При цьому завдання у православних було куди складнішим. Унійна Церква не мала вірних поза межами держави. Відтак її простір не міг виходити поза Річ Посполиту. Хоча унійні інтелектуали й поклали в основу улегітимнення своєї Церкви подання її за утілення київського християнства, наголошуючи на його постійно відновлюваному зв'язку з Римом і заперечуючи претензії православних¹¹², але не ризикували зробити територією віри ту частину давньої Київської митрополії, яка наразі територіально перебувала у складі Московії. Ані релігійні розклади, ані політичні обставини не давали підстав зробити цей крок. Натомість православному блоку в умовах конфесіоналізації слід було окремо пояснити своє співвідношення з одновірним простором у складі Московії. Додаткового забарвлення надавало тут і розглянуте вище панування в річпосполитському соціумі уявлень про первісну Русь, частина якої наразі перебувала в кордонах Московії і яку слід повернути до природного тіла.

В умовах конфесіоналізації сфокусовані на просторовий чинник ідеї текстів тогочасних українських церковних інтелектуалів були зіткані із су-

---

¹¹² *Кревза Л.* Оборона унии // Русская историческая библиотека (далі – РИБ). Т. IV: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга первая. Санкт-Петербург, 1878. Стб. 162.

перечностей, викликаних прагненням узгодити конфесійний та світський виміри Русі й «народу руського». Для православних роль непорушного фундаменту почала виконувати концепція ототожнення православної річпосполитської Русі з територією юрисдикції Київської митрополії. Цей універсальний відправний пункт створював широкі можливості для конструювання просторів «своєї» Русі, ширшої Русі у складі Речі Посполитої та й оптимальної Русі в уявних кордонах славної держави княжих часів. Водночас охоплення Київською митрополією частини властиво литовських земель включно з Вільно провокувало поважні інтерпретаційні проблеми. Простір православної Русі не був тотожний реальній руській території Речі Посполитої й погано поєднувався з уявленнями традиційної еліти про роздвоєність річпосполитської Русі на український та білоруський масиви. Це й формувало дилему в ідеологічних конструкціях, яку було складно подолати.

Однак ці та інші особливості опукло проявляться тільки в першій половині XVII ст. Наприкінці XVI ст. ще маємо православну модель руського простору, наближену до тодішнього світського розуміння. Опрацював її Христофор Філалет. Полемізуючи у своєму «Апокрисисі», він не відчував нагальної потреби спеціально окреслити просторовий вимір Русі та «народу руського», але цілком уникнути проблеми не зміг. Згадки автора побіжні й позбавлені прицільного наголосу, як це, скажімо, буде пізніше в Захарії Копистенського та Мелетія Смотрицького. Тим цінніші вони, адже такого типу повідомлення набагато точніше передають глибинні уявлення, не причесані під поточну інтелектуальну рацію. У літературі вже висловлювалася слухна думка, що «з великою долею ймовірності можна стверджувати, що автор у своєму тексті відтворював уявлення про “русський народ” шляхти та інтелектуальної еліти Волині, того середовища, до якого на той час належав»¹¹³. Ба більше, є всі підстави не лише підняти градус наведеної тези, а й визнати за Христофором Філалетом дуже важливий пріоритет.

Розсипані по тексті «Апокрисиса» обмовки свідчать про те, що ідеї Філалета стосовно простору Русі узгоджуються зі світським образом «своєї» Русі, притаманним руській шляхті з Корони та Берестейського воєводства. Ще не відчувається і тиску явища конфесіоналізації, яке згодом суттєво деформує серед православних інтелектуалів панівні просторові уявлення. Ключем для розуміння переконань Христофора Філалета про територію Русі є використання ним понадконфесійного підходу до формування ідеї «народу руського». Розрізняючи «народ руський» і «народ литовський»¹¹⁴, автор зазначає:

«Однимиж завсегда, однако потужными, еднако хвалу Божую милующими, и единаково тиранови Турецкому нехушливыми былымы, естесмы и будемо, мы, народу Руского и Литовского обивателі! Яко ничого тому не

¹¹³ Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування... С. 27.

¹¹⁴ РИБ. Т. VII: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга вторая. Санкт-Петербург, 1882. Стб. 1134, 1330, 1584, 1586.

¹¹⁵ Там же. Стб. 1750.

уволочала сполечность наша зъ Греческими церквами, такъ зъ другой стороны, сполечность зъ Римским костелом, жадной бы в той мірі акцесіи не учинила»¹¹⁵.

Як бачимо, для полеміста «народ руський» та «народ литовський» не мають одноконфесійного забарвлення. До обох належать і православні, і католики. Уніатів автор виносить за дужки, що й не дивно з огляду на гостре несприйняття ним Берестейської унії. В іншому місці автор натякає, що для нього «люди грецької релігії» – це не лише русини, а й представники інших етнічних спільнот:

«Розуміючи дієпис, что велми особливе нам, Греческой реліі людемъ, вывел одновладство костелное Римских бискуповъ, оборочаетъ речь свою до нас, а особливе до Руского народу людей, радячи, намовляючи и упоминаючи, абы ся до Римского костела прилучили, а тому одновладцы его хутливе послушенство отдали»¹¹⁶.

Поєднання щойно зауважених поглядів має фундаментальне значення. Воно знімає сумніви з того, що Христофор Фіلالет у середовищі церковних інтелектуалів випередив М. Смотрицького, наблизившись (якщо не прийшовши!) до понадконфесійного розуміння «народу руського». Кого Христофор Фіلالет мав на увазі у соціальному плані, то вже інше питання, що, попри наявні припущення¹¹⁷, потребує глибшого з'ясування. Тільки-от висловився він про цей народ, на відміну від М. Смотрицького, без пафосного акценту та вичерпності: такою була драматургія самого твору, яка не передбачала докладного проговорення складу «народу руського». Для полеміста достатньо було віднести до цього народу і православних, і католиків.

Про розуміння простору Русі Христофор Фіلالет виразно говорить у наступній тезі, яка вміщує поруч з Великим князівством Литовським і Руським, Великою та Малою Польщею руські терени:

«Теперь до иншихъ правъ взрушеня поступуючи, припоминаю съ конфедерации енеральной черезъ рады Коронныи, духовныи и світскіе, и ричарство все и станы одни нероздільныи речи посполитой и з Великой, и з Малой Польски, великого князства Литовского, Киева, Вольня, Подляша, землі Руской и прочая под часом интересгни на сеймі головномъ Варшавскомъ, 28 генваря року 1573, уфаленой...»¹¹⁸.

Судячи з контексту, навряд чи ці рядки можна витлумачити, як одного разу пропонувалося¹¹⁹, за свідчення того, що під Руссю тут йдеться лише про руські воєводства, інкорпоровані до Корони за наслідками Люблінської унії 1569 р. По-перше, такі погляди Христофора Філалета виглядали б білою вороною на тлі безальтернативних світських уявлень про простір Русі у се-

---

¹¹⁶ Там же. Стб. 1564, 1565.

¹¹⁷ Н. Старченко вважає, що до «народу руського» Христофор Фіلالет зараховує шляхту та міщан (*Старченко Н.* Люблінська унія як ресурс... С. 28).

¹¹⁸ РИБ. Т. VII. Стб. 1076.

¹¹⁹ *Старченко Н.* Люблінська унія як ресурс... С. 27.

редовищі як української, так і польської шляхти. Як тоді бути з наведеною вище тезою про суголосність думок полеміста з переконаннями інтелектуальної еліти Волині? А, по-друге, з формату речення добре видно, що насправді поняття «земля Руська» у Христофора Фіلالета вжито для позначення поряд з Волинню, Київщиною, Підляшшям «старих» руських земель Корони – Руського, Белзького, Подільського воєводств. Можливо, до цієї «землі Руської» зараховано ще й Люблінщину, оскільки в інтелектуальному просторі подібних переконань не бракувало.

Зрештою, автор відділив увесь руський простір від сусідніх земель, як це традиційно робили у світському середовищі. Інакше слід припустити, що Руське, Белзьке та Подільське воєводства Христофор Філалет чомусь включив до Малої Польщі. Не міг же банально залишити непоміченими! Той факт, що полеміст розвів по різних нішах, з одного боку, Київ, Волинь, Підляшшя, Руську землю, а з іншого – Велике князівство Литовське і Руське (не просто «Литву»!), увиразнює розуміння Русі як сукупності семи руських воєводств Корони. Бачення Христофора Фіلالета не враховує лише терени історично волинської Берестейщини та Пінщини, які волинці та берестейці воліли прилучити до Корони разом з Волинню. Хоча цілком можливо, що під Підляшшям він міг мати на увазі увесь масив підляських земель, а не тільки Підляське воєводство.

Натомість Мелетію Смотрицькому та Захарії Копистенському – лідерам першої половини XVII ст. в осмисленні проблематики православного «народу руського» – на відміну від автора «Апокрисиса» не вдалося подати внутрішньо цільний просторовий образ цього народу. Обидва у своїх творах вдавалися до суджень, які перебувають в напрузі одне до одного, відбиваючи складну дилему між конфесійними поглядами та життєвими викликами.

Так, З. Копистенський у «Палінодії» то зараховує Вільно до руського світу, то ні, то прямо ототожнює Русь і Велике князівство Литовське і Руське, то протиставляє їх¹²⁰. Зокрема, описуючи поїздку константинопольського патріарха Єремії до Вільно, зазначає: «*Але гды той патріарха был в Росіи в преславном граді Вильні в князстві Литовском*»¹²¹. І відразу ж на сусідній сторінці подає протилежний сигнал. Спершу пише про те, що король Зигмунт III дозволив патріархові «*абы безпечне всякую владзу, оному належачую, въ Росіи и в Литвѣ отправоваль*»¹²². І тут таки знову ототожнює Русь (цього разу Малу Русь) з Великим князівством: «*А ити въ далній стороны спархїи своей Малой і Великой Россіи, зъ которыхъ в одной, то естъ на Москвѣ, постановиль и посвятиль патріарху сполнимъ и обцимъ зезволе-*

¹²⁰ Див. спостереження О. Наменського (*Наменский О. Б. Воображаемые общества в «Палинодии» Захария Копыстенского и «Обороне унии» Льва Кривы // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2005 / 2006.* Москва, 2008. С. 56–57).

¹²¹ РИБ. Т. IV. Стб. 1044.

¹²² Там же. Стб. 1045. Див. також: Стб. 1077.

¹²³ Там же. Стб. 1046.

нієм другихъ святыхъ патріарховъ: Александрійского, Антіохійского, Іерусалимского, а въ другой, то есть в Литвѣ, митрополита противозаконного скинулъ, а другого рукоположилъ»¹²³.

Вододіл між трактуваннями, як видно, проходить через розуміння того, що православний вимір Русі не збігається зі світським. Тому одна річ, коли йдеться про Київську православну митрополію, інша – коли просто про співвідношення різних частин Речі Посполитої. Але в жодному разі З. Копистенський принципово не виводить за межі Руське, Подільське, Белзьке та Підляське воєводства. Так, він може суто інструментально прикладати поняття «Русь» лише до руських земель у складі Великого князівства Литовського і Руського, що й робив, хоча б у кількох згаданих вище сюжетах. Але це не означає, що іншим руським землям він відмовляє у праві належати до Русі, і що остання в нього «*поставала територіальною одиницею, окресленою люблінськими привілеями*», а «*територія, на якій проживав “руський народ” Копистенського, як і Мартіна Броневського, збігалася з межами трьох українських воєводств*»¹²⁴.

Насамперед впадає в око той факт, що, говорячи про Русь у складі Великого князівства Литовського і Руського, З. Копистенський не конче веде мову про Київщину, Волинь та Брацлавщину. У Литві він бачить Русь і після Люблінської унії, як добре видно з двох наведених вище цитат. Крім частого прикладення поняття «Русь» до «старих» руських земель Корони, полеміст доточує цитату з О. Гваньїні, солідаризуючись, ясна річ, з нею, про три Русі: одна належить Короні, друга – Литві, третя – Москві¹²⁵. Іноді З. Копистенський уміщує навіть в одному абзаці тези, які однозначно свідчать про те, що в долюблінських реаліях для нього існували Русь під Коронаю і Русь під Литвою. Приміром, ось у цьому місці:

«А зась гды Росія пришла подъ владзу королей и речи посполитой Ляцкой, теды Россове продкомъ варовали собі права о віру и о церкви, а королеве на своихъ коронаціяхъ права и привілея вшелякіи князей Росскихъ якому колвекъ станови служачіи приняли, и присягами ствердили, и писемомъ в статутахъ и конституціяхъ то освідчили. А заховывали то кролеве Полскіи и skutкомъ выполняли, даючи привілея на метрополитства и епископства и на архимандритства Россомъ, подъ зверхностю и послушенствомъ патріарховъ Константинопольскихъ, и до нихъ тамъ и отъ нихъ везді переїздовъ и посыланя не боронено, и овшемъ подлугъ давного звичаю, зъ хотю допусканю. И потомъ гды Литва и Вольнь з королевствомъ Ляцкимъ за кроля Августа своиъ зъєднчили панства, также варовано права, привілея князей Руских, и о вірі особливе варовано, а в статута Полскіи вписано»¹²⁶.

Отже, З. Копистенський розуміє під Руссю всю сукупність руських земель Речі Посполитої. Але під потребу моменту, буває, інструментально

¹²⁴ Старченко Н. Люблінська унія як ресурс... С. 29.

¹²⁵ РИБ. Т. IV. Стб. 1032.

¹²⁶ Там же. Стб. 1075.

вживає поняття «Русь» у вузких просторових наповненнях: Руське воєводство, три воєводства (Руське, Белзьке та Подільське), післялюблінська підлитовська Русь тощо. Для автора «Палінодії» ключова проблема полягає не в цьому, а в тому, як уписати в Русь Вільно, щоб ототожнити її з простором Київської митрополії, про що вже йшлося вище.

Відповідно й територія «народу руського» у З. Копистенського виходить за рамки Київського, Брацлавського та Волинського воєводств, а сам «народ» наповнюють винятково вірні Київської митрополії. У «Палінодії» кілька разів послідовно підкреслюється постійна релігійна підпорядкованість «народу руського» константинопольському патріархові. Приміром:

«... народ Русскій, митрополитове и епископове подлежат пастирству и зверхности патріарховъ вселенскихъ, архієпископовъ Константинопольскихъ».

«Весь народъ Роскій, духовный и свѣцкій, як одноразъ вѣру христіанску отъ столицы апостолской Константинопольской принялъ (въ той и до того часу однаково статечне трваеть и до конца вѣка трвати будеть), также и митрополиты отъ патріархи Константинопольского посвячені завше мѣл»¹²⁷.

Для обґрунтування своєї тези З. Копистенський залучає цитати з руських літописів, хронік М. Кромера, М. Стрийковського, О. Гваньїні¹²⁸.

Наголошення на цій обов'язковій умові членства в «народі руському» безвідмовно працювало одразу у двох напрямках. У річищі головного задуму воно позбавляло вірних Унійної Церкви права претендувати на своє місце в цьому народі й виступати від імені Русі. Водночас автор елегантно не залишав жодних сумнівів у тому, що Москва й московити безальтернативно виводяться за межі руського простору. І хоча подеколи З. Копистенський називає Московію «Великою Росією», але протиставляє «Малій Росії» із спеціальним зазначенням, що ця остання розташована в Литві. Крім того, тут таки автор додатково розводить річпосполитську Русь і Московію по різних нішах, наголошуючи, що Єремія повернувся до Константинополя «зъ Москвы и зъ Россіи»¹²⁹.

В інших місцях «Палінодії» З. Копистенський також чітко розмежує Малу і Велику Росію, Московію та Русь Речі Посполитої, підсилюючи вказівкою, яка відділяє від Русі навіть Новгород:

«Россія Малая теж, то есть Кіев и Литва».

«... за которымъ битемъ его (апостола Андрія Первозванного. – Авт.) въ Россіи и въ Новгородѣ».

«... и для того такъ сама Москва, зъ Росью нашою, на Москву пріѣзжающею, як и послове Московскіи въ Литвѣ и въ Коронѣ бываючи».

¹²⁷ Там же. Стб. 1005–1006, 1046. Див. також: Стб. 1081–1082, 1117.

¹²⁸ Там же. Стб. 1006.

¹²⁹ Там же. Стб. 1045.

¹³⁰ Там же. Стб. 848–849, 1032, 1070, 1075.

«Пойдемъ же еще до Великой Россіи и въ монастыри тамтешніи. Находимо тамъ многихъ святыхъ, живыхъ и умерлыхъ, чуда дѣющихъ. И въ тые дни наши наглядѣлися Русь и Ляхове, и Литва, гды тую землю воевали».

«А зась гды Россія пришла подъ владзу королей и речи посполитой Ляцкой»¹³⁰.

Зрештою, З. Копистенський переймається тим, що «*Россія якими подлежить правы церкви Константинопольской и патріарств вселенскому, архієпископови Константинопольскому*»¹³¹. Це пояснення органічно доповнює тезу про те, що «народ руський» підлягає константинопольському патріархові.

З табору Унійної Церкви також линули схожі сигнали. Розуміння оптимальної території Русі як спадку княжих часів поєднувалося з виразними уявленнями про те, що «свій» руський простір аж ніяк не злитий з московським. Ключовий полеміст з унійного боку Лев Кревза, з яким затято полемізує З. Копистенський, у своєму творі «Оборона унії» уживає поняття «наша Русь», протиставляючи Московії, приміром ось у цьому місці: «*А по соборі Флорентійському два митрополити почали бути: один в Москві, другий в Києві. Москва собі обирала митрополита, якого хотіла, а наша Русь, тутешньої держави, прийняла Григорія, посланого від папи Пія, за свого пастиря*»¹³². Використовує унійний інтелектуал і поняття «вся Русь», яким окреслює терени нерозділеної Київської православної митрополії¹³³. Водночас він, на відміну від своїх опонентів з православного блоку, не вводить до складу Русі Литву. Для нього, приміром, існують «*біскупи, які живуть на Русі і в Литві*»¹³⁴. Л. Кревза уникає прямого окреслення змісту категорії «старожитній російський народ», якою він оперує. Але зрозуміло, що вірні Унійної Церкви належать саме до неї.

Для Мелетія Смотрицького чинник віри також був наріжним мірилом для визначення права належати до «народу руського». Тому коли мислитель сам перебував у таборі православних, то, подібно до З. Копистенського, вважав їх справжнім «народом руським». Ті ж, хто відколовся від православної спільноти до католицької, потрапляють до числа «безбожних», тобто вже ущербних членів. Але католицький «народ руський» існує. Вірні Унійної Церкви також, хоча вони, на думку полеміста, були найбільшою загрозою для православ'я та майбутнього Русі¹³⁵. Тобто позиція М. Смотрицького пластичніша, ніж у З. Копистенського, але й не така, як у Христофора Філалета, який католиків зараховував до «народу руського» однозначно, й без навішування ярликів.

---

¹³¹ Там же. Стб. 1032, 1070.

¹³² Там же. Стб. 235.

¹³³ Наменский О. Воображаемые сообщества... С. 65.

¹³⁴ РИБ. Т. IV. Стб. 267.

¹³⁵ Наменский О. Формы русской идентичности у Мелетия Смотрицкого // Анфологион. Славяне и их соседи. Власть, общество, культура в славянском мире в Средние века. К 70-летию Бориса Николаевича Флори. Москва, 2008. Выпуск 12. С. 307, 309; *Сас П.* Витоки українського націотворення. Київ, 2010. С. 208; *Frick D. A.* Meletij Smotryc'kyj. Cambridge Mass., 1987. P. 232–234, 236.

На пом'якшення в подальшому версії М. Смотрицького, без сумніву, вплинули щонайменше два чинники: покатоличення князів, яким він так переймається у своєму «Треносі», та погляди попередника-полеміста Христофора Філалета. Відлуння останніх добре вчуваються в його заяві, зробленій на початку 1620-х рр., про етнічність як єдиний критерій належності до будь-якого «народу». Однак знаменитий вислів про народження і кров руську, польську, литовську, який так часто наводять¹³⁶, пізніше автор не розвиває. Після ж конверсії у 1628 р. на унію М. Смотрицький, навпаки, повернувся до конфесійної моделі «народу руського», тепер виводячи за його межі, ясна річ, православних¹³⁷. На такому тлі відступ від конфесійного мислення на користь врахування етнічного чинника виглядає неусталеним і тимчасовим, ставши, ймовірно, даниною тісному переплетенню етнічного й релігійного в повсякденні. Уведення критерію етнічності могло прислужитися також для спроб подолати критичну напругу між, з одного боку, релігійним виміром Русі й «народу руського», а з іншого – усвідомлюваним у суспільстві реальним складом традиційної еліти. Використання світського критерію «крові» виводило за межі «народу руського» інших православних, проте досягається поєднання в одному «народі» вірних різних конфесій. Водночас були також спроби долучитися до тих, хто намагався розширити соціальний склад «народу руського» коштом нижчих верств¹³⁸.

Простір Русі й усіх трьох «народів руських» М. Смотрицький визначає на тих таки засадах і з тими ж проблемами, що й З. Копистенський. Відправним пунктом є територія Київської митрополії та підпорядкованість константинопольському патріархові. А напругу створює потреба узгодити конфесійний вимір зі світськими уявленнями. Звідси й ті самі суперечності по лінії Русь – Литва. Подібно до З. Копистенського, М. Смотрицький генерально прагне охопити Литву, але доводиться й розмежовувати. Так, надібуємо вислів *«в усіх Коронних і Литовських державах і Руськихх»*, або ж таку тезу: *«... не тільки вся Русь мусила бути окроплена цієї підлою плямою, але й багато зацних людей з Польщі і Литви»*¹³⁹.

Московія однозначно винесена за простір Русі, бо московська Церква не належить до константинопольської. Позиція інтелектуала тут максимально чітка:

«Русь від самого часу хрещення від патріарха константинопольського ніколи не була ні під чіим іншим духовним послухом, тільки під його вла-

¹³⁶ Див. хоча б: Яковенко Н. Символ «Богохранимого града»... С. 306; Frick D. A. Meletij Smotryc'kuj. P. 235.

¹³⁷ Наменский О. Формы русской идентичности у Мелетия Смотрицкого... С. 311.

¹³⁸ Яковенко Н. Символ «Богохранимого града»... С. 306–307. Про інші спроби розширити структуру «народу руського» див.: Плохій С. Наливайкова віра... С. 214–218.

¹³⁹ Verificatia niewinności // Архив Юго-Западной России. Ч. I. Т. VII. Памятники литературной полемики южнорусцев с латино-униатами. Киев, 1887. С. 301, 340.

¹⁴⁰ Там же. С. 310, 315.

дою, юрисдикцією і духовним урядом у всі минулі свого християнства віки залишалася і залишається, ні від кого іншого своїх поставлених митрополитів, а через них і єпископів мала і має»¹⁴⁰.

До того ж, М. Смотрицький, вживає поняття «вся Русь»:

«Це наше руське право, а надане тоді, коли вся цілком Русь була під послухом константинопольського патріарха, коли ми мали митрополита Яна Протасовича, висвяченого від константинопольського патріарха Митрофана»¹⁴¹.

Тобто «вся Русь» тут – винятково неподільний «народ руський», звісно ж, православний. Або ж такий вислів, який стверджує, що за часів Володимира хрестилася вся Русь: «У краях наших руських від часу хрещення цілої Русі»¹⁴². Стосовно Православної церкви в Речі Посполитій вживається поняття «Руська Церква», митрополит Йов Борецький титулується «митрополит всієї Русі», до Київської митрополії прикладається поняття «Руська митрополія»¹⁴³. Розміщення Московії поза рамками Русі впливає також із тези: «Русь без дозволу свого старшого у духовних справах константинопольського патріарха нічого робити не може»¹⁴⁴. Зрештою, інакшість московського світу впливає з того, що М. Смотрицький прикладає до Московії «московську термінологію», а також бачить поряд з «народом руським» окремий «московський народ»¹⁴⁵.

Загалом, прикладення православними інтелектуалами до руського простору мірила території Київської митрополії, крім нерозв'язних проблем із вписуванням у цей каркас співвідношення між Руссю та Литвою, відлунювало на ще принаймні двох важливих сферах. Обстоюваний територіальний вимір Русі та православного «народу руського» посилав сигнал у середовище еліт про наявність ширшого спільного простору, не зважаючи на розчленування території між Коронаю та Литвою й поділу Русі на український та білоруський сегменти. Іншим своїм крилом ця просторова модель заходила в ділянку переконань про оптимальний обшир Русі та співвідношення православного простору Речі Посполитої з московським відповідником. Таке підложжя створювалося завдяки переплетенню головно двох чинників: усталеності в середовищі еліти переконань про спадкоємність між сучасною Руссю та княжою добою, пропагованих і вкорінюваних тими ж таки православними інтелектуалами, а також світських уявлень про кордони княжої Русі. За таких умов накладення простору «народу руського» на територію Київської митрополії розширювало можливості для появи різноманітних ідеологічних конструкцій. Розкид міг бути від обґрунтування претензій на Московію як колишню канонічну територію Київської мит-

---

¹⁴¹ Obrona verificacyey // Архив Юго-Западной России. Ч. I. Т. VII. С. 438–439.

¹⁴² Verificatia niewinności. С. 309.

¹⁴³ Там же. С. 287, 309–312, 313, 329, 336; Obrona verificacyey. С. 349, 351, 355, 358.

¹⁴⁴ Verificatia niewinności. С. 315.

¹⁴⁵ Див. спостереження Д. Фріка: Frick D. A. Meletij Smotryc'kyj. P. 231.

рополії до вироблення ідеї єдиного «православноросського народу».

У православних інтелектуалів М. Смотрицького, З. Копистенського, і навіть у Й. Борецького, територія «народу руського» не виходить за межі Речі Посполитої. Найдалі куди заходили представники цього середовища, так це підкреслювали «одноутробність» московитів і русинів та молодшості останніх¹⁴⁶. Але як львівські братчики в 1592 р., так і представники кола Й. Борецького у 1620 – на початку 1630-х рр. робили це винятково в текстах, призначених для московського споживача, тоді як для внутрішнього вжитку політичний «народ руський» розглядався лише в межах сучасної території Київської митрополії. А отже, важко відмовитися від думки про те, що автори послань незалежно від своїх переконань намагалися супроводжувати свої прохання такою риторикою, яка лоскотала московські амбіції в розрахунок отримати сподівані пожертви та підтримку православного царя у своїх релігійних змаганнях з католиками та вірними Унійної Церкви. До таких стратегій підштовхнула гострота релігійного питання в Речі Посполитій, а не бачення всіх руських земель у складі Московії. Та й у самій Москві не вірили у щирість прохачів¹⁴⁷. Тому набагато більше підстав шукати справжні уявлення православних кіл про простір «народу руського» у їхніх ідеях, спрямованих для річпосполитського вжитку. І мовчанка там стосовно єдинокровності з московитами промовляє набагато більше, ніж риторика послань до московського царя.

Окреслення простору православного «народу руського» територією фактичної Київської митрополії є вододілом, який врівноважував ті сюжети послань з православної верхівки до московського царя, які цілком придатні для тлумачення в дусі того, що до ідеологічного й політичного вжитку Москви пропонувалася нова для останньої ідея релігійної, етнічної та історичної єдності річпосполитської Русі з Московією, а також відновлення дискурсу про Малу та Велику Русь¹⁴⁸. Саме православний «народ руський», який міг охоплювати Литву, але виносив за дужки Московію, був стрижнем уявлень православних інтелектуалів. А в середині XVII ст., коли треба було не на словах, а на ділі продемонструвати свої справжні переконання про нібито етноконфесійну єдність русинів і московитів, православна верхівка на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, навпаки, виявиться зятим противником реальної зверхності царя і московського патріарха¹⁴⁹. Той таки

¹⁴⁶ *Плохій С.* Наливайкова віра... С. 364–369.

¹⁴⁷ Так, у 1624 р. посланцеві від Й. Борецького Ісаакію Борисковичу московські дипломати прямо говорили про те, що в українському суспільстві й навіть у середовищі православного духовництва немає єдності з приводу проголошуваних заяв про нібито бажання перейти під царську зверхність: «І за тим листом (від Й. Борецького до царя. – *Авт.*), і з твоїх слів ця думка і в самих вас ще не утвердилася і в тому єдності між вами ще немає» (*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Репринтне видання. Київ, 2005. Т. VII: Часи козацькі до року 1625. С. 523). Надалі Москва обмежувалася лише вислуховуванням та накопиченням москвоцентричних заяв, матеріальною підтримкою духовництва та сприянням відновленню київських святинь.

¹⁴⁸ Ширше про ці ідеї див.: *Плохій С.* Наливайкова віра... С. 364–369.

¹⁴⁹ Там само. С. 227–230.

С. Косов двадцятиріччям раніше у своєму «Патериконі», посилаючись на М. Стрийковського, бачить «*всі руські народи*» (*Білої, Чорної, Східної і тієї, що лежить на Півдні Русі*)»¹⁵⁰.

У сухому залишку просторовий вимір православного «народу руського» не виходив у православних інтелектуалів за межі поточної території Київської митрополії. Спроби шукати захисту в московського царя, підстеливши під свої прохання зауважені вище ідеї, не супроводжувалися зусиллями з поширення останніх у колах православних русинів, що виглядає дивним, якщо припустити намір формувати нові ідентичності на базі накидання уявлень про етнорелігійну спорідненість з московитами. Інша річ, що релігійно вмотивовані зусилля православних інтелектуалів, накладаючись на типологічно схожі заходи уніатів і католиків, призвели до різкого зростання питомої ваги конфесійного чинника як складової ідентичності, попутно забезпечивши йому надійне місце в територіальних уявленнях. Знамените козацьке етноконфесійне визначення оптимальної території Гетьманщини як обширу, «*де була грецька віра, і де ще є мова*», багато в чому жилося саме з цього джерела. Зрештою, у середині XVII ст. проростуть і зерна відродженої у православних колах малоросійської термінології. Починаючи від Б. Хмельницького, представлення Гетьманщини як Малої Русі ляже в основу політичних концепцій «козацького малоросійського народу» та нової моделі української ідентичності.

---

¹⁵⁰ «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки / упор. Н. Сінкевич. Київ, 2014. С. 273.

Розділ 4

ПІВДЕННИЙ ТА ПІВДЕННО-СХІДНИЙ КОРДОНИ: УЯВЛЕННЯ, ТРАДИЦІЯ, ПРОБЛЕМА РЕАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

4. 1. Специфіка просторових меж в умовах Степового фронтиру

Якщо західний та північний кордони українського простору перебували в зоні стабільного контролю державних чинників, то східна та південна межі – в суттєво інакших суспільних координатах. Створювала їх широченна степова смуга, яка відділяла залюднені лісові терени від Чорного та Азовського морів. У зв'язку з природно-географічними та цивілізаційними обставинами вона важко піддавалася опануванню. За своїми базовими характеристиками неозорий східноєвропейський Степ, який тягнувся від Дністра й пониззя Дунаю до Каспію, відповідає феномену фронтиру.

Степовий фронтір формував специфічну систему відносин. В її основі – ослаблення державного контролю, не лише жорстка конфронтація, а й активна міжетнічна, військова, політична, економічна, культурна взаємодія між претендентами на простір, виникнення особливих тутешніх спільнот, тісно пов'язаних із материнськими суспільствами, але зорієнтованих на спосіб життя, який найліпше відповідав умовам Степу. Ця контактено-конфліктна зона передавала досвід співжиття у внутрішні регіони, формувала моделі взаємодії європейського та азійського світів, християн і мусульман, слов'янського і тюркського населення. В українському варіанті саме спільнота, яка своїй появі завдячувала фронтиру – козацтво, – стала ініціатором рушійних суспільних змін, визначивши на кілька століть подальшу долю не лише України, а й усього східноєвропейського обширу.

Питомі риси Степового фронтиру змінили ставлення до проблеми кордонів порівняно зі звичним їй сприйняттям. Брак чітких природних бар'єрів, а також кількасотлітня неспроможність і християнських, і мусульманських опонентів «закрити» фронтір на свою користь розмивали самі основи, необхідні для оформлення традиційного лінійного кордону. Еластичність лінії включення фронтиру на різних ділянках і в різні часові проміжки були стрижневою ознакою фізичного виміру тутешньої ситуації. Кордон-простір, а не кордон-лінія, залишався ключовою характеристикою аж до кінця XVIII ст. Доти спроби перетворити один в інший, які почалися ще в XVI ст., не увінчалися успіхом. Навіть визначені на папері межі, скажімо, між Річчю Посполитою та Османською імперією в 1633 р., чи між Московією та Османською імперією в 1705 р. і пізніше, мали небагато спільного зі станом справ на міс-

цях. Державним чинникам бракувало снаги забезпечити свій вплив до умовної лінії кордону. Життя на фронтірі вносило свої корективи. Разючий приклад: у 1750–1775 рр. запорозьким козакам завдяки своїй активності на південному напрямку вдалося спотворити образ турецько-московського кордону в середовищі ногайців. Уявлювану межу ті відсовували майже на 100 км далі на південний захід від фактичної лінії, погодженої Петербургом і Стамбулом¹.

Тож переплетення на різних ділянках рис «політичного» та «поселенського» фронтірів (за Р. Прескотом²) було максимумом в питанні розмежування зон впливу між опонентами. Про фізичний вимір південно-східної та південної меж українського простору в ранньомодерні часи може йтися лише під таким кутом. Уявлення про контроль за територією в умовах фронтіру суттєво різнилися від аналогів у стабільних регіонах. Здатність у розмитих межах лінії включення фронтіру поширювати й відновлювати в різних формах і з різною інтенсивністю свою присутність означало окреслити територію свого переважного впливу незалежно від мінливості ситуації в кожен конкретний момент. За таких умов ще більше зростає вага того, куди територіально сягали впливи, зауважувані сучасниками, які терени вдалося поставити під свій фактичний контроль до кінця XVIII ст., коли Степовий фронтір було ліквідовано й усталилися кордони-лінії.

Важлива особливість полягала в тому, що кордон фронтірного типу пролягав не тільки на півдні. По християнський бік коло претендентів на Степ створювало дві цивілізаційні альтернативи і для зони Степового фронтіру, і для Східної Європи загалом. Прямий вихід як українського світу, так і Московії до Степу призвів до того, що протистояння за простір по лінії християнська північ – мусульманський південь було з другої половини XVI ст. доповнене змаганнями вже в рамках християнського світу за контроль над тими територіями, які вдавалося буквально «видряпувати» з нічийної зони. А за українськими чинниками стояла ще й потуга спершу Великого князівства Литовського і Руського, а далі й Речі Посполитої. При цьому турки, татари й ногайці по суті впливали на змагання між християнськими суперниками. Такий геополітичний розклад потягнув за собою формування комплексу відмінностей між освоєнням Степу в приукраїнській та примосковській зонах.

Зіштовхнулися дві версії колонізації, втілення яких і визначило долю українсько-московського кордону на південному сході. Крім того, з часом у гру увійшло донське козацтво, яке усвідомлювало себе окремим етносоціальним організмом, відмінним від усіх сусідів з московитами включно³. До 1670-х рр. Війську Донському, дбаючи про свою окремішність, вдавалося зберігати суверенітет від зазіхань Московської держави. Вмонтування Донської землі в

¹ Див. спостереження В. Мільчева (*Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття. Запоріжжя, 2009. С. 33–39*).

² *Prescott R. V. The Geography of Frontiers and Boundaries. London, 1965. P. 34–41.*

³ Ширше про це див.: *Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 229–245, 294–307.*

тіло «царської отчини» розпочалося лише після того, як у 1671 р. Москві вдалося змусити Військо Донське визнати підданство московському цареві після поразки повстання під орудою Степана Разіна. Проте конкуренція між запорозькими і донськими козаками за територіальні межі поширення впливів залишалася ключовим чинником аж до ліквідації Війська Запорозького Низового.

Фронтирний характер простору, створюючи додаткові перешкоди для освоєння Степу, накладав особливий відбиток на уявлення традиційної української еліти про природні межі своєї території на цьому напрямку. Накладав, хоча б тому, що руйнівні татарські набіги, які розпочалися з 1482 р., пронизливо підкреслили нездатність ані української сторони, ані Корони чи Литви дати належну відповідь. Перспектива фактичного опанування степового масиву та його перетворення на територію стабільної влади ставала набагато примарнішою, ніж раніше, відкладаючись на невизначене майбутнє. Морально це не могло не підточувати віру у спроможність наповнити ціннісні переконання фізичним змістом, провокуючи появу відчуття безнадії. Звідси було недалеко й до обміління просторових претензій коштом відрізання від свого уявного простору відповідних теренів. Інший сценарій, м'якший, передбачав збереження рамкових переконань, але поширення реального контролю відкладалося на невизначену перспективу.

Типологічно щось подібне, як уже було показано вище, сталося за куди легших обставин із Західним Підляшшям. Традиційна українська еліта й далі однозначно ідентифікувала його як складову Русі. Ба більше, аналогічні погляди були притаманні і річпосполитському соціуму загалом. Але вплив до тутешньої підляської шляхти мазовців та впровадження там коронного права послаблював у ній відчуття ліктя з іншими українськими воєводствами. Так що для стороннього спостерігача Підляське воєводство нібито далі й далі віддалялося від свого руського кореня, прибиваючись до берега Корони. Утім оманливість такого враження, як і те, що вигасання проявів відкритої ситуативної солідарності нетотожне відщепленню Підляського воєводства в головах еліти від «своєї» Русі, продемонструють події української Національно-визвольної війни середини XVII ст.

У випадку з уявленнями князів і шляхти про південний і південно-східний кордони на рівні тенденції однозначно запрацював отой м'якший сценарій. Але на відміну від Підляшшя, яке після Любліна 1569 р. не входило до переліку «гарячих» тем, південний та східний напрямки постійно перебували на порядку денному. Існувала постійна потреба бодай якось розвести з мусульманськими сусідами сфери впливу у Степу, а, якщо можливо, провести чіткіші межі. Це підживлювало просторові уявлення традиційної української еліти, сприяло трансляції її ідей у голови литовської та польської шляхти й, навпаки, змушувало реагувати на зворотні інтелектуальні інтервенції, які з'являлися у вигляді історичних і політичних концептів, зав'язаних на територіальному питанні. Насамкінець, під безпосереднім шляхетським впливом формувалися переконання козацтва, яке стрімко набирало суспільної ваги.

4. 2. Південний кордон

Тогочасний український гранд-нарратив, утілений в Густинському літописі, прямо не називає південний кордон княжої Русі як взірць для оптимального вирішення просторового питання в ранньомодерні часи. Але літопис прозоро прив'язує її межі до Сарматії⁴. Це відразу ставить крапки над і, адже органічним південним кордоном європейської Сарматії вважали Чорне море. Автор «Дніпрових камен» був чіткішим, прямо визначивши рубежем «імперії Русів» на півдні Чорне море та пониззя Дністра⁵. У середовищі коронної шляхти панували схожі переконання. Утілилися вони й у прямі твердження (зокрема, М. Стрийковського, Ш. Старовольського, О. Гваньїні) про узбережжя Чорного моря як природний південний кордон Русі⁶. Зрештою, в цьому не сумнівався і Боплан. На мапі Київського воєводства південною межею подано Дніпровсько-Бузький лиман⁷. А одна з карт Дніпра має таку промовисту назву: «*Borystenis Fluvii ultraliminaris vulgo Zaporozze (unde cozacci zaporohscy dicuntur) ad Insula Chortyca usque ad Pontum Euxinum*» («Частина річки Дніпро за порогами, що в народі називається Запорожжям (звідси й назва «запорозькі козаки»), від острова Хортиці аж до Чорного моря»)⁸.

Зауважене порозуміння, накладаючись на традицію галицьких володінь XII – початку XIV ст. між Дністром і Нижнім Дунаєм, а також у Молдові⁹, лише зміцнює підґрунтя для пошуку коріння ранньомодерних просторових уявлень в історичній пам'яті традиційної еліти про княжі часи. У випадку ж із південними межами успадкований образ був серйозно підживлений успіхами південної політики Вітовта. На початку ж XVI ст. наспів інтелектуальний вплив від концепції меж європейської Сарматії. Врешті, збереженню українськими князями й шляхтою переконань про те, що оптимальний кордон «своєї» Русі має проходити по морському узбережжю, сприяли й подальші дипломатичні зусилля Великого князівства Литовського і Руського, згодом Речі Посполитої. Упродовж XVI – першої половини XVII ст. Вільно й Варшава у стосунках з Кримським ханатом і Туреччиною незмінно подавали Північне Причорномор'я як органічну частину Русі, а відповідно і своєї території. Водночас це свідчить про спадкоємність та стабільність уявлень не лише в середовищі української еліти, але й у широких колах шляхетської братії з Литви та Польщі.

⁴ ПСРЛ. Т. 2. С. 236.

⁵ Яковенко Н. Лагіна на службі киево-руській історії... С. 279.

⁶ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. С. 411; Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський... С. 154. *Starowolski Sz. Opisanie królestwa Polskiego...* S. 55.

⁷ A Description of Ukraine... Map. 17.

⁸ Ibid. Map. 21.

⁹ Про володіння галицьких князів на тих теренах див.: *Войтович Л.* Галич у політичному житті Європи... С. 68–78; *Литаврін Г. Г.* Русь и Византия в XII веке // *Литаврін Г. Г.* Византия и славяне. Санкт-Петербург, 1999. С. 505–506.

І в практичному, і в ідеологічному, і у правовому плані активність на південному напрямку опиралася на досягнення Вітовта. Цей великий литовський князь, скориставшись з міжусобиць у Золотій Орді, наприкінці XIV ст. як союзник законного її володаря хана Тохтамиша поширив литовсько-руський вплив аж до пониззя Дніпра, Південного Бугу та Дністра. М. Грушевський свого часу влучно підкреслював, що *«можна було з деяким правом думати, що чи то в останній чверті XIV, чи в першій XV Литовсько-польська держава постаралася (чи тільки старалася) проторити собі торгову дорогу Дністром до Чорного моря та скріпити її замками й стражницями»*¹⁰. Зусилля Вітовта конкурували тут з ординською традицією осадження міст як опорних пунктів на шляхах¹¹. Великий князь закріпив у пониззі Дніпра фортецю Святого Яна (ймовірно, в гирлі р. Тягинка), звів митницю та кілька укріплень на Південному Бузі¹². Це уможливило й появу на початку XV ст. зримих слідів вкорінення на Чорноморському узбережжі та поблизу нього у вигляді щонайменше заснування Кочубієва (першоджерело сучасної Одеси), Чорного города (навпроти Білгорода на лівому боці Дністра), Маяків (також на лівому березі на перевозі через Дністер), Каравула (пониззя Дністра), Дашова (Очаків), Балаклія (в гирлі р. Чапчакля)¹³. Перші три, а також Чорний город увійшли до так званого «Списку Свидригайлових міст»¹⁴. Фламандець Гільбер де Люк, переїжджаючи в 1421 р. пониззя Дніпра дорогою до Криму, зустрів там громаду татар, яка нібито визнавала зверхність великого литовського князя. Як писав подорожник, він *«переправився через річку Дністер і річку Дніпро, біля якої я знайшов татарського князя, друга і слугу герцога Вітольда, так само як і велике татарське поселення, яке належить сказаному Вітольдові»*¹⁵.

¹⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. Київ, 1995. С. 59.

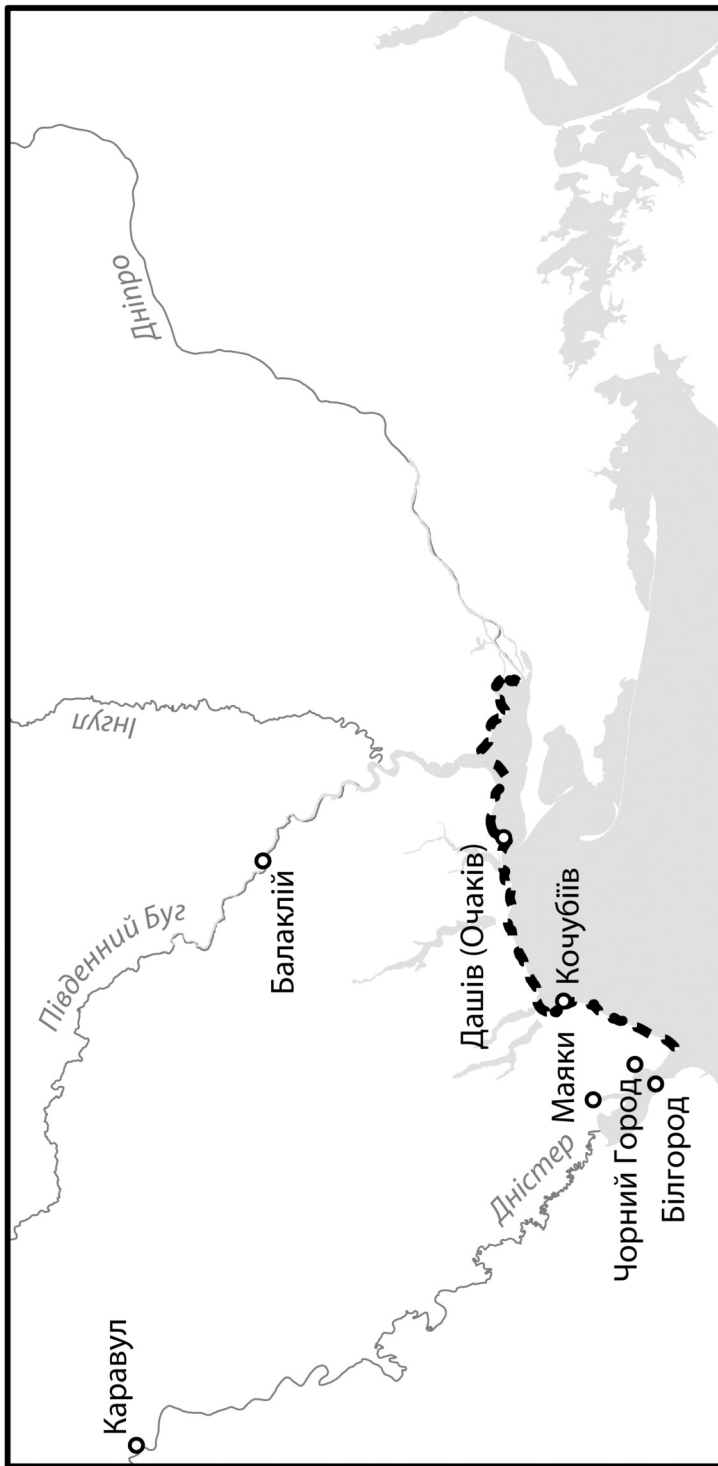
¹¹ Про татарські міста в регіоні див.: Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 2008. С. 83, 86; Єльніков М. В. Золотоординські часи на українських землях. Київ, 2008. С. 128–130; Черкас Б. «Живий степ»: населення Великого Степу Європи часів пізнього Середньовіччя // Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. / за ред. О. Репана. Київ, 2020. С. 91–94.

¹² Вацук Д., Черкас Б. Східне пограниччя Європи. Український фронтір у добу пізнього середньовіччя. 2-ге видан., доповн. Кам'янець-Подільський, 2022. С. 54–56.

¹³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1993. Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. С. 314–316; Т. VI. С. 58–59; Маркевич А. И. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы // Історія Хаджибей (Одеси) в працях дослідників XIX–XX ст. / упор. Т. Гончарук. Одеса, 2015. С. 67–81; Гончарук Т. Хаджибей – Одеса: проблема урбогенезису // Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. С. 135–140; Петрунь Ф. Ханські ярлики на українську землю (до питання про татарську Україну // Східний світ. 1993. № 2. С. 133–142; Його ж. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. 1928. № 6. С. 156–165.

¹⁴ Danilowicz I. Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. Wilno, 1860. Т. 1. S. 331.

¹⁵ Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1853. Т. 3. С. 440.

Південний український кордон в уявленнях шляхти

Важливо, що присутність на узбережжі зберігалася доволі тривалий час. У 1440–1450-х рр. згадуються так звані «Семенові люди», тобто люди київського князя Семена Олельковича, які мешкали на косі між лиманами Південного Бугу та Дніпра і від яких пішла назва цієї місцини – Семенів Ріг¹⁶. Намісник цього ж князя Свирид, як буде показано далі, проводив південну межу Київського князівства по гирлу Дніпра. У 1442 р. король Владислав III надав подільському старості Теодорику Бучацькому Чорний город, Кочубіїв та Каравул для облаштування там укріплень¹⁷. Упродовж 1442–1444 рр. цей староста вже мав спір з королівськими урядниками, забороняючи їм тримати сторожу на Пересипі. А через століття, у 1564 р., кам'янецький каштелян Миколай Язловецький як один із спадкоємців Т. Бучацького показував підтверджувальні акти на володіння Чорним містом та Кочубіївом¹⁸. Повідомляючи в 1492 р. кримського хана про смерть свого батька Казимира та своє сходження на литовський стіл, великий литовський князь Олександр нагадав, *«щоб тому місту дав спокій, бо то є наша отчина»*¹⁹. Тоді ж литовське посольство до короля Яна Ольбрахта (1492 р.) скаржить на те, що татари за допомогою турок опанували Тягинь у пониззі Дніпра²⁰.

Ревізія Брацлавського замку 1545 р. подає Каравул у власності брацлавського боярина Грицька Чечеля: *«Калаур, селище, було перед тим городом, а тепер тримає Грицько Чечиль на Бердищі»*²¹. Очевидно, йдеться про Каравул на Дністрі. Про те, що південні об'єкти не випали з поля зору шляхти й у другій половині XVI ст., красномовно свідчить той факт, що на елекційному сеймі новообраний король Генріх Валуа мусив обіцяти відновлення Балаклія як опорного пункту проти татар²². Пізніше вже Владислав IV у своїх «пактах конвентів» зобов'язувався збудувати фортеці на південному прикордонні²³. За промовистий прояв збереження в історичній пам'яті еліт уявлень про колишню реальну присутність у Північному Причорномор'ї слід розцінити зафіксовані в XVI – середині XVII ст. писемні прив'язки об'єктів (чи їхніх залишків) у пониззі Дніпра і Буга до Вітовтового імені (бхід, міст, митниця, лазня), а також згадки про руїни колишніх поселень,

¹⁶ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом... С. 467.

¹⁷ Грушевський М. С. Барське староство (історичні нариси XV–XVIII ст.). Київ, 1996. С. 26–28.

¹⁸ Архив Юго-Западной России. Ч. 8. Т. 2. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII–XVIII ст. / под ред. М. С. Грушевского. Киев, 1894. С. 363.

¹⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1846. Том первый 1340–1506. С. 119.

²⁰ Там же. С. 122.

²¹ Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / упор. В. Кравченко. Київ, 2005. С. 231.

²² Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1648 / oprac. A. Biedrzycka. Kraków, 2005. S. 235.

²³ Volumina Constitutionum. T. III: 1611–1640. Vol. 2: 1627–1609 / red. S. Grodziński, Warszawa, 2008. S. 181.

зокрема Балаклія²⁴. Маяки та правобережні села в пониззі Дністра буденно згадуються і в річпосполитській²⁵, і в кримській кореспонденції²⁶ першої половини XVII ст.

Чорноморські ініціативи Вітовта міцно закарбувалися в історичній пам'яті традиційної української еліти. Підживлювані подальшими зусиллями на кримському й турецькому напрямках спершу литовської, а згодом і річпосполитської дипломатії, вони були надійно засвоєні і в козацькому середовищі. Там пам'ятали не лише вихід у Вітовтові часи на узбережжя Чорного моря, а й про саму постать Вітовта, прив'язуючи до неї свої територіальні вимоги. Навіть на початку XVIII ст., і навіть запорозькі козаки (!), у 1705 р. говорили про те, що кордон з Туреччиною має проходити по узбережжю, бо *«преславної пам'яті від короля Вітулта туркам кордон позначений землею по Буг, по старий Очаків, а водою, в'їхавши конем в море, доти навіть копитом землі не сягає, доти розмежовано»*²⁷.

Не підлягає сумніву, що збереженню уявлень про Вітовтові територіальні надбання суттєво сприяли незаперечні досягнення великого князя у правовій площині. Якщо ступінь реального контролю над узбережжям (а головне – тривалість у післявітовтові часи) є дискусійним питанням²⁸, то успіхи в ділянці узаконення відповідно до уявлень ранньомодерної доби були безперечними. Вітовт зумів сповна скористатися з того, що на територію його держави мусив у 1397 р. відійти хан Тохтамиш, зазнавши тяжких поразок від конкурентів. Великий князь далекосяжно витягнув із законного володаря Золотої Орди ярлик на володіння *«всією Руссю»* з переліком міст²⁹, чим остаточно затер слід, який тягнувся від «старовини» ординської зверхності над українсько-білоруськими землями. Під зведення опорних пунктів у пониззі Дніпра та Дністра тепер підводилося легітимне підґрунтя. Водночас було сформовано міцні правові підстави для заперечення московських

---

²⁴ Див. хоча б: Крикун М. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 р. // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII ст. Львів, 2008. С. 313–314. Див. також: Петрунь Ф. Нове про татарську старовину... С. 158–166.

²⁵ Див. зокрема: Лист К. Дзержка до С. Конєцпольського, близько 20 травня 1637 р. // Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... S. 369; Лист Миколая Зацвіліховського до С. Конєцпольського, 2 травня 1637 р. // Там же. S. 370; Лист Малиновського до С. Конєцпольського, липень 1637 р. // Там же. S. 396.

²⁶ Див. зокрема: Лист хана Інаєт-Гірея до С. Конєцпольського, близько 1 травня 1637 р.; Лист Мехмед Шаха-аги до С. Конєцпольського, близько 1 травня 1637 р. // Там же. S. 356–357, 396.

²⁷ Лист кошового Костя Гордієнка до дяка О. Українцева, 28 червня 1705 р. // Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / упор. В. Мільчев. Запоріжжя, 2004. С. 53–54.

²⁸ Приміром, стійкою є традиція дуже обережного ставлення до реальних здобутків (*Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. V. С. 59; Skrukwa G. O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej. Poznań, 2016. S. 198–199*).

²⁹ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українську землю... С. 142.

претензій на ці терени. Тохтамишів ярлик, зміст якого відфільтровується на підставі пізніших ханських документів, став прецедентом для появи аналогів від першого кримського хана Хаджі-Гірея, його наступників Нур Девлет-Гірея та Менглі-Гірея, заклавши надійні підвалини під територіальні жадання суспільної верхівки і в часи Великого князівства Литовського і Руського, і за доби Речі Посполитої.

У ярлику Хаджі-Гірея, датованому 1461–1463 рр., та ярликах Менглі-Гірея 1472–1474, 1507, 1513, 1514, 1517, 1520, 1521, 1532, 1535, 1539 рр. серед міст (а відповідно й територій, що тягнули до них), які визнавалися під владою Вільно, значилися Дашів, Караул, Кочубіїв, Маяки, Балаклій, Чорний город та інші міста в Причорномор'ї, які наразі ще не ідентифіковані. Так, Хаджі-Гірей у своєму ярлику відписував великому литовському князеві Казимиру *«замки Ябу³⁰, Балаклій, Караул, Дашів городище, Мушач³¹ місто»*³². Ярлик Менглі-Гірея 1472–1474 рр. додає до цього переліку Кочубіїв і Маяки, а також неідентифіковані Тошичі, Немир, Ходорів³³. 2 липня 1507 р. цей хан, керуючись тим, *«що великий цар, дядько наш, і великий цар, батько наш, дали»*, визнав у своєму ярлику за Великим князівством Литовським і Руським також і Причорномор'я: *«Хачибіїв і Маяк з водами і з землями. Почавши від Києва і Дніпром до города... Биликли, Караул, Чорний город, Дашів городище, Тошичи, Немир, Мишач, Ходорів з усіма їхніми виходами і данинами, і землями, і водами»*³⁴. У ярликах 1514, 1517, 1532, 1535 рр. згадка про щойно перелічені причорноморські міста й Дніпро до гирла була продубльована³⁵. З ярликів 1513, 1520, 1521 рр. випали лише Кочубіїв і Маяки³⁶, що принципово суті справи вже не змінювало, адже вихід кордону на чорноморське узбережжя зберігався. Виходячи з того, що всі зазначені в абзаці міста виникали після 1399 р., у Тохтамишовому ярлику мусили фігурувати інші символи для позначення Північного Причорномор'я.

Наявність такої правової бази почасти знімала пригнічувальний психологічний вплив від татарських погромів, які були започатковані з московської підтравки Менглі-Гіреєм, і які поклали край попередньому сценарію відносин українських, литовських і польських чинників із Кримом. Та й сам факт того, що Менглі-Гірей, попри свою доволі тривалу спілку з Московією, тричі підтверджував «докончане», не міг не працювати на рівноваження ситуації.

Показово, що в початковому протоколі ярликів, крім панів рад, обов'язковим суб'єктом з християнського боку значиться руське суспільство в ши-

³⁰ Татарське поселення на узбережжі Чорного моря між Бугом і Дністром. Див. ідентифікацію Д. Колодзейчика (The Crimean Khanate... P. 532).

³¹ Можливо, розташований на півдні Поділля (Ibid. P. 532).

³² Ibid. P. 532.

³³ Ibid. P. 542–543.

³⁴ Lietuvos Metrika. Kn. 7 (1506–1539). S. 90.

³⁵ Ibid. S. 313; The Crimean Khanate... P. 633–634, 682, 703.

³⁶ Ibid. P. 595–596.

рокому розумінні від еліти до низів. У ярлику Хаджи-Гірея початковий протокол має такий вигляд: «Від нашої правої і лівої руки, від усієї нашої держави уланам, панам радам, всієї Руської держави князям, чернцям і всім посполитим»³⁷. Ярлик 1507 р., адресований «до Панів Рад і всіх руських людей у Києві та в інших замках», а частина протоколу звучить таким чином: «Правої руки і лівої великого улусу темникам, уланам, князям і всім руським людям, князям, боярам, митрополитам, і попам, ченцям і всім чорним людям і всьому поспільству»³⁸. У 1513 р. руська частина початкового протоколу має подібний вигляд: «І всієї руської землі містам і місцям, і митрополитам, і владикам, ігуменам, і ченцям, і попам, і князям, і панам, і боярам, і міщанам, і всьому поспільству». У подібному ж стилі оформлений початковий протокол у ярликах 1514, 1517, 1532, 1535, 1539, 1542, 1552, 1560 рр.³⁹. У ярлику 1520 р. з'являється ще й формула «всія Русі вітчизни», а в 1539 р. – «руським державам, містам, замкам»⁴⁰. Ярлик 1560 р. чітко розрізняє польські, литовські та руські землі: «І на українних землях польських, литовських і руських»⁴¹.

Послідовні підходи кримських ханів до змісту початкового протоколу ярликів ясно промовляють про те, що в Бахчисараї намагалися спеціально підкреслити руський характер теренів, які визнавалися за Литвою. Крім того, володареві Польсько-Литовської держави час від часу далекосяжно нагадували про колишню суб'єктність та державне минуле Русі. Звідси уживання формули «всієї Руської держави», яка, на відміну від виразу «руським державам, містам, замкам», явно виходить за рамки позначення князівських володінь. Відтак слід доповнити ще одним важливим елементом остаточно усталену на початку XVI ст. генеральну стратегію Кримського ханату. Як відомо, головне вістря останньої було спрямоване на підтримку рівноваги між Московією та польсько-литовсько-руським блоком. Кримські еліти трималися такого курсу до XVIII ст., допоки Річ Посполита не зазнає драматичного ослаблення. Виглядає, що реалізація цього сценарію поруч із попереминою підтримкою Кримом слабшого передбачала можливість за потреби окремо використовувати чинник Русі. Не ризикуючи особливо перебільшити, можна припустити, що зусилля ханів не обмежувалися прозорими записами в ярликах, а й відбивалися у практиках стосунків з урядниками прикордоння та іншими українськими чинниками. І це було те підґрунтя, на якому в майбутньому проросли і визнання суб'єктності Війська Запорозького в угоді між козаками і Шагін-Гіреєм 1624 р., і військово-політичний союз Б. Хмельницького з Іслам-Гіреєм III, і всі подальші подібні акти включно з протекцією Кримського ханату над Військом Запорозьким Низовим у 1709–1734 рр.

³⁷ Ibid. P. 529.

³⁸ Ibid. P. 555–556.

³⁹ Lietuvos Metrika. Kn. 7 (1506–1539). S. 313; The Crimean Khanate... P. 633–634, 681, 702, 712, 732, 740, 753.

⁴⁰ The Crimean Khanate... P. 642, 712.

⁴¹ Ibid. P. 756.

На іншому своєму полюсі продемонстроване в XV – першій половині XVI ст. бачення кримських еліт проблеми Русі не могло не підживлювати у світосприйнятті князів і шляхти уявлення про самодостатність руського світу та себе як еліти. У тому, що на Люблінському сеймі 1569 р. устами Костянтина Вишневецького князі заявляли по свою «поштивість» та співставність з іншими елітами, безумовно, була й частка тих ідеологічних впливів, які струмували від кримської верхівки. А заяви шляхти з українських воеводств під час безкоролів'я 1572–1576 рр. про можливість визнання нею зверхності турецького султана, виходить, не були пустопорожніми погрозами, натомість опиралися на розуміння того, що мусульманські сусіди свідомі легітимності можливого відновлення суб'єктості Русі. Тому згадка про ці заяви й потрапила до промови С. Ожельського на елекційному сеймі й удостоїлася спеціальної уваги на сторінках його дуже інформативного діаріуша.

Утім під кінець 1530-х рр. Крим починає вдаватися до спроб заперечити попередню традицію визнання за великим литовським князем узбережжя Чорного моря. Хронологічно це не випадково збіглося з остаточним уведенням Туреччини в Буджаку, яке супроводжувалося переходом в її руки фортець у Причорномор'ї – Білгорода, Очакова, Тягині. У ярлику від 29 грудня 1539 р. вперше не бачимо двох ключових речей – переліку причорноморських міст та формули «аж до гирла Дніпра». Бахчисарай ризикнув рвучко відійти від попередніх практик. У документі не містилося записів, які визнавали б за Литвою вихід до моря. І такий текст подавали як взорування на «старовину»:

«Увійшовши у перші справи, де ми за Божою допомогою на місці наших прашурів стали царем, й увійшовши у справи наших батьків і в перше докончання, тоді згідно з цим докончанням листи і докончання своє так, як і батько наш Менглі-Гірей королю Казимирові та великому князю Зигмунту, коли із Зигмунтом, королем і великим князем, братом своїм, згідно з першою братерською приязню жили, ми також з братом поновлюємо згідно з першим звичасм»⁴².

Підходи, закладені Кримським ханатом до ярлика 1539 р., додають аргументів на користь концепції В. Остапчука⁴³ про те, що Туреччина, прагнучи перетворити Чорне море на «внутрішнє озеро», трималася в Північному Причорномор'ї стратегії створення так званої «ідеальної ситуації». Задум передбачав охоплення безпосереднім контролем фортець на узбережжі з паралельним використанням залежних кримських татар і ногайців як своєрідного санітарного поясу від зазіхань з боку християнських сусідів. Але якщо з фізичним контролем над фортецями проблем не виникало, то на ідеологічному рівні справи виглядали кепсько. Відтак, ярлик 1539 р. символізував початок зусиль з ліквідації легітимних прав української еліти (а в тих умовах Литви й Корони) на узбереження й прилеглий Степ.

⁴² Ibid. P. 713.

⁴³ *Ostapchuk V. The Human Ladscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // Oriente Moderno. The Ottomans and the Sea. 2001. № XX. P. 27–35.*

Однак Сагіб-Гірею не вдалося з порога проштовхнути прецедент, коли за первісний ярлик видається текст, у якому бракує визнання за Великим князівством Литовським і Руським гирла Дніпра та узбережжя Чорного моря між Дніпром і Дністром. Очевидно, протилежна сторона рішуче відкинула шкідливу для неї новизну, якщо в проєкті договору, який у грудні 1541 р. парафував у Кракові кримський посол, все повернулося на свої місця. У тексті з'явилися і Дніпро з гирлом, і Кочубіїв з Маяками, і Очаків, Балаклій та Чорний город⁴⁴. Правда, остаточне рішення було за ханом, який мав внести відповідні зміни. І воно не могло потішити польсько-литовську сторону: ярлик від 15 вересня 1542 р. ігнорував досягнуті домовленості⁴⁵. Паралельно Сагіб-Гірей намагався поставити під сумнів і право Польсько-Литовської держави на Степ. В одному з листів він писав, що ця земля «*ані твоя, ані моя, тільки Божа, хто міцніший, той її втримає*»⁴⁶. Але в 1552 р. Бахчисарай був знову змушений відступити. Хан Девлет-Гірей, хоча й не згадував причорноморських міст, але увів до ярлика формулу, яка визнавала за Литвою гирло Дніпра: «*І всі міста подніпровські, почавши зверху і аж до гирла і з землями, і з водами, і з усіма пожитками, і доходи*»⁴⁷. Аналогічну ситуацію маємо в ярлику за 1560 р.⁴⁸. Після цього гойдалки з визнанням / невизнанням претензій Литви й Польщі, а отже й українського світу на узбережжя Чорного моря тривали до середини XVII ст.

***

Територіальні визнання з боку кримських ханів XV–XVI ст. українські та литовські урядовці намагалися використовувати сповна в обох площинах – як ідеологічній, так і практичній. Після утвердження Османської імперії в Буджаку виникла проблема розмежування між турецькими володіннями та Польсько-Литовською державою. Як писав султан Сулейман до Зигмунта I, щоб «*між Очаковом і Польським королівством був проведений кордон*»⁴⁹. Початок 1540-х рр. позначений ініціативами Туреччини визначити кордони на всьому обширі від Дністра до Дніпра й закріпити їх на папері⁵⁰, що, зро-

⁴⁴ The Crimean Khanate... P. 723.

⁴⁵ Ibid. P. 733.

⁴⁶ *Kołąkowski L. Problem Krymu w dziejach jagiełłońskich // Kwartalnik Historyczny. 1935. T. XLIX. No 3. S. 291.*

⁴⁷ The Crimean Khanate... P. 741.

⁴⁸ Ibid. P. 753.

⁴⁹ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. VIII. С. 15.

⁵⁰ *Боряк Г. В. Територія і залюдненість Брацлавщини в першій половині XVI ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Київ, 1985. Вип. 11. С. 64, 67; Дашкевич Я. Турецьке листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Дашкевич Я. Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів, 2011. С. 176–177; Крикун М. Кордони воєводства... С. 144–194; *Veinstein G. L'occupation ottomane d'Očakov et le problème de la frontière lituano-tatare // Passé turco-tatar présent soviétique: Études offertes a Alexandre Bennigsen / ed. Chantal Lemerrier-Quellejay. Louvain; Paris, 1986. P. 137.**

зуміло, активізувало уявлення еліт про оптимальні межі українського простору на півдні та про стелю практичних можливостей. З'ясоване Я. Дашкевичем⁵¹ небажання Зигмунта I доводити все до логічного кінця свідчить про зумовлені наслідками татарських набігів кепські справи з реальною присутністю в місцевостях. Цей чинник однозначно обтяжував позицію на переговорах. Тому представники Зигмунта I польний гетьман Миколай Сенявський і старости – барський Бернат Претвич, вінницький Семен Пронський, кам'янецький Юрій Язловецький – уміло затягували справу. А в листопаді 1542 р. до р. Кодими підійшло значне військо, після чого сілітрійський Осман-шах, який очолював представництво султана, вимушено відійшов. У 1543–1544 рр. розмови з приводу розмежування тривали далі, але так нічим і не закінчилися: ніхто не хотів поступатися⁵². Справа затягнулася заледве не на століття, аж до 1633 р.

Утім обидві сторони оприлюднили своє бачення просторової організації Степового фронтиру та межі можливих поступок. Водночас опукло проявилось значення майже півторастолітніх зусиль Вільно, спрямованих на визнання кримськими правителями кордонів Русі на півдні. Вплив ханських ярликів чітко простежується в підходах обох сторін до перемовин. А документи з польсько-литовського боку додатково віддзеркалюють також вирішальний вплив уявлень та просторових практик української шляхти на формування переговорної позиції Зигмунта I.

Передусім король і великий литовський князь розпорядився докладно з'ясувати правовий бік справи, а по-друге – ретельно вивідати в київської, брацлавської та вінницької шляхти, куди сягають реальні межі української присутності в Степу. У першому випадку належало оглянути *«книги Великого князівства»*, тобто, посольські книги Литовської метрики, упорядкувавши список дотичних документів. У другому – королівський дворянин Семен Бабінський мав опитати вінницьких та брацлавських старожилів, щоб укласти спеціальний реєстр, *«які здавна є кордони між нашими державами і Волоською землею та Білгородом»*⁵³. Зрештою, вінницький староста Кшиштоф Кмітич згідно з інструкцією Зигмунта I мав організувати подібну процедуру в Києві, Черкасах, Каневі та Брацлаві: *«А ти сам теж пильно будеш довідуватися від киян, черкасців, канівців, і зем'ян брацлавських і вінницьких, старих людей, і відомих, як ці кордони і по якому місцю між тими державами лежать»*⁵⁴, – наказував король і великий литовський князь.

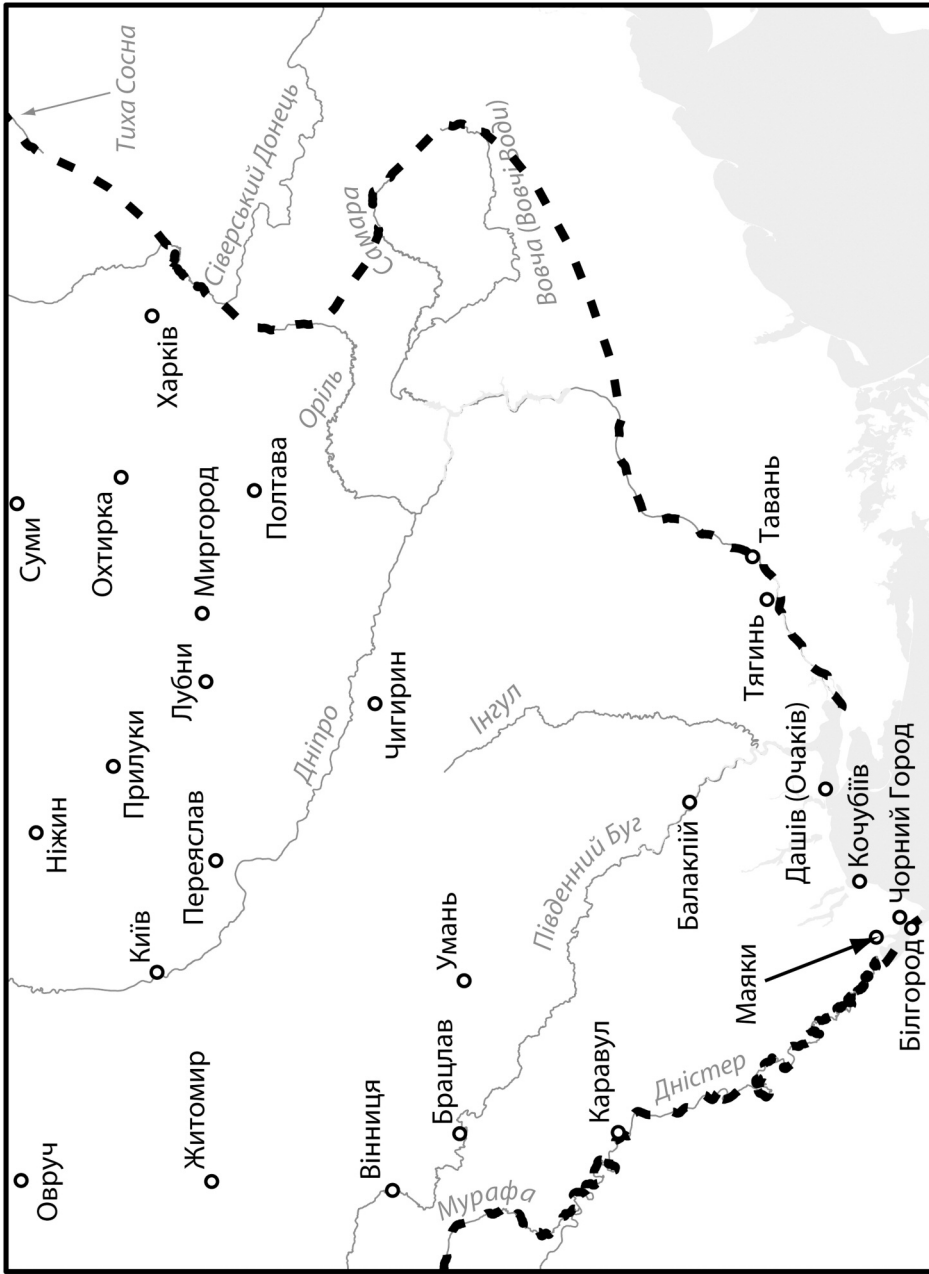
Невдовзі історична довідка про підстави та конкретні межі литовських володінь на Степовому Кордоні і в Причорномор'ї була готова. К. Кмітич вияснив у киян, черкасців і канівців їхні уявлення про межі *«із землею та-*

⁵¹ Дашкевич Я. Турецьке листування українською мовою... С. 176–177.

⁵² Там само. С. 177.

⁵³ Dogiel M. *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ex originalibus et exemplis authenticis descripti*. Vilnae, 1758. P. 54.

⁵⁴ Ibid. P. 54–55.

Кордони Київського князівства на півдні та сході другої половини XV ст.

тарською Перекопською, Очаковом, Білгородом і Волоською землею». Виявилось, що не тільки в ханських ярликах, але й у свідомості місцевої шляхти володіння Великого князівства Литовського і Руського охоплювали Очаків та Чорноморське узбережжя між Дністром і Дніпром. До того ж простежується успадкування переконань з покоління в покоління: опитані вели мову про події столітньої давнини. Старожили повідомляли, що свого часу київський князь Семен Олелькович уповноважував черкаського намісника Свирида розмежувати землі Київського князівства з сусідами на півдні і сході. У підсумку лінія прибрала такий вигляд:

«Від Мурахви річки, котра впала в Дністер, і на низ Дністром по половині Дністра повз Тягині, аж де Дністер упав у море, а звідти від гирла Дністра лиманом пішов кордон мимо Очакова аж до гирла Дніпра, а Очаків на землі вашої господарської милості стоїть, а від гирла Дніпра до Тавані, а біля Тавані перевози були вашої господарської милості наполовину з перекопським царем. А на тому боці Тавані з Перекопською землею кордон пішов по Овечу Воду, а від верхів Овечої Води вверх Самари і вверх Орелі аж до Дінця і від Дінця по Тиху Сосну»⁵⁵.

Згадана вище королівська інструкція розкриває механізм обстоювання інтересів Польсько-Литовської держави. В основу стратегії було покладене неодноразово повторюване визнання кримськими ханами територіальних меж впливу Польсько-Литовської держави, на практиці забезпечуване українськими чинниками. В ідеалі Зигмунт I сподівався винести за дужки переговорів ділянку кордону між Дністром і Дніпром з надією залишити чинною регуляцію, яка випливала з ханських ярликів, та знівелювати негативний слід від фактичного переходу Чорноморського узбережжя та Очакова до турецьких рук. Тому королівські представники мали докласти всіх зусиль, щоб обмежитися лише проблемою кордону з «Волоською землею і Білгородом». Слід було твердо стояти на тому, що Очаків згідно з ханськими ярликами здавна належить Литві. Настанова посланцям була сформульована таким чином:

«Що належить до очаківських кордонів, якби з вами посланець турецького [султана] про те розмовляв і про очаківські кордони запитував, ви йому на це дайте відповідь, що ми очаківських кордонів вказувати не можемо, бо Очаків є короля його милості і стоїть на власному ґрунті Великого князівства Литовського і з давніх часів тій державі його милості належав і утримуваний був. Як і в листах докончальних татарських, які царі перекопські постановляли з прашурами господарськими і з самим його милістю господарем нашим, Очаків до держави його милості Великого князівства Литовського є описаний, і завжди це до держави його милості господарської належало»⁵⁶.

⁵⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1848. Том второй 1504–1544. С. 361. Див. також: *Dogiel M. Limites Regni...* Р. 61.

⁵⁶ Наука короля Зигмунта I вінницькому старості Кшиштофу Кмітичу, 1542 р. // *Dogiel M. Limites Regni...* Р. 55.

Що показово, послы мали потурбуватися і про те, щоб «*кордони Корони Польської особливо, і Великого князівства Литовського осібно добре були виведені і йому повідані*»⁵⁷. У такій постановці питання вчувається здебільшого наявність у Кракові відчуття меншої історичної легітимності коронної позиції порівняно з литовською, адже джерело «старовини», Тохтамишів ярлик, було надано великому литовському князю Вітовту, а не тогочасному польському королю Ягайлові. Усі відомі нині ярлики апелюють у преамбулі до Вітовтових часів. Перші документи наголошують на переданні права володіти всіма руськими землями саме Великому князівству Литовському і Руському⁵⁸. Тільки з 1514 р. термінологія ярликів починає змінюватися в бік визнання політичних реалій, пов'язаних із набуттям Короною остаточної переваги в Польсько-Литовській державі. Тогорічний ярлик уже називає Казимира королем і великим литовським князем, а не як раніше лише великим князем⁵⁹. А ярлик 1521 р. йде ще далі: «*Як перші королі і великі литовські князі держали Велике князівство Литовське, і тепер брату нашому королю Зигмунту та його дітям і внучатам у здоров'ї і щасті тримали Київський повіт...* (далі перелічуються руські землі. – *Авт.*)»⁶⁰. Тож Зигмунт I, очевидно, волів все ж таки водночас зіпертися на дві підвалини, одна з яких, литовська, виглядала, як на ранньомодерні часи, старовиннішою, а отже й надійнішою.

Якщо все ж таки не вдасться сфокусувати розмови на білгородсько-молдовському напрямку, посланцям слід було постаратися мінімізувати негативи. Головними з них вважалися ті, які впливали з того, що татари по факту контролювали Очаків, з чийх рук його перейняли турки. Тож прописувалося:

«Якщо турки будуть говорити, що то татарські поля, бо потім знати, що є на них ще татарські гроби, і що татари, будучи нашими противниками, ті землі до Очакова завжди використовували [...] скажуть наші, що ми на той час дозволили татарам використовувати Очаків, який є власним нашим і на нашій землі, для послуг, які татари нам на той час надавали про які тепер мовчать, бо є тепер в руках турецького царя, з яким ми маємо приязнь, перемир'я і мир, але скажуть, що ті поля ніколи не давали до користування татарам і взагалі їх (татар. – *Авт.*) з них дуже бито і виштовхувано»⁶¹.

Необхідність подальшого контролю з боку Польсько-Литовської держави над очаківськими степами виводилася з економічної доцільності. Але для того, щоб схилити турецьких посланців до визнання традиційної просторової організації регіону, наказувалося обіцяти їм дозвіл випасати там овець за певну платню⁶².

⁵⁷ Ibid. P. 55.

⁵⁸ Lietuvos Metrika. Kn. 7 (1506–1539). S. 90, 313.

⁵⁹ Ibid. S. 90, 313.

⁶⁰ Ibid. S. 38.

⁶¹ Наука послам на розмежування з турками, 1542 р. // *Dogiel M. Limites Regni...* P. 59.

⁶² Ibid. P. 59.

Зі свого боку, султан Сулейман висунув максимальні претензії, які полягали у проведенні кордону по р. Саврань і далі по Південному Бугу, що дозволило б Туреччині в рамках концепції «ідеальної ситуації» не пускати християнських конкурентів до Чорноморського узбережжя. Водночас давав зрозуміти, що добре розуміється на реаліях, створених у правовій площині кримськими «докончаннями». Визнання реалій, сформованих ярликами, проступає з двох листів Сулеймана I до короля. В обох розуміння султана були упаковані у звичні, як на ті часи, посилення на думку місцевих старожилів про природну межу («зібравши білгородських, очаківських і тягинських людей»). Так-от, старожили нібито повідомили, що «очаківський кордон поставлений по правому боку до Бугу, а від Бугу до Дніпра, а від Дніпра до Чорного моря, а по лівому боку від міста Ягорлик»⁶³. Згодом султан знову повернувся до питання, уточнивши на підставі розпитування білгородців, «людей відомих і добрих», що «кордон той іде до урочища, названого Саврань, звідти на правий бік до Білої Води (Південного Бугу. – Авт.), звідти до Дніпра, звідти до Чорного моря, лівим же боком є округлий потік, назвою Славний, від Волоської землі вище села, названого Давлак, близько аж до Дністра кордон іде»⁶⁴. Про кордон по р. Саврані писав до короля і панівради також Осман-шах. Тільки посилався на думку ще й кілійських та очаківських старожилів.

Однак той-таки Осман-шах у листі до коронних представників висловлював готовність визнати королівські претензії і погодитися на кордон по р. Кодима: «Вони (старожили. – Авт.) нам сказали, що кордон віддавна є на Саврані. А тепер ми відступаємо його милості королю по Кодиму – для доброї приязні його милості цісаря з його милістю королем, його братом»⁶⁵. Турецький представник звертався з вимогою повідомити, чи бажає польська сторона проводити кордон по Кодимі⁶⁶, але безрезультатно. Розмежування так і не відбулося. Підходи М. Синявського увиразнюють небажання Польсько-Литовської держави поступатися надбаннями «старовини». Попри гріккі наслідки татарських набігів і утвердження Туреччини в Північному Причорномор'ї, Зигмунт I твердо тримався ідеї зберегти за собою легітимні права на узбережжя між гирлами Дністра й Дніпра, хоча на практиці ці терени перебували під чужим контролем.

Подібні стратегії сповідуватиме Річ Посполита до середини XVII ст. у стосунках як із Туреччиною, так і з Кримським ханатом. Від кожного кримського хана вона намагалася вичавити чергове підтвердження кордонів по Чорному морю. Посли отримували відповідні інструкції. З порога відкидалися кримські проекти договорів, якщо там містилися сигнали про відступ

⁶³ Жерела до історії України-Руси. Т. VIII. С. 13–14.

⁶⁴ Там само. С. 15. Див. також публікацію документа в: *Середа О.* Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса, 2015. С. 145–146.

⁶⁵ *Дашкевич Я.* Турецьке дипломатичне листування... С. 180.

⁶⁶ Там само. С. 180–181.

від цієї лінії. А ті з ханів, які воліли заручитися підтримкою Речі Посполитої, добре розуміли, що без визнання її претензій на Чорноморське узбережжя не обійтися. Коли, приміром, у 1578 р. кримський гінець передав вимогу хана, щоб обидва береги Дніпра були за ханатом, таку позицію якийсь невідомий шляхтич у листі до коронного маршалка назвав абсурдною⁶⁷. Зі свого боку, Стамбул і Бахчисарай прагнули перекреслити традицію визнання кримськими ханами узбережжя за Річчю Посполитою. У протиборстві двох позицій минуло ціле століття, завдяки чому ідея українського кордону на півдні перебувала на слуху та в активному дипломатичному обігові. Варшава шукала додаткові аргументи і знаходила їх – що характерно – в українському соціумі. У такому вигляді проблема перейшла до нової української еліти в часи Гетьманщини.

Показово, що в 1590-х рр. Річ Посполита навіть ідеологічно посилила свої позиції. Їй вдалося перевести формулу визнання своїх претензій на всі руські землі з Чорноморським узбережжям включно в іншу площину, набагато кориснішу. Якщо ханські ярлики проголошували факт надання з доброї волі того чи іншого хана на підставі «старовини», то в перемирних листах, які витісняють ярлики в 1570-ті рр., визнання, починаючи з 1590-х рр. досягається в інший спосіб. Тепер воно загорнуте у формулу не нападати на землі короля аж до Чорного моря, як це зроблено, приміром, у перемирному листі Газі-Гірея від серпня 1599 р. Хан зобов'язувався *«державам польського короля та їхнім містам, містечкам, селам і всім маєтностям дати мир, і землям, і ґрунтам його аж до Чорного моря. У його держави з військами великими й малими входити не будемо й жодної шкоди чинити»*⁶⁸.

Ще в 1578 р., коли С. Баторій відбивався від нав'язуваної Бахчисараєм «безчорноморської» версії миру, Річ Посполита стояла на суворому дотриманні літери ярликів. У відповідь на привезений кримським гінцем проєкт нового миру без згадки про Чорне море інструкція королівському посланцеві Марціну Броневському від 4 квітня 1578 р. вимагала говорити про те, що ми *«... не згодні, щоб не було між нами і державами нашими з обох боків і мешканцями їхніми таке перемир'я постановлене й у тих словах, яке було ухвалене між славної пам'яті Зигмунтом Августом і батьком нинішнього царя Девлет-Гіреєм»*⁶⁹. 13 вересня того ж року інструкція для другої поїздки до Криму М. Броневському зазначає, що хан Магмет-Гірей *«до двору його королівської милості прислав написаний перемирний лист через свого посла не згідно з копією миру твого батька, деякі статті вилучивши, деякі приписавши»*⁷⁰. Позиція С. Баторія була знову однозначною: *«перемирний лист має бути написаний звиклим звичаєм»*⁷¹.

⁶⁷ Biblioteka Ossolińskich. Sygn. 3169 / III (Biblioteka Narodowa. Oddział mikrofilmów. Mf 9932). K. 39.

⁶⁸ The Crimean Khanate... P. 796–797.

⁶⁹ Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego od marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r. / wyd. S. Janicki. Warszawa, 1881. S. 35.

⁷⁰ Sprawy wojenne Stefana Batorego. Diariusze, relacje, listy, akta z lat 1576–1582 / wyd. I. Połkowski // Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. Kraków, 1887. T. IX. S. 140–141.

⁷¹ Там же. S. 141.

Натомість річпосполитський проєкт замирення від 21 квітня 1598 р., переданий ханові Газі-Гірею через посла Нікодима Косаковського, передбачав зобов'язання Кримського ханату чинити так, щоб, *«не воюючи, ані надсилаючи, ані жодних шкод і кривд не чинячи, в землі наші не входячи аж до Чорного моря»*⁷². Також посольська інструкція з червня цього ж року вимагала від посла пильнувати, щоб у кримському перемирному листі не було жодного слова про дарування земель і про міста. Як аргумент слід було говорити про фактичний, а не ідеологічний стан речей у XV ст. і пізніше:

«Ми наперед на це мали бачення, якщо б там посилалися на те, ніби царі Київ та інші замки аж по Сокаль мали дарувати Князівствам Литовським, тоді [посол] буде відкидати і вкаже, що цих замків і цих земель самі царі ніколи не мали і не тримали, Як же тоді мали те дарувати, що їхнім ніколи не було [...] коли щось колись вручено від царів під війни литовських княжат з московським чи хрестоносцями, це не має братися в жоден розрахунок»⁷³.

Вимагалось, щоб *«цар не вступає в наші ґрунти аж по Чорне море»*⁷⁵. І коли в серпні 1599 р. Газі-Гірей під тиском несприятливих обставин погоджувався на згадку про Чорне море, то сформулював це в зазначеному вище вигляді, вигідному Варшаві⁷⁵. У подальшому ж до словесних практик, властивих ярликам, уже ніхто не вертався.

Відкидаючи прив'язку до ханської милості, нова літера визнання уявних територіальних рубежів Речі Посполитої на півдні набагато краще уґрунтовувала їх. Тепер вони поставали самодостатніми, що дозволяло зіперти претензії на куди надійнішу основу. Невипадково черговий посол Лаврін Пісочинський (1602 р.) для доведення давності володінь Речі Посполитої у Степу вже не покликався на ярлики, а оперував доказами, які впливали з королівських надань відповідних земель. На закиди, що князі Василь-Костянтин Острозький та Юрій Збараський будують замки біля Тягині, а чорноморське узбережжя ніколи по факту Речі Посполитій не належало, він відрізує: *«Там всі краї, які згадуєте, є державами коронними, і не будує там на чужому, тільки на власному (ґрунті. – Авт.), на що від пращурів своїх з давніх часів давні надання, листи, привілеї і посесії мають від королів польських»*⁷⁶.

Водночас засоби, за допомогою яких річпосполитська дипломатія схиляла Бахчисарай до новизни, насправді були двосічним мечем, адже таїли в собі небезпеку використання кримською стороною на свою користь. І вже на початку XVII ст. Варшаві довелося з цим зіштовхнутися, що підважувало легітимність її претензій на півдні, особливо стосовно узбережжя Чорного

⁷² The Crimean Khanate... P. 789.

⁷³ AGAD. Metryka Koronna. Libri Legationum. Sygn. 27. K. 107. Див. також спостереження Д. Скорупи (*Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623. Warszawa, 2004. S. 79*).

⁷⁴ AGAD. Metryka Koronna. Libri Legationum. Sygn. 27. K. 107 v.

⁷⁵ The Crimean Khanate... P. 796–797.

⁷⁶ *Pulaski K. Trzy poselstwa Ławryna Piaseczyńskiego do Kazi Gireja hana Tatarów perekopskich (1601–1603) // Przewodnik naukowy i literacki. Lwów, 1911. R. 39. S. 654.*

моря. Новий виток полеміки з приводу кордонів, який розпочався в 1601 р., продемонстрував це з усією очевидністю.

Речі Посполитій довелося терміново протидіяти вимогам султана до Газі-Гірея відновити набіги на українські землі. Як добре відомо, до різкого погіршення стосунків зі Стамбулом та Бахчисараєм призвели успіхи Яна Замойського в Молдові та Валахії. Над першою в 1595 р. було відновлено протекторат Речі Посполитої з осадженням на господарство Яреми Могили. А в другій завдяки блискучому походу 1600 р., здійсненому за участі чисельного загону українських козаків, коронний гетьман завдав поразки Міхаю Хороброму, поставивши свого ставленика Шимона Могилу. Усе це сплутало карти і Туреччині, і Габсбургам, а султан зажадав від кримського хана належащо провчити Варшаву.

Три посольства до Криму брацлавського підкоморія Лавріна Пісочинського (1601, 1602, 1603 рр.) та володимирського войського Флоріана Олешка (1605–1607 рр.)⁷⁷ вирішували складне завдання. І саме проблема прецедентного визнання прав Речі Посполитої на узбережжя Чорного моря стала головним каменем спотикання. Л. Пісочинському, попри всі зусилля, так і не вдалося укласти мир. Посол традиційно прибував з пропозицією кордону по Чорному морю⁷⁸, й отримував відкоша. При цьому в позиції хана з'явилися нові аргументи, які раніше кримська сторона не використовувала. Частина їх була запозичена якраз у Варшави.

Під час своєї першої місії Л. Пісочинський традиційно завів мову про право «старовини» (однак без згадки про ярлики) та про попереднє визнання кордону по морю самим Газі-Гіреем: «... *про своє власне зараз иде, бо то здавна Короні Польській належало, і старші царі завжди це визнавали, і зараз цар теперішній час перемир'я через свого посла Джан Темір агу королю його милості послав...*». Але отримав у відповідь несподівану заяву, що «*цар Джан Темірові ніколи не поручав такого посольства до його милості короля, щоб Чорне море уступити, але міг це він сам приписати без відомості царської, і якщо це з'ясується, тоді він горлом своїм заплатить*». Ще більше ошелешив королівського посла сам Газі-Гірей, прорікши у стилі річпосполитського аргументу «давнього фактичного володіння»: «*А Чорне море не моє, і я не можу чужого давати*». Пізніше хан уточнив: «*Чорне море не царське, а цісаря турецького, то б і Константинополь ваший був, якби цісар турецький довідався, ображався б на короля, чому цар йому не доносить*»⁷⁹.

Що такі заяви не були хвилиними, а відображали нові взяті на озброєння підходи, свідчить той факт, що 17 березня 1602 р. під час другої місії

⁷⁷ Докладно про ці посольські місії див: Кулаковський П. Політична ситуація у басейні Чорного моря та посольства руських писарів Лавріна Пісочинського і Флоріана Олешка до Криму (початок XVII ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки / відпов. ред. С. В. Віднянський. Київ, 1999. Вип. 8. С. 84–96; Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623. S. 98–147.

⁷⁸ The Crimean Khanate... P. 808.

⁷⁹ Цит. за: Pulaski K. Trzy poselstwa Ławryna Piaseczyńskiego... S. 470, 475.

Л. Пісочинського турки і татари в Білгороді погрожували відправити його до Стамбула, бо «з мовами неподобними сміємо приїжджати до цисаря і до царя, а то про кордон по Чорне море і про Мултянську та Волоську землю»⁸⁰. А хан згодом закидав послові: «Але ще вам хочеться кордонів по Чорне море, що все вашим ніколи не було, тільки цисаря турецького, з ним про те собі мовте. Ти сам пам'ятаси, як рік тому у мене був від короля, що від слова до слова проти списку, від тебе поданого, наказав перемир'я написати. Одне мені не годилося Чорне море докладати над звичай давній»⁸¹.

Отож, Гази-Гірей явно розвернув на свою користь аргументи з арсеналу річпосполитської дипломатії. Але при цьому він не лише відхрещувався від власних зобов'язань, а й зрікався давніх кримських прав на Степ і Чорноморське узбережжя. Упроваджувалася концепція законного володіння цими теренами турецьким султаном. У частині фізичного контролю над фортецями Північного Причорномор'я це відповідало поточним реаліям, однак різко суперечило традиційній ідеологічній лінії Кримського ханату, шкодячи ідеї збереження й примноження суверенітету. Фактично Гази-Гірей наступав на горло власній пісні, оскільки на початку свого правління доклав чималих зусиль для послаблення залежності ханату від Туреччини й намагався втягнути у цю справу не тільки Варшаву, а й українських козаків⁸².

На такому тлі не дивно, що Гази-Гірей у своєму першому проекті миру від 30 серпня – 28 вересня 1601 р. вилучив фразу «аж до Чорного моря»⁸³. А восени 1604 р. намагався переконати короля, ніби в попередньому проекті «з нашого боку в найменшому пункті проти миру, вчиненого і ухваленого, нічого не порушено, і не згрішено, й жодна зрада чи неправда не виявилася, і взагалі у всьому досить було і надалі ніколи не порушиться»⁸⁴.

Однак річпосполитській стороні все-таки вдалося досягти свого. Вона твердо вимагала визнання своїх чорноморських амбіцій. У травні 1605 р. Зигмунт III тлумачив пропозиції кримської сторони як недосконалі й нагадував про обов'язок, який випливав з давніх пактів про те, що територія Речі Посполитої доходить до Чорного моря⁸⁵. Черговий посол Флоріан Олешко мав будь-що добитися визнання кордону по морю. Інструкція трактувала це за найважливіший пункт, забороняючи брати від хана перемирний лист, якщо там не буде відповідного запису⁸⁶. За краще вважалося лише віддати упоминки, не укладаючи перемир'я, ніж створювати небезпечний прецедент. Це надзвичайно чітко відбиває ставлення Варшави до проблеми південного кордону.

⁸⁰ Там же. С. 653.

⁸¹ Там же. С. 758.

⁸² Про спроби Гази-Гірея дістати збройну допомогу від Війська Запорозького див.: Лист козацького старшого Бартоша Проснідича до Зигмунта III, 10 березня 1597 р. // Документи українського козацтва... С. 97–98.

⁸³ The Crimean Khanate... Р. 815

⁸⁴ Ibid. Р. 821.

⁸⁵ Ibid. Р. 828–829.

⁸⁶ Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника. Ф. 45. Спр. 497. Арк. 1–4.

Відреагував королівський двір і на нові аргументи кримської сторони. Посол мав не лише покликатися на традицію визнання та на перемирний лист Газі-Гірея від 1599 р., а й розвести по різних нішах Крим і Туреччину. Слід було напірати на те, що перемир'я укладається саме між ханом і королем, а султан тут ні до чого⁸⁷. У такий спосіб Варшава додатково залучала на свою користь важливий у стосунках з Бахчисараєм психологічний чинник визнання нею самодостатності Кримського ханату.

У 1607 р., використавши ослаблення Туреччини поразками в Персії, Зигмунт III дотиснув хана. Перемирний лист від Газі-Гірея за 2 липня 1607 р. таки містить зобов'язання не нападати на річпосполитські землі аж до Чорного моря, чим підтверджувалися права Речі Посполитої на простір до узбережжя⁸⁸. Але кримські еліти, як і слід було чекати, не кинули спроб проштовхнути свою версію територіального питання. Часті зміни на ханському престолі дарували їм нові й нові можливості.

Смерть Газі-Гірея в лютому 1608 р. призвела до необхідності укласти чергове перемир'я. У своїх пактах від 23–30 грудня 1609 р. черговий хан Селамат-Гірей прогнозовано намагався уникнути згадок про Чорне море, хоча й переконував, що строго дотримується зобов'язань, взятих на себе Газі-Гіреєм⁸⁹. Але король у відповідь не залишав опоненту жодних шансів: «... а ці кордони не тільки до Чорного моря, але й до самого Дніпра нам належать і хочемо, щоб піддані наші мали вільне використання Диких піль»⁹⁰. Перебуваючи під Смоленськом, Зигмунт III не уклав власного варіанту перемирного листа, а вимагав від хана поправити кримський, після чого обіцяв прислати свій разом із заборгованими упоминками⁹¹.

До якогось логічного кінця справа з Селамат-Гіреєм не дійшла у зв'язку зі смертю хана. Але його спадкоємець Джанібек-Гірей розпочав у лютому 1611 р. з поновлення спроб уникнути в перемирному листі згадок про Чорне море⁹², що, однак, не принесло очікуваного результату. А відновлення перемовин восени 1619 р. відбувалося на тлі того, що в інструкції послу Ф. Олешку король напучував проводити чітку паралель з визнанням Газі-Гіреєм за Річчю Посполитою всього міжріччя Дніпра та Дністра аж до моря: «А що цар Газі-Гірей в докончанні своєму признає кордони Корони по Чорне море, посол має домовлятися вільного вибирання солі на Кочубеєві, бо перші царі тієї солі нашим підданим брати не забороняли»⁹³. Або в іншому місці: «... жодних шкод в державах його королівської милості чинити заборонити і теж з полів його королівської милості, які лежать між Дніп-

⁸⁷ Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623. S. 128.

⁸⁸ The Crimean Khanate... P. 836.

⁸⁹ Ibid. P. 841–843.

⁹⁰ Biblioteka Ossolińskich. Sygn. 12804. K. 380.

⁹¹ Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623. S. 158.

⁹² The Crimean Khanate... P. 851.

⁹³ Biblioteka PAN w Kórniku. Sygn. 326. K. 508–509.

ром і Дністром, і з інших усіх, і з Волоської землі, щоб татар своїх усіх кримських і ногайців, що під тобою, за Дніпро (на лівий берег. – Авт.) випроводив»⁹⁴. У підсумку хан у грудні 1619 р. і повторно у квітні 1622 р. визнав за Річчю Посполитою Чорноморське узбережжя⁹⁵.

Боротьба за владу, яка охопила Кримський ханат у 1624–1629 рр., послабивши його позиції, сприяла інтересам Варшави. Конкуренти Джанібек-Гірея брати Магмет- та Шагін-Гіреї, шукаючи підтримки як короля, так і українських козаків, мусили не дратувати протилежну сторону⁹⁶. Зигмунт III відразу скористався слушними обставинами й відписав 25 жовтня 1624 р. калзі Шагін-Гіреєві, що бажає укласти договір на тих же засадах, що й Газі-Гірей⁹⁷. Утвердившись у Криму багато в чому завдяки козацькій зброї⁹⁸ та взявши курс на укладення першого офіційного військового союзу з Військом Запорозьким, Магмет-Гірей легко пішов на підтвердження потрібних Варшаві визнань. Сталося це між 2 листопада та 8 грудня, за місяць до того, як калга Шагін-Гірей оформить військову спілку з козаками⁹⁹. Тоді ж у 1624 р. калга обіцяв Зигмунту III фортеці Білгород, Тягиню та Кілію, якщо той виб'є звідти турків¹⁰⁰. У листі до С. Конєцпольського Шагін-Гірей навіть погоджувався на ліпший для Варшави варіант: «Ми Білгород, Тягиню, Кілію, ці три замки, взявши, вам віддамо, тільки в тому нам братерство вчинить, щоб дніпровські козаки до нас прийшли»¹⁰¹.

Як цілком правомірні претензії Варшави сприймалися у близькій до цих земель Молдові. Коли в 1627 р. заносилося на будівництво турками замку навпроти Іслам-Кермена, молдовський господар Мирон Могила відмовляв сілістрійського Гасан-пашу, наголошуючи, що той «грунт власне має належати Короні»¹⁰². Аналогічну переконаність висловлював господар і в листах до польських адресатів¹⁰³. Турецька сторона пробувала мотивувати свої дії тим,

⁹⁴ Там же. К. 508.

⁹⁵ The Crimean Khanate... P. 856, 867.

⁹⁶ Про стосунки братів Магмет- і Шагін-Гіреїв з Військом Запорозьким та Річчю Посполитою див.: Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 424–440; Golębiowski S. Shahin Girej i Kozacy // Biblioteka Warszawska. 1852. Т. 2. S. 1–27; Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. Łódź, 1948.

⁹⁷ Biblioteka PAN w Kórniku. Sygn. 326. K. 1090.

⁹⁸ Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 428–429; Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва; Ленинград, 1946. С. 112–114.

⁹⁹ The Crimean Khanate... P. 879.

¹⁰⁰ Лист кримського калги Шагін-Гірея до Зигмунта III, 27 жовтня 1624 р. // Golębiowski S. Shahin Girej i Kozacy // Biblioteka Warszawska. 1852. Т. 2. S. 19.

¹⁰¹ Лист Шагін-Гірея до коронного гетьмана С. Конєцпольського, 1624 р. // AGAD. Zbiór Branickich z Sucheji. Sygn. 155 /181. K. 16.

¹⁰² Реляція посла Речі Посполитої до Гасан-паші О. Хоцимирського, 14 вересня 1627 р. // Жерела до історії України-Руси. Т. VIII. С. 318.

¹⁰³ Лист молдовського господаря М. Могили до Зигмунта III, 15 жовтня 1627 р. // Там само. С. 322; Лист молдовського господаря М. Могили до серадського воєводи М. Пшерембського, 15 жовтня 1627 р. // Там само. С. 325.

що ті терени нібито належать Османській імперії. Як повідомляв у серпні 1627 р. у своїй реляції С. Вітковський, посол від брацлавського хорунжого Стефана Хмелецького до сілістрійського паші, «він (паша. – Авт.) на тому ґрунті замислив побудувати замок, де є знаки залізних стовпів, вкопаних у землю над Дніпром, недалеко яких є надгробки з написами, де їх ховали»¹⁰⁴.

Відповідь Варшави паші засвідчила як системність підходу до питання про межі Речі Посполитої на півдні, так і здатність коригувати свою позицію відповідно до переговорника, з яким доводилося мати справу. Аргументи були викладені в інструкції до Стефана Хмелецького від 1 серпня 1627 р. Їх мав озвучувати черговий посланець до Гасан-паші. У документі права Корони на землі між Дніпром та Дністром з виходом на узбережжя Чорного моря показані самодостатніми й виведені без згадки про надання ханів. Татари демонстративно взагалі винесені за дужки. Варшава воліє мати справу безпосередньо зі зверхником ханату – Туреччиною. І це прибирало у відносинах з султаном (не Кримом!) головну ідеологічну колоду, яку створювало встановлення в середині XIII ст. зверхності Золотої Орди над Руссю та успадкування прав Гіреями як Чингізидами. Навпаки, тепер Річ Посполита вивисувалася над Туреччиною, бо та з'явилася в Очаківському степу лише в XVI ст. Посланець від С. Хмелецького мав тонко наголошувати на цьому, використавши вдалий прийом, пов'язаний з підставами випасання турками тут овечих отар: як віковичний володар цих земель король дозволяв за окрему платню туркам користати з пасовищ, про що є спеціальні записи в книгах Коронного скарбу. Але найголовнішим доказом став той факт, що на ці землі існують надання кількасотлітньої давнини від руських князів, і пізніші від польських королів:

«... що ці там поля Короні належать, не тільки в Скарбі, але і в домах коронних людей зацних шляхетських є права від кількасот літ надані від польських королів і від руських княжат, як панів і дідичів тих волостей пустих на певні урочища, які лежать у тих же там Очаківських полях»¹⁰⁵.

У такий спосіб підкреслювалося, що аргументи Варшави, на відміну від турецьких, опираються на фундаментальне право «старовини». Закоріненість приватних володінь у глибину століть вигідно відтінювала нікчемність турецьких потуг. І така позиція не була блефом, про що свідчить бодай згаданий вище випадок з показаними в 1564 р. М. Язловецьким підтверджувальними актами на володіння Чорним городом та Кочубієвом. Українському чинникові у формуванні доказової бази належала ключова роль. Саме давні надання «руських княжат» створювали ефект логічної довершеності, унеможливаючи для опонентів використання такого суттєвого аргументу, як потрапляння руських земель в орбіту Великого князівства Литовського і Руського та Корони куди пізніше, ніж визнання князями ординської зверхності.

¹⁰⁴ Там само. С. 312.

¹⁰⁵ AGAD. Metryka Koronna. Libri Legationum. Sygn. 27. K. 391.

Крім того, посланець від С. Хмелецького (ним став ротмістр Олександр Хоцимирський¹⁰⁶) мав пильно стежити за тим, щоб до султанського титулу не потрапила формула, яка би свідчила про володіння Очаковом¹⁰⁷. Не менше смислове навантаження несе на собі вказівка відбивати можливі закиди турецької сторони на брак Очакова в титулі короля Речі Посполитої як на свідчення відсутності легітимних прав на відповідні землі. Слід було розвернути все на свою користь: «*Август, король польський, і таких титулів не хотів приймати, чуючись паном від давніх віків тих усіх волостей*»¹⁰⁸. Посилання в інструкції на те, що таку стратегію започаткував ще коронний гетьман Ян Замоїський, зайвий раз промовляє про тяглість та системність підходів Варшави.

***

У 1630-ті рр. річпосполитська дипломатія починає активно використовувати видозмінену стратегію, поєднавши в один клубок просторові рішення, колонізацію Степу аж до Чорного моря, проблематику татарських набігів та вгамування козацтва. Ідея жила у двох версіях. Одна з них призначалася для турецьких вух, інша – для московських. Першою була вкинута до дипломатичного обігу концепція, зіперта на розумінні і в Туреччині, і в Речі Посполитій тісного зв'язку між татарськими вторгненнями та козацькими акціями на суходолі й на морі. Варшава звернулася з далекосяжною пропозицією розрубати гордіїв вузол, переселивши буджацьких ногайців до Криму. Мовляв, цей хід розв'яже руки для приборкання козаків, оскільки припинення руйнівних татарських набігів дозволить розірвати зачароване коло: спустошення українських земель татарами – поповнення лав козацтва вибитим із колії елементом – походи козаків – набіги татар. Під такою приправою завуальована пропозиція Туреччині забратися з Буджаку (крім поки що фортець) і відійти від стратегії підтримки за допомогою татар і ногайців «ідеальної ситуації» подавалася як нібито вигода для султана. У підсумку реалізація плану означала б посилення позицій Речі Посполитої в регіоні та наповнення реальним змістом підкріплених ханськими ярликами та перемірними листами уявлень про належність їй міжріччя Дніпра і Дністра з морським узбережжям. Коронний гетьман С. Конецпольський старанно прикривався пацифістською риторикою, вміло пояснюючи необхідність будівництва Коронаю фортець на Дністрі та Дніпрі намірами за допомогою цих опорних пунктів привести козаків до тями.

Очевидно, сама ідея сиділа в головах річпосполитської верхівки доволі тривалий час, якщо виринає у джерелах у готовому вигляді та ще й відразу в річпосполитсько-турецькому договорі 1633 р.¹⁰⁹ Посланець від Муртази-паші Сагін-ага парафував угоду з пунктом про зобов'язання султана звести

¹⁰⁶ Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna... S. 71.

¹⁰⁷ AGAD. Metryka Koronna. Libri Legationum. Sygn. 27. K. 392.

¹⁰⁸ Там же. K. 392.

¹⁰⁹ Текст договору див.: Ottoman-Polish Diplomatic Relation (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents / by D. Kołodziejczyk. Leiden; Boston; Köln, P. 432–435.

ногайців з Буджаку. До всього ага патетично заявляв, що не поїде з Варшави, допоки цей акт не буде втілено в життя¹¹⁰. Згода турецької сторони, скоріше всього, зумовлювалася тим, що в березні–травні 1633 р. між Річчю Посполитою й Туреччиною нарешті було досягнуто домовленості з приводу розмежування в міжріччі Дністра й Бугу. Кордон пройшов південніше р. Кодими, починаючи від р. Сухий Ягорлик й півколом до Овечого броду на Бузі¹¹¹. І хоча ця лінія відбивала незаперечний успіх королівської дипломатії, адже була проведена значно південніше р. Кодими, але якщо прибрати з Буджаку ногайців, між морем і кордоном виникав незалюднений пас, що рішуче суперечило турецькому концепту «ідеальної ситуації». Це добре видно з того, що Варшава по гарячих слідах прагнула якнайшвидше реалізувати буджацький пункт, а Стамбул, попри ратифікацію султаном мирного договору, всіляко затягував справу і, зрештою, похоронив її.

У дусі доби інструкція коронного гетьмана посланцю до Туреччини Якубові Зелінському (1634 р., 19 серпня чи відразу після) пробувала підвести під виселення ногайців хоча б якийсь легітимний прецедент. Посланець мав заявити, нібито *«в давніх пактах є, щоб татари на Буджаках не мешкали, з якими в такій близькості перебуваємо, і які перемир'я і мир руйнують вторгненнями і шкодами в коронних державах»*. Для вирішення проблеми прописувався такий рецепт:

«Тоді й зараз за наказом цісаря його милості мають бути витіснені до Криму Кантимір-паша, Ацтимир та інші мурзи, які тут чайпалики свої мають, де-інде мусять бути перенесені, а потім у сусідстві з Короною жодному татарині держава, бейство не мають надавати»¹¹².

У схожих барвах проблема подана в листі С. Конєцпольського до Муртази-паші від 19 вересня 1634 р.:

«Якщо тоді ваша милість щиро собі з нами хоче миру... щоб негайно на очах мого спостерігача Веловейського звели усіх татар з Буджаку, будинки й оселі їхні опалили, і так міцно це ствердили, щоб уже ані на Буджаку, ані до Волоської землі жоден татарин не приходив мешкати»¹¹³.

Впадає в око, що коронний гетьман не обіцяв симетрично поступити з козаками. Зводити їх з Дніпра не планувалося. У разі виконання турками своїх зобов'язань щодо переселення ногайців Варшава лише обіцяла, що *«негайно пошлемо старшого з Війська Запорозького, якого тут недалеко маємо, суворо наказавши, щоб тих, хто залишився на Запорозжжі й у своїх садибах, увів у добрий порядок, поपालивши всі човни, які зможе знайти»*¹¹⁴. Подібний підхід логічно вписується у виразні тогочасні зусилля щодо використання факту наявності осідків козаків за порогами як важливого аргументу в територіальному дискурсі з південними сусідами.

¹¹⁰ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... S. 29.

¹¹¹ Крикун М. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії... С. 310–311.

¹¹² Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... S. 247.

¹¹³ Там же. S. 258.

¹¹⁴ Там же. S. 258.

Ще в проєкті договору з Туреччиною після звершення Хотинської війни 1621 р. Річ Посполита намагалася прописати для свого населення, читай переважно козаків, можливість і далі розвивати господарські промисли у Степу: *«Проте в пустих полях, поки відбудеться розмежування, якщо ловці риб і звірів, як то часто буває, з собою б зійшлися і завадили, це не має рвати перемир'я між королем його милістю і цісарем його милістю»*¹¹⁵. Інакше кажучи, Варшава прагнула розширити легітимні підстави для своєї присутності у Степу аж до моря. Визнання кримськими ханами кордону по Чорному морю мало бути доповнене певними кроками з боку Туреччини, у руках якої по факту перебувало узбережжя між Очаковом і Білгородом. Нехай ці кроки і будуть оформлені в такий опосередкований спосіб.

Передусім у Запорозжжі бачили своєрідний форпост, який перешкоджав туркам і татарам освоювати територію по факту. З інструкції послу до Туреччини Войцехові Мясковському (1640 р.) випливає, що козаки вкрай потрібні Варшаві саме для контролю над територією:

*«Запорозжжя щоб було очищене, щоб жодного козака не було, [чого] часто турки потребують, що жодною мірою не може бути, не тільки для затримання давнього володіння, тримання сторожі від татар, але й від самих турків»*¹¹⁶.

Навіть у кореспонденції до турецької сторони, попри постійні пояснення щодо неможливості фізично звести козаків, бувало, проскакувало роз'яснення справжнього значення козацьких осідків для Речі Посполитої: козаків подавали як спадкоємців давньої традиції охорони природних рубежів. Приміром, 19 вересня 1634 р. С. Конєцпольський писав Муртазі-паші: *«... щоб з Дніпрових островів були викорінені, знайте, що там завжди з давніх часів була сторожа для оберігання тих місць і пильнування татарських переходів»*¹¹⁷.

Паралельно козацький чинник прагнули вписати в обґрунтування заходів з міцнішого вкорінення у степовій зоні: побудова Кодака та пожвавлення колонізації на півдні Брацлавщини. Це працювало на відведення звинувачень щодо вклинення в *«грунти цісаря турецького»*. У 1634 р. посланець до сілістрійського Абази-паші А. Тжебіцький, пояснюючи, що нові поселення на Дністрі поставлені винятково на коронному ґрунті, вів мову про вигоди для турецької сторони, бо *«гамування козаків не є справою короткого часу та одного року, і слободи наші цісарській землі приносять швидше користь, ніж шкоду»*¹¹⁸. У вересні 1639 р. король Владислав IV скеровував С. Конєцпольського просувувати у Стамбулі через послів Речі Посполитої тезу, що *«фортеця Кодак осаджена на нашому ґрунті для стримування козаків і більшого спокою турецьких держав»*¹¹⁹.

¹¹⁵ Річпосполитський проєкт договору з Туреччиною, 9 жовтня 1621 р., Хотин // Ottoman-Polish Diplomatic Relation... P. 377.

¹¹⁶ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... S. 595.

¹¹⁷ Tamże. S. 259.

¹¹⁸ Tamże. S. 225.

¹¹⁹ Tamże. S. 562.

У листі до київського воєводи князя Томаша Замойського від 29 квітня 1635 р. С. Конєцпольський демонстрував ясне розуміння і тягlostі в елітах Речі Посполитої уявлень про Степ, і механізм відстоювання територіальних інтересів:

«Подано це було в пактах королю Генрикові, щоб забудував Балаклій, який лежить за вісім миль від Очакова, чому зараз маємо назад відходити? Де ж і його королівській милості замки поставити, які зобов'язувався будувати, якщо на Україні не можна? Це не приватна справа, бо хіба ту побожність хотіли вітчизні засвідчити, щоб села і міста свої в попіл обернути: не про приватні пожитки йдеться, але про гонор і право Речі Посполитої, про кордони коронні, про перетин дороги неприятелю до держав його королівської милості, про свободу нашу»¹²⁰.

Річпосполитські чинники давали чітко зрозуміти турецькій стороні, що в жодному разі не поступляться тими просторами, які їм номінально належать, і тепер просто активізують зусилля з практичного освоєння території. Вимоги знести нові осідки на Дністрі відкидалися з порога. У лютому 1634 р. А. Тржебіцький рішуче заявляв, що *«жодних не маєш паланок побудованих на цісарському ґрунті, хіба на своєму для оборони орачів від татарських вторгнень»*. Свої слова посланець підтверджував, показуючи місця нових осад на *«мапі окраїнній, яка перед дверима була»*. Його ж опонент *«з півгодини придивлявся до тієї мапи і просив, щоб у нього могла днювати й ночувати»*¹²¹. В інструкції наступному послові Якубові Зелінському С. Конєцпольський вимагав у випадку, якщо турки вдаватимуть *«ніби мали бути паланки за кордоном коронних держав на ґрунті цісарському»*, твердо відповідати:

«Почавши від Хотина на низ, річка Дністер державу Волоську з Коронною ділить, і як Волоська земля нічого собі на цю сторону Дністра не претендувала, так і з черні жоден на волоському березі жодної паланки ніколи не поставив [...] бо це також очевидно виявилось, що на кордоні Речі Посполитої стоять, ніколи про їхнє знесення немає думки, особливо що не тільки на кордоні коронному збудовані, але поставлені в жодному випадку не для порушення перемир'я, а тільки для оборони убогих людей від татарських вторгнень»¹²².

Зрештою, у згадуваному вище листі до Т. Замойського С. Конєцпольський тверезо обґрунтував шкідливість ліквідації нових слобод на Дністрі, оскільки виникав прецедент відмови від теренів на користь турків:

«Не менше і те стимулює [султана], що над бродами дністровими міста осаджуються, які йому закривають дорогу до Корони, бояться й подальшого закриття дороги до держав його королівської милості, на тому стоячи, щоб по самий Дністер і Бар вчинив собі кордон, який фактично йому визнаємо, якщо знесемо ті осадки, щодо яких він напирас»¹²³.

---

¹²⁰ Tamże. S. 235.

¹²¹ Tamże. S. 225.

¹²² Tamże. S. 225.

¹²³ Tamże. S. 235.

Паралельно тематика просування у Степ спрацювала на підсвічування в дипломатичній практиці Речі Посполитої шляхетських уявлень про належність до простору Русі земель Буковини. Переконання були настільки міцними, що вилилися в дипломатичні зусилля. У відповідь на султанські вимоги знищити нові осади на Дністрі Варшава висунула в 1634 р. промовистий контраргумент, який мав навести Якуб Зелінський:

«Хотинський, Чернівецький повіти з давніх віків до Корони Польської дідичним способом належали [...] щоб цісар, його милість, засвідчуючи статечну до його королівської милості свою приязнь, виказуючи і щиро охоту до ґрунтового миру, знову повернув до Корони згадані вище повіти, які від давніх віків до Корони належать»¹²⁴.

Насамкінець, у 1630-ті рр. фіксуються сліди від того, що у шляхетському середовищі не перевелася ідея відносити до руського простору терени від гирла Дністра до Дунаю. Виринула вона на поверхню в обрамленні суто практичного розрахунку, який передбачав проведення кордону між Річчю Посполитою та Османською імперією по Дунаю. Однак легітимну основу могла забезпечити претензіям лише «старовина», що впливала з історичної пам'яті української шляхти стосовно перебування свого часу території між Прутом і Дунаєм у складі Галицької Русі. А про те, що сама ідея не була плодом вузького кола осіб, свідчить винесення її С. Конєцпольським на розсуд сеймиків напередодні вального сейму 1636 р. Коронний гетьман проголошував, що краще мати *«поганство від Дунаю, ніж від Дністра»*. Задля цього пропонувалося в душі політики Я. Замойського сформувати передмурів'я шляхом перетворення Молдови, Валахії і Трансільванії на пояс прихильних до Речі Посполитої держав, а ще краще досягти переходу їх під протекцію короля¹²⁵.

Своєрідним натяком на дунайські амбіції Варшави є одна з тез листа С. Конєцпольського до Муртази-паші від 19 вересня 1634 р., на позір упакована у пояснення з приводу природності відстоювання будь-ким своїх завоювань:

«Визнаю тобі я це, що пишеш ваша вельможність, приятелю мій, що тяжка річ, оволодівши чимось, поступатися, але теж і це буває, коли хто що свого відбере, міцно тримає, і ми, якби між нами дійшло до війни, і якби ми стали біля Дунаю, або Бог договір між нами уклав і певно б його вважав за справедливо виконану справу, або якби ми до трактатів приступили, точно не випустили б те, що було б позаду наших військ»¹²⁶.

Звісно, нереальність порушення питання про кордон по Дунаю в практичній площині суттєво обмежила появу на сторінках джерел інформації про особливості уявлень та можливі підходи до їхнього історичного обґрунтування. Утім наведені вище пунктири сигналізують про те, що тема була таки представлена в розрахунках Варшави.

¹²⁴ Tamże. S. 248.

¹²⁵ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... S. 247, 341–342.

¹²⁶ Tamże. S. 259.

Зрештою, у своєму дискурсі про знесення кримських татар, написаному орієнтовно в 1644 р., С. Конєцпольський чітко писав про бажаність кордону по Дунаю:

«І якби татари від них (турків. – *Авт.*) відмежувалися, нема справи, зробили б ми собі кордон по Дунаю, зробили б і далі, бо маємо способи. Нагородився б нам Крим Волоською та Мултянською землею, а можливо й Семигородською, такими багатими провінціями, які могли б самі провадити війну з турками, у зв'язку з чим наша вітчизна залишалася б і безпечною від неприятеля, і вільною від контрибуції, вільною від своїх військ у своїх межах»¹²⁷.

На московському напрямку пропозицію Варшави стосовно геополітичного переоблаштування простору, сфокусованого на Чорне море, представило в 1647 р. посольство Адама Киселя¹²⁸. Але українська Національно-визвольна війна середини XVII ст. швидко поставила на ідеї хрест. Адам Кисіль також закликав до радикального вирішення проблеми, однак на інших засадах, ніж це було в дипломатичній грі з султаном. Передбачалося очистити Крим від татар і повернути колишній стан речей, коли «слов'янські народи» контролювали Кримський півострів, а отже і Степ. Задля цього слід *«або турецькому царю, мирно живучи, кримському царю вчинити переселення [...] або самим промишляти про те, щоб вони тут не були, де нині є»*. Інакше доведеться *«безперестанку від тих поганців кровопролиття і наїзди терпіти»*. З притаманною йому вишуканістю А. Кисіль наводив історичні аргументи, покликані довести, що коли «слов'янські народи» не поборювали один одного, то не віддавали в руки «поганців» Крим і мали спокій та славу. Відтак нині настав час шляхом річпосполитсько-московського військового союзу проти татар відродити втрачену велич. У разі реалізації цього плану саме Річ Посполита, а не Московія, мала стати найбільшим вигодоотримувачем, оскільки змогла б із номінального володаря Північного Причорномор'я перетворитися на реального й розвинути сюди активну колонізацію.

Не менш красномовно А. Кисіль на сеймі 1650 р., який мав ратифікувати Зборівську угоду з Військом Запорозьким 1649 р., нагадав усім, що правдивий південний кордон Речі Посполитої має проходити по узбережжю Чорного моря. Якщо не легітимізувати Зборів 1649 р. та не вирішити проблеми «народу руського» і козаків, то доведеться *«переносити кордон від Очакова до Случі»*, бо Б. Хмельницький має за союзників турків і татар¹²⁹.

---

¹²⁷ Там же. S. 705.

¹²⁸ Промова Адама Киселя до царя, 28 серпня 1647 р., Москва // *Sysem F. A Speech Before the Tsar: Adam Kysil's Oration on August 28, 1647 (N. S.) // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin / red. T. Chynczewska-Hennel, M. Kulecki, H. Litwin, M. Makowski, J. Tazbir. Warszawa, 1993. S. 141–142.*

¹²⁹ *Липинський В.* Україна на переломі... С. 77.

4. 3. Південно-східний рубіж

Тісно переплетеними з проблематикою південних меж українського простору були уявлення традиційної української еліти про його південно-східний рубіж. Фронтирність обох зон заклала підвалини під формування спільних рис по лінії уявлення – реальний контроль над територією. І там, і там спостерігаються суттєві розходження між образами та їхнім утіленням у життя. І там, і там перепплавити переконання про оптимальну межу в безальтернативний контроль над нею так і не вдалося. І там, і там змагання за простір велися з мусульманськими сусідами, неспроможними зі свого боку забезпечити фіксацію за собою неозорого степу, який формально належав їм з часів визнання руськими князями зверхності Золотої Орди. Існували, однак, принципові відмінності між ситуацією на південному (причорноморському) та південно-східному (приазовському) напрямках. У першому випадку формальним власником теренів було спершу Велике князівство Литовське і Руське, пізніше – Річ Посполита, а фактичний контроль належав татарам і туркам. Водночас південно-східні терени у правовому сенсі залишалися за Кримом, але татари більшу частину їх не контролювали. Це полегшило справу українським козакам, які вже від початку XVI ст. почали освоювати простір між Запорожжям і Доном, про що далі піде окрема розмова.

Простір між Запорожжям і Доном включно з узбережжям Азовського моря традиційна еліта прицільно не обговорювала, що знову ж таки не варто ототожнювати з відсутністю цих теренів в її «ментальних мапах». Якщо з голів князів і шляхти не вивітрилися ідеї, які передбачали включення до «своєї» Русі Підляшшя, Поніманья, Північного Придніпров'я, Сіверщини, сусіднього Північного Причорномор'я тощо, то чому інакше мала піти справа з південно-східною ділянкою? Та й звідки б тоді узятися переконанням козацтва, яке послідовно вважатиме оптимальним рубежем Дон та Північне Приазов'я і покладе око на південне узбережжя Азовського моря (принаймні до р. Єя)¹³⁰.

Зрештою, не слід скидати з рахунків можливі відголоски пам'яті про Тмутараканське князівство, яке локалізують на частині Таманського півострова¹³¹. На консервування підходів шляхти працювала концепція про межі Європейської Сарматії по Дону, а то й по Волзі, підводячи потужну інтелектуальну підкладку. Крім того, роль підживлювача виконував доробок Я. А. Красінського, М. Кромера, О. Гваньїні, М. Стрийковського та інших авторів, у якому Дон розглядався в рамках проблеми кордонів Русі, не важливо – в широкому чи вузькому розумінні останньої.

¹³⁰ Див. с. 289–320 цієї книги.

¹³¹ *Котляр М. Ф.* Тмутараканское княжество: Реальность или историографический миф // Древнейшие государства Восточной Европы; Мнимые реальности в античных и средневековых текстах / отв. ред. Т. Н. Джаксон. 2003 г. Москва, 2005. С. 107–118.

Власне, з ідеєю Європейської Сарматії та простору Русі в широкому розумінні пов'язане засвічування Дону і Волги як природної межі в українському наративі першої половини XVII ст., про що вже йшлося в розділі 2. Ці зразки виглядають зовнішнім виявом уявлень. Князі і шляхта не актуалізували їх знову ж таки з огляду на відсутність достатніх спонук. На відміну від Північного Причорномор'я, землі між Запорожжям і Доном перебували на маргінесі загальної уваги. Номінально терени так і залишилися за Кримським ханатом на правах ординського спадку аж до XVIII ст. Ними володіли хани як Чингізиди. Свого часу Вітовт не подумав натиснути на Тохтамиша і створити легітимний володільницький прецедент. Брак тоді в регіоні опорних пунктів, до яких можна було прив'язати територію в ярлику, навряд чи зупинив би великого князя, якби він надавав їм того ж значення, що й решті визнаного за ним простору Русі.

У першій половині XVII ст. інтерес до Лівобережного Запорожжя з боку претендентів на Степ поживавився. Але ступінь зацікавленості все одно не порівняти з тією увагою, яку надавали Північному Причорномор'ю еліти Речі Посполитої та мусульманські сусіди. Упертих ідеологічних змагань за територію, розташовану на схід від Нижнього Дніпра, не спостерігалось, тоді як правобережні простори постійно перебували в їхньому епіцентрі. У дипломатичних стосунках Великого князівства Литовського і Руського, а потім і Речі Посполитої з Кримським ханатом і Туреччиною розмежування сфер впливу між Дніпром і Доном не було й каменем спотикання. Навіть поява осідків українських козаків на схід від Запорожжя не вивела проблему на рівень постійно обговорюваної. За невпинним перетягуванням каната з приводу розмежування в міжріччі Дніпра й Дністра її ледь помітно. Лише Кодак провокує сплеск занепокоєння з боку кримської і турецької сторін.

А проте й усього цього вистачило, щоб на сторінки документальних джерел проникли в опосередкованому вигляді уявлення традиційної еліти про природні південно-східні землі «своєї» Русі. Ще в часи останнього київського князя Семена Олельковича і пізніше легітимний кордон Київського воєводства уявно проводили по верхів'ях Орелі, Самари і Тихій Сосні, правому допливу Дону¹³². Про глибоку вкоріненість переконань вичерпно промовляє той факт, що в 1624 р. калга Шагін-Гірей у суголоссі з ними вів мову про кордон по «Вовчій Воді» (притока Самари) як *«за пращурів наших учинений»*¹³³. У 1624 р. у листі до С. Конєцпольського він з розмахом писав, що *«з давніх часів ще від прадідів наших учиненому кордону від Самари ріки аж до Білої води (Південного Бугу. – Авт.) по переправу Студенну або по перехід Овечу Воду щоб ваші люди не переходили»*¹³⁴.

¹³² Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, 1846. Том первый: 1340–1506. С. 361.

¹³³ Лист кримського калги Шагін-Гірея до Зигмунта III, 27 жовтня 1624 р. // Golebiowski S. Shahin Girej i Kozacy // Biblioteka Warszawska. 1852. Т. 2. S. 19.

¹³⁴ AGAD. Zbiór Branickich z Suchej. Sygn. 185 / 181. K. 16.

Водночас на рівні уявлень традиційна еліта все одно вважала своєю і лівобережну частину Запорожжя, як мінімум аж до Тавані. Промовистий факт: надаючи в лютому 1648 р. привілей князеві Яремі Вишневецькому на о. Хортицю, Владислав IV писав про цей острів і прилеглі до нього лівобережні терени як про такі, що належать до Київського воєводства: «... замислили ми Хортицю, острів на Дніпрі, що у воєводстві Київському пусто лежить з обома берегами Дніпра, від останнього порога почавши, з річками, що плінуть до нього, також річками Томаківкою та іншими, що впадають аж до Тавані»¹³⁵.

Промовисто засвічується і проблематика кордону по Дону. У 1624 р., коли брати Магмет- і Шагін-Гіреї гостро потребували допомоги козаків, а за вдалих розкладів і Речі Посполитої загалом, калга в листі до Зигмунта II обіцяв віддати землі від річки Вовчої по Дон включно з примосковським полем. Південнішу частину традиційно залишає за Кримським ханатом: «А що по тому боку Дніпра, то ваше нехай буде від тієї Овечої води (р. Вовчої. – Авт.) до початку води Бочук (?) по самий Дон, і московська сторона нехай вашою буде, а що за Доном – до нас»¹³⁶. Крім усього, пропозиції Шагін-Гірея дають змогу припустити, що в уявленнях еліт таки сиділа ідея, яка передбачала переписування Гіреями простору між Дніпром і Доном на Річ Посполиту. Але Варшава не давала цим планам ходу. І лише скориставшись особливою ситуацією в ханаті, король наважився натиснути, що й вилилося в появу форми Шагін-Гірея.

Територіальне питання засвітилося і в полеміці, викликаній побудовою Кодака. У Стамбулі та Бахчисараї зведення твердині однозначно розцінювали як замах на фізичне закріплення за Річчю Посполитою земель між Дніпром і Доном. Відтак зображували появу фортеці в барвах «ставлення замку на ґрунті його милості цісаря оттоманського»¹³⁷. Бегадир-Гірей прямо писав, що це прецедент, якого досі не було, і що «замок дуже нам небезпечний»¹³⁸. Кримський хан та сілістрійський паша закликали султана дозволити татарам здійснити набіг на Річ Посполиту і в такий спосіб змусити відмовитися від задуму. Молдовський господар Василь Лупу писав до Владислава IV:

«Уже втретє хан звертається до Порти з проханням, щоб йому було дозволено вторгнутися до держав вашої королівської милості, вказуючи на слушну причину – зведення замку на ґрунті цісаря його милості в урочищі

¹³⁵ *Вирський Д.* Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 2009. Вип. 13 / 14. С. 472.

¹³⁶ Лист кримського калги Шагін-Гірея до Зигмунта III, 27 жовтня 1624 р. // *Golebiowski S. Shahin Girej i Kozacy* // Biblioteka Warszawska. 1852. Т. 2. С. 19.

¹³⁷ Лист молдовського господаря В. Лупула до короля Речі Посполитої Владислава IV, 26 жовтня 1639 р., Яси // *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego...* S. 558. Див також: Лист кримського хана Бегадир-Гірея до С. Конецпольського, 29 вересня 1639 р. // *Tamże.* S. 555.

¹³⁸ *Tamże.* S. 555.

Кодаку, про що, взаємно домовившись з сілістрійським пашею, прислали до Порти, викривлено пояснюючи приязнь вашої королівської милості»¹³⁹.

У відповідь Річ Посполита намагалася вийняти справу з дискурсу про територіальні межі й перевести її у площину виконання зобов'язань вгамувати козацтво. Король Владислав IV інструктував С. Конєцпольського, щоб посланець до Стамбулу наполягав, що фортеця «осаджена для збереження більшого миру турецьких держав»¹⁴⁰. Меморіал послу Войцеху М'ясковському з лютого 1640 р. докладно описує, як слід реагувати на закиди турецької сторони, що Кодак загрожує безпеці Кримського ханату¹⁴¹. Система доказів базувалася на просуванні ідеї про те, що лівий берег Дніпра на південь від фортеці належить не Кримському ханатові, а Речі Посполитій. Перша теза, якою мав послуговуватися посол, накидає опонентам саме таку систему координат, тонко замасковану під аргументи, які на перший погляд нічим не шкодять кримській стороні. Коронний гетьман прописує закликати мусульманських сусідів позбутися подвійних стандартів, адже Кодак розташований значно далі від Перекопа та Очакова, ніж Кам'янець чи Бар, але проти існування двох останніх міст ні турки, ні татари не мають застережень:

«Не знаю з якої причини [Кодак] Криму і Очакову мав бути небезпечним, бо далі Кодак від Очакова, ніж Кам'янець, ніж Бар, але звідти жодної небезпеки не бояться, хоча є ще й набагато ближчі волості»¹⁴².

Однак подібне формулювання змушує опонентів погодитися, що землі Кримського ханату починаються на лівому березі Дніпра лише від Перекопа, а не від Самари. Тільки тоді запрацює озвучена схема. Прикриттю задуму слугує теза, що до Криму ближче від запорозьких островів, які стали осідками козаків, ніж від Кодака. Вона ж логічно пов'язує просторовий аргумент зі справою вгамування козацтва. Посол мав особливо наголошувати на тому, що фортеця зведена винятково для того, щоб «сваволя полями на Запорозжжя не приходила». С. Конєцпольський патетично зауважував: «Страшніші ті дві чи три тисячі слухняних жовнірів на Кодаку, ніж за кільканадцять миль шістдесят-вісімдесят тисяч свавільних козаків?». Зрештою, питання ставилося руба: якщо знести Кодак, то тоді не годиться вимагати від Варшави припинення козацьких набігів.

Водночас Річ Посполита мусила навести й суто територіальні контраргументи. Цілком прогнозовано в центр обґрунтування безперспективності претензій мусульманської сторони було поставлено короля тогочасних доказів – чинник старовини. «Те, щоб мав бути [Кодак] на ґрунті цісаря турецького, ніколи бути не може, бо відколи люди почали в тих краях меш-

---

¹³⁹ Там же. S. 558.

¹⁴⁰ Лист короля Речі Посполитої Владислава IV до коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, жовтень 1639 р. // Там же. S. 562.

¹⁴¹ Там же. S. 594–595.

¹⁴² Там же. S. 594.

кати, пращури наші володіли усім Дніпром»¹⁴³, – читаємо в тому ж таки меморіалі коронного гетьмана С. Конецпольського послу до Туреччини В. М'яковському. Турки ж, як і татари, з'явилися в тих краях недавно, а «де зараз Крим, генуезці тримали»¹⁴⁴. Гетьман уїдливо відкинув турецькі аргументи щодо наявності мечетей у Причорномор'ї та арабських написів на деяких степових каміннях, «бо мало в наших костелах письмен латинських, грецьких, єврейських, які з цих віків вживаються, але ж латинникам чи грекам, а швидше євреям у власність не йдуть».

Перша половина XVI ст. подає вже зразки освоєння Присамар'я, Надпоріжжя та Запорожжя. Мінімум з 1520-х рр. функціонує перевіз неподалік гирла Самари, поселення біля якого дало початок традиції, що в кінцевому підсумку вилилася у формування тутешніх козацьких містечок як на правому, так і на лівому берегах¹⁴⁵. Ревізія замків 1552 р. фіксує численні черкаські уходи на Орелі, Самарі, Протовчій та на Запорожжі. Черкаський староста віддає їх в оренду киянам, чорнобильцям, мозирцям та, що показово, промисловикам з Могильова, Бихова, Петриковичів¹⁴⁶. Невдовзі ініціативу міцно перехоплюють козаки, але шляхетські чинники не втратили інтересу до цих теренів. Принаймні після поразки козацького повстання 1637–1638 рр. та відбудови фортеці Кодак у Надпоріжжі (зокрема й Лівобережному) з'являється власність Яна Потоцького та Юрія Немирича¹⁴⁷. А князь Ярема Вишневецький замахнувся на контроль над серцем Запорожжя та прилеглими теренами, отримавши, як уже згадувалося вище, в лютому 1648 р. королівський привілей на о. Хортицю. На цьому величезному просторі як Правобережжя, так і Лівобережжя амбітний князь, очевидно, розраховував загосподарити землі, як це робив на своїй знаменитій лубенській Вишневецьчині.

Попри страшенний негатив, який поява цього привілею мусила викликати в козацькому середовищі, сам факт того, що Ярема відчував у собі сили взятися за освоєння запорозьких теренів, важко переоцінити. Віддзеркалює це наявність у традиційної еліти потенціалу загосподарити не лише київське Лівобережжя та Сіверщину. Під супровід козацьких здобутків на ниві проникнення у Степ у зоні рухомого фронтиру вона з успіхом пробувала просуватися на південний схід. І тільки крута зміна обставин у 1648 р.

¹⁴³ Там же. С. 593–594.

¹⁴⁴ Там же. С. 594.

¹⁴⁵ Репан О. Козацька доба в історії Дніпра // Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. С. 194; Світленко С. Урбогенез Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 8. С. 13–42; Шалобудов В. Датування козацької Самарі на підставі нумізматичних знахідок // Наддніпряньська Україна: історичні події, процеси, постаті. Дніпро, 2013. Вип. 11. С. 298–302.

¹⁴⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. Киев, 1886. Ч. VII. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 84–86.

¹⁴⁷ Вирський Д. Королівське надання... С. 467–468.

перекреслила цей сценарій. Тепер уже козаки досягненням шляхетської колонізації мусили завдячувати лінії московського кордону Гетьманщини. Південніше ж козацтво остаточно зосередило у своїх руках справу фізичного освоєння простору між Дніпром і Доном.

***

Комплексу уявлень князів і шляхти судилося стати в ранньомодерні часи світоглядною максимомою щодо південно-східної та південної межі українського простору. «Символічна географія» традиційної еліти органічно перейде в переконання козацтва. Перейме воно й розвине напрацювання і на рівні реального опанування території в напрямку уявної лінії оптимального кордону по Дону та північним узбережжям Чорного й Азовського морів. Саме це, зрештою, сформує подальшу українську просторову перспективу на сході та півдні.

Розділ 5

«СВІЙ» ПРОСТІР ОЧИМА КОЗАКІВ ДО СЕРЕДИНИ XVII ст.

5. 1. Переконавання про межі козацького / українського простору

Ідеї традиційної еліти про межі українського простору стали визначальними для сприйняття проблеми в середовищі козацтва. Як згодом виявилось, це мало вирішальний вплив на довготривалу українську перспективу. Саме козакам від середини XVII ст. судилося результативно розвивати зусилля князів і шляхти, спрямовані на реальне освоєння теренів у напрямку узбережжя обох морів та Дону, цих чітко уявлюваних обома ранньомодерними елітами природних рубежів свого світу. Сучасна просторова організація України на півдні була незворотно забезпечена завдяки козацькій активності, а на сході теперішня лінія кордону взагалі по живому від'єднує від українського кореня значний масив земель, свого часу освоєний запорозькими і слобідськими козаками.

Сприймаючи й підлаштовуючи під свої потреби шляхетський дискурс у різних ділянках, козацтво дорогою до перетворення на новий «політичний народ» органічно засвоїло й територіальні переконання. Виявилось воно старанним учнем, що найповніше дається взнаки після відновлення Української держави у вигляді Гетьманщини. У XVI ст. ще бракує бодай якихось свідчень про просторові уявлення в середовищі козацтва. Хоча тогочасні козацькі порухи в проникненні на південь та на схід однозначно були суголосними інтелектуальному доробку князів і шляхти, доповнюючи його, закладаючи підвалини подальших досягнень. На зламі ж XVI–XVII ст., у вирішальну фазу перетворення козацтва на стан, наспіли й прямі джерельні згадки про ціннісний бік справи. До того ж, містяться вони у властиво козацьких документах. Обмовки, що важливо, належали верхівці Війська Запорозького, відбиваючи погляди найважливішої частини спільноти, пов'язаної зі шляхтою набагато тісніше за інших її членів. Згодом ранні звістки обростуть новими, доповнившись суспільними практиками, що і створює підстави для відфільтрування переконань, притаманних козацькому середовищу.

Хронологічно першим відомим натепер свідченням є лист гетьмана Івана Куцковича до галицького старости Юрія Струся від 11 травня 1602 р. Скаржачись на спустошення шляхтою козацьких маєностей, поки основна частина козаків проливала кров на війні в Інфлянтах, гетьман виразно окреслює територію, де Військо Запорозьке мало б користуватися особливими

правами і привілеями. І територія ця показова: «... почавши від Могилева, усі України аж до гирла Дніпрового, що все є власне приставства наші»¹. Як бачимо, заява І. Куцковича перегукується з тогочасними традиційними шляхетськими уявленнями про просторові координати українського світу по лінії північ – південь.

Крім нав'язаних шляхтою уявлень, у козацькому випадку на цементування переконань про належність Північного Придніпров'я аж по Могилів до українського масиву працювали й потужні допливи людності з цих теренів у козацькі лави. Реєстр 1581 р. подає 22,8% козаків з верхів'їв Дніпра, 15,7% – з басейну Прип'яті². Вихідці звідти фіксуються в козацьких лавах і в першій половині XVII ст. На рівні окремих персоналій можна згадати шляхтича з Оршанського повіту Василя Омелянова, гомельця Адама Павлова, полочанина Василя Самойлова, мозирця Яська Мозирянина³. У списку козаків, які під час московської кампанії 1618 р. потрапили до полону, значиться п'ятеро мозирців⁴. Більш-менш точну кількість приходьків з цих теренів визначити важко, але зрозумілим є одне – допливи залишалися помітними, якщо Військо Запорозьке продовжувало втягувати звідти до своїх лав представників різних станів зі шляхтою включно.

Не менш суттєве значення мав той факт, що в Північному Придніпров'ї «вірус» козацтва поширився не лише як ходіння в козаки, а й у вигляді вростання власне козаків у місцевий соціум. І то на зорі козацької історії! Уже в 1499 р. великий литовський князь Олександр писав київському війту та міщанам, що «які козаки зверху Дніпра та з інших сторін ходять водою на низ до Черкас і далі, а що там здобудуть, з того всього воєводи десяте мають давати»⁵. У 1568 р. вітебський міщанин Тереня Івашеневич Романович свідчив, що вітебський намісник Павло Соколинський виділив йому землю для поселення «козаків вітебських»⁶.

¹ Документи українського козацтва... С. 132.

² Luber S., Rostankowski P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Zaporoger Kosaken // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. 1980. Т. 28. S. 377.

³ Допитові свідчення В. Омелянова, 2 вересня 1631 р., Москва (РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Приказной стол. Стб. 54. Л. 188); допитові свідчення В. Самойлова, 27 червня 1635 р., Москва (РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Приказной стол. Стб. 93. Л. 52); допитові свідчення А. Павлова, 15 лютого 1638 р., Москва // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах / ред. кол. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко и др. Москва, 1953. Т. 1. С. 188; Лист гетьмана Війська Запорозького М. Дорошенка до короля Речі Посполитої Зигмунта III, 3 січня 1627 р., Переяслав // Жерела до історії України-Руси. Т. VIII. С. 300.

⁴ Див. спостереження П. Саса (*Сас П.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. Біла Церква, 2010. С. 147).

⁵ Лист великого литовського князя Олександра до київського війта та міщан, 14 травня 1499 р., Вільно // Lietuvos Metrika / parengė A. Baliulis. Vilnius, 2007. Kn. 6: (1494–1506). S. 201.

⁶ Підтверджувальний універсал Зигмунта Августа міщанину Терені Івашеневичу Романовичу, 27. 09. 1568 р., Варшава // Lietuvos Metrika / parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. Vilnius, 2010. Kn. 51: (1566–1574). S. 202.

Доповнює загальну картину опосередкований вплив складання спільного господарського комплексу, заточеного на освоєння природних багатств Середнього Придніпров'я. Ревізія українських замків 1552 р. кидає промінь світла на панораму участі мешканців Північного Придніпров'я у промисловому вилові риби нижче Києва та існування там їхніх спеціальних уходів: «Уходники: мозиці, могилівці, рогачівці, речичани та інші чужоволостці, які рибу ловлять нижче Дніпра, йдучи назад уверх, дають у Києві воєводи мито...»⁷. Подібні практики не можна проігнорувати. Вони розширювали в уявленнях козаків умовний козацький простір коштом Північного Придніпров'я, органічно накладаючись на ідеї, опрацьовані шляхтою щодо північних меж властиво українського масиву руських земель. У середині XVII ст. козацькі переконання проявляться особливо чітко, вилившись у політичну концепцію прилучення до Гетьманщини території до Могилева і Бихова, як і Пінщини та Берестейщини.

На південному напрямку козаки не лише демонструють своє бачення природного кордону в гирлі Дніпра, а й виходять за вузькі рамки приземлених інтересів, пов'язаних із здобичництвом у Причорномор'ї. Опукло проявилось це в роки першого військово-політичного союзу Війська Запорозького з кримськими елітами. У 1628 р. козацька верхівка наголошувала на тому, що дала на Січі прихисток ханові Магмет-Гіреєві та калзі Шагін-Гірею лише тому, що ті мають намір визнати зверхність короля й Речі Посполитої. А весняний 1628 р. похід до Криму подавався як намір роздмухати там внутрішню міжусобицю, під час якої слабне кожний неприятель. Козаки пропонували Зигмунту III вислати разом з ними військо для оволодіння Кримським ханатом:

«За одну осінь може ваша королівська милість отримати Крим, військо тільки, яке є під регіментом його мосці пана хорунжого брацлавського, долучивши до Війська Запорозького»⁸.

З цими козацькими деклараціями добре в'яжеться і повідомлення невідомої особи про те, що кримські союзники козаків пропонували їм восени 1628 р. договір, який містив пункт про обіцянку хана та калги відступити Війську Запорозькому Ногайську державу («*Ногайську державу зараз у власність козаків хочуть дати*»)⁹. Очевидно, йшлося про визнання Магмет-і Шагін-Гіреями права козаків на здобичництво в Буджаку, а якісь перемовини з приводу цього велися раніше. Та хай там як, але риторика відбивала глибші переконання козацтва про необхідність перекроїти розклад сил у регіоні. Неважливо, чи воліла козацька старшина остаточно «поховати» Кримський ханат, що, зрештою, було б шкідливо для самого козацтва, чи тільки проголошувала гасло, добре відаючи про його нездійсненність, проте, у

⁷ Архив Юго-Западной России. Ч. VII. Т. 1. С. 112.

⁸ Лист Війська Запорозького до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 28 липня 1628 р. // *Ukraine sprawy*. Lwów, 1842. S. 27.

⁹ Новини з України від 8 грудня 1628 р. // *Жерела до історії України-Руси*. Т. VIII. С. 338.

будь-якому разі, в козацьких головах уже роїлися думки про опанування Степу по всій його глибині.

На такому тлі звернення «володарі Дніпра і Чорного моря»¹⁰, яке у 1631 р. напередодні Смоленської війни використав у листі до козаків Якоб Руссель, радник шведського короля Густава Адольфа, віддає не тільки патетикою, заплідненою наміром підлеститися в пошуках козацької військової підтримки. З великою долею вірогідності можна припустити, що на використання цієї формули працювало ще принаймні два чинники. Одним із них став відгомін у Європі козацьких морських походів, які завадили Стамбулу перетворити Чорне море на «турецьке озеро». Інший формувала поінформованість про прагнення козаків утвердити свою присутність у Степу включно з Чорноморським узбережжям, на теренах, що формально й належали Речі Посполитій.

З 1620-х рр. козацька старшина демонструє ще й освоєння шляхетських просторових ідей, які постали на ґрунті осмислення місця Русі в Речі Посполитій та опрацювання концепції «народу руського». На цій основі в козацькому середовищі пустили пагони свіжі пропозиції еліти, розроблені в рамках православної моделі руської тотожності. Слідом за шляхтою верхівка козацтва починає оперувати поняттям «кордони руські». Перший такий випадок наразі виявлено в листі Війська Запорозького до королівських комісарів від 13 січня 1622 р., які прибули на Київську комісію. Тоді П. Сагайдачний зі старшиною, закликаючи покласти край релігійним утискам православних та обґрунтовуючи своє право виступати від імені «народу руського», писали:

«Сам Бог бачить й увесь світ знає, що козаки не поганської чи нової сектантської [віри], але старожитньої віри і визнання східної католицької церкви разом зі своєю братією усім народом руським в кордонах руських і державах його королівської милості»¹¹.

З уміщених у листі скарг на переслідування православних у Речі Посполитій видно, що козаки тут дотримуються конфесійного-православного виміру Русі й кордонів «народу руського». Лист зараховує до руського простору не лише Пінськ, Берестя, Перемишль, Сокаль, Красностав, Могилів, Оршу, а й Вільно¹². За десять років маємо подібну ситуацію напередодні безкоролів'я. Інструкція Війська Запорозького на сейм за березень 1632 р. включає до просторової моделі «народу руського» Вільно, Могилів, Вітебськ¹³.

Водночас козаки долучилися до надання поняттю «Україна» розширеного значення аж до охоплення ним усього масиву руських земель, віднесених шляхтою шести воєводств до «своєї» Русі. Для козацтва це мало першорядне значення, адже територіально питомі його краї стереотипно ототожнювали з Україною, під якою в таких випадках здебільшого розуміли

---

¹⁰ Лист Якоба Русселя до Війська Запорозького, 25 липня 1631 р., Рига // Документи українського козацтва... С. 337.

¹¹ Там само. С. 219.

¹² Там само. С. 219.

¹³ Там само. С. 349.

смугу земель на південному прикордонні. Відповідно козацтво поставало маргінальною прикордонною спільнотою, що суттєво обтяжувало змагання за членство в «народі руському». Утвердження ж поняття «Україна» як еквівалента української частини Русі знімало цей шкідливий шлейф, працюючи на ідею визнання станових претензій козаків. Не дивно, що в козацькому середовищі, як і в шляхетському, поняття «Україна» ходило як у вузькому значенні, так і в широкому¹⁴. Який територіальний масив при цьому козаки мали на увазі в останньому випадку?

Для початку візьмімо універсал гетьмана Максима Григоровича від 2 жовтня 1624 р. на вільний проїзд монаха Мелетія Калугера з Січі за милостинею до Московії. Документ адресувався *«вельможним їх милостям панам воєводам, каштелянам, старостам, їх милості підстаростам та намісникам і всілякого стану людям так духовного, як і свіцького стану, так теж товаришам нашим, які всюди по Україні мешкають»*¹⁵. Кидається в око, що гетьман звертається у множині до воєвод, каштелянів та підстарост, тобто, якщо йти строго за текстом, то не лише до урядників Київського воєводства. І хоча така формула могла просто бути механічно запозиченою з формуляру королівських універсалів, а проте поява її в козацькому виконанні символічна. У поєднанні з маршрутом М. Калугера вона вказує на те, що під Україною, поза сумнівом, розуміється значно більша територія, ніж Південна Київщина, щонайменше ще й Сіверщина, через яку ходили із Запорозжя до Московії. Додатковим підтвердженням є й теза універсалу про козаків, *«які всюди по Україні мешкають»*.

Про те, в який бік відбувалася у Війську Запорозькому еволюція уявлень про смислове наповнення поняття «Україна», яскраво свідчать документи про козацькі повстання 1637–1638 рр. В універсалах, які видав полковник Війська Запорозького Карпо Скидан, він титулує себе *«опікуном всієї України»*, активно пише про *«всю Україну»*¹⁶. При цьому універсали розсилаються не лише по Південній Київщині, а й до Ромен, Лохвиці, Глинська.

Проте найпоказовішим є сюжет із першорядного джерела до історії цього повстання, «Щоденника» військового капелана коронного війська Шимона Окозького. Ведучи мову про стратегії іншого ватажка повстанців Яцька Острянина, автор, якого важко запідозрити в симпатіях до козаків, промовисто зазначає:

«Обіцяв собі багато і своїм за цим проблиском зрадливої фортуни біля Голтви, і реєстр формував, тріумвірат укладав, щоб вони, як коло земне, ці тріумвіри, спадщину утрюх вирішували: Схід і Греція дали були Антонію, Африку – Лепідові, Захід та Італійську землю – Октавіанові. Так вони вже ділили Україну: одному – Переяслав, другому – Київ, третьому – Волинь»¹⁷.

¹⁴ Див.: Брехуненко В. Україна й українці... С. 84–92; Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху... С. 9–43.

¹⁵ РГАДА. Ф. 52. 1624. № 9. Л. 64.

¹⁶ Документи українського козацтва... С. 421, 425, 426.

¹⁷ Okolski S. Konstytucja dyaryusza wojennego. Kraków, 1858. S. 105–106.

Як бачимо, до України включено навіть Волинь, що засвідчує появу в козацькому середовищі тенденції до поширення поняття на увесь масив українських земель. І той факт, що Ш. Окольський не супроводжує своє спостереження додатковим коментарем стосовно території «України», промовляє про буденність віднесення Волині до «України». Принаймні для зацікавленого польського спостерігача козацький підхід не став одкровенням. З іншого боку, Ш. Окольський мав бути добре обізнаним з функціонуванням розширеної версії поняття «Україна» в середовищі української шляхти¹⁸.

У підсумку немає сумнівів у тому, що козацтво перебувало в річищі шляхетських уявлень про просторові межі українського світу. Якщо у Війську Запорозькому зуміли засвоїти навіть ідеологічну концепцію покриття «народом руським» території всієї Київської православної митрополії, то козаки мусили бути в курсі також ідей, які стосувалися розщеплення Русі на білоруський та український пагони. Пізніші плани Б. Хмельницького та інших гетьманів на Північне Придніпров'я, Пінщину та Берестейщину однозначно промовляють на користь такого припущення. Не помітно й жодних перешкод для проникнення у Військо Запорозьке шляхетських переконань про оптимальний східний рубіж «своєї» Русі по Дону. І хоча про тогочасні прямі козацькі висловлювання наразі нічого не відомо, але козацька активність на схід від Лівобережжя Дніпра з головою компенсує цю прогалину. Адже козаки з XVI ст. на фізичному рівні утверджували українську присутність у цьому розлогодному краї, що згодом, у XVIII ст., виліється в безпосередні територіальні претензії на проведення по Дону східного кордону Війська Запорозького Низового, а отже – й межі всього українського світу.

5. 2. Початки фізичного проникнення в зону Степового фронтиру

Козацька активність на півдні була наочним втіленням обстоюваної шляхтою ідеї про природний український кордон по Чорноморському узбережжю. Якщо на схід від Дніпра козаки здебільшого вправлялися у збройних нападах, то у структурі здобичництва, спрямованого в бік Чорного моря, військова складова органічно поєднувалася з господарськими промислами. Очаківський степ, пониззя Дніпра і Бугу, Дніпробузький лиман стали зоною козацького рибальства та мисливства, що давало в руки офіційній Варшаві неабиякі козирі під час обговорення територіальних питань зі Стамбулом та Бахчисараєм. У тогочасних умовах існування уходів залишалося по суті єдиним проявом реальної української присутності на вістрі Степового фронтиру, на теренах, які належали формально Речі Посполитій, але на практиці перебували під контролем Туреччини та Криму.

---

¹⁸ Про використання у шляхетському середовищі поняття «Україна» в широкому розумінні див.: Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху... С. 9–43.

Час від часу документи проговорюються про визнання і Варшавою, і мусульманськими сусідами факту природності козацьких промислів по всьому Степу аж до Чорного моря й тісного зв'язку між цим чинником і проблематикою зон впливу. У вересні 1614 р. коронний гетьман Станіслав Жулкевський, звертаючись до членів трибуналу в Піотркові з приводу загрозливої ситуації на півдні, зазначав:

«У перших днях вересня пішов [Ахмет-паша] до Очакова, там щось буде в лимані для перекриття порту, де Дніпро з Бугом в море віддається, буде і замок Балаклій шість миль нижче¹⁹ Очакова, над Бугом. Був там колись перед цим замок, є й зараз руїни. Річка Чапокля у тому місці виходить до Бугу. Наших людей, які звикли на ті пустелі на рибу та звіра ходити, одних побили, інші, хто зміг, утекли»²⁰.

У меморіалі до посла в Туреччину Войцеха Мясковського (червень 1640 р.) С. Конєцпольський, напучуючи пояснювати будівництво Кодака тим, що *«пращури наші у власності все Дніпро мали»*, симптоматично наголошував на необхідності доточити той аргумент, що козаки ніколи не погодяться на визнання цих теренів володінням мусульманських сусідів, бо *«від віків на Дніпрі мешкають»*²¹.

Ба більше, з приводу уходницьких промислів козаки могли офіційно контактувати з турецькими та кримськими управлінцями. Це впливає, зокрема, з тексту листа королівського посла до Криму Л. Пісочинського до коронного гетьмана Я. Замойського від 7 січня 1602 р. Автор зазначав, що *«багато рибалок підданих його королівської милості на Бугу й на Березані татари громили і привели до Білгорода, говорячи, якщо там хочуть ловити, то нехай беруть дозвіл у Санджала білгородського»*²².

Подібні контакти, як і сама можливість розвивати промисли на території, контрольованій мусульманськими сусідами, добре відбивають ество Степового фронтиру як зони не лише гострої конфронтації, а й результативної взаємодії у різних ділянках. В основі протистояння лежала боротьба за життєвий простір, за одні й ті ж землі, а не релігійний бар'єр чи етнічні відмінності²³. Брак абсолютизації козаками турків, татар чи ногайців як ворогів і навпаки зумовив появу особливого напрямку утвердження української присутності в Північному Причорномор'ї – міграції як окремих козаків, так і цілих козацьких загонів до контрольованих турками фортець – Очакова та Білгорода, а також на територію Кримського півострова. У такий спосіб на цих теренах формувалося вільне населення українського походження. З од-

¹⁹ Насправді вище.

²⁰ Лист коронного гетьмана С. Жулкевського до Піотрковського трибуналу, 26 вересня 1614 р. // Жерела до історії України-Руси. Т. VIII. С. 141.

²¹ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... S. 593–594.

²² Biblioteka Narodowa. Oddział rękopisów. Sygn. 3086. K. 82 v.

²³ Докладніше про позаконфронтаційну складову на Степовому фронті див.: Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 405–444.

ного боку, воно, як не крути, ставало живим утіленням формального перебування Очаківського степу й узбережжя від Очакова до Білгорода у складі Речі Посполитої. Водночас закладалися підвалини і під перехід Війська Запорозького Низового у 1709 р. під кримський протекторат з фізичним переселенням більшої частини козаків у Причорномор'я, і під осадження у XVIII ст. запорожців та інших переселенців на Дністрі та в Буджаку.

Переміщення козаків на протилежний бік Степового фронтиру з релігійною конверсією чи без набуло в першій половині XVII ст. серйозного розмаху, якщо раз по раз обговорюється офіційними чинниками Речі Посполитої. С. Жулкевський зазначає: «Турки козакам нічого не можуть вчинити інакше, як наші українні замки опанувавши. Ці, що в Константинополі, радять це, добре знаючи від козаків, яких одних з потурчених, інших із в'язнів мають»²⁴. Або ж в іншому листі: «Турки інформовані від самих козаків, яких немало в неволі швидко потурчилося»²⁵. У лютому 1640 р. С. Конєцпольський у згадуваному меморіалі В. М'яковському вимагав «застерегти й те, щоб перекинчиків не приймали... яких є сила в Очакові»²⁶. Важливо, що С. Жулкевський розрізняє потурчення запорожців через неволю і шляхом добровільного переходу. В останній спосіб «побусурманилися» і деякі козаки, які брали участь у спільних з татарами військових операціях, зокрема в часи союзницьких відносин з братами Магмет- і Шагін-Гіреями. Калга Шагін-Гірей про це прямо пише у своєму листі до Війська Запорозького від 26 серпня 1626 р.: «... те ваше товариство, яке при мені є, коли зі мною на черкесів ходило, яких побито, які померли, а інші побусурманилися, а інші і зараз перебувають при мені»²⁷.

Про буденність практик переходу на мусульманський бік фронтиру свідчить і та обставина, що до подібних кроків козаки вдавалися не лише в Україні, а й перебуваючи на Дону. На випадки втеч українських козаків з Дону до Азова неодноразово вказували донці²⁸. Ба більше, в Азові перебіжчиків часами могло бути доволі багато, якщо азовці навіть потребували дати їм якийсь лад. Відтак у фортеці з-поміж приходьків починають призначати спеціальних отаманів. Дуже промовистий випадок зафіксовано 1657 р. Дон-

²⁴ Лист коронного гетьмана С. Жулкевського до коронного секретаря, 9 січня 1617 р. (AGAD. Ex-granea IX Polen 67. Vol. 115).

²⁵ Лист коронного гетьмана С. Жулкевського до короля Речі Посполитої Зигмунта III, 20 лютого 1617 р. (Biblioteka Jagiellońska. Sygn. 109 (Biblioteka Narodowa. Oddział mikrofilmów. Mf. 2030). K. 74.

²⁶ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... S. 595.

²⁷ Biblioteka PAN w Kórniku. Sygn. 341 (Biblioteka Narodowa. Oddział mikrofilmów. Mf. 2629). K. 214.

²⁸ Відписка московських послів до Туреччини С. Протасьєва та М. Данилова до московського царя Михайла Федоровича, травень 1613 р. (РГАДА. Ф. 89. 1613 № 1. Л. 217); приказний запис за 1658 р., Москва (РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Владимирский стол. Стб. 62. Л. 135); допитові свідчення донського отамана М. Лук'янова, 1 грудня 1657 р., Москва // РИБ. Петроград, 1917. Т. XXXIV. Стб. 254.

ський козак Михайло Лук'янов повідомляв у Посольському приказі: *«А на Запорозжжі живуть черкаси, люди непостійні та бідні: як побачать прихід неприятеля, і багато зраджують і передаються із Запорозжжя до Очакова, а з Дону – в Азов, і в Азові черкас збільшилося, і поставлений у них в Азові черкаський отаман Бердиченок»*²⁹.

Механізм потурчення перебіжчиків добре описав у 1643 р. коронний гетьман С. Конецпольський в інструкції послу до Туреччини М. Бегановському:

«Коли який лотр між козаками знайдеться, який або на морі бунтує, або слухняним бути не схоче, по полях снує, опиниться на морі, чекаючи, що його або біля Очаківської скелі спіймають, або, уникаючи кари від полковника, втече до Очакова, зараз йому шана цісарська наступає, зараз того, який мав бути на палі, трактують за велику людину, тих таки на підданих його королівської милості насилають, звідки множитья сваволя і на їхні звичайні проступки не так рішуче наступати мусить. Треба тоді цей звичай скасувати, а тих, які від нас для сваволі тікають, або нам відіслати, або карати на горло, бо інакше не буде ради»³⁰.

До співпраці з мусульманськими сусідами проти свого колишнього соціуму нерідко підштовхувало козаків і перебування в полоні. Так, у 1615 р. два в'язні козаки, які потрапили до татарських рук під Ян-Керменом, *«били чолом царю (кримському ханові. – Авт.), щоб не велів їх стратити, а послав би з ними своїх багатьох людей, і вони таємно приведуть на черкас на сторожі»*³¹. У 1646 р. донці звідомлювали Посольський приказ, що на ногайські Урмаметові улуси *«ходило запорозьких козаків тисяч з сім, і від них, запорозьких козаків, перейшов в улуси перебіжчик, і їм, улусним людям, про прихід тих запорозьких козаків говорив»*³². Траплялося полоненики звальювали вину за свої морські й сухопутні походи на короля й шляхту³³.

Відсутність у середовищі українського козацтва ментальних перешкод для інтеграції в суспільні структури мусульманських сусідів рельєфно відтінює і позиція Туреччини. Приміром, після того, як Зигмунт III не виконав свої зобов'язання, взяті перед посольством П. Сагайдачного напередодні Хотинської війни 1621 р., у Стамбулі виникла ідея скористатися наростанням напруги між козаками і Варшавою. Султан пропонував Війську Запорозь-

²⁹ Допитові свідчення донського козака Михайла Лук'янова, 1 грудня 1657 р., Москва // РИБ. Т. XXXIV. Стб. 254.

³⁰ Додаток до інструкції послу до Туреччини М. Бегановському, 8 вересня 1643 р., Бар // Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... S. 642.

³¹ Статейний список московських послів у Криму І. Спешньова та Б. Нестерова, 1615 р. // Документи російських архівів з історії України. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / упор. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. Львів, 1998. С. 85.

³² Відписка Війська Донського до московського царя Олексія Михайловича, 12 травня 1646 р. // РИБ. Санкт-Петербург, 1909. Т. XXVI. Стб. 3.

³³ Статейний список московських послів у Криму Ф. Челюскіна та П. Данилова, 1616 р. // Документи російських архівів... С. 102.

кому перебратися на його бік фронтиру. Наприкінці вересня 1622 р. московит Герасим говорив у Розрядному приказі, що «чув у черкаських (козацьких. – Авт.) сотників у Мартина Пневського та Семена Сома, що турецький цар цієї весни писав до них, черкас, двічі, щоб вони йшли до нього служити, а він їм дасть платню і столицю Білгород та Білгородське поле, і те їм дозволить, що в яку державу захочуть воювати, а це їм буде вільно ходити». Проте козаки, не спалюючи за собою всіх мостів, пов'язували перед турками свій можливий перехід з подальшим перебігом своїх стосунків із Варшавою: «Черкаси тому до турецького не пішли, що очікують від королевича, як упросить у короля і у поляків, що на черкас не підуть, і вони будуть жити в Запорогах, а тільки поляки розпочнуть на черкас наступати, і черкаси за неволю підуть до турецького царя»³⁴.

Двома роками пізніше афонський старець Мелетій заніс до Московії звістку, що козаки нібито писали калзі Шагін-Гірею, «що в них хоче бути з королівськими і польськими людьми міжусобиця, бій за віру, і тільки їх поляки оселять, і він би, Шагін-Гірей, прийняв їх усіх до себе в Крим»³⁵. Наступного року з'являються прямі згадки вже про реальне переміщення українських козаків до Криму. Після поразки козацького повстання під Куркувом туди відійшло 4 тис. випищиків на чолі з гетьманом Олефіром³⁶. Подальша доля цього загону невідома. Найімовірніше, він підтримував союзника козаків калгу Шагін-Гірея, військово-політична спілка українських козаків з яким і створювала сприятливий ґрунт для переміщення випищиків на територію ханату. Після ж поразки козацько-татарського війська у 1628 р. найімовірніше загін, як передбачав Б. Флоря³⁷, повернувся разом із калгою на Запорожжя.

Наприкінці 1630–1640-х рр. фіксуються нові випадки, до всього на тлі схожих обставин. Як і в середині попереднього десятиліття, каталізатором козацьких порухів знову став відкритий збройний конфлікт із Варшавою. У лютому 1638 р. повстанці, які вийшли на «государеве ім'я», говорили у Севську, що після поразки під Кумейками «багато козаків пішло на Запороги і на Дон, а інші пішли у Волоську землю і в Крим»³⁸. У червні 1638 р. під час другої фази чергового повстання відродилися чутки про ймовірність переселення козаків до османських володінь. Козаки нібито були готові «відійти до турецького царя» і навіть буцім «посилали всі із Запорог до нього послан-

³⁴ Допитові свідчення вихідця з полону Григорія, 29 вересня 1622 р., Москва (РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Приказной стол. Стб. 9. Л. 55).

³⁵ Відписка путивльських воєвод А. Головіна та І. Осипова до московського царя Михайла Федоровича, 29 листопада 1624 р., Путивль (РГАДА. Ф. 123. 1624. № 19. Л. 10).

³⁶ Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии / отв. ред. М. В. Дмитриев. Москва, 1995. С. 52–53.

³⁷ Там же. С. 53.

³⁸ Допитові свідчення українських козаків, 8 лютого 1638 р., Севськ // Воссоединение Украины с Россией... Т. 1. С. 186.

ців своїх, щоб він, турецький цар, велів їх, решту черкас, прийняти, і турецький цар дав їм місце для проживання»³⁹. А відтак у козацькій свідомості переселення до султанських володінь розглядалося як цілком прийнятний варіант розв'язання проблеми випищиків. У тому ж таки 1638 р. цим інструментом скористалися козаки загону полковника Тараса, перебравшись «до турка в Крим»⁴⁰. Під 1641 р. згадуються запорожці, «які пішли служити до турецького султана»⁴¹, а в 1646 р. – ті, які в Криму навчали татар стріляти з піщалі⁴².

Усі ці практики українських козаків стали предтечею кількох хвиль масового переміщення козаків та іншого українського населення у Причорномор'я у XVIII ст.

***

Козацькі порухи поширити свій реальний вплив у бік Дону з'являються вже в першій половині XVI ст., тобто ще в зародковий період існування українського козацтва. Сталося це вкрай вчасно, оскільки хронологічно вони збіглися з дезінтеграцією у 1502 р. Великої Орди, що звільнило величезний простір на сході степової зони від присутності організаційних клітин ординців. А отже відкривалася перспектива опанування величезного краю християнськими претендентами на Степовий фронтір. Однак ні Велике князівство Литовське і Руське, ні Московія не мали ресурсів для цілеспрямованої колонізації. Їх не ставало для динамічного освоєння навіть прилеглих лісостепових теренів.

У Литві не змогли зарадити погромам Менглі-Гірея кінця XV – початку XVI ст., які призвели до спустошення Південної Київщини та Східного Поділля. Для Москви XV ст., як доказово підсумував В. Загоровський, «було часом відступу з території Центрального Чорнозем'я, загибелі багатьох російських поселень, що тут існували, розширення розмірів незаселеного східноєвропейського Поля»⁴³. Та й у наступному XVI ст. московські потуги не дали особливого результату. Більшою мірою, тогочасної снаги вистачило лише на осадження опорних пунктів – фортець так званих «засічних черт». Властиво ж колонізація просувалася незрівнянно повільнішими темпами. Досліджуючи просування Московії в Степ, А. Новосельський дійшов переконливого висновку, що аж до середини 30-х рр. XVII ст. будівництво твер-

³⁹ Відписка путивльського воеводи до московського царя Михайла Федоровича, 20 червня 1638 р. Путивль (РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Белгородский стол. Стб. 98. Л. 97).

⁴⁰ Б. Флоря вважає, що під Тарасом слід розуміти Тараса Трясила // Флоря Б. Н. Запорожское казачество... С. 57.

⁴¹ Допитові свідчення лучанина М. Богданова, 2 травня 1641 р., Москва (РГАДА. Ф. 79. 1641. № 1. Л. 225).

⁴² Флоря Б. Н. Запорожское казачество... С. 59.

⁴³ Загоровский В. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства... С. 31.

динь не означало автоматичного пришвидшення процесу господарського освоєння навколишніх земель. У зв'язку з суворим режимом кріпосного права, допливи сюди зі внутрішніх московських регіонів були вкрай нечисленними й не перетворювали прилеглу до фортець місцевість в опановані, за тогочасними мірками, терени. Лише в 1640-х рр. фіксується деяке збільшення залюднених площ.⁴⁴ Відтак поза впливом московської колонізаційної машини залишалися величезні простори аж до гирла Дону.

За таких обставин Донська земля (Середній та Нижній Дон) була віддана на відкуп хаотичній ініціативі рухливих здобичницьких ватаг, які конкурували з аналогічними групами з протилежного боку фронтиру. І що цікаво – українські козаки негайно поспішили скористатися вікном можливостей для розширення ареалу своїх промислів коштом території між Дніпром і Доном. Уже в перші десятиліття XVI ст. козацькі групи з України почали сновигати в пониззя Дону для здобичництва на посольському й торговому шляхах з Московії до Туреччини, Криму та Ногаю. Зворотним боком стихійних порухів автономних загонів стало поступове поширення впливів на відповідну нічийну територію, а головне – участь у процесі закозачення регіону, яка привела до появи спершу донського й волзького, а згодом і яйцького, терського та гребінського козацтв.

Важливо зазначити, що українські козаки протоптали дорогу до Дону тоді, коли там ще не існувало місцевого козацтва. Поява донської спільноти відбулася значно пізніше. Якщо козацтво в Україні потрапляє на сторінки джерел в 1480-х рр. уже як готове явище прикордонного життя, то на Дону процес козакування приходьків розпочинається лише в останні роки XV ст. Ще в 1490–1491 рр., коли на приукраїнській ділянці Степового фронтиру вже гуділо від козацьких розбійницьких акцій, московський великий князь Іван III пропонував кримському ханові Менглі-Гіреєві перенести посольський маршрут між Московією та Кримом з небезпечного українського напрямку на донський⁴⁵. Йшлося про шлях Доном через Азов. А отже, Донська земля визнавалася цілком безпечною і вільною від розбійницьких ватаг на відміну від неспокійного степового підчерев'я України. Адже інакше навіщо було турбуватися про перемену посольського маршруту до Криму.

Лише на зламі XV–XVI ст. ватаги здобичників «розкупорили» Дон і почали діяти тут, започаткувавши процес поступового формування донського козацтва. Але тривав він доволі довго, головню з причини віддаленості Дону як від московського, так і від українського прикордонь. Майбутні осідки донського козацтва виявилися на вістрі Степового фронтиру. Між Донською землею і Московією лежала широченна смуга степу, позбавлена

⁴⁴ Новосельский А. А. Борьба Московского государства... С. 161–166. Див. також спостереження П. Смірнова (*Смирнов П. Города в Московском государстве*. Киев, 1917. Т. 1. Ч. 2. С. 50).

⁴⁵ Сборник Императорского русского исторического общества (далі – СИРИО). Санкт-Петербург, 1884. Т. 41. С. 52.

власної людності. Ще більші відстані відділяли Дон від освоєної української території. Куди ближчими до московського та українського прикордонь були Азов та ногайські кочовища. Відсутність постійних мешканців, експедиційність появи тут зайд-здобичників – головні ознаки ситуації станом на першу третину XVI ст. Дон залишався ще порожнім краєм. Подорожній не надібає тут жодних осілих форм життя і ризикує тільки наштовхнутися на поодинокую ватагу здобичників, яка не проти поживитися його добром, а то й захопити самого для перепродажу. Поява первісної зав'язі донського козацтва припадає лише на кінець 1530–1540-х рр. Але навіть у 1550–1560-х рр., властиво, донських козаків було ще дуже мало. Мабуть, найкращим аргументом на користь такого висновку є той факт, що Москва, плануючи тоді комбіновані походи проти Криму й Азову, не тільки не передбачала залучення суто місцевого козацтва, а й не згадує донців взагалі⁴⁶.

Територіальний чинник зумовив як повільність процесу закозачення Дону, так і особливості етнічних комбінацій при формуванні тутешнього козацтва. Донська земля була приречена стати регіоном куди інтенсивнішої етнічної мішанини, ніж козацькі краї в Україні, розташовані на стичному прикордонні. Відповідно строкатішим мусив стати етнічний субстрат донського козацтва. Першими почали козакувати на Дону представники тюркських козацьких спільнот – ординські та азовські козаки. Ординських помічено вже у 1496 р. Тоді якась ватага ординських козаків пограбувала на Дону московських купців і продала тих в Азов. У 1500 р. азовські та ординські козаки напали на московське посольство Івана Кубенського, яке прямувало до Туреччини. Роком пізніше азовські козаки знову приголомшили на Дону московських купців, а в 1515 р. турецький посол Камал був змушений визнати в Москві, що від азовських козаків чиниться *«велике зло»*⁴⁷. На початку XVI ст. козакування на донських теренах уже вважають явищем цілком буденним. Це видно бодай із часто використовуваного дослідниками наказу Івана III гінцю Якову Телешову, провіднику кафинських послів (1502 р.)⁴⁸. Московський правитель ставив завдання *«найняти козаків рязанських десять чоловік, які б на Дону знали»*. Я. Телешов також мусив вимагати від рязанської княгині Агрипіни, щоб та суворо заборонила *«своїм людям кращим і середнім, і молодим, щоб нині на Дон не ходили»*. Порушників пропонувалося жорстоко карати, аж до страти членів їхніх родин. Така різка реакція Івана III наштовхує на думку про доволі високу популярність виходів на Дон поміж рязанцями.

Промовистим на такому тлі виглядає відкладення в історичній пам'яті українських козаків переконань про вкорінення їхніх пращурів на Дону вже у 10-х рр. XVI ст. Коли запорожцям у другій половині XVIII ст. знадобилося

⁴⁶ Детальніше про початковий період існування донського козацтва див.: Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. Київ; Запоріжжя, 1998. С. 32–88.

⁴⁷ Там само. С. 53–54.

⁴⁸ СИРИО. Т. 41. С. 413.

підперти свою позицію в територіальному протистоянні з Військом Донським штучно сконструйованими «історичними» аргументами, вони сфальсифікували універсал, нібито наданий 15 січня 1655 р. гетьманом Богданом Хмельницьким Війську Запорозькому Низовому. Псевдоуніверсал визначав східну межу Запорожжя таким чином: «Від самарських земель через степ до самої річки Дону, де ще за гетьмана Прецлава Лянцкоронського запорозькі козаки свої зимівники мали»⁴⁹. Своє право Військо Запорозьке Низове виводило з надань, зроблених нібито ще Стефаном Баторієм і підтверджених потім Б. Хмельницьким, але підробляти королівський універсал не наважувалися, обмежившись гетьманським.

Факт конструювання документа запорожцями ніколи не викликав сумнівів в історіографії. Але поза неможливістю використовувати гетьманський універсал безпосередньо для відтворення подієвої канви, він є важливим джерелом для з'ясування історичної пам'яті запорожців, а також уявлень та ідей, які наповнювали їхні голови. Зі словесного плетива універсалу однозначно випливає принципово важливий висновок про те, що навіть у другій половині XVIII ст. запорожці ціннісно відносили початки проникнення українського козацького сліду на Дон до 10-х рр. XVI ст. Вони легко виймають з рукава «факти», занурені в часи Прецлава Лянцкоронського. А отже, в колективній історичній пам'яті запорожців міцно засіло переконання, що вже тоді їхні пращури дісталися Дону, і, звісно, позначили землі від Дніпра до цієї ріки як зону свого впливу. Стефан Баторій, а пізніше Б. Хмельницький лише закріпили стан справ, який склався фактично.

Та як би там не було із задавненням початків появи запорожців на Дону до 1510-х рр., але від 1540-х рр. про проникнення на Середній і Нижній Дон приходьків з українських земель починають говорити вже московські документальні джерела. І це знімає всі сумніви щодо прямої причетності українських козаків до генези донського козацтва. Українські допливи фіксуються у вирішальну добу тутешнього козакотворення, коли розпочинає формуватися зав'язь місцевої спільноти та відбувається його становлення. Зокрема, в 1546 р. путивльський воєвода Троєкуров звідомлював Івана Грозного, що «нині, государ, козаків на Полі багато і черкасців, і киян, і твоїх государевих вийшли, государ, на поле з усяких україн»⁵⁰. Трьома роками пізніше ногайський мурза Юсуф писав цареві про «козаків і северюків, які на Дону стоять»⁵¹.

Ближче до середини XVI ст. дійшло вже до утворення вихідцями з українських козаків свого осідку на Дону – зимовища в гирлі Сіверського Дінця путивльського козака Михайла Черкашенина, знакової постаті в історії донського козацтва. Що показово, виникло воно в ті часи, коли самих донців

⁴⁹ Універсали Богдана Хмельницького / упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998. С. 251.

⁵⁰ Цит. за: Загоровский В. П. История вхождения Центрального Черноземья... С. 89.

⁵¹ Продолжение Древней Российской Вифлиофики. Санкт-Петербург, 1793. Т. VII. С. 146.

налічувалося зовсім мало, а містечок на Дону ще не існувало взагалі. Власне, й під час наступальних операцій, організованих Москвою проти Криму в другій половині 1550-х рр. з Дніпра та Дону, серед усіх козаків волзько-донського міждіччя як окрема бойова одиниця фігурує лише загін М. Черкашенина. Очевидно, цей загін був тоді на Дону та на Волзі чи не єдиною організованою потугою, на яку можна було серйозно розраховувати. Роль М. Черкашенина в середовищі донських козаків виявилася настільки значною, що в 1574 р. вони задля звільнення його сина Данила, полоненого татарами, вдаються до штурму Азова⁵².

Пониззя Дону на зорі становлення донського козацтва було добре відоме не лише загонові Михайла Черкашенина, а й іншим українським козакам. У 1559 р. через ці терени ходили до Астрахані отамани Гаврило Слепецький та Семен Висоцький⁵³. Двічі (у 1559 та 1560 рр.) тут побував зі своїм загоном легендарний князь Дмитро Вишневецький. У 1570 р. на зворотному шляху з-під Астрахані на Нижньому Дону зупинявся п'ятитисячний загін князя Михайла Вишневецького, з чим московські літописи пов'язують заснування й назву містечка Черкаськ – майбутньої столиці Війська Донського⁵⁴. Логічним буде припустити, що в кожному такому випадку якась частина козаків могла осісти на Дону. За додаткове підтвердження цього припущення слугує також деяка інша місцева топоніміка, відома з XVI ст., зокрема, Монастирський острів, Черкаські гори. Врешті, від 1580-х рр. московські джерела переповнені звітками про перебування чисельних загонів українських козаків на Донській землі, і в прилеглому Степу⁵⁵.

При цьому в другій половині XVI ст. посилення українських допливів на Дон накладається в часі на появу запорозьких осідків. Звідси напрашується висновок, що козаки тоді не бачили принципової різниці між висуванням на Запорожжя та до Нижнього Дону, вважаючи ці місця однаково придатними для закладання своїх пристановищ. Утім рух козацьких ватаг у бік Дону був стихійним і неупорядкованим упродовж усього XVI ст., що зумовлювалося тогочасним станом українського козацтва, а також відсутністю з боку української, литовської, польської еліт будь-яких організаційних зусиль, спрямованих на закріплення через козаків свого сліду на Дону. Торування українськими козаками дороги на Дон було, як і багато інших тогочасних і пізніших козацьких заходів, стихійним у своїй основі процесом, який, однак, відкривав стратегічну перспективу, забезпечуючи на майбутнє ще одну точку опори та простір для господарських, військових і політичних маневрів.

⁵² Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. Санкт-Петербург, 1910. С. 111–112.

⁵³ Карамзин Н. М. История государства Российского. Москва, 1990. Кн. 2. Прим. к Т. 8. С. 75–76.

⁵⁴ Татищев В. Н. Лексикон Российской исторической, географической, политической и гражданской. Санкт-Петербург, 1783. Ч. 2. С. 168–169.

⁵⁵ Див.: Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном... С. 74–75, 108–114.

Як і за дніпрові пороги, козацтво інтуїтивно тягнуло до донських теренів, приваблене природними багатствами, вдалим географічним розташуванням, «пустельністю». За таких умов, враховуючи той факт, що українські козаки були не єдиними, хто козакував на донських теренах, шанси на перемелювання у своїй стихії інших елементів – татар, ногайців, азовців, вихідців з Московії різних колін – банально залежали від кількісної переваги над ними. Проте власних хаотичних зусиль схилити шальки терезів на свій бік забракло. Дон не став для українського козацтва ще одним «Запорожжям», а перетворився на осідок цілком нової козацької спільноти, яка, однак, мала міцну українську підкладку.

При цьому концентрація українських допливів на Нижньому Дону стала єдиним присутнім чинником, який відрізняв тутешнє козакотворення від аналогу на Середньому Дону. Виглядає так, що за тогочасних обставин лише допливи з України були спроможні створити ситуацію, коли обмісцєвлення на Низу елементу, який тут козакував, відбувалося куди швидше, ніж вище по річці, а зав'язь донського козацтва виникла раніше. Реально тільки впливи на Низу українського чинника за браком його на Середньому Дону могли спровокувати появу одразу двох ядер донського козацтва, швидшу самоорганізацію низовиків порівняно з верховиками, а також зумовити лідерство перших у донській спільноті.

Первісне ядро донського козацтва з'явилося саме в Пониззі Дону. Достатньо сказати, що навіть у 1560–1570-ті рр., коли, властиво, донське козацтво на Низу вже існує, Москва не може вирізнити серед люду, який козакував на Середньому Дону, суто тутешніх – уже донських – козаків⁵⁶. Будь-яких стаціонарних козацьких поселень з обмісцєвленими мешканцями тут ще не існувало, тоді як у Пониззі в 1570-х рр. XVI ст. вже виникли перші містечка донців – Нижні Роздори, Верхні (Донецькі) Роздори, Черкаськ, Манич. По Верхніх Роздорах проходить умовна межа між осідками верхових і низових козаків⁵⁷. Відтоді ж простежується лідерство низовиків у рамках донського козацтва, яке вилилося у протиставлення між ними та верховиками, хоча паралельно усвідомлювалася належність обох груп до одного й того ж козацького організму⁵⁸. Саме на Нижньому Дону розпочнеться самоорганізація донців і утвориться їхня військово-територіальна структура (Військо), у яку потім буде втягнуто й верхових козаків. Роль локомотива розвитку козацького Дону низовики так ніколи й не випустять зі своїх рук. А всі подальші допливи з середовища українського козацтва прямуватимуть у ці краї.

У підсумку, беручи активну участь у донському козакотворенні, українські козаки опосередковано доклалися до закозачення усїєї східної ділянки Степового фронтиру. Адже виокремлення волзького козацтва та поява ко-

⁵⁶ Там само. С. 65–66.

⁵⁷ Пудавов М. В. История Войска Донского и старобытность начал казачества. Новочеркасск, 1890. С. 165.

⁵⁸ Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 175–179.

зацьких анклавів на Яїку й Тереку стало можливим лише завдяки вкоріненню козаків на Дону як ключовій території для цієї зони. Відтак у тому, що на вістрі фронтиру виник пояс християнських козацтв, була очевидна заслуга українського козацтва, хоча й не відрефлексована ним. У такий спосіб воно впливово долучилося до формування нового розкладу сил у регіоні на користь християнських претендентів на Степ. А налагодивши в першій половині XVII ст. тісні стосунки з козацтвами-новотворами, Військо Запорозьке стало ключовим чинником козацького поясу, рушієм перетворення козацьких спільнот на впливового гравця в системі стримувань і противаг на східноєвропейському перехресті відносин з мусульманськими сусідами. Утворення цього поясу, який обперізував Степовий фронтир, остаточно оформило козакоцентричну версію відповіді християнського світу на виклики, які струмували з боку опонентів на півдні, забезпечивши поступове набуття остаточної переваги. І саме українські козаки, значно переважаючи за своєю чисельністю та військовою потугою решту козацтв разом взятих, цементували здатність козацьких анклавів витримувати конкуренцію з мусульманськими сусідами, а козакам Дону, Волги, Яїка й Терека ще й до 1670-х рр. чинити ефективний спротив поглинальному тискові з боку Московії⁵⁹.

Водночас українські козаки, дійшовши Нижнього Дону, окреслили, як згодом виявилось, межу реальних українських впливів на сході. Величезний простір між Дніпром і Доном перетворився на зону козацької діяльності різного спрямування. Це заклало підвалини як для освоєння краю та принагідного заснування опорних пунктів у найвигідніших його місцинах, так і для подальшої перспективи українсько-московського прикордоння фронтирного типу. У гру входив третій чинник – донське козацтво, стосунки з яким і визначили співвідношення основної частини уявного й фактичного східного кордону.

Обидва напрямки реалізовувалися через активне курсування українських козаків між Доном та Україною. Але до кінця XVI ст. ще не сформувалася критична маса чинників, яка викликала б у Війську Запорозькому органічну потребу в переміщеннях на Дон і навпаки. Перша ж половина XVII ст. стала добою, коли рух козаків між Україною та Військом Донським набув величезного розмаху, кристалізувавши ключові тенденції стосунку українського козацтва до Донської землі, започатковані раніше. Тогочасні джерела наповнені як безпосередніми, так і опосередкованими свідченнями про постійну появу на території Війська Донського приходьків з України.

Неусвідомлений потяг українських козаків у бік Дону, вилившись, як побачимо далі, в їхні міцні позиції там у першій половині XVII ст., цілком відповідав уявленням традиційної еліти про природну східну межу Русі. Ба більше, для князів і шляхти з'являлася перспектива привести географію реально контрольованої території у відповідність із власними просторовими

⁵⁹ Докладніше про це див.: Там само. С. 373–389.

переконаваннями. Водночас утвердження на Дону суттєво зміцнювало б позиції Польсько-Литовської держави, а згодом Речі Посполитої з погляду жорсткого протиборства з Московією за домінування у Східній Європі. Високі шанси, які зберігалися упродовж першої половини XVI ст. для перетворення Дону на осідок українських козаків шляхом ідейної та організаційної підтримки їхніх стихійних порухів, відрізали б Москву від усього поясу майбутніх козацьких спільнот. Коли ж хаотичних зусиль козацького елемента з України не вистачило, щоб зробити Дон своїм осідком, відкрилося вікно можливостей для потужного впливу на донське козацтво, особливу спільноту зі строкатим етнічним субстратом. Донські козаки виробили специфічну ідентичність, базовану на усвідомленні себе особливим суспільним організмом, відмінним від усіх сусідів (з московитами включно). Донці культивували ідею самодостатності Війська Донського під віддаленим патронатом християнського володаря, не конче московського царя, й до 1670-х рр. рішуче протистояли спробам Москви накинати реальне підданство та втручатися у внутрішні справи Дону⁶⁰. На такому тлі, враховуючи ймовірне посередництво українських козаків, король Речі Посполитої мав непогані шанси претендувати навіть на роль віддаленого протектора Війська Донського. Події московської Смути й особливі стосунки донців з королевичем Владиславом слугують наочним підтвердженням цього⁶¹.

У разі реалізації подібних сценаріїв претензії українських козаків на межу свого простору по Дону діставали додаткову опору. Але ні традиційна українська еліта, ні Вільно з Варшавою не оцінили перспектив активного просування там своїх інтересів. Українські князі та шляхта спеціально не цікавилися донським регіоном ні в XVI, ні в першій половині XVII ст. Епізоди, пов'язані з перебуванням на Дону загонів князя Дмитра Вишневецького (1559–1560 рр.), і, згодом, князя Михайла Вишневецького в 1570 р., не впливали з концептуального осмислення українською елітою чи її частиною проблеми присутності українського сліду в регіоні. Працювали лише поточні військово-політичні міркування. Тож найбільше, на що спромоглося середовище української еліти, це двічі опосередковано спричинитися до накопчування в регіон козацьких хвиль з України, з яких певна кількість козаків стихійно осіла на Дону, а можливо, й на Волзі.

Слідом за українськими князями й шляхтою інертність демонструвала Варшава. Геополітичної потреби вкорінюватися на Дону вона не відчувала. Були занехаяні реальні можливості поєднати справу забезпечення своєї присутності в цьому регіоні з можливістю вивести пекучу козацьку проблему з

⁶⁰ Ширше про це, а також аналіз традиційної версії російської історіографії (донське козацтво – органічна складова московського соціуму) див.: *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 229–244.

⁶¹ *Брехуненко В.* Хотин 1621 і посередництво Війська Запорозького у військовій співпраці між Варшавою та донськими козаками // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. Lublin, 2021. Т. XVIII. No 3. S. 106–109.

глухого кута, куди її загнала цілковита несумісність поглядів шляхти та козаків на місце козацтва в становій ієрархії Речі Посполитої. Підтримавши стихійний потяг козаків у бік Дону й далі до Волги та Яїка, надавши їхньому осадженню там ознак державної політики, Варшава без особливих зусиль і видатків мала змогу спрямовувати найнеспокійнішу й найавантюрнішу частину козацтва на схід. Враховуючи хронічну дірявість Коронного Скарбу, об яку розбивалися всі небезсенсовні проекти вирішення козацького й татарського питань, дуже важлива обставина (якщо не найважливіша) полягала в тому, що підтримка східного напрямку діяльності козаків не вимагала значних коштів. Не розбалуване турботою спершу литовської, а згодом і польської влади козацтво задовольнилося б мінімальним. Важливим було й те, що на Дону осідали б переважно представники козацьких низів, як це простежується на прикладі реальних практик переливання людності між Україною та Донською землею в першій половині XVII ст. Випадки вкорінення на Дону вихідців з кола козацької старшини не відомі взагалі.

Опрацьовані наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у шляхетському середовищі Речі Посполитої концепції олюднення Запорожжя та дніпровського Лівобережжя не враховували ні зв'язків українських козаків з іншими козацтвами, ні можливість колонізувати східну частину Степу. Не порушували вони і проблеми східного кордону й реального контролю над територією, що простягалася на схід від Запорожжя. Так, увага київського католицького єпископа Й. Верещинського, перу якого належать кілька проектів розв'язання козацького питання⁶², не сягає далі Запорожжя та Придніпров'я. Про територію на дніпровському Лівобережжі для облаштування Ордену хрестоносців чи «задніпровського козацького князівства», або ж побудови чотирьох фортець Й. Верещинський говорить дуже обтічно: «на самому низу, за самими порогами», «на цих пустих шляхах» тощо⁶³. Водночас реалізація ідей єпископа не могла б не збудити з часом у середовищі осілої тут рухливої людності потягу до опанування східніших теренів, як стихійного, так і осмисленого. Показово, однак, що сам Й. Верещинський не припускав такої можливості, а відтак і не обговорював подібний зріз порушеної ним проблеми.

Аналогічні у своєму засновку підходи надibuємо в роздумах і теоретизуваннях П. Грабовського, Ш. Старовольського та К. Пальчовського⁶⁴. Ставлячи, приміром, річпосполитській еліті за приклад прагнення Московії здійснювати територіальну експансію по всьому периметру протистояння з ногайцями та кримськими татарами – від Волги до Перекопа, – П. Грабов-

⁶² Детальніше про ці проекти див.: *Сас П.* Політична культура українського суспільства... С. 259–280.

⁶³ *Wereszczyński J.* Droga rewna // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. Киев, 1858. Вып. 1. С. 10–11.

⁶⁴ *Grabowski P.* Polska niżna albo osada polska. Kraków, 1859; *Starowski S.* Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów petekopskich. Kraków, 1618; *Palczowski K.* O kozakach jeśli ich znosić czy nie: Diskurs. Kraków, 1618.

ський все ж не закликав Варшаву розробити й протиставити московській лінії власну політику опанування краю⁶⁵. Східна межа його «*Польщі нижньої*» не заходила далі обширів, визначених Й. Верещинським, а мета утворення пропонованої адміністративно-територіальної структури обмежувалася сферою ліквідації татарської загрози та погамуванням козаків⁶⁶. Схожу концепцію сповідував Ш. Старовольський: осадженими, на його думку, мали бути землі між Дністром і Дніпром⁶⁷. Автор давав собі раду у важливості міцно стати на узбережжі Чорного моря, демонстрував розуміння того, що ці землі колись належали київським князям, пропонував закласти – фортеці на Дністрівському лимані та біля Очакова⁶⁸. Однак оминув своєю увагою терени, розташовані на схід від Запорожжя.

Зрештою, найкрасномовніше ставлення польської еліти до проблеми Дону відтінює «Дискурс про знесення кримських татар і лігу з Москвою» С. Конєцпольського, поданий королю на зламі 1644–1645 рр. У своєму творі коронний гетьман розмірковував над проектом військової спілки з Москвою, спрямованої на оволодіння Кримом. Заради реалізації цього надзавдання С. Конєцпольський уважав за можливе навіть поступитися Москві територію самого Криму, а також землями, розташованими між Азовом і Перекопом⁶⁹. Навзамін цар мав породичатися з Яном Казимиром, надавши тому в домен певні волості, прилегли до московсько-річпосполитського кордону⁷⁰. Коли ж з'ясувалося, що ні Ян Казимир, ні його брат Кароль не зможуть бути учасниками такого політичного проекту, гетьман все одно не відступився від своєї головної ідеї – коштом територіальних поступок Москві на півдні схилити останню до коаліції з Варшавою, призначеної зруйнувати Кримський ханат. При цьому С. Конєцпольський добре усвідомлював ризикованість для Варшави пропонованого ним плану. Занепокоєння викликала в нього, насамперед, висока ймовірність того, що, опанувавши Приазов'я і Крим, Московія суттєво розширить горизонти використання татар проти Речі Посполитої, а також все навколишнє християнство «до себе притягне». Крім того, Москва отримає додаткові можливості затіснити контакти з українськими козаками, чим може скористатися для того, щоб відірвати від Речі Посполитої спершу козацтво, «а потім і всю Русь»⁷¹.

⁶⁵ Grabowski P. Polska niżna albo osada polska... S. 9.

⁶⁶ Там же. S. 12.

⁶⁷ Starowski S. Pobudka albo rada... S. 2 v.

⁶⁸ Див. спостереження В. Пилипенка (Пилипенко В. Українські землі у творчості Шимона Старовольського // Україна між Польщею та Росією. Матеріали науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) та 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / упор. Є. М. Луняк. Ніжин, 2016. С. 6–9).

⁶⁹ Korespondencja Koniecpolskich... S. 302.

⁷⁰ Там же. S. 705.

⁷¹ Там же. S. 705.

***

Виявившись єдиною силою, яка, сама того не усвідомлюючи, репрезентувала на Дону глибинні українські інтереси, козацтво в першій половині XVII ст. різко активізувалося на донському напрямку. Утім сталося це під впливом чинників, які випливали суто з потреб функціонування Війська Запорозького. Однак долучення ідейної підкладки у вигляді переконань щодо необхідності вкорінення на Дону українського сліду не помітно. Судячи з усього, козаків підштовхували винятково приземлені вигоди, які обіцяло використання Дону й донців. Передусім це була площина здобичництва на Степовому фронті й на морі. Згодом до неї додалися можливість включити донський чинник у розрахунки з приводу станових змагань зі шляхтою за місце в «народі руському»⁷². А проте, опосередковані наслідки козацьких зусиль, незалежно від мотивів, які рухали козаками, були прямо пов'язані з реалізацією на практиці панівних тоді в Речі Посполитій просторових уявлень про Дон як природну межу Русі. Адже відбулося зміцнення позицій українського козацтва безпосередньо на Дону, а також розпочалося поступове освоєння ним незалюдненої території між Нижнім Дніпром і Доном з виходом на узбережжя Азовського моря.

Роль відправного пункту в досягненні результатів відіграло в обох випадках переплетення фізичного й психологічного сліду від попередньої традиції участі українських козаків у донському козакотворенні, помножене на величезну кількісну перевагу Війська Запорозького над Військом Донським та іншими сусідніми козацькими спільнотами. Донське козацтво, як і волзьке, яцьке, терське, гребінське аж до кінця XVII ст., мало дуже обмежені людські ресурси. До середини XVII ст. чисельність донців не йшла в жодне порівняння з кількісними характеристиками Війська Запорозького. Українських козаків було кількаразово більше, ніж донських. До середини XVII ст. перевага була просто колосальною. За найоптимістичнішими підрахунками, найвища позначка, якої часами сягала кількість донців, становила 10 тис., а пересічно коливалася в межах 5–6 тис.⁷³. Військо ж Запорозьке вже в 1610-х рр. могло виставити понад 20 тис. душ лише для походу П. Сагайдачного на Москву, а на варшавському сеймі 1620 р. князі Збаразькі у своєму проєкті оборони проти турків передбачали залучити до 80 тис. козаків. У Хотинській війні взяло участь 45–47 тис. українських козаків, ще понад 5–6 тис. перебувало на морі. А в 1646 р. Владислав IV передбачав залучити до майбутньої війни з Туреччиною до 100 тис. козаків⁷⁴.

⁷² Детальніше про мотиви загіснення стосунків українських козаків з Доном див.: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном... С. 117–122.

⁷³ *Куц О. Ю.* Донское казачество в период от взятия Азова до выступления Степана Разина (1637–1667). Санкт-Петербург, 2009. С. 268.

⁷⁴ Спостереження над чисельністю українського козацтва в першій половині XVII ст. див.: *Бре-хуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 162–163.

Якщо в Україні сушили голови над тим, як запобігти неконтрольованому зростанню козацьких лав, то на Дону – навпаки: як звабити охочих. Донські станиці, повертаючись з Москви, намагалися вербувати посадських, селян та інші низові категорії мешканців московського прикордоння. Після ж Азовського сидіння 1641 р., коли донці ослабли настільки, що відчували загрозу бути знищеними татарами, проблемою поповнення Війська Донського перейнялася навіть Москва, організувавши спеціальні набори на прикордонні, зокрема й заохочуючи до переселення на Дон вихідців з України⁷⁵.

Лише в другій половині XVII ст., у зв'язку з тим, що більша частина українських козаків зосередилася на справах Гетьманщини, а освоєння прилеглого до Запорозжя Степу опинилося переважно в руках низовиків-запорозжців, перекіс між прямими претендентами на простір уже не був таким різючим. Чисельність донців сягнула 15 тис. козаків, а на початку XVIII ст. – 30 тис⁷⁶. Але загальний розклад сил це не змінило. Відгомін попередньої переваги, утілений на той час уже в реальні просторові наслідки, стабільно працював на користь запорожців. Як буде показано далі, запорозькі козаки почувалися лідерами освоєння величезного регіону й відповідно себе поводили: вони відкрито, на рівні письмових вимог, претендували на увесь простір аж до Дону.

Явна кількісна перевага Війська Запорозького, органічно переклавшись на куди більший, ніж у донців, масштаб військової та суспільної потуги, вивела його в лідери українсько-донських відносин. Голос донського козацтва звучав підпорядковано. Крім різних обріїв впливу в конкуренції з мусульманськими сусідами, це виразно проявилось в особливостях статусу козаків-приходьків з України на території Донської землі. Заодно в ньому опосередковано відбилися також уявлення українського козацтва про оптимальні територіальні межі своєї прямої присутності.

На Дону українські козаки могли селитися не лише в містечках донських козаків, а й окремо, утворюючи свої анклави, очолювані власними отаманами. У 1622 р., зокрема, як звідомлювали Посольський приказ московські послы до Туреччини Іван Кондирев і Тихон Бормосов, українських козаків *«прийшло на Дон тисяча чоловік з жінками та дітьми, а з ними всілякого майна 80 возів; і приїжджають черкаси на Дон на життя і юрти собі будуть осібно, й отамани в них, черкасів, свої»*⁷⁷. Відомі імена декого з таких отаманів – Яків Шаховничий, Шило, Олексій Шафран, Матяш⁷⁸. У 1650 р. донці самі не дозволили запорожцям, які прибули з України, осісти в себе, у Війську, а веліли *«стати осібно на іншому острові нижче Черкаська»*⁷⁹. Українські козаки могли брати участь у донському колі, проте, скоріше всього, були позбавлені права обирати військового отамана⁸⁰.

⁷⁵ Див.: Там само. С. 162–163.

⁷⁶ История Дона с древнейших времен до падения крепостного права. Ростов-на-Дону, 1973. С. 153.

⁷⁷ РГАДА. Ф. 89. 1622. № 1. Л. 73.

⁷⁸ Воссоединение Украины с Россией... Т. 1. С. 70, 204; Документи російських архівів... С. 76.

⁷⁹ РИБ. Санкт-Петербург, 1913. Т. XXIX. Стб. 496.

⁸⁰ Ширше про правовий статус українських козаків на Дону див.: Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 211–220.

Ще одним важливим чинником стала буденність тривалого перебування на Дону козацьких ватаг з України зі збереженням своєї ідентичності. Донці оперували поняттям «старі черкаси». Під нього потрапляли українські козаки, які проживали на Дону по кілька років. Виявлені випадки подають від 5 до 18 років. Проте «одонщення» відбувалося дуже повільно. Приміром, полковник Олексій Шафран «не зумів» остаточно прибитися до донського берега за майже 20-річчя й усвідомлював себе українським козаком. Свою тотожність засвідчив на допитах у Валуйках⁸¹. Попри тривале перебування на Дону і навіть заведення тут родин, українські прихоськи ще дуже довго зберігали свою ідентичність, трактувалися і донцями, і сторонніми чинниками як власне українські козаки – «черкаси»⁸². Повільні темпи асиміляції виступають вагомим додатковим показником лідерства саме українських козаків в українсько-донських стосунках.

Уявлення запорожців стосовно Донської землі добре відфільтровує їхнє ставлення до Азова, коли фортеця перейшла в 1637 р. до козацьких рук після успішної облоги, під час якої саме українським козакам належав основний внесок⁸³. Навесні 1638 р., коли в Азові чисельність українських козаків – за оцінками самого Війська Донського, 10 тис. душ – зашкалювала, вони почували себе настільки впевнено, що наважилися на бунт з метою «володіти й жити в місті осібно»⁸⁴. Інакше кажучи, замахнулися на закріплення за собою певної частини захопленого міста. Донці придушили заколот. Українські козаки навіть втратили свого отамана Матяша і «стали в усьому слухняні». На запитання дяків Посольського приказу, чи чекати від них якоїсь сваволі в майбутньому, отаман донської військової станиці Михайло Татарин відповів негативно, обіцяючи водночас, що інакше донські козаки «ім Військом мовчати не будуть і з ними справляться»⁸⁵.

Однак донський отаман помилився. У 1642 р. ситуація ледве не повторилася. Донці знову побоювалися, що українські козаки взагалі стануть володарями фортеці. Астраханський син боярський Іван Суслов так про це говорив у Посольському приказі: «А нині в Азові донських козаків і запорозьких черкас з тисячу двісті, а більша половина в Азові запорозьких черкас. І донські козаки від черкас бояться, що їх в Азові збільшилося, щоб їх, козаків, черкаси не побили»⁸⁶. Залишається лише додати, що нічого подібного не до-

⁸⁰ Ширше про правовий статус українських козаків на Дону див.: Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 211–220.

⁸¹ О. Шафран говорив про себе як про запорозького полковника (допитові свідчення Олексія Шафрана, 1626 р., Москва // Воссоєдинение Украины с Россией... Т. 1. С. 70).

⁸² Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 211–214.

⁸³ Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Азовом у першій половині XVII ст. // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. Дніпропетровськ, 1998. С. 118–120.

⁸⁴ Воссоєдинение Украины с Россией... Т. 1. С. 204.

⁸⁵ Там же. С. 204.

⁸⁶ Допитові свідчення астраханця Івана Суслова, 1642 р., Москва (РГАДА. Ф. 127. 1642. № 1. Л. 135).

зволяли собі нечисленні донські приходьки на Запорожжя. Донські загони з'являлися тут украй рідко й лише на короткий час. Здебільшого вони запливали в гирло Дніпра після морського походу й відразу лаштувалися на Січі до повернення на Дон.

Насамкінець, не виявлено жодного випадку, коли б донці наважувалися нападати на козацькі поселення на Запорожжі, тоді як українські козаки періодично шарпали донські містечка (1589, 1592, 1595, 1614, 1628, 1632–1633, 1644, 1646–1647 рр.) або напали на донські станиці, які рухалися до Москви (1628, 1631, 1644–1647 рр.). Подеколи навідниками були самі донські козаки. У 1616 р. Військо Донське побоювалося нападу запорожців⁸⁷. На початку 1640-х рр. активність українських козаків настільки зросла, що вони могли блокувати Дон від московського прикордоння в розрахунку поживитися добром купців. У 1644 р. донський козак Юрій Марчков говорив воронезькому воєводі, що *«бачив – стоять черкаси по обидва боки річки Дону [...] і ті торгові люди стоять в козацькому містечку в Решетові, бо їм від черкас уверх річкою Доном пройти неможливо»*⁸⁸.

Така канва стосунку українських козаків до Дону однозначно промовляє не лише про лідерство Війська Запорозького у двосторонніх взаєминах, а й про те, що в уявленнях українського козацтва територія Донської землі належала до сфери їхнього впливу. Найімовірніше, українські козаки не наважилися б виокремлювати для себе частину Азова чи перехоплювати собі все місто, якби, окрім банальної кількісної переваги над донцями, подумки не вписували терени Війська Донського до одного із Запорожжям простору. Періодично донці навіть побоювалися надмірного засилля на своїй території українських козаків. Пізніші уявлення про природний східний кордон Вольностей Війська Запорозького Низового по Дону могли жититися саме прикладами закладення тут українськими козаками своїх осідків у XVI – першій половині XVII ст.

Водночас поведінкові стратегії українського козацтва на Дону віддзеркалюють також тотальне домінування Війська Запорозького і в поясі між Дніпром і Доном. Уособленням цього став перебіг двох основних процесів, які працювали на освоєння території: постійні переміщення ватаг українських козаків між Запорожжям і Доном та активне здобичництво на цих теренах. В обох ділянках голосу донців майже не чути, що автоматично виводить їх із гри. На тлі того, що московські, польські та донські джерела наповнені інформацією про численні факти появи на Дону загонів українських козаків, вдалося виявити лише шість випадків, коли окремі невеликі групи донців опинялися в Україні. Першого разу це сталося напередодні та

⁸⁷ Докладніше див.: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном... С. 113–114, 131–132, 197–198, 232.

⁸⁸ Відписка воронезького воєводи Івана Колтовського, 26 липня 1644 р., Воронеж (РГАДА. Ф. 210. Белгородский стол. Стб. 189. Л. 289).

під час Хотинської війни, коли до 700 донців вирушило в Україну для участі у військових діях⁸⁹. У 1625 р. на Запорожжя вимушено повернулася після морського походу партія українських та донських козаків, оскільки потрапила у штурм⁹⁰. Через шість років після морського походу на Запорожжя прибилася найчисельніша група учасників – близько 1500 чоловік. П'ятсот із них зазимувало⁹¹. У 1641 р. стався аналогічний випадок: невелика донська флотилія на п'яти стругах, яку очолював український козак, полковник Миско Таран, повернулася в гирло Дніпра, бо турки перекрили шлях до Дону⁹². А в 1643 р. у Дніпро увійшло 14 човнів донців, також не змігши пробитися на Дон⁹³. В останніх двох випадках донські козаки постраждали від залог, які після Ординації 1638 р. контролювали Запорожжя.

Натомість українські козаки курсували між Січчю і Доном постійно, використовуючи Донську землю головню для двох цілей: морські походи та перечікування репресій після поразки козацьких повстань. Починаючи з 1617 р., відколи занепадає внутрішньо московський театр застосування козацьких військових зусиль, ледве знайдеться рік без появи на Дону численних ватаг з України. В окремі роки рахунок приходьків ішов на тисячі. Бодай кілька промовистих прикладів: у 1617 р. на Дон після морського походу припливло 2 000 козаків на чолі з отаманом Сидором Єрмаковим, 1622 р. знову до 2 000 козаків під орудою відомого полковника Федора Пирського висунулося у верхів'я р. Міус, 1624 р. тільки на море вибралося з Дону 500 українських козаків на чолі з отаманом Шилом. У наступному році на Дон з'явилося щонайменше 1500 українських козаків, у червні 1630 р. – 500, у 1634 р. – понад 2000. У 1636 р. налічувалося *«запорозьких черкас на Дону тисяча чоловік і більше, а на Дон черкаси ідуть станицями»*. Під час знаменитого штурму Азова 1637 р. в об'єднаному козацькому війську налічувалося до 4 000 українських козаків, а в 1638 р. у фортеці їх перебувало 10 000⁹⁴. Берестейський староста Гедеон Тризна 11 липня 1638 р. писав до литовського канцлера Льва Сапіги, що *«козаки, покинувши Запорожжя, пішли на Дон до донців; залишилася тільки частина, шість тисяч на чолі зі своїм гетьманом, на сторожі Речі Посполитої»*⁹⁵. Віленський воєвода Януш

⁸⁹ Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном... С. 143–144.

⁹⁰ Там само. С. 164.

⁹¹ Там само. С. 185.

⁹² Допитові свідчення донського козака Юрія Марчкова, 15 жовтня 1641 р., Москва // РИБ. Т. XXIV. Стб. 252–254.

⁹³ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... S. 635, 641–642.

⁹⁴ Про курсування українських козаків на Дон див.: Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном... С. 97, 140–141, 145–149, 181–182, 186–189, 203–205, 209–210, 213–233. Див. також: відписка воронезького воєводи Обросима Лодиженського, 20 квітня 1624 р., Воронеж (РГАДА. Ф. 210. Приказной стол. Стб. 12. Л. 87); відписка валуйського воєводи Олексія Лазарева, 10 квітня 1636 р., Валуйки (РГАДА. Ф. 210. Белгородский стол. Стб. 64. Л. 47).

⁹⁵ Biblioteka Narodowa. Księga akcesyjna 6564. № 29.

Радзивіл 7 липня 1649 р. занотував у своєму діаріуші, що «5000 козаків, які по Кумейській [поразці] відійшли були до Москви і мешкали на Дону, попри заборону царя, пішли до Хмельницького»⁹⁶.

***

Ще одним чинником, який відображав домінування українських козаків у поясі Нижнє Придніров'я – Дон, було їхнє активне здобичництво, розпочинаючи з останніх десятиліть XVI ст., тоді як донські козаки самотужки не спромоглися налагодити там подібні промисли. Територіальне охоплення здобичництва донців було значно вужчим. Спеціалізувалися вони лише на суходільних операціях навколо Азова, проти ногайців різних колін та на Волзі. Західніше Молочних Вод руки донських козаків практично не доходили. Самостійно лише одного разу донські козаки вибиралися до Перекопа (1641 р.), та й то лише за «язиками»⁹⁷. Між Сіверським Донцем і Дніпром займалися здобичництвом украї рідко, що відтінювало повну перевагу там збройних промислів українських козаків. Фактично виявлено лише один випадок, коли ватага донців опинилася в пошуках ногайців «на ріці Самарі до Дніпра близько» (1638 р.)⁹⁸, тоді як українські козаки систематично створювали напругу на більшій частині території. Їх можна було надібати всюди: на посольських шляхах, у верхів'ях Самари, Орелі, Торця, на московському прикордонні, на Азовському узбережжі (особливо обабіч р. Міус та на Молочних водах), під Азовом. Добиралися й до Волги та до Мордві.

З 1570-х рр. здобичництво українських козаків на схід від Дніпра зосереджується по Сіверському Дінцю та Середньому Дону, руйнуючи слабкі спроби Московії окреслити свої інтереси в краї. Вона бурхливо відреагувала на те, що розбійництво підданих Речі Посполитої набуло доти небаченого розмаху. Уже в 1571 р. Москва, щойно налагодивши на своїх південних рубежах сторожову службу, мусила наказати не доходити до р. Коломак, оскільки «на Коломаки приходять канівські черкаси і сторожів громлять»⁹⁹. А чого варті були такі козацькі акції, як спалення Воронежа (1590 р.)¹⁰⁰, наїзд на московське посольство до Туреччини Григорія Нащокіна (1592 р.)¹⁰¹. Напади козаків на московське прикордоння, посольства і навіть на донські міс-

⁹⁶ Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1655 / oprac. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawroń, K. Kossarzewski, P. Kroll, A. Majewski, D. Milewski. Warszawa, 2019. S. 71.

⁹⁷ Про цей похід див.: *Мициков Н. А.* Донское казачество в эпоху позднего средневековья (до 1671 года). Ростов-на-Дону, 1998. С. 384.

⁹⁸ *Куц О. Ю.* Донское казачество... С. 357.

⁹⁹ *Папков А. Н.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). Белгород, 2004, С. 88.

¹⁰⁰ Воронежом українські козаки оволоділи спільно з донцями. Детальніше про це див.: *Антилов Г. Н.* Новые документы о России... С. 81–82.

¹⁰¹ Див. хоча б: *Сухоруков В. Д.* Историческое описание земли Войска Донского. Новочеркасск, 1877. Т. I. С. 70.

течка стали такими частими, що Посольський приказ виносить цю проблему на дипломатичний рівень, включаючи факти козацького розбійництва до «Списку образ», який посольство Афанасія Рязанова передало польській стороні в 1596 р.¹⁰² Крім того, у 1588–1590 рр., московські порубіжні воеводи з власної ініціативи, а також за наказами царя зверталися до прикордонних урядників Речі Посполитої зі скаргами на козацьке розбійництво та вимогами припинити ці практики¹⁰³. Особливе занепокоєння викликало в Москві те, що до розростання масштабів «*козацького злодійства*» у Степу доклали рук річпосполитські прикордонні урядники, як-то: черкаський староста князь Олександр Вишневецький, остерський староста Лаврін Ратомський, лубенський управитель Семен Лико. У 1592 р., коли в Україні саме розгоралося полум'я першої козацької війни, до Посольського приказу просочилася інформація, що перші двоє, а також київський біскуп Йосип Верещинський, намагалися перемкнути увагу козаків з українських подій на перспективне спустошення московського прикордоння¹⁰⁴.

Оцінюючи козацьке здобичництво, В. Загорівський прямо співвідносив його вплив з проблемою опанування території. Дослідник слушно припускав, що, беручись у тім часі до осадження міст на прикордонні, Москва, крім усього, прагнула не допустити одноосібного вкорінення там чужинців-козаків. З такого пункту бачення видається правомірним рахувати за один із мотивів заснування, скажімо, Воронежа (1586 р.) «*необхідність міцної фіксації придонської частини Поля за Росією у зв'язку з появою там у 1585 р. польсько-литовських військових загонів (черкас)*»¹⁰⁵.

Від середини 80-х рр. XVI ст. Москва вже була вимушена вдаватися до спорядження на «*злодійських черкас*» спеціальних експедицій. У 1585 р. після того, як українські козаки вчинили напад на московську польову сторожу неподалік впадіння р. Багатий Затон у Дон, цар вислав воеводу Фому Бутурліна та Юрія Булгакова «*для черкас, щоб їх з Дону зігнати*»¹⁰⁶. У 1589 р., після появи біля гирла Самари шестисот українських козаків на чолі з Матвієм Федоровим, цар Федір організує спеціальну експедицію на чолі з Афанасієм Зинов'євим. Останній мав набрати козаків і дітей боярських у Чернігові, Стародубі, Брянську й вирушати на Сіверський Донець та Оскол для пошуку здобичників і для з'ясування справжньої мети появи загону М. Федорова. Якби М. Федоров мірився відбивати татарський напад, належало стати пліч-о-пліч, якщо набігу не буде, то спільними зусиллями громити ватаги розбійників. А тоді, коли б М. Федоров зі своїми козаками «*донських козаків розпочнуть з Дінця збивати*», слід було не допустити цього¹⁰⁷. А отже,

¹⁰² Анпилогов Г. Н. Новые документы о России... С. 81.

¹⁰³ Папков А. Н. Порубежье Российского царства... С. 102–103.

¹⁰⁴ Леп'явко С. Козацькі війни XVI століття в Україні. Чернігів, 1996. С. 67–68.

¹⁰⁵ Загорівський В. П. История вхождения Центрального Черноземья... С. 202.

¹⁰⁶ Там же. С. 195.

¹⁰⁷ Леп'явко С. Козацькі війни... С. 62–63.

Москва переймалася тим, що українські козаки можуть реально вкорінитися на Сіверському Дінці.

Епізод, пов'язаний з московським напрямком діяльності ватаги М. Федорова, не був поодиноким. Зокрема, в тому ж таки 1589 р. на цю стежку став козак Василь Андреев, який то шарпав разом із загоном отамана Євлашова містечка донських козаків, то наймався на царську службу¹⁰⁸. У першій половині XVII ст. здобичництво українських козаків у Степу лише посилювалося. Вони не тільки нападали на посольства, населені пункти, ухадників з московського прикордоння, а й принагідно – на військові сторожі, як це трапилося в 1627 та в 1631 рр. Фактів можна наводити чимало¹⁰⁹. Багато з них були дуже голосними, коли напади чинили загонами по 900–2 000 чол., як це сталося, приміром, у 1622 р., коли полковник Федір Пирський мав на р. Міус під своєю рукою 2 000 козаків; у 1642 р., коли під керівництвом Івана Богуна та Семена Забуського у Степу орудувало 900 козаків; у 1545 р., коли С. Забуський спромігся сформувати загін із 1 500 чол.¹¹⁰. Особливо зросла козацька активність після поразки повстання 1637–1638 рр. Доходили козаки навіть до Середнього і Нижнього Поволжя. Зокрема, у 1645 р. «були вони у злодійстві в Мордві, в Шацьких і в Олотарських місцях»¹¹¹. Тобто козаки суттєво розширили зону своєї присутності. Важливим фактором під цим кутом була наявність у них ще однієї точки опори на Дону як плацдарму для здобичництва у Степу.

Москва та московські воеводи на місцях оцінювали небезпеки від козацьких набігів дуже високо. У 1620–1630-х рр. польові сторожі, як і в кінці XVI ст., мали стерегти від нападів «татар і злодійських черкас»¹¹². Крім того, цар намагався унеможливити контакти українського козацтва з Військом Донським, добре розуміючи роль Дону для здобичництва приходьків з України¹¹³. А. Папков влучно підмітив, що московське прикордоння більше страждало від українського козацтва, ніж від татар, бо останні, на відміну від козаків, не руйнували міст і фортець¹¹⁴.

Зрештою, козацькими руками здійснювалися найрішучіші (аж до готовності застосувати зброю) заходи із закріплення за Річчю Посполитою території в тих районах лісостепової Сіверщини, які здавна намагалися освоїти порубіжні московські воеводи. Зокрема, у 1626 р. на південній Путьвльщині козаки були використані для того, щоб осадити на старому горо-

¹⁰⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. IV. Т. 7. С. 281.

¹⁰⁹ Фактологічний бік справи див.: Папков А. И. Порубежье Российского царства... С. 130–195; Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна // Україна в минулому. Київ; Львів, 1992. Вип. II. С. 72–75.

¹¹⁰ Див.: Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном... С. 146, 232.

¹¹¹ Цит. за: Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна. С. 75.

¹¹² Папков А. И. Порубежье Российского царства... С. 131–133.

¹¹³ Про ставлення Московії до взаємин українських та донських козаків див.: Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном... С. 151–153, 178–180, 194–197, 201–202.

¹¹⁴ Папков А. И. Порубежье Российского царства... С. 116–117.

дищі Гадяч. Понад тисяча їх під орудою полковника Федора Пирського та Яцька Засульського висунулася сюди для закладення опорного пункту, але пізніше не витримали наступу півтисячного московського загону з Путивля. У 1647 р. тільки по Ворсклі навколо московських містечок Вольнова і Хотмизька московити виявили 30 пасік, закладених вихідцями з України¹¹⁵.

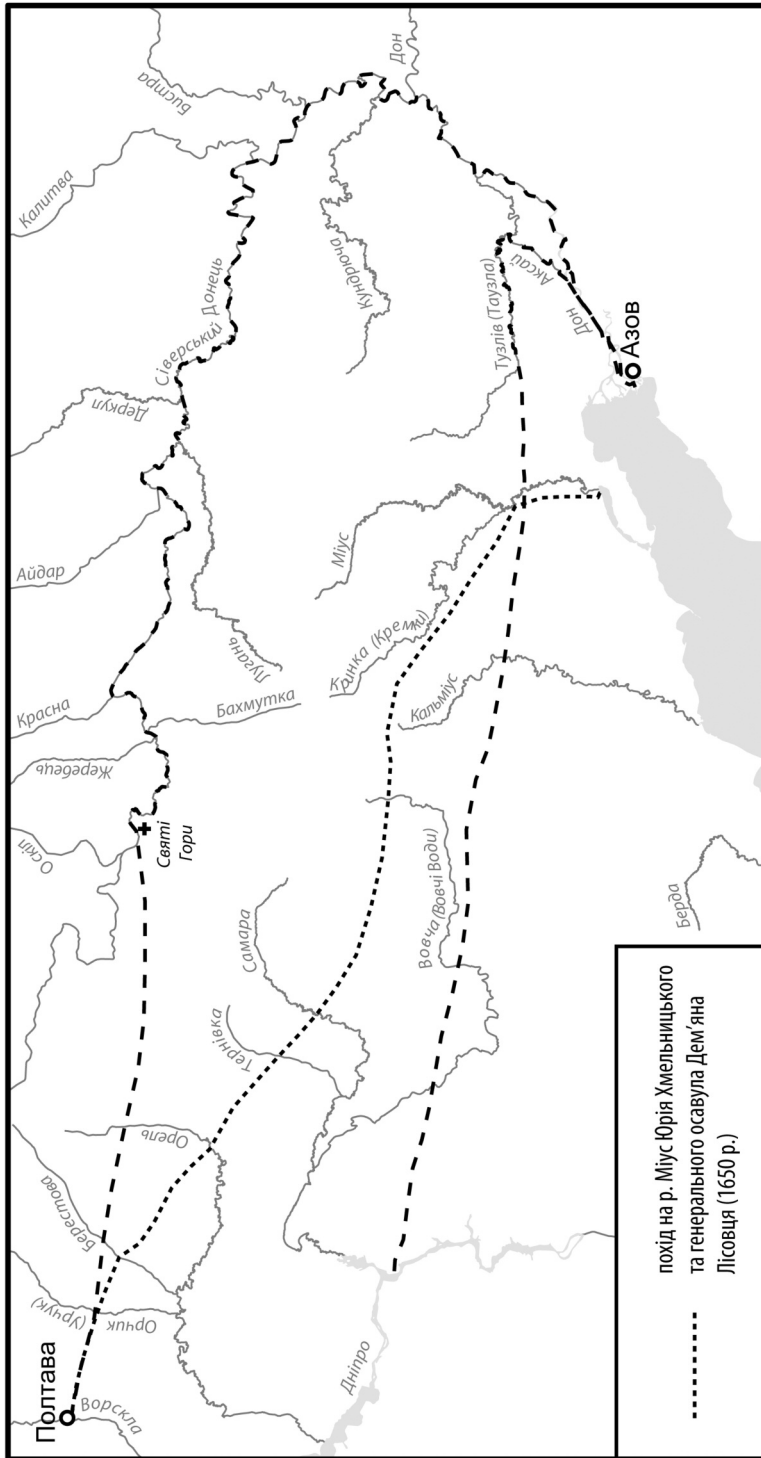
Аж до XVIII ст. донці перебували в глибокій тіні українських козаків навіть у ближчій до Донської землі частині Степу, не маючи змоги впливати на їхні заходи. Тільки в часи Підпільненської Січі Військо Донське, опираючись на підтримку Петербурга, відчує спроможність до результативних територіальних суперечок з Військом Запорозьким Низовим за свій західний кордон. Та й то реальні практики різко розходилися з кордонами, офіційно проголошеними імперським центром. Але, мабуть, найкращою ілюстрацією визнання донцями переваги українських козаків у регіоні між Дніпром і Доном є відписка астраханського воєводи Б. Рєпніна від 27 вересня 1644 р., у якій повідомлялося про те, що Військо Донське було змушене надіслати на Січ посланців у зв'язку з надмірним військовим здобичництвом на посольському шляху, що вів з Московії до Криму. Активність українських козаків так надокучила, що не те, що Москва, а навіть донці дорікали їм, пропонуючи альтернативу. Як писав згаданий воєвода, Військо Донське передавало листовно й усно через своїх посланців, щоб *«вони, запорожці, від того відмовилися, по дорогах не їздили і, зібравшись з ними, донськими козаками, того не робили. А якщо запорожці захочуть жити з ними на Дону, і вони б ішли до них на Дон та здобувалися з козаками разом»*¹¹⁶. Тобто запропонована донськими козаками альтернатива не передбачала доведення переважного права Війська Донського на здобичництво у придонському Степу. Натомість донці були ладні зробити Дон територією переселення українських козаків. А отже, фактично визнавалася повна перевага останніх у поясі між Дніпром і Доном.

Переміщення козацьких загонів з різною метою на Дон вистеляли, поруч із здобичництвом, дорогу до перших практик з освоєння краю. Великі відстані та логіка переходів провокували неминучу появу на шляху проміжних стоянок. Зрозуміло, що влаштовували їх у найвигідніших місцях. З часом такі пункти мали великі шанси перерости в поселення. Аналогічні процеси провокувало й використання українськими козаками річки Міус для організації морських походів та для повернення з моря.

Між Запорозжям і Доном існувало кілька маршрутів. Основний із них добре описав уже згадуваний Олексій Шафран (заблукавши, він вийшов до Валуйок). За словами валуйського воєводи, який розпитував запорозького полковника, підозрюючи того в злих намірах, козаки *«з Дону в Запороги, що*

¹¹⁵ Кулаковський П. Колонізаційна діяльність Конєцпольських... С. 502; Папков А. И. Порубежье Российского государства... С. 141–142, 196–197.

¹¹⁶ РГАДА. Ф. 127. 1944. № 1. Л. 173–174.

Маршрути курсування українських козаків між Україною та Доном

із Запорозів на Дон ходять степом, а Дінця не лазять, не займаючи Дінця, на Кальміус та на Мох, а Дінця не лазять. А вони прийшли до Валуйок і вже на Донець лізли, а якщо на Донець лізли, значить їхали не на Запороги, а на Валуйки»¹¹⁷. Намагаючись спростувати звинувачення, О. Шафран відповів:

«І як вони пішли з козацьких містечок і перелізли ту річку Оксай, яка прийшла з поля і впала в Таузлу, а Таузла – в Дон під козацькі містечка, і вони, перевізшись Аксай, пішли вгору по Таузлі і йшли Таузлою 3 дні. І, покинувши Таузлу справа, пішли степом вліво і прийшли на Кальміус. І як прийшли на Кальміус, і тут степ погорів, шляхів не знати. І вони йшли тим горілим степом день і ніч і найшли шлях, і подумали, що той шлях з Вовчих Вод, яким козаки возять липи в Кальміус, які ходять на море. І вони тим шляхом, думали, пішли до Вовчих Вод, а від Вовчих Вод до Дніпра вже близько»¹¹⁸.

Про подібний маршрут веде мову в 1650 р. у своєму статейному списку московський посланець до Богдана Хмельницького Григорій Унковський. При цьому, описуючи похід на р. Міус війська під орудою Юрія Хмельницького та генерального осавула Дем'яна Лісовця, де воно мало очікувати на татар, посланець подав інформацію про шлях не із Запорожжя, а з Полтави: «... а йшли вони з Полтави на Урчук, на Берестову, на Орель, на Самару, на Вовчі Води, на Ведмежі Води, на Тернівку та на Колиш, на Кремки, на Міус, а на Міусі стояли два тижні»¹¹⁹.

Крім того, існував маршрут по Сіверському Дінцю. Сюди козаки прибували із Самари та Вовчої степом, а далі спускалися річкою мимо Святих гір до впадіння Дінця в Дон. Першим відрізком цього шляху постійно користувалися ватаги, які займалися здобичництвом на посольському шляху з Московії до Криму та на торських соляних промислах. Але дуже часто ходили й ті, хто мав намір дістатися Дону. Якраз завдяки тому, що Святогірський монастир був одним із пунктів на маршруті, збереглося чимало свідчень тамтешніх монахів про курсування козаків між Дніпром і Доном. Так, у 1622 р. ченці кілька разів повідомляли про появу біля монастиря козаків, які прямували на Дон¹²⁰. У 1625 р. московський посланець Григорій Волконський писав, що «1 липня йшли з Дону річкою Дінцем мимо Святих гір в Литву (Україну. – Авт.) черкаси 41 чол., а везуть з собою ясирів, литовських (українських. – Авт.) жінок та хлопців 3 чоловіка»¹²¹. Інший подібний приклад: 3 червня 1641 р. валуйський воевода Федір Герасимов повідомляв, що на Боровському перевозі через Сіверський Донець «кримського царевича з кримськими людьми громили запорозькі черкаси отаман Іванець з товаришами сорок п'ять чоловік, а йшли, государ, ті черкаси з

¹¹⁷ Допитові свідчення запорозького полковника Олексія Шафрана, 1626 р., Москва // Воссоєдінення України с Росією... Т. I. С. 70–71.

¹¹⁸ Там же. С. 71.

¹¹⁹ Воссоєдінення України с Росією... Т. II. С. 444.

¹²⁰ Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном... С. 149.

¹²¹ РГАДА. Ф. 123. 1625. № 4. Л. 20.

*Литви рікою Сіверським Дінцем суднами на Дон»*¹²². У 1641 р. українські козаки цим маршрутом супроводжували з України до Азова посланця від короля Владислава IV вірменина Мануйла:

«І він їхав до Києва, а з Києва на Переяслав, а з Переяслава на Миргород, а з Миргорода на Полтаву, а з Полтави проводили його запорозькі черкаси 40 чоловік полем до Святих гір, а зі Святих гір супроводжувальників і коней він відпустив назад на Полтаву, і у Святих горах в черкасів купив струг, і поїхав на низ рікою Сіверським Дінцем, а з ним був пахолок, і по дорозі на Дінці той пахолок помер, а він приїхав в Азов один»¹²³.

Стоянок на кожному зі шляхів мусило бути чимало, враховуючи, що на подорож слід було витратити багато часу. Донські козаки у 1639 р. оцінювали тривалість сухопутної дороги з пониззя Дону до Дніпра і Самари в 10 діб, і то, як вони писали, «швидкою їздою»¹²⁴. Відповідно з часом мало сформуватися понад 10 стоянок. Тим паче, що саме на Нижній Дон концентрувалися основні допливи українських козаків, і маршрут сюди був особливо популярним. Так само до появи стоянок та тимчасових поселень підштовхували і здобичницькі практики українського козацтва. Про останні в історіографії вже мовилося чимало¹²⁵. Навряд чи тут варто перераховувати або доповнювати список козацьких нападів на посольства чи купців.

Московські джерела 1620–1630-х рр. уже фіксують безпосередньо появу козацьких стоянок, а також те, що козацькі загони починають подовгу стояти на Сіверському Дінці. Починає прикладатися поняття «живуть». Воно увійшло до кола аргументів, за допомогою яких московські послі мали обґрунтовувати перед кримськими чинниками будівництво фортець на прикордонні: «... литовські черкаси, приходячи з Дніпра та з литовських містечок, живуть на Полі й по Дінцю, і по Осколу, та по інших річках і послів громлять, і б'ють»¹²⁶. У 1623 р. священник Осип Зелений повідомляв у Валуйках, що козаки з Дінця на Торі «в багатьох місцях знаходили черкаські стани»¹²⁷. Про масштаби та ареал перебування козаків промовисто свідчить бодай епізод із 1623 р., коли гінець від московських послів у Криму Андрій Ситников говорив валуйському воєводі В. Ляпунову:

«І як вони, їдучи з Криму, були біля Молочних Вод на Овечому броді, і їх запорозькі черкаси взяли в полон. А був він у черкас два дні і дві ночі, а на

¹²² Там же. Ф. 210. Белгородский стол. Стб. 111. Л. 159.

¹²³ Допитові свідчення донського козака Онисима Никифорова, липень 1641 р., Москва (РГАДА. Ф. 210. Приказной стол. Стб. 152. Л. 16–17).

¹²⁴ Там же. Ф. 127. 1639. № 1. Л. 15.

¹²⁵ Див. хоча б: *Загоровский В. П.* История вхождения Центрального Черноземья... С. 195–202; *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів, 1999. С. 186–188; *Панков А. И.* Порубежье Российского государства... С. 88–108, 133–140, 143–151, 176–195; *Флора Б.* Молоді роки Івана Богуня. С. 71–78.

¹²⁶ РГАДА. Ф. 123. 1625. № 7. Л. 110.

¹²⁷ Допитові свідчення священника Осипа Зеленого, 22 травня 1623 р., Валуйки (РГАДА. Ф. 123. 1623. № 2. Л. 64).

третій день від черкас пішов. А татарин Демкул Ботий і тлумач Гаврило залишилися у черкас зв'язаними. І він, Андрій, сказав, що стоять черкаси на Молочних Водах сімсот чоловік. І ті ж черкаси говорили, що у верхів'ї Тору черкас стоїть вісімсот чоловік. А очікувати їм кримської розміни»¹²⁸.

Важливим поштовхом для освоєння краю стало використання козаками річок Міус та Дон для морських походів. У першій половині XVII ст. цей чинник було задіяно на всіх можливих напрямках: організація самостійних та спільних з донцями походів з Дону; повернення з моря через обидві річки; будівництво чайок. На особливу увагу заслуговує виявлена згадка про те, що в 1624 р. запорозькі козаки майстрували судна на Тору. Приказний запис, зроблений у Білгородському столі Розрядного приказу, повідомляє, що *«біля Святих гір стоять черкаси двісті чоловік і на Тору роблять судна, а говорять черкаси, що вони хочуть іти на Дон»*¹²⁹. Навряд чи це був одиничний випадок. Налагодження ж (бодай і нерегулярного) виробництва човнів на Тору, а можливо, і в інших місцях прямо свідчить про початок господарського освоєння краю.

Аналогічну ситуацію провокувало й використання українськими козаками р. Міус для повернення з моря. Щонайпізніше в кінці 1630-х рр. це привело до появи поселень, нехай і тимчасових, у пониззі цієї річки. Астраханець син боярський Іван Суслов, який відвідав Азов у листопаді 1639 р., коли фортеця перебувала в козацьких руках, описав це так: *«А в Азові нині козаків і запорозьких черкас всього з шістьсот чоловік, та по ріці Міусу в юртах живуть для зимового часу запорозьких козаків з двісті. А до зими вони жили в Азові, а на весну ті запорозькі черкаси будуть в Азові ж»*¹³⁰. Видається, що для того, аби козаки надали перевагу зимівлі не за фортечними мурами Азова, не в сусідніх донських містечках, а на р. Міусі, потрібно було, щоб ці місця їм були принаймні добре знайомі й частково обжиті. Адже на Міусі було куди небезпечніше. Приміром, у 1637 р., коли після морського походу в річку увійшло п'ять чайок, на березі, *«на тих запорозьких черкас наїхавши, кримські люди багатьох побили»*¹³¹.

У підсумку доробок українських козаків першої половини XVII ст. заклав траєкторію для подальшого освоєння теренів між Нижнім Придніпров'ям і Доном. Було створено і ментальні, і практичні передумови не лише для формування мережі козацьких поселень у другій половині XVII–XVIII ст., а й для повної переваги над іншими конкурентами. На рівні уявлень українське козацтво вважало терени аж до Дону своїми землями, які слід освоїти. Це створювало потужне ідеологічне підґрунтя для колонізації краю. На рівні втілення переконань у реальні засоби доробок козаків теж

¹²⁸ Допитові свідчення гінця Андрія Ситникова, 25 березня 1624 р., Валуїки (РГАДА. Ф. 210. Белгородский стол. Стб. 11. Л. 271).

¹²⁹ РГАДА. Ф. 210. Белгородский стол. Стб. 11. Л. 272.

¹³⁰ Там же. Ф. 127. 1639. № 1. Л. 14.

¹³¹ Там же. Ф. 127. 1637. № 1. Л. 39.

вважає. Вони явно домінували в регіоні. Інтенсивне курсування між Україною та Доном, активне військове здобичництво на величезній території від Молочних Вод до московського прикордоння і території Війська Донського з тривалим перебуванням козацьких загонів у Степу, господарські промисли у Великому Лузі по Орелі, Самарі, Вовчій, закладення стоянок, укріплених пунктів та переправ як предтечі поселень – усе це відкидало на маргінес донців, які навіть не пробували вдаватися до чогось подібного.

Уже до середини XVII ст. українські козаки мали свою пристань при впадінні Тору в Сіверський Донець, пікети і застави на посольському шляху з Московії до Криму та в інших місцях, зимовища в пониззі Міусу, розгорнули будівництво чайок не тільки на Тору. Ні Москва, ні тим паче донські козаки не могли протиставити чогось дієвого. Московської потуги не вистачило навіть на поширення свого впливу в міжріччі Тору та Дінця. Спроби закласти тут у 1648 р. містечко зазнали невдачі¹³². Відтак Москва погодиться на утворення Слобожанщини і вже руками слобідських козаків та українських переселенців з Правобережжя пробуватиме просунути на південному напрямку.

---

¹³² Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк, 2004. С. 19.

Розділ 6

ПРОСТОРОВІ ІДЕЇ ДОБИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

6. 1. Зміна еліт і доля традиційних уявлень про український простір

Відновлення в середині XVII ст. Української держави та формування нової соціальної еліти призвели до крутої зміни обставин розвитку просторових ідей та їхнього втілення у практичній площині. З'явилися незнані досі виклики, від відповідей на які залежали не лише підсумки територіального виміру України в ранньомодерну добу, а й довготривала перспектива. Перетворення козацтва на серцевину політичного народу та перехід основної частини шляхти до табору противників Гетьманщини переводили проблему на рівень, насамперед, спадкоємності / перервності уявлень, доти притаманних традиційній еліті та перейнятих від неї козацькою старшиною. Виникає питання, до якої міри верхівка Війська Запорозького зберегла й розвинула ті наріжні погляди на природні межі українського простору, які продемонструвала в першій половині XVII ст.? Наскільки різнилися між собою стратегії обох еліт з перенесення «ментальних мап» у площину реального контролю над територією? Якою виявилася доля шляхетської колонізації на Лівобережжі, а також стихійного козацького руху на південь та перших успішних спроб розпочати реальне освоєння території між Запорожжям і Доном?

З іншого боку, поява Гетьманщини цілком закономірно доповнила тріаду, властиву просторовій моделі традиційної еліти: Русь у широкому розумінні – річпосполитська Русь – Русь як сукупність властиво українських земель. З'явився четвертий чинник, відразу задіяний козаками на повну потужність. Ним стала територія влади гетьмана. Просторовий дискурс почав охоплювати співвідношення реальних кордонів держави з уявленнями про природні межі українського світу. Це породжувало проблему еволюції обох складових у політичних концепціях різних гетьманів та старшинських прошарків, підштовхувало до поєднання ідеального бачення з прагматичними заявами під потребу дня і практичними кроками.

Водночас на порядку денному виринала проблема претензій Гетьманщини на спадщину Речі Посполитої у царині формального володіння теренами, свого часу відписаними Вітовтові ханом Тохтамишем. Одержавлення тієї Русі, яку законний володар Золотої Орди передав великому литовському князеві, рішуче перекроїло систему координат. І тепер суб'єктність руського суспільства в початкових протоколах ярликів, аж до звернень до «*всієї Руської держави*»¹,

---

¹ Див. с. 113–114 цієї книги.

переставала бути мертвою літерою. Під таким кутом зору легітимація гетьмана як правителя та козацтва як нової еліти прямо зачіпала й територіальне питання. У практичному сенсі особливо важливим це було для окреслення південної межі гетьманської влади. Чи сягатиме вона узбережжя Чорного моря бодай уявно, як це було в часи вмонтування більшості українських земель до складу Речі Посполитої? Чи визнаватиме Кримський ханат подібні претензії з боку козацтва, якщо доти шукав нагоди підважити позиції Варшави, здавалося б, непорушні, як на світоглядні стереотипи ранньомодерної доби?

Наступний напрямок був породжений відбрунькуванням у козацькому середовищі запорозьких козаків та утворенням Слобідської України. Надавши вирішального прискорення процесові інституціоналізації Запорожжя, який тривав від 1570-х рр., поява Гетьманщини водночас розщепила досі єдине поле козацьких просторових уявлень. Сукупність обставин підштовхувала Військо Запорозьке Низове до обґрунтування територіального виміру Запорожжя, особливо після поразки Івана Мазепи в 1709 р. й переходу під зверхність кримського хана. Ще більше це стосувалося Слобожанщини, адже вона постала хоча й під царською опікою, але на теренах, які були включені в «символічну географію» традиційної еліти та козацтва і вважалися лише втраченими під натиском азійської степової стихії.

Утворення обох козацьких формацій неминуче провокувало появу питання про самоусвідомлення ними свого зв'язку з Гетьманщиною та ширшим українським ареалом. Який з двох сценаріїв реалізувався на практиці: сформувалися суто регіональні ідентичності, чи інституційна відокремленість Слобожанщини призвела до появи в тутешнього населення цілком інакшої тотожності, а за впертим небажанням Війська Запорозького Низового визнавати підпорядкованість гетьману Кирилові Розумовському стояло відчуття чужості Гетьманщини як такої? Інакше кажучи, відчували запорожці та слобідські козаки себе частинами однієї спільноти з гетьманськими козаками, чи з часом дійшло до того, що почали ціннісно відгороджуватися від них, а відповідно й дрейфувати від українського кореня? І навпаки – наскільки в Гетьманщині ототожнювали запорожців і слобідських козаків з власним суспільним тілом, а Запорожжя і Слобідську Україну – з власною територією?

Зрештою, всі перелічені зміни в Україні різко збільшили шанси для відображення просторової проблематики на сторінках документальних матеріалів та наративів як українського походження, так і створених у політичних суб'єктах, втягнутих в українські справи. Це створює можливість для рельєфного дослідження комплексу відповідних суспільних уявлень і ступеня їхньої реалізації в практичній площині.

6. 2. Переконавання нової української еліти

Розпочате Богданом Хмельницьким повстання, яке швидко вийшло за ці вузькі береги й переросло в українську Національно-визвольну війну², створило ситуацію, коли проблема просторових меж українського світу різко актуалізувалася в річпосполитському дискурсі. Перехід частини українських теренів під фактичну владу гетьмана, поширення війни на величезні обшири, «руська» риторика з обох сторін, зримі успіхи державотворення – усе це підштовхувало і повстанців, і їхніх опонентів уже на старті війни відкрито висловлюватися з приводу територіального питання. Водночас, як вмотивовано підкреслював Я. Федорук, *«уявлення Богдана Хмельницького про кордони України та місце білоруських земель і заходи, до яких він вдавався заради реалізації цих уявлень, дають нам добре розуміння його політичної програми упродовж усього періоду гетьманування»*³.

Перші зразки просторового дискурсу на новій основі з'явилися вже наприкінці травня 1648 р. При цьому з козацького боку ще не помітно артикульованих заяв про бачення оптимальних географічних меж «своєї» Русі чи території влади гетьмана. Точніше наразі такі заяви невідомі. Але з риторики шляхти доволі чітко вимальовуються контури того, що верхівка повстанців воліла підняти планку на максимально можливу висоту. Уже 31 травня брацлавський воєвода Адам Кисіль бідкався архієпископу гнєзненському Мацею Любенському, що Б. Хмельницький *«воєводство Київське, Брацлавське, Чернігівське вважає своїми, загрожує Волині та Поділля, а також руським землям (Руському воєводству. – Авт.)»*⁴. Інакше кажучи, було згрубша описано терени, охоплені тоді війною, а також опосередковано позначені територіальні претензії гетьмана. Симптоматично, що покривають вони більшість земель, які українська шляхта послідовно відносила до «своєї» Русі. Невдовзі, 8 червня, хелменський єпископ Анджей Лещинський, зі свого боку, у схожих барвах зобразив прагнення Б. Хмельницького: *«... уже називає себе князем київським і руським, а просуваючись далі, хоче центр війни заснувати під Володимиром»*⁵.

Звертає на себе увагу, що зазначені автори вбачають у діях гетьмана набагато ширші обрії, ніж це було в подібних випадках під час попередніх козацьких повстань. На відміну від ситуації 1648 р., тоді ніхто не приписував ватажкам козаків практичний намір підвести під свою владу всі руські землі Корони. Щоправда, Ш. Окольський, як уже йшлося вище, абстрактно повідомляв, що Я. Острянин зі спільниками нібито ділили Україну від Волині до Київщини включно. Але це віддає радше риторикою. Реальних загроз по-

² Про переваги використання саме такого поняття для позначення соціального вибуху в Україні в середині XVII ст. див.: *Брехуненко В.* Східна брама Європи... С. 66–68.

³ *Федорук Я.* Епоха Богдана Хмельницького: війна за руські землі // Пам'ятки України. 2020 № 1. С. 34.

⁴ Воссоєдинение Украины с Россией... Т. II. С. 25.

⁵ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / составители: А. З. Барбой, И. Л. Бутич и др. Киев, 1965. С. 44. Див. також: *Степанков В.* 1648 рік... С. 401.

ширення повстання західніше Київщини сучасники не бачили ні в 1637, ні в 1638 рр. Натомість у 1648 р. прив'язка до Русі та її кордонів лунає буквально з перших днів, а потім лише посилюється.

Влітку шляхта рясно прикладала до повстанців тавро «свавільників», «гультаїв», «розбійників», але міру реальної загрози від нової завірюхи вона відчувала дуже чітко: козаки жадають мати «Руське князівство», зробити Київ своєю столицею, «заснувати Руську монархію», «все хочуть забрати, щоб було Руське князівство», «тільки хочуть, щоб їхня країна могла називатися вільним козацьким князівством»⁶. Наведені 9 вересня райцею м. Казимира Мартином Голінським «Новини про Хмельницького» недвозначно приписують гетьманові оперування категорією «вся Русь», коли йшлося про оптимальну територію його влади. Згідно з ними, намагаючись схилити до військово-політичного союзу Туреччину, український гетьман виступав від імені цієї «всієї Русі», «послав до цісаря турецького першу раду, пропонуючи цісареві свої вірні послуги, щоб його прийняв під свою оборону і надав би йому свою допомогу проти поляків, обіцяючи йому всю Русь піддати і поляків легко взяти може, бо зараз в Польщі безкоролів'я, короля немає»⁷. Аналогічний мотив міститься і в діаріусі невідомого учасника Пилявецької битви: Б. Хмельницький у стосунках з турецьким султаном вів мову по підданство «всієї Русі», а не якоїсь вузької територіальної одиниці: «Волоський господар приятний з поляками і так сподівається, бо Хмельницькому обіцяно господарство від турецького царя, а він за цю ласку обіцяв прилучити всю Руську землю»⁸. Важко достеменно судити, яку саме територію мали на увазі саме ці автори, ведучи мову про «всю Русь»: комплекс руських земель Речі Посполитої, їхню українську частину чи лише Русь у складі Корони. Та все ж вважали, що в голові Б. Хмельницького сиділо бачення руського простору, занурене в дискурс української еліти.

Уже в липні з'явилися і симптоматичні свідчення про те, що природним західним кордоном козаки бачать Віслу. Згаданий вище А. Лещинський не був поодиноким, приписуючи Б. Хмельницькому прагнення зробити центром війни західноукраїнські землі. У липні на конвокаційному сеймі шляхта зачитувала різні листи про події в Україні. Між іншим повідомлялося, що гетьман «спішить до Луцька й Володимира, бо після п'ятнадцятого серпня призначив собі термін стати біля Вісли»⁹. «Русь тріумфувала

⁶ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. С. 224–225; Степанков В. 1648 рік... С. 401; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). С. 9

⁷ Архів ранньомодерної Української держави. Т. 2: Голінський Мартин *Silva Rerum* (1648–1665). Частина I (1648–1649) / упор. О. Заяць, Я. Федорук. Київ, 2019. С. 318. Див. також: Федорук Я. Епоха Богдана Хмельницького... С. 36.

⁸ Там само. С. 192.

⁹ Лист невідомого шляхтича до невідомого, 22 липня 1648 р., Варшава // Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. Рівне, 1999. С. 12.

ніби з поверненням до давніх своїх волостей з відсуненням кордонів Польщі аж по Віслу», – з сумом зазначав вармінський канонік Л. Я. Рудавський¹⁰.

Той таки Л. Я. Рудавський писав, що поляки, які втікали від козацької шаблі, «ледве за Віслою могли полеглишено зітхнути»¹¹. Тільки за Віслою можна було чутися в безпеці. І то не лише шляхті, а й утікачам-євреям. М. Ємьоловський зазначав, що «євреї аж за Віслу втікали і там залишалися цілу зиму в тяжких здириствах і посміховиську від тамтешніх обивателів»¹². Уявлення в Короні про те, що кінцевою метою козаків є підведення під гетьманську булаву території аж до Вісли, триматиметься дуже міцно. Навіть у 1672 р. автор сеймового діаріушу приписував Петрові Дорошенку, що той дати «міряться руському краєві кордон по Люблін і Краків»¹³.

Загалом сигнали, які лунали зі шляхетського середовища стосовно намірів козацької верхівки ототожнити територію гетьманської влади з Руссю, виразно свідчили про небачений досі масштаб дітища козаків. Цілком очевидно, що вже тоді Б. Хмельницькому йшлося про опанування значно ширшої території, ніж Середнє Придніпров'я як епіцентру попередніх повстань. Шляхта не просто фіксувала політичний намір козаків одержавити Русь, а й накидала їм прагнення поставити під свій контроль всю сукупність українських земель¹⁴. Інформація про ареал війни, перегукуючись зі свідченнями стосовно бачення старшиною меж поширення своєї присутності, якнайкраще про це промовляє. До всього відомості походять і з коронних, і з литовських земель. А наприкінці 1648 р. міцне підґрунття під них підведуть призначені як для Варшави, так і для московських вух прямі висловлювання Б. Хмельницького про уявлюваний ним простір влади. Їхній зміст не залишає жодних сумнівів у тому, яка територія, на переконання гетьмана, має назавжди опинитися під його булавою.

Набуття в шляхетській кореспонденції стійкого співвіднесення річки Вісла із західним рубежем поширення гетьманської влади поєднується з фіксацією в козацьких лавах численних висловлювань на шталт «дійти до Вісли», «загнати поляків за Віслу»¹⁵. З уст Б. Хмельницького промовисті заяви лунатимуть щонайпізніше з початку 1649 р. А от Максим Кривоніс уже влітку 1648 р. у листі від 4 серпня закликав сandomирського воєводу князя Домініка Заславського, щоб «євреїв аж до Вісли ваша князівська милість завернути, бо

¹⁰ Rudawski W. J. Historia Polska... S. 38.

¹¹ Tenże. S. 41–42.

¹² Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje polski zawierający (1648–1679) / oprac. J. Dziegielewski. Warszawa, 2000. S. 53.

¹³ Diariusz sejmku zwyczajnego 1672 roku / oprac. K. Przyboś. Kraków, 2007. S. 15.

¹⁴ Див.: Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. Філадельфія, 1980. Т. 2. С. 3–37; Степанков В. 1648 рік... С. 404–405; Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. Київ, 1976–1986. Київ, 1981. Т. 31: Літературно-критичні праці (1897–1899). С. 188–253.

¹⁵ Див.: Степанков В. 1648 рік... С. 404–405.

та війна почалася з євреїв, бо вони і вас з розуму вивели»¹⁶. Показово, що в документах Б. Хмельницького, автентичність яких викликала сумніви¹⁷, намір загнати «ляхів» за Віслу фіксується і напередодні повстання, і восени 1648 р. Так, у закличному універсалі, нібито укладеному ще на початку 1648 р., гетьман заявляє: «... хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли»¹⁸. У листі до турецького султана від 28 листопада 1648 р. Б. Хмельницький пише: «А нам Господь Бог в нагороду за наші кривди дозволив взяти під владу більшу частину королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю, аж по Віслу»¹⁹. Попри всю сумнівність обох документів як таких, вони добре відбивають панівні переконання середини – другої половини XVII ст. про те, що козацькій верхівці були притаманні саме такі просторові погляди. І це повністю узгоджується з повідомленнями автентичних джерел. До всього інформація в останніх виходила з низів, лише підсилюючи враження, що в середовищі козацтва вже на початку повстання пульсувала ідея поширення влади гетьмана на всю українську етнічну територію.

Шляхтич Ян Леліцький писав про повідомлення полоненика-козака під час допиту, що повстанці «не хочуть заспокоїтися аж по Віслу»²⁰. Подібно й на допитах 28 жовтня 1648 р. козак Онисько з Войтович, твердячи, що Б. Хмельницький планує рухатися під Замостя, кидає таку обмовку: «Взявши наперед відомість з Варшави, звідки, якщо відомість прийде, і під Варшаву (підє. – Авт.), а з-під Варшави за Віслу, в Польщу ідучи»²¹. Наприкінці липня козак Олексій приписував на допитах московським послам, які нібито вже відвідували Чигирин, такі слова: «Відступіть нам усе по Дніпро, а ми, з'єднавши з вами, поляків за Віслу заженемо й посадимо на Польському королівстві московського царя, й обіцяли допомогу»²². Якраз два останні повідомлення відображають поширеність у низах стійких уявлень про західний рубіж українського простору по Віслі. У випадку з козаком Ониськом бачимо, що Польща в уявленнях пересічного козака починається за Віслою. Перший же московський посол з'явиться на очах у Б. Хмельницького лише в січні 1649 р.²³ Але козак уважав за потрібне вкласти в уста міфічним посланцям слова про опанування козаками територій по Віслу як мету повстанців.

Отже ж, буремний 1648 р. посприяв випуклому відображенню у джерелах переконань козацтва про Віслу як оптимальний рубіж українського простору на заході, хоча доти звістки з середовища традиційної української

¹⁶ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упор. Ю. Мицик. Київ, 2012. Т. 1. 1648–1649. С. 112.

¹⁷ Див.: Документи Богдана Хмельницького... С. 628, 629.

¹⁸ Там само. С. 628.

¹⁹ Там само. С. 630.

²⁰ Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny / wyd. F. Rawita-Gawroński. Lwów, 1914. S. 113.

²¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни. Т. I. С. 174.

²² Восоединение Украины с Россией... Т. II. С. 72.

²³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VIII: Роки 1626–1650. Ч. III: Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). С. 150.

еліти навіювали враження, що уявлення останньої не сягали далі Руського воєводства. Питання Вісли з'являється вибухово й одразу постає на повен зріст. А в шляхетському середовищі гнівні стріли не летять у бік самої ідеї українсько-польського кордону по Віслі. Вони призначені лише козакам за те, що посміли піднятися на війну. Це додає останнього штриху до аргументів на користь того, що глибинні переконання традиційної еліти якраз і полягали у проведенні уявної межі «своєї» Русі по Віслі. Однак до середини XVII ст. бракувало ідейних і практичних стимулів, щоб дражливо, з точки зору коронної братії, наполягати на оптимальному, як на інтереси Русі, кордоні по Віслі. Адже відцентрових процесів у Короні не виникало, як і порухів «народу руського» до перетворення Русі на політичний суб'єкт. Люблінська унія 1569 р. не зачіпала долі земель, що входили до складу Корони. Відтак проблема залишалася притлумленою доти, допоки під козацьким прапором не виникли обидві тенденції.

При цьому проблематика етно-конфесійного розуміння свого простору в козацькому таборі не обмежилася питанням українсько-польського кордону по Віслі, а була органічно доповнена на прикладі Підляшшя та руських земель, які перебували у складі Великого князівства Литовського і Руського. В обох випадках реакція місцевого населення на початок війни продемонструвала, де православні русини уявляли себе частиною українського соціуму, а де виводили свій світ за його межі. На віддаленому Західному Підляшші, яке після Люблінської унії не часто фігурувало в одному кошику з іншими руськими воєводствами Корони, початок війни увиразнив, що тутешня руська людність й далі вписує себе в український контекст. Недарма, за повідомленнями галицького стольника Анджея М'ясковського, *«хлопство Русь уся збунтувалася, особливо в Більську та Дорогочині, послали до Хмельницького, про допомогу просячи, а принаймні про голову, який би міг їх очолити»*²⁴. З наближенням козаків, які оволоділи Пінськом і рухалися до Берестя, місцева шляхта зібралася посполитим рушенням, намагаючись виявити серед міщан тих, *«хто вступає у зговір проти шляхти і католиків»*, але цього міщани не хотіли допустити й відмовилися присягнути на вірність²⁵. Паралельно в іншому своєму листі А. М'яковський бідкався, що *«вся Русь повстала аж по самі львівські передмістя»*²⁶.

Солідарність більських та дорогочинських міщан в'яжеться з домінуванням серед них руського православного елементу²⁷ та перегукується зі схожою реакцією людності на Берестейщині. Коли сюди наближались козацькі загони, то мешканці проводили їх, показуючи дорогу²⁸. Політичні концепції еліти

²⁴ Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Днепропетровск, 1986. С. 75.

²⁵ Там же. С. 75–76.

²⁶ Степанков В. 1648 рік... С. 402.

²⁷ Nawryluk J. Rozwój miast podlaskich i ich skład etniczny od XV do pierwszej połowy XVII w. // Krakowskie zeszyty Ukrainoznawcze. Kraków, 1994–1995. Т. III–IV. S. 365–377.

²⁸ Drozdowski M. My o nas i o innych... S. 91.

Гетьманщини, починаючи з часів Б. Хмельницького, включатимуть і Західне, і Східне Підляшшя до ідеальної території гетьманської влади. Не один з гетьманів залишить по собі прямі свідчення про зарахування Підляшшя за критерієм, що сюди православні церкви і мова руська заходять.

Поділ річпосполитської Русі на український та білоруський масиви і в свідомості козацької верхівки, і в уявленнях місцевої людності виразно відтіняють військові плани повстанців щодо руських земель Великого князівства Литовського і Руського, а також реакцію на початок війни у Північному Придніпров'ї. Першорядне значення тут належить листуванню литовського гетьмана Януша Радзивіла за 1648–1649 рр., яке відображає погляд на проблему з Вільна, з пункту бачення реальних і прогностичних наслідків поширення війни.

Свою узагальнену оцінку ситуації з точки зору литовських інтересів Я. Радзивіл виклав у листах до примаса М. Лубенського (15 жовтня 1648 р.), а також до коронної та литовської шляхти (23 жовтня 1648 р.), згромадженої на елекційному сеймі. Лейтмотив обох послань полягав у представленні концепції, згідно з якою Б. Хмельницький більше загрожує Великому князівству Литовському і Руському, ніж Короні Польській. Цю, на перший погляд, несподівану тезу литовський гетьман виводив з того, що *«Корона замість кількох воєводств, наповнених збунтованою черню, має кільканадцять мирних воєводств. А Велике князівство Литовське, крім Князівства Жмудського і двох повітів, жодного воєводства, жодного повіту не має, де б чернь рішуче не піднялася»*. Відповідно, якщо Б. Хмельницький надумає рушити вглиб Литви, то це призведе до катастрофічних наслідків, якщо не надати належної уваги обороні саме її теренів²⁹.

Як видно з його кореспонденції, а також з інших звісток, Я. Радзивіл не особливо й перебільшував. Хіба тільки серед воєводств, які присутньо не зачепила козацька шабля, не згадав Полоцького: в усі інші, розташовані на руських землях, козаки так чи інакше навідувалися. Однак простежується одна важлива закономірність: війна присутньо охопила лише ті території, які доти українська шляхта й козаки зараховували до «своєї» Русі. Саме там повстанці мали й міцну підтримку місцевого населення, частина якого, покозачуючись, вливалася до лав Війська Запорозького. І саме звідти литовський гетьман очікував найбільшої небезпеки. Географічно це пояс Північного Придніпров'я, а також Пінщина та Берестейщина. І в 1648, і роком пізніше ситуація з просторовим охопленням була подібною.

На Північному Придніпров'ї козаки досягли Могилева³⁰. 7 липня 1649 р. Я. Радзивіл в інформації своєму посланцеві про могилівських міщан волковийському підстолю Яну Меженському писав:

²⁹ Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 2. Listy / oprac. K. Bobiatyński, P. Gawroń, K. Kossarzewski, P. Kroll, A. A. Majewski, D. Milewski, M. Nagielski. Warszawa, 2020. S. 54, 58.

³⁰ Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658) на Сіверщині // Сіверянський літопис. 1998. № 2. С. 5–6; Korespondencja wojskowa hetmana... Część 2. S. 56, 62.

«Відразу від початку козацького повстання про незичливість могилівських міщан супроти Речі Посполитої і великій прихильності до повстанців часті доходили до моїх вух відомості й перестороги. Однак доти не давав їм віри, розуміючи, що могилівські міщани, беручи міру свіжих прикладів покарання подібної зради в Пінську і Мозирі, неохоче відмінять задуми і покажуть більшу ніж доти зичливість і вірність його королівській милості і Речі Посполитій»³¹.

Наступний рік полегшення не приніс. Навпаки, підтримка повстанців мешканцями Могилева лише зросла. Литовський гетьман мусив зауважувати, що могилівці вдаються навіть до всіляких хитрощів, щоб підтримати козаків:

«Недавно стало відомо, що один могилівець з байдаком пороху, на якому мав кільканадцять бочок солі для фальшивого претексту і видавання пороху за сіль, щоб був швидше пропущений, спустився до Холмеч, звідти до Києва неоголошено побіг, а з Києва вже сушею додому повернувся. Тут зараз питали про отця Антонія Клікуна, який з братом постійно мешкаючи в Стародубі, від отця силу пороху бере і козакам додає»³².

А 3 липня 1649 р. у листі до короля Я. Радзивіл скаржився на те, що козаки в особі полковника Голоти намагаються в Могилеві організувати свою владу, як це зробили в ближчих до Києва Гомелі, Мозирі, Річиці:

«Той Голота, що під Загаллям поліг, витративши військо, як сподівався, мав йти прямо до Могилева, і, побунтувавши ці тутешні руські волості, з тих 3 000 своїх старинних козаків мав поробити сотників, осавулів, полковників і аж до Вільна йти, гублячи народ шляхетський»³³.

Ба більше, у 1649 р. козаки поширили свій вплив по Рославль, отримуючи підтримку від низів. Смоленські обивателі побоювалися, що дійде черга і до їхнього міста:

«А коли від таких нахабних неприятельських вторгнень, які всю вітчизну охоплюють, і ми не вільні. Бо фортельний неприятель, призвичаєний не так війною, як мистецтвом всі кути вітчизни нашої знищити, оце вже й у вєсводстві нашім поширює свою зрадницьку потугу, яка йому щораз нова з наших підданих прибуває. Також уже до них долучилися сама волость рославська та інші прилеглі. Боронь Боже, шкодити самому замочку Рославлю, під який уже близько до штурму підходять, тоді і Дорогобужу важко відсидітися, про що вже поголоски доходять, що, взявши в облогу Рославль, через Оленячий стан хочуть там з'єднатися. А що за тим настало б, ляхно подумати, бо і в мурах смоленських залишимося звойовані, коли селян до себе долучать і живність нам відберуть, яка, якби ми не тільки на півроку, але й на цілий рік і більше забезпечилися, і готовою вже мали б, тоді і те врятувати нас не могло»³⁴.

Деякі конфесати (свідчення на допитах) рядових козаків, укладені в 1648–1649 рр. й надіслані до Я. Радзивіла, містять цікаві обмовки, які видають розуміння низами того, де ще є «своя» земля, а де розпочинається власне

³¹ Korespondencja wojskowa hetmana... Część 1. S. 91.

³² Тамże. S. 91.

³³ Тамże. S. 82.

³⁴ Лист смоленських обивателів до Я. Радзивіла, 15 вересня 1649 р., Смоленськ // Тамże. Część 1. S. 239.

Литва. Так, Ярема Цицюрка, повідомивши, що до козацьких рук перейшли Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоїв, повідав таке: «Від Хмельницького відомості не мають, до якого від півтора тижня послали, просячи про підкріплення, бажаючи в глибину, до Литви іти»³⁵. В аналогічному стилі щодо співвідношення зайнятих теренів і Литви висловився інший полоненик Іван Левонович: «Той Куземка, старший над всією тією околицею, від півтора тижня їхав до Хмельницького, запитувати, що має чинити, якщо в Литву йти, і про підкріплення просить»³⁶.

***

Якщо на початку Національно-визвольної війни панівні в козацькому таборі просторові уявлення можна простежити лише за їхніми опосередкованими проявами в повідомленнях шляхти та за висловлюваннями рядових козаків під час допитів, то під кінець 1648 р. справа вийшла на нові обрії. З боку гетьмана та його оточення пішли прямі заяви, які органічно перегукувалися з такими повідомленнями. До пори до часу Б. Хмельницький не наважувався відкрити карти щодо бачення «свого» простору, як і стосовно відновлення української державності загалом³⁷. І мав на це низку причин – від потреб мобілізації мас до забезпечення сприятливого зовнішнього тла для війни з Варшавою. А от після повернення із західного походу і триумфальної зустрічі в Києві гетьман, натхненний разючими військовими успіхами та першими проблисками легітимації, вирішив, що час уже переходити до артикульованого окреслення своєї політичної концепції. Символічно, що опукло в ній було представлено й розуміння територіальних меж поширення гетьманської влади.

Свідомий вибір свіжоспеченого правителя на користь нової стратегії видає той факт, що в стислім часі просторова концепція була оголошена одразу на обох ключових напрямках – річпосполитському та московському. Взимку 1648 – навесні 1649 рр. пролунали однотипні заяви, не залишаючи сумнівів у баченні козацькою старшиною Вісли природним західним рубежем Русі й території своєї влади. Та й сама Вісла тепер прямо фігуруватиме у висловлюваннях гетьмана.

Б. Хмельницький волів не входити лише у проблеми східного та південного кордонів. В обох випадках робити це не випадало з огляду на обставини війни з Річчю Посполитою. Нагальна потреба мати союзниками

---

³⁵ Там же. С. 56.

³⁶ Там же. Część 2. S. 56.

³⁷ Про аргументи на користь концепції, що Б. Хмельницький уже на старті повстання мав плани щодо одержавлення українського соціуму, див.: Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 73–76; Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. Київ, 1995. С. 26–29; Петкевич К. Казацкое государство // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. Сборник статей / под ред. Л. Е. Гринина, Д. М. Бондаренко, А. В. Коротаева. Волгоград, 2006. С. 286–287.

Кримський ханат, Туреччину, Московію вимагала не чіпати дражливі питання кордонів. Відтак гетьман уникає зайвих загострень. На південному напрямку він оминає питання про Чорноморське узбережжя та Очаківський степ, яке від середини XVI ст. так дратувало Бахчисарай і Стамбул. Правда, у договорі з Туреччиною про торгівлю в басейні Чорного моря Б. Хмельницький прощтовхував пункт, який не лише легітимізував українську присутність у краї, а й вів до її розширення. Стаття 5 проголошувала:

«Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорозьке з відома цісаря й. м. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття Бугу з Дніпром, звідки і торгівля має іти, і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена»³⁸.

Але це було зроблено принагідно без увиразнення проблеми кордонів.

На сході Богдан Хмельницький з тактичних міркувань не ревізував остаточно усталений в 1647 р. річпосполитсько-московський кордон, натомість визнавав його лінію, у стосунках з Московією та Варшавою. Окреслюючи територію свого регіменту, гетьман для східної межі вживав поняття «московський кордон», як-от у вимогах, переданих Яну Казимиру в 1649 р. під Зборовом, «почавши від Стародуба і аж до московського кордону з Трубецьким»³⁹. В аналогічному стилі пізніше висловлюватимуться й інші гетьмани. Сторонні чинники також приписуватимуть Б. Хмельницькому мислення категоріями усталеного московського кордону. Зокрема, в 1652 р. єзуїт Щитницький, пишучи про територіальні претензії гетьмана, зазначав: «Задум Хмельницького – панувати абсолютно і незалежно, не підлягаючи ніякому монархові, і володіти всією землею, яка починається від Дністра і йде до Дніпра і далі до московського кордону»⁴⁰.

Не чіпав гетьман і простір між Дніпром і Доном. З початком Національно-визвольної війни активність українських козаків на цьому фланзі прогнозовано різко впала. Для основної маси козацтва здобичництво у Степу, морські походи та переміщення задля цього на Дон втрачають свої колишні принади. Концентрація козацьких зусиль на справах Гетьманщини, радикально змінивши функцію Запорожжя та контингент людності, що перебував на Низу, перетворила колишню канву стосунків з Доном на маргінальну справу охлократичних низів. А будь-які козацькі морські виправи в умовах нагальної потреби для Б. Хмельницького підтримувати союзницькі відносини з Кримом і Туреччиною, ставали вбивчо шкідливими. Починаючи з осені 1648 р., гетьман постійно сушив голову над тим, як запобігти вимогам Іслам-Гірея організувати спільну каральну операцію проти Війська Донського, чи на московське прикордоння за дошкульні виправи з Дону донців та запорожців. Подібна акція з великою вірогідністю поставила б хрест на

³⁸ Проект договору Війська Запорозького з Туреччиною про торгівлю, 1650-ті рр. // Універсали Богдана Хмельницького... С. 69.

³⁹ Вимоги Війська Запорозького, 7 (17) серпня 1649 р. // Там само. С. 53.

⁴⁰ Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... С. 239.

всіх стратегічних планах, пов'язаних із війною з Варшавою⁴¹. За таких обставин порушувати питання про Дон як східну межу своєї території не було ані теоретичної, ані практичної потреби.

Для першого відкритого оприлюднення своєї концепції з територіального питання Б. Хмельницький скористався, як і багато для чого іншого, проїздом до Москви через Україну єрусалимського патріарха Паїсія. Приставивши до нього свого посланця Силуяна Мужилівського з метою започаткувати перші безпосередні дипломатичні контакти з царем, гетьман вважав за потрібне також висловитися з приводу уявлюваного простору своєї влади. Такий хід набуває вигляду органічної складової процесу ознайомлення московського правителя з наріжними військово-політичними підходами Чигирини. Очевидно, Б. Хмельницький волів уже на старті відносин з царем розставити крапки над і, що органічно впліталось в його підходи, продемонстровані в червні 1648 р. стосовно окреслення можливих меж українсько-московського зближення. Тоді гетьман через лист до путивльського воеводи дав ясно зрозуміти, що збирається служити цареві так, «*як здавна предки наші з Військом Запорозьким царю його милості всіляку добродієність служили*». Від цієї лінії, яка унеможлиблювала вмонтування українських земель до царської отчини і зводила все до договірних стосунків, Б. Хмельницький уже не відступиться до скону⁴². Тепер же дійшла черга до позначення оптимальних кордонів відновлюваної держави.

Просторові судження, висловлені С. Мужилівським на початку 1649 р. у Москві, були просякнуті добре зрозумілою там релігійною риторикою. Закликаючи царя надати допомогу Війську Запорозькому, він чітко підкреслив прагнення козаків «*всі ті місця, де живуть люди православної віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих місць не було діла*»⁴³. Крім того, гетьманський посланець принаймні ще раз мусив зачепити проблему кордонів, коли наводив докази на користь того, що в розпорядженні царя Олексія Михайловича є легітимні підстави вийти з Поляннівського договору 1634 р. С. Мужилівський мав говорити, що наступ московських військ на смоленському напрямкові не може вважатися порушенням угоди, бо нині вся руська територія Речі Посполитої «*вже їхня козацька земля, а не польська і не литовська*». Тому Олексій Михайлович може увести туди своє військо на цілком законних підставах⁴⁴.

До литовських і польських кіл цей дипломатичний хід посланця дійшов у препарованому вигляді. Поширювалися чутки, що Б. Хмельницький начебто домовлявся з царем, пропонуючи значні територіальні поступки на

⁴¹ Докладно про місце Війська Донського в політиці Б. Хмельницького див.: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном... С. 235–274.

⁴² Ширше по це див.: *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. С. 224–225, 258–259, 291, 294.

⁴³ Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький... С. 226.

⁴⁴ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. III. С. 137.

його користь. Зокрема, шляхтич Мартин Рильський, якому вдалося втекти від козаків до Москви, пізніше оповідав у Чечерську: *«Про Хмельницького говорять, що кілька разів посилав до московського царя, просячи про допомогу й обіцяючи йому все по Березину»*⁴⁵. Влітку цього ж року гетьману приписуватимуть намір віддати цареві лише Сіверщину: *«Московського посла Хмельницький в Чигирині дуже ушановував, пропонуючи цареві Сівер, і допомоги сподіваючись з Москви, очевидно від донців»*⁴⁶. Пізніше захоплений у полон чорнобильський сотник Яків Половка в березні 1651 р. говорив на допитах, що гетьман нібито обіцяє Москві *«сіверське, чернігівське князівства, Смоленськ та інші держави»*⁴⁷. Насправді всі ці поголоски були недостовірними. Чигирин не лише не віддасть Москві Чернігівське воєводство чи його частину, а й навпаки Гетьманщина прироститься Стародубщиною.

Як видно з матеріалів посольства С. Мужилівського, територіальні претензії Б. Хмельницького напозір охоплювали увесь православний простір Речі Посполитої. Формула, вжита посланцем, дає змогу тлумачити їх у категоріях православної моделі «народу руського», тобто зі включенням усєї території Київської митрополії. Однак невдовзі від гетьмана наспіли уточнювальні заяви. І вони свідчать про те, що релігійний формат поєднувався з етнічним чинником, домінантним у середовищі традиційної еліти до середини XVII ст. Висловлювався Б. Хмельницький як перед представниками Варшави, так і перед московським посланцем.

На переговорах з Адамом Киселем у Переяславі в лютому 1649 р. гетьман відверто окреслив королівським комісарам територію своєї влади у стільки разів цитованій дослідниками тезі:

«Виб'ю з лядської неволі народ руський увесь [...] За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі і Волині, досить вигоди, достатку в землі і князівстві своєму по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи. А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх і там, напевно. Не залишиться мені нога жодного князя і шляхтянки тут, на Україні, а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послухний Запорозькому Війську»⁴⁸.

Так однозначно про кордон по Віслі Б. Хмельницький на офіційному рівні говорив уперше. Хоча вже під час облоги Замостя він кинув фразу, яка перегукувалася із розглянутими вище заявами М. Кривоноса та рядових козаків. У листі до міщан і залози Замостя гетьман писав: *«Пішло душехватів немало аж до Вісли, шукаючи ваших підкріплень. І Вісла буде наша, за Божою допомогою, ласкаво собою перенесе»*⁴⁹.

⁴⁵ Korespondencja wojskowa hetmana... Część I. S. 93.

⁴⁶ Там же. S. 109.

⁴⁷ Архів ранньомодерної Української держави. Т. 4: Голінський Мартин. *Silva Rerum* (1648–1665). Частина II (1650–1653) / упор. Я. Федорук. Київ, 2020. С. 175.

⁴⁸ Воссоединение Украины с Россией... Т. II. С. 108.

⁴⁹ Архів ранньомодерної Української держави. Т. 3. С. 209.

З перших місяців 1649 р. ідея західного кордону по Віслі вже не зникала з політичної програми гетьмана. У поєднанні з голосною заявою про намір мати під своєю булавою «удільну, відрізана державу»⁵⁰ подібні територіальні вимоги давали опонентам ясне розуміння того, яких матерій сягає програма-максимум українського гетьмана. І вони таки добре зорієнтувалися. У серпні 1649 р., приміром, кружляли новини, що Б. Хмельницький нібито мав намір провести фактично перший поділ Речі Посполитої, обіцяючи кожному сусідньому володареві якусь її частину. Наскільки повідомлення відбивали реальний бік справи, невідомо. Але важливо, що в уявленнях шляхти міцно закарбувалися переконання про те, куди, на думку гетьмана, мала сягати його влада. І доходити вона повинна була на заході до українсько-польського кордону: «Цареві турецькому обіцяв певну частину Русі, залишаючи собі другу частину аж по Перемишль і далі до руських кордонів. Московському цареві – Велике князівство Литовське і Смоленськ, семигородському князеві Ракоці – Польщу з Краковом, шведові – Пруссію та інші держави різним панам»⁵¹. Зі свого боку, московський гінець Григорій Кунаков повідомляв у березні 1649 р. з Варшави про вперті чутки, які заповнили столицю Речі Посполитої, що Б. Хмельницький твердо волів, щоб «король поклав би Київське і Білої Русі правління на їхню гетьманську волю, а сам би король до Києва і в усі білоруські (тобто українські. – Авт.) міста ні для розправ, і ні для чого не заходив»⁵².

Ототожнення Гетьманщини з Руссю, намір гетьмана виступати від імені «всієї Русі», зокрема і в територіальному питанні, добре видно з пізніших контактів гетьмана як із річпосполитськими чинниками, так і на міжнародних перехрестях. Приміром, у липні 1653 р., коли активізувалися стосунки з Туреччиною, у шляхетській кореспонденції знову пішли повідомлення про плани Б. Хмельницького піддатися турецькому султанові. «До Хмельницького приїхав турецький посол, – читаємо в «Новинах з України з обозу», занотованих Мартином Голінським, – щоб згідно зі своєю обіцянкою присягнув цісареві турецькому зі всією Руссю і данину з України віддав цісареві турецькому». Тут таки йдеться про те, що гетьман відправив до Варшави свого посланця з повідомленням, що у випадку, коли король не задовольнить вимоги Війська Запорозького, то «мусив би піддатися і присягнути з Руссю цісареві турецькому, не бажаючи жодної війни з королем»⁵³.

У 1656 р. вже в умовах оформленого московського протекторату Б. Хмельницький перед королівським посланцем, а заодно і своїм кумом Станіславом Любовицьким, виразно продублював своє давнє бачення західного кордону Гетьманщини на тлі виразного ототожнення її з Руссю:

⁵⁰ Воссоединение Украины с Россией... Т. II. С. 113.

⁵¹ Архів ранньомодерної Української держави. Т. 3. С. 318. Див. також: Федорук Я. Епоха Богдана Хмельницького... С. 36.

⁵² Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1861. Т. III. С. 249.

⁵³ Архів ранньомодерної Української держави... Т. 4. С. 349.

«І ще ніхто ні разу чи наймудріший чоловік у тих і в тих не зміг якимось чином досягти того, щоб сталий і міцний мир запанував лише таким чином, щоб польське королівство відмовляючи кожного, хто зазіхає на одноосібне управління Руссю, дозволило козакам порядкувати на Русі аж до Володимира, Львова, Ярослава, Перемишля»⁵⁴.

Взагалі розуміння того, що головна ідея гетьмана полягала в кордоні «всієї Русі» по Віслі, було типовим, бо і папський нунцій Відоні у травні 1656 р. вважав за потрібне саме в таких термінах описати його стратегічні плани⁵⁵.

У стосунках з Московією та Швецією в 1655–1657 рр. фундаментальні переконання козацької старшини проявилися особливо виразно, вилившись у проголошення межі по Віслі. У зв'язку з початком перемовин московських та річпосполитських дипломатів у Вільно гетьман звернувся листовно 12 червня 1656 р. до царя Олексія Михайловича з максималістською програмою, підкресливши, щоб «рубіж князівства Російського по Віслу ріку був аж до угорського кордону»⁵⁶. Як компроміс І. Виговський напучував московського посланця В. Кікіна погодитися на межу по Західному Бугу⁵⁷. Наказ Олексія Михайловича своєму послу Микиті Одоєвському на Віленські переговори вимагав триматися ідеї кордону по Бугу⁵⁸. У московській інтерпретації це виглядало так:

«А бути тій Малій Росії, і Волині і Поділлю царській величності Московській державі по ріку по Буг навіки. А в Короні Польській тих Малої Росії, і Волині, і Поділля міст і повітів, заселених і порожніх, де були міста за рікою Бугом, не займати і не посідати, і ратним людям своєї держави та найманим за річку Буг не посилати»⁵⁹.

Аналогічну позицію Москва обстоюватиме і пізніше, на нових переговорах у Вільно 1658 р.

На шведському напрямкові ідея про включення до Гетьманщини земель по Віслу, а також Підляшшя довго не давала оформити на папері договір протекторату. Зрозуміло, що Б. Хмельницькому було значно зручніше обстоювати свою позицію, маючи справу зі шведським королем Карлом X Густавом, налаштованим розділити Річ Посполиту, ніж із Варшавою. Для останньої зазіхання козаків на території біля Вісли не могли не видаватися нечуваним замахом на саме єство Корони Польської. І навпаки, «потоп» 1655 р., трансільвансько-шведський союз, зацікавленість Карла X в козацьких військових послугах, усамостійнення Бранденбурга-Пруссії створювали

⁵⁴ Грондський С. Історія козацько-польської війни... С. 178.

⁵⁵ Федорук Я. Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011. С. 448.

⁵⁶ Документи Богдана Хмельницького... С. 502.

⁵⁷ Див. детальний розгляд цього питання Я. Федоруком (Федорук Я. Віленський договір 1656 року... С. 452–454).

⁵⁸ Там само. С. 454; Василенко Н. П. Територія України XVII віку (Розвідка з історії права) // Василенко М. П. Вибрані твори у трьох томах. Київ, 2006. Т. 2. С. 362–363.

⁵⁹ Акты ЮЗР. Т. V. С. 15–16.

вигідне тло для проголошення максималістських територіальних вимог. Тож і гетьман, і генеральний писар Іван Виговський в основу військово-політичного зближення зі Швецією та визнання протекторату шведського короля над Гетьманщиною поклали вимогу кордону по Віслі⁶⁰. Б. Хмельницький одразу, ще в 1655 р., виставив рамки, наголосивши, що Карл X має не переходити Віслу й не претендувати на руські землі⁶¹. А І. Виговський на фінішній прямій переговорного процесу (початок 1657 р.) прозоро заявляв шведському послові Готтарду Веллінгу, що козаки домагаються *«старожитної України, або Русі, де бувала грецька віра і де є ще мова аж до Вісли»*⁶².

У квітні ж 1649 р., коли гетьман перед московським послом Григорієм Унковським презентував цілісну політичну програму, у ній серед пояснень про жаданий рівень незалежності від Варшави та «історичних» аргументів на користь легітимності відновленої держави теж знайшлося місце для позначення природних територіальних меж Гетьманщини. При цьому вносилося одне дуже важливе сутнісне доповнення. Якщо спершу дипломатія Б. Хмельницького описувала проблему винятково в релігійно-етнічних барвах, то тепер було промовисто долучено також «історичний» доказ. Цілком у дусі традиційної еліти. Гетьман наголошував царському посланцеві, що його принциповий підхід до замирення з Польщею полягає в тому, щоб *«вони б мир з нами вчинили на тім, що їм, ляхам і литві, до нас, Запорозького Війська і до Білої Русі, діла немає. І поступилися б мені всією Білою Руссю по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі»*⁶³.

Крім того, Г. Унковський описав панівні в Україні настрої такими словами: *«Гетьман і Військо Запорозьке, і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть»*⁶⁴. Звичайно, важко ідентифікувати, яку територію московський посланець мав на увазі під «Руссю Київською». Проте навряд чи він уживав це поняття у вузькому значенні для позначення Київського воєводства. Інакше слід було б говорити про те, що він виніс враження про ворожість до Варшави населення лише невеликої частини України. Але це суперечить як його іншим повідомленням, так і тональності навіювань з боку гетьмана. Та й використання займенника «вся» було б тоді, звичайно, зайвим. Тож, скоріше всього, посланець мав на увазі всі руські терени Речі Посполитої, які тягнули до Києва, тобто, власне, українські землі.

⁶⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси Т. IX–2. С. 1173, 1283; Липинський В. Україна на переломі... С. 44–45; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... С. 532–533, 558–565; Чухліб Т. Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658) // Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Конотопської битви. Львів, 2010. С. 14–25.

⁶¹ Липинський В. Україна на переломі... С. 44; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... С. 532.

⁶² Архив Юго-Западной России. Ч. III. Т. VI: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.) / под ред. Н. В. Молчановского. Киев, 1908. С. 205.

⁶³ Воссоединение Украины с Россией... Т. II. С. 154.

⁶⁴ Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... С. 226.

Та як би там не було, зі статейного списку Г. Унковського однозначно випливає, що Б. Хмельницький ідею про природні межі Української держави по етнічному українському кордонові далекоглядно поєднав із концепцією Гетьманщини як спадкоємиці княжої Русі⁶⁵. Це надало підходу системності, поставивши на надійний ґрунт «старовини». Процес легітимації нових реалій в Україні тепер органічно охоплював і територіальне питання. Проголошуючи тяглість від княжих часів до Гетьманщини, козацька верхівка водночас накидала таку систему координат на проблему просторових меж гетьманської влади. Відтоді Б. Хмельницький послідовно прив'язував територіальний вимір своєї держави до простору княжих часів. Невипадково в інструкції посланцю на Віленське перемир'я 1656 р. Романові Гапоненку гетьман уповноважував домагатися, щоб межа «була назначена як за стародавніх княжат російських»⁶⁶.

Якщо на заході природним кордоном безперечно вважалася Вісла, то питання, яку частину підлитовських земель гетьман мав на увазі, коли говорив у 1649 р. про «народ руський увесь», потребує уточнення. Не може не виникнути припущення, що під цим поняттям могла розумітися православна модель руської тотожності. Тоді просторовий вимір «народу руського» охоплював би територію до Вільно включно. Однак і ареал поширення заворушень на підлитовській Русі, і розглянуте вище його сприйняття литовськими чинниками, і, зрештою, об'єм відкритих претензій Б. Хмельницького в 1654–1657 рр. переконують, що гетьманові йшлося лише про контроль над тими землями, які належали до українського етнічного масиву з Могилевом, Мстиславом і Биховом на півночі й Турово-Пінщиною і Підляшшям на заході.

Ідеологічно Б. Хмельницький поставив планку на найвищу висоту. Він ще й невинно говорив Г. Унковському, що в княжі часи кордони, якими «володіли благочестиві князі», територіально охоплювали майбутню Московію, оскільки самостійна історія останньої почалася лише тоді, коли «відлучили нас неправдами своїми та насильством лукавії ляхи»⁶⁷. Втім у практичній площині вимоги Б. Хмельницького ніколи не сягали настільки далеко. Принаймні відсутні будь-які підстави судити, що він замахувався на такі фантастичні обрії. Гетьман навіть не підважував демаркований і делімітований річпосполитсько-московський кордон, який став офіційним кордоном між Гетьманщиною та Московією. Ймовірно, Г. Унковському лише натякалося на ті землі історичної Сіверщини, які й далі перебували у складі Московії. Водночас елегантно заперечувалися московські претензії на «київську спадщину».

⁶⁵ Пріоритет у дослідженні цієї проблеми належить В. Степанкову (*Степанков В.* Формування української державницької ідеї 1648–1649 років // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя / ред. кол. І. Гирич, Я. Федорук та ін. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. С. 477–478.

⁶⁶ Універсали Богдана Хмельницького... С. 200.

⁶⁷ Докладніше про це див.: *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. С. 256–257.

Але незалежно від того, чи відповідає дійсності припущення стосовно Сіверщини, генетика територіальної програми Б. Хмельницького та його оточення цілком зрозуміла. Просторовий образ Русі / Гетьманщини виразно нав'язував до ідеального обширу «своєї» Русі у світогляді князів і шляхти й базувався на поєднанні тих самих засад: цілість етнічних українських земель та максимальна територія князівств, заснованих на цих землях у княжі часи. Спадкоємці гетьмана неодноразово уточнюватимуть усе це за допомогою географічних деталей, відтінюючи тяглість переконань щодо просторових меж українського світу між обома ранньомодерними елітами.

З 1650-х рр. інтелектуальне навіювання зовнішнім споживачам, що відновлена держава є спадкоємицею Русі (і в територіальному питанні теж), дістало новий поштовх внаслідок впровадження до дипломатичного обігу концепції, яка ототожнювала Гетьманщину з Малою Руссю. Ця концепція стала магістральним напрямом докладення зусиль з міжнародної легітимації держави та українського бачення Переяслава 1654 р. з наголошенням на «першородності» Києва порівняно з Москвою, поєднанні двох Русей та запереченням династичних прав московського царя на українські землі⁶⁸. Як і у випадку з Руссю, ідеологічне нововведення негайно було поширене на проблематику окреслення території гетьманської влади. Уже в серпні 1651 р. І. Виговський на переговорах з московським посланцем Г. Богдановим прямо говорив, що цар має взяти під свою зверхність на основі договору «*всю Малу Русь*»⁶⁹. Використання поняття «вся Мала Русь» тут не лише вкотре засвідчувало, що під Гетьманщиною слід розуміти питому Русь, розширення якої дало Велику Русь, а й що гетьманська держава мислилася в етнічних кордонах української людності, і що козацтво перебирає на себе функцію «політичної нації» на всій українській території.

Водночас проблему просторових меж зачіпали й цілеспрямовані зусилля, докладені козацькою верхівкою для остаточного усталення ще однієї самоназви – «Україна». Поєднання під одним дахом української, руської та малоруської термінології було неунікненним з огляду на ранньомодерний стандарт легітимації держави. Для міжнародного визнання слід було прив'язувати Гетьманщину до Русі, що давало так необхідні історичність, самодостатність і спадкоємність. Поширення імені «Україна» на всю «свою» територію уособлювало в українському соціумі факт перетворення козацтва на нову еліту, узаконюючи нові реалії станової структури суспільства. Проте «Україна» не годилася для міжнародних зусиль, оскільки, на відміну від «Русі», не тягнула за собою традиції позначати державу, що в територіальному питанні могло бути використане для заперечення претензій на Степ та узбережжя Чорного моря. Відтак Б. Хмельницький мусив використовувати обидва термінологічні ряди, а також малоросійський, який символізував переті-

⁶⁸ Плохій С. М. Наливайкова віра... С. 405–417.

⁶⁹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах / ред. кол.: П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский и др. Москва, 1953. Т. III. С. 117.

кання держави княжих часів у Гетьманщину. За ним це робитимуть також інші гетьмани до Кирила Розумовського включно⁷⁰. Паралельно нова еліта, розглядаючи ці ряди як тотожні, намагалася закріпити такий статус не лише в Гетьманщині, а й на зовнішній арені.

Упродовж 1648–1653 рр. у дипломатичному словнику Б. Хмельницького беззастережно домінує термінологія, базована на «Русі», що було цілком закономірно з огляду на першочерговість завдань, які випливали з потреби досягти міжнародне визнання держави. Але вже з 1654 р. поняття «Україна» рішуче вривається до листів Б. Хмельницького, призначених адресатам поза Гетьманщиною⁷¹. Цим додатково відтінюється значення Переяславської ради та Березневих статей 1654 р. як інструментів міжнародної легітимації Гетьманщини. Отримавши, в рамках тогочасних політико-правових уявлень, міжнародне визнання через перехід під зверхність легітимного християнського володаря на основі договору, Б. Хмельницький взявся за інше завдання. Він просуває назовні те, чого досяг у себе вдома – перетворення імені «Україна» на етнополітонім.

Прикметно, що вже в Березневих статтях, які підсумовували рішення Переяславської ради 1654 р., вперше на міжнародному рівні фігурує поняття «Україна» для позначення Гетьманщини, тобто як політонім. Документ містить пункт, згідно з яким *«царської величності ратні люди завжди на рубежі для оберігання України є і в майбутньому почнуть стояти»*⁷². Без сумніву, ініціативу слід віддати в руки Чигириня. Москва ніколи б не подумала включити «Україну» в Березневі статті в такому контексті. Водночас Б. Хмельницький впроваджував поняття «Україна» як еквівалент Русі й до дипломатичного обігу з іншими монархами. Найвиразніший випадок стосується зносин зі шведським королем Карлом X Густавом, коли І. Виговський прямим текстом прирівняв «Україну» до «Русі», а відповідно й просторове наповнення понять. У вислові, що козаки домагаються *«старожитної України, або Русі, де бувала грецька віра і де є ще мова аж до Вісли»*, сконцентровано все: і тотожність «України» з «Руссю», і покриття обома іменами всіх етнічних українських земель, і просування «України» в міжнародних стосунках як політоніму. Пізніше І. Виговський писав до князя Богуслава Радзивіла про те, що свого часу *«урядував Україною»*, тобто Гетьманщиною⁷³.

⁷⁰ Ширше про це див.: Брехуненко В. Україна й українці... С. 97–229; Дзюба О. «Україна» і «Малоросія»... С. 42–54; Сисин Ф. Отчизна в політичній культурі... С. 7–18; Чухліб Т. Поняття «Україна», «українці»... С. 41–79; Його ж. «Усі жителі української породи...»... С. 18–39.

⁷¹ Див.: Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний»... С. 23–28.

⁷² Воссоєдинение Украины с Россией... Т. III. С. 565. Див. також спостереження Т. Чухліба (Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний»... С. 22).

⁷³ Лист І. Виговського до Б. Радзивіла, 27 серпня 1660 р., Львів // Мицик Ю. З листування Івана Виговського // Український археографічний щорічник. Київ, 2009. Вип. 13–14. С. 525.

6. 3. Територія влади

Обстоюючи ідею ідеального простору Гетьманщини, Б. Хмельницький, зрозуміло, мусив рахуватися зі складними обставинами формування як території своєї влади, так і нової еліти на базі козацького стану, наводненого тлумами неофітів зі вчорашніх міщан і селян. Гетьман не мав можливості уникнути типового для правителів сценарію, який полягав у тому, щоб вдаватися щоразу до прагматичних кроків під реалії дня й у такий спосіб поступово рухатися до втілення в життя генеральної ідеї. Брала своє тривала війна, обтяжена охлократизмом більшої частини козацтва, а також нагальною потребою формувати широку антипольську коаліцію та реалізовувати концепцію поліпідлеглості як основи виживання відновленої держави⁷⁴.

Процес реалізації верхівкою Гетьманщини просторових уявлень увібрав різноманітні версії тактичних розрахунків під виклики дня. Тому на проблему слід подивитися крізь призму слушно запропонованої в історіографії пропозиції розглядати курс гетьмана як поєднання максималістської концепції та поміркованої (наразі досяжної)⁷⁵. Якщо відділити одне від іншого, то під таким кутом добре видно, що Б. Хмельницький ніколи не зрікався свого глобального задуму зібрати під булавою всі етнічні українські землі. У протореному річчизі діяли й інші гетьмани. Попри тактичні відступи, вони не відмовлялися від наріжної мети. Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Мазепа час від часу відкрито говорили про оптимальні межі українського простору, які мали збігатися з територією держави. Так само стабільними були переконання про етно-конфесійний вимір території, а також представлення Гетьманщини як Русі сьогодні.

Не дивно, що, маючи вже на старті ясні уявлення про ідеальні межі свого дітища, гетьман почав територіальний дискурс з Варшавою від найнижчої позначки – традиційних козацьких вимог, до яких опоненти вже звикли упродовж першої половини XVII ст. До такої драматургії підштовхувала необхідність внутрішньої та зовнішньої легітимації війни. Традиційність звуження територіальних вимог тут органічно доповнювала ключові інструменти: гасло війни за віру та нібито отримана козаками від короля санкція «вольності шаблею здобувати»⁷⁶.

Перші конкретні претензії на просторовий вимір влади українського гетьмана з'явилися лише восени 1648 р. після того, як Військо Запорозьке

---

⁷⁴ Про сутність концепції поліпідлеглості та її реалізації див.: *Липинський В.* Україна на переломі... С. 35–51; *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3–ге видання, виправлене і доповнене. Київ, 2009. С. 53–71.

⁷⁵ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст. С. 40, 44; Див також: *Когут З.* Кордони України: територіальні візії козаків... С. 50.

⁷⁶ Про засоби легітимації війни див.: *Плохий С.* Наливайкова віра... С. 234–248; *Смолій А., Степанков В.* Богдан Хмельницький... С. 93–94, 123.

дійшло до Замостя. Доти Б. Хмельницький офіційно волів уникати дражливого питання про територію, де козаки мали користуватися своїм комплектом прав і привілеїв. Яскравим прикладом є відсутність відповідних претензій в інструкції посольству до Варшави від 12 червня, першому документі, в якому були викладені козацькі пропозиції владі. Загалом інструкція відбивала мінімальні станові козацькі вимоги. Хоча навіть у ній містився традиційний для козаків натяк на справжні горизонти просторового мислення. Претензії на повернення православним відібраних церков промовисто охоплювали Люблін, Красностав, Сокаль, Володимир, що перегукувалося з подібними козацькими вимогами, вперше, наскільки нині можна судити, зафіксованими в документах на Київську комісію 1622 р.⁷⁷

Під час західного походу 1648 р. Б. Хмельницький уже вимагав від головного претендента на королівську корону Яна Казимира, хоча й обтічно, щоб на контрольованих Військом Запорозьким теренах *«кварцяного війська не було»*, а трохи згодом від обраного короля – не посилати війська за Старокостянтинів, *«бо дальше Білої Церкви не пуцу»*⁷⁸. На практиці гетьман, повернувшись на Київщину, намагався контролювати якомога більшу частину території, принаймні до Случі⁷⁹.

Наступний етап пов'язаний з роботою Переяславської комісії початку 1649 р. В умовах хиткого перемир'я, укладеного до Зелених свят, Б. Хмельницький, заскочивши королівських комісарів вимогами про жаданий українсько-польський кордон по Віслі, у практичній площині домогся фактично фіксації влади Війська Запорозького на території Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. Пункт 2 угоди передбачав, що коронне та литовське військо *«не повинні вступати з жодного боку в Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського та Брацлавського воєводств по Кам'янець-Подільський»*. А пункт 5 проголошував, що шляхта також не повинна повертатися до своїх маєтків до Зелених свят⁸⁰. Це вистелило дорогу до пізніших просторових рішень, ухвалених у рамках Зборівської угоди 1649 р., акті, який став першою цеглиною на шляху визнання у християнському світі нового правителя й держави.

Під час короткотривалих переговорів під Зборовом Б. Хмельницький виставив серйозні вимоги стосовно простору своєї влади. З тактичних міркувань не йшлося про кордон по Віслі. Така ідея не мала жодних шансів на втілення. Але в іншому запити включали й українські терени Великого Князівства Литовського і Руського, у чому відбилася закономірність переяславських заяв початку 1649 р. про етнічне розуміння території гетьманської влади. Оминув тільки Пінщину та Берестейщину. Б. Хмельницький хотів

⁷⁷ Смолій А., Степанков В. Богдан Хмельницький... С. 130; Федорук Я. Епоха Богдана Хмельницького... С. 35.

⁷⁸ Див. спостереження Я. Федорука (Федорук Я. Епоха Богдана Хмельницького... С. 36).

⁷⁹ Смолій А., Степанков В. Богдан Хмельницький... С. 202–203.

⁸⁰ Документи Богдана Хмельницького... С. 104.

підвести під булаву терени від Дністра до Бара, Старокостянтинова, а далі – по Случі до гирла й по Прип'яті до Дніпра, а Придніпров'я – від Любеча до Стародуба й до московського кордону⁸¹. Проте в підсумку мусив поступитися. Пункт 2 угоди проголошував, що козаки під владою свого гетьмана в кількості 40 000 мали право проживати на території Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. Межі були визначені таким чином:

«Почавши від Дніпра з цієї сторони в Димері, Горностаєві, Коростишеві, Паволочі, Погребичах, Прилуці, Вінниці, Брацлаві. Звідти від Брацлава до Ямполья до Дніпра. Також від Дністра до Дніпра, розумітися це має, у козацький реєстр мають бути занесені, а з іншого боку Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині, Ромнах аж до московського кордону і Дніпра»⁸².

Хоча угода й не містила норм, які б прямо підтверджували територіальність влади гетьмана, але, враховуючи, що від літа 1648 р. реальним господарем становища там був Б. Хмельницький, вона завуальовано визнавала за переліченими воєводствами особливий статус і тихою сапою легалізувала ті порядки, які завело Військо Запорозьке. Про позбавлення гетьмана влади правителя та про відновлення колишнього статус-кво не могло бути й мови. Насправді Б. Хмельницький був недосяжний для Варшави, а поновлені владні інституції Речі Посполитої зависли в повітрі. Коли Адам Кисіль, призначений київським воєводою, приїхав до Києва, козаки влаштували йому таке життя, що магнат мусив невдовзі покинути місто. Дійшло до того, що козаки та міщани стихійно контролювали східні райони Подільського воєводства аж до Сатанова, а київська шляхта мусила проводити свій сеймик просто неба в західному закутку Київського воєводства⁸³.

Та й сам Ян Казимир, а також інші достойники не раз доволі прозоро проговорювалися про те, що сприймають статус Б. Хмельницького саме в категоріях територіальної влади в трьох воєводствах. Зокрема, король в інструкції до сеймиків 3 листопада 1650 р. зауважив, що гетьман Війська Запорозького *«знову відправив своїх послів підтвердити це (протекцію. – Авт.), дозволяючи цісарю турецькому брати гарач з тих воєводств, які має, не допускаючи панів до своїх маєтностей»⁸⁴*. Краківський каштелян Миколай Потоцький писав у листах до короля та до подільського сеймику (обидва від 22 жовтня 1650 р.), ніби Б. Хмельницький *«стверджує, що вже від Порти хоругву його послі гонорово отримали і до поцілування краю цісарської шати були допущені, на ці воєводства, які він доти тримає за зборівськими постановами, отримав хоругву цісарську і з них гарач цісареві обіцяв»⁸⁵*. А коронний підскарбій Богуслав Лещинський після гнітючої по-

⁸¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. С. 105; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... С. 247.

⁸² Архів ранньомодерної Української держави... Т. 3. С. 336.

⁸³ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... С. 265–267.

⁸⁴ Korespondencja wojskowa... Część 1. S. 444–445.

⁸⁵ Tamże. S. 442; Korespondencja Mikołaja Potockiego, hetman polny koronny 1637–1646, hetman wielki koronny 1647–1651 / oprac. M. Franz. Warszawa, 2018. T. 1. S. 311.

разки річпосполитського війська під Батогом (1652 р.) вбачав у діях Б. Хмельницького таке: «... *першими трактатами зборівськими вижебрав собі у вашої королівської милості проживання у трьох воєводствах – Київському, Брацлавському, Чернігівському, то зараз володінням цих воєводств [...] хоче стати з підданого паном у таких широких волостях його королівської милості і Речі Посполитої*»⁸⁶.

Тому так болісно сприймали в Короні і в Литві Зборівську угоду, вважаючи її принизливою. «*Такої злої незгоди і в усіх людях жаху ніколи в Польщі та в Литві не було. А говорять усякі люди, що Бог у сенаторів розум відібрав, а на шляхетство жах напустив*»⁸⁷, – писав про розчарування, яке панувало серед шляхти, московський гінець до Варшави Григорій Кунаков.

Поразка під Берестечком формально звузила територію влади гетьмана до Київського воєводства. Але Б. Хмельницький, як міг, уповільнював процес виконання Білоцерківської угоди 1651 р. Тягнув як з укладанням нового реєстру, так і з виведенням козаків з Брацлавщини та Сіверщини. Використовував для цього заворушення в Корсунському полку, міграцію частини козаків та покозаченого населення на терени майбутньої Слобожанщини, а потім і появу коронного війська на Київщині. Кореспонденція київського воєводи Адама Киселя до чернігівського воєводи Мартина Калиновського та литовського гетьмана Януша Радзивіла кінця 1651 – початку 1652 рр. наповнена відомостями про тактичні кроки гетьмана, покликані на якнайдовше загальмувати процес.

10 листопада 1651 р. А. Кисіль бідкався, що Б. Хмельницький просить перенести очищення від козаків території Вінницького та Брацлавського полків на весну наступного року⁸⁸. 9 січня гетьман у листі до київського воєводи торочив, що задля збереження миру треба дозволити, аби «*наше товариство реєстрове, яке не могло так швидко вийти з Чернігівщини та Ніжинщини, могло мешкати, а ми заборонимо і забороняємо, щоб найменшої причини до збурення не давали і не дадуть*». Підкреслювалося також, що на Лівобережну Київщину коронне чи литовське військо не має права входити, бо це не прописано в Білоцерківському договорі, тому мусить не перетинати межі Сіверщини⁸⁹. На початку січня 1652 р. А. Кисіль усе ніяк не міг дочекатися реєстру, регулярно тиснучи на Чигирин. «*Підсумок цього, що реєстр закінчить і прислати обіцяє. Однак коли це має бути, дня не вказує*», – писав до М. Калиновського⁹⁰. Але київський воєвода не втрачав надії, що гетьман усе-таки дотримається Білоцерківського договору, хоча й не скидав з розрахунків протилежного.

⁸⁶ Цит. за: Drozdowski M. My o nas i o innych... S. 309.

⁸⁷ Воссоединение Украины с Россией... Т. II. С. 310.

⁸⁸ Korespondencja wojskowa... Część I. S. 706.

⁸⁹ Там же. S. 717.

⁹⁰ Там же. S. 726.

Про легітимну основу повернення під свою булаву Брацлавського та Чернігівського воєводств Б. Хмельницький почав дбати після перемоги під Батогом, коли територія була знову опанована фактично. Відповідні вимоги він виставляв Варшаві⁹¹. Пробирав діяти через молдовського господаря В. Лупула як посередника. У своїх умовах був чітким: «Щоб у володінні Війська Запорозького залишалось так багато українських волостей, як описується у Зборівських пактах, почавши від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра до московського кордону»⁹².

Симптоматично, що Б. Хмельницький під час укладення в 1654 р. договору з Москвою уникнув прямих територіальних прив'язок. Йому вони були непотрібні, адже на той час він не контролював українські землі, розміщені на захід від Случі, а також у Великому князівстві Литовському і Руському. Зі свого боку, Москва також не потребувала конкретизації просторового виміру Війська Запорозького. Плекаючи надії на оволодіння всією «київською спадщиною», вона не була зацікавлена обмежувати себе формальними рамками. Відповідно інтереси сторін збіглися. Крім того, розмитість у цьому сенсі Березневих статей давала можливість Б. Хмельницькому розпочати реальне приєднання омріяних земель зі складу Великого князівства Литовського і Руського, що відразу й почалося, як тільки московське військо рушило на Литву⁹³.

У 1654 р. наказний гетьман Іван Золотаренко на чолі 18 тис. козаків оволодів Гомелем, Жлобиним, Пропойськом, Новим Биховом, взяв в облогу Старий Бихів. Всіляко підтримуючи стихійне покозачення місцевого населення, він, усупереч московським протестам, створював тут адміністративну вертикаль Української держави⁹⁴. У 1655 р. в листі до шведського короля Карла X Густава гетьман писав, що цей край перебуває під його «*регіментом Білоруським і Сіверським*»⁹⁵. По смерті І. Золотаренка Б. Хмельницький, призначаючи в січні 1656 р. на його місце Івана Нечая, так описав територію компетенції останнього, а фактично жаданий північний кордон Гетьманщини: «*В Білу Русь до Могилева, Чаусова, Новобихова і Гомеля та інших містечок і тамтешніх сіл*»⁹⁶. Надалі в полковницькому титулі І. Нечая з'яв-

⁹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. IX-1: роки 1650–1654. С. 59–61; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... С. 396–397; Drozdowski M. My o nas i o innych... S. 299, 305; Ciesielski T. Od Batohu do Zwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawii 1652–1653. Zabrze, 2007. S. 58.

⁹² Цит. за: Drozdowski M. My o nas i o innych... S. 306.

⁹³ Про військову кампанію 1654–1655 року на території Білорусі та Литви див.: Bobiatyński K. Od Smolenska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655. Zabze, 2004.

⁹⁴ Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. С. 95–101. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX-2. С. 908–910, 929–936.

⁹⁵ Архив Юго-Западной России. Ч. III. Т. VI. С. 276.

⁹⁶ Універсал Б. Хмельницького полковнику І. Нечая, 29 січня 1656 р. // Документи Богдана Хмельницького... С. 471.

ляються визначники «білоруський», «гомельський», «чаусівський», «могилівський». Окрім активної діяльності з підведенням під свою владу населення Північного Придніпров'я до Могилева й Вітебська, полковник намагався поширити вплив і в Мінському повіті до середньої Березини. Невдовзі до козацьких рук перейшов важливий стратегічний пункт – Старий Бихів, і Б. Хмельницький робив усе, щоб взяти місто під свою протекцію⁹⁷. Коли ж у 1657 р. гетьману виявила бажання присягти на вірність пінська шляхта, він радо прийняв під свою булаву ще й Пінський повіт⁹⁸. Як вмотивовано підсумовував М. Грушевський:

«Козаччина поширювала свою територію, закріпила її своїми залагами, волею і неволею перевела місцеву боекздатну людність в козацтво, приводела під свій протекторат шляхту і міста і при першій нагоді готовилася виполошити відти Москву з її претенсіями, так само, як і Польщу, і перетворити все в замкнене козацьке володіння...»⁹⁹.

Крім того, після смерті в кінці 1656 р. Я. Радзивіла, Б. Хмельницький снував і плани щодо Слуцького князівства, яке тримав князь Богуслав Радзивіл. Коли останній забажав за посередництвом Чигирини налагодити стосунки з московським царем, гетьман поспішив оголосити (насправді непрохано), що бере в оборону князівство, видавши відповідні універсали, зобов'язуючись захищати проти всіх неприятелів та виділивши для цього Київський і Білоцерківський полки. Під час свого західного походу полковник Антон Жданович брав під оборону міста та шляхту. Коли ж шведсько-українсько-трансільванське військо оволоділо Берестям, а Карл X передав місто не козакам, а Д. Ракоці, полковник 14 травня видав оборонний універсал шляхті Пінського повіту¹⁰⁰, спонукавши ту до підданства Б. Хмельницькому.

Взагалі Б. Хмельницький різними дипломатичними способами прощтовхував свою максималістську позицію з територіального питання у відносинах з усіма втягнутими у вир наслідків Потопу сторонами, з якими він мав дипломатичні контакти, – Швецією, Московією, Трансільванією, Річчю Посполитою. Під час укладення угоди з Трансільванією ставилася вимога закріплення за Гетьманщиною «усієї Червоної Русі по Віслу»¹⁰¹. Як слушно підсумовував Я. Федорук, гетьман та І. Виговський промовисто переконували короля, що «не допустять шведського короля за Віслу»¹⁰². У листі до призначеного Яном Казимиром коменданта Львова Гродзіцького від 1 лю-

⁹⁷ Про діяльність Івана Нечая див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного...»... С. 101–110; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. IX–2. С. 1257–1272; *Kossarzecki K.* Działalność wojskowa pułkownika Iwana Nieczaja na Białorusi w latach 1657–1659 // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2005. Вип. 5. С. 359–391.

⁹⁸ *Литинський В.* Україна на переломі... С. 7–14, 204–232.

⁹⁹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. IX–2. С. 1275.

¹⁰⁰ Універсали Богдана Хмельницького... С. 275–276.

¹⁰¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. IX–2. С. 1283; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький... С. 565.

¹⁰² *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... С. 446.

того 1656 р. генеральний писар тонко натякав на те, що слід визнати межу по Віслі, бо Карл X уже це зробив¹⁰³.

Жорстко відстоював Б. Хмельницький ідею етно-релігійної межі на заході у стосунках з Карлом X Густавом. Шведські пропозиції про Гетьманщину лише у складі трьох воєводств були категорично відхилені як неприйнятні¹⁰⁴. Саме територіальне питання стало головним каменем спотикання. Пішовши війною на Річ Посполиту й плетучи задля цього міжнародні комбінації з Бранденбургом, Трансільванією, Литвою та Гетьманщиною, шведський король не мав наміру задовольнити територіальні запити гетьмана коштом Великого князівства Литовського і Руського, а також усталення західного кордону по Віслі. Показовою у цьому сенсі є лютнева 1656 р. пропозиція Карла X, зроблена бранденбурзькому курфюрстові Вільгельму, взяти під свою опіку Підляшшя, Галичину, Поділля й частину Волині. Король підкреслював, що не дозволяв Б. Хмельницькому «захоплювати Волинь, крім однієї частини воєводства, яку я міг би уступити козакам»¹⁰⁵. Західноукраїнські землі були для Карла X вагомим козирем для утримування в союзі Трансільванії. За Раднотським договором 1656 р., який увійшов в історію як перший поділ Польщі, після остаточної перемоги над Яном Казимиром до Швеції відходили б Куявія, Королівська Пруссія, Підляшшя, частина Мазовії, Литви та Білорусі, до Бранденбурга – Великопольща з Ленчицькою та Серадською землями, до Трансільванії – Мала Польща, решта Мазовії та Галичина з Волинню й Західним Поділлям. Під булавою Б. Хмельницького мали залишитися лише Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства¹⁰⁶.

Крім того, на позицію Карла X не міг не впливати внутрішній розкол в українському суспільстві. Вибір був не з легких. По один бік перебувало козацтво, нова еліта, яка спромоглася утворити державу й володіла так потрібною для реалізації його амбіцій у Польщі військовою та політичною потугою. По інший бік очікувала шляхта, традиційна еліта, яка фактично контролювала значну частину української території, відкидала право козаків на членство в «народі руському» й заперечувала усе зроблене ними. 25 жовтня шляхта Руського, Белзького, Люблінського, Волинського, Київського, Брацлавського воєводств присягла шведському королю на вірність. Карл X зобов'язався винагородити її іншими землями навзамін тих, які опанували козаки, й водночас не дати останнім заволодіти новими територіями. Такий підхід свідчить про визнання нових реалій, пов'язаних з утворенням Гетьманщини, і водночас про спроби балансувати між непримиримими пози-

¹⁰³ Див. спостереження М. Грушевського (*Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX–2. С. 1173*).

¹⁰⁴ *Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... С. 572–573.*

¹⁰⁵ Див.: *Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 2005. С. 96; Федорук Я. Віленський договір 1656 року... С. 447.*

¹⁰⁶ *Зашильняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Львів, 2002. С. 182.*

ціями коштом територіальних інтересів Б. Хмельницького. Слід погодитися з М. Грушевським, який вважав, що за тих умов королю «зовсім не з руки було входити в які-небудь поговори з козаками щодо розмежування володінь і впливів, признавати за ними право на Західні українські землі тощо»¹⁰⁷. Тому гетьманові й було обіцяно лише три воєводства, які той повністю контролював, але з принципово важливим титулом «князя Русі». Подібна інформація вирвалася за межі українсько-шведського переговорного процесу й циркулювала принаймні на підконтрольній шведам території, якщо про неї писав навіть суддя з Ельблонга¹⁰⁸.

У січні 1657 р. шведське посольство до Чигирини знову пропонувало козацькій старшині обмежитися Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствами¹⁰⁹. Проте Б. Хмельницький і далі твердо стояв на своєму. Лише згодом Карл X Густав нарешті мусив змиритися з тим, що після розгрому Польщі до складу Гетьманщини увійдуть усі ті землі, на які претендував Чигирин. В українсько-шведській угоді, підписаній 6 жовтня у Корсуні вже новим гетьманом Іваном Виговським, містився такий пункт:

«Нехай його королівська величність визнає і оголосить границі і території володінь Запорозького війська, що вони простягаються не тільки до Вісли, але й до границь Пруссії, пообіцяє спільними силами здобувати і до рук Війська Запорозького віддати – аж до Берестейського і Новоградського староств у Литві, по річку Березину»⁸.

При цьому уточнювалося, що польський король має бути за Віслою. Однак цей тріумф максималістської програми з територіального питання відбувся лише на папері. Утілити його в реальне життя не вдалося.

***

Як добре видно, народжена в середині XVII ст. нова українська еліта не лише успадкувала від князів і шляхти уявлення стосовно просторових меж українського світу, а й намагалася втілити свої переконання в межі відновленої держави. Гетьманщина відразу й однозначно мислилася в етно-конфесійних категоріях, покриваючи в ідеальному варіанті всю територію розселення українського етносу. Ба більше, продемонстроване козацькою верхівкою вже літом–восени 1648 р. просторове мислення відображає той факт, що Вісла як західна межа українського світу розглядалася і традиційною елітою. Але таке бачення перебувало під сподом, без наголошення в політичному дискурсі, оскільки князі і шляхта відмовилися від ідеї політичної суб'єктизації Русі бодай у рамках Речі Посполитої. Показово, що як тільки ця ідея з'явилася в козаків, перейняті від шляхти уявлення про Віслу відразу

¹⁰⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX–2. С. 1130.

¹⁰⁸ Там само. С. 1166.

¹⁰⁹ Там само. С. 1285–1294; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины... С. 98–99; Федорук Я. Епоха Богдана Хмельницького... С. 40.

¹¹⁰ Україна – Швеція на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.) / упор. Ю. Савчук. Київ, 2008. С. 180.

ж у готовому вигляді проявилися назовні та ще й по всій вертикалі козацького стану – від старшини до рядових козаків.

Максималістська територіальна програма Б. Хмельницького була опрацьована вже на старті повстання й базувалася на традиційному розумінні українського простору. Її добре відчували в різних таборах річпосполитської шляхти. Але з тактичних міркувань у цілісному вигляді концепція була оприлюднена лише на зламі 1648–1649 рр. Реалізацію її в міжнародних відносинах гетьман прощтовхував до кінця свого життя. Чи не найбільшим успіхом на цьому шляху стало визнання в договорі зі Швецією, інтелектуально підготовленого за часів Богдана, але ухваленого вже за гетьманування І. Виговського, кордону влади гетьмана до Вісли на заході та до Березини на півночі. Але на практиці здобутки були скромніші. З українських земель Корони Гетьманщина, як відомо, покривала лише Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. З територій Великого князівства Литовського і Руського, на які претендував Чигирин, зрештою, вдається прилучити лише Стародубщину, виправивши наслідки безволля традиційної еліти в першій половині XVII ст., коли шляхта, схоже, навіть не поставила питання про прилучення до Чернігівського воєводства цієї частини історичної Сіверщини.

Як згодом виявиться, саме в середині XVII ст. територія гетьманської влади була найоб'ємнішою, а уявлення тієї доби про український простір та їхнє етно-конфесійне підґрунтя стали дороговказом для наступних поколінь еліти Гетьманщини аж до часів Кирила Розумовського включно.

Розділ 7

«СИМВОЛІЧНА ГЕОГРАФІЯ» ЕЛІТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

«Завжди на комісіях з козаками найпринциповішими бували ці пункти: чисельність їх та розмежування України, тобто поки булава запорозьких гетьманів має сягати»¹, – з неприхованим роздратуванням наголошував коронний гетьман і майбутній король Ян Собеський на звичайному сеймі 1672 р. Теза ця влучно підсумовує ту роль, яку відводила після смерті Б. Хмельницького нова українська еліта двом тісно пов'язаним питанням: межі українського простору і територія влади. Постійні вимоги гетьманів, спроби розіграти територіальну карту у стосунках з Туреччиною та Московією, претензії на всі руські землі Корони аж до Вісли сиділи в печінках річ-посполитській шляхті. Особливе ж роздратування викликав правобережний гетьман Петро Дорошенко, який не відступав від максималістської платформи навіть за найскрутніших обставин. Хоча, коли йшлося про територію влади, міг прагматично обмежитися на певний час і меншим обширом.

Просторові концепції часів творця ранньомодерної Української держави стали відправним пунктом для наступних поколінь старшини, чітко простежуючись в її середовищі до останніх днів Гетьманщини. Було додатково й виразно продемонстровано стійку тяглість на рівні уявлень та ідей між обома ранньомодерними українськими елітами, що мало вирішальне значення не лише в ідеологічній та інтелектуальній площинах, а й для оформлення підсумкової ранньомодерної версії фізичної конфігурації українського масиву. Політичні концепції та поведінкові стратегії верхівки Гетьманщини засвідчили, що переміна в Україні еліт не потягнула за собою перервності просторових переконань. Навпаки, опукло виявилось органічне перетікання поглядів традиційної еліти в ціннісні орієнтири її спадкоємниці. На рівні ж реального опанування території відбулися вирішальні зміни. Як тільки почне згасати громадянська війна, що спалахнула невдовзі по смерті Б. Хмельницького, буде відновлене призупинене в кінці 1640-х рр. освоєння території між Дніпром і Доном та проникнення на південь від Запорожжя. Утілення ціннісних уявлень у реальну присутність на південному та східному напрямках від історичного ядра українських земель набуде другого дихання, невідворотно надавши простору сучасної Південної та Східної України українського забарвлення.

---

¹ Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku. S. 156.

Гетьманщина середини XVII ст.
За картосхемою Івана Крип'якевича

Після Б. Хмельницького всі володарі булави демонстрували безальтернативне етнічне сприйняття проблеми українських кордонів і території влади, доповнюючи його за потреби релігійною риторикою та посиланнями на старовину княжих часів. Усі сповідували принцип єдиної Гетьманщини обох берегів Дніпра, поєднаного з магістральною ідеєю підведення під свою булаву в ідеалі цілісного масиву етнічних українських земель. А бурхливі події громадянської війни 1658–1676 рр., посприяли документуванню поглядів і практик. Поява різних угруповань старшини, уречевлення ідеї турецького протекторату, серія переговорів і домовленостей з Річчю Посполитою та Московією, поділ Гетьманщини на Правобережну та Лівобережну, перетворення Війська Запорозького Низового на суб'єкт міжнародних відносин, московсько-річпосполитські угоди з приводу українського питання – усе це призвело до високої частоти оприявлення просторових уявлень еліти.

Навіть побіжний погляд на перелічені обставини робив безальтернативним для українських суб'єктів поєднання максималістських ідей з практичними кроками, орієнтованими на вужчу територіальну перспективу. Але її знову ж таки в жодному випадку не варто плутати з питомими ціннісними переконаннями. Уже гетьманування Івана Виговського прозоро віддзеркалює збереження цієї фундаментальної ознаки політичних концепцій Б. Хмельницького.

7. 1. Територіальне питання в кінці 1650-х – на початку 1670-х рр.

Уявлення І. Виговського про оптимальні межі українського простору і територію влади були органічно успадковані з програми попередника. Тим паче, що до опрацювання останньої новий гетьман мав пряму причетність як генеральний писар. Приклади, які підтверджували тяглість на рівні ідей, не забарилися. Як сам І. Виговський, так і його найближче оточення демонстрували відповідні ціннісні орієнтири, прагнучи втілити їх у практичну площину. Відчули це на собі всі ключові гравці, від яких у 1658–1659 рр. залежало просторове втілення гетьманської влади: Московія, Річ Посполита, Швеція.

З приводу ставлення І. Виговського до проблеми кордонів у відносинах зі Швецією вже йшлося вище. На московському ж напрямку цей гетьман діяв у двох площинах: унормування західних меж Гетьманщини та збереження фізичного контролю над тими землями Великого князівства Литовського і Руського, які нова українська еліта вважала складовою українського масиву. Гетьман озвучував приємні для московських вух запевнення, але насправді не думав виводити козаків з Північного Придніпров'я. З осені 1657 р. він словесно маневрував у переписці з Москвою, а тим часом полковник Іван Нечай як міг утримував Старий Бихів – символ української присутності в краї. З кінця червня до 4 грудня 1659 р. козацьке військо тримало виснажливу облогу². Так само гетьман всіма силами прагнув не випускати

² Ширше про це див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного...»... С. 147–158; *Kossarzecki K.* *Działalność wojskowa pułkownika Iwana Nieczaja...* S. 364–391.

з рук Пінщину. У листі до волинського каштеляна С. К. Беньовського від 1 січня 1658 р. І. Виговський безальтернативно заявляв, що Пінщина перебуває під протекторатом Гетьманщини: «*Але ж ваша милість, мій милостивий пане, маєш пам'ятати, що [я] залишив за собою Пінськ, як той повіт, який добровільно, маючи потребу в нашій приязні, прийняв на певних умовах протекцію*»³. Крім того, наголошувалося, щоб територія між Случчю і Горинню залишалася вільною від військ, як це свого часу прописувалося Зборівською угодою⁴. Рідний брат гетьмана Костянтин Виговський титулувався «*полковником пінським і турівським*», підкреслено поводив себе як представник гетьманської адміністративної вертикалі. Полковник видавав оборонні універсали та універсали про шляхетські зібрання⁵. Зацікавлена шляхта зверталася до нього, визнаючи цей титул, зокрема брацлавський підкоморій Степан Святополк-Четвертинський⁶.

Навесні 1658 р. І. Виговський взявся проштовхувати ідею розмежування між Гетьманщиною та Річчю Посполитою. У березні було споряджено до царя ніжинського протопопа Максима Филімоновича, щоб, як записано у пізнішій царській грамоті відповідно до московської стилістики, «*великому государю, його царській величності з польським королем Яном Казимиром між його царської величності черкаськими містами в землях межування і рубіж справжній учинити без всілякого затягування*»⁷. Пропозиція надійшла напередодні нових переговорів між Московією та Річчю Посполитою, які мали розпочатися у Вільно у зв'язку з невиконанням останньою зобов'язань, узятих у Віленському мирному договорі 1656 р. І. Виговський явно намагався скористатися новими можливостями. Не міг не ставити на обізнаність Москви стосовно вкрай скрутного становища Речі Посполитої. Манив можливістю вичавити з короля територіальні поступки, хоча вони потрапляли б під царське крило лише опосередковано, тобто через входження до складу Гетьманщини. Проте конкретизації кордонів далекоглядно уникнув, бажаючи спершу зорієнтуватися в реакції Москви.

Особливого звучання надає зусиллям І. Виговського той факт, що докладалися вони на тлі підтриманого Московією повстання Я. Барабаша – М. Пушкаря⁸. Іншу форму впливу створювало активне вивідання гетьманом ще з грудня 1657 р. перспективи повернення під зверхність Речі Посполитої, фатальне міжнародне становище якої вимагало тоді порозуміння з

³ Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку / ред. кол. Я. Дашкевич, М. Капраль, І. Сковчиляс, Я. Федорук. Львів, 1994. С. 44.

⁴ Там само. С. 44.

⁵ Там само. С. 72, 82–83, 84.

⁶ Лист С. Святополк-Четвертинського до К. Виговського, 1 липня 1658 р., Нова Четвертня // Там само. С. 90–91.

⁷ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1872. Т. VII. (1657–1663, 1668–1669). С. 195.

⁸ Про це повстання див.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ, 1998. С. 89–98.

козаками⁹. У разі обстоювання Москвою запропонованих І. Виговським територіальних вимог на переговорах у Вільно позиції Гетьманщини в перемовинах з представниками короля суттєво посилювалися. Згладжувався б послаблювальний вплив внутрішніх заколотів, які гетьман небезпідставно сподівався все ж таки придушити. Особливо багато це важило при розгляді саме питання про межі Гетьманщини, адже на той час Варшава у правовому сенсі опиралася ще на Білоцерківський мир 1651 року. І. Виговський отримував усі підстави розпочинати розмову з Варшавою з іншого аркуша. Міг би вже з перших днів обстоювати на цілком легітимній основі віднесення до території гетьманської булави щонайменше Руського, Белзького та Волинського воеводств, які пізніше вимагатиме включити до Великого князівства Руського під час ратифікації Гадяцької унії навесні 1659 р.

Розрахунок гетьмана на втягування Московії у територіальне питання справдився. Про серйозність її намірів свідчить відповідна частина тексту царської грамоти від 5 квітня 1658 р., додатково повторена слово в слово в наказі посланцеві в Україну Іванові Опухтіну. Цар закликав І. Виговського надати деталізовані пропозиції щодо оптимального західного кордону та виготовити спеціальні креслення. Ба більше, вимагалось вказати реальні межі, щоб Варшава потім не мала підстав висловлювати претензії. У Москві не могли не розуміти утопічності другої частини запиту. Вістря його, слід гадати, було спрямоване на забезпечення всебічної обґрунтованості пропозицій української сторони. Отже, цар писав, щоб гетьман

«зібрав про те полковників та інших знавців і з ними поговорив, і на кресленнях велів накреслити, як між нашими царської величності окраїнними містами Малої Росії з польськими коронними землями з яких місць і по яке місце урочищами вчинити рубіж і по кресленню написати розпис. А розписати і накреслити на двоє або на троє, як би царської величності великим і повноважним послам, перебуваючи на з'їзді з польськими комісарами, за що стояти було можна і наперед би було міцно й постійно, і від поляків було б без сварки, і потім би вони ні у що не втручалися»¹⁰.

Проте І. Виговський, переконавшись у сприятливій реакції царя, розкривати карти не поспішав. Гальмувало справу переплетення кількох обставин: переговори у Вільно ще не починалися, у стосунках з Варшавою ще не прояснилася межа її можливих поступок, заколот ще не було до кінця придушено, а підтримка Москвою заколотників руками прикордонних воевод не припинилася. Усе це не давало визначитися з масштабом вимог – по етнічних кордонах чи у вужчому варіанті.

У травні Олексій Михайлович через свого посланця продублював заклик. І. Виговський листовно відповів лише 22 червня та 7 липня. Прагма-

⁹ Аналіз міжнародного становища Речі Посполитої в цей період див.: *Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Czudnowa. Kozaczyzna między Rzeczypospolitą a Moskwą w latach 1658–1660.* Warszawa, 2008. S. 59–70.

¹⁰ Акты ЮЗР. Т. VII. С. 196, 226.

тично уживаючи релігійну риторіку, він зарахував до зони гетьманської влади терени по Люблінщину включно: «... і нині православні християни на Волині, біля Любліна та деінде, неодноразово до нас присилають, бажаючи з тих сторін, щоб християнська віра не була викорінена». Однак конкретних креслень не подав, обмежившись заувагою: «А ми то все на милість вашої царської величності покладемо, і як ваша царська величність по рубежах зволиш, на те ми пристаємо»¹¹. Явне затягування гетьманом ним же ініційованої справи може бути пояснене лише безперспективністю очікувати завершення московсько-річпосполитських переговорів до початку українсько-річпосполитських. Останні ж не можна було відкладати далі з огляду на цілком очевидний курс Москви на роздмухування антигетьманського заклоту в Україні. Придушення в червні заворушень та результативне просування переговорів Павла Тетері з С. К. Беньовським у Гощі вимагали прискорення процесу повернення Гетьманщини під крило Варшави, поки та не вийшла з глухого кута й була готова до серйозних поступок. Відтак головна мета політичного маневру з розмежуванням виявилася не досягнутою. Але сама гра з Москвою, затіяна І. Виговським, вчергове відтінила посилену увагу Чигирин до територіального питання.

Під час укладання багатообіцяльної Гадяцької угоди українська сторона все-таки намагалася проштовхнути максималістську просторову опцію. «Згадали насамперед Князівство Руське, при якому воєводства Волинське, Руське, Подільське, Белзьке в Короні, а у Великому Князівстві Литовському Пінська, Бихова, Стародуба, Овруча та інших немало», – занотував у своєму рукописі М. Голінський¹². Отже, верхівка Гетьманщини претендувала на майже всі етнічні українські території зі складу Речі Посполитої, наразі непідконтрольні гетьманській владі. Незгаданими залишилися тільки Люблінщина та Західне Підляшшя. Підлеглий на той час гетьманові Пінськ, скоріше всього, мав репрезентувати все Берестейське воєводство (Східне Підляшшя).

Про те, що заяви, зроблені в Гадячі, були невивпадковими, яскраво свідчить лист І. Виговського до Яна Казимира від 25 липня 1658 р., написаний незадовго після укладення Павлом Тетерею Межиріцької угоди, яка вистелила шлях до Гадяча 1658 р. Заодно цей документ підтверджує, що закладена в часи Б. Хмельницького традиція розглядати Гетьманщину як представника всього українського світу не вивітрилася, натомість продовжувала фокусувати на собі зусилля еліти. І. Виговський недвозначно наголошував, що подібно до свого попередника виступає від імені всієї Русі і саме такий зміст вкладає у майбутнє повернення Гетьманщини під крило зреформованої Речі Посполитої. Гетьман пророче закликав короля вгамувати

¹¹ Там же. Т. VII. С. 245.

¹² Архів ранньомодерної Української держави. Т. 7: Голінський Мартин *Silva Rerum* (1648–1665). Частина IV (1658–1649) / упор. Я. Федорук, латин. М. Домбровський. Київ, 2023. С. 52. Див. також спостереження авторів: *Гарасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // *Записки наукового товариства імені Шевченка.* Львів, 1909. Т. LXXXIX. С. 82; *Когут З.* Кордони України... С. 57.

«заздрість польську», яка стала головним винуватцем «великого пролиття крові». Інакше вона зведе нанівець тяжкі зусилля сторін, спрямовані на те, щоб «усю Русь під ноги вашої королівської милості піддати, все Військо Запорозьке до цього притягаючи»¹³.

Однак у підсумку від максималістської позиції довелося відступити, обмежившись значно вужчими обріями. Первісний текст головного дітища І. Виговського – Гадяцької угоди 1658 р. – окреслював територію держави (Великого князівства Руського), як відомо, лише трьома «зборівськими» воєводствами – Київським, Брацлавським і Чернігівським. Мінімалізм був не від гарного життя. Гетьман конче потребував угоди з Варшавою, щоб зміцнити владу та відновити стабільність у Гетьманщині, зруйновану заколотом низів та однозначною підтримкою заворушень Московією. Як влучно писав один із майбутніх архітекторів польсько-українського зближення С. К. Бенювський, І Виговський «і нам повністю не довіряє, і втратив надію на московську приязнь, відчуваючи віроломство запорожців і городових козаків, тулиться під Орду і оглядається на турків»¹⁴. І хоча станом на осінь 1658 р. не менше в угоді була зацікавлена й Варшава, придавлена скрутними обставинами війни на два фронти з Московією та Швецією, однак виторгувати більше Чигирину не стало снаги.

Правда, І. Виговський і далі намагався впіймати свій шанс, що красномовно свідчить про вимушеність територіальних поступок. У додаткових умовах, які навесні 1659 р. привезла українська делегація, очолювана П. Теререю, одна з принципових новацій стосувалася якраз територіального питання. Посланці мали при ратифікації Гадяцької угоди наполягати на тому, «аби було видано Декларацію щодо приєднання воєводств Руського, Волинського і Подільського до Руського Князівства»¹⁵. На доважок І. Виговський вмонтував своє бажання мати під булавою перелічені воєводства і в статтю, яка передбачала, щоб «воєводство Київське належало до Булави Великого Руського Князівства, приєднавши деякі староства навіки до цього ж воєводства». У переліку таких староств значаться і питомі волинські землі, позначені як Острозьке та Кременецьке староства¹⁶. Тож позиція гетьмана не залишає жодних сумнівів у тому, що оптимальним, але нездійсненим варіантом для козацької верхівки був просторовий вимір Великого Князівства Руського, окреслений у пропозиціях, внесених ще в таборі під Гадячем.

¹³ Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. С. 100.

¹⁴ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском, волинском, подольском генерал-губернаторе (далі – ПКК). Киев, 1898. Т. 3. С. 282.

¹⁵ «Перелік пунктів і покірних прохань, які подає його милість ясновельможний гетьман Війська Запорозького разом з усім Військом Запорозьким і народом руським його королівській милості і всій Речі Посполитій» // Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1991. Т. ССXXII: Праці історико-філософської секції. С. 340.

¹⁶ Там само. С. 346.

Водночас звертає на себе увагу й інша територіальна пропозиція І. Виговського, яка передбачала утворення окремого Запорозького воєводства. Просторово воно мало охопити землі на південь від Канівського староства, оскільки Чигиринське староство, на відміну від Черкаського й Канівського, не згадано в тексті вимог серед тих територій, які слід було «навіки» закріпити за Київським воєводством. Чигиринське староство згадується лише як складова території, віднесеної до «Булави Великого Гетьмана Руського»¹⁷. Отже, основну частину Запорозького воєводства мала складати південна частина Київського воєводства, номінально аж до узбережжя Чорного моря. Основний мотив появи ідеї створити Запорозьке воєводство, найімовірніше, слід шукати у прагненні накинути надійну гамівну сорочку на остаточно зохлократизоване Запорожжя. До такої думки підштовхує обставина, від якої неможливо відмахнутися. Нею є опозиційність Запорозької Січі до гетьманської влади, так яскраво виявлена під час антигетьманського заколоту Барабаша – Пушкаря, що занадто дорого коштував Гетьманщині, і в розрізі стосунків з Москвою та Варшавою, і для внутрішнього соціального балансу. Водночас створення у такому територіальному форматі окремого Запорозького воєводства неминуче стало б додатковим поштовхом до освоєння Степу незалежно від того, чи початково брала козацька верхівка в розрахунок цей сценарій.

Уже сама поява у складі Великого князівства Руського організаційної структури для велетенського масиву вільних земель не могла не сприяти збільшенню інтересу до його залюднення як козацтвом, так і шляхтою. З'являлися шанси для переходу на рейки цілеспрямованого проникнення далі на південь, а особливо для вкорінення на просторі між Запорожжям і Доном. В останньому випадку українські чинники не відчували б конкуренції на відміну від протидії з боку татар і ногайців під час вклинення на південному напрямку. З перспективи Чигиринська проблема Дону виглядала інакше, ніж із звично байдужою до регіону Варшави. Не міг не спрацювати козацький традиціоналізм, який на базовому рівні визначав тональність політичних концепцій еліти в усіх інших ділянках. Попередні зусилля козаків з проникнення в регіон, хоча й були невпорядкованими, але тривалість домінування там у півтора століття робила своє. Вона формувала міцну традицію, яка буде пізніше підтримана й розвинута на рівні Війська Запорозького Низового. Чому б козацька верхівка в умовах стабілізації, якби Велике князівство Руське стало реальністю, оминула таку багатообіцяльну перспективу?

Крім того, створення Запорозького воєводства однозначно посилювало контроль Чигиринська над Запорожжям, що підштовхнуло б запорожців до активізації на донському напрямку. Подібна взаємозалежність між порухами козацтва на схід і його становищем в Україні неодноразово спостерігалася упродовж першої половини XVII ст. Як тільки Варшаві вдавалося підрізати крила Війську Запорозькому на волості та звужувати можливості для здійс-

¹⁷ Там само. С. 346.

нення морських походів з Дніпра, козацькі низи відігравалися коштом посилення здобичництва у поясі між Запорожжям і Доном та посиленим використанням Дону та Міусу для виходу в море. Останній спалах активності припадає на 1639–1647 рр., коли після поразки повстання 1637–1638 рр. козаки були взяті в лещата і на Запорожжі, і на волості.

Однак шансів на успіх територіальних сподівань І. Виговського не було жодних. На той час Варшава у зв'язку з очищенням від московитів частини Великого князівства Литовського і Руського, а від шведів – Торуні вже не відчувала такої, як восени 1658 р., залежності від замирення з Гетьманщиною. Відтак текст Гадяцької угоди не те, що не був удосконалений у прийнятному для української сторони руслі, а й, навпаки, при ратифікації зазнав несамотивного погіршення, перетворивши унію на мертвонароджене дитя¹⁸.

***

У роки гетьманування наступного гетьмана, Юрія Хмельницького, еліта Гетьманщини засвідчила незмінність уявлень про межі українського світу, демонструючи їх у стосунках з обома затятими конкурентами – Московією та Річчю Посполитою. Жердівські статті 1659 р., цей маніфест справжніх, дипломатично не причесаних уявлень старшини про ідеальні умови існування Української держави під протекторатом московського царя, містили й територіальну складову. То була перша спроба бодай пунктирно обумовити простір влади гетьмана в угоді з Москвою, легітимізуючи власне бачення. Поштовхом, безумовно, стала проблема з Північним Придніпров'ям, що виразно простежується за формулюваннями української сторони. Пункт 6 Жердівських статей описував це в спосіб позначення території, де козацькі полковники мали користуватися всією повнотою своєї влади:

«Полковники як залишалися по містах усіх українних, і яку владу у Війську належну мали, так і тепер, щоб по тих таки містах неодмінно залишалися і ні в чому ні від кого не мали жодної перешкоди, а саме в Києві і в Старому Бихові й деінде»¹⁹.

Як на особливості світосприйняття московського адресата, все було визначено максимально чітко. Оскільки старшина виступала від імені Війська Запорозького / України / Малої Росії, використовуючи всі три самоназви, не було потреби деталізувати західну та південну межі. Адаже ще Б. Хмельницький від 1649 р. привчав Москву сприймати кордони відновленої держави «як за стародавніх княжат російських». Східний та північно-східний кордони козаки традиційно не чіпали. До першого – по Дону –

¹⁸ Докладніше про це див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Київ, 1998. Т. X: роки 1657–1658. С. 375–376; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII століття... С. 318–320; *Kaczmarczyk J.* Dla czego idea hadziacka skazana byla na klęskę // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / pod. red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla, M. Nagielskiego. Warszawa, 2008. S. 58–68; *Kroll P.* Od ugody Hadziackiej do Czudnowa... S. 212–220.

¹⁹ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1863. Т. IV: 1657–1658. С. 257.

Москві тоді взагалі не було діла. Вона не втручатиметься у це питання аж до другої половини XVIII ст. Та й то насправді почне цікавитися лише після скарг Війська Донського на запорожців, які намагалися зафіксувати свою східну межу по Дону. Північно-східний кордон козаки традиційно винесли за дужки, не суперечачи наслідкам річпосполитсько-московського розмежування 1634–1647 рр. А от кордон на півночі заціпав за живе. Іван Нечай ще утримував Старий Бихів, що не давало згаснути надії домовитися з Москвою про прилучення Північного Придніпров'я безпосередньо до Гетьманщини. Тож Старий Бихів був далекоглядно позначений у Жердівських статтях як маяк для демонстрації межі українського простору на відповідному напрямку.

Реакція Москви не забарилася. У нав'язаних старшині Переяславських статтях цар намагався підрубати під основу українську присутність у цьому регіоні. Корінь проблеми він бачив у наводненні території українськими козаками, до яких прибивалися тутешні. Планувалося обмісцевити прихोцьків, відірвавши їх від українського кореня, а особливо впертих вислати назад в Україну чи навіть позбавити життя:

«... у Білій Русі залогом черкаським не бути, полковникам і сотникам, і козакам у Білій Русі запорозькими козаками не називатися, поки належать до полків Ніжинського, Чернігівського, Київського. А Білоруськими, і Старобихівськими, і Чаусівськими хто буде називатися Військом Запорозьким, і тих вислати в государеві черкаські міста з їхніми пожитками. А які не захочуть іти в черкаські міста, і тим жити в тих містах, а запорозькими козаками не називатися. А якщо які розпочнуть називатися запорозькими козаками і підуть до польського короля, і тих захоплювати й карати на горло»²⁰.

Водночас козацькій старшині вдалося відвернути загрозу, яка стосувалася відторгнення Московією від Гетьманщини території Сіверщини та Стародубщини. На переговорах О. Трубецький та інші послі без зайвих сантиментів заявили, як від них і вимагалось в царському наказі, що Новгород-Сіверський, Чернігів, Стародуб і Почеп *«здавна належать до Московської держави, а не Малої Росії»*, а тому мають повернутися під безпосередню владу царя²¹. В основу обґрунтування своєї позиції московити поклали «старовину», точніше її нібито відсутність у випадку з правом Гетьманщини на Сіверщину та Стародубщину. Насамперед вони намагалися обіграти на свою користь порівняно пізнішу появу тут українського козацтва, наголошуючи, що козаки *«новописні, а не здавна тут козаки жили»*. У поєднанні з цим аргументом наводиться вже правовий доказ, який впливав з офіційного ви-

---

²⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ, 2004. С. 119.

²¹ Статейний список московських послів О. Трубецького, В. Шереметєва, Г. Ромодановського, Л. Лопухіна, Ф. Грибєєдова про перебування в Україні, січень 1659 – 30 листопада 1659 р. // Акты ЮЗР. Т. IV. С. 261; Наказ царя Олексія Михайловича посланцям в Україну, січень 1659 р., Москва // Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1892. Т. XV. 1658–1659. С. 325. Див. також: *Гуржій О.* Українська козацька держава... С 39–40.

знання Варшавою території Гетьманщини. Посли підкреслювали, що на момент Переяславської ради 1654 р. з правової точки зору межі Війська Запорозького визначала Білоцерківська угода 1651 р., згідно з якою Сіверщина та Стародубщина не входили до його складу. Зокрема, О. Трубецький заявив, що *«Новгород-Сіверський приписаний до Ніжинського полку нині, як Військо Запорозьке від'єдналося від польських королів. Як були за польськими королями, і в той час Новгород-Сіверський нічим до Війська Запорозького прилучений не був, а був за сенаторами»*²².

Протидія еліти Гетьманщини опиралася на вбивчий для Москви аргумент – Березневі статті 1654 р. Ю. Хмельницький та його оточення завели мову про те, що вилучення з Гетьманщини Сіверщини порушить «права і вольності» тамтешніх козаків, підтвержені царем, який *«пожалував їх усіх, Військо Запорозьке, велів їм бути під своєю великого государя самодержавною рукою на колишніх правах і вольностях»*. Додатково наголошувалося, що *«в його великого государя жалувальних грамотах про те їм написано, що права їх і вольності ні в чому не будуть порушені»*. На такому тлі блякли всі докази московської сторони. Це був один із перших випадків у понад столітньому використанні елітою Гетьманщини Березневих статей як фундаментального правового аргументу для оборони «прав і свобод» від московського поглинального котка. Навздогін старшина приточила факт, що в Чернігові є свій полк, а головне – страшилку про неминучі заворушення, якщо московити не відмовляться від свого наміру й оголосять на козацькій раді про прилучення Сіверщини безпосередньо до Московії²³.

У підсумку, не зважаючи на загалом жохливі ухвали Переяславської ради 1659 р.²⁴ для суверенітету Гетьманщини, саме в територіальному питанні старшина досягла окремих позитивних зрушень. Так, не вдалося вичавити максимуму – визнання претензій на Північне Придніпров'я, – але пряму спробу відкусити Сіверщину та Стародубщину було успішно відбито. Ба більше, вилучення з тексту угоди статті про обидва регіони призвело до несподіваного результату. Уміщена в царському наказі вимога включити пункт, який вимагав повертати з «черкаських міст» Новгород-Сіверська, Стародуба та Почапа до Московії утікачів-селян²⁵, набула зовсім іншого вигляду, ніж мала в парі з територіальними зазіханнями царя.

Тоді визначення цих міст як «черкаських» лише фіксувало тогочасне входження території до Гетьманщини, видаючи, утім, добре розуміння Московією справжнього, українського, ества Сіверщини та Стародубщини. Тепер же вимога, увійшовши до так званих «Статей Трубецького»²⁶, стала офіцій-

²² Акты ЮЗР. Т. IV. С. 261.

²³ Там же. С. 261.

²⁴ Докладніше про цю раду та її вплив див.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII століття... С. 342–350.

²⁵ Акты ЮЗР. Т. XV. С. 326.

²⁶ Універсали українських гетьманів... С. 121.

ним визнанням факту поширення території Гетьманщини на ці терени. Залишається незрозумілим: як московські послы погодилися на запрошений для них варіант, через недогляд чи з якихось інших міркувань. Але назад шляху вже не буде. Відтоді у всіх наступних українсько-московських договорах другої половини XVII–XVIII ст. міститиметься відповідний пункт²⁷. У такий спосіб московський цар, попри наміри долучити безпосередньо до Московії всі руські терени Великого Князівства Литовського і Руського, визнавав належність краю до гетьманського регіменту. Це взагалі був поодиноким позитив «статей Трубецького», який тонує у кричущих негативах для Гетьманщини. Адже старшина, яка ще вчора уклала Жердівські статті, найсміливіший маніфест своїх політичних прагнень, погодилася в них на суттєве урізання самодостатності держави.

Жаданий західний кордон Гетьманщини Ю. Хмельницький окреслив у травні 1660 р. в інструкції своїм посланцям Василю Золотаренкові, Федору Коробці та Василю Матюті, спорядженим до Борисова на переговори між Московією та Річчю Посполитою. Документ рельєфно поєднував зразки максималістської та прагматичної платформи, унаочнюючи підходи нової української еліти. Гетьман оперував для простору своєї влади поняттям «Україна», уживаючи його в широкому значенні. Покривало воно в ідеальному варіанті територію до Західного Бугу, тобто більшість етнічних українських земель. Якщо ж послам не вдасться відстояти свою позицію, належало боронити кордон саме на основі Зборівської угоди. В інструкції його лінія була описана так:

«Послы наші, вислані на комісії, мають домовлятися про рубіж України його царської величності, яка б ділитися могла від Корони Польської, призначивши від ріки Бугу. А якщо б і так була неможлива справа, тоді, попереджуючи християнську незгоду, щоб могла заспокоїтися згідно зі статтями Зборівськими, щоб призначена, учинена і стверджена була через комісарів польського короля, яка починається від ріки Горині, а від міста Острога, бо Острог, Заслав та Уща межують від Волині, Меджибіж, Вінниця, Бар, Зіньків межують від Поділля, Студениця, Могилів, Ямпіль, Рашків межують від Волоської землі і як ріка Горинь іде своєю течією і впадає у Прип'ять, а Прип'ять у Дніпро – конче так межі потрібно бути»²⁸.

Про ці свої види на кордон Ю. Хмельницький проінформував Олексія Михайловича, а також окремо царських посланців на чолі з Микитою Одоєвським, які мали вести переговори з річпосполитськими опонентами²⁹. При цьому гетьман ще й згадував, що Б. Хмельницький взагалі писав цареві про відмежування до Гетьманщини території «по Віслу-ріку аж до угорського кордону», але мав визнану Варшавою лінію згідно зі Зборівською угодою

²⁷ Див. спостереження М. Василенка (*Василенко Н. П. Територія України XVII віку... С. 364–365*).

²⁸ Інструкція Ю. Хмельницького посланцям В. Золотаренку, Ф. Коробці, К. Матюті, 5 травня 1660 р., Чигирин // *Універсали українських гетьманів... С. 155*.

²⁹ Див. спостереження М. Василенка (*Василенко Н. П. Територія України XVII віку... С. 117–118*).

1649 р. Також наголошувалося, що нібито у Віленському мирі межа проведена по Західному Бугу³⁰.

Як добре видно зі згаданих текстів, накреслений Ю. Хмельницьким прагматичний кордон суттєво відрізнявся від «зборівського». Зайве говорити, що на користь Гетьманщини. Інструкція поєднувала територіальні вимоги Б. Хмельницького, які містилися у пунктах, поданих під час укладення угоди 1649 р., а також вимоги І. Виговського до ратифікації Гадяцької угоди 1658 р. Ю. Хмельницький пропонував долучити до держави ту частину волинських земель, яка була розташована між Случчю і Горинню. Зборівська ж угода, хоча й відводила козакам нібито все Київське воєводство, але іншою статтею відрізала їм лише землі по Тетерів, згадуючи лінію Горностаїв – Димер – Коростишів – Паволоч – Погребище³¹. Тож навіть терени між Тетеревом та Случчю козаки вважали «зборівськими» радше, відштовхуючись від кордонів Київського воєводства, ніж згідно з буквою Зборова 1649 р. Так само не узгоджувався з нею запропонований Ю. Хмельницьким кордон по всій течії Прип'яті між гирлом Горині та Дніпром. Зборівський договір у цьому випадку проводив межу південніше – лише по нижній Прип'яті та гирлу Тетерева³².

Про незмінність розуміння українського масиву в етнічних категоріях Ю. Хмельницький зі старшиною повідомляли й Варшаву. Після Корсунської ради 19 листопада 1660 р., яка несподівано для річпосполитської сторони виставила максимальні політичні вимоги – визнати Гадяцьку угоду в її первісному змісті, ревізувавши окремі норми на козацьку користь³³, – гетьман водночас мав намір нагадати і про оптимальний український кордон. Це цілком узгоджувалося з його попередніми заявами, зробленими на адресу московського царя. Різниця, однак, полягала у витлумаченні в обох випадках співвідношення між територією влади та українським простором як таким.

Перебуваючи під протекцією Московії, гетьман усі землі до Західного Бугу (якщо б так вдалося домовитися царю з королем) подавав у барвах належності до Гетьманщини. Лише під дахом останньої вони долучаються до території царської зверхності. У разі повернення під крило Речі Посполитої старшина, нав'язуючи до Гадяцької угоди, не могла діяти в подібному ключі. Князівство Руське і в первісному, і в ратифікованому сеймом варіантах обмежувалося трьома воєводствами, а територіальні пропозиції І. Виговського залишилися воланням у пустелі. Та й у Чигирині добре розуміли, що нині шансів ще менше. Тож логіка доцільності підказувала не дратувати Варшаву задалегідь нездійсненними вимогами. Головні сподівання пов'язувалися з

³⁰ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). Київ, 2003. С. 529.

³¹ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1861. Т. III. С. 415.

³² Там же. С. 415.

³³ Ширше див.: Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 154–156.

тим, щоб виторгувати бодай визнання чинності первісного тексту Гадяцької угоди, а як дуже пощастить, то й проштовхнути куди приземленіші зміни в ділянці конфесій та козацьких прерогатив.

Відтак, Ю. Хмельницький і старшина не вийшли за рамки концепції трьох воєводств, але невдовзі нагадали королю, що, як і раніше, не обмежують український простір актуальною територією Гетьманщини. Задля позначення оптимальних меж гетьман використав поняття «Україна» в його широкому значенні подібно до того, як воно було вжито в інструкції посланцям на річпосполитсько-московські переговори в Борисові. Хоча в інших випадках Ю. Хмельницький часто звужував це поняття до позначення Гетьманщини³⁴. Отож, у листі до Яна Казимира від 14 травня 1661 р. гетьман упакує все в дуже делікатну тезу: «*А я в надії повністю покладаюся на милостиве вашої королівської милості бачення, що таким безпідставним розмовам має стат вашої королівської милості вірити не буде і мене з Військом Запорозьким буде по-батьківськи оберігати, бачачи цілісність України, значної частини своєї держави...*»³⁵. Поняття «Україна» фігурує тут у парі з «цілісністю», а відтак не просто позначає більший територіальний масив порівняно з Гетьманщиною. Що під цілісністю України йдеться не про єдність Гетьманщини, надколоту поверненням Ю. Хмельницького під зверхність Варшави, а таки про Україну в сенсі як мінімум семи воєводств, традиційно свідчить зміст релігійних вимог в інструкції посланцям на сейм 1661 р. Згідно з останньою Військо Запорозьке береться захищати Православну Церкву скрізь, де «*тільки є церкви народу руського*» й куди мова руська сягає³⁶.

Роком пізніше в інструкції Ю. Хмельницького посланцям на сейм 1662 р. звучать схожі мотиви. Гетьман не порушував проблеми розширення меж Гетьманщини, тим паче, що попередній сейм ратифікував Чуднівський мир, а Ян Казимир видав 28 липня 1661 р. патент Війську Запорозькому як сукупності трьох воєводств³⁷. Проте інструкція продовжувала давню від 1620-х років традицію опіки над Православною Церквою на території всієї Київської митрополії, як у Короні, так і на теренах Великого князівства Литовського і Руського³⁸.

³⁴ Див. хоча б листи з сусідніми датами: Лист Ю. Хмельницького до коронного канцлера Миколая Пражмовського, 14 травня 1661 р., Корсунь // ПКК. Т. IV. Ч. 3. С. 109; Лист Ю. Хмельницького до коронного канцлера Миколая Пражмовського, 16 серпня 1661 р., Чигирин // Там же. С. 116; Лист Ю. Хмельницького до короля Яна Казимира, 16 серпня 1661 р., Чигирин // Там же. С. 119.

³⁵ ПКК. Т. IV. Ч. 3. С. 107.

³⁶ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 195–196.

³⁷ Патент цілому Війську Запорозькому від короля його милості і цілої Речі Посполитої // Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / упор. П. Кулаковський. Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. Острог; Варшава; Москва, 1999. С. 265–266.

³⁸ Крикун М., Кулаковський П. У згасаючому світлі Гадяча: козацька інструкція на сейм 1662 року // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019. Спецвипуск. Львів, 2019. С. 200–211, 222–223.

***

За гетьманування Павла Тетері і Петра Дорошенка такі практики зберігаються, відтінюючи стійкі уявлення старшини про український простір. Зокрема, перший традиційну просторову лінію витримував чітко, хоча й залишив по собі прямі свідчення того, що, попри безпосередню причетність до творення і Березневих статей, і Гадяцької угоди, під середину 1660-х рр. зневірився у перспективі української державності. Як добре відомо, деморалізована старшина, згрупована навколо П. Тетері, в розлогій інструкції Війська Запорозького на сейм 1664 р. пішла разом з гетьманом на те, щоб звести все до станової козацької автономії, до того ж лише в Київському воєводстві³⁹. Однак надзвичайно детально виписана релігійна складова документа принципово опікується релігійними справами на території по Люблін і Вільно включно⁴⁰.

У Лівобережній Гетьманщині просторові заяви, звичайно, не призначалися для впливу на Варшаву. Але вони робилися з інших приводів. Так, у 1663 р. Іван Брюховецький в універсалі до правобережців бідкався переслідуванням православної віри «на Волині, Поділлі, Підгір'ї та в інших краях Малоросійських»⁴¹. Через два роки лівобережний гетьман прямо писав про західну межу, що «простір кордонів російських по Татри гори з не малою всього світу славою поширювався, про що літописці свідчать»⁴².

Взагалі більшість наступних українських гетьманів до Івана Мазепи включно демонстрували тяглість мислення в руслі ідеї згромадження під булавою усіх етнічних українських теренів. Не припиняючи спроб отримати своє з руських земель Великого князівства Литовського і Руського, Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович не змирилися з урізанням території Гетьманщини на заході, прямо заявляючи про необхідність долучити до гетьманського регіменту не лише Правобережну Україну, а й ті терени, на які претендував ще Б. Хмельницький. Однак згадані гетьмани мали вже непорівняльно менше можливостей для декларування та обстоювання своєї генеральної лінії, ніж І. Виговський чи Ю. Хмельницький, не кажучи вже про Богдана. Особливо ж різюче відрізнялося в гірший бік тло для спроб утілити в життя виношувані уявлення.

Територіальне питання стало прямим заручником громадянської війни, яка неухильно підточувала Гетьманщину, чим далі, тим сильніше узаляжнюючи від сусідів. Доволі швидко з'являлися практики домовляння між Московією та Річчю Посполитою стосовно поділів українських земель без

³⁹ Горобець В. Еліта козацької України... С. 422–440.

⁴⁰ Інструкція послам Війська Запорозького на сейм 1664 р., 30 листопада 1664 р., табір під Лисянкою // Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм // Крикун М. Між Війною і радою... С. 106–110.

⁴¹ Універсали українських гетьманів... С. 294.

⁴² Лист гетьмана І. Брюховецького до царя Олексія Михайловича, 22 грудня 1665 р., Канів // Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1867. Т. V: 1659–1665. С. 244.

прямої участі українських чинників й за мінімального їхнього впливу на попередню підготовку ухвал. Під час Віленських переговорів 1656 р. московити силою не пускали гетьманських представників. Цей ляпас у середовищі старшини добре пам'ятали. Пізніше П. Дорошенко в листі до царського посланця Василя Тяпкіна від 1 січня 1668 р. нагадав Москві з чого все почалося: «...в першій комісії під Вільном його послам московські комісари місця з собою не дали, але вчинили наругу над гетьманом та його Військом при цісарських послах та при польських комісарах, кажучи що недостойний гетьман Хмельницький про себе радити, навіть до смерті образивши»⁴³.

У 1658 р. цар під впливом того, що підтриманий ним антигетьманський заколот почав захлинатися, вимушено дав задню з метою відбілити себе в очах козацької верхівки. Грамота до І. Виговського від 5 квітня 1658 р. повідомляла про плановані у травні переговори з королівськими посланцями у Вільно й закликала на «той посольський з'їзд вибрати у Війську Запорозькому з полковників або з кого належить знавців та розумних людей, яким би справи були зазвичай, і прислати їх до нас, великого государя, а бути їм з нашими царської величності послами тут таки на з'їзді»⁴⁴. У травні, дублюючи запрошення, цар навіть намагався виправдатися за те, що в 1656 р. до переговорів у Вільно не допустили послів Б. Хмельницького. Недолуго пояснював, що так сталося, бо гетьман ніби прислав некомпетентних послів, які на зустріч начебто «завжди приїжджали упившись, справ ніяких не знали, все ходили за пияцтвом та по шинкарях»⁴⁵. Насправді цар лукавив. Ані московські, ані річпосполитські джерела про безпосередньо перемовини 1656 р. не містять жодного натяку на невластиву поведінку Романа Гапоненка та його козаків. А московська дипломатія по гарячих слідах пояснювала Б. Хмельницькому недопущення гетьманських послів зовсім в інших барвах, намагаючись замести сліди того, що це було справою рук московської делегації, а не річпосполитської⁴⁶.

У 1660 р. Олексій Михайлович знову ж таки в умовах непевності в позиції Війська Запорозького, яке лише незадовго перед цим повернулося під його протекцію, ще не наважився не пустити посланців Ю. Хмельницького на переговори в Борисові⁴⁷. Але вже наступні перемовини, які розпочалися в кінці 1662 р. й призвели до укладення Андрусівського перемир'я 1667 р., відбувалися без представників Гетьманщини. Полковник Григорій Дорошенко витикав В. Тяпкіну в січні 1668 р.:

⁴³ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1869. Т. VI: 1665–1668. С. 247.

⁴⁴ Там же. Т. VII. С. 195.

⁴⁵ Там же. С. 227.

⁴⁶ Див. аргументи Я. Федорука, які спростовують тезу російських дослідників Г. Саніна та Б. Флорі про те, що недопущення українських послів відбулося з ініціативи королівських представників (Федорук Я. Віленський договір 1656 року... С. 486).

⁴⁷ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 528–534.

«А нині як між великими государями утвердився мир і про малоросійську землю та двобічні задніпровські народи постанову учинили, а від Війська Запорозького не тільки що послам не веліли бути, а й до відома їм про ту постанову не довели, і тим великі государі порушили свій договір. А хоча б уже для їх (правобережних земель. – *Авт.*) відлучення від царської пресвітлої величності і не потрібно від Війська Запорозького на тому миру послам бути, то було веліти бути послам від Брюховецького, а то і Брюховецький про те нічого не відає»⁴⁸.

Пізніше у Глухівських статтях 1669 р. старшині вдалося добитися від царя прямого зобов'язання залучати представників Гетьманщини до переговорів з Варшавою чи Бахчисараєм, якщо йтиметься про Україну⁴⁹. Однак уже через три роки в Конотопських статтях 1672 р. Москва, покликаючись на небажання річпосполитської сторони бачити козаків за одним столом, відіграла назад, протиснувши пункт, який фактично розв'язував їй руки. Тепер цар мав лише інформувати Батурин про подібні з'їзди, та й то лише щодо тих із них, які стосуватимуться Лівобережної Гетьманщини (*«цієї сторони Дніпра які договори і згадка буде»*)⁵⁰. Тому й у доленосних для України переговорах 1683–1686 рр. Гетьманщина прямої участі не брала⁵¹. Її роль обмежилася попереднім висловлюванням позиції для московської сторони.

Гіркий ужинок братовбивчого протистояння, підсичуваного зацікавленими зовнішніми чинниками, у просторовому сенсі накинув тяжкі пута Вічного миру 1686 р., підсумовуючи падіння Правобережної Гетьманщини, по живому відрізаючи від території влади гетьмана всі правобережні землі. Утім, постійне погіршення ситуації й кульмінація у вигляді Вічного миру лише посприяли чіткішому відтіненню спадкоємності уявлень нової еліти про український простір. Якщо зі владного олімпу лунали промовисті заяви із задалегідь зрозумілими мінімальними, якщо не гірше, шансами на позитивний відгук з боку опонентів, то, значить, ціннісні переконання мусили засісти дуже глибоко. Настільки, що їх несила було вирвати навіть за фатальних обставин, як це було, скажімо, з Петром Дорошенком. За таких умов кожне подібне свідчення набуває особливого відсвіту, надто з уст чи з-під пера тих представників старшини, які доклали рук до трагедії дезінтеграції Гетьманщини.

⁴⁸ Акты ЮЗР. Т. VI. С. 247, 250.

⁴⁹ Універсали українських гетьманів... С. 454.

⁵⁰ Там само. С. 600.

⁵¹ На переговори 1683 р. І. Самойлович отримав від царя пропозицію надіслати посланців, але з тактичних міркувань відмовився. Ширше про мотиви гетьмана див.: Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського Гетьманату в 1672–1686 рр. // Український історичний журнал. 2005. № 2. С. 58.

7. 2. Просторові концепції Петра Дорошенка

Найпоспідовніше й найчастіше з приводу оптимальної території Гетьманщини висловлювався П. Дорошенко, який у пошуках найсприятливішої зовнішньополітичної комбінації, за образним висловом короля Міхала Вишневецького, «*на всі сторони б'є чолом монархам*»⁵². Вдавався гетьман до цього у стосунках з усіма ключовими гравцями – Річчю Посполитою, Московією, Туреччиною, – не залишаючи жодних сумнівів у сутності своїх переконань. Показово, що перед двома останніми він завжди виставляв максималістські умови, і лише супроти Варшави був заздалегідь готовий обмежитися прагматичними цілями, не забуваючи, однак, час від часу нагадувати про генеральну лінію. Такі підходи видають стратегічний розрахунок гетьмана використати по повній ті можливості, які відкривало визнання зверхності московського царя чи турецького султана. Вихід з колишньої «вітчизни Речі Посполитої» розглядався як зручна нагода, граючи на амбіціях Москви та Стамбула, зробити все в українських етнічних межах. І це як ніщо інше свідчить про центральне місце просторової перспективи в політичній програмі П. Дорошенка.

Москва мала нагоду довідатися про територіальні погляди правобережного гетьмана на початку 1668 р., тобто після укладення Андрусівської угоди. Початковою реакцією на поділ України стала концепція відновлення єдності під протекторатом московського царя. Московський посланець Федір Чекаловський в останніх числах грудня 1667 р. почув від П. Дорошенка про існування для царя реальної можливості поширити свою зверхність не лише на «*цей бік України*» (Лівобережжя), а й на Князівство Руське загалом з давньою столицею Києвом і в межах княжих часів – по Перемишль, Ярослав та Володимир. Враження від слів гетьмана підсилив київський митрополит Йосип Тукальський. Той також манив царя перспективою побачити під своєю рукою «*Руську державу, що бувала під самий Перемишль, церкви Божі повернути*». Подібно до Ю. Хмельницького митрополит вжив до всієї цієї території також поняття «Україна» як синонім «Русі» та давньої «Руської держави», говорячи, щоб «*в поєднанні вся Україна під областю великого государя його пресвітлої царської величності була, а не під польським королем*»⁵³. Але й тут західна межа була вказана не оптимальна, а прагматична – нав'язана до адміністративних меж Руського та Белзького воєводств. Насправді, як виявиться під час роботи Острозької комісії 1670 р., П. Дорошенко у своїх політичних концепціях розвивав далі переконання часів Б. Хмельницького та І. Виговського про українсько-польський кордон по Віслі.

⁵² Лист короля Міхала Вишневецького до московського царя Олексія Михайловича, 1671 р., Варшава (AGAD. Metryka Koronna. Libri legationum. Sygn. 26. K. 172 v.).

⁵³ Акты ЮЗР. Т. VI. С. 241–242. Див. також спостереження В. Степанкова та В. Смоля: *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011. С. 147–151.

На річпосполитському напрямку П. Дорошенко активно балансував між прагматичною та максималістською позиціями. Відразу після свого обрання розпочав з першої, намагаючись досягти визнання своєї влади з боку короля. Інструкція посланцям на сейм 1666 р. взагалі не порушувала питання по уявленні кордони Гетьманщини. Старшина у пункті про вольності Війська Запорозького обмежилася лише вказівкою на Зборівський договір, що водночас виглядало натяком на територію гетьманської влади. Натомість подібно до Тетеринної інструкції 1664 р. документ окреслював український простір у релігійних барвах з Люблінном включно⁵⁴. А Підгаєцька угода 1667 р., яка проклала шлях до остаточної легалізації королем П. Дорошенка як правобережного гетьмана, містила дуже обтічний пункт про те, що коронне військо не має права заходити на територію, *«що споконвіку козакам належать»*⁵⁵.

Однак уже в 1669 р. П. Дорошенко в супліці Війська Запорозького до елекційного сейму та в інструкції посланцям на елекційний і коронаційний сейми чітко сформулював своє бачення меж українського простору. Документи розділяють проблему цього простору і питання території гетьманської влади. Перший виписаний з максималістської позиції, другий – з прагматичної. Особлива цінність супліки та інструкції полягає в тому, що тут прямо згадані й етнічні українські землі з Подільського воєводства. Якщо доти це впливало за замовчуванням з контексту релігійно забарвлених заяв, то тепер підляські повіти було перелічено поіменно. Пункт 2 супліки проголошував необхідність утворення окремого трибуналу для руських земель, *«де тільки релігія греко-руська і церкви її знаходяться»*. Усі папери, які король направлятиме сюди, мали бути написані *«руською мовою»*⁵⁶. Далі перелічувалися руські землі Корони: Київське, Руське, Волинське, Брацлавське, Чернігівське, Подільське, Белзьке воєводства, повіти Холмський, Брянський, Дорогочинський, Більська земля. Крім того, дія трибуналу мала поширюватися й на Білу Русь⁵⁷.

У прагматичній редакції до Війська Запорозького пропонувалося долучити Мозирський та Пінський повіти. Разом із Київським та Брацлавським воєводствами, а також частиною Подільського воєводства по Меджибіж⁵⁸

⁵⁴ Інструкція послам Війська Запорозького та сейм 1666 р., 20 лютого 1666 р., Лисянка // Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 р. і відповідь на неї Яна Казимира // Крикун М. Між війною і радою... С. 214–216. Аналіз інструкції див. також: Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко... С. 100–102.

⁵⁵ Див.: Чухліб Т. Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичній діяльності П. Дорошенка (60-ті – перша половина 70-х рр. XVII ст.) // Гадяцька унія 1658 року. С. 248; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... S. 196.

⁵⁶ Інструкція гетьмана Петра Дорошенка посланцям Війська Запорозького на коронаційний сейм, 3 жовтня 1669 р., Чигирин (?) // Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 р. // Крикун М. Між війною і радою... С. 305.

⁵⁷ Супліка Війська Запорозького до елекційного сейму 1669 р. // Там само. С. 300.

⁵⁸ Інструкція гетьмана Петра Дорошенка посланцям Війська Запорозького на коронаційний сейм, 3 жовтня 1669 р., Чигирин (?) // Там само. С. 305.

вони мали скласти територію гетьманської влади, у чому вбачалося відновлення дії «*правдивої комісії Гадяцької*»⁵⁹.

Розглянуті територіальні вимоги поєднувалися з пунктами, які стосуються захисту православ'я і православних на всій території Київської митрополії з Люблін і Вільно включно⁶⁰. Така комбінація свідчить про те, що у свідомості козацької верхівки по різних нішах були розміщені уявлення з приводу трьох чинників: руський православний простір, українські етнічні землі, територія Гетьманщини. Відповідні переконання не змішувалися, добре розрізняючись.

В усіх сенсах надзвичайно показовим є той факт, що польська сторона сприймала дух і літеру козацьких територіальних претензій значно ширше, ніж суто географічні. Діаріуш коронаційного сейму 1669 р. прямо пов'язує їх із проштовхуванням концепції Князівства Руського, вбачаючи в «*нечуванних вимогах*» ніщо інше, як «*виділення Князівства Руського по Львів і Ярослав*»⁶¹. Хоча ні в інструкції, ні в супліці про Князівство Руське не йшлося⁶². А отже, в Короні не заспокоювали себе тим, що козаки пропонували розглядати територію гетьманської влади лише як частину українських етнічних земель, обмежену трьома воєводствами з долученням до них трьох повітів. Давали собі раду в тому, що насправді нова еліта й далі мріє про державу на всьому українському просторі й ідеологічно просовує уявлення про Гетьманщину як про спадкоємицю княжої Русі. Під цим кутом зору важливим є сусідній запис – посланці «*церкви руської у краківському замку домагаються*», що у розрізі етноконфесійного бачення українського кордону натякало на претензії на землі по Краків. Через три роки маємо вже прямі вказівки на те, що в шляхетському середовищі усвідомлювали наявність у козацької старшини переконань про «*кордон під Люблін і Краків*». Про це на сеймі 1672 р. говоритиме не хто інший, як майбутній король Речі Посполитої Ян Собеський⁶³.

Оприлюдненої в 1669 р. позиції посланці П. Дорошенка дотримувалися і під час роботи Острозької комісії 1670 р. 10 червня того ж року посланець від Війська Запорозького генеральний писар Михайло Вуяхович отримав інструкцію, в якій першим пунктом значилася оборона православної віри, де «*мова народу руського сягає, у всіх містах, містечках, в селах як Корони Польської, так і Великого князівства Литовського*». А десята стаття окреслювала Гетьманщину в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств⁶⁴.

⁵⁹ Докладніше про Гадяцький дискурс в інструкції 1669 р. див.: Чухліб Т. Ідея відновлення Гадяча 1658... С. 240–266; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко... С. 204.

⁶⁰ Крикун М. Між війною і радою... С. 302–303.

⁶¹ Diariusz sejmu koronacyjnego 1669 roku / oprac. K. Przyboś, M. Ferenc. Kraków, 2004. S. 17.

⁶² Крикун М. Між війною і радою... С. 299–306.

⁶³ Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku. S. 154.

⁶⁴ Акты ЮЗР. Т. IX. С. 197. 200.

Після завершення комісії П. Дорошенко споряджає посольство на сейм, який мав ратифікувати Острозьку угоду, укладену королівськими комісарами не з ним, а з представниками запорожців від головного противника Михайла Ханенка, на той час кошового отамана. В інструкції гетьманським посланцям генеральному писареві Яремі Петрановському та Андрієві Тарасенку від 7 жовтня 1670 р. полишено концепцію Гетьманщини трьох вєводств на користь ідеї, представленої в інструкціях 1669 р. з Пінським, Річицьким і Мозирським повітами включно⁶⁵. Відповідь короля Міхала Вишневецького на Дорошенкову пропозицію була очікувано негативною⁶⁶.

Про те, що П. Дорошенко слідом за Б. Хмельницьким та І. Виговським вважав Віслу природною польсько-українською межею, з граничною прямою свідчить просторовий дискурс цього гетьмана в політичних стратегіях, спрямованих на Туреччину. Реалізуючи ідею турецького протекторату над Гетьманщиною, гетьман та його оточення саме в цьому випадку мали повністю вільні руки для проголошення свого бачення ідеальних кордонів українського світу. На відміну від взаємин з Річчю Посполитою та Московією тут не існувало жодної традиції, яка б обтяжувала справу.

У Варшаві були свідомі того, що П. Дорошенко виставить максималістські територіальні претензії. На коронаційному сеймі 1669 р. гнєзненський архієпископ Миколай Пражмовський висловив загальну думку, стосовно намірів султана: «...де тільки стане однією ногою, там обома стає й обіцяє закласти столицю в Україні, а Дорошенко має показати кордон»⁶⁷. У шляхетському середовищі добре відчували, куди саме сягає межа територіальних претензій П. Дорошенка. Виявлена В. Степанковим реляція комісарів з Острозької комісії 1670 р. зазначає, що П. Дорошенко, прийнявши турецьку протекцію, «відмежовує Україну вздовж і впоперек» і від Корони, і від Великого князівства Литовського і Руського. При цьому:

«Лінію розмежування з Польщею так окреслює: взявши від Кракова, як річка Віслок впадає до Вісли, тобто цим боком від Вісли просто на Казімеж, від Казімежа, взявши через Литву аж на Білу Русь до Жмуди, взявши до Смоленська цим боком Дніпра. Так у праві написано турецькому того боку Дніпра, не займаючи, бо це королю і Речі Посполитій заплатив московський цар»⁶⁸.

На лівому боці Дніпра П. Дорошенко розраховував поки обмежитися тим, що поставить свого гетьмана, очевидно, заради вичікування кращої нагоди для другої спроби об'єднати Правобережну та Лівобережну України.

Що важливо, річпосполитські чинники трактують таку поставу П. Дорошенка, як позицію, що відображає уявлення широкого загалу православних русинів. Недарма Ян Собеський на сеймі 1672 р. підкреслював, що турець-

⁶⁵ AGAD. Libri legationum. Sygn. 25. K. 60.

⁶⁶ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко... С. 275.

⁶⁷ Diariusz sejmu koronacyjnego 1669 roku. S. 58.

⁶⁸ AGAD. Libri Legationum. Sygn. 25. K. 51–52.

кий султан «потребує від нас зректися України і її цілу відступити, і новими кордонами позначити імперію». Описуючи межі отієї «цілої України», майбутній король їхніми прибічниками називає широкі кола православних русинів: «...владики або попи, або хто-небудь з грецької схизми, взявши причину з якого-небудь загострення, краю руському кордон під Люблін і Краків і взагалі там, де тільки ім'я і церкви руські заходять»⁶⁹. Ба більше, коронний гетьман радив не довіряти М. Ханенкові та запорожцям. Попри офіційну позицію на Острозькій комісії 1670 р., вони у своєму баченні недалеко відійшли від Дорошенкової програми. На переконання Я. Собеського «і Ханенко, або швидше Запорожжя, того ж, що і Дорошенко, і ледве не більше за нього, потребує від Речі Посполитої». Територіально запорожці бажають вийти за межі, зазначені у Зборівській угоді, воліючи, щоб «до українських полків рахувався Подільський полк, і потім Могилів, щоб був прикордонним українським містом»⁷⁰.

Прямим підтвердженням слів Я. Собеського щодо позиції запорожців є, власне, текст Острозької угоди 1670 р., укладений із посланцями Війська Запорозького Низового. Королівські представники зобов'язувалися на найближчому сеймі провести конституцію, «щоб віра в церквах грецької релігії не гинула в тих усіх місцях, куди заходить влада і щасливе його королівської милості панування»⁷¹. Поява релігійного пункту з просторовим охопленням, яке відбивало традиційні уявлення про межі українського світу та місію козаків опікуватися національно-релігійними інтересами на всій цій території, не могла відбутися з ініціативи Варшави. Причину слід шукати в чіткій позиції посланців від М. Ханенка, яка контрастувала з їхньою покладистістю в усіх інших питаннях. Королівським представникам випадало погодитися, адже решта статей угоди давала безсумнівні вигоди, зводячи нанівець вимоги П. Дорошенка, орієнтовані на збереження високого рівня суверенітету Гетьманщини.

Проект угоди П. Дорошенка з султаном 1668 р. теж повною мірою розкриває поєднання етнічного та конфесійного підходів еліти Гетьманщини до окреслення територіального об'єму українського світу. За відправний пункт береться проживання русинів на просторі, поділеному між різними сусідніми державами. Увесь цей простір слід зібрати під протекцією турецького султана. Відмежовуючи його в кожній з цих держав, документ проголошує такий кордон: від «Перемішля, Самбора та від міста Києва і далі навіть на двісті миль з іншої країни з ріки Вісли, та з іншої третьої країни, тобто від Німана, та з четвертої сторони від Севська і Путивля»⁷².

Розрахунки П. Дорошенка були вмотивованими. Султан не мав принципових застережень стосовно території, яка буде під опікою Османської

⁶⁹ Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku. S. 154.

⁷⁰ Там же. S. 156.

⁷¹ AGAD. Metryka Koronna. Libri legationum. Sygn. 26. K. 49 v.

⁷² Універсали українських гетьманів... С. 381. Див. також: *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... S. 175.

імперії. Усе інше залежало від військово-політичних обставин. 1671 р. у надісланих до Чигириня умовах, на яких турецький посол мав присягнути гетьманові, було позначено, «*щоб удільне князівство було їм виділене по Ярослав, як перед цим було*»⁷³. Але роком пізніше, коли дійшло до турецько-польської війни, амбіції Мехмеда IV змінилися. Після оволодіння Кам'янцем султан, проігнорувавши заклики П. Дорошенка, обмежився вимогою до Варшави передати під своє безпосереднє управління Подільське воєводство⁷⁴. Не змінилася позиція Стамбула і після успішного просування турецького, татарського і козацького війська до Львова. Султанський гінєць говорив мешканцям Львова, що «*кордон має бути лише в трьох милях від Львова*»⁷⁵, а під час переговорів з королівськими представниками обстоювалася ідея відторгнути від Речі Посполитої Руське воєводство. Проте в кінцевому підсумку Туреччина поступилася останнім. Згідно з підписаним у Бучачі (1672 р.) договором Варшава віддала лише Подільське воєводство та визнала «*Українську державу у давніх кордонах*» на чолі з П. Дорошенком. Правда, на практиці територія, окреслена цими «давніми кордонами», обмежувалася лише Брацлавським воєводством та частиною Київського⁷⁶.

Натомість про твердість просторових переконань П. Дорошенка яскраво свідчить той факт, що він тримався їх навіть у критичні для свого гетьманування 1673–1676 рр. У 1673 р. він перед московським посланцем С. Полховським вів мову про єдину Гетьманщину у складі трьох воєводств⁷⁷. А в 1675 р., коли король Ян Собеський зробив спробу укласти з ним угоду про повернення Правобережжя в підданство, гетьман не відступив від ідеї збереження повноцінної Української держави обох берегів Дніпра на засадах Гадяцької угоди. Львівський єпископ Й. Шумлянський у лютому 1675 р. отримав від П. Дорошенка «*Пункти головніші, через які Військо Запорозьке іменем всього народу руського просить вольностей, бажаючи приступити до належного володарю підданства*»⁷⁸. Крім непохитності гетьмана у відстоюванні стратегічних українських інтересів у різних сферах, документ свідчить про стабільність просторових підходів, задекларованих на старті гетьманської кар'єри. Гетьман декларував захист православної віри на всій території, «*де народ руський і мова знаходиться*», а Гетьманщину, як на той скрутний момент, бачив у трьох «зборівських» воєводствах⁷⁹.

⁷³ Цит. за: Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. Київ, 2007. С. 191.

⁷⁴ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. С. 410.

⁷⁵ Grabowski A. Ojczyzste spominki. Kraków, 1848. Т. II. S. 183.

⁷⁶ Про переговори й текст Бучацького миру див.: Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко... С. 418–424.

⁷⁷ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии. О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва, 1899. С. 932.

⁷⁸ Див. аналіз документа: Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко... С. 542–544; Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ, 2008. С. 54–56.

⁷⁹ Woliński J. Król Jan III Sobieski a sprawa Ukrainy 1674–1675. Warszawa, 1934. S. 23–24.

7. 3. «Ментальні мапи» старшини Лівобережної Гетьманщини

Гетьмани і старшина Лівобережної Гетьманщини, сучасники П. Дорошенка, не залишилися осторонь дискурсу про кордони Гетьманщини та співвідношення останніх з рештою українських земель. І Д. Многогрішний, і І. Самойлович залишили по собі низку промовистих свідчень як про виразний перегук їхніх уявлень з переконаннями своєї правобережної братії, так і про спадкоємність бачення територіального виміру Гетьманщини та України, починаючи від часів Б. Хмельницького. Ба більше, саме І. Самойлович та його оточення стали тим середовищем, яке спромоглося сформулювати цілісний виклад просторових ідей нової української еліти. Концепція, представлена старшиною в 1685 р. на хвилі несприйняття курсу Московії на Вічний мир з Річчю Посполитою, однозначно промовляла про глибоке засвоєння «козацьким малоросійським народом» інтелектуальної спадщини князівсько-шляхетської еліти. Практичні ж заходи з прилучення до Лівобережної Гетьманщини тієї території, куди могли дотягнутися руки Д. Многогрішного та І. Самойловича, а також спроби легітимізувати нові реалії, ставлять обох гетьманів на той самий щабель, на якому перебував і П. Дорошенко, прагнучи вивести Гетьманщину за межі трьох «зборівських» воєводств.

Як не менш затятий, ніж П. Дорошенко, противник Андрусівського перемир'я 1667 р. Д. Многогрішний намагався скористатися з того, що Московія та Річ Посполита не мали нагальних причин вдаватися до розмежування нового кордону на місцевості у Північному Придніпров'ї. Кожна зі сторін сподівалася в майбутньому перетягнути канат на свій бік. Пункт 3 угоди передбачав лише в загальних рисах, що Полоцьке, Вітебське, Мстиславське воєводства, Мозирський, Річицький, Оршанський та Браславський повіти в їхніх межах станом на 1648 р. залишаються у складі Речі Посполитої. При цьому пункт 5 визнавав, що за майже двадцять років війни «ознаки та грані» попсовані⁸⁰. Крім того, гетьман пробував зіграти на недовірі між Москвою та Варшавою, на обопільних побоюваннях, що опонент переманить козаків на свій бік, а також підкилимно підтримуватиме осадництво на чужій території як засіб відторгнення останньої у майбутньому. Зрештою, що показово, використовувалися «історичні» аргументи, які мали обґрунтувати природні права Гетьманщини на ті чи інші землі. Тобто гетьман не звів усе до банального підведення теренів під свою булаву, а потурбувався про ідеологічне забезпечення територіальних претензій.

У грудні 1671 р., використовуючи наближення встановленого Андрусівським перемир'ям терміну передання Речі Посполитій Києва, Д. Многогрішний наважився проголосити право Гетьманщини на частину земель Великого князівства Литовського і Руського. Це були саме ті території, які і

⁸⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое с 1649 по 12 декабря 1725. Т. 1: с 1649 по 1675. Санкт-Петербург, 1830. С. 659, 663.

традиційна еліта, і Б. Хмельницький та І. Виговський вважали питомо українськими і на яких згадані гетьмани утверджували свій суверенітет, жорстко протистоячи спробам Московії підвести все під *«царську руку»*. Але на відміну від попередників Д. Многогрішний не мав можливостей реально поширити свою зверхність на все Північне Придніпров'я. Тому обмежився переважно територією Мстиславського воєводства. Подібно ж і на західному напрямку. Зазіхати на Берестя гетьман не наважився, але претензії на Слуцьк таки висунув.

У листі до царя від 19 грудня 1671 р. Д. Многогрішний повідомляв про звернення стародубського полковника Петра Рославця, що нібито стародубська та мстиславська шляхта *«приїжджали до стародубського полковника по тій стороні річки Сожі, поблизу Дніпра, піддаючись під великодержавну і кріпку руку вашої царської пресвітлої величності у вірне підданство і до Війська вашої царської пресвітлої величності Запорозького до послуху, схиляючись»*⁸¹.

Д. Многогрішний манив царя начебто бажанням мстиславської шляхти бути під царською зверхністю шляхом переходу до підданства Гетьманщині. Пропозиція повторювала давню концепцію Б. Хмельницького. По суті йшлося про розширення не «царської отчини», а, власне, Гетьманщини коштом тих самих земель, що й у 1655–1659 рр. Відмінність полягала лише в тому, що тоді вони перебували в руках московсько-козацького війська, а тепер – у складі Речі Посполитої. Це надавало справі іншого відсвіту. Тоді ж гетьман заявив про свої права на Гомель і Посожжя.

Під територіальні претензії насамперед підводилися історичні аргументи. 18 грудня гетьман говорив піддячому Михайлові Савину: *«А та земля Малої Росії, а не королівська»*⁸², чим засвідчував стійкість уявлень в Україні. попри зміну в середині XVII ст. еліт, про належність цих теренів до етнічних українських земель. У січні 1672 р. було додано ще один доказ, хронологічно ближчий: *«А місто Гомель вартує Стародубського та Чернігівського полків»*⁸³. Крім того, зазначалося, що ще до Андрусівського перемир'я козаки за Дніпром і Сожею володіли багатьма землями⁸⁴. Зрештою, Д. Многогрішний сконструював той аргумент, що в разі приєднання Мстиславського воєводства саме до Гетьманщини, а не безпосередньо до Московії, цар позбудеться зайвих клопотів, пов'язаних з різноманітною тяганиною:

«А що вже по цю сторону Сожі так шляхта, як і посполиті люди під великодержавну і кріпку руку вашої царської величності помазанику Божому в підданство з усім схилюлися і під керівництво нам, гетьману Війська вашої

⁸¹ Акты ЮЗР. Т. IX. С. 597.

⁸² Статейний список Михайла Савина, царського посланця до гетьмана Дем'яна Многогрішного // Акты ЮЗР. Т. IX. С. 604.

⁸³ Статейний список Олександра Танєєва та Семена Щоголева, посланців московського царя до гетьмана Дем'яна Многогрішного, 28 лютого – 10 березня 1672 р. // Там же. С. 671.

⁸⁴ Статейний список Олександра Танєєва, список царського посланця до гетьмана Дем'яна Многогрішного, 23 січня – 9 лютого 1672 р. // Там же. С. 631.

царської пресвітлої величності Запорозького, в послуху бути самі добровільно вчинилися, бо та країна за милосердям Божим більше, так розумію, престолу вашої пресвітлої царської величності не буде утруднювати»⁸⁵.

Невдовзі Д. Многогрішний окреслив і бажаний західний кордон Гетьманщини на руських землях Великого князівства Литовського і Руського. Цього разу було використано тактичний прийом «від супротивного». Гетьман заявив, що король, якому, втім, козаки не вірять, обіцяв, якщо Лівобережна Гетьманщина визнає його владу, то «*поступиться їм прямої королівської величності вотчини Малоросійського краю і по місто Слуцьк та Березу-ріку (Березину. – Авт.) з усіма містами і землями, і вольностями, тільки б були його королівськими*»⁸⁶. Наведені слова були додатково підсилені висловленням глибокого невдоволення намірами Московії виконати норму Андрусівського перемир'я про передання в 1672 р. Києва в руки поляків. Гетьман наголошував на різкому несприйнятті такого кроку в Україні та на рішучості козаків відстоювати свої територіальні інтереси. Заявляв про самодостатність Гетьманщини, її поєднання з Московією на засадах договору з обопільними правами та обов'язками, натякав на ймовірність пошуку нового союзера, якщо цар порушуватиме права і свободи, ставив питання про необхідність виведення з України ненависних царських воевод. Згаданому М. Савину гетьман зазначав:

«Коли ж царська величність велів їхні землі віддавати королю потроху, і великий би государ велів би їх і всіх віддати, а король буде їм радий, проте маємо ми в себе за милістю Божою на цій стороні війська тисяч зі сто, будемо боронитися, а своєю землею жодною мірою поступатися не будемо»⁸⁷.

Пізніше царські посланці Олександр Танєєв та Семен Щоголев почули підсилений варіант:

«А великий государ Київ і всі малоросійські міста не шаблею взяв, піддалися вони, Військо Запорозьке, під його государеву великодержавну руку добровільно [...] коли місто Київ, усі малоросійські міста, і він, гетьман, і все Військо Запорозьке йому не потрібні, і віддає королівській величності, і він би, великий государ, своїх царської величності воевод і ратних людей із Києва та малоросійських міст велів вивести, а він, гетьман, з Військом Запорозьким найдуть собі іншого государя»⁸⁸.

Стосовно Гомеля, то Д. Многогрішний підкреслював, що й самі гомельські міщани подібно до мстиславської шляхти просяться під зверхність Війська Запорозького. Крім того, гетьман натякав, що в разі, коли так робитимуть і мешканці з інших територій, то він також прийме їх під свою булаву:

---

⁸⁵ Лист гетьмана Д. Многогрішного до московського царя Олексія Михайловича, 19 грудня 1671 р., Батурин // Там же. С. 597.

⁸⁶ Статейний список Олександра Танєєва та Семена Щоголева, посланців московського царя до гетьмана Дем'яна Многогрішного, 28 лютого – 10 березня 1672 р. // Там же. С. 668.

⁸⁷ Статейний список Михайла Савина, царського посланця до гетьмана Дем'яна Многогрішного // Там же. С. 604.

⁸⁸ Статейний список Олександра Танєєва та Семена Щоголева, посланців московського царя до гетьмана Дем'яна Многогрішного, 28 лютого – 10 березня 1672 р. // Там же. С. 668.

«А нині гомельські мешканці до нього, гетьмана, безперестанку присилають, щоб їх прийняв до Війська Запорозького. І йому, гетьману, не прийняти їх не можна, тому що Військо Запорозьке нікого не відганяє, хоча б і інші міста схилилися, не відмовить, пора і йому, гетьману, свій розум мати»⁸⁹.

Гомель гетьман намагався подати як пункт перетину всіх шляхів, підкреслюючи, що коли місто залишиться в Речі Посполитій, то тоді поляки не пропустять жодної людини з Чернігівського та Стародубського полків, бо *«нікуди, проминаючи того Гомеля не можна, та і поза Десною проїзду до Києва і до Остра, і до Ніжинна, і до Чернігова не буде, велика біда від того Гомеля чиниться, а приступати до нього ніяк не можна»*⁹⁰. Зрештою, Д. Многогрішний наполягав, що *«поляків пустити за ріку Сож жодним чином не можна, тільки їх пустити за ріку Сожу, і вони, поляки, стануть входити в малоросійські міста і землю, і угіддя, і стануть називати багато міст своїми містами по цій стороні Дніпра і річки Сожі»*⁹¹. При цьому Д. Многогрішний, згладжуючи гострі кути, вдавав, що не обізнаний з текстом Андрусівського договору, відтак просив, *«щоб государ пожалував його, гетьмана, велів учинити кордон, по яке місце йому Малою Росією володіти, бо йому невідомо, як про це написано в Андрусівських договорах»*⁹².

Однак московський цар, категорично не бажаючи пристати на пропозиції Д. Многогрішного, лише наказував *«чинити по Андрусівському посольському договору й по московському утвердженню і ніяких людей зі сторони його королівської величності в сторону нашої царської величності не приймати, щоб від того сварки не вчинилося»*⁹³. Втім, Д. Многогрішний виявився не голосливим і таки втілював свої претензії в конкретні вчинки. Він зайняв принаймні частину планованих теренів, можливо, навіть ще до згаданих вище повідомлень московитам про свої наміри. Недарма польський посланець Ян Гнінський скаржився в Москві, що гетьман *«у воеводстві Мстиславському і в повітах Мозирському і в Річицькому заїхав багато місць по ріку Сож, після Андрусівського договору минуючи три роки»*⁹⁴. З свого боку, цар вважав за потрібне вписати в Конотопські статті 1672 р., укладені після обрання нового гетьмана І. Самойловича, вимогу звільнити захоплені території⁹⁵.

Важливо, що заходи Д. Многогрішного повністю підтримувала старшина. Про це вичерпно свідчить той факт, що в переліку провин Д. Много-

⁸⁹ Там же. С. 671.

⁹⁰ Статейний список Олександра Танєєва, список царського посланця до гетьмана Дем'яна Многогрішного, 23 січня – 9 лютого 1672 р. // Там же. С. 638.

⁹¹ Там же. С. 631.

⁹² Статейний список Михайла Савина, царського посланця до гетьмана Дем'яна Многогрішного // Там же. С. 604.

⁹³ Грамота царя Олексія Михайловича до гетьмана Дем'яна Многогрішного, 5 січня 1672 р., Москва // Там же. С. 603.

⁹⁴ Конотопські статті, 17 червня 1672 р., Козача Діброва // Універсали українських гетьманів... С. 593.

⁹⁵ Там само. С. 593.

грішного, укладеному в проханні до царя про переміну гетьмана, не знайшлося місця гомельським чи мстиславським подіям. Гомель згадується в іншому контексті (разом з Черніговом), що там гетьман хотів спорудити фортифікації для майбутньої протидії царському війську⁹⁶.

Така позиція старшини вилілася в наміри вже І. Самойловича приєднати Посожжя до Гетьманщини, суголосні з невдалими спробами попередника. У 1683 р., передаючи Москві свої пропозиції щодо переговорів з Річчю Посполитою, І. Самойлович наполягав на тому, щоб цей край відійшов під його булаву, а через рік, скориставшись сприятливими обставинами, увів туди козацькі полки. Були опановані Гомель, Чечерськ, Пропойськ, Кричів⁹⁷. Гетьман заходився впроваджувати козацькі порядки, ставив сотників та отаманів⁹⁸. Погрожував, що дійде до Березини, виказуючи тотожність своїх уявлень про оптимальний тутешній кордон Гетьманщини з ідеями часів Б. Хмельницького. При цьому козаки мали на руках універсал стародубського полковника Семена Самойловича, де всі дії пояснювалися нібито наявністю царського розпорядження. За даними Варшави, було захоплено понад 2 тис. сіл. Сам гетьман вів мову про 178⁹⁹. У 1685 р. погрози про захоплення території до Березини поновилися. Мешканці Кричева повідомляли, що козаки хочуть дійти до Могилева. Ходили чутки, що вже *«пішли, де Березина впадає в Дніпро, а звідти біля Березини хочуть ставити залоги до самого Смоленська»*¹⁰⁰.

Намагаючись схилити Москву до підтримки, гетьман пояснював свої кроки за допомогою генетично тих таки аргументів, що й Д. Многогрішний. 10 червня 1685 р. у відповіді на статті, привезені йому від царя для консультацій щодо переговорів з Річчю Посполитою, І. Самойлович подав свої докази у цілісному вигляді. Як і попередник, гетьман підкреслював, що ці терени *«по давньому праву належать до рейменту нашого, до полків Чернігівського і Стародубського, і мешканці такі живуть, які давно бували козаками»*¹⁰¹. Так само наголошував на стратегічній важливості території для Чернігівського та Стародубського полків, особливо на випадок нової війни з Річчю Посполитою. У правовому плані вказував на те, що *«в статтях перемірних Андрусівського договору не написано іменних кордонів Річицького повіту»*¹⁰². Крім того, у 1684 р. було доточено свіжий привід – призначення

⁹⁶ Інструкція обозного Петра Забіла посланцю до царя генеральному писареві Карпу Мокрієвичу, 14 березня 1672 р. // Акты ЮЗР. Т. IX. С. 692.

⁹⁷ *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec Ukrainy na przelomie XVII–XVIII w. Warszawa, 1963. S. 30.

⁹⁸ *Кочегаров К. А.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 гг. Заключение договора о Вечном мире. Москва, 2008. С. 204–215.

⁹⁹ *Кочегаров К. А.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 гг... С. 210–211.

¹⁰⁰ Цит. за: *Кочегаров К. А.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 гг. С. 214.

¹⁰¹ Відповіді гетьмана Івана Самойловича на статті, оголошені окольничим Леонтієм Неплюєвим, 10 червня 1685 р., Батурин // Універсали українських гетьманів... С. 615.

¹⁰² Там само. С. 615.

королем Яном Собеським львівського єпископа Йосифа Шумлянського новим архімандритом Києво-Печерського монастиря¹⁰³.

Проблема Посожжя на три роки стала однією з ключових у річпосполитсько-московських відносинах. Втрутився навіть австрійський імператор Леопольд I, побоюючись, що вона зашкодить вступу як Московії, так і Речі Посполитої до Священної ліги проти Османської імперії. Під час фінальних переговорів з приводу укладення Вічного миру, які розпочалися в 1685 р., річпосполитські посланці відразу поставили попередню умову – очистити Посожжя від козаків¹⁰⁴. Проте лише 2 квітня 1686 р. цар вислав І. Самойловичу грамоту з чітким наказом вийти з посозьких сіл. Остаточні ж пропозиції річпосполитського представника К. Гжимултовського стосовно миру містили й спеціальний пункт про безумовне повернення Варшаві Посожжя¹⁰⁵. У підсумку гетьман тримав своїх козаків на Посожжі доти, «поки самі поляки за велінням государевим відібрали»¹⁰⁶.

Крім відчайдушних спроб ідеологічно й фізично опанувати Посожжя, І. Самойлович не відставав від своїх попередників і в обороні просторових пріоритетів Гетьманщини на інших напрямках. Невтішні наслідки Андрусівського перемир'я, переговори між Річчю Посполитою та Московією з приводу Вічного миру, підготовка та підписання першої московсько-турецької угоди – Бахчисарайського миру 1681 р. безпосередньо зачіпали територіальні інтереси як Гетьманщини, так і українського світу загалом. Практично постійно існувала потреба активно реагувати, якщо, звичайно, гетьман і тогочасна старшина мали переконання та внутрішню спроможність їх відкрито проголошувати і втілювати. І якщо з останнім не склалося – стратегії І. Самойловича виявилися неефективними – то на рівні декларування уявлень та ідей тогочасна лівобережна еліта, прийнявши до своїх лав багато кого з оточення П. Дорошенка, виявилася надійним спадкоємцем своїх попередників. На доважок до змагань за Посожжя висловилося вона по всій площині: західний та південний українські кордони, співвідношення з ними території влади гетьмана.

Наскільки зараз можна судити, І. Самойлович взагалі став першим гетьманом, хто відкрито висловився з приводу оптимальної південної межі. Зроблено це було під час підготовки Бахчисарайського миру 1681 р. та в рамках реакції на нього. У листі до московських правителів від 20 липня 1682 р. висловлювалося глибоке незадоволення тим, що в договорі не визначено південний український кордон. Гетьман подавав проблему крізь призму забезпечення запорозьким козакам традиційних промислів у пониззі Дніпра

¹⁰³ Кочегаров К. А. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 гг. С. 208–209.

¹⁰⁴ Там же. С. 213, 318–322, 336.

¹⁰⁵ Там же. С. 346, 349.

¹⁰⁶ Чолобитна генеральної старшини до московських царів Софії, Івана і Петра, 7 липня 1687 р. // Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским, изданные О. Боянским. Москва, 1858. Ч. 1: 1648–1687. С. 298.

та на соляних озерах Причорномор'я. «Не вбережено Війська Запорозького Низового, щоб по стародавніх своїх вольностях у рибній і звіриній ловлі в Дніпрі, і в польових річках, і входженні в низ Дніпра по сіль могли вживати»¹⁰⁷, – підкреслював І. Самойлович. Достоту гетьман, наочно демонструючи збереження попередньої інтелектуальної спадщини, ужив для територіальних претензій на Північне Причорномор'я той самий аргумент, що і свого часу коронний гетьман С. Жолкевський. Останній у 1614 р. заперечував право турків будувати замки в пониззі Дніпра тим, що козаки «звикли на рибу, для звіра в ті пустелі ходити», де «Дніпро з Бугом у море віддаються»¹⁰⁸.

Не влаштував І. Самойловича і пункт договору, який дозволяв туркам приймати на своєму боці Дніпра вихідців з лівого берега, оскільки це призведе до заселення території під султанським прапором, а отже, і до втрати відповідних земель¹⁰⁹. Гадяцький полковий суддя Степан Гречаний, який брав участь у переговорному процесі в Бахчисараї, безперечно, отримав перед поїздкою відповідні гетьманські вказівки, але, попри те, що вони не суперечили інтересам Московії, не зміг їх реалізувати.

Ще прозоріше І. Самойлович про південний кордон вів мову у трактаті «Опис народу російського, звідки початок зайшов і про кордон міста Києва, і Київського, і Чернігівського, і Переяславського полків з належними до них місцями й ріками». Призначений для московської верхівки і привезений у 1685 р. до Москви посольством Василя Кочубея трактат був цілісним викладом аргументів української сторони напередодні вирішальних московсько-річпосполитських переговорів щодо трансформації Андрусівського перемир'я у Вічний мир. Актуалізований Т. Таїровою-Яковлевою¹¹⁰ унікальний твір відображає не лише комплекс уявлень та ідей щодо просторового виміру українського світу, а й менталітет еліти Гетьманщини, її історичну пам'ять та самосвідомість.

У трактаті південний кордон по Чорному морі подано більш ніж чітко. Докладно описуючи межі Київського воєводства як ключової частини українських земель, автори зазначали, що вони пролягають «навіть до самого Запорозжя, а із Запорозжя і все полягає у воєводстві Київському навіть до Очакова до самого Чорного моря»¹¹¹. У поєднанні з інформацією наведеного вище листа І. Самойловича не залишається жодного сумніву в надійному успадкуванні елітою Гетьманщини шляхетських уявлень. На такому тлі можна

¹⁰⁷ Лист гетьмана Івана Самойловича до московських царів Софії, Івана та Петра, 20 липня 1682 р. // *Источники Малороссийской истории...* Ч. 1. С. 279.

¹⁰⁸ Лист С. Жолкевського до Піотрковського трибуналу, 26 вересня 1614 р. // *Жерела до історії України-Руси*. Т. VIII. С. 141.

¹⁰⁹ Там само. С. 279–280.

¹¹⁰ Таїрова-Яковлева Т. Г. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. // *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 67–73.

¹¹¹ Цит. за: Там само. С. 71.

хіба припустити, що одна з причин невдоволення гетьмана Бахчисарайським договором полягала в тому, що відсутність у документі прописаних кордонів Запорозжя підважувала глибоку традицію визнання кримськими ханами узбережжя між Очаковом і Білгородом за територією Русі у складі спершу Великого князівства Литовського і Руського, а далі й Речі Посполитої.

Найважливіше ж, що стійкі переконання козацької старшини про узбережжя Чорного моря як історичний кордон Гетьманщини / Русі / Малої Русі / України постійно тиснули на Московію. І там, у кінцевому рахунку, мусили визнати Причорномор'я давніми козацькими землями, як і сфокусовані на нього Правобережне Придніпров'я та Запорозжя. Стало це безцінним успіхом нової української еліти. Поспішаючи, вже 10 травня, тобто на четвертий день після укладення Вічного миру, пояснити слобідській старшині його зміст, і роблячи це, звичайно, в барвах свого цілковитого успіху, царська грамота наголошувала:

«І на тому боці ріки Дніпра богохраниме місто Київ з містами зі Стайками і Трипіллям, з Васильковом, з Вишгородом, з містечком Демидівкою всякого чину людьми, і зі всіма належними землями та угіддями, також і вниз рікою Дніпром від Києва до Кодака, і те місто Кодак, і Запорозький Кіш, місто Січ, і навіть до Чорного лісу, і до Чорного моря з усіма землями і ріками, і річками, і всіма належними угіддями, чим володіли запорожці, які всі ті описані вище міста і землі, і Військо Запорозьке, й увесь малоросійський народ в нашій царській величності преславній та преіменитій державі вічно залишатися їм непорушно»¹¹².

Звісно, у Москві не могли не відати про ханські ярлики великим литовським князям та договори Речі Посполитої з Кримом першої половини XVII ст. Але зважаючи на те, що ці документи у правовій площині та ідеологічно відрізали московську верхівку від усєї «київської спадщини», їх ніколи не згадували. Принципові зміни тепер полягали в тому, що Московія висловилася з приводу Чорноморського узбережжя, приставши на добре відомі їй українські уявлення про нього як природне володіння козаків на правах успадкування від традиційної еліти. До цього підштовхували інтереси, які випливали з Вічного миру 1686 р., один із пунктів якого визнавав Запорозжя за Московією. З міркувань майбутніх зазіхань на Правобережну Україну та Північне Причорномор'я їй було вигідно назвати володарями території власне запорожців. Адже від останніх тягнулася лінія до Гетьманщини як суб'єкта визнання зверхності царя, що дозволяло легітимізувати вихід з Вічного миру, якщо виникне така потреба.

¹¹² Царська грамота харківським полковникам Григорію та Костянтину Донцям. 10 червня 1686 р., Москва // Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины (Материалы из истории старозаимочного землевладения, извлеченные из, так называемых, старозаимочных процессов, производящихся в судебных учреждениях Харьковского округа) / сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. Харьков, 1884. С. 478.

Водночас хід Москви засвідчує і глибинне розуміння нею того, де проходили оптимальні межі українського світу на півдні. У довготривалій перспективі публічне ототожнення цих меж із Чорноморським узбережжям набуде просто таки непересічного значення. По суті царська грамота харківським полковникам Григорію та Костянтину Донцям від 10 червня 1686 р. безальтернативно спростовує всі майбутні потуги видати Північне Причорномор'я за «історичні» московські землі, які були нібито подаровані Україні. Ранньомодерним же побічним ефектом стала поява у Війська Запорозького Низового дуже потужного ідеологічного аргументу для обґрунтування своїх природних прав на територію Запорожжя.

Повертаючись до просторових ідей, які нуртували в середовищі І. Самойловича, варто наголосити на простежених Т. Таїровою-Яковлевою¹¹³ підходах старшини до обґрунтування своїх позицій. Як на ранньомодерні часи, аргументи відповідали всім вимогам. Використовувалися тогочасні історичні праці про Русь, наводилися докази, покликані довести її старожитність, спадкоємність від княжих часів через шляхетську Русь до Гетьманщини, обґрунтованість «старовиною» претензій на просторові межі. Знайшлося місце й для підкреслення різниці між Малою Руссю та Московією, попри те, що було зауважено походження прерогатив московських правителів від влади великих київських князів.

Русь старшина описувала подібно до шляхетського стандарту: походження русинів та історичне існування декількох Русей. Русь княжих часів з оптимальними кордонами розщепилася на Московію і «свою» Русь як спадкоємицю княжої держави. Русь Польсько-Литовської держави розділена на білоруський та український масиви. Останній подається як Мала Русь й утілюється в Гетьманщині. Відповідно ідеальні кордони останньої мають охоплювати увесь простір Малої Русі. Серцевина ж Гетьманщини – три «зборівські воеводства». Саме вона «*Мала Русь з Військом Запорозьким*» від Случі і Дністра до московського кордону піддалася добровільно під царську зверхність. Тому цар має добиватися від Варшави як мінімум проведення рубежу по Случі і Дністру, а про те, щоб передати королю Київ та Запорожжя, не могло бути й мови¹¹⁴.

При цьому наводяться як кордони княжої Русі, так і українські кордони, оптимальний орієнтир для Гетьманщини. У першому випадку межі оформлені в такий спосіб:

«Смоленськ, Вітебськ і Полоцьк, Новгород, Галич і все Поділля, Львів, Перемишль, Ярослав і все Красне Покуття, Люблін зі всією Чорною Руссю, Луцьк, Володимир, Острог, Ізяслав і всією Волинню володіли сини Володимира Святого як природні князі російські»¹¹⁵.

---

¹¹³ Там само. С. 70.

¹¹⁴ РГАДА. Ф. 229. Малоросійський приказ. Оп. 1. № 90. Л. 14–16.

¹¹⁵ Цит. за: Таїрова-Яковлева Т. Г. До питання про історичні й територіальні уявлення... С. 71.

Властиво український масив, крім Лівобережної Гетьманщини, охоплює ті землі, які послідовно і традиційна еліта, і нова відносили до свого природного простору. Характерно, що Підляшшя вкотре від часу відновлення Української держави виринає як його невід'ємна складова. Добре розуміючи, що наразі неможливо приєднати до Гетьманщини всі бажані терени, пропонувалося це робити поступово, крок за кроком. Зайве говорити, що за тих обставин в адресованому московським споживачам трактаті все мало бути подане як нібито розширення царських володінь. Тому І. Самойлович зі старшиною так і роблять, пишучи:

«А оскільки вся тамтешня сторона Дніпра, Поділля, Волинь, Підгір'я, Підляшшя та вся Червона Русь завжди до монархії російської від початку буття тутешніх народів належали, то безгрішно б було своє справіку вічне, хоча б і помалу, відновлюючи, шукаючи зручної нагоди»¹¹⁶.

При цьому оформлення аргументу виконано так, що насправді наголошувалося на володінні переліченими землями великими київськими князями, а не правителями Московії. Бо ж її не існувало на початку буття «тутешніх народів». Окремо у трактаті зазначалося, що послі нададуть історичні та документальні докази про те, що Посожжя та Північне Придніпров'я належать до українського тіла:

«Доносимо, що знайшлися в стародавніх листах досконалі докази, що оголошують те, що вони одвічно належали до Війська Запорозького, й гетьмани, які перед нами були, ними володіли, які листи Богдана Хмельницького та інші стародавні оголосить нашій згаданий вище посланець [...] не тільки ті села до Війська Запорозького належали, але в місті ж Бихові, Чаусах, розміщені високо за Дніпром, найперше Гомелі, Пропойську та в інших, які лежать близько Сожа, поширилася влада регіменту Війська Запорозького, полковники, сотники та інші начальники по чину Війська Запорозького в них бували»¹¹⁷.

Концептуально представивши своє бачення в 1685 р., І. Самойлович та старшина далі точково нагадували про деякі складові. Зокрема, гетьман в інструкції посланцям до Москви Григорію Самойловичу та Івану Мазепі від 28 січня 1686 р. закликав царя приєднати «запорожців зі своїм Кошем і Запорожжя, так і тогобічного Дніпра Війська Запорозького місця з певним обмеженням»¹¹⁸. Старшина ж у чолобитній про проступки І. Самойловича зазначала, що той уже після укладення Вічного миру посилав гадяцького суддю С. Гречаного до Варшави домовлятися про Посожжя, і що нібито обіцяв перейти в підданство, тільки щоб король «йому велів по тих містах володіти, міста осадити, поки Хмельницький володів»¹¹⁹.

¹¹⁶ Цит. за: Там само. С. 67.

¹¹⁷ Цит. за: Там само.

¹¹⁸ Источники Малороссийской истории... Ч. 1. С. 294.

¹¹⁹ Чолобитна генеральної старшини до московських царів Софії, Івана і Петра, 7 липня 1687 р. // Источники Малороссийской истории... Ч. 1. С. 302.

***

Уявлення І. Самойловича та його оточення підсумовують бачення природних меж українського простору новою елітою в найскладніші для неї часи. Громадянська війна, коли скроєну наживо верхівку щойно відновленої держави роздирали різноспрямовані інтереси, створювала вдячне тло для появи кількох версій «ментальних мап». Спрацював, однак, інший сценарій. Попри екстремальні умови, різні середовища виразно виявляли стабільність переконань, базованих на спадщині традиційної еліти, пристосованій до потреб Гетьманщини ще в середині XVII ст. Ототожнення ідеальної території гетьманської влади з природними межами українського простору справно слугувало безальтернативним стрижнем «символічної географії» старшини. Та в практичній площині «козацький народ» не лише не підступався до реалізації ідеї, а й не зумів утримати у своїх руках те, що залишилося по Богдану.

Розділ 8

ПРОСТОРОВІ ПЕРЕКОНАННЯ У XVIII ст.

8. 1. Проблема «свого» простору в українському наративі XVIII ст.

Зміни на владному олімпі, пов'язані з гетьмануванням Івана Мазепи, уже типово для Гетьманщини не розхитали базових просторових уявлень її еліти, закорінених в часи Б. Хмельницького. Перебуваючи в епіцентрі вироблення територіальних стратегій своїх попередників П. Дорошенка та І. Самойловича, І. Мазепа та його оточення зуміли розвинути власні підходи у протореному раніше концептуальному річизці. Післямазепинська доба також виразно демонструє незмінність переконань на верхівці соціальної драбини про межі українського світу та оптимальні кордони Гетьманщини. «Нова шляхта» дбайливо перебрала від попереднього покоління старшини комплекс ідей, пронісши їх до падіння держави, запобігти якому, на жаль, так і не зуміла.

На зламі XVII–XVIII ст. просторовий чинник був уплетений в ідеологічну відповідь козацької верхівки на виклики часу, які загрожували самому існуванню Гетьманщини. Струмували вони від специфічних наслідків пересадження на московський ґрунт ідей централізації, раціоналізму, добре впорядкованої держави. Нові віяння підводили під поглинальні амбіції Московії вагомий інтелектуальний фундамент. Налаштовуючи на уніфікацію та форсовану інтеграцію території влади, універсалістський підхід до організації управління державою не залишав місця для автономій, уділів тощо. Раніше Московія кружляла навколо ревізії договірних засад самодостатності Гетьманщини, прагнучи накласти чим далі, тим більше обмежень. Тепер же устроєві вітри з Європи, які вперше мали шанс проникнути (нехай і в деформованому вигляді) до свідомості московських еліт, надавали цареві ідеологічні підстави для того, щоб при плануванні процесу розчинення українського світу в московському тілі не озиратися на договірність українсько-московських стосунків.

Еліта мазепинських часів гідно прийняла виклик, засвідчивши внутрішню готовність діяти в ритмах доби. При конструюванні ідеологічних аргументів українські світські та православні інтелектуали (як завжди відкриті для європейських впливів) впереміш демонстрували і традиційні ранньомодерні підходи, і свою реакцію на появу нових інструментів. Було підсумовано й успішно розвинуто доробок попередників у ділянці обґрунтування легітимності Гетьманщини, її правителя та еліти. Паралельно на українському ґрунті пускали пагони тогочасні європейські абсолютистські тенденції, дух раціоналізму та пієтизму. І вже на основі поєднання цих двох засад

почала заходити мова про природні вольності «козацького малоросійського народу» з неодмінним правом на власну державу, увінчану правителем-гетьманом. Призначення останнього полягало в тому, щоб турбуватися про «добро Вітчизни», підтримувати громадський мир та піклуватися про тіло й душі підданих. Аналогічне підґрунття підводили й під аргументи про вільні руки у виборі протектора. А поєднання з Московією лише через особу царя, який формально взяв на себе роль оборонця прав і свобод Гетьманщини, традиційно вже подавалося як раціональний вибір еліти. Просторові ж аргументи виконували роль позначення ідеальної території гетьманської влади.

На тлі неодноразових прямих заяв про природні межі українського світу, які линули в домазепинські часи, «новій шляхті» у XVIII ст. не випадало педальовати на проблемі особливо часто. Для зовнішнього споживача позиція «козацького малоросійського народу» була вже давно добре відомою і цілком зрозумілою. Тим паче для внутрішнього. Інша справа її переплавлення в призначені на поточний момент ідеї про територію гетьманської влади. Невтішні зміни потуги Гетьманщини після поразки виступу І. Мазепи, самостійна гра Війська Запорозького Низового, поява першої української еміграції – усе це працювало на періодичне «підсвічування» проблеми, змушуючи представників старшини як висловлювати погляди, так і вдаватися до практичних кроків. А вікно можливостей залежало від переплетення різнорідних чинників: інтереси сусідів, Вічний мир 1686 р., Бахчисарайський договір 1681 р., наслідки Великої Північної війни, подальші московсько-турецькі договори та московсько-річпосполитські домовленості 1730-х рр. тощо.

Невипадково саме заяви про межі Гетьманщини є центральною просторовою темою козацьких літописів – Самійла Величка та «Літопису Грабянки»¹. Про український простір автори теж сигналізують, але так, начебто для повноти картини, без спеціального наголосу. При цьому ще один літописець – Самовидець – взагалі не переймається проблемою кордонів. Утім, його обмовка про Гомель, Дроків та Мглин як сіверські міста таки видає розуміння належності до українського світу якоїсь частини руських земель Великого князівства Литовського².

Натомість автор «Літопису Грабянки» вже намагається детально описати межі Гетьманщини. Ідеальний для нього варіант відбиває традиційний погляд козацької старшини попередніх часів: під гетьманською булавою має перебувати увесь масив українських земель. Це чітко видно з того, в який спосіб Гетьманщину прив'язано в тексті твору до руського кореня. Згідно з автором літопису Богдан Хмельницький мав стати удільним князем Русі. До всього, тезу сформульовано так, що акцент робився саме на Русі. Отже, під час виборів короля Речі Посполитої восени 1648 р. трансільванський князь

¹ Про авторство «Літопису Грабянки» див.: *Бовгиря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Київ, 2010. С. 74–96.

² Літопис Самовидця. С. 57.

Д'єрдь Ракоці нібито обіцяв «зробити Хмельницького удільним князем кийвським по обох берегах Дніпра, князівство ж це – Руссю мало прозиватися і повинно було Польщі підкорятися»³. Враховуючи панівні переконання в середовищі нової української еліти середини – другої половини XVII ст. про межі «своєї» Русі, цілком очевидно, що автор мав на увазі увесь той уявний простір.

Додатково на думку про те, що літописцю йшлося про відповідність обширу Гетьманщини всій українській території, свідчить і використання поняття «Україна» в широкому значенні в тих випадках, коли воно вживалося в розумінні теренів, які перебувають під гетьманською булавою. Приміром, в уста Филона Джалалія вкладено такі слова, начебто ним мовлені королівським послам, прибулим на початку 1649 р. на переговори до Переяслава: «У вас є Польща, а Україна нехай козацькою буде»⁴. Зрозуміло, що в такому протиставленні «Україна», яка має перебувати в козацьких руках, не може не розглядатися еквівалентом Русі. Так само і в повідомленні літописця за 1653 р. про те, що Б. Хмельницький заслав посланців до турецького султана, «дбаючи про добробут та цілісність України»⁵.

На особливу згадку заслуговує інтерес автора «Літопису Грабянки» до південного кордону Гетьманщини. У творі кілька разів підкреслюється, що останній має пролягати по Чорному морю. Так, у програмовій заяві, зробленій у передмові до твору, літописець виставляє загальну рамку, дякуючи козакам, що вони утвердили кордон «землі своєї» по Чорноморському узбережжю⁶. Далі в описі перемир'я, досягнутому з посольством А. Киселя на початку 1649 р., штучно конструюється пункт, у якому нібито було зазначено південну межу Гетьманщини: «...від Чорного моря від гирла Дніпра на Очаків до лиману, щоб Дніпром та Дністром могли виходити в море малоросійські торгові люди»⁷. Зрештою, стверджується, що напередодні московсько-річпосполитських переговорів у Вільно (1656 р.) на козацькій раді було вирішено вимагати, щоб кордон із Річчю Посполитою відбивав саме такі домовленості⁸.

Не залишився без уваги і східний кордон. Автор знайшов у літописі місце для повідомлення про формування Слобідської України. І зробив це в такий спосіб, щоб підкреслити першість українського населення в залюдненні пустопорожнього краю аж до Дону. Наголошувалося на тому, що численні переселенці з України селилися «понад Дінцем та Доном», що московити «переманюють людей разом з усією старшиною за Дніпро» і навіть турецькому султанові стало відомо, «як селять їх на пустельних землях

³ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / переклад Р. Г. Іванченка. Київ, 1992. С. 53.

⁴ Там само. С. 53.

⁵ Там само. С. 88.

⁶ Там само. С. 11.

⁷ Там само. С. 106.

⁸ Там само. С. 106.

⁹ Там само. С. 122, 154.

аж до Дону», «як там виростають міста і села»⁹. Відповідно на сторінках літопису Дон з уявної української межі перетворюється на реальний кордон території, освоєної українським населенням.

Водночас за «Літописом Грабянки» чітко простежується тяглість уявлень українських еліт про Північне Придніпров'я аж до Смоленщини як про органічну складову українського світу. Щоб ні в кого не залишалось жодних сумнівів, автор, подібно до згадки про південний кордон, штучно доточив відповідний фрагмент до умов згаданого вище Переяславського перемир'я 1649 р. Згідно з текстом літопису Б. Хмельницький нібито погодив з посольством А. Киселя, що річпосполитське військо не повинно переходити не лише лінію «*від гирла Дніпра до верхів'їв Дністра, а від верхів'їв Дністра до верхів'їв Горині, від Горині до Прип'яті*», але й «*через Прип'ять до Бихова, від Бихова через Дніпро понад рікою Сож до Смоленського повіту під Рославль*»¹⁰. Крім того, до літопису увійшла звістка про практичне втілення козаками в часи гетьмана Івана Самойловича ідеї прилучення до Гетьманщини Північного Придніпров'я:

«Того ж року гетьман запорізький Іван Самойлович з відома їхньої царської величності проклав польсько-руський кордон – по річку Сож, від Гомеля аж до Рославлі. Потім у містах залишив свої залоги, а окреслені волості передав у відання Стародубського полку»¹¹.

Зрештою, літописець чітко вказував на те, що Гетьманщина початково не обмежувалася Лівобережжям, і що титул «гетьман обох берегів Дніпра» слід наповнити реальним змістом. Територія держави має охоплювати принаймні «*воєводства Київське, Чернігівське, Брацлавське, Подільське, де протікають ріки Дністер, Буг, Горинь, Дніпро, Десна та Сурож, а звідти до Чорного моря*»¹².

Інший літописець, Самійло Величко, концептуально перебував у рідчизні, презентованому автором «Літопису Граб'янки». Величкові просторові сюжети дублюють або органічно доповнюють інформацію попередника. Використаний був і механізм «підтягування» минулого до своїх уявлень. Якщо автор «Літопису Грабянки» так учинив, оформлюючи розповідь про угоду, нібито досягнуту 1649 р. у Переяславі з приводу кордону Гетьманщини по Чорному морю та Північному Придніпров'ю, то Самійло Величко вдався до цього в рамках добре відомого конструювання універсалів Б. Хмельницького. У тексті одного з них С. Величко й висловився з приводу просторових меж українського світу.

Йдеться про універсал, адресований «*всім українським малоросіянам*» і начебто написаний у червні 1648 р. У ньому гетьман, обгрунтовуючи необхідність війни з «ляхами», окреслює український простір, поданий у руслі

---

¹⁰ Там само. С. 106.

¹¹ Там само. С. 161.

¹² Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. С. 11.

концепції сарматського походження козаків як «*провінції наши сарматийськіє козакурськіє*». Західною межею значиться Вісла, що цілком відповідало справжнім переконанням Б. Хмельницького та його найближчого оточення. Літописець перелічує «провінції», називаючи Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишльську, Мстиславську, Вітебську і навіть Полоцьку¹³. Отже, охопленим виявився увесь масив земель, віднесених до «своєї» Русі і традиційною елітою, і козацькою старшиною середини – другої половини XVII ст. Відтак конструював С. Величко лише сам універсал (а не просторову ідею!) та ще доточив до цього масиву Полоцьке воєводство, яке до отієї «своєї» Русі традиційно не зараховували.

Про кордон по Віслі літописець згадує ще в одному місці. Ведучи мову про пошук Б. Хмельницьким союзників, він пише, що гетьман звернувся до турецького султана, «*обицуючи єму границу в Короні Полской по Вислу, з Камяницею Подолскимъ*»¹⁴.

Північне Придніпров'я фігурує і в сюжеті про розсилання під час кампанії 1648 р. закличних універсалів:

«Такихъ унѣвсраловъ 60 Хмелницкий, при печати войсковой и при подписѣ руки // своей, якъ належить спорядивши, розослалъ їхъ з под Бѣлої Церкви пилними і справними козаками во вселенную малоросійскую, по обоіхъ сторонахъ рѣки Днѣпра застающую, сягнувши ними по одной сторонѣ, то ест от Бѣлой Церкви аж до Полонного, до Льова и до Камянца Подолского. А по другой сторонѣ Днепра, от Переяславля сягнувши ними ж до Чернѣгова, Стародуба, Гомля и за Днѣпръ ажъ до Борисова и далѣй, до Бихова теж, Могилева и далѣй»¹⁵.

Ключовим елементом просторових уявлень С. Величка є його розуміння співвідношення територіального виміру Русі та Малої Русі, оскільки козаків і Гетьманщину він прив'язує до обох. Водночас це важливо як з огляду на існування нової ідентичності – «козацький малоросійський народ», так і у зв'язку з тим, що старшина традиційно від середини XVII ст. подавала Гетьманщину як Малу Русь. С. Величко дуже чітко відрізняє Русь від Московії. За промовистий приклад може зйти бодай його оповідь про відновлення єрусалимським патріархом Феофаном у 1620 р. православної ієрархії в Україні. Як оповідає літописець, Феофан «*з Москвы прибивши в Кіевъ, яко вишій рѣхомъ, року, отвергль бывшую тогда в Русь унѣю і утвердилъ святое православіє*»¹⁶. Не менш показовим є запис про те, що Феофан

«...был упрошенний от столицѣ гроба Господня до Царства Московского для справъ духовних, и тамъ, зо всѣмъ духовенствомъ московскимъ, за позволенемъ трехъ святѣйшихъ патріарховъ Вселенскихъ, посвятыль патріарха,

¹³ Документи Богдана Хмельницького. С. 646.

¹⁴ Величко Самійло. Літопис. Київ, 2020. С. 177.

¹⁵ Там само. С. 162.

¹⁶ Там само. С. 84.

¹⁷ Там само. С. 85.

і цара благочестивого короноваль на Царство Московское великого князя Михаїла, и привернулъ до краев руских во святой градъ Кіевъ»¹⁷.

Важливо, що під Малою Руссю С. Величко розуміє увесь масив українських земель, а не лише Гетьманщину, оскільки окремо згадує і про «Малую Русь под державою Полскою зостающею»¹⁸. Межі підпольської Малої Русі бачаться однозначно по західному кордону українського світу. Згідно з автором, приміром, Петро Дорошенко в 1674 р.

«...обытель тую Скитскую в конецъ разоривши и огню предавши, рущиль далѣй, месяца августа, и вшидши внутрь держави Полской в Малую Россію, воеваль на города рускіе, то есть Львовъ, Броди, Дубно и иных мѣсть руских же добываль»¹⁹.

Ба більше, С. Величко вважав за потрібне спеціально наголосити на підставах використання поняття «Мала Русь» у широкому значенні. Така потреба виникла, слід гадати, у зв'язку з тим, що паралельно в активному обігові перебував вужчий семантичний варіант «Малої Русі», призначений позначати три різновиди Гетьманщини: Лівобережну, Правобережну, обох берегів Дніпра. Так-от, С. Величко вирішив зіпертися на авторитет Іоникія Галятовського, що дуже рельєфно символізує перегук між уявленнями другої половини XVII та першої половини XVIII ст.:

«А же написалемъ Львовъ, Дубно, Броди и иннія гради тамошнія Россією Малою, то учинилем не з моего мнѣнія, але з «Скарбници» премудрого мужа отца Галятовского, который в той своей «Скарбници», в чудѣ KS-м [26] вишположенномъ, ясно гради преречоніе Малою нарицаеть Россією»²⁰.

Заторкує С. Величко і прагматичні підходи старшини до проблеми кордонів Гетьманщини. Він переносить пізніші реальні вимоги на початок війни. Козаки нібито вже влітку 1648 р. воліли провести прагматичну західну межу по р. Горинь:

«Козаки зас без прелятія и встренту жадного подобували і другіє городи: Браславль, Вѣницю, Шаргородъ и Красноє. И тимъ способомъ, великоє стяжавши ѡбогашеніє и в риштунки военній доволство, ажъ по самую рѣку Горинь границу себѣ били замѣрили. А же дѣялося тоє уже по кончинѣ короля Владислава Четвертого»²¹.

Крім того, С. Величко вводить до тексту чутки, які справді ширилися в 1648–1651 рр.²², що Б. Хмельницький начебто обіцяв цареві Олексію Михайловичу Сіверщину та Смоленщину в обмін на укладення військової спілки проти Варшави:

«До великого государа цара московского з значними виправивши подарунками, просиль его, аби войскъ своїхъ потенцією розриваль Литву от

---

¹⁸ Там само. С. 485.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. С. 486.

²¹ Там само. С. 164.

²² Див. с. 186–187 цієї книги.

давання допомоги полякамъ на Хмелницького, и обѣщаль подати єму, великому государу московскому, Сѣверъ и Смоленскъ, килкокротне чрезъ поляки отриваний у него»²³.

Українські наративи 1730–1770-х рр. успадкували традицію поєднання двох просторових підходів – максималістського і прагматичного. У цьому безальтернативно переконують основоположні твори, в яких відобразився підсумковий український історичний міф ранньомодерної доби. Йдеться про «Короткий опис Малоросії» та «Коротку оповідь про козацький малоросійський народ та про військові його справи» бунчукового товариша Петра Симоновського. Автори обох праць вдалися, що показово, до дуже виразних кроків, щоб підкреслити бачення у старшинському середовищі проблематики українського простору.

Як уже з'ясовано, невідомий автор «Короткого опису Малоросії» переробив текст «Літопису Грабянки»²⁴. При цьому вважалося за потрібне використати два територіальні сюжети з літопису, що свідчить про спеціальний намір не притлумлювати образ оптимального простору Гетьманщини. Перший із них, залишаючись змістовно повтореним, лише хронологічно переноситься на сім років. Якщо автор «Літопису Грабянки» стосує його до переяславських переговорів А. Киселя з Б. Хмельницьким 1649 р., то в «Короткому описі Малоросії» йдеться про переддень Віленських перемовин 1656 р. Українському гетьманові приписувалася ідея ініціювати в 1656 р. перед королем Речі Посполитої розмежування «*козацької землі від польської*». За задумом, лінія кордону мала б такий вигляд:

«...на полночь отъ устья Дніпра до вершини Дністра, а отъ вершини Горени Горенею до Припетіи чрезъ Припеть до Бихова, чрезъ Дніпръ понадъ рікою Сожемь, аж до уезду Смоленского подъ Рославлемъ, и паки смотря на полдень къ Чорному морю, именно: отъ устья Дніпра на Очаковъ до Лиману, дабы Дніпромъ и Дністромъ свободный былъ путь купцам малоросійскимъ въ море»²⁵.

Як бачимо, автор передає звичні для еліти Гетьманщини переконання. Прагматичний західний кордон тут поєднано з описом оптимальних меж на півночі та на півдні. Західна лінія проходить там, де її окреслював ще гетьман Юрій Хмельницький для московського царя у 1660 р. напередодні переговорів з річпосполитськими посланцями в Борисові. Натомість північний кордон відбиває неодноразово декларовані старшиною другої половини XVII ст. уявлення про Північне Придніпров'я як природну частину українського масиву, а відповідно й складову Гетьманщини. Аналогічна справа з південною межею. Вказівка на простір між гирлом Дніпра та Дністра виразно підкреслює спадкоємність ідеї від переконань князів і шляхти через перші покоління еліти Гетьманщини до всіх поколінь старшини XVIII ст.

²³ Там само. С. 177.

²⁴ Короткий опис Малоросії (1340–1776) / підготовка до друку та вступна стаття А. Бовгіри. Київ, 2012. С. 5.

²⁵ Там само. С. 59.

Ще більше про тяглисть свідчить той факт, що цей територіальний сюжет залишив у тексті канцлер Олександр Безбородько, коли в другій половині 1770-х рр. редагував «Короткий опис Малоросії», доповнивши подіями за 1735–1776 рр. Так само О. Безбородько показово не чіпав і запис про те, що в 1685 р. гетьман І. Самойлович нібито з царського дозволу «отехаль границу отъ Гомля по Сожъ ріку до самого Рославля и поставилъ по городамъ свои залози, – те земли к стародубовскому полку определилль»²⁶. Інакше кажучи, канцлер сигналізував про збереження в головах козацької верхівки ідеї про належність Північного Придніпров'я до українського простору.

Не відставав від О. Безбородька і його сучасник Петро Симоновський, який доповнив образ просторових уявлень тогочасної старшини з «Короткого опису Малоросії». Додатково демонструвалася спадкоємність традиційних поглядів на природну західну межу українського світу. Саме по ній мав би пройти оптимальний кордон Гетьманщини. Бунчуковий товариш дав друге життя в українському наративі стилізованому С. Величком так званому білоцерківському універсалу 1648 р., де кількаразово наголошувалося на тому, що справжній українсько-польський кордон проходить Віслою, а на півночі сягає Вільна і Смоленська²⁷.

8. 2. Територіальна складова політичних концепцій

Чіткі уявлення еліти Гетьманщини на рівні наративу перегукувалися з переконаннями, висловлюваними в політичних практиках. Конкретних прикладів не так багато, принаймні непорівняльно менше, ніж у другій половині XVII ст. Однак це не повинно бентежити. Тоді еліта Гетьманщини вперто добивалася міжнародного визнання територіальних претензій, тому мусила неодноразово проголошувати їх, до того ж у стосунках з багатьма зацікавленими сусідами. Тепер така потреба відпадала. І взагалі пересічно у зв'язку з падінням Правобережної Гетьманщини перелік суб'єктів, на яких гіпотетично могла бути спрямована просторова риторика лівобережної старшини, звузився до Московії і почасти Речі Посполитої. Туреччина і Крим відійшли на задній план, бо посилення автономії Війська Запорозького Низового перемістило саме на нього центр ваги з українського боку в численних московсько-турецьких територіальних суперечках і домовленостях XVIII ст. Це посприяло чіткішій, ніж раніше, демонстрації своїх просторових уявлень запорозькою спільнотою коштом затухання активності старшини Гетьманщини стосовно природного східного та південного кордонів. Хоча під час розмежування між Османською імперією та Московією 1705 р. І. Мазепа та його оточення чітко окреслили своє бачення південного кордону.

²⁶ Там само. С. 92.

²⁷ Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о его делах. Москва, 1847. С. 15.

Еліта Гетьманщини була залучена Петром I до цього розмежування, як і запорожці, бо він просто не міг обійтися без неї та без Коша при визначенні вигідної лінії кордону на місцевості. Представники гетьмана Григорій Карпович та Дмитро Максимович були відряджені для розмежування ще в 1704 р., коли воно так і не відбулося. За рік гетьман спорядив інших своїх посланців та ясно висловився з приводу оптимальної лінії кордону. Він послідовно наголошував емісару Петра I, думному дяку Омелянові Українцеву, про свою безумовну підтримку пропозицій Війська Запорозького Низового стосовно необхідності провести кордон конче по Чорноморському узбережжю. А отже, було вкотре продемонстровано стабільність старшинських уявлень про природну південну межу українського простору, які тягнулися ще зі шляхетського дискурсу.

Слідом за І. Самойловичем гетьман висував на передній план чинник активного господарського освоєння українським населенням Степу та ролі тутешніх промислів в економіці і Гетьманщини, і Запорозжя. Московська сторона не мала чим крити цей цілком очевидний для тогочасного спостерігача аргумент і навіть не намагалася цього робити, що дуже показово в контексті наукової оцінки концепції «Новоросії». Слід гадати, розрахунок І. Мазепи на цьому якраз і полягав.

Позиція правителя Гетьманщини ставила у ступор О. Українцева, страшенно незадоволеного ідеєю запорожців, оскільки Московії йшлося про швидке розмежування, щоб зосередитися на Великій Північній війні. Канцлеру Ф. Головіну незадоволений думний дяк писав 3 серпня 1705 р.:

«Гетьман і кавалер Іван Степанович неодноразово говорив мені, що на низу Дніпра в лиманах Дніпровому та Буговому, і в Бугу, і в гирлах Інгулів, Великого та Малого, і в тамтешніх полях запорозькі козаки та мешканці малоросійських міст добувають сіллю, рибою та звіром і вивозять того в невеликій кількості на продаж в малоросійські міста, і в Очаків рибу в'ялену та хоромний ліс, і вугілля, і дрова, добуваючи по Бугу та по річках, та в польових гаях, возять на продаж. І як ті їхні здобичі кордоном відійдуть на турецький бік, і тим вчиниться малоросійському народу образа і буде від народу, а найбільше від запорожців за це незадоволення»²⁸.

Стосовно кордону на західному напрямкові, то дуже показовим є голос з козацького середовища Правобережної України. Під кінець 1680-х рр. з'ясувалося, що ватажки місцевого козацтва сприймали ситуацію на Правобережжі не інакше, як поновлення політичної суб'єктності під зверхністю Речі Посполитої. Невдовзі виникли претензії створити «удільну, провінцію» та «за Віслу прогнати ляхів, щоб тут і ноги їх не залишилося»²⁹. В інструкції київської шляхти на сейм 1692 р. зазначалося, що Семен Палій, «опираючись на Гадяцькі пакти, привласнює собі якусь монархію аж по Слуц», а в 1688 та 1690 рр. він звертався до царя з пропозицією прийняти територію його полку до складу Гетьманщини³⁰.

²⁸ Кордони Війська Запорозького... С. 58.

²⁹ Архив ЮЗР. Киев, 1888. Ч. 3. Т. 2. С. 283–284.

³⁰ Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної української держави 1648–1721. Київ, 2009. С. 394–395, 398–403.

Інакше кажучи, маємо явну суголосність з принциповими територіальними уявленнями козацької старшини другої половини XVII ст. в обох вимірах – максималістському і прагматичному. Була на Правобережжі і вкотре продемонстрована стабільність переконань про Віслу як природну західну межу українського світу та оптимальний кордон для Гетьманщини. А ідея поширення влади гетьмана на правобережні землі й далі залишалася актуальною пропозицією.

Якщо навіть на Правобережжі спостерігається така картина, то що вже говорити про еліту Гетьманщини. А нарativi, представлені козацькими літописами, яскраво свідчать про прямий перегук з переконаннями правобережної старшини комплексу уявлень «нової шляхти». Прагматична позиція останньої втілювалася у гетьманському титулі – гетьман *«обох берегів Дніпра»*, яким писалися Іван Мазепа, Данило Апостол, Іван Скоропадський та Кирило Розумовський³¹. Іван Мазепа скористався сприятливими обставинами й поширив у 1704–1708 рр. свою владу до Дністра, а Конституція 1710 року описувала прагматичні кордони визволеної з-під московського ярма Гетьманщини.

Дії Івана Мазепи під час Північної війни на Правобережній Україні підсумовували його попередні зусилля, спрямовані на залюднення «рукотворної пустелі» та підтримку правобережних православних святинь. У 1700 р. стараннями гетьмана була відновлена Переяславська єпархія, яка охоплювала православних з прилеглих до Дніпра правобережних територій. Наступною справою стало відродження Трахтемирівського монастиря³².

У 1704 р. гетьман за наказом Петра I прибув з військом на Правобережжя, а наступного року висунувся аж до Замостя. Відтак більша частина правобережних українських земель ніби вислизала з польських рук. І. Мазепа намагався демонструвати поширення своєї влади принаймні на територію колишньої Правобережної Гетьманщини. У 1704–1707 рр. він видавав універсали на правобережні маєтки, увів там оренди, збирані його дозорцями, заохочував залюднення краю лівобережцями³³. Київський губернатор Д. Голіцин оцінював кількість приходьків, що їх звабив гетьман, навіть у 50 тис. Вони заселили *«багато містечок і села, від Києва далі до Бугу і до Дністра, між якими старинні містечка, які були під поляками, і в них посажені його,*

³¹ Див. хоча б: *Бутич І.* Вступ // Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / упор. І. Бутич, В. Ринсевич. Київ; Львів, 2006. Ч. II. С. 36; Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / упор. І. Бутич. Полтава, 2007. С. 86; *Путро О. І.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). Київ, 2008. Ч. 1. С. 47; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). Київ, 2002. С. 160.

³² *Андрусак М.* Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938. С. 24.

³³ Див.: *Бутич І.* Вступ // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина II. С. 38–40; *Таурова-Яковлева Т. Г.* Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». Санкт-Петербург, 2011. С. 178–181.

і Мазепині слуги поляки, і всі голдують йому і за істину визнають»³⁴. Цю територію гетьман безальтернативно вважав невід'ємною частиною як України загалом, так і Гетьманщини зокрема. У своєму листі до підканцлера Речі Посполитої Яна Шембека від 18 липня 1707 р. він зазначив це без зайвої дипломатичності: «Ягорлик належить до тіла України, яка досі залишається під мою юрисдикцією»³⁵.

Однак гостро потребуючи союзу бодай з частиною польської шляхти, Петро I погодився залишити Правобережжя Варшаві. Лист І. Мазепі від 14 листопада 1705 р. вимагав від гетьмана вивести своїх козаків з правого берега. Та гетьман всіляко затягував час, сподіваючись на зміну військово-політичної кон'юнктури. У лютому 1707 р. припертий до стіни військовими невдачами Августа II московський монарх поновно домовляється з польськими союзниками. Але балансування І. Мазепи між вимогами Речі Посполитої та Московії було настільки майстерним, що в кінцевому підсумку цар у таємному листі наказував йому шукати зачіпок, щоб відмовляти полякам. Петро I навіть писав, що «в обставинах, які нині склалися, ми не зможемо віддати Україну (Правобережжя. – Авт.) полякам»³⁶. Проте, зрештою, цар пожертвував Правобережжям.

У Московії не приховували, що трактують наміри І. Мазепи як прагнення підвести під гетьманську булаву якомога більший масив українських земель. В одному з маніфестів, укладеному напередодні Полтавської битви 1709 р., Петро I писав, що шведський та польський королі хочуть «відторгнути від Росії малоросійські народи та зробити князівство окремо під владою [...] Мазепи»³⁷. А в листі до кошового отамана Костя Гордієнка від 2 листопада 1708 р. читаємо:

«А злодій та зрадник Мазепа зрадив нам, великому государю, і перейшов до шведського короля за договором з ним і з таким своїм злим безбожним задумом, щоб [як вище згадувалося] церкви і монастирі святі православні обернути в римську та уніатську віру, а самому бути самовладним князем над усією Малоросійською землею під обороною Станіслава...»³⁸.

Споріднені вислови «малоросійські народи» та «вся Малоросійська земля» свідчать про те, що тут йдеться не лише про теперішню Гетьманщину, а про значно ширший ареал українських земель, можливо, і про всю «Малу Русь» до Вісли. Принаймні дух тез Петра I відбиває розуміння того, що обрії просторових амбіцій українського гетьмана сягають набагато далі, ніж кордони Гетьманщини.

³⁴ Доба Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. Київ, 2007. С. 835.

³⁵ Мицик Ю., Таїрова-Яковлева Т. Невідомий лист гетьмана Івана Мазепи 1707 року // Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст. Науковий збірник / упор. І. Сковчиляс. Львів, 2011. С. 61–62.

³⁶ Цит. за: Таїрова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя... С. 177, 181–189.

³⁷ Труды Императорского русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1909. Т. III. С. 276.

³⁸ Письма и бумаги Петра Великого. Москва, 1948. Вып. 1. С. 308.

***

Поява першої української еміграції та активні міжнародні комбінації мазепинців, передовсім Пилипа та Григора Орликів, актуалізували питання українського простору й кордонів Гетьманщини як для внутрішнього вжитку «козацького малоросійського народу», так і для зовнішнього споживача. Прагнення закріпити в міжнародних договорах суб'єктність Гетьманщини провокувало потребу окреслити межі держави. А кон'юнктура міжнародних відносин, обтяжена прямими претензіями на українські землі з боку Речі Посполитої та Кримського ханату, змушувала старшину поперемінно висловлювати і максималістську, і прагматичну позиції.

Перша з них відбилася у «Договорах і постановах...» Пилипа Орлика 1710 р. та в генеральних підходах гетьмана до формулювання української платформи. «Договори і постанови...» містять цілий розділ, присвячений кордонам, що віддзеркалює першорядну увагу мазепинців до оформлення простору визволеної з-під московської зверхності Гетьманщини. При цьому складні обставини, у яких доводилося діяти емігрантам, накладали свій відбиток на спосіб представлення концептуальних поглядів. Інтереси організації широкої міжнародної коаліції вимагали такої риторики і таких положень у «Договорах і постановах...», які не драгували б Річ Посполиту, Туреччину та Кримський ханат, незамінних її учасників. Зайве говорити, що кожна з цих сторін мала свої види на ті чи інші терени, традиційно від середини XVII ст. зараховувані старшиною до природного обширу українського світу та Гетьманщини. Відтак від документа, ухваленого 5 квітня 1710 р. в Бендерах, годі було сподіватися, скажімо, прямої вказівки на південний кордон по Чорному морю, а західний – по Віслі. Текст другого розділу «Договорів і постанов...» відбиває спроби упорядників прослизнути між краплями дощу й досягти такого ефекту, коли, з одного боку, на перспективу виставлялася максималістська позиція, а з іншого – вона не колола очі майбутнім союзникам.

Насамперед, старшина вважала за потрібне підвести під своє бачення доктринальне підґрунтя. Тож проголошувалася недоторканність державних кордонів, що подавалося як аксіома для будь-якої держави, а відповідно й для Гетьманщини. Гетьман мусив всіляко дбати про цілісність держави, добиватися, щоб шведський король як сподіваний протектор *«не дозволяв нікому не тільки прав і вольностей, але й кордонів військових порушувати і собі привласнювати»*³⁹. Гетьманщину позначили як «Вітчизну, Малу Русь», прозоро натякаючи в такий спосіб на просторовий вимір держави. Враховуючи, що Малу Русь у широкому значенні козацька еліта, починаючи від часів Б. Хмельницького, послідовно ототожнювала зі шляхетською «своєю» Руссю, маємо справу з відображенням у документі ідеальних кордонів Гетьманщини. І вони знову ж таки перегукуються з магістральними поглядами

---

³⁹ «Договори і постанови...». С. 42–43.

нової української еліти від середини XVII ст. та образами, представленими в «Літописі Грабянки» та літописі Самійла Величка. Зрештою, в тексті «Договорів і постанов...» недвозначно зазначалося, що І. Мазепа вболівав за «цїлість вітчизни»⁴⁰.

Водночас було знайдено хитрий хід для того, щоб наразі не відштовхнути від антимосковського військового союзу Річ Посполиту. Роль громовідводу відвели уточненню, що «непорушні межі» були раніше закріплені договорами з Варшавою, Московією й Туреччиною:

«...Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, пактами від Речі Посполитої Польської, найяснішої Порти і від держави Московської утверджена, особливо ж у тих [кордонах], які по річку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького від тієї ж Речі Посполитої Польської до земель Гетьманських і Військових навіки віддані і пактами обумовлені ніколи не була силувана і порушена...»⁴¹.

При цьому обійдено найвигідніший для обстоювання кордонів Гетьманщини договір – Корсунську угоду 1657 р. зі Швецією, де зазначено межю по Віслі на заході й по Березині на півночі. Пояснення, видається, слід шукати в прагненні старшини завуальювати свою максималістську позицію в очах Речі Посполитої. Адже в договорах Гетьманщини з суб'єктами, переліченими у наведеній вище цитаті, не йшлося про етнічний кордон. Максимальна неприємність для Варшави полягала в проведенні кордону за Зборівською угодою 1649 р., з чим їй психологічно було куди легше погодитися.

Водночас згадка про договори з Московією залишала вигідну для старшини шпарину, адже жодні з українсько-московських статей не містять бодай поверхового опису кордонів Гетьманщини, що було вигідно обом сторонам. Використання ж у зазначених угодах поняття «Мала Русь» створювало за таких умов широке поле для різноманітних тлумачень.

Балансування між оптимальною та прагматичною версіями кордонів пронизує політичні стратегії Пилипа Орлика та його сина Григора. Укладаючи 23 січня 1711 р. спрямований проти Московії військово-політичний договір з Кримом, посланці П. Орлика намагалися перед тим проштовхнути до його тексту максималістську позицію. Задля цього в одному місці використовувалася обтічна формула «обидва боки Дніпра згідно з давніми умовами» без прямого визначення західної межі. Зрозуміло, що за потреби «давні умови» легко можна було розвернути в бік Вісли та Північного Придніпров'я. В інших випадках окреслюється конкретна лінія кордону. Останнє стосується південного напрямку, а також включення до Гетьманщини Слобідської України. Позиція П. Орлика та його оточення опиралася на обидві ранньомодерні українські традиції – опрацьовану елітами та свіжу, запорозьку.

На півдні кордон мав би пройти таким чином:

⁴⁰ Там само. С. 27.

⁴¹ Там само. С. 41.

«Славний Дніпро від гирла Бугу до Чорного моря й від Очакова до Самари, разом із притоками та прилеглими поселеннями, належатиме, згідно з давнім звичаєм, законами та привілеями, козакам Низового Війська Запорозького без будь-яких обмежень. Ані турки, ані татари не мають висувати жодних претензій на володіння, використання чи заснування поселень і будівництво укріплень у цих землях»⁴².

Звертають на себе увагу дві особливості. По-перше, нічого не говориться про узбережжя між Очаковом і Білгородом. Залишаючи проблему поза межами договору, старшина, очевидно, мала на увазі послабити негатив від своєї жорсткої позиції стосовно Дніпровсько-Бузького лиману. А по-друге, еліта Гетьманщини вперше погоджувалася на рівні міжнародної угоди закріпити за Військом Запорозьким Низовим ту частину українських земель, яку воно завжди освоювало. Це цілком відповідало тексту «Договорів і постанов...».

Натомість у пропозиції стосовно приєднання до Гетьманщини Слобідської України вчувається вплив договору Петра Іваненка з Кримом 1692 р. Була використана тогочасна ідея переселити частину слобожан до Гетьманщини. Це пропонувалося зробити у разі появи спонукальних військових та дипломатичних чинників:

«Якщо виникнуть якісь труднощі під час окупації московських слобід і приєднання їх до України, пов'язані чи то з воєнними, чи з дипломатичними чинниками, то мешканці цих поселень, тобто наші люди, муситимуть покинути ці землі й перебратися на цьогобічну (Лівобережну. – *Авт.*) Україну»⁴³.

Насамкінець, П. Орлик виконав і вимогу, яку ставили перед гетьманом «Договори і постанови...» щодо докладення зусиль для отримання міжнародних гарантій територіальної цілісності Гетьманщини. Пункт дев'ятий передбачав:

«Кордони нашої вітчизни по обидва боки Дніпра Висока Порта та Хан і Кримська держава зберігатимуть згідно з давніми умовами. Хан разом із Портою і за попередніми консультаціями з Його Величністю Королем Швеції підтримуватиме їхню непорушність щодо Речі Посполитої Польської та москалів»⁴⁴.

Аналогічний підхід гетьман застосовував у відносинах з Туреччиною. При цьому слід було домагатися, щоб Туреччина взяла на себе зобов'язання не перешкоджати промислам запорожців. Посланці на переговори 1711 р. отримали інструкцію з таким пунктом:

«Запорозькому Війську, що населяє пониззя Дніпра, повинні гарантуватися його свободи, привілеї та пільги й передусім право вільно викорис-

---

⁴² Punkta Compendiosa, грудень 1710 р. // *Субтельний О.* Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994. С. 186.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

товувати для полювання та рибальства річки, струмки й поля аж до Очакова, згідно з давніми звичками й без жодного втручання Порти»⁴⁵.

Туреччина повинна була стати й гарантом непорушності українських кордонів, «*підтримувати цілісність України*». Інструкція орієнтувала на обстоювання ідеї договору-гарантії:

«Наші Кордони, що відділяють Україну від Москви та Польщі, а також статті, що їх захищають, усім відомі. Шановний кошовий отаман і шановні посланці мають простежити у Високій Порті, щоб вони [кордони] були гарантовані спеціальним договором. Надто ж має бути забезпечений таким чином договір із Московщиною»⁴⁶.

Проте жорсткі реалії змушували концентруватися на вужчих завданнях. Ключове з них полягало в наповненні фактичним змістом титулу «*гетьман обох берегів Дніпра*», що вписувало проблему визволення Гетьманщини від Московії в ширший контекст.

Коли за Прутською угодою 1711 р. царя лише позбавляли Азова, змушували знести фортеці на Дніпрі та відмовитися від претензій на Правобережну Україну⁴⁷, П. Орлик за підтримки Карла XII кинувся унеможливити її ратифікацію. Посольству Дмитра Горленка, яке з кінця грудня змагалось у Стамбулі з російськими послами, таки вдалося укласти з Туреччиною угоду, за якою П. Орлик ставав «*гетьманом України Обох Боків Дніпра та Війська Запорозького*» під турецькою протекцією⁴⁸. Однак, московсько-турецькі переговори, які велися паралельно і головним каменем спотикання яких було українське питання, закінчилися 3 квітня 1712 р. перемир'ям на 25 років, текст якого закріпив перебування Лівобережжя в московських руках, а Правобережжя залишав за П. Орликом з козаками⁴⁹. Перед тим 5 березня султан Агмет III змінив правила гри і в українсько-турецькому договорі: Лівобережжя з Києвом тепер виходило з-під гетьманської влади, а Правобережна Україна з гетьманом залишалася під турецькою протекцією «*на підставі того закону та правила, що його мав його попередник Петро Дорошенко*». Угода проголошувала:

«цю Україну по цей бік Дніпра, яка на базі воєнного права перейшла до нашого непереможного цесарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вище іменованому гетьманові козаків українських і запорозьких найяснішому Пилипові Орликові і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким»⁵⁰.

⁴⁵ Інструкція гетьмана Пилипа Орлика посланцям до Туреччини, 3 листопада 1711 р., Баба // *Субтельний О.* Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994. С. 194.

⁴⁶ Там само. С. 192.

⁴⁷ ПСЗРИ. Т. 4. С. 714–716.

⁴⁸ *Прицак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття // *Український археографічний щорічник.* Нова серія. Київ, 1992. Вип. 1. С. 309.

⁴⁹ ПСЗРИ. Т. 4. С. 826.

⁵⁰ *Прицак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... С. 307.

Гетьман бурхливо протестував проти такого урізання своєї майбутньої території. У листі до великого візира писав:

«Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького зі зброєю війська його величності шведського короля і разом пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну...»⁵¹.

13 червня 1713 р., попри примусовий згін понад 100 тис. українців з правого берега, що було прямим порушенням угоди 1712 р., представники султана оформили в Андріанополі остаточну угоду, де в пункті про Правобережжя вже не згадувалося про козаків та їхні претензії на власну державу⁵². А 22 квітня 1714 р. Туреччина уклала договір з Річчю Посполитою, у якому визнала за нею Правобережну Україну⁵³.

З Варшавою домовлятися було ще складніше. Традиційні претензії польської еліти на українські землі й традиційна затятість переважної частини шляхти нікуди не зникли. У своєму маніфесті до європейських народів, виданому напередодні кампанії 1711 р., Станіслав Лещинський недвозначно зауважував, що після перемоги союзників над Московією українські землі увійдуть до складу Речі Посполитої⁵⁴. У 1713–1714 рр. на переговорах з Туреччиною посланці короля Августа II домагалися визнання Правобережної України частиною Речі Посполитої⁵⁵. Усі пізніші антимосковські ідеї 1720–1740-х рр., які виходили з польських кіл, неодмінно були густо замішані на постулаті відновлення влади Варшави над українськими землями. Відтак, даючи собі раду в польських розрахунках, мазепинці не мали іншого вибору як балансувати на тонкій межі поміж визнанням прав Варшави та інтересами Гетьманщини. Бо ж саме польське питання з обов'язковим антимосковським присмаком було ключем для надійного втягування в українські справи Франції та зацікавлення її ідеєю унезалежнення Гетьманщини від Московії.

Тож, П. Орлик з тактичних міркувань вабив поляків перспективою автономії майбутньої визволеної Гетьманщини у складі Речі Посполитої на садах Гадяцької унії. При цьому далекоглядно намагався розкласти яйця по різних кошиках. Підтримуючи в Бендерах С. Лещинського, він нав'язує контакти з Августом II, який зі свого боку був не в захваті від того, що Московія диктувала умови Варшаві. П. Орлик пропонував королю зверхність над Правобережжям, яке мало б перебувати під орудою гетьмана Війська Запорозького, та козацьке військо⁵⁶. У 1719 р. гетьман, використовуючи оформлення

---

⁵¹ Цит за: Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ, 2009. С. 43.

⁵² ПСЗРИ. Т. 5. С. 36–43.

⁵³ Субтельний О. Мазепинці... С. 106–107.

⁵⁴ Там само. С. 95.

⁵⁵ Там само. С. 100.

⁵⁶ Там само. С. 104–105.

Віденського союзу проти Московії, висував перед Августом II як його учасником проект спільного виступу. У підсумку не лише Правобережжя, а й Лівобережжя під його, Орликовою, орудою мало одійти до Речі Посполитої, що покриє короля славою⁵⁷. Намагаючись вклинити українське питання до порядку денного мирного конгресу в Суасоні (1728 р.), гетьман в одному з варіантів повертається до ідеї Правобережної Гетьманщини під зверхністю Варшави⁵⁸. Під час спроб С. Лещинського початку 1730-х рр., зіпершись головню на Францію, повернути собі корону Речі Посполитої, Григорій Орлик з граничною проникливістю змальовував перед претендентом взаємозалежність польського та українського питань:

«Навіть якщо би підтримка козаків виявилася б непотрібною у ваших власних інтересах, коли вашу величність буде проголошено королем Польщі після смерті нині правлячого короля, Річ Посполита повинна обов'язково мати козаків у своїй батьківщині заради України, яка зараз перебуває під московитами. Поки ця нація буде розділена, Польща ніколи не матиме спокою з цього боку»⁵⁹.

Попри те, що переконання про шкідливість поділу України для Польщі були присутні в політичному дискурсі другої половини XVII ст., у такому артикульованому вигляді теза про залежність долі Речі Посполитої від проблеми цілісності України була сформульована вперше. В іншому меморандумі, написаному в 1756 р., Григорій береться нагадати про Гадяцьку унію 1658 р. як основу для геополітичної альтернативи на сході Європи і ключа для вгамування московської експансії.

Під час московсько-турецької війни 1735–1739 рр. Пилип Орлик закликав поляків підтримати Туреччину, манячи тим, що султан потім поверне Україну Речі Посполитій. Подібні підходи сповідуватиме Григорій Орлик упродовж 1740-х рр., відчайдушно підтримуючи ті польські кола, які виступали проти московських впливів у Речі Посполитій⁶⁰.

Зрештою, у 1730–1740-ві рр. «нова шляхта» демонструвала прагнення наповнити титул «гетьман обох берегів Дніпра» реальним змістом. Ще на зламі XVII–XVIII ст. козаки з Гетьманщини почали стихійно залюднювати придніпровські та притясминські землі на південь від Чигирина⁶¹. А в 1732 р., незважаючи на протести Речі Посполитої, тут дійшло до утворення адміністра-

⁵⁷ Там само. С. 110–111.

⁵⁸ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1924. Т. 134–135. С. 96–97.

⁵⁹ Цит. за: Дмитришин І. Григорій Орлик або Козацька нація у французькій дипломатії. Київ, 2019. С. 101.

⁶⁰ Там само. С. 224–258.

⁶¹ Про колонізацію цих теренів зусиллями Гетьманщини в кінці XVII – середині XVIII ст. див.: Пивовар А. В. Поселення Задніпських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. Київ, 2003; Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1929. Кн. 24. С. 213–214. Див. також: *Вирський Д.* «Українне місто» Кременчук... С. 281–290.

тивної одиниці Миргородського полку – Крилівської сотні, територія якої постійно розширювалася на південь та південний захід у бік заснованих в 1740–1746 рр. Цибуліва, Новомиргорода, Новоархангельська. Ще південніше тулилися до Дніпра поселення, які входили до лівобережних сотень Полтавського полку – Келебердянської, Переволочанської та Орлянської. У 1744 р. Сенат видав указ, яким офіційно визнав існування Крилівської сотні, чим в односторонньому порядку поширив територію Гетьманщини коштом частини Правобережжя. І хоча Варшава протестувала аж до 1770-х рр., проте ці волювання нагадували війну з вітряками.

Тактичні здобутки на Правобережжі стали лебединою піснею територіальних надбань еліти Гетьманщини на фінішній прямій ранньомодерної доби. Пронісши у своїх уявленнях традиційні образи просторових меж українського світу й території гетьманської влади, «нова шляхта» втілила їх як у наративі, так і в політичних концепціях. Однак практичний вимір виявився знову ж таки недосяжним. Ані І. Мазепі, ані П. Орлику, ані старшині в Гетьманщині 1710–1760-х рр. не вдалося наблизитися до реалізації власних переконань.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА І РОЗШИРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ

9. 1. Просторові межі Слобожанщини

Сама поява в другій половині XVII ст. Слобідської України, безумовно, стала логічним проявом давнього потягу українського населення до освоєння простору на схід від Лівобережжя Дніпра, підсумовуючи свіжі зусилля кінця XVI – першої половини XVII ст. Хоча прикінцевий поштовх до оформлення нового українського регіону, як добре відомо, дав сумний для Гетьманщини ланцюжок подій, пов'язаних з поразкою Б. Хмельницького у битві під Берестечком 1651 р. На загроженні від татарських нападів порожні землі, розташовані на тій частині фронтиру, яка прилягала до більш-менш контрольованої Московією території, тоді посунула значна частина козаків, міщан, частково селян. Людність «голосувала ногами» через високу ймовірність відновлення старих порядків на Чернігівщині та Брацлавщині. Тоді це стихійне у своїй основі переміщення суттєво шкодило короткостроковим інтересам Гетьманщини. Але глобально воно потягнуло за собою відновлення української присутності на теренах, давно втрачених під тиском носіїв азійської степової стихії.

Досліджуючи в третій декаді XX ст. появу Слобідської України, В. Юркевич влучно зауважив, що *«межі Слобожанщини склалися не так випадково, як можна було б гадати»*. Відправним пунктом закономірностей учений слушно вважав той факт, що *«ця територія являла собою певну цілість, охоплену українським колонізаційним рухом; разом з тим ця територія колонізаційною стороною відокремлювалася від сусідніх просторів і мала певні межі, що відзначалися значною постійністю за різних часів Слобідського історичного життя»*¹. Прагнення долучити до українського тіла землі, де в другій половині XVII ст. виникне Слобідська Україна, сягають щонайпізніше середньовіччя. Ще тоді фіксуються спроби колонізувати терени по Сіверському Дінцю, Осколу, Торі, верхів'ях Псла, Ворскли, Орелі, Самари, Дону. З XII ст. західна частина майбутньої Слобожанщини належала до Чернігівського та Переяславського князівств, тоді як східну контролювали половці². Однак татарські пус-

¹ Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. Київ, 1932. С. 55–56. Див. також: Багалій Д. Історія Слобідської України. Харків, 1990. С. 15, 20.

² Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI ст. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1931. Кн. 26. С. 21–22; Коринний Н. Н. Переяславская земля X – первая половина XIII века. Киев, 1992. С. 75–77.

тошення XIII ст. змусили нечисленних місцевих мешканців покинути обжитий край. Самі ж татари обмежилися випасами тут худоби, а після дезінтеграції у 1502 р. Великої Орди використовували територію як зручну транзитну смугу для набігів на Московську державу.

Відтак козацькі зусилля кінця XVI – XVIII ст., які увінчалися появою Слобожанщини, опиралися на надійну (хоча й перервану) історичну традицію. Крім того, вони враховували природно-географічні особливості краю, які органічно в'язали його з рештою українських лівобережних земель і водночас окреслювали оптимальні просторові межі на півночі й на сході. Мережа річок, рельєф місцевості та розташування лісів сприяли руху людності насамперед з Лівобережжя Дніпра, а не з півночі, з московських теренів³. Чого вартує бодай пригнічувальна для Московії роль височин, які тягнулися з півночі на південь вздовж річок, і які слугували головними шляхами татарських набігів на московські землі – Кальміуським, Муравським та Ізюмським. Органічним східним рубежем краю як територіального містка між басейнами Дніпра і Дону географічний чинник робив водну систему донського верхів'я. Це логічно доповнювало сусідню природну межу українського простору по середньому і нижньому Дону, за яку так затято стояли запорожці, особливо в часи останньої Січі. На півночі ж Москва невідповідно власними зусиллями не змогла просунути далі так званої Белгородської засічної лінії. Та й то до освоєння свого прикордоння в напрямку згаданої лінії фортець мусила масово залучати вихідців з України, про що докладніше буде сказано далі. Конфігурація ж Белгородської «засічки» дозволяла українському населенню вклинюватися із заходу та сходу на відкрайні нею терени, відкушуючи частини на свою користь. Цим воно і скористалося у випадку з напрямками Суми – Суджа та з Острогозька на північ по річках Тиха Сосна та Потудань⁴.

Використання закладених природно-географічними обставинами передумов для проникнення до краю розпочалося в останній чверті XVI ст. Визначилося двоє претендентів на простір майбутньої Слобожанщини та суміжні терени Степу: українське козацтво та Московія. Українські козаки розвинули тут здобичництво, з часом пунктирно окресливши зону свого впливу. Концентруючи зусилля в районі посольського шляху з Москви до Криму й на торських соляних озерах, вони до 1640-х рр. настільки тут привичаїлися, що перебували за крок до формування стабільних осідків у найвигідніших місцях⁵.

Паралельно з півночі сюди повільно почала рухатися московська колонізація, втілювана державними руками. У 1580–1590-х рр. виникли міста-

---

³ Докладніше про роль природно-географічних умов в утворенні Слобідської України див.: *Юркевич В.* Еміграція на схід... С. 42–43.

⁴ Там само. С. 58.

⁵ Докладно про козацьке здобичництво на теренах майбутньої Слобожанщини див.: Там само. С. 41–50.

фортеці Воронеж, Лівни, Белгород, Оскол, Валуйки та ін. У 1630–1650-х рр. була зведена згадувана вище Белгородська захисна лінія: Вольнов, Хотмизьк, Карпов, Новий Оскол, Коротояк⁶. Але колонізаційні можливості Московії залишалися вкрай обмеженими. Вона банально не мала під рукою достатньої кількості таких підданих, яких можна було б залучити, щоб надійно освоїти прилеглі до фортець райони, не кажучи вже про рух далі на південь. Тому цар активно намагався використати вихідців з України, які почали з'являтися безпосередньо на московському прикордонні в останні десятиліття XVI ст. З багатьох промовистих ознак варто навести бодай інформацію з наказу Бориса Годунова про заснування в гирлі Оскола фортеці Царів Борисів від 5 липня 1600 р. Цар у цій справі показово не покладався лише на людський ресурс із внутрішніх московських регіонів та контрольованого прикордоння, а волів додатково залучити українське населення та донських козаків. Наказувалося «бути на полі і дворянам, і дітям боярським, і головам станичним, і станичникам, і вожам, і головам стрілецьким і козацьким, і сотникам, і стрільцям, і козакам, і литві, і німцям, і черкасам, і дніпровським козакам, і донським отаманам і козакам, і всяким людям»⁷.

З 1610-х рр. поява на московському прикордонні переселенців з України почастішала. Достатньо згадати про те, як у 1618 р. з війська П. Сагайдачного під час повернення в Україну перейшов на «государеве ім'я» загін з 670-ти чол. (козаки і ті, хто пристав до них уже на території Московії) на чолі з полковником Жданом Коншиним⁸. Тоді ж фіксується переселення й інших невеликих козацьких загонів⁹. Після Смоленської війни (1632–1634 рр.) допливи почастішали, а поразка повстань 1637–1638 рр. виштовхнула на московське прикордоння й прилеглий Степ багато різних груп козаків. Загальне уявлення про масштаби поповнення вихідцями з України населення підконтрольних Москві прикордонних теренів дають розрядні книги та інша документація Розрядного приказу кінця 1630 – 1640-х рр. XVII ст. За неповними даними, тільки в Корочі в 1645 р. налічувалося 512 служилих «черкас», у Курську (1639 р.) – 300 чол., Белгороді (1639 р.) – 102 чол., Усерді (1639 р.) – 180, у Валуйках (1647 р.) – 301 чол.¹⁰.

⁶ Загоровский В. П. Белгородская черта. Воронеж, 1969; Папков А. И. Порубежье Русского государства... С. 73–81.

⁷ Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем. Харьков, 1886. С. 5.

⁸ Див.: Опарина Т. Украинские казаки в России: единоверцы или иноверцы? (Микита Меркушевский против Леонтия Плещеева) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2003. Вип. III. С. 27–30, 38–39; Сас П. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. Біла Церква, 2010. С. 133–155. Див. також комплекс документів з цього приводу: Документи російських архівів з історії України... С. 198–216.

⁹ Див.: Опарина Т. Украинские казаки в России... С. 28.

¹⁰ Папков А. И. Порубежье Российского государства... С. 225–228; Юркевич В. Еміграція на схід... С. 110.

Про те, що проблема переміщення населення по московський бік умовного кордону набула з часом загрозливого для Речі Посполитої характеру свідчить бурхлива реакція Варшави. Масове переселення козаків після 1637–1638 рр. викликало занепокоєння з двох причин. Насамперед втрачався людський ресурс для колонізації Лівобережжя, а відповідно й перевага в цьому компоненті над Московією. По-друге, перехід значної частини козаків на царську службу міг у перспективі посилити військову потугу стратегічного противника. Зрештою, створення Москвою для переселенців сприятливих умов та виділення в окремий суспільний прошарок давало їй у руки козири для зваблення дрібної шляхти. Остання у зв'язку з наростанням в Україні магнатського свавілля чулася дедалі загроженішою без перспективи захистити свою власність та зберегти хоча б якийсь вплив у шляхетському середовищі. За певних обставин така шляхта з Київщини та Брацлавщини могла масово хитнутися в бік визнання царської зверхності з фізичним виїздом на Московщину. Тож коронний гетьман С. Конецпольський доклав неабияких зусиль для того, щоб повернулися ті, хто перейшов на московський бік, а також для відвернення інших від міграції туди. У 1641 р. йому вдалося загітувати 700 козаків, які від 1638 р. проживали в Чугуєві та околицях, а також загопи з-під Курська (865 чол.), Усерда, Корочі, Оскола¹¹.

Зі свого боку Московія намагалася привабити переселенців, від яких великою мірою залежало її просування в зоні фронтиру. Її підходи були гнучкими. Цар пропонував особливий статус на прикордонні, де його рука з багатьох причин і без того була ослабленою. А спосіб життя там згладжував гострі кути, які випливали з різючих відмінностей організації суспільства і влади в Україні та Московії. Учорашні українські козаки на московському прикордонні не відчували цих відмінностей повною мірою. Натомість ніхто тут не намагався силоміць загнати їх у селянський стан, як це постійно прагнули зробити в Речі Посполитій. Зрештою, для всіх переселенців залишалася можливість відіграти все назад і повернутися в Україну, чим багато хто скористався, починаючи з князя Дмитра-Байди Вишневецького чи добре відомого отамана розбійницької ватаги кінця XVI ст. Матвія Федорова¹².

Взагалі Москва постійно мусила вирішувати щодо вихідців з України непросту дилему: як, залучаючи українське населення до колонізації Степу, запобігти перетворенню через це залюднених теренів у володіння короля Речі Посполитої. Наріжна стратегія полягала в поєднанні двох принципово різних підходів, базованих на розумінні відмінностей прикордоння, з одного боку, у необхідному Степу, а з іншого – на стичній та куди заселенішій Путивльщині. В останньому випадку московська влада проявляла жорсткість,

¹¹ Там же. С. 243–252.

¹² Про діяльність загону Матвія Федорова див.: *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернівці, 1999. С. 184–185; *Флоря Б.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80–90-ті рр. XVI ст.) // Український історичний журнал. 1975. № 8. С. 126–127.

враховуючи свою спроможність загосподарити з часом терени власними силами й, відчуваючи небезпеку, швидко втратити територію, якщо не перешкоджати проникненню сюди господарників з України. Тому українських приходьків тут намагалися зігнати, а господарські напрацювання – знищити. Тих же вихідців, які мали намір визнати підданство цареві, воліли розмістити подалі від кордону, що вирішувало одразу дві важливі проблеми: зменшувало шанси, що вони згодом захочуть повернутися назад, а також давало ресурс для залюднення віддаленіших місць.

На степовій ділянці ситуація для ухвалення рішень була принципово іншою, змушуючи Московію не оглядатися на чинник негайного накинення приходькам ідеї підданства цареві. Брак достатніх фінансових та людських ресурсів для колонізації краю власними руками підштовхував брати на службу й оселяти всіх вихідців з України. Починаючи з першої хвилі приходьків, яка накопилася в останні десятиліття XVI ст., Москва послідовно докладала зусиль для затримання козаків через «верстання» на службу та забезпечення їх економічними засобами. Ба більше, за потреби цар був готовий безкомпромісно боротися за такий цінний людський капітал. Коли в 1640-х рр. Річ Посполита, зіштовхнувшись із загрозою масового переселення козаків (а під їхнім прикриттям і селян та міщан) на московський бік фронтиру, вдалася до переманювання вихідців назад, було вжито низку заходів у відповідь.

Насамперед цар вимагав від порубіжних воевод фізично не допускати того, щоб Варшава досягла успіху у зманюванні своїх колишніх підданих. Після голосного випадку з поверненням в Україну чугуївських козаків, які в 1638 р. вийшли на «государеве ім'я» з гетьманом Яцьком Острянином, це набуло суттєвого значення. Москва навіть намагалася підвести під свої дії правову підкладку. Відома грамота 1646 р. у Корочу з наказом відмовляти Варшаві у вимогах повертати переселенців, бо в Полянівському договорі 1634 р. про це нічого не сказано¹³.

Інші заходи вже були з репресивного арсеналу. Тих, хто, пізнавши принади життя на московському прикордонні, з різних причин намагався повернутися назад, оголошували зрадниками. До них застосовували суворі покарання. Доходило до відкритих збройних сутичок, як це, приміром, сталося в 1641 р., коли 170 козаків разом із сім'ями покинули село Костенки, що під Воронежем, і попрямували в Україну. Втікаючи від переслідувачів, козаки за три дні подолали 120 км, але були виявлені¹⁴.

Ще одним засобом став примус приходьків з України до набуття формального підданства. До кінця XVI ст. Москва взагалі мирилася з тим, що частина українського населення, яка перебиралася на її бік, не присягала на вірність царю, тобто залишалася в підданстві королю Речі Посполитої. Хай там як, але це вказує на спроби будь-що зачепити тут приходьків. Після

¹³ Папков А. И. Порубежье Российского государства... С. 204.

¹⁴ Там же. С. 250–251.

Смути, коли зросла інтенсивність переміщень і на Сіверщину, і в зоні Степового фронтиру, цар уже не допускав таких вольностей, слушно вважаючи їх прологом для ймовірної фіксації території за Річчю Посполитою. Поселення тих, хто не присягав йому, прописувалося палити, а мешканців – висилати за кордон. У 1643 р. аналогічний за своєю суттю наказ було продубльовано корочанському воєводі. Українців, які приходили лише для господарської діяльності й не мали наміру осідати з принесенням присяги царю, наказувалося просто спроваджувати назад. Від чугуївського воєводи тоді вимагали того ж самого¹⁵.

Часами цар, намагаючись запобігти надмірній концентрації українського населення в тій чи іншій місцевості прикордоння, наказував воєводам приймати лише невеликі групи козаків, віддаючи перевагу сімейним як надійнішим. Подібні розпорядження мали на меті запобігти перетворенню тих чи інших місцевостей у суцільні українські анклави. Після Смоленської війни всі порубіжні воєводи від Путивля до Усерда отримали царські грамоти з повторними вимогами не лише не допускати поселення українців без переходу в підданство цареві, а й не приймати великі загоны, обмежуючись поселенням дрібних груп¹⁶. Бувало, що з міркувань безпеки Москва відразу спроваджувала вихідців у внутрішні райони. Так, свого часу козаки загону Ж. Коншина були розіслані в Нижній Новгород, Арзамас, Шацьк, Ярославль, Переяслав-Залеський, Кострому, Вологду, Казань, Астрахань та інші віддалені від українсько-московського прикордоння міста¹⁷.

Поселених же на південних околицях приходьків з України Москва намагалася використати по повній на обох напрямках: оборона краю та колонізація. Після прийняття переселенцями присяги їх «верстали» на службу, ставили на платню (грошима й припасами), а також наділяли землею. Їх розглядали як типове військово-службове населення, використовували навіть у відбитті нападів українських козаків та в переслідуванні втікачів в Україну.

З другої половини 1630-х рр. деяких колишніх вихідців записували в таку категорію, як «служилі донські та яйцькі козаки», первісно утворену з натуральних донців та яйцьких козаків, які після Смоленської війни пристали на царську службу й були розміщені переважно в прикордонних містах – Путивлі, Єльці, Белгороді, Усмані, Лівнах, Новосилі, Яблони. З часом чистота лав цього прошарку погіршувалася: дехто помирав, інші втікали зі служби, треті потрапляли до в'язниці. Навзамін «верстали» як прямих вихідців з Яїка та Дону, так і посадських «гулящих людей», колишніх полонеників тощо. Приходьки з України стали важливим ресурсом поповнення цього прошарку прикордонного населення¹⁸.

¹⁵ Там же. С. 144, 196–197.

¹⁶ Там же. С. 211.

¹⁷ Документи російських архівів... С. 216.

¹⁸ Докладніше про це див.: *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 247–249.

Так само вони стали тим середовищем, звідки Москва намагалася черпати ресурс для підтримання належної сили Війська Донського після того, як воно, ослаблене втратами під час Азовського сидіння 1641 р., втратило спроможність тримати удар від мусульманських сусідів. Ще в 1638 р., побоюючись походу татар і ногайців на Азов, що тоді перебував у козацьких руках, Москва намагалася залучити до Війська Донського українське населення. 13 березня того року белгородський воєвода Петро Пожарський отримав царську грамоту з наказом безперешкодно пропускати на Дон вихідців з України¹⁹. А коли в 1646 р. Москва задумала поповнити лави донців, то в рахунок 3000 чол. залучила й українських приходьків, розселених у 1620–1640-х рр. на московському прикордонні²⁰.

***

У 1638 р. відбулися події, які свідчили про визрівання як з українського, так і з московського боку передумов для якісного стрибка у справі переселення на степове московське прикордоння вихідців з України. З'являється перспектива утворення південніше від контрольованих царськими воєводами теренів територіальних анклавів українського населення зі збереженням внутрішнього самоврядування, але на умовах підданства цареві та під контролем царських воєвод. Виразним сигналом стала добре відома поява в Белгороді загону гетьмана Яцька Острянина з метою осісти на Муравському шляху в районі старого Чугуївського городища²¹. Цар погодився з пропозиціями козаків, призначивши водночас до Чугуєва свого воєводу. Незалежно від того, що в підсумку перша спроба виявилася невдалою, і переселенці навесні 1641 р. повернулися до рідних пенат, вбивши Я. Острянина, вона стала своєрідною генеральною репетицією утворення в майбутньому Слобідської України.

Даючи згоду на появу українського анклаву біля свого степового прикордоння, Москва по суті остаточно розписалася у своїй неспроможності забезпечити надійне просування колонізації на південь власними людськими ресурсами. Відтак довелося вдаватися до послуг українського населення. Більше того, з часом вона навіть почне переміщувати до слобідських полків, зокрема до Острогозького, український елемент зі свого «старого» прикордоння, паралельно виводячи з Острогозька московитів²². У такий спосіб з граничною прямоотою було увиразнено непересічну роль вихідців з України.

Усе це за появи сприятливих обставин вело до відкриття перспективи для розширення українського простору. І вони склалися у зв'язку з дошкульною поразкою Війська Запорозького під Берестечком. А згодом тенденція

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией... Т. I. С. 197.

²⁰ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами... С. 373–386.

²¹ Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Москва, 1887. С. 174–196; Папков А. И. Порубежье Русского государства... С. 234–242.

²² Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. Харків, 2003. С. 94.

зміцніла через громадянську війну, яка розпочалася в Україні невдовзі після смерті Б. Хмельницького. Перша хвиля переселенців, як відомо, накопилася навесні 1652 р., друга припала на перші заграви громадянської війни (1658–1659 рр.), третя – на її розпал (1665–1670-ті рр.). Сценарій оселення прихоськів на південь від контрольованого Москвою порубіжжя повторював випадок із загоном Я. Острянина. Прихоськи надсилали прохачів до царя за милостивим словом, а потім осідали, освоюючи отриманий дозвіл.

З просторової перспективи показово, що вже перший загін переселенців, очолюваний полковником Іваном Дзиковським, цар скерував далеко на схід від тогочасного українсько-московського кордону, наказавши осісти на р. Битюг на верхньому Подонні. Хоча вихідці просилися розмістити їх на р. Пселі на Заводницькому городищі. Фізично ж осіли вони на р. Сосні (на Лівобережжі Дону), заснувавши Острогоськ²³. Рішення Москви віддзеркалює її побоювання принаймні двох загроз: повторення гіркого досвіду із загоном Я. Острянина та ймовірність втягування переселенців у війну в Україні. В обох випадках перспектива втручання Варшави у відносини, зав'язані на стичній до московсько-річпосполитського кордону території, царя не надихала. Якщо в кінці XVI ст., у куди простішій ситуації – здобичництво у примосковському Степу козацьких ватаг з України – Москва переймалася небезпекою фіксації за Річчю Посполитою відповідних теренів, то тепер і того більше мусила розглядати таку можливість. На відміну від попередніх часів територіальний чинник справді мав чималі шанси потрапити до порядку денного Варшави. Тим паче він не міг випасти з орбіти верхівки Гетьманщини.

Цілком імовірно, що, обираючи модель існування для загону І. Дзиковського та для решти анклавів переселенців, брали до уваги й необхідність додатково перестрахуватися. Поселяючи прихоськів на необжитій місцевості, цар не міг не погодитися на їхнє внутрішнє самоврядування, адже саме загроза його ліквідації на Чернігівщині та Брацлавщині гнала козаків на схід. Проте владу козацького полковника очікувано позбавили просторового виміру. Вона стосувалася винятково українських переселенців. Це дозволяло гальмувати процес вкорінення у світогляді прибулих уявлення про невіддільність спільноти від території. Такий стан зберігався аж до XVIII ст. Лише внаслідок реформи 1706–1708 рр. за полковниками буде закріплена влада над усім населенням полку. А розмежування 1713, 1716, 1722 рр. остаточно перетворить полки на територіальні одиниці²⁴. І хоча головні стимули до новачій генерували для імперії інтереси реформування війська, але водночас далися ознаки ключові тенденції залюднення краю: драматична перевага українського населення; активне лобіювання ідеї з боку козацької старшини, яка почала усвідомлювати свою винятковість; регіональна специфіка слобідських полків та особливе місце Слобожанщини у просторах

²³ Юркевич В. Еміграція на схід... С. 28.

²⁴ Ширше про це див.: Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків... С. 25, 91–93.

Гетьманщини та імперії. Недарма ж у деяких містах було скасоване воєводське управління, проти якого довго і вперто змагалися слобідські полковники²⁵.

Територіалізація Петербургом слобідських полків та влади полковників стала також зовнішнім виявом появи у нього впевненості щодо непорушності статус-кво у співвідношенні між Гетьманщиною та Слобожанщиною. Аналогічним знаком були й заходи з переселення на неспокійний південь українців зі вже краще обжитих територій, розташованих на північ від Белгородської лінії. Очевидно, заспокійливо подіяло різке ослаблення Речі Посполитої, уречевлене в Андрусівському перемир'ї 1667 р. та Вічному мирі 1686 р., а також поразка виступу І. Мазепи. Водночас той факт, що Петро I з усім своїм уніфікаторством мусив перетворити владу полковника на територіальну, знову ж таки виразно свідчить про неспроможність обійтися на прикордонні без слобожан.

Ще раніше про їхню непересічну для Московії роль в освоєнні простору сигналізував процес підпорядкування слобідським полковникам українського населення міст Белгородської лінії. Нечисленна московська людність залишалася при цьому у віданні воєвод. Заодно прагнення не змішувати статуси цих груп лише поглиблювало комплекс відмінностей між українцями та московитами, виразно усвідомлюваний в обох середовищах. Показовим тут є зарахування до Ізюмського полку українського населення з Валуйок та околиць («валуйських черкас»), а до Охтирського – з міст Олешня та Вольнов. З 1667 р. під владу острогозького полковника почали підводити українське населення міст-фортець, розташованих як на Белгородській засічній лінії, так і на північ від неї. Станом на 1687 р. сформувався остаточний перелік: Лівни, Землянськ, Короча, Усерд, Урив, Коротояк, Новий Оскол, Ольшанськ, Чернавськ, Талецький і навіть Воронеж²⁶. Крім того, у 1702–1724 рр. українців з Белгородської лінії переводили на південь Острогозького полку. Москва вирішувала одразу два завдання: запобігала надмірній концентрації українського населення на північ від лінії та збільшувала колонізаційний потенціал слобідських полків на південному та південно-східному напрямках. За влучним спостереженням В. Маслійчука, *«якщо в другій половині XVII ст. Острогозьк був чи не найпівденнішим містом полку, то в середині XVIII ст. – це майже найпівнічніша точка»*²⁷.

Для формування українського простору вирішальне значення мала, звісно, конфігурація найсхіднішого полку – Острогозького, південно-східні межі Ізюмського, а також обернені на внутрішні московські регіони кордони Харківського, Сумського та Охтирського полків. Однак питання меж слобідських полків не належало до пріоритетів Московії, ані на початку формування території Слобожанщини, ані у XVIII ст. Вичерпно про це свідчить ставлення

²⁵ Там само. С. 93.

²⁶ Екстракт про слобідські полки 1734 р. // Материали для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. / сост. Д. И. Багалея. Харьков, 1890. С. 146.

²⁷ Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків... С. 24.

до проблеми в Екстракті про слобідські полки 1734 р., укладеному для імператриці Анни Іоанівни в канцелярії Олексія Шаховського на вимогу Сенату. Мета створення документа полягала в тому, щоб показати, *«коли в минулих роках слобідські полки оселені, якими жалуваними грамотами наділені, і в якому стані бути впроваджені, і що знайдено буде, з їх велено прислати копії»*²⁸. Здавалося, під кутом такого задуму окреслення території, на яких були чинними царські грамоти на користування «черкаськими обикностями», мало в кожному разі посідати центральне місце. Але насправді усе виглядало зовсім інакше.

Межам полків не знайшлося місця навіть серед завдань, які кабінет цариці ставив перед упорядниками. Останні мали з'ясувати 10 питань, перелік яких не залишає сумніву в маргіальності проблеми для Петербурга: коли полки «осаджені» (але не де!) і які мають жалувані грамоти; комплекти полків у 1700 р. і нині; кількість підпрапорних і коли вони заведені; скільки з 1710 р. в полках перебувало на постої гарнізонів і скільки матеріальних ресурсів та грошей було витрачено на забезпечення останніх; розмір натуральної і грошової платні старшині та старшинським служителям; які козаки, підсусідки та підпомічники пішли в інші слободи чи взагалі покинули полки, і хто володіє покинутими землями; скільки коней полки утримують для поштового зв'язку і чиїм коштом; які побори накладені на козаків; скільки визначено підпомічників старшині і підпрапорним; кількість сотень та їхнього населення (за групами)²⁹. Не виринуло територіальне питання і під час реалізації завдань. Його не порушували полки, не чіпала й канцелярія О. Шаховського. Після того, як слобідські полковники подали копії жалуваних грамот, було вписано відповіді на кожне з десяти завдань, а також підготовлено доповідь із семи пунктів: про вольності полків; *«про поселення в слобідських полках вільних малоросійського народу та неприйняття втікачів великоросійських»*; кількісний та якісний склад полків; судові справи; митні, кінні та мостові збори, медовий оброк³⁰.

Полегшеним ставленням до просторового виміру полків просякнуті й самі жалувані грамоти. Більшість з відомих на сьогодні позицій взагалі обходять його мовчанкою, а конфігурацію полку по всьому периметру не описує жодна. Деякі з грамот торкалися лише вибіркового ділянок, зокрема, що важливо, південно-східних меж Ізюмського полку та східних і південних Острогозького. У таких підходах, безумовно, відобразилися глибинні переконання московської верхівки про територію, де планувалося розмістити вихідців, як про розміщену за реальним периметром московського прикордоння. Проте після оселення приходьків її беззастережно зарахували до нього. Екстракт 1734 р. відображає уявлення імперських еліт про ество слобідського поясу з граничною прямою:

²⁸ Материалы для истории колонизации и быта Харьковской... С. 143.

²⁹ Там же. С. 143–159.

³⁰ Там же. С. 160–162.

«...хоча по цим жалуваним грамотам у слобідські полки для життя та оберігання від кримської та ногайської сторони малоросійський народ і привозити велено, але тільки в цей час слобідські полки селити знову і для поселення відведені їм порожні місця, на яких ніякого поселення не бувало».

А заклик до цариці не підтверджувати «черкаські обикності» з тієї причини, що «*нині слобідські полки закриті новозбудованою лінією і фортецями [...] тепер у слобідських полках диких піль не знайдеться*»³¹.

Потрапляли до жалуваних грамот і перекази відповідних висловів слобідських козаків. Приміром, грамота Харківському полку від 7 березня 1705 р. вміщує переказ чолобитної полкового обозного Степана Дьякова та судді Семена Афанасьева, яка починається з традиційного обґрунтування підстав «черкаських обикностей»:

«...прийшли вони з різних задніпровських і малоросійських міст і поселилися в Харкові і того полку в містах на татарських сакмах, куди бував їхній вільний на українні міста прихід, і побудували хутори і мельниці, і всякі заводи завели»³².

За таких обставин Московія не мала жодної потреби окреслювати межі володінь слобідського населення на півдні. Навпаки, вона була кривно зацікавлена, щоб вони відсовувалися все далі й далі. Освоєну козаками на власний копил займанщину потім визнавали за територію полків. Воеводам заборонялося віддаляти від цих земель слобожан, як от у 1686 р. царська грамота харківським полковникам Григорію та Костянтину Донцям повідомляла, що курському воєводі наказано не чіпати займанщину. Козаків обнадіювали:

«І як до вас ця наша пам'ять прийде, і полку вашому урядникам, козакам і міщанам у тих містах та повітах де хто живе, землями і пасіками, і з іншими покосами і всякими угіддями, які ви зайняли собі по своїх займанщинах, володіти як раніше за своїми черкаськими обикностями, і в цьому його государевій милості бути й далі надійній без сумніву»³³.

Право займанщини на «татарських сакмах» розглядалося як важливий інструмент при визначенні позиції влади з приводу суперечок за спірні території, як це сталося на початку XVIII ст., коли спалахнув конфлікт між Ізюмським полком та донськими козаками за соляні промисли на р. Бахмутці. Спроби Москви визначити, чію сторону взяти, враховували, хто першим почав заселяти землі по річках Жеребець та Бахмутка («*хто раніше володіє*»)³⁴.

Ця тривала тяганина якраз і визначила офіційно визнану Московією південно-східну межу Ізюмського полку. Водночас була віддзеркалена явна перевага українського населення в освоєнні сусідніх соляних промислів на Торі з містами Тор, Маяк, Соляне, віднесеними Московією до території

³¹ Там же. С. 160–161.

³² Сборник судебных решений... С. 523.

³³ Там же. С. 481.

³⁴ Там же. С. 498.

полку³⁵. Донські козаки намагалися довести, що вони, просуваючись уверх по Сіверському Дінцю, першими почали селитися на Бахмутці й заклали фортечку в її гирлі. Однак, споряджений у 1703 р. белгородським воєводою Петро Язиков з'ясував, що *«ніякої фортеці не було, а було по опису донських козаків лише два чоловіки»*. Крім того, на тутешніх солеварнях працювало *«людей русских, торських і маяцьких та інших різних міст тридцять шість, черкас Ізюмського полку торських та маяцьких мешканців сто дванадцять»*³⁶. У 1704 р. співвідношення у Бахмуті українців та московитів збереглося. У місті *«живуть дворами»* 54 козаки з Ізюмського полку та 19 московитів з різних міст. На солеварних промислах 140 сковорід належало ізюмським козакам, 30 *«різних міст різних чинів людям»*. Враховуючи, що одну сковороду обслуговувало 6 душ³⁷, виходить, що козацьке солеваріння забезпечували 840 чол., а 180 чол. – процес на інших сковородах. На річці ж Жеребець, яка впадає в Сіверський Донець на лівому березі нижче р. Бахмутки, у селі Ямпіль, заснованому слобожанами й узаконеному царською грамотою, українці домінували безроздільно. Їх там налічувалося вже 117 дворів, була й церква³⁸.

Вражає той факт, що співвідношення українців і московитів виявлене у 1703–1704 рр., тобто на початку освоєння Бахмутських місць, є порівняльним з пропорцією за двома відомостями населення всієї Бахмутської провінції 1774 і 1778 рр. (!). І це попри всі різноспрямовані переміни, які сталися упродовж такого тривалого проміжку часу³⁹. Отож, у 1703 р. українців було більше щонайменше у 3,11 раза, у 1704 р. – у 3,96 раза (не враховуючи сезонних солеварів). У 1774 р. – у 3,63 раза (27 128 чол. проти 7 470), у 1778 р. – у 3,22 раза (37 070 чол. проти 11 497)⁴⁰. І це після централізованого затягування до провінції московитів-однодворців, тоді як українські допливи відбувалися стихійно! Відтак, насправді, збереження пропорцій відображає вирішальну перевагу українського населення на всіх етапах освоєння степового простору, сфокусованого в бік Дону. Уже станом на 1704 р. слобожани збудували на р. Бахмутці

«...містечко по обидва боки річки Бахмут з дубовим острогом, а в ньому двоє проїжджих воріт, по розміру те містечко в довжину через річку Бахмут шістдесят один сажень, впоперек – сімнадцять сажнів, а житла в тому містечку ніякого немає, і біля того містечка вверху по річці Бахмут з правого боку на передмісті побудована каплиця, поблизу каплиці побудовані полкові митниці і ратуша Ізюмського полку для митного збору з Семенівської канцелярії

³⁵ Там же. С. 500.

³⁶ Там же.

³⁷ Пірко В., Литвиновська М. Соляні промисли Донеччини в XVI–XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел). Донецьк, 2005. С. 63–64.

³⁸ Сборник судебных решений... С. 512–513.

³⁹ Див. хоча б: Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк, 2004. С. 36, 42, 44, 46.

⁴⁰ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 3. Л. 26–26 об.; Д. 588. Ч. 5. Л. 112 об.–113.

для мостового проїзду, та навколо тої митниці і ратуші у різних місцях побудовані для торгового промислу козаків Ізюмського полку і торських, і ма-
яцьких мешканців всяких чинів людей п'ятнадцять комор, дев'ять кузень,
коло містечка на р. Бахмут побудована торгова баня та віддана за оброк»⁴¹.

У підсумку справа вирішилася позитивно для слобідських козаків, у зв'язку з їхньою першістю в освоєнні території. З огляду ж на притаманний Петру I курс на централізацію та уніфікацію держави, шальки терезів на користь ізюмців схилило і вмонтування слобідських полків в адміністративну вертикаль Московії, тоді як Військо Донське на той час ще залишалося автономною структурою. У 1746 р. Сенат використовує цей принцип уже з вигодою для донського козацтва, коли видаватиме указ про розмежування Війська Запорозького Низового та Війська Донського⁴².

Отже, за Ізюмським полком залишилися річки Бахмутка (зі зведеним на ній острогом), Красна та Жеребець, бо, як записано в царській грамоті ізюмському полковникові, *«ті річки по слідству та по опису в наданнях явилися у твоєму Ізюмському полку»*⁴³. А в 1712 р. ця територія була й розмежована, визначивши південно-східний рубіж Ізюмського полку.

Ще більше доля східної межі українських поселень на північ від території Війська Запорозького Низового вирішувалася у випадку з Острогозьким полком. Головна тенденція тут, як і в Ізюмському полку, тягнула до просування далі на схід і південний схід від первісних меж поселення. Спершу полку були в 1652 р. надані *«ріка Чорна Калитва від верхів'я і до Дону із впалими річками з рибними ловлями, і з бобровими гонами, і з ставами, де перевози, і звіриними промислами, та річка Сосна від Крутого байрака вниз до річки Дону і по річці Дону рибні ловлі»*⁴⁴. Пізніше, уміло скориставшись поразкою в 1708 р. повстання донських козаків на чолі з Кіндратом Булавиним, тогочасний острогозький полковник Іван Тев'яшов збільшив територію полку коштом прилеглих земель верхового донського козацтва. А Петро I погодився з цим, утім обмеживши апетити острогозьких козаків до теренів по р. Айдар до слободи Ровеньки⁴⁵. Проте реальне переселення відбулося лише в 1732 р., внаслідок чого сформувалися Осинівська, Закотянська, Старобільська, Ровеньківська, Новобільська, Міловатська, Калачівська сотні, а відповідно й східна та південна межа поширення слобідського козацтва⁴⁶. Східний кордон тепер проходив на лівобережжі Дону по басейну річок Тулушівка та Підгірна⁴⁷.

⁴¹ Сборник судебных решений... С. 512.

⁴² Див с. 306–308 цієї книги.

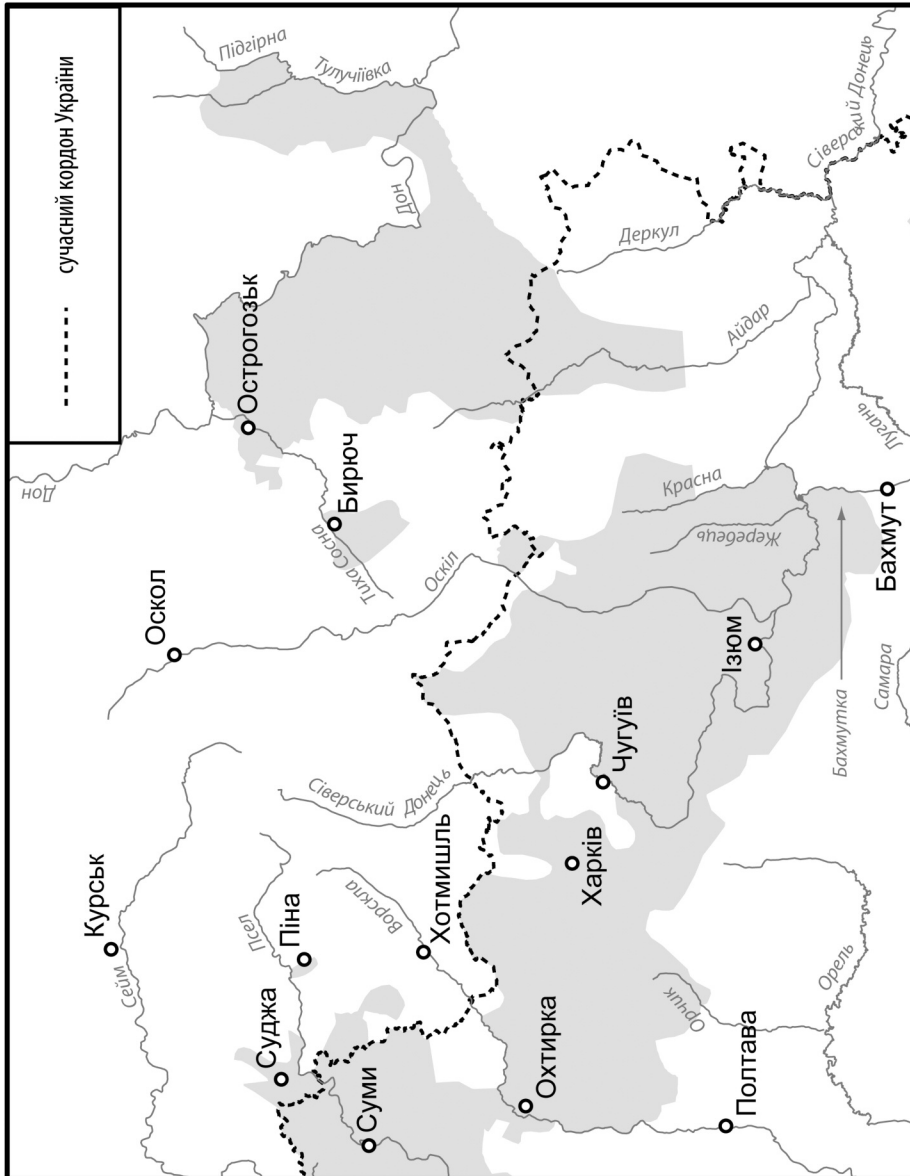
⁴³ Сборник судебных решений... С. 520.

⁴⁴ Материалы для истории колонизации и быта Харьковской... С. 145.

⁴⁵ Головинский П. А. Слободские казачьи полки. Санкт-Петербург, 1864. С. 163.

⁴⁶ Див.: Поташенко С. П. До вивчення історичної географії Острогожчини XVIII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2015. Т. CCLXVIII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 88–106.

⁴⁷ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. Харьков, 1964. С. 5.

Межі Слобідської України на півночі, сході та південному сході

На півночі межі Слобожанщини заходили в запілля Белгородської за-сичної лінії до верхів'їв Псла та гирлів річок Ілек і Бобрівка. Окремі вкраплення поселень, які підпорядковувалися слобідським полковникам, були на річці Піна (м. Піни з околицями)⁴⁸. Москву таке вклинення особливо не бентежило у зв'язку з тим, що полки не мали територіальності. Приміром, у грамоті Сумському полку від 1 вересня 1705 р. Петро I визнавав заснування слобожанами містечка Суджі. Відтак усе залежало від того, як далеко вони вклиняться. Імперська верхівка не приховувала, що українське населення сформувало значну частку населення, зазначаючи в 1734 р., що *«не тільки в слобідських полках, але всередині до великоросійських міст до самої Новопавлівські фортеці (при впадінні р. Осереді в Дон. – Авт.) і далі малоросійського народу заселення досить»*⁴⁹.

У XIX ст., коли уявний кордон між колишньою Слобожанщиною та, властиво, московськими землями проводили за етнічною ознакою розселення українців і московитів, вважалося, що Слобідська Україна розпочинається за 35 верст південніше від Курська⁵⁰.

9. 2. Самоідентифікація слобідської старшини

Крім фізичного освоєння території, на просторовій перспективі українського світу поява Слобожанщини відлунювала також на рівні ідей слобідського козацтва про межі свого краю та його співвідношення з Гетьманщиною. В обох випадках генеровані слобідським середовищем тенденції однозначно працювали на розширення уявного та освоєного українського простору на північному сході та сході. Проте в підсумку тутешня еліта так і не спромоглася описати символічні кордони Слобожанщини. Під таким оглядом верхівка краю суттєво відрізнялася від запорозької старшини, «символічна географія» якої передбачала спеціальне обґрунтування східної та південної меж Запорожжя. Так що все впиралося в те, які терени вдається легітимізувати під владою полковників, і куди сягала фактично освоєна територія. Наляштувавшись на розширення просторових меж своїх полків, слобідські козаки керувалися винятково приземленими полковими інтересами та мотивами, що відбивали потяг до збільшення приватних володінь і території влади. Слідів глибшої зацікавленості не спостерігається. Міркування категоріями просування до природних рубежів, характерні для еліти Гетьманщини чи запорозьців, не були притаманні слобідській старшині. Остання не полишила по собі суджень, які можна було б витлумачити в цьому напрямі.

⁴⁸ Там же. С. 4–5.

⁴⁹ Материалы для истории колонизации и быта Харьковской... С. 143.

⁵⁰ Кравченко В. Харьков / Харків: столица Пораничья. Вильнюс, 2010. С. 137–138.

Свої територіальні переконання слобідська старшина відкрито демонструвала здебільшого за потреби додатково обґрунтувати підстави користування «черкаськими обикностями» та пояснити особливості свого зв'язку з рештою українського простору, і передовсім з Гетьманщиною. Відправним пунктом стало послідовне наголошення на «пустельності» теренів майбутньої Слобожанщини до появи там козацтва. Представники харківської старшини наполягали в 1705 р., що приходьки поселилися на «*татарських сакмах*», сумська старшина тоді ж писала про осідання «*по Белгородській лінії в диких степах на татарських займах*»⁵¹. Записка старшини Острогозького полку від 1763 р. та адресовані Катерині II полкові старшинські накази на Законодавчу комісію 1767 р. подають це в концептуальному вигляді, віддзеркалюючи – що важливо – ще й уявлення про співвідношення «пусток» з теренами, властиво, Московії.

Згідно із запискою «*між річками Пслом, Ворсклою, [Сіверським] Дінцем і Доном залишилися численні пустки, які відкривали варварам безперешкодний шлях у Росію*». Цар Олексій Михайлович «*зволив ці пустки заселити*», а тому начебто «*звелів у Малоросії та у порубіжних польського володіння місцях публікувати закличні грамоти, запрошуючи тамтешній вільний народ на нове поселення із обнадіюванням найвищої його величності милості й усяких вольностей*»⁵². Ще показовішими є одкровення ізюмської старшини в наказі 1767 р.:

«... як ті місця і землі, на яких колишні Слобідські полки, котрі нині провінція, поселені, були пустою, то кримські й ногайські орди не тільки українським великоросійським містам та іншим поселенням, учиняючи напади і набіги численні, відгоном усякої їхньої худоби і взяттям самих мешканців у полон приносили розорення, але й до тих різних поселень, які знаходилися всередині Росії, з такими ж варварськими фуриями приходили»⁵³.

Поєднання наведених текстів дає всі підстави вести мову про те, що чинник «пустелі» перед міграцією сюди вихідців з України слобідська старшина використовувала не лише для обґрунтування легітимності територіального виміру слобідських полків та набуття слобожанами особливих прав і привілеїв. Верхівка Слобожанщини протиставляла слобідську смугу, власне, московському прикордонню («*українським великоросійським містам*»), а також ще й теренам, розташованим «*усередині Росії*». Виходило, що вихідці з України поселилися по суті не безпосередньо на території «царської отчини», а на прилеглий до московського прикордоння нічийній смузі, яку цар

---

⁵¹ Сборник судебных решений... С. 160, 525.

⁵² Цит. за: *Потапенко С.* Змагання за простір. Слобідська Україна як регіон і східна межа українських поселень // Українсько-російський фронтір XVI–XVIII ст. як контактано-конфліктна зона / В. Брехуненко, Ю. Мицик, С. Потапенко, І. Синяк, І. Тарасенко. Київ, 2020. С. 129–130.

⁵³ Депутатские указы и всеподданнейшие челобитные от дворян Слободской Украинской губернии // Сборник Императорского Русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1889. Т. 68. С. 304.

намагався поглинути. Не в змозі забезпечити освоєння краю московськими руками, він нібито звернувся за послугами до українського козацтва, й козаки, відгукнувшись на заклик, зарадили справі. Вони добровільно перейшли до царського підданства в обмін на визнання за ними «черкаських обикностей». Тож останні мають назавжди залишитися недоторканими.

При цьому як на перших порах свого перебування на нових землях, так і в подальшому слобожани постійно підкреслювали свій органічний зв'язок з Гетьманщиною та послідовно наголошували на своєму українському родоводі. Подібних свідчень не бракує, а в другій половині XVII ст. слобідські козаки не раз демонстрували зразки втягування у справи Гетьманщини під час тамтешньої громадянської війни. Достатньо тут згадати, бодай, лист сумського полковника Герасима Кондратьєва до гетьмана І. Брюховецького з виразами піклування про долю «Малої Росії»⁵⁴. У 1661 р. козаки Охтирського, Острогозького та Сумського полків взагалі брали участь у роботі Биківської ради, яка мала обрати першого лівобережного гетьмана⁵⁵. Наприкінці 1660-х рр. Герасим Кондратьєв змагався за гетьманську булаву, конкуруючи з Дем'яном Многогрішним. Сумський полковник розсилав по Лівобережній Гетьманщині листи, спрямовані проти ставленика Петра Дорошенка, та іменував себе гетьманом⁵⁶.

На збереження української тотожності, звісно, налаштовувала слобожан потреба захищати свій комплект «прав і вольностей», який вигідно виокремлював їх на тлі московитів. У XVIII ст. слобідська старшина конструюватиме собі шляхетські родоводи, змінюватиме прізвища на шляхетський копил та впроваджуватиме польські герби. У цілісному вигляді уявлення старшини про генезу Слобожанщини, її співвідношення зі світом Гетьманщини та Московії, правові підстави «черкаських обикностей» відбилися в документах, які з'явилися, що характерно, тоді, коли по автономії Слобідської України пролунав подзвін. Йдеться знову ж таки про записку старшини Острогозького полку від 1763 р., адресовану Катерині II, та про полкові старшинські накази на Законодавчу комісію 1767 р. Концептуальні перегуки між тлумаченнями цілком очевидні. У першому випадку острогожці писали:

«Достатньо відомо, в якому становищі у минулому столітті кордони Російської імперії від Кримської сторони перебували. Всеросійські монархи для захисту внутрішніх областей від повсякчасних набігів цього підступного сусіда і розорень спонукані [були] переводити із середини держави різні колонії та утримувати у потрібних місцях гарнізони. Але зі всім тим тутешній обшир кордонів не дозволяв цим способом утвердити цієї сторони цілковиту безпеку. Кримські й ногайські орди, маючи між цими укріпленнями просторі інтервали, проходили у внутрішні російські області ледь не без усякого спротиву і турбували імперію повсякчасними

⁵⁴ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVII–XVIII ст.). Харків, 2007. С. 166.

⁵⁵ Горобець В. Еліта козацької України... С. 343.

⁵⁶ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур... С. 166–167.

розореннями. Хоча Мала Росія з польського володіння до імперії й повернута, але між річками Пселом, Ворсклою, [Сіверським] Дінцем і Доном залишилися численні пустки, які відкривали варварам безперешкодний шлях у Росію. Всеросійський государ, його величність цар Олексій Михайлович за потрібне визнати зволив ці пустки заселити і в тому найвищому намірі звелів у Малоросії та в порубіжних польського володіння місцях публікувати закличні грамоти, запрошуючи тамтешній вільний народ на нове поселення із обнадіюванням найвищої його величності милості й усяких вольностей. На цей заклик протягом кількох років між згаданими річками ті пустки цим новоприбулим народом наповнені. Вони побудували численні нові міста і містечка та в багатьох місцях зміцнилися від сусідів новою лінією, а наостанок за назвами п'яти найвідоміших міст розділили всю колонію на п'ять військових полків, а саме: Сумський, Охтирський, Харківський, Острогозький, Ізюмський, і, взявши від пожалуваної їм вольності й свободи назву, названі Слобідськими полками. Спершу російські гарнізони з поселеннями знаходилися у цих місцях під команду воевод. Але як цей народ примножився і виявив непорушну свою вірність, то, за відсутністю вже в гарнізонах потреби, вони з поселеннями виведені знову всередину Великоросії, воеводи відставлені, а згадані фортеці зі всіма військовими амуніціями віддані в повну диспозицію тутешніх слобідських полковників, які жалувані були завжди іменними указами, а землі на цих відкритих місцях під поселення й у володіння пожалувані їм, полковникам, старшинам і козакам, і звелено ними володіти поміж собою за розділом згідно з їхньою черкаською обикністю. З того часу вся тяжкість перших варварських нападів залишилася не [на!] застереженні цих Слобідських полків, які під управлінням своїх полковників і старшин не лише тутешні кордони завжди захищали, але й вірність свою завжди до Всеросійської імперії свято і твердо зберігали так, що і найменшого ніколи не показали хитання»⁵⁷.

А ось, для прикладу, потік уявлень ізюмської старшини в 1767 р.:

«Коли ж на заклик найвищих Вашої імператорської величності предків [...] з обнадіюванням їх найвищої монаршої милості із Задніпрських сторін, з Білорусії й інших місць із тамтешнього білоруського шляхетства і з посполитого малоросійського народу жителі, будучи ревними до християнського закону і стараючись високославній Російській державі, залишивши свою вітчизну і в ній свої доми, ґрунти й усяке нерухоме, вийшовши і піддаючись самовільно російському скіпетру у вічне підданство, на тих порожніх землях одні по Белгородській лінії, а інші, як-то Ізюмського полку, на самих кримських і ногайських по обидва боки Дінця й Осколу, [які] й досі тими ж назвами називають, кочовищах і на тих же татарських перелазах поселилися. Тоді [...] тих полків, а особливо Ізюмського, який і до кримських степів суміжність і до Криму перше й відкрите тоді мав сусідство, від тих же орд [...] російські міста не лише в надійному від вищеписаних татарських розорень захисті й безпеці, але й у повному спокої залишалися [...]. То за респектом усіх тих від прадітів, дідів і батьків наших і наших до Російської держави старанних вірностей і служб [...] пожалуваним у ті колишні Слобідські полки, у тому числі й в Ізюмський полк, що нині провінція, привілеям усіма вольностями, як-то всякими промислами промиш-

⁵⁷ Цит. за: *Потапенко С.* Змагання за простір... С. 129–130.

ляти, товарами торгувати безмитно, рибними ловлями, лісами, пасіками, сінними покосами, землями і всіма угіддями володіти по заїмкам, млини ж, шинки, винні варниці мати безмитно, усемилостійвіше затверджено»⁵⁸.

Ці розлогі витяги, перегукуючись зі змістом наказів на Законодавчу комісію 1767 р. з інших полків⁵⁹, добре ілюструють переконання слобідської старшини в українському родоводі слобідського козацтва.

Хоча слобідська верхівка й розвинула відчуття локальної спільноти, але вписувала її в одне поле з елітою Гетьманщини, при цьому однозначно протиставляла себе московській верхівці. Тісні особисті та родинні зв'язки з населенням Гетьманщини, перегікання представників еліт, яке опукло простежується у XVIII ст., постійно підживлювали відчуття спільного простору, розділеного лише інституційно. Саме з Гетьманщини струмували основні допливи не лише в слобідське козацтво, а й безпосередньо в старшинське середовище, а належність до старшинського простору Слобідської України давало перепустку до «нової шляхти» Гетьманщини.

Показовими у цьому сенсі є приклади полкового осавула Харківського полку Максима Горленського, а також сотників Ізюмського полку Андрія Кувичинського та Івана Лисаневича. Перший був онуком значкового товариша Чернігівського полку та сином Нехворощанського сотника Полтавського полку⁶⁰. Другий 11 січня 1724 р. спершу потрапив «в Полтавський полк в значкові товариші», а в 1732 р. став підпрапорним слобідського Ізюмського полку⁶¹. Іван Лисаневич, почавши службу 5 жовтня 1745 р. в Ізюмській полковій канцелярії писарем, за три роки (1748 р.) дістав уряд підпрапорного, а після від'їзду до Гетьманщини «написаний в 1750 р. Генеральною військовою канцелярією в Миргородський полк значковим товаришем». У жовтні ж 1751 р. він був «пожалуваний у слобідські полки сотником»⁶². Різні гілки Краснокутських, Лесевичів, Алфьорових, Скрицьких, Красовських, Ольховських, Бугаєвських належали до еліти Слобожанщини та Гетьманщини⁶³. Що вже говорити, коли на верхівку соціальної ієрархії у слобідських полках вибиралися навіть колишні селяни з Гетьманщини, як-от підпрапорні Олексій Сурмін чи Іван П'ятниченко. Останній, для прикладу, до появи на Слобожанщині

⁵⁸ Депутатские указы и всеподданнейшие челобитные... С. 304–305.

⁵⁹ Там же. С. 257, 262, 290.

⁶⁰ Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII століття / упор. С. Потапенко. Харків, 2008. С. 39, 442.

⁶¹ Там само. С. 33, 186.

⁶² Там само. С. 33, 169.

⁶³ Алфьоров О. Старшинський рід Алфьорових: генеалогія, соціально-політичне становище слобідської гілки другої половини XVII – початку XX ст. Біла Церква, 2009. С. 7–8; Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Київ, 2010. С. 439; Михайліченко М., Потапенко С. Слобідські старшинсько-дворянські роди Лесевичів і Лесевичьких: генеалогічні розписи XVIII – початку XX ст. // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2012. Вип. 24. С. 277–302; Еліта Слобідської України... С. 299, 353.

«був у підданстві в селі Михайлівка за бунчуковим товаришем Андрієм Полуботком»⁶⁴. У Лебедині мешкали батьки гадяцького полковника Михайла Василевича. Там він отримав помістя, заснував село Михайлівське⁶⁵.

Ще одним проявом тісних зв'язків між суспільствами Гетьманщини та Слобожанщини, а також сприйняття останньої як українського пагона був спільний освітній простір, закросений на європейський взір і різко відмінний від тогочасних московських освітніх потуг. Харківський колегіум був заснований у 1726 р. на тих самих засадах, що й Києво-Могилянська Академія, Переяславський та Чернігівський колегіуми: всестановий характер освіти, адаптація моделі шкільництва західноєвропейського зразка («Ratio Studiorum»), переплетення освітніх завдань з релігійно-моральним вихованням тощо. Вихідці з Гетьманщини навчалися на Слобожанщині і навпаки⁶⁶.

Окреслюючи свою самоідентифікацію, слобідська старшина не обмежувалася поняттями «слобідського» та «черкаського» циклу. Паралельно вона практикувала, що важливо, й «малоросійську» термінологію⁶⁷. При цьому не тільки послідовно підкреслювалося переселення з «Малої Росії». Слобідське козацтво, чи принаймні його верхівку, прирівнювали до «малоросійського народу», що перегукується з ідентичністю еліти Гетьманщини. Зокрема, ізюмські козаки писали про себе в 1710 р. – «*наш малоросійський народ*». Аналогічно називав слобідських козаків Іван Черкес, харківський депутат на Законодавчу комісію 1767 р. Наразі бракує достатніх підстав твердо говорити про те, що еліта Слобожанщини однозначно вважала себе частиною єдиного «козацького малоросійського народу». Однак якими б приземленими мотивами, пов'язаними з корпоративними правами й вольностями, не керувалися в наведених вище та інших випадках автори прикладення до слобідського козацтва поняття «малоросійський народ», вже сам факт є дуже показовим. Свідчить він про усвідомлення слобідською старшиною того, що вона не просто веде свій родовід від переселенців з різних станів (від шляхти до посполитих), а й безпосередньо причетна до складу «політичного народу» Гетьманщини.

Не можна не взяти до уваги однотипність процесів, що відбувалися в елітах Гетьманщини та Слобожанщини. Слобідське козацтво так само переживало внутрішнє розшарування та виокремлення старшини, що й «козацький малоросійський народ» Гетьманщини. Уже на початку XVIII ст. слобідська старшина остаточно піднялася над рядовими козаками й замкнула на собі

---

⁶⁴ Еліта Слобідської України... С. 38, 373.

⁶⁵ Матеріали для колонизации и быта степной окраины... С. 112–113.

⁶⁶ *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків, 2011. С. 51–54, 197–233, 323–326; *Яременко М.* «Посполиті» в Києво-Могилянській Академії у XVIII ст.: селяни чи міщани // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Історичні науки. Київ, 2010. Т. 104. С. 14.

⁶⁷ Див. спостереження В. Кравченка та В. Склокіна (*Кравченко В.* Харків / Харків... С. 40–44; *Склокін В.* Російська імперія і Слобідська Україна... С. 200–201).

виборні посади та представницькі функції. Доля автономії краю опинилася в її руках. Подібно до «нової шляхти» верхівка Слобожанщини відчула потребу в додатковому ідеологічному обґрунтуванні своїх претензій на особливий статус. І робила це в той самий спосіб – почала виводити себе зі шляхти, протиставляючи рядовому козацтву та наповнюючи повітря духом річпосполитських шляхетських вольностей. Ба більше, вдалася до таких кроків навіть раніше, ніж старшина Гетьманщини⁶⁸. Усе це є одним із найочевидніших доказів того, що слобожани мислили себе складовою простору, протиставного московському, де суспільна верхівка не знала ані гербової традиції, ані лицарського етосу й була організована на інших засадах.

Поруч зі справжніми вихідцями зі шляхетського середовища (ті ж Лесевичі, Лесевицькі, Красовські, Краснокутські, Алфьорови) у шляхту на Слобожанщині пнулися всі члени старшинського прошарку, хто не лінувався взятися за справу. У хід пішла зміна прізвищ у бік їхнього ушляхетнення, почалося конструювання власної гербової традиції на основі польських шляхетських гербів, покликане підкреслити давність того чи іншого роду та його вищість порівняно з рядовими козаками⁶⁹. Так, острогозькі полковники Іван Дзика та Федір Куколь стали відповідно Іваном Дзиковським та Федором Куколевським, нащадки єврея-вихреста П. Яценка писалися Якубинськими⁷⁰. Подібні приклади можна наводити далі. В останній третині XVIII ст. старшина стрімголов кинеться писати собі родоводи, і в тогочасних імперських трансформаціях стане ядром слобідського дворянства, зосередивши попервах у своїх руках ключові позиції в краї⁷¹.

У підсумку не викликає сумнівів, що старшина Слобідської України розуміла слобідське козацтво як пагін від населення не лише Гетьманщини, а й Правобережної України, як прямо писали навіть у найсхіднішому Острогозькому полку, і навіть у 1760-х рр. Органічно доповнює цю рису світогляду низка інших чинників слобідського життя: родинні зв'язки між « новою шляхтою » та слобідською старшиною, перетікання між обома елітами на рівні персоналій, перегук ідеологічних стратегій щодо доведення « шляхетності », перебування Слобожанщини в одному культурному просторі з Гетьманщиною, зрештою, прикладення слобідською старшиною до себе поняття « малоросійський народ ». Тож до вже виділених дослідниками основних елементів слобідської ідентичності⁷² слід, безумовно, додати ще один – усвідомлення генетичного зв'язку з українським масивом, етнокультурної спорідне-

⁶⁸ *Однороженко О.* Українська (руська) еліта... С. 334–335.

⁶⁹ *Маслійчук В.* «Шляхетність» слобідсько-української козацької старшини другої половини XVII – XVIII століть (ономастика, геральдика, генеалогія) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2000. Т. ССXL. С. 236–256; *Однороженко О.* Українська (руська) еліта... С. 337–341.

⁷⁰ *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур... С. 31–36.

⁷¹ *Михайліченко М.* Родовідна книга Харківського намісництва як джерело з історії слобідського дворянства. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2011. С. 168.

⁷² *Кравченко В.* Харьков / Харків... С. 43; *Склокін В.* Російська імперія і Слобідська Україна... С. 31.

ності з його складовими та свого перебування в орбіті «козацького малоросійського народу», якщо взагалі не членства в ньому.

За відгалуження українського світу сприймали Слобожанщину і в Гетьманщині. Сама поява Слобідської України не викликала там особливого ентузіазму, адже втрачався людський ресурс та ще й відбувалася небезпечна концентрація в одному місці бунтівного елемента, який могли використати політичні авантюристи, а також Московія. Б. Хмельницький взагалі погрожував збройною рукою ліквідувати слободи. І. Виговський у 1659 р. та І. Брюховецький у 1668 р. безуспішно намагалися підняти слобожан проти Москви. За гетьманства Ю. Хмельницького полтавський полковник Ф. Жученко вдався до кількох каральних походів⁷³.

Водночас Слобідську Україну однозначно вважали в Гетьманщині складовою українського масиву. І. Брюховецький у 1668 р. закликав слобідських козаків до антимосковського повстання, апелюючи до проблеми оборони спільної вітчизни України, бо *«москалі з ляхами на тому постановили та узаконили [...] щоб Україну, вітчизну милу і всіх християн, які живуть у слобідських містечках, зарівно під меч передати, й менших діток не щадячи»*⁷⁴. П. Дорошенко називав сумського полковника Г. Кондратьєва *«малоросійським полковником»*⁷⁵. Слобожан цей гетьман вважав *«нашими людьми»* та не сумнівався, що Слобожанщина живе за *«звичаєм нашим українським»*. У вимогах до царя від 1669 р. він писав: *«Воеводи, щоб над нашими людьми в тих містах не були, в яких живуть козаки, буде в якому великому місті полковник, а в меншому – сотник чи отаман, а над всенароддям має бути війт за звичаєм нашим українським»*⁷⁶.

Не дивно, що І. Самойлович уже переймався проблемою підведення Слобожанщини під свою булаву. Він спеціально спрямовував туди переселенців під час «великого згону» 1679 р., щоб по свіжих слідах витягнути з царя згоду на прилучення краю до Гетьманщини. У 1680 р. Іван Мазепа, ще як посол І. Самойловича, заявляв з цього приводу в Москві: *«Відмежовувати їх немає потреби; і Слобідська Україна, і малоросійські міста – під державою великого государя»*⁷⁷. Наступного року І. Самойлович повторно порушував цю проблему, і ніякі переваги «вольностей Гетьманщини» над «черкаськими обикностями» слобожан чи побоювання розмити свої «свободи» через приєднання Слобожанщини не заважали. Еліта Гетьманщини послідовно гнула свою лінію. Це додає промовистих аргументів на користь того, що козацька старшина бачила територіальні межі Гетьманщини в етнічних барвах не лише на заході чи півночі, а й на сході.

---

⁷³ Багалій Д. Історія колонізації Слобідської України. С. 325, 347.

⁷⁴ Акты ЮЗР. Т. VII. С. 41.

⁷⁵ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур... С. 166.

⁷⁶ Акты ЮЗР. Т. VII. С. 115.

⁷⁷ Цит. за: Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть... С. 184.

Остаточний баланс під самопозиціонування слобідського козацтва підводить його ставлення до московитів, вкраплення яких скрізь, за винятком чугуївського клину, тонули в українському морі. До появи Слобожанщини і на сусідній Белгородській лінії, і північніше господарське освоєння краю московитами було мізерним. Як аргументовано показав А. Новосельський, до середини 30-х рр. XVII ст. «військовий характер цих фортець та суворий режим кріпосного права в Росії стримували допливи у Степ московського населення, а поява тут нечисленних «гулящих» людей не означала перетворення околиці у справді колонізовані райони. Загалом до 1630-х рр. слабкі потоки людності з Московії в основному тягнули до Курського, Єлецького та Лівенського уїздів, у другій половині 1630-х рр. – до Козловського й Тамбовського. Тільки в 1640-ві рр. спостерігається незначне розширення ареалу розселення»⁷⁸. Лише поодинокі поселення тулилися до фортець. Так, у Белгородському уїзді під кінець 1640-х рр. їх було лише 32, нараховуючи в сумі 320 служилих людей з фортець і всього 647 селян⁷⁹.

А після утворення Слобожанщини на її території московитів було настільки мало, що в 1706 р. Петербург мусив відкликати воєвод з більшості слобідських міст «через малолюдність росіян у них»⁸⁰. Ситуація не змінилася й у наступні 60 років. Приміром, у 1722 р. некозаче українське населення Харківського полку становило 11 232 чол., тоді як московитів налічувалося лише 886 душ. При цьому в самому Харкові їх було лише 26 чол.⁸¹. За переписом 1763 р. українці становили 98,92% населення Харківського, Охтирського, Сумського, Острогозького, Ізюмського полків. Козаків у 1732 р. нараховувалося 117 тис. 684 душ. За переписом 1763 р., їх було 185 тис. 190 чол., селян – 119 тис. 619 чол.⁸². Навіть після ліквідації автономії слобідська старшина довго зберігала перевагу у верхівці краю. Станом на кінець XVIII ст. колишня старшина становила 54% тогочасних слобідських дворян, а серед великопомісних дворян взагалі мала різочу перевагу⁸³.

Слобідські козаки постійно протиставляли себе московитам, до чого неабияк стимулювали не лише етнокультурні відмінності, а й інтереси збереження особливих соціальних та устроєвих привілеїв, а також змагання за спірні землі. Козаки та нечисленні московські прихорювки перебували в різних правових нішах стосовно імперської влади. Статус тутешніх московитів

⁷⁸ Новосельський А. А. Борьба Московского государства... С. 161–166. Див. також спостереження П. Смірнова (Смирнов П. Города в Московском государстве. Киев, 1917. Т. 1. Ч. 2. С. 50).

⁷⁹ Миклашевский И. К истории хозяйственного быта Московского государства. Москва, 1894. С. 102–105.

⁸⁰ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур... С. 111.

⁸¹ Материалы для колонизации и быта степной окраины... С. 196–198.

⁸² Маслійчук В. Провінція на перехресті культур... С. 113–114; Махнова Г. П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // Український історичний журнал. 1965. № 2. С. 114.

⁸³ Михайліченко М. Родовідна книга Харківського намісництва... С. 168.

як однодворців передбачав їхнє підпорядкування воєводам без користування «черкаськими обикностями». Тож на московитів українські слобожани дивилися з погордою, мало контактували з ними, протиставляли свої звичаї та побут їхнім. Старшина часто називала московитів «москалями»⁸⁴. Різноманітні конфлікти з московським населенням – типова картина тутешніх буднів.

Зі свого боку Москва від самого початку воліла уникати появи слобод зі змішаною людністю. Керувалася вона мотивами обмеження влади слобідських полковників лише над козаками, а відповідно й ступеня вирізнення Слобожанщини на тлі внутрішніх регіонів імперії. Побічним же ефектом стало стимулювання у свідомості як українців, так і московитів відчуття відчуженості. Уже з 1660-х рр. слобідським козакам наказувалося *«російських втікачів, служилих і тяглих людей і холопів боярських до себе не приймати»*. Село Тишки через постійні конфлікти було по живому розділене на Російські та Черкаські (Українські) Тишки. Існували Російська Лозова та Черкаська Лозова⁸⁵. У 1717 р. ізюмська старшина вже сама просила виселити з території полку московських прихорьків, бо ті самовільно селяться на козацьких землях у Цареві Борисові, Ямполі, Райгородку⁸⁶. Невипадково в 1722 р. серед переписаного неказачого населення окремо позначали українців та московитів⁸⁷. Промовистий висновок про чужість українців та московитів і неможливість злиття в одне ціле зробив академік Й. Гільденштедт, який у 1774 р. проїхав через Слобожанщину на південь: *«...навряд чи можна сподіватися на злиття москалів з хохлами, як вони на сміх називають один одного, тобто росіян з черкасами, або русинами»*⁸⁸.

9. 3. Еліта Слобожанщини в трансформаціях після ліквідації автономії

Після ліквідації в 1765 р. Слобідської України проблема українського простору на цьому напрямку вийшла на нові обрії. Надалі тут безальтернативно зберігалася абсолютна загальна перевага етнічного українського населення як основа для незмінності української «прописки» краю. Ця, закладена в середині XVII ст., тенденція не обірветься ані в XIX, ані у XX ст., за винятком різкого зменшення у XIX – на початку XX ст. питомої ваги українців у

---

⁸⁴ Маслійчук В. Л. Козацька старшина... С. 69.

⁸⁵ Багалій Д. Історія колонізації Слобідської України. С. 217, 312, 317. Див. також спостереження: Кравченко В. Харьков / Харків... С. 45–47; Маслійчук В. Провінція на перехресті культур... С. 17–26.

⁸⁶ Багалій Д. И. Очерки из истории колонизации... С. 456.

⁸⁷ Материалы для колонизации и быта степной окраины... С. 196–198, 204–276.

⁸⁸ Дневник путешествий по Слободско-Украинской губернии академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштедта в августе и сентябре 1774 года // Харьковский сборник. Харьков, 1891. Вып. 5. С. 71.

складі міського населення Харкова. Хоча Харків тут нічим не виділявся серед інших міст підросійської України. Не подолав перевагу українців навіть Голодомор 1932–1933 рр., хоча одне з ключових завдань геноциду полягало у зміні етнічної структури населення України. Саме на реаліях Слобожанщини ґрунтувався висновок італійського консула в Харкові Сержіо Граденіго, що *«теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу»*⁸⁹.

Навпаки в останні десятиліття XVIII ст. слобожани розвинули надзвичайну колонізаційну активність на донському напрямку. У поєднанні із зусиллями запорожців це дало приголомшливі результати. Матеріали V ревізії 1795 р. зафіксували абсолютну перевагу українського населення в Міуській окрузі, розташованій на південний схід від Ізюмського полку. Там воно становило 100%, і трималося біля цієї цифри упродовж усіх наступних ревізій. У сусідній Донецькій окрузі, куди потік запорожців був слабшим, українського населення налічувалося 56,8, а VI шоста ревізія 1811 р. подає 59,3%⁹⁰.

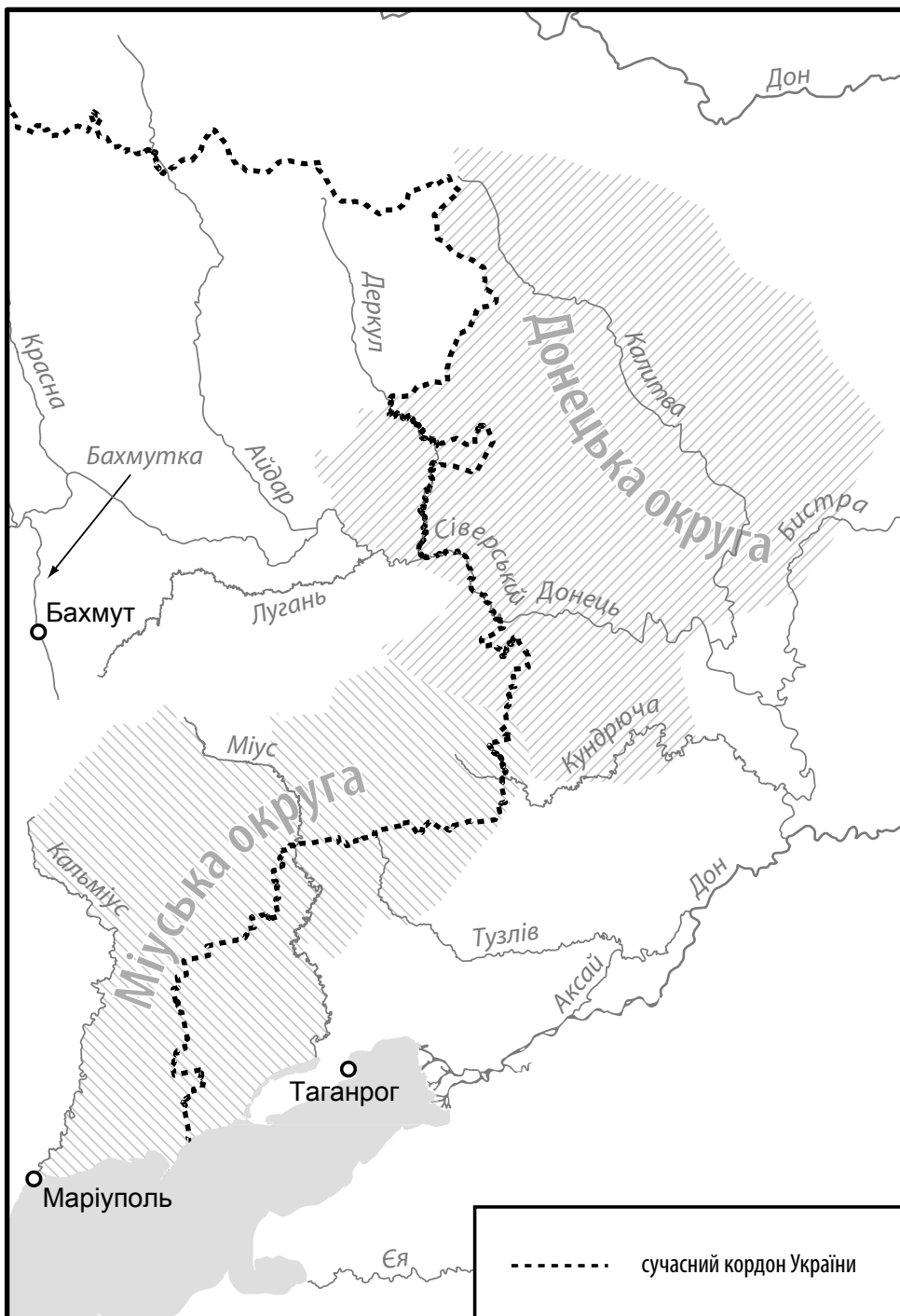
За таких умов в останні півстоліття Ранньомодерної доби і навіть до середини XIX ст. усе впиралося в питання, чи колишня слобідська старшина збереже традиційні уявлення про співвідношення Слобожанщини з Гетьманщиною, чи, може, змінить їх під тиском уніфікаційних заходів Петербурга. І в кінцевому підсумку подібно до ситуації, яка складалася в Гетьманщині, і тут імперії не вдалося втілити в життя свій сценарій.

Скасування слобідських полків та курс на прискорену уніфікацію за московським зразком не призвели до втрати в середовищі традиційної еліти відчуття належності краю до українського простору. Падіння даху, який утримував цілісність структури та забезпечував окремішність Слобідської України, по факту не дало для імперії сподіваного швидкого ефекту. Слобожанщину і далі дуже виразно сприймали особливим краєм, не злитим з сусідніми теренами. Попри всі старання влади, наявність сутнісної різниці між нею та сусідніми московськими теренами відчувала не лише колишня козацька верхівка та її нащадки, а й неупереджена частина тих, кого доля закидала на слобідські землі бодай проїздом. Це мало колосальне значення у контексті просторового наповнення українського світу.

Ані в короткотривалій перспективі, ані в середньостроковій не помітно затухання на ціннісному рівні в орієнтирах вчорашньої старшини традиційних уявлень про вписаність краю до українського масиву, і вже разом із ним до імперського тіла. Обидва чинники продовжували на базовому рівні впливати на ідентичність старшини та її нащадків навіть у середині XIX ст., хоча

⁸⁹ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / упор. Андреа Граціозі. Харків, 2007. С. 165.

⁹⁰ Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения: 20 годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва, 2006. С. 430–431.

Міуська та Донецька округи на початку XIX ст.

й поставали в різному супутньому обрамленні. Ба більше, в кінці XVIII – на початку XIX ст. з’явилися тенденції, які, навпаки, лише підсилювали відчуття інакшості від московитів, тиснули на переконання приходьків та сторонніх спостерігачів стосовно ідентифікації краю в етнічному та культурному просторі, впливали на появу інтелектуальних концепцій. Водночас побільшення частки допливів з московського соціуму в середовище верхівки краю та в різні прошарки міського населення призвело до появи мозаїки ідентичностей, створюючи ефект позірною розмивання традиційної лінії на чітке вписування краю його верхівкою в українське тло. Особливо це давалося взяти, коли приходьки бралися за перо. Утім, навіть за таких обставин ідея злитості колишньої Слобожанщини з московським масивом не лише не здобула вирішальної переваги, а й була приречена на маргінальність.

Скасовуючи слобідські полки, імперія бачила для себе головну перешкоду в наявності там окремої самодостатньої еліти, яка усвідомлювала свій статус, визначала обличчя краю, була живим нагадуванням про минулі часи та тісний зв’язок з Гетьманщиною. У межах ранньомодерних уявлень для асиміляції Слобожанщини належало розмити самотність старшини та вичавити з її ідентичності все, що в’язало з українським коренем, формуючи підвалини для протиставлення українського та московського світів. Заходи Петербурга не залишають сумнівів у тому, що він став на цей шлях.

Уніфікація Слобідської України пішла тією ж дорогою, що й у випадку з Гетьманщиною, лише швидше з огляду на відсутність тут аналогу гетьманської влади та окремої політичної суб’єктності. На перший план було висунуте завдання прибрати «черкаські обикності», які повсякчас нагадували про попередню сторінку минулого краю. Слобідські полки відразу ж були трансформовані в регулярні гусарські. Полковників та іншу старшину прирівняли до армійських чинів з пониженням на один, а то й два рівні (полковники, наприклад, ставали підполковниками). Козаків перетворили на військових обивателів з обов’язком платити подушний податок.

В адміністративному плані Слобожанщину трансформували у Слобідсько-Українську губернію, а з 1780 р. періодично тасували в ширших утвореннях явно з метою вивітрити з голів місцевого населення ідеї про цілісність краю. До 1796 р. Слобожанщину встигли на недовго об’єднати з Воронежським намісництвом, а потім підпорядкувати генерал-губернаторові Г. Потьомкіну. У 1796 р. Слобідсько-Українська губернія була відновлена, а в 1834 р. – перейменована на Харківську⁹¹. Зміна назв кожного разу на рівні символів відбивала уточнення курсу на уніфікацію краю з московським світом. До того ж адміністративні пертурбації не випадково призвели до того, що від слобідського тіла було відірвано низку територій. Зокрема, до Воронежського намісництва у 1779 р. відрізали більшу частину колишнього Острогозького полку, а Суджанський і Корочанський повіти відійшли до Курського намісництва. Це заклало

⁹¹ Кравченко В. Харьков / Харків... С. 56–57.

міну уповільненої дії на майбутнє, розчистивши дорогу до втрати колишньої цілісності слобідського масиву та до його штучного поділу на початку ХХ ст. у процесі визначення кордону між Радянською Росією та Україною.

Водночас Петербург узявся за руйнування корпоративності традиційної еліти Слобожанщини. Відтак у 1780-х рр. були широко розкриті двері для розчинення старшини в імперському дворянстві. Її представникам, як і старшині Гетьманщини та Запорозжя, промовисто вказували єдиний шлях до збереження власності та суспільної позиції. А наочні приклади вдалих кар'єр демонстрували, які перспективи відкривалися перед тими, хто не чинив опору імперській уніфікації та асиміляції. Катерина II не приховувала свого розрахунку в такий спосіб психологічно надломити місцеві еліти, набути для імперії талановитих урядовців та зробити чорнову уніфікаційну роботу українськими ж руками. Підстави для оптимізму в неї були. Ліквідація Гетьманщини та Слобідської України, а згодом і Запорозжя не викликала відкритого спротиву у верхівці усіх трьох.

Подібно до «нової шляхти» та запорозької старшини еліта Слобожанщини виявилася так само враженою вірусом політичної анемії та не готовою до безкомпромисного рішення Петербурга. Пригнічена реакція та нездатність до активного й цілеспрямованого спротиву типологічно нагадували ситуацію, що склалася в середовищі «козацького народу», де і «нова шляхта», і козаки не змогли зупинити руйнівних тенденцій. Оскільки регулярна гусарська служба не йшла ні в яке порівняння з козацькою, хвиля глухого несприйняття прокотилася по слобідських полках. Охочих записуватися в гусари виявилось мало, тому вербували всіх, навіть селян. Непоодинокими стали втечі зі служби. Старшина була незадоволена також, бо коли її хотіли зібрати до Харкова на з'їзд, щоб намовити до гусарської служби, ніхто не з'явився⁹². Однак боронити втрачені вольності не поспішала. Безпорадність колишньої слобідської еліти наочно проявилася і під час виборів до законодавчої комісії 1767 р. Жоден з п'яти наказів старшини не містив прямої вимоги відновити в краї щойно скасований полково-сотенний устрій. Все позірно упакувалося у прохання зберегти недоторканими привілеї з наголосом на земельному питанні та прирівняти слобідську старшину до дворянства⁹³.

Утім, нездатність слобідської старшини захистити полково-сотенний устрій краю не означала, що пішли під укіс ті переконання, які втримували її в українських берегах. Втрата ознак окремішності Слобожанщини була амортизована збереженням уявлень про походження, підстави «черкаських обикностей», належність території слобідських полків до українського простору. А прагнення старшини набути дворянського статусу не сигналізувало про розмивання у свідомості відчуття своєї інакшості від московитів, а Слобожанщини – від суто московських земель. Навпаки, практичний бік справи, пов'язаний з доведенням права належати до «благородних», викликав у се-

---

⁹² Багалій Д. Історія Слобідської України. С. 87.

⁹³ Там само. С. 112–127.

редовищі колишньої еліти Слобідської України той самий побічний ефект, що і серед «нової шляхти» Гетьманщини.

У пошуках доказів слобідська старшина ще більше занурилася в матерії, які відтінювали її органічний зв'язок з верхівкою Гетьманщини. Вона також заходила впорядковувати родоводи, не зупиняючись перед фальсифікаціями. У підсумку для більшості старшинських родів були освіжені уявлення про походження від українського кореня (виняток – вихідці з інших етносів⁹⁴), що сприяло збереженню відповідної підкладки в самоусвідомленні, гальмуючи асиміляцію та набуття ідентичності, закроєної на московській основі. Особливого значення це набувало у зв'язку з тим, що невдовзі, у ХІХ ст., повіють вітри модерного розуміння нації та з'явиться проект так званої «великої російської нації», який надасть другого дихання традиційній політиці централізації та уніфікації за московським зразком. У нових умовах розуміння нащадками старшини не лише колишньої інституційної окремішності Слобожанщини, а й свого походження, етнічної відмінності від московитів та особливостей появи Слобідської України явно працюватимуть проти реалізації цього проекту. Працюватимуть попри на позір посилене зросійщення слобідських міст та всього публічного життя в рамках цілеспрямованого курсу імперської влади.

Практично вся колишня слобідська старшина та її нащадки зуміли увійти до дворянського стану. Між 1786 і 1795 рр. до родовідної книги Харківського намісництва потрапило 655 представників з 242-х старшинських родів⁹⁵. Це стало одним із найпотужніших чинників збереження тональності і тутешніх, і зовнішніх уявлень про Слобожанщину не лише як про інакшу від імперського ядра територію, але – і це найголовніше! – як про складову українського масиву. Колишня еліта ще доволі довго зберігала провідні позиції в краї, попри потужні допливи московського дворянства. Під кінець ХVІІІ ст. вона становила лише 54% загальної кількості дворян, але, попри це, визначала обличчя краю.

Глибинна спорідненість засад самоідентифікації між старшинами Слобідської України, Гетьманщини та Запорозжя опукло проявилася під час обґрунтування «вольностей». Аргументуючи право на «черкаські обикності», слобожани однозначно мислили в одному руслі з «ноювою шляхтою» та запорозькою старшиною. Часами слобідська старшина писала про це прямо, як-от у 1762 р., коли упорядковувала «Списки про шляхетство». Тоді з харківської полкової канцелярії писали до Ізюмської полкової канцелярії, закликаючи узгодити підходи з канцеляріями інших полків, *«а особливо як від Малоросії вони [списки] відправлені будуть, оскільки Слобідські полки прийшлили з Польської області та з малоросійських полків малоросіянами населені»*⁹⁶.

⁹⁴ Про етнічний склад старшини напередодні ліквідації слобідських полків див.: Еліта Слобідської України... С. 33–34.

⁹⁵ Михайліченко М. Родовідна книга Харківського намісництва... С. 168.

⁹⁶ Цит. за: *Потапенко С.* «Замість себе вірю в суді бути...»: Адвокати Слобожанщини ХVІІІ століття. Київ, 2021. С. 42.

Уже згадуваний історичний нарис острогозької старшини 1763 р. проливає світло на те, що слобожани не обмежувалися твердженням про заселення пусток вихідцями з України, яке неодноразово декларували, і яке присутнє в чотирьох із п'яти наказів на Законодавчу комісію 1767 р.⁹⁷ У цьому тексті вилізло назовні те, на чому слобожани зазвичай не наголошували. Острогожці доповнили аргумент появи в «пустелі» твердженням, яке пов'язує його в одне ціле з переходом України під царську зверхність: «*Хоча Мала Росія з польського володіння до імперії й повернута, але між річками Пелом, Ворсклою, [Сіверським] Дінцем і Доном залишилися численні пустки, які відкривали варварам безперешкодний шлях у Росію...*»⁹⁸.

Практичної потреби вмонтувати до нарису подібну тезу не було, адже поява на території майбутньої Слобожанщини переселенців відбувалася безвідносно до стосунків між Гетьманщиною та Московією, навпаки, суперечачи інтересам Чигирини. Додаткової ваги суто «пустельному» аргументу ця теза не додавала. Відтак її появу слід списати на прагнення острогозької старшини рельєфніше підкреслити свій зв'язок з Гетьманщиною, уявно поєднати привілеї, надані царем слобідським козакам, з Березневими статтями як основоположним документом для козаків Гетьманщини та Запорожжя. Під таким кутом «черкаські обикності» отримують відсвіт від зобов'язань царя, взятих перед Б. Хмельницьким у 1654 р., а слобідська старшина долучається до тих, хто колов очі Петербургові договірним та добровільним характером українсько-московського поєднання через особу царя. Водночас слобідські козаки потрапляють і під закладену в Березневих статтях ідею рівноправності, яка червоною ниткою проходила крізь політичні концепції еліти Гетьманщини. А це вже виводило підстави слобідських «вольностей» за вузькі рамки волі царя в нагороду за вірну службу. Щоправда, слобідська старшина так і не скористалася тими ідеологічними можливостями, які з'являлися від цієї обставини.

За бажання у формулюванні острогожців можна побачити навіть натяк на те, що слобідські місця генетично належать до «Малої Росії» і лише запустили внаслідок татарських набігів. Однак таке припущення породжує занадто багато сумнівів. Незаперечним, утім, є той факт, що послідовне наголошення слобідської старшини з різних полків на поселенні прихоськів у необжитих місцях пізніше виконуватиме дуже важливу ідеологічну функцію. Воно зведе непрохідний бар'єр на шляху ідеологічного включення Слобідської України і в XIX ст., і пізніше до ідеологічного конструкту «Новоросії». Ситуація, яка склалася з появою Слобожанщини, суперечила наріжній тезі цієї концепції – неосвоєності території Запорожжя на момент ліквідації Вольностей Війська Запорозького Низового. Перебування в обігові уявлень про успішне залюднення краю саме слобожанами та неодноразова

⁹⁷ Депутатские указы... С. 257, 262, 290, 303–304.

⁹⁸ Українсько-російський фронтир... С. 130.

фіксація відповідних тез на письмі, зокрема і в суто московській документації, принципово унеможлиблювала поширення на слобідські терени концепції «Новоросії». А постійні відтворення нащадками слобідської старшини «пустельного» дискурсу в кінці XVIII – першій половині XIX ст. остаточно закривали вікно можливостей.

Наприкінці XVIII ст. таке відтворення вже вийшло на рівень історіографічного опрацювання. Нащадок харківських полковників Ілля Квітка у своїх «Записках про Слобідські полки» підсумовував традиційне пояснення слобідською старшиною природи слобідських привілеїв, надаючи йому вигляду цілісної концепції. Насамперед він акцентував на поселенні приходьків на порожніх землях. Тут таки підкреслювалося, що територія була розташована «*поза кордонами Росії*». Далі основний наголос робився на тому, що заселення відбулося коштом переміщення сюди різного елемента за явної переваги поляків та «польських українців», тобто українців з Правобережжя. До всього, слобідська старшина здебільшого походить начебто від польської шляхти, що, за задумом, мало підвести надійніше підґрунтя під слобідські права і привілеї⁹⁹. Це пом'якшувало жорстку залежність «черкаських обикностей» від царської волі, ставило їх на універсальний ґрунт, як на ранньомодерні уявлення.

Ще одним напрямом виведення природи слобідських прав і привілеїв за межі суто волі царя був наголос на тому, що слобідські козаки погодилися на підданство московського монарха з власної волі, а не з примусу¹⁰⁰. Такий підхід перегукується з натяками, висловленими в нарисі острогозької старшини. Проте на відміну від острогожців, які упакували свою думку у зауважовану фразу, І. Квітка пише про це прямо.

Зрештою, І. Квітка відзначився також написанням статті «Історія Малоросії». Уже сама постановка питання, попри переплетення багатьох чинників, які впливали на позицію автора¹⁰¹, у будь-якому разі віддзеркалює мислення в категоріях пов'язаності Слобожанщини з Гетьманщиною. При цьому І. Квітка прагнув показати самотність Слобідської України стосовно всіх сусідів, її дистанційованість від Гетьманщини, але не заперечував пряму причетність останньої до появи слобідських полків, «*допускав, що Слобожанщина могла входити в історичний простір Малоросії*»¹⁰². Підходи І. Квітки, в жилах якого текла кров і старшинського роду Горленків, нагадують суто інституційне протиставлення Запорожжя й Гетьманщини, до якого вдавалися запорожці.

По слідах свого дядька пішов і Квітчин небіж Григорій Квітка-Осноров'яненко. Сповідуючи регіональний патріотизм, останній все-таки під-

⁹⁹ Маслійчук В. Провінція на перехресті... С. 284–285.

¹⁰⁰ Кравченко В. Харьков / Харків... С. 141.

¹⁰¹ Маслійчук В. Провінція на перехресті... С. 266–275.

¹⁰² Кравченко В. Харьков / Харків... С. 143.

креслював генетичний зв'язок між Гетьманщиною та Слобожанщиною. Проявився цей зв'язок уже на старті, адже «земля, яка становить нині Харківську губернію, за колишніх часів належала до Великого князівства Київського»¹⁰³. Походження слобідських козаків від приходьків з Гетьманщини не викликала в автора жодного сумніву. Її він називає колишньою батьківщиною слобожан¹⁰⁴. Проте подальше існування в різних інституційних координатах призвело до виникнення відмінностей, зокрема і в мові. Г. Квітка-Основ'яненко щосили намагався довести окремішність краю в рамках імперії. Відтак безальтернативно мусив наголошувати на відмінностях між Слобідською Україною та Гетьманщиною, вести мову про кордон між ними. Але головне вістря спрямовувалося на протиставлення Слобожанщини суто московським теренам, а слобожан – московитам¹⁰⁵. Між Слобожанщиною та Московією немає генетичного зв'язку. Поєднує їх лише царська зверхність.

Оці завжди добре відчувані етнокультурні відмінності між українцями та московитами продовжували бути на Слобожанщині й поза нею відправним пунктом для розрізнення московського та слобідського ареалів. Своєрідною межею уявлялося, приміром, містечко Липці, розташоване неподалік адміністративного кордону між Харківським та Курським намісництвами, яке уособлювало північний край масового поширення українських поселень¹⁰⁶. Однак відкрито колишня старшина знову ж таки не протестувала проти розчленування тіла Слобожанщини між різними губерніями. Принаймні якщо й були якісь голоси, то не настільки сильні, щоб стати впливовим чинником.

На підставі етнічної ознаки Слобожанщину від самого початку послідовно об'єднували в одне ціле з рештою українських земель і в Московії. Навіть на рівні царських грамот еліти останньої демонстрували, що вважають Гетьманщину, Правобережну Україну та Слобожанщину одним ареалом. Московити не обмежуються неодноразовими твердженнями про походження слобідських козаків від приходьків з Гетьманщини та Правобережжя, а йдуть значно далі. Це, зокрема, впливає з уже неодноразово згадуваної царської грамоти харківським полковникам Григорію та Костянтину Донцям від 10 червня 1686 р. Повідомляючи про підписання Вічного миру з Річчю Посполитою та докладно пояснюючи територіальні питання, документ водночас у такий спосіб проговорюється про уявлення московської верхівки з приводу генетики Слобідської України. Сам факт того, що було визнано за потрібне поінформувати слобожан стосовно Вічного миру 1686 року, увиразнює сприйняття Слобожанщини як складової ширшого українського масиву. Адже якби в Московії вважали інакше, втрачався б сенс для таких повідомлень.

¹⁰³ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О слободских полках // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у 7 томах. Т. 7: Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. Київ, 1981. С. 30.

¹⁰⁴ Там само. С. 36.

¹⁰⁵ Кравченко В. Харьков / Харків... С. 143–146.

¹⁰⁶ Там само. С. 146.

Прояви розуміння в імперії того, що Слобідська Україна і Гетьманщина належать до одного кореня, фіксуються і пізніше. Чого вартий бодай той факт, що на початку 1760-х рр. компендіум привілеїв слобідським полкам упакували під характерною назвою «*Копія з привілеїв, даної Малоросії*»¹⁰⁷. В офіційній документації до слобожан, бувало, прикладали поняття «малоросіяни» і навіть «малоросійський народ»¹⁰⁸. Рельєфно відтінює панівну модель уявлень про співвідношення Гетьманщини та Слобожанщини екстракт за серпень 1761 р. із записів канцелярії Новослобідського полку про допити козаків, упійманих на розбійництві на території Новосербії. У документі стосовно козака Павла Міщенка з Яблунівки зазначено таке: «*Батько його з давніх років з його матір'ю зайшли з Малоросії з міста Суми*»¹⁰⁹. Зрозуміло, що та буденність, з якою було зроблено цей запис, безальтернативно свідчить про усталеність сприйняття Слобожанщини та Гетьманщини як єдиного етнокультурного простору, поділеного лише інституційно.

Аналогічним залишався образ Слобожанщини і після ліквідації Слобідської України. Упорядник добре відомого дослідникам «Топографічного опису Харківського намісництва» (1788 р.), ймовірно, І. А. Переверзев прямо вписав слобожан до ареалу, який охоплює увесь простір розселення українців:

«Мешканці Південної Росії, відлучені одні від одних відстанями місць, іноземним володінням, різним управлінням, цивільними звичаями, мовою, деякі і релігією (Унією), звертають на себе увагу глядача, який не без знання бачить, коли вони збираються для поклоніння до Києва зі сходу, від Волги і Дону, із заходу, з Галичини та Лодомерії та місць, розташованих ближче до Києва, дивляться один на одного не так, як на іншомовного, але нібито однорідця, але дуже відчуженого у словах і діях, що для обох сторін видається дивним явищем; але взагалі усі ці розсіяні іноземці і донині зберігають синівську шану до матері стародавніх своїх поселень, міста Києва»¹¹⁰.

Не менш промовистою виглядає думка депутата Законодавчої комісії 1767 р. від Хоперської фортеці А. Алейнікова про «*малоросійський народ в Малій Росії та в слобідських полках*»¹¹¹. О. Рігельман у своїй «Літописній оповіді про Малу Росію і козаків взагалі» зазначав, що мешканці Гетьманщини та Слобідської України «*не мають різниці*»¹¹². Академік Гільденштедт ідентифікував у 1774 р. мешканців Ізюмської провінції, через яку він пере-

¹⁰⁷ Потапенко С. «Замість себе вірю в суді бути...»... С. 42.

¹⁰⁸ Кравченко В. Харьков / Харків... С. 43; Маслійчук В. «Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія // Україна. Процеси націотворення / упор. А. Каппелер. Київ, 2011. С. 229–245; Склокін В. «Малоросійські» та «великоросійські землі» в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Харків, 2006. Т. 12. С. 33–43.

¹⁰⁹ РГАДА. Ф. 248. Оп. 113. Д. 1592. Л. 329.

¹¹⁰ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / упор. В. Пірко, О. Гуржій. Київ, 1991. С. 18.

¹¹¹ СИРИО. Санкт-Петербург, 1871. Т. 8. С. 375.

¹¹² Маслійчук В. Провінція на перехресті... С. 259.

їжджав як «малоросіян». Аналогічний висновок щодо поселень північніше Харкова зробив через чотири роки інший мандрівник В. Зуев. А в 1809 р. історик Дмитро Бантиш-Каменський, переїжджаючи Слобідську Україну, провів етнічний кордон між українським та московським масивами за 35 верст південніше Курська. Подібно визначали межу й деякі інші московити, яких важко запідозрити в українських симпатіях: князь І. М. Долгоруков, історик М. Погодін, етнограф В. Пассек. Сприйняття не змінилося і на початку ХХ ст. Попри всі зміни в структурі міського населення та цілеспрямований курс на його зросійщення, колишня Слобідська Україна не перетворилася на частину московського масиву. Її вважали складовою українського світу¹¹³.

***

Утворення Слобожанщини суттєво розширило український простір на сході та північному сході коштом реінтеграції до нього упродовж ХVІІ – початку ХVІІІ ст. теренів, які раніше перебували в орбіті середньовічної Української держави – Русі. Усталення реальних меж Слобідської України залежало від спроможності слобідського козацтва опанувати незалюднені землі, що прилягали до московського прикордоння. Погодившись на появу у своєму степовому підчеревії слобідських полків з «черкаськими обикностями», Московія розписалася в нездатності самотужки освоювати територію, локалізовану на південь від Белгородської засічної лінії. Слобідські ж козаки спромоглися проникнути і в запілля цієї лінії, пустивши помітний український слід на теренах, здавалося б, уже прилучених до ядра московського простору. До всього, Москва прямо визнавала за слобожанами їхні здобутки, як і територіальні надбання на південному сході, осягнуті в жорсткій конкуренції з Військом Донським.

Еліта Слобідської України послідовно плекала свій український родовід, однозначно вписувала її до українського простору, а вже той – до імперської системи. Аналогічно й еліта Гетьманщини вважала Слобожанщину органічною складовою українського масиву, намагаючись підвести її під гетьманську булаву. Ліквідація слобідських полків не призвела до втрати слобідською старшиною відчуття свого українського кореня. У поєднанні зі збереженням нею до кінця ХVІІІ ст. провідних позицій у верхівці краю це стало ключовим чинником того, що терени Слобожанщини й далі сприймалися як частина українського простору навіть представниками імперської верхівки.

---

¹¹³ Див. спостереження В. Кравченка та В. Склокіна (*Кравченко В. Харків / Харків... С. 137–138, 186–189; Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна... С. 40–52*).

Розділ 10

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ І ПІДСУМКОВА РАННЬОМОДЕРНА КОНФІГУРАЦІЯ МЕЖ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ НА СХОДІ ТА ПІВДНІ

10. 1. Перегук уявлень запорозької старшини та еліти Гетьманщини

Глибокі зміни, які переживало українське суспільство в середині XVII ст., круто змінили й обличчя Запорожжя та роль запорожців як в Україні, так і в регіоні загалом. Спусковим гачком стала поява у козаків після утворення Гетьманщини небачених раніше можливостей для соціального авансу. Це вимило із Запорожжя на волость усіх хоча б частково спроможних до дій, осмислених на перспективу. До часів Богдана Хмельницького Запорожжя залишалось епіцентром козацького життя і хворобливо реагувало на порухи реєстровців перетягнути на себе ковдру першості у Війську Запорозькому. На переломі 1620–1630-х рр. дійшло вже до відкритого конфлікту між запорожцями та реєстровцями, який увиразнив існування стійкої тенденції до зміщення центру ваги в бік волості. Але тільки українська Національно-визвольна війна остаточно утвердила нові реалії, маргіналізувавши Запорожжя та надовго зробивши з нього ахіллесову п'яту Гетьманщини, Січ остаточно перетворилася на осідок люмпенізованих низів, вороже налаштованих до спроб будь-кого навести лад і легких на підйом під приземлені анархічні чи охлократичні намови. А глибока козацька традиція, коли відсутність представників Запорожжя на загальній раді підважувала легітимність останньої, давала в руки запорожців готовий інструмент для різноманітних маніпуляцій та розхитування човна української державності¹.

Напруга між Січчю й Чигирином / Батурином / Глуховом ніколи не вигасатиме, часами виливаючись у відкрите збройне протистояння, фатально шкодячи обом сторонам, особливо під час громадянської війни другої половини XVII ст. Починаючи з часів Івана Виговського, запорозькі козаки справно виконували роль її палія. Політичні та військові кульбіти запорожців коштували українській державності занадто дорого. А для Петра Дорошенка вони стали найдошкульнішою завадою, яка підірвала його спроби зупинити трагедію дезінтеграції та загибелі Правобережної Гетьманщини. Пізніше, у 1730-х рр., повернення запорожців під царську зверхність завдало

---

¹ Докладніше про зміну соціального обличчя Запорожжя в середині XVII ст. див.: *Брехуненко В.* Східна брама Європи... С. 211–214.

підступного удару у спину гетьманові Пилипу Орлику, пустивши за вітром усі його титанічні зусилля, спрямовані на знищення московського ярма.

Утім, незважаючи на руйнівний вплив опростолоюднення Запорожжя, січове товариство під кінець XVII ст. значно розширило свої світоглядні обрії. Запорозька старшина другого-третього від появи Гетьманщини покоління вже демонструвала здатність осягати політичні ідеї, вироблені в державі, та проймалися помислами, які працювали на загальноукраїнські інтереси. У 1692 р. принаймні частина цієї старшини усвідомлено підтримала концепцію вітача з Гетьманщини канцеляриста Петра Іваненка (Петрика) укласти угоду з Кримом, яка передбачала унезалежнення Гетьманщини від Московії та об'єднання під однією булавою Лівобережжя, Правобережжя й частини Слобожанщини. А під час повстання Івана Мазепи 1708–1709 рр. кошовий отаман Кость Гордієнко з переважною більшістю козаків взагалі виявилися на висоті моменту. Попри те, що Запорожжя постійно конфліктувало з цим гетьманом, вирішальної миті вони опинилися в українсько-шведському таборі, хоча до того часу вже впав Батурин, а дехто зі старшини перебіг до Петра I. Саме запорожці стали єдиною реальною військовою силою, на яку довго опиратиметься гетьман Пилип Орлик у своїх невтомних пошуках міжнародних комбінацій для від'єднання України від Московії, і яку поважно трактуватимуть у своїх розрахунках зацікавлені сторони: Франція, Річ Посполита, Швеція, Туреччина, Кримський ханат, Московія.

Водночас зворотним боком доленосних перемін, які пережило Запорожжя в часи Б. Хмельницького, стало логічне завершення процесу розщеплення українського козацтва й виділення її особливої гілки – запорозьких козаків. Під кінець 1650-х рр. відбулася також суб'єктивація запорозців у Військо Запорозьке Низове, підштовхнута добре помітним прагненням усіх сусідів зіпертися на січове товариство для послаблення гетьманської влади. Поєднання цих чинників запускало сценарій формування на Запорожжі регіональної ідентичності. А кінцевим пунктом процесу могла стати поява у світогляді місцевої спільноти відчуття протиставності свого середовища козакам Гетьманщини. Відповідно у зв'язку з географією Запорожжя нового звучання набувала й проблема меж українського простору на півдні та сході.

Проте усвідомлення запорожцями своєї відмінності від гетьманських козаків, а Війська Запорозького Низового від Гетьманщини не зайшло так далеко, щоб виникла тотожність цілком окремої спільноти. Запорозькі козаки продовжували вписувати себе до ареалу Гетьманщини, а, беручи ширше, – до українського світу, вважаючи Військо Запорозьке Низове його частиною, хоча й особливою. До кінця громадянської війни вони взагалі претендували на відновлення колишньої ролі Запорожжя в українському козацтві, піднімаючи на щит свою участь / не участь у виборах гетьмана. На Острозькій комісії 1670 р. посланці від Війська Запорозького Низового самовільно взяли на себе функцію представництва Правобережної Гетьманщини. Під час повстання Петра Іваненка угода з Кримським ханатом укладалася для цілої

Гетьманщини, а не лише для Запорозжя. Не дав поштовх до формування в головах запорожців ціннісного бар'єру між ними й рештою українського світу і такий потужний роз'єднувальний чинник, як перебування Війська Запорозького Низового під кримським протекторатом упродовж 1709–1734 рр. Навпаки, запорожці були військовою опорою Пилипа Орлика, основою його війська для визвольних походів на Правобережжя в 1711–1713 рр., а демарш 1734 р. з поверненням під царську зверхність став справжнім шоком для гетьмана.

«Договори і постанови...» 1710 р. однозначно подають Військо Запорозьке Низове за питому частину Гетьманщини, визнаючи його особливі права на територію, самоврядування та промисли. Посланці від Коша були серед суб'єктів ухвалення документа² й, використовуючи величезну тоді залежність першої української політичної еміграції від військової підтримки запорожців, зуміли виторгнути для Запорозжя по суті оптимальну модель взаємин з гетьманською владою. Гетьман брав на себе зобов'язання домагатися, зокрема і на переговорах зі шведським королем, повернення запорожцям усіх традиційно належних до Запорозжя теренів, знесення зведених на запорозьких землях «міст та фортець московських», а надалі там «ані фортець будувати, ані міст закладати, ані слободи осаджувати, ані яким-небудь способом тиху угідь спустошувати не тільки не має ясновельможний гетьман дозволяти, але і до їх оборони зобов'язаний буде всіляку поміч Війську Запорозькому Низовому надавати»³. Така модель була покликана усунути на правовому рівні коріння тих протиріч, які від середини XVII ст. отруювали стосунки центру із Запорозжям, руйнуючи самі основи держави.

Реакція ж Пилипа Орлика на повернення запорожців під царську зверхність відображена в його знаменитому листі до них від 23 квітня 1734 р. І ця реакція є найкрасномовнішим свідченням того, що вони залишалися невід'ємною складовою української ойкумени і сприймалися такими. Закликаючи запорожців отямитися й не сунути голову в московську петлю, гетьман промовисто тиснув на струну їхньої свідомості як захисників усієї Вітчизни-України. Такий хід з боку гетьмана був би неможливим, якби запорозькі козаки вже чулися окремою спільнотою, не вважали Україну своєю вітчизною й не мали особливого діла до справ Гетьманщини.

Звертаючись до запорожців, П. Орлик трактує мешканців Гетьманщини як «єдиноземців ваших», називає їх «сродниками» запорожців, зараховує останніх до «всього нашого народу українського». Як-от, наприклад, у цій тезі:

«Питаю тоді ваших милостей добрих молодців Війська Запорозького, що такого доброго вчинили згідно зі своєю присягою на непорочному Євангелії, виконаній перед цим Вітчизні, батькам, братії своїй і єдинородцям, і всьому народу нашому українському, вдаючися під владу й панування московське»⁴.

² «Договори і постанови...». С. 34–35.

³ Там само. С. 50–51.

⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / упор. Л. З. Гісцова та ін. Київ, 1998. Т. 1. С. 60.

Гетьман боляче дорікає запорозьким козакам, що ті зреклися

«своєї присяги, якою перед Богом на його непорочному Євангелії зобов'язалися й обіцяли всі одностайно та єдинодушно не шкодувати не тільки життя, але й останньої крові для визволення своєї Вітчизни від тяжкого й тиранського підданства московського»⁵.

Поновлення царської зверхності над запорожцями П. Орлик подавав у барвах зради ними Вітчизни-України. Доля вітчизни виступає головним мірилом поступків людини та грішності / безгрішності перед Богом. Оскільки повернення під царську зверхність веде до згуби вітчизни, то ймовірна присяга запорожців імператриці *«не є чинна і перед Богом грішна»*⁶. Гетьман постійно нагадує запорожцям про зобов'язання перед вітчизною, зображуючи як природний стан речей перебування Війська Запорозького та Війська Запорозького Низового під гетьманською булавою.

Зі свого боку, відповідь Війська Запорозького Низового П. Орликові також містить недвозначне свідчення того, що запорожці вписують себе до українського соціуму. Кошовий отаман Іван Малашевич, зокрема, мотивував повернення Коша під царську зверхність за допомогою аргументу про зневіру в те, що кримський хан залишить визволену з-під московської зверхності Україну під владою гетьмана: *«А тепер, якщо в союз з ханською величністю з'єдналися, на вашу увагу те відносимо. Бо хоча кримський хан Україну, чого не дай Боже, і відстояв би, то не сподіваємося, щоб вручив під ваш регімент»*⁷.

Зрештою, Запорожжя ніколи не пропонувало концепцій, які обґрунтовували б його цілковиту відрубність від українського простору. Місцева старшина не робила жодних порухів, щоб у руслі часу заявити про природну, незалежну ні від кого, занурену в «старовину» самодостатність своїх Вольностей. Не переймалася на Січі бодай приземленішою інтелектуальною проблемою – доведенням легітимності від'єднання Війська Запорозького Низового від Гетьманщини. Це завдання хоча й лежало на поверхні, але ідеологічно виявилось повністю обійденим. Натомість верхівка Коша за потреби повною мірою використовувала аргументи, вироблені елітою Гетьманщини, коли йшлося про захист козацьких прав і свобод, а також кордонів Вольностей. У таких випадках запорозьке товариство подавали як складову «козацького народу» Гетьманщини, чим підкреслювали належність до того самого кореня. Спроб опрацювати власний історичний міф, який би протиставляв запорожців решті українських козаків, а Запорожжя – Гетьманщині, січова старшина не робила. Рефлексії останньої не сягали далі часів перших козацьких гетьманів, зокрема Предслава Лянцкоронського, спільних і для них, і для козаків Гетьманщини.

Джерелом прав і свобод під царською зверхністю запорожці послідовно визнавали Березневі статті 1654 року. Кошовий отаман Кость Гордієнко в листі до думного дяка Омеляна Українцева від 28 червня 1705 р. прямо

---

⁵ Там само. С. 55.

⁶ Там само. С. 63.

⁷ Там само. С. 68.

писав, що Запорожжя, перебуваючи під гетьманською булавою, перейшло під царську протекцію:

«Ми, Військо Запорозьке Низове, славної пам'яті за Богдана Хмельницького, гетьмана українного, скоро тільки учиненням під високо державною кріпкою всесильною його царської пресвітлої величності рукою...»⁸.

У часи останньої Січі запорожці також визнавали, що певний час перебували під гетьманською булавою, як писали, приміром, у наказі своїм депутатам на Законодавчу комісію 1767 р.⁹.

Гетьманщину й Запорожжя запорозька верхівка протиставляла суто інституційно та з прагматичних міркувань, до чого підштовхувало традиційне від доби Б. Хмельницького прагнення гетьмана й генеральної старшини накинути гамівну сорочку на запорожців, а ще більше – успіхи Петербурга в розмиванні суверенітету Української держави. Після повернення у 1734 р. під царську зверхність запорожцям банально було не вигідно ототожнювати себе з Гетьманщиною, бо це загрожувало їм втратою значної частини прав і свобод, а то й узагалі ліквідацією Вольностей, провісником чого стало підпорядкування їх у 1764 р. щойно створеній Другій Малоросійській колегії. Мотиви і характер протиставлення напрочуд чітко відбиває наступна теза з наказу запорожців депутатам до Законодавчої комісії Павлу Головатому та Мусію Скапі від 24 липня 1767 р.:

«А хоча з гетьманом Богданом Хмельницьким, обраним на те достоїнство Військом Запорозьким, звільнивши народ малоросійський з-під Польської держави, прийшли під державу Всеросійського престолу не тільки з ним, гетьманом, і по ним будучими [гетьманами] мали дружелюбну переписку під випадок захисту від набігів татарських на Україну, про друге ж ні в чому справи не було, нині ж уже до того дійшло, що той малоросійський уряд ордерує та пропонує у Військо, ніби в підлеглу собі команду, в чому Військо, визнаючи собі немалу образу, під цим урядом бути не бажає»¹⁰.

При цьому небажання Коша інституційно підпорядковуватися гетьманові не впливало на повноводдя органічних зв'язків Запорожжя з Гетьманщиною. Людські ресурси Української держави залишалися основним донором для поповнення лав запорозького товариства. А після того як у 1760-х рр. Кіш прибрив бар'єри на шляху масової появи некозачого населення Вольностей, з Гетьманщини та Правобережної України посунули переселенці, які наповнювали лави запорозьких селян. Визнавали усе це й московські чинники. Так, президент Другої Малоросійської колегії Петро Румянцев, перелічуючи збитки від існування запорожців, зазначав серед них: «...втечі малоросіян, якими, хоча запорожці і вважають себе людьми зі всього світу, відомо, все

⁸ Кордони Війська Запорозького... С. 53.

⁹ Джерела з історії Південної України / упор. Н. Сурева. Запоріжжя, 2008. Т. 6: Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. С. 166.

¹⁰ Там само. С. 168–169.

це Військо наповнюється»¹¹. В унісон П. Румянцеву генерал-майор Карл фон Штоффельн, пропонуючи в тому ж таки році проєкт реформування устрою Війська Запорозького Низового, писав: «Восьма на десять доля іноземних, а решта сімнадцять доль – природні малоросіяни, і то такі, які від батьків та матерів ідуть на Січ»¹². Так само й фельдмаршал О. Прозоровський зазначав, що «як самі вони старшини, так і всі їхні козаки суть природні російського престолу, а деяка частина є серед них з польської України»¹³.

На старості багато тих, хто свого часу вибрався з Гетьманщини на Запорожжя, поверталися назад, вважаючи своє перебування у Війську Запорозькому Низовому продовженням традиційної козацької служби й запорукою того, що вони мають користуватися всіма правами й вольностями, притаманними козакам у колишній Гетьманщині, а також мати той самий чин. Про це прямо писав у 1765 р. П. Румянцев: «І що, як правило, ці люди краці часи свого віку, проживши там, повертаються в Малу Росію і користуються своєю спадщиною, не відбуваючи вже тієї служби, в якому званні він був, але враховуючи запорозьку службу»¹⁴. Задля конкретного прикладу можна навести хоча б клопотання в 1772 р. Петра Калнишевського перед П. Румянцевим за відставного полкового старшину писаря Василя Чернявського. Кошовий просив зарахувати останнього в колишній Гетьманщині, «у своїй, де вже родився, батьківщині, в Малоросії» до полкових таки старшин¹⁵. Подібних документів лише до наукового обігу уведено близько сотні¹⁶.

Після 1764 р. до лав Війська Запорозького Низового влилися деякі старшини з Гетьманщини. Зокрема, зі старшинського роду Переяславського полку Руденків походив полковник Семен Білий. Петро Гнойовий вказував, що він із «малоросійських старшинських дітей». А старшинські та козацькі діти з Гетьманщини часами набували потрібного життєвого досвіду саме у Війську Запорозькому Низовому¹⁷.

Родинні зв'язки в Гетьманщині, Слобожанщині та в інших частинах України, численні маєтності запорозької старшини в Гетьманщині, підпорядкованість запорозьких церков Київському Межигірському монастирю – усе це цупко тримало Запорожжя у спільному українському просторі, не даючи сформуватися окремій запорозькій тотожності. Запорожці послідовно виводили

¹¹ Донесення П. Румянцева Катерині II 10 березня, 1765 р., Москва // Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів / упор. В. В. Грибовський, В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. Київ, 2009. С. 82.

¹² Там само. С. 275.

¹³ Опис Запорожжя, укладений О. Прозоровським, 25 червня 1770 р. // Там само. С. 379–380.

¹⁴ Там само. С. 82.

¹⁵ Лист кошового отамана П. Калнишевського до П. Румянцева, 25 березня 1772 р., при річці Бугу (Российская государственная библиотека. Институт рукописей. Ф. 159. № 2762. Л. 1).

¹⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 1. С. 443–542.

¹⁷ Див. спостереження В. Мільчева (Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... С. 297–298).

себе з Війська Запорозького, яке було *«ще під державою Польською»*¹⁸. Спільними з козаками Гетьманщини вважалися і правові джерела вольностей – надання польських королів та великих литовських князів Війську Запорозькому й підтвердження цих надань у 1654 р. та пізніше царями в українсько-московських «статтях». Обґрунтовуючи своє право на особливі привілеї та вольності, які підносили запорозьке товариство над загалом, запорожці покликалися на те, що козаки *«завжди серед шляхетства, а не чорносошних перебували»*¹⁹. Окремі особи силкувалися довести своє шляхетське походження, подібно до Кліма Перепілки, який виводив себе *«з польської шляхти»*²⁰.

Додатковим стимулом для запорожців були успіхи Петербурга на шляху розчинення інших козацьких анклавів: Кіш прагматично волів відхреститися від менш удачних козацьких Військ. Під час, приміром, роботи Законодавчої комісії 1767 р. у відповідь на появу проєкту з козацького питання, некорисного для Коша, депутат від запорожців Мусій Скапа рішуче заявив про принципову відмінність Війська Запорозького від решти козацьких анклавів, яким проєкт закидав нелегітимність політичних претензій, бо ці останні базовані винятково на звичаях:

«...Військо Запорозьке хоча й на звичаях стоїть, але вони найдавніші, а тому уже й ґрунтовні; крім них стверджується на особливих правах і вольностях не в приклад інших козацьких Військ, бо воно, відбившись від Корони Польської разом з Малою Росією, добровільно під Всеросійський престол зі своїми власними землями підійшло і завжди серед шляхетства, а не чорносошних перебувало...»²¹.

Звертає на себе увагу, що тут, а також в інших місцях своїх письмових пропозицій, Мусій Скапа, боронячи інтереси Запорожжя, промовисто вживав лише поняття «Військо Запорозьке». Отже, Військо Запорозьке Низове розглядається як його невід’ємна складова. Це дало можливість оперувати «вольностями», отриманими українським козацтвом як таким від різних володарів. Зрештою, у маніфесті Катерини II від 3 серпня 1775 р. з приводу ліквідації Запорожжя запорозька спільнота недвозначно кваліфікується за складову українського козацтва: *«запорозькі козаки не що інше були, як частина від малоросійських козаків»*²².

У підсумку стійкі й однозначні уявлення на Запорожжі про співвідношення запорозького світу з Гетьманщиною не залишають сумнівів у тому, що попри інституціоналізацію Війська Запорозького Низового просторові переконання запорожців та зусилля з опанування території слід розглядати

¹⁸ Наказ Війська Запорозького Низового депутатам від Запорожжя на Законодавчу комісію Павлу Головатому та Мусію Скапі, 24 липня 1767 р. // Джерела з історії Південної України... Т. 6. С. 166.

¹⁹ Там само. С. 242.

²⁰ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... С. 298.

²¹ Пропозиції депутата від Запорожжя Мусія Скапи до Законодавчої комісії, 17 липня 1768 р. // Джерела з історії Південної України... Т. 6. С. 242.

²² Петро Калнишевський та його доба... С. 326.

як складову уявлень і практик українського соціуму. До всього, бачення запорозьким козацтвом південного та східного рубежів Вольностей, а також їхнє обґрунтування повторює традиційні підходи обох ранньомодерних українських еліт. А фізичне проникнення запорожців на південному і східному напрямках забезпечувало реалізацію цих уявлень, підсумовуючи українські просторові досягнення ранньомодерної доби.

***

Перші зразки запорозьких сигналів про прийнятну для них південну межу Запорожжя простежуються на початку XVIII ст. під супровід роботи московсько-турецької розмежувальної комісії 1705 р. І з'явилися вони одразу в розгорнутому вигляді з детальною аргументаційною базою. Раніше приводів оприлюднити своє бачення у запорожців бракувало. Проблема перетворення Степового фронтиру на лінійний кордон вилася у практичну площину тільки під час укладення серії договорів з Османською імперією в 1699–1700 рр. – Карловицького та Константинопольського²³. Стосунки ж запорожців із мусульманськими сусідами другої половини XVII ст. не давали підстав сподіватися на розширення контрольованої зони, яке теоретично могло спровокувати появу, властиво, запорозької просторової риторики. Натомість початок роботи за наслідками Константинопольського миру 1700 р. між Османською імперією та Московією спеціальної комісії, яка мала розмежувати землі між Бугом і Дніпром, вперше для Війська Запорозького Низового створив такі підстави. Московська верхівка сама втягнула до процесу як Гетьманщину, так і Запорожжя, без яких просто не могла обійтися у практичних справах розмежування. Водночас цар в такий спосіб своїми ж руками санкціонував відновлення міжнародних стосунків Гетьманщини, заборонених договірними статтями.

Запорожці з порога не приховували свого вкрай негативного ставлення до самого наміру усталити фіксований кордон з мусульманськими сусідами. Розмежування суттєво шкодило їхнім інтересам, оскільки зводило бар'єри для традиційних від зародження українського козацтва промислів у пониззі Дніпра та в Дніпровсько-Бузькому лимані. Відбувалося грубе втручання у природний процес поступового опанування козаками Степу, створювалася ще одна опорна точка для уречевлення неприхованих поглинальних намірів Московії²⁴. Тому в 1704 р. запорожці навіть побили дубовими палицями посланця від московських комісарів, а заодно й гетьманських представників Григорія Карповича та Дмитра Максимовича. Роком пізніше збиралися так само вчинити з козаком Охтирського полку Филоном Пододнем, якого спорядив до них Іван

---

²³ Грибовський В. Від кордону-простору до кордону-лінії: Карловицький мир 1699 р. та його наслідки // Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Сняк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією... С. 32–46.

²⁴ Свідчення піддячого Федора Борисова, 28 травня 1705 р. // Кордони Війська Запорозького... С. 32.

Мазепа²⁵. Тоді ж кошовий отаман Кость Гордієнко почав шукати ефективні ідеологічні аргументи для гальмування роботи ненависної комісії.

Насамперед він чіплявся до того, що московські комісари не мають при собі відповідної царської грамоти до Війська Запорозького Низового з роз'ясненнями підходів до розмежування. Мовляв, лише вона має для запорожців нормативне значення, а *«на листи як гетьманські, так і комісарські вони не дивляться»*²⁶. На козацькій раді було вирішено *«думного дяка з товаришами зустріти ще в Переволочні, та до розмежування рубежів не допустити, тому що до них, запорожців, царської величності грамот і пунктів з Москви не прислано»*²⁷.

Водночас до цього слизького аргумента було додано кілька вагоміших тез. Кошовий заявляв про принципову неможливість проводити кордон по Дніпру, бо запорожці здавна володіли урочищами *«не тільки що по цей бік ріки Бугу, але й по той бік Бугу, де було й містечко, зване Старим, у яке Хмельницький пускав на зимівлю татар»*²⁸. Пізніше кошовий уточнював, що *«по той бік Бугу землі їхньої запорозької є на 24 милі»*²⁹. І взагалі проведення кордону суперечить «священній корові» ранньомодерного менталітету – «старовині», бо *«від віку не чувано, і ніхто того не може сказати, щоб якого часу міг на Дніпрі бути кордон»*. Тому, підсумовував К. Гордієнко, *«жодним способом не дозволяємо нікому в давньому нашому і старожитному дніпровому перебуванні ніяких кордонів заводити»*³⁰.

Та найсильнішим аргументом стало попередження, що в разі, якщо частина запорозької землі відійде туркам, то й запорожці підуть за нею: *«...а по розмежуванню рубежів, кому земля їхня запорозька дістанеться, тому й вони, запорожці, будуть служити»*³¹. Слід гадати, за задумом січової старшини, саме це попередження мало б спонукати Москву повною мірою врахувати територіальні інтереси Запорожжя. Окрім того, такий підхід свідчить про появу в головах запорозької верхівки уявлень про невіддільність Війська Запорозького Низового від тієї козацької території, яка йому автоматично дісталася після інституалізації запорозької спільноти. У подальшому це стане відправним пунктом для просторового дискурсу запорожців.

Паралельно Військо Запорозьке Низове розвивало тему справедливого південного кордону, в чому, очевидно, вбачало конструктив своєї політичної позиції. Старшина могла опиратися на уже згадуваний вище прецедент ви-

²⁵ Свідчення козака Филона Пододня, 31 травня 1705 р. // Там само. С. 37–38.

²⁶ Там само. С. 37; Лист кошового отамана Костя Гордієнка до думного дяка О. Українцев, 31 травня 1705 р. // Там само. С. 35.

²⁷ Свідчення козака Филона Пододня, 31 травня 1705 р. // Там само. С. 38.

²⁸ Свідчення піддячого Федора Борисова, 28 травня 1705 р. // Там само. С. 32.

²⁹ Свідчення козака Филона Пододня, 31 травня 1705 р. // Там само. С. 37.

³⁰ Лист кошового отамана Костя Гордієнка до думного дяка О. Українцев, 31 травня 1705 р. // Там само. С. 35.

³¹ Там само. С. 37.

знання Московією саме за Запорожжям Правобережжя Дніпра аж «до Чорного моря з усіма землями і ріками, і річками, і всіма належними угіддями»³². Навряд чи в Коші не відали про зміст тієї царської грамоти харківським полковникам Донцям. Можна припустити, що існували й інші наразі невідомі прецеденти віднесення царями Північного Причорномор'я до запорозьких земель.

Уже перший лист Костя Гордієнка до очільника межової комісії з московського боку думного дяка Омеляна Українцева пролив світло на фундаментальні підходи запорозької старшини до визначення оптимальної межі Вольностей на півдні. Кордон мав проходити по узбережжю Чорного моря, бо, за твердженням кошового, «ще коли Очакова й не було чути, тоді Військо Запорозьке по місце Очаківське Дніпром володіло, ні з ким не розмежовуючи, і про те б твоїй милості відати, що наш Військовий Кордон по сам Очаків простором є»³³. У наступному листі кошовий отаман повторив аргументи, зазначивши, що «від декількох сотень років Військо Запорозьке, в Дніпрі Кошем живучи, володіючи Дніпром, навіть до самого морського гирла»³⁴. На початку липня було долучено й інші історичні аргументи. Кошовий прив'язував легенду про давність володінь запорозького козацтва в Північному Причорномор'ї до постаті великого литовського князя Вітовта:

«...і ми, Військо [...] раді б вседушно, щоб, як було старожитного віку зміцнення кордону з Портою, так щоб і нині на тому було поновлено. Преславної пам'яті антицесор королів польських, король Вітулт, той неситному змію християнської крові та розширення йому держави загородивши уста і збивши з очочим Військом Запорозьким, яке в той час жило Кошем біля Семенового Рогу біля Бугу, Старий Очаків, де тепер йменується Сто Могил, і розоренню до цього часу подавши, постановив, зміцнив та утвердив бути кордону туркам землею по Сто Могил, про що, якщо вельможність ваша зволите відати, знайдете розлого на підписові на камені, який стоїть над Бугом. А водою в Дніпрі кордон таким утвердив способом, якщо хто хоче відати надані військові ґрунти водою в Дніпрі, нехай піде верхом у море з берега доти, поки конем не може досягнути землі, по ті місця від того ж згаданого короля водою назначений...»³⁵.

На початку липня О. Українцев скаржився канцлеру Ф. Головкину на рішучість козаків досягти свого, не зупиняючись перед демонстрацією військової сили та явочним перетворенням Війська Запорозького Низового на суб'єкт переговорів. 2 липня думний дяк писав, що запорожці

«...всупереч указу [...] пишуть і говорять, при цьому забороняючи мені не тільки робити кордон, але й до Дніпра приходити. І задумують собі кордон по Очаків і по Чорне море, і хочуть до мене приходити усім Військом

---

³² Сборник судебных решений... С. 478.

³³ Лист кошового отамана Костя Гордієнка до думного дяка О. Українцева, 24 травня 1705 р., Запорозька Січ // Там само. С. 30.

³⁴ Лист кошового отамана Костя Гордієнка до думного дяка О. Українцева, 31 травня 1705 р., Запорозька Січ // Там само. С. 35.

³⁵ Лист кошового отамана Костя Гордієнка до думного дяка О. Українцева, 27 червня 1705 р., Запорозька Січ // Там само. С. 48.

для домовляння собі кордону з турецьким комісаром, а мені у комісійній справі чинити перешкоду та зупинку і цим завдавати проти государевого імені та повеління непослух та безчестя»³⁶.

Надалі до кінця роботи межевої комісії ставлення Запорожжя до проблеми розмежування не змінилося. Відтак у листі до Ф. Головіна від 8 вересня О. Українцев мусив вкотре невдоволено зазначити, що *«Запорожці після своїх попередніх грубих листів, які я до вас надсилав, нічим до мене не зголошуються»*³⁷.

Листи К. Гордієнка не залишають сумнівів у тому, що січова старшина успадкувала не лише традиційне бачення оптимальної південної межі українського простору, а й, що особливо показово, аргументацію, яку українські еліти використовували в ранньомодерні часи. Гордієнко взяв на озброєння звичні тоді ідеологічні інструменти для формування просторової концепції: чинник «старовини», конструювання так званих «історичних аргументів», облутування реальних подій і фактів вигідними штучними конструктами. Задавнення Війська Запорозького Низового та його кордонів по узбережжю Чорного моря у Вітовтові часи надавало підходам січової старшини необхідної монументальності, покликаної проштовхнути фіксацію московськими руками Північного Причорномор'я за запорожцями вже й на міжнародному рівні. У такий спосіб Кіш забезпечив би остаточну легітимацію українських претензій на фронтір, яку похитнули угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією XVII ст.

Утім, досягти бажаного не вдалося. Позиція Москви, придушеної невдачами у Великій Північній війні, полягала в тому, щоб будь-що досягти розмежування, навіть ціною зайвих поступок³⁸. Відтак до голосу запорожців не тільки не прислухалися, а й визнали їхні пропозиції шкідливими та неприйнятними. Не допомогла і підтримка Івана Мазепи, який зі свого боку намагався не допустити віднесення до турецьких володінь Дніпровсько-Бузького лиману як традиційного місця промислів козаків з Гетьманщини та Запорожжя³⁹. О. Українцев наголошував, що

«... доведеться до них супроти їхніх згаданих чотирьох непристойних листів надіслати його государеву грамоту, виписавши і вчитавши всі їхні заперечення, і щоб вони від усіх тих своїх непристойних до кордону намірів та запитів відійшли, а поклалися у всьому на милість та дозвіл його величності і до мене на комісію усі разом не виходили, і перешкоди, і безчестя ні в чому перед турками не чинили»⁴⁰.

У кінцевому підсумку перша спроба окреслити південний кордон Запорожжя завершилася на шкоду козакам. Лінія розмежування по живому

³⁶ Лист О. Українцева до Ф. Головіна, 2 липня 1705 р. // Там само. С. 45.

³⁷ Там само. С. 63.

³⁸ Див. спостереження В. Мільчева (Там само. С. 13).

³⁹ Лист О. Українцева до Ф. Головіна, 3 серпня 1705 р., урочище Мігія на Бузі // Там само. С. 58.

⁴⁰ Лист О. Українцева до Ф. Головіна, 2 липня 1705 р. // Там само. С. 46.

відрізала на користь Османської імперії широку смугу земель, що прилягала до Чорного моря. Межовий запис від 22 жовтня 1705 р. проголошував:

«...початок кордону від польських кінців, де польський кордон закінчився⁴¹, близько річкою Бугом до наших комісарських обозів⁴², і від наших комісарських обозів річкою Бугом за дві години до Ташлика, який по-турецьки називається Великий Конар, від Великого Конара, йдучи полем поперек ріку Мертвовод, а перейшовши Мертвовод, полем через Єланець, який по-турецьки називається Енгулоу, де впадає Великий Інгул, потім, перейшовши Великий Інгул, полем до річки Ісуні⁴³, а Ісунь, перейшовши полем, до Малого Інгульця, а перейшовши Малий Інгулець через Бекенезький брід, який від Кизикерменських порожніх місць за десять годин, а від того броду полем прямо до гирла Кам'янки, де вона впадає в Дніпро, а від Кизикерменських місць до того місця чотири милі, і там закінчиться кордон»⁴⁴.

Безуспішно проштовхувана січовою старшиною ідея досягти під час розмежування 1705 р. міжнародного визнання південного кордону Вольноштей Війська Запорозького Низового по Чорноморському узбережжю набула другого дихання після переходу запорожців під кримський протекторат у 1709 р. Але січова старшина досягла лише проміжного результату, хоча й важливого. У «Договорах і постановах...» 1710 р. їй вдалося добитися безумовного визнання за Кошем з боку гетьманської влади пониззя Дніпра аж до моря. Стаття шоста проголошувала, що землі «аж до самого Очакова ні до кого іншого, тільки до Війська Запорозького Низового на вічні часи мають належати»⁴⁵. Натомість за межами можливого залишилося визнання за запорозькими козаками певної території Кримським ханатом.

Інтереси як самих запорожців, так і «мазепинців» полягали у виведенні традиційної території Запорозжя з-під московської зверхності слідом за переходом Коша під руку іншого володаря. В який би спосіб це не сталося, на позір виходило, що запорожці змінили політичний дах разом зі своїми землями, що не тільки залишало за Кошем фактичний контроль, а й тягнуло за собою далекосяжні ідеологічні та геополітичні наслідки. З'являлися підстави трактувати величезну територію як питомо запорозьку та набували легітимності самоврядні структури Війська Запорозького Низового, під чийм би крилом воно не перебувало.

Зовнішнє тло чи не вперше за всю історію існування Запорозжя сприяло реалізації подібного сценарію. Для Туреччини та Криму нагальною стала проблема ослаблення Московії, а «прутський мішок», у який потрапив Петро I, розчищав султанові дорогу до усущки царських володінь у зоні Степового фронтиру. Попри низку фатальних турецьких помилок, які згодом дорого обійдуться самій Османській імперії, питання запорозьких земель

⁴¹ Йдеться про гирло Синюхи.

⁴² Урочище Мигія на Бузі.

⁴³ Йдеться про річку Висунь.

⁴⁴ Кордони Війська Запорозького... С. 74–75.

⁴⁵ «Договори і постанови...». С. 54.

на переговорах 1711–1713 рр. було, зрештою, вирішене не на московську користь. Це вичерпно свідчить про те, наскільки серйозно ставився Стамбул до витіснення Московії з підступів до Північного Причорномор'я та Приазов'я. За Прутським (1711 р.) та Константинопольським (1712 р.) договорами вона втратила не лише Правобережну Україну, а й правобережне Запорозжжя⁴⁶. Адріанопольський трактат (1713 р.) і московсько-турецьке розмежування 1714 р. відрізали від Московії також лівобережну частину Вольностей – від верхів'їв Орелі і Самари до Дону на сході й Азовського моря на півдні⁴⁷.

Відтак майже всі землі Вольностей Війська Запорозького Низового опинилися під турецькою опікою. Накладаючись на зречення запорожцями московської протекції, це і створювало такий важливий для них правовий прецедент виходу разом з територією. Та козаки не змогли добитися того, щоб кримський хан прямо визнав за ними комплекс земель традиційного Запорозжжя. Військо Запорозьке Низове володіло ними далі, як-то кажуть, за замовчуванням, що явно не додавало запорожцям оптимізму, навіюючи думки про невизначеність. Проте козаки сповна скористалися з можливостей розширити свій фактичний вплив у Північному Причорномор'ї та у Приазов'ї. Переміщення Коша на територію ханату природно дало потужний поштовх закріпленню запорожцями на територіях, куди вони як промисловці проникали, починаючи з XVI ст.

Давні традиції широких позаконфронтаційних контактів на Степовому фронтірі суттєво полегшили козакам життя на новому місці. Запорозці дуже швидко освоїлися й невдовзі почали розливатися по навколишніх землях, вкорінюючись в Очаківському степу, гирлі Дністра, проникаючи на Кубань, пониззя Дунаю та до Криму. Промисли на Кальміусі, Азовському морі, поблизу Азова були звичним ділом і так надокучили азовцям, що ті почали хапати запорожців у неволю, боронячи власний пріоритет на здобичництво в цьому регіоні. Кошовий отаман Іван Малашевич називав небажання кримського хана захистити право козаків на промисли «*від Великого Лиману вгору по самі пороги*» серед головних спонук до повернення Війська Запорозького Низового під царську зверхність⁴⁸. На території Кримського півострова козаки заклали свої поселення в околицях Бахчисарая, Гезльова, Кафи, а на Дунаї осідали в Кілії та Рені⁴⁹. Частина запорожців не кинула господарювання у Великому Лузі, Присамар'ї-Приоріллі, Побужжі, а переселенці з Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережної України далі проникали на дуже привабливі північні запорозькі землі. Зокрема, вихідці з Полтавського

⁴⁶ ПСЗРИ. Т. 4. С. 714–716, 824–829.

⁴⁷ ПСЗРИ. Т. 5. С. 41.

⁴⁸ Лист кошового отамана І. Малашевича до Пилипа Орлика, не раніше 6 травня 1734 р. (Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 1. С. 67).

⁴⁹ *Бачинська О.* Українське населення придунайських земель XVIII – початок XX ст. С. 19; *Мільчев В.* Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. С. 28.

полку поновно залюднили спустошені поселення по Самарі та фортецю Кодак. Кримські татари мусили в 1720-х рр. руйнувати Кодак, а в 1731 р. київський генерал-губернатор Ф.-Б. Вейсбах напередодні спорудження так званої Української лінії (низка фортець від Дніпра через р. Оріль до Сіверського Дінця) бідкався, щоб залучені люди «не втікли в заново заселену слободу в Койдак, яка в кримській області поблизу російського кордону...»⁵⁰.

Повернення під царську зверхність запорожці також не зуміли використати, щоб на папері закріпити за собою територію. Письмової угоди з обоюсторонніми правами та зобов'язаннями, з одного боку, Війська Запорозького Низового, а з іншого – Московії, так і не було укладено. Усе виглядало як добровільна воля царя. До того ж, частину обіцянок давала не монарша особа, а безпосередньо фельдмаршал Мініх та київський генерал-губернатор Й.-Б. Вейсбах, що ще більше знижувало їхню вагу. Саме останніми листами від 4 квітня та 7 вересня 1734 р. обіцяючи запорожцям, що «*всі ці місця ваші власні*», і що козаки залишаються при «*попередніх своїх вольностях і правах*»⁵¹. У липні 1734 р. запорозька делегація була прийнята імператрицею в Петербурзі й отримала усне запевнення про «протекцію»⁵². 2 вересня 1734 р. в Білій Церкві, де на той час перебував Й.-Б. Вейсбах, 153 запорожці на чолі з кошовим отаманом Іваном Малашевичем присягнули на вірність цариці⁵³. І лише на початку 1735 р. в Лубнах зійшлися запорозькі та московські представники нібито для вироблення умов підданства Запорозжя. За непевними даними, було усталено, що запорожцям пробачаються всі їхні «провини». За Військом Запорозьким Низовим визнавалася та територія, яку воно контролювало до 1709 р., а також його адміністративно-територіальний устрій, внутрішня самоорганізація та право на промисли у звичних місцях. Козакам призначали щорічну винагороду в розмірі 2 тис. рублів, за що вони мали зберігати вірність царю, охороняти кордони, виставляти за потреби військо. Запорозжя підпорядковували київському генерал-губернатору⁵⁴.

Проте подібні умови так і не були оформлені на папері, хоча, захищаючи свої права і свободи, запорозькі козаки й покликалися на грамоти цариці Анни Іоанівни. У 1756 р. запорозькі посланці до Петербурга промовисто визнавали в листі до кошового Григорія Федорова (Лантуха) від 17 липня, що Кіш не має у своєму розпорядженні чіткого царського визнання на папері

⁵⁰ Заруба В. Кодак. Нарис історії фортеці. Дніпропетровськ, 2004. С. 52; Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII ст. С. 286.

⁵¹ Див. публікацію листів А. Скальковським (Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. С. 256–258).

⁵² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Київ, 1991. Т. 3. С. 443.

⁵³ Там само. С. 444–446.

⁵⁴ Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Москва, 1848. Кн. 6. С. 45.

кордонів Вольностей, у зв'язку з чим доводиться оперувати розрізненими документами з попередньої доби:

«А про землі фундамента нізвідки взяти. На малоросійську архіву, хоча й покликалися, однак пан писар⁵⁵ оголосив, що Хмельницького архів під час зради Мазепи вивезений Орликом, тогочасним генеральним писарем, а пункти, хоча й є та перевернуті на наших копіях, не знає, щоб затвердили. Однак [...] пункти Хмельницького почасти можуть служити в нашу сторону, коли прийде Колегії⁵⁶ до гетьмана грамота»⁵⁷.

Навесні 1775 р. запорожці, як наголошували в 1775 р. посланці від Коша до цариці на чолі з полковником Сидором Білим, надавали копії гетьманських універсалів, переписку з турецьким султаном, польським королем, молдовським господарем: *«Частину нами викопіювано й побачити можете наших пращурів з турками, Молдавією, ляхами та Росією, тільки це не все завершено, а відбувається виписування, будемо намагатися здобути ті виписки»*. Висловлювалася надія на те, що в архіві Колегії іноземних справ вдасться знайти відпуски тих царських грамот, копії яких Кіш подавав раніше: *«Як і є сподіваємося, що в Росії архіва не горіла, у ній є відпуски грамот колишніх государів у Військо, в яких можете побачити, коли нашим копіям не вірите»*⁵⁸.

У наказі Війська Запорозького Низового своїм депутатам на Законодавчу комісію 1767 р., де найповніше представлені козацькі аргументи, для московсько-запорозької угоди не знайшлося місця серед перелічених правових підстав запорозьких вольностей. Кіш просить Петербург лише заново підтвердити

«...права, колишні звичайні привілеї, вольності та переваги, надані королями польськими та великими князями литовськими, підтверджені пращурами її імператорської величності, почилих у бозі найсвітліших всеросійських государів, а особливо государя, царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всеросійського під час підданства Богдана Хмельницького Війську Запорозькому і малоросійському народу, шляхетству і духовному чину»⁵⁹.

Не мали поняття про угоду і в Петербурзі. У 1743 р. Сенат звідомлював Колегію іноземних справ, у підпорядкування якої було переведене Військо Запорозьке Низове, що в його розпорядженні немає письмових умов про прийняття запорожців під царську протекцію⁶⁰. Так само не дочекався

⁵⁵ Йдеться про генерального писаря Генеральної військової канцелярії Гетьманщини Андрія Безбородька.

⁵⁶ Йдеться про Колегію іноземних справ.

⁵⁷ Петро Калнишевський та його доба... С. 42.

⁵⁸ Лист полковника Сидора Білого до кошового отамана Петра Калнишевського, 7 квітня 1775 р., Москва // Там само. С. 315.

⁵⁹ Джерела з історії Південної України. Т. 6. С. 165.

⁶⁰ *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. Владимир, 1903. Т. 2. С. 1714–1715.

відповіді з Сенату гетьман К. Розумовський, коли в 1750 р. Військо Запорозьке Низове перепідпорядкували йому⁶¹.

У Петербурзі, звісно, намагалися заперечити безумовне право запорожців на територію, чим ідеологічно розчистили дорогу до відкушування все нових і нових земель на свою користь і, в кінцевому підсумку, до поглинення Запорожжя. Головний аргумент полягав у тому, що козакам закидали втрату земель та всіх ймовірних надань на них у зв'язку зі «зрадою» 1709 р. («коли ви зрадили, землі і права свої втратили») ⁶². Ще один доказ віддзеркалював спробу поставити під сумнів достовірність тих копій, які надавала січова старшина. Крім того, стверджувалося, що відпуски царських грамот у московських архівах не збереглися. Зрештою, у 1756 р. в Петербурзі висунули аргумент, значення якого виходить далеко за межі підважування територіальних претензій запорожців, Сенатський указ від 16 червня того року стверджував, що «запорожці особливих від малоросіян відділених земель не мають» ⁶³. А напередодні ліквідації останньої Січі відомий історик Г. Ф. Міллер, якому було доручено дослідити правові підстави статусу Війська Запорозького Низового у складі Російської імперії, підтримав висновок Сенату ⁶⁴.

Тож виходило, що, заперечуючи право запорожців на недоторканність теренів Вольностей, імперія мимоволі своїми ж руками заклала під власні експансіоністські інтереси міну уповільненої дії. Визнавши реальне співвідношення Запорожжя й Гетьманщини, тобто належність до одного тіла, Петербург постулював тотожність східного та південного кордонів Війська Запорозького Низового просторовим межам українського світу на відповідних напрямках. Це має далекосяжне значення, зокрема й у контексті наукової оцінки концепції «Новоросії».

Не менш важливим є той факт, що за доби останньої Запорозької Січі козаки ясно усвідомлювали невіддільність Війська Запорозького Низового від території, неодноразово заявляли, що вона «за нами піде». Вони залишали за собою право вибирати зверхника й не вважали підданство московському цареві вічним, а Запорожжя – частиною царської отчини. Зміну протекції тлумачили як перехід під зверхність іншого володаря разом з територією. Як заявляли запорозькі посланці Іван Орловський та Омелян Черевик у 1756 р. французькому консулу в Криму Пейсонелю,

«...ця земля вільна і незалежна, адже російський двір не зайняв цієї території ні за правом завоювання, ні за правом придбання, а тому не має жодного права поширювати на них свій суверенітет, що самі вони не під-

⁶¹ Сенатский архив. Журналы и определения Правительствующего Сената. Санкт-Петербург, 1897. Т. VIII. С. 175–176.

⁶² Лист полковника Сидора Білого до кошового отамана Петра Калнишевського, 7 квітня 1775 р., Москва // Петро Калнишевський та його доба... С. 315.

⁶³ Там само. С. 315.

⁶⁴ Міллер Г. Ф. Краткая выписка о запорожцах и малороссийском народе // Петро Калнишевський та його доба... С. 317.

дані, а тільки союзники цієї потуги, і що вони не зобов'язані терпіти ярмо, яке Росія прагне їм накинати»⁶⁵.

У 1775 р. запорозька депутація повідомляла П. Калнишевському з Петербурга, що, висуваючи територіальні претензії, основний наголос робила на володінні Військом Запорозьким Низовим усіма тими землями, на які воно претендує, бо «з ними прийшли під державу Російську з-під Польської корони та маємо на те документи»⁶⁶. Крім того, посланці наголошували:

«...коли ми були під державою Турецькою, то з тими ж прийшли під Росію, за сими же землями маємо покійної імператриці Анни Іоанівни грамоти прощення всіх наших провин – вона залишила нас при всіх наших колишніх правах і вольностях, і землях, як вони й не відходили від нас»⁶⁷.

10. 2. Уявлення про південний та східний кордони в часи останньої Січі

Бачення запорожцями конкретної лінії південної та східної межі Вольностей особливо виразно проявилось у часи останньої Січі (1734–1775 рр.), доповнившись результативними спробами фізично опанувати ці землі. Самі межі Вольностей уявлялися традиційно як на ранньомодерну Україну – узбережжя Чорного та Азовського морів і річка Дон. Вичерпно про це мовилося у наказі Коша депутатам, обраним на Законодавчу комісію 1767 р.:

«...вниз до самих ногайських степів, а через Дніпро та лиман Дніпровий і Бугів, як з віків було, по очаківські улуси [...] від самарських же земель через степ до самої ріки Дону, де ще за гетьмана козацького Прецлава Лянцкоронського козаки запорозькі свої зимівники мали»⁶⁸.

Напередодні ліквідації Війська Запорозького Низового П. Калнишевський наголошував на тому, що гирло Дніпра та Чорноморське узбережжя (принаймні між Дніпром і Бугом) та Кінбурзька коса мають належати Кошу, і що запорожці по факту користуються тамтешніми угіддями:

«А як від Корони Польської, з якими також прогнойними соляними озерами та іншими угіддями Війська Запорозького Низового і прийшли під державу вашого імператорського всеросійського престолу, так тоді і опісля Військо Запорозьке Низове навіть до цього часу користувалося і користується тими прогнойними соляними озерами, землею і берегами приморськими, Буговим і Дніпровим лиманом, і цими ріками»⁶⁹.

⁶⁵ Цит. за: *Дмитришин І.* «Спільна справа», або Мазепинці на французькій службі: невідомі Миревич і Нахимовський // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 року. Київ, 2011. С. 200.

⁶⁶ Лист полковника Сидора Білого до кошового отамана Петра Калнишевського, 7 квітня 1775 р., Москва // Петро Калнишевський та його доба... С. 315.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Джерела з історії Південної України. Т. 6. С. 165.

⁶⁹ Петро Калнишевський та його доба... С. 310.

На обґрунтування територіальних прав на східному напрямку працював і вже згадуваний псевдоуніверсал Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р., в якому запорозьке проникнення до Дону задавнювалося в часи Прецлава Лянцкоронського. Віднесення запорожцями в другій половині XVIII ст. початків вкорінення українських козаків на Дону до 1510–1520-х рр. не було випадковим. Про те, що постать Прецлава Лянцкоронського таки міцно сиділа в історичній пам'яті всього українського козацтва, свідчить згадка про хмельницького старосту Самійлом Величком, до того ж у контексті територіальних претензій запорожців. Літописець стилізує лист кошового отамана Григорія Сагайдачного до гетьмана Івана Самойловича від 26 квітня 1686 р., де заставровані наміри Батурина звести фортеці на Самарі та нижче по Дніпру. Кіш розцінював це також і як замах на традиційні запорозькі землі, згадавши, що навіть за давніх гетьманів такого не було: *«Якого безчестія древнихъ прошлыхъ вѣковъ старожитное Войско ни-е Низовое, от древнихъ тутъ, в лугахъ днѣпровихъ, з нимъ пробувавшихъ гетмановъ своихъ велможныхъ Лянскоронскихъ, сенаторовъ полскихъ и ясневелможныхъ княжатъ Вишневецкихъ и Ружинскихъ не дознавало»*⁷⁰.

У часи останньої Січі запорожці неодноразово й послідовно наголошували, що історичні кордони Вольностей проходять по Азовському морю та Дону, а також доклали зусиль для фіксації їх на документальному та фізичному рівнях. Активізація ідеологічних і практичних кроків була зумовлена, з одного боку, посиленням колонізаційної активності запорозьких козаків на цих напрямках, про що далі піде окрема розмова, а з іншого – загостренням конкуренції з Військом Донським, яке чи не вперше відчуло снагу позмагатися з Кошем за території, розташовані на захід від Дону. Роль спускового гачка виконала зміна кордону в цьому регіоні за наслідками війни Московії з Туреччиною 1735–1739 рр. Згідно з «інструментом» 1742 р., приморські землі між р. Берда та Міус остаточно стали нейтральними («бар'єрними», – як тоді писали), розділяючи володіння двох імперій. Крім того, на південно-східному узбережжі Азовського моря бар'єрною була визначена територія від гирла Дону до р. Єї⁷¹.

Як донці, так і запорожці кинулися користати з появи неочікуваної нагоди для налагодження господарських промислів у багатющих рибних угіддях Азовського узбережжя. І це швидко породило жорстку конкуренцію, а потім і територіальні суперечки між Запорожжям та Військом Донським. Запорозькі козаки постійно наголошували на своїх правах, закорінених у глибині століть, а суто фізично до 1742 р. досягли явної переваги над донцями в міжріччі Берди та Міусу. Відтак почалися вперті змагання з Військом Дон-

⁷⁰ Величко Самійло. Літопис. С. 579.

⁷¹ Інструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. II. Одесса, 1850. С. 834–835; ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. 10: 1737–1739. С. 915.

ським за територію від р. Кальміусу до Дону включно з тутешньою ділянкою північного узбережжя Азовського моря.

Численні суперечки та взаємозвинувачення аж до реального застосування зброї спонукали Петербург вдатися до офіційного розмежування козацьких анклавів і водночас підштовхнули і запорожців, і донців до відкритої деталізації своїх територіальних претензій. 10 жовтня 1743 р. з'явився спеціальний сенатський указ, згідно з яким Військо Донське та Кіш мусили надати документальні докази своїх прав на спірну територію. За відсутності ж письмових аргументів призначеному комісару належало ретельно опитати донських та запорозьких старожиливі. При цьому запорожцям було наказано попередньо звільнити спірні землі, що вони прогнозовано не зробили.

Комісія на чолі з полковником Яковом Більсом розпочала роботу в 1745 р.⁷² Невдовзі з'ясувалося, що жодна зі сторін не може підкріпити свої претензії документально, чого і слід було очікувати. Кіш тоді ще не став на шлях підробки універсалу Б. Хмельницького. Запорозькі представники обмежилися спробами переконати комісію, що мають документи на землі аж до гирла р. Темерника, у чому ясно відобразилися уявлення про оптимальний кордон Війська Запорозького Низового саме по Дону. Військовий отаман Війська Донського Данило Єфремов пізніше з гнівом писав до Кирила Розумовського, що запорожці *«оголосили, що нібито у них є укази про володіння навіть до Темерника, який від Черкаського лежить у двадцяти верстах, які й обіцяли цьому полковникові невдовзі привезти»*⁷³. Запасний запорозький варіант полягав у наголошенні на тому, що начебто московський представник на демаркації в 1741–1742 рр. кордону з Туреччиною Іван Неплюєв надав запорожцям грамоту на всі землі по р. Міус як компенсацію за передання Туреччині деяких запорозьких територій на правому березі Дніпра (межиріччя Ташлика та Кам'янки). Звісно, цю грамоту в Січовій канцелярії не виявили. Тоді кошовий отаман у листі до Я. Більса вдався до останнього аргументу, перевівши стрілки на І. Мазепу і зазначаючи, що

«у нас, війська, з давніх років у колишніх наших антицесорів про згадані вище степи, ліси, річки та інші угіддя, хоча й були письмові документи, однак коли Мазепа в Україні був гетьманом, то вимагав їх для деякої своєї користі в переписку, які тоді від війська давніх наших антицесорів надані, то ні оригіналів, ні копій з них не прислав»⁷⁴.

Згодом уже запорозькі старожили усно представили програму-максимум, заявивши про давнє, від штурму Азова 1696 р., володіння Військом За-

⁷² Детальніше про перебіг роботи комісії див.: Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі... С. 97–103; Його ж. Розмежування Вольностей Війська Запорозького та Війська Донського в 40-ві рр. XVIII ст. С. 55–57.

⁷³ Лист отамана Війська донського Данила Єфремова до Кирила Розумовського, 20 січня 1646 р. // РГАДА. Ф. 111. 1746. 1. Л. 2.

⁷⁴ Лист кошового отамана Василя Григоровича до полковника Я. Більса, 8 листопада 1745 р. // *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. Т. 2. С. 1439.

порозьким Низовим землями аж до урочища Білий Камінь, що на Дону: «Місця від р. Берди і до самого Білого Каменя у володінні були Війська Запорозького Низового»⁷⁵. При цьому сивочолі діди категорично стверджували, що «Війська Донського нікого в ті часи як для риболовлі, так і для звіриної ловлі не бувало, і ніколи вони в той час у зазначені вище місця ні за чим не в'їжджали, і у володіння їм того надано не було»⁷⁶. Отже, устами своїх старожилів Кіш переводив проблему запорозько-донського кодону на рейки застосування права займанщини незаселених земель, яке автоматично надавало перевагу запорожцям. Адже українські козаки проторували дорогу на Дон ще до появи донського козацтва та й до середини XVII ст., як уже було показано вище, безроздільно домінували на території між нижнім Дніпром і Доном, маючи стоянки на Міусі щонайпізніше з кінця 1630-х рр. Відтак саме запорожці ставали законними власниками земель на правах першопрощодців.

Донські старожили не залишилися в боргу і свідчили про нібито законне володіння вже Військом Донським землями між Білим Каменем і Бердою. Правда, на відміну від своїх запорозьких колег, вони не заперечували, що на приазовські соляні промисли вчашали й запорожці та промисловики з Гетьманщини, однак плутано кваліфікували цей шкідливий для інтересів донців факт як незаконні дії, бо «малоросійським козакам, маркітантам, купцям та іншим людям брати сіль, крім нас, Війська Донського, було заборонено»⁷⁷.

Врешті, сенатський указ від 30 квітня 1746 р., який з'явився за підсумками роботи комісії 1745 р., взяв сторону донців, оскільки на той час їх уже міцно вдалося прив'язати до московської пуповини. Кордон було проведено по р. Кальміус, а не по р. Міус, як компромісно погоджувався Кіш. А 19 вересня запорозько-донська межувальна комісія позначила рубіж на місцевості⁷⁸. Пізніше Катерина II у своєму маніфесті про знищення Запорожжя недвозначно підкреслила різницю у ставленні офіційного Петербурга до запорожців та донців. На відміну від запорозького козацтва Військо Донське названо в документі «непохитним у необхідній до нас вірності, завжди зі зразковістю та мужністю на нашій службі, яке порядком і гарною поведінкою набуло назавжди до себе зразково нашу найвищу монаршу милість»⁷⁹.

Водночас підгрунття позиції Петербурга добре відтінює той факт, що на початку XVIII ст. згідно з указом Петра I вся течія р. Міус від верхів'їв до гирла була передана під поселення Бахмутського пікінерного полку. На цій підставі логічною виглядала б відмова обом претендентам на територію. Проте Сенат волів не визнавати претензії запорожців навіть коштом відмови від попередніх планів безпосереднього вкорінення в краї на користь іншої

⁷⁵ Там же. С. 1436.

⁷⁶ Там же. С. 1437.

⁷⁷ Там же. С. 1435–1436.

⁷⁸ Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва... С. 102–103.

⁷⁹ Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорожжя, 5 серпня 1775 р. // Петро Калнишевський та його доба... С. 328.

козацької спільноти. Навіть набагато пізніше, після ліквідації Війська Запорозького Низового, московські чинники добре пам'ятали про брак у Війська Донського легітимних підстав зазіхати на міжріччя Міусу й Кальміусу. Зокрема, губернатор Азовської губернії Василь Чертков у рапорті генерал-губернаторові Григорію Потьомкіну від 10 грудня 1776 р. писав:

«А про цього як те Донське Військо на згаданій вище бар'єрній землі по берегах моря від гирла Міусу до гирла Кальміусу з 1711 року (коли по відданню туркам Азова і Таганрога переведений тамтешній козацький полк у Бахмуті перейменований Бахмутським, а із нього переформований Луганський полк, який і має блаженної і вічної слави достойної пам'яті від государя імператора Петра великого грамот на ріку Міус від її гирла до вершини, відповідно в тодішній час Донське Військо за рікою Міусом, подаючись до Кальміусу ні на землі, ні на рибні ловлі при берегах Азовського моря права не мало) рибними ловлями користувалося, то їм того промислу не забороняти і тих заводів не розоряти»⁸⁰.

Запорожців, звісно, не задовольняла затверджена в 1746 р. межа, однак ідеологічно вони досягли значного успіху, відлуння якого для просторової організації українського світу на сході насправді важко переоцінити. Адже Петербург офіційно визнав за Військом Запорозьким Низовим територію аж до р. Кальміус з узбережжям Азовського моря між р. Бердою і р. Кальміусом. Згаданий сенатський указ описує це так:

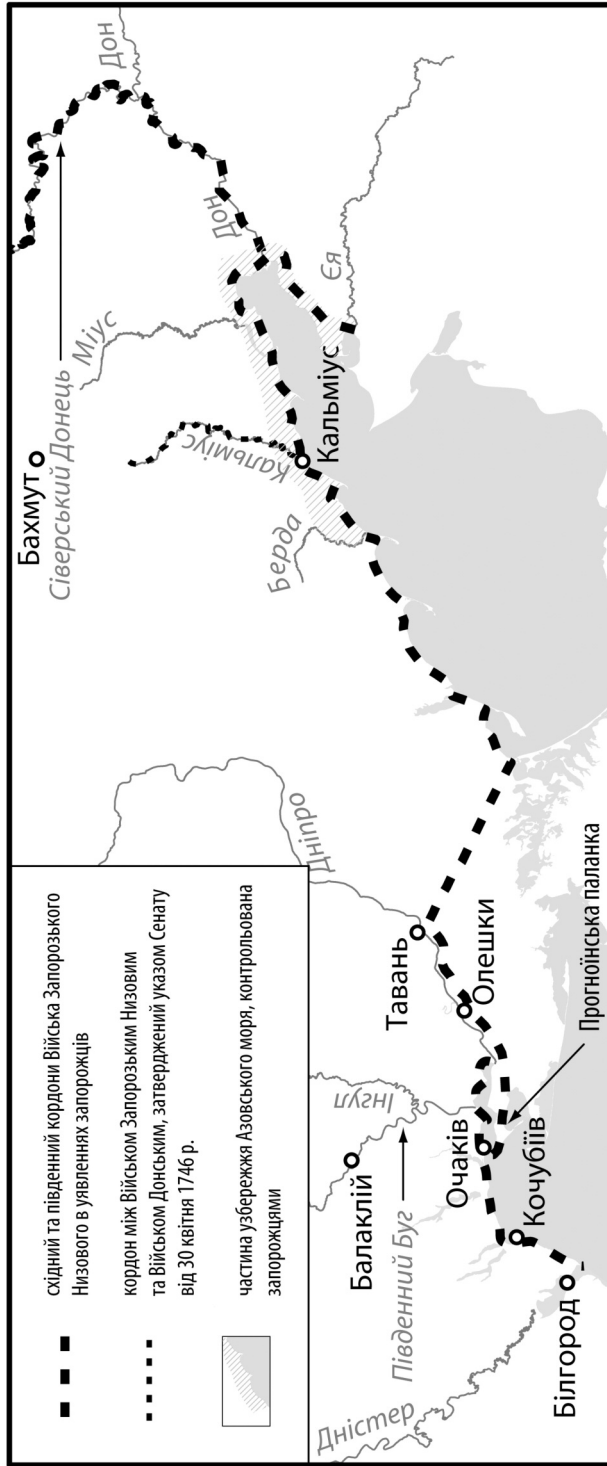
«Запорожцям, від Дніпра рікою Самарою, Вовчими Водами, Бердою, Кальчиком і Кальміусом та іншими, що впадають у них річками та належними до тих річок косами й балками та всілякими угіддями по колишній 1714 року кордон, який і за останнім з Портою Оттоманською розмежуванням, залишені на боці Російської імперії»⁸¹.

Утім Кіш невтомно прагнув добитися офіційного скасування згаданого указу та проведення справедливого кордону. У 1752 р. кошовий отаман Павло Іванович звернувся до Єлизавети Петрівни з клопотанням повернути Війську Запорозькому Низовому втрачену частину узбережжя Азовського моря. Запорожці підсилили свою позицію шляхом конструювання вже згаданого псевдоуніверсалу Б. Хмельницького⁸². У 1755–1756 рр. козаки пробували використати на свою користь перехід Запорожжя під булаву Кирила Розумовського. Вони звернулися до гетьмана за заступництвом у Петербурзі, наголошуючи на тому, що значна частина їхніх земель «*приморські коси і річки з іншими угіддями*» відійшли до Війська Донського. Покликалися на той таки псевдоуніверсал. До всього, подавали ці свої претензії в одному кошику з клопотаннями повернути інші відкушені від Запорожжя землі (під Новосербію,

⁸⁰ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 8. Л. 86 об.

⁸¹ ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. 11. С. 544.

⁸² Лист кошового отамана Павла Івановича до цариці Єлизавети Петрівни, 16 жовтня 1752 р., Січ // Мицик Ю. Історія свідчить. Кілька документів з козацької старовини і кілька зауважень з цього приводу // Кур'єр Кривбасу. 1995. Грудень. № 43–44. С. 33–34.

Східний та південний кордони Війська Запорозького Низового в уявленнях запорожців

Новослобідський полк, залінійні поселення козаків Гетьманщини)⁸³. Такий хід був тактично грамотним, оскільки кидав на азовсько-донську проблему відсвіт набагато обґрунтованіших вимог щодо решти втрачених територій.

У 1767 р. Кіш намагався скористатися з роботи утвореної Катериною II комісії з межування земель Війська Донського. Цього разу запорожці також кололи очі псевдоуніверсалом Б. Хмельницького, згадавши документ у наказі своїм депутатам, відрядженим на Законодавчу комісію⁸⁴. Відповідно тепер вони вимагали не визнавати за донськими козаками спірні землі від Кальміусу до Дону на тій підставі, що Військо Донське під час попереднього розмежування не подали письмових доказів. Однак призначений керувати процесом обер-квартирмейстер Андрій Медер категорично заперечив і відмовився навіть обговорювати перенесення кордону з Кальміусу, заявивши про неможливість порушення питання «*щодо показаної старовинної по річку Дон границі*»⁸⁵.

У 1770 р. фельдмаршал О. Прозоровський зазначав у своєму описові Запорозжя, що запорожці, вимагаючи повернути їм землі, відкраяні під Єлисаветградську провінцію, знову окреслювали свою територію згідно з універсалом С. Баторія, підтвердженим Б. Хмельницьким:

«Нині вони, утвердивши свої кордони, самовладно ведуть міністерію своїми проханнями про повернення їм земель по їхній Баторіській грамоті (якої вони оригінальної, як я чув, не мають, а користуються копією, отриманою в містечку Сорочинцях малоросійського Миргородського полку від якогось старшини), щоб всю Єлисаветградську провінцію звести та їм віддати, а також землі від гирла ріки Орелі по Донець до донських поселень. У це надання входять місто Бахмут з приналежностями, а також Бахмутський гусарський полк. Готують також прохання про полишення новозаселеної лінії по річках Московці, Кінській та Бердах, бо на ній зводяться фортеці на їхніх землях, і вони відчують утиски і старанно клопочуться, щоб їхні кордони були з'єднані з Військом Донським»⁸⁶.

Чергові спроби запорожці зробили в 1770-ті рр. У червні 1771 р. Кіш промовисто нагадував орільському полковнику Іванові Гараджі та полковому старшині Степану Роменському: «*Прописані вами в рапорті землі належать Війську Запорозькому по високо монаршим грамотам, королівським привілеям, гетьманським універсалам та іншим письмовим доказам навіть*

⁸³ Донесення Коша гетьманові Кирилу Розумовському, 4 травня 1755 р. // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. Київ, 2006. Т. 4. С. 483, 485; Донесення Коша гетьманові Кирилу Розумовському, 8 травня 1755 р. // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева, Л. А. Сухих. Київ, 2003. Т. 3. С. 183; Там само. С. 589; Ордер гетьмана Кирила Розумовського Кошу, 6 липня 1755 р., Петербург // Архів Коша Нової Запорозької Січі... Т. 3. С. 575.

⁸⁴ Джерела з історії Південної України. Т. 6. С. 165.

⁸⁵ Цит. за: Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва... С. 110.

⁸⁶ Опис Запорозжя, укладений О. Прозоровським, 25 червня 1770 р. // Петро Калнишевський та його доба... С. 381–382.

до Азовського моря»⁸⁷. 24 серпня 1771 р. полковник Іван Гараджа писав до Ізюмського комісарського правління:

«...по цей бік ріки Дінця земля, написана цим комісарським правлінням нібито кримська, і з давніх часів Війську Запорозькому володінням належить по високо монаршим грамотам, королівським привілеям, гетьманським універсалам та іншим письмовим доказам навіть до Азовського моря, наявні при Кошу багато-які письмові угоди свідчать»⁸⁸.

Того ж року вже кошовий Петро Калнишевський, клопочучи 23 грудня перед Катериною II про повернення Кошу всіх захоплених земель, згадував і лівобережне Запорожжя від Орелі до Азовського моря:

«А як ці землі, що на тому боці ріки Дніпра, почавши від ріки Орелі до Азовського моря, а на цьому боку ріки Дніпра (крім тих, які нині залишаються під державою корони Польської) по ріку Тясмин дійсно Війську Запорозькому Низовому належали, що за привілеями польських королів та високомонарших пращурів вашої імператорської величності затверджені...»⁸⁹.

Козаки наполягали на тому, щоб імператриця видала спеціальний указ про кордони Запорожжя, і

«...землі та угіддя Війська Запорозького Низового, які відійшли тим боком Дніпра під Лисаветградську провінцію, а цим – Донському Війську і самовільно приходьками захоплені через те, що вони згідно зі всесвітнім знанням та дуже давньої давності є тільки Війська Запорозького Низового, яке добровільно під державу її імператорської величності відійшло, усе Війську Запорозькому повернути»⁹⁰.

У 1774 р. П. Калнишевський у черговому посланні від 24 вересня знову опікувався поверненням приазовських земель, які відійшли «Війську Донському з приморськими косами»⁹¹.

На рівні стосунків з Військом Донським запорожці не припиняли до останнього наголошувати на тому, що землі між річками Кальміусом та Міусом належать саме їм за правом першоосвоєння. Кальміуський полковник П. Велегура у 1773 р. зазначав, що до 1746 р. міжріччя належало Війську Запорозькому Низовому й несправедливо відійшло донцям. Полковник твердив, що він має на руках ордер від Коша на опанування приазовських земель, споконвічно запорозьких. А на початку 1774 р. Кіш надіслав до Війська Донського промеморію, у якій заперечував можливість звільнити лівий берег Кальміусу, бо ці землі завжди належали запорожцям. Тоді ж на Січі донському посланцю пояснили, що його Військо володіє цими землями лише з 1746 р., до того ж протиправно⁹².

⁸⁷ Швидько Г. К. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // Південна Україна XVIII–XIX ст. / Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1996. Вип. 2. С. 17–18.

⁸⁸ Петро Калнишевський та його доба... С. 260.

⁸⁹ Там само. С. 301.

⁹⁰ Цит. за: Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва... С. 42.

⁹¹ Петро Калнишевський та його доба... С. 309–310.

⁹² Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва... С. 116–119.

10. 3. Фізичне проникнення до уявної межі та на Кубань

Притаманні запорожцям уявлення про оптимальну південну та східну межі Запорозжя та готовність виборювати визнання цих меж Московією і Туреччиною не вичерпували внесок запорозького козацтва в ранньомодерну просторову організацію українського світу. Переконавання доповнювалися наполегливими – й успішними! – спробами фізично опанувати терени на сході до Дону, а на півдні – включно з узбережжям Чорного та Азовського морів. Наслідки зусиль, докладених на обох напрямках, становили основу запорозького спадку для сучасної Південної та Східної України.

На сході запорожці в часи останньої Січі розвинули активність у бік Дону та Азовського моря. Старшина намагалася не допустити шкідливого проникнення в зону інтересів Запорозжя донських козаків та наполегливо спускала на гальмах заборони, які від 1740-х рр. почали линути з Петербурга. Як тільки виникло тертя з Військом Донським за східний кордон та за азовські коси, Кіш негайно створив Кальміуську паланку (1742 р.), організаційний дах для риболовецьких та інших ватаг, які займалися тут промислами, а особливо для осадників. У наступному році паланковий центр було символічно перенесено у міжріччя Кальміусу та Міусу на р. Мокрий Єланчик⁹³.

Діяльність кальміуських полковників та місцевої старшини, відкривши шляхи для прискореного залюднення теренів по Кальміусу та на схід від нього, була дуже успішною, якщо вже в 1743 р. донці вдалися до спроб ліквідувати запорозькі зимівники на р. Міусі. Відповідь Коша була жорсткою, видаючи тверді наміри закріпитися на схід від Міусу. Споряджений сюди загін на чолі з полковником Василем Кишенським стирив будь-які сліди донської присутності, не зупиняючись перед застосуванням сили. Проте, якої ваги надавали запорожці успіху цієї справи, а заодно і про реальний розклад сил, добре свідчить той факт, що В. Кишенський проголосив себе міуським полковником, з'явився в адміністративному центрі Війська Донського Черкаську, де агітував тамтешніх запорожців та вихідців зі Слобожанщини й Гетьманщини переходити під його владу. Та найпоказовіше, що він посилався на нібито існування грамоти Анни Іоанівни, де Війську Запорозькому Низовому було відписано землі ледве не до Дону⁹⁴.

При цьому В. Кишенський не був винятком у своєму прагненні обставити очищення від донців Приазов'я вищими матеріями, а саме – територіальними інтересами Запорозжя. Через два роки донські козаки, які перебували на заставі біля Кам'яного броду, скаржилися, що *«на них нападають запорожці і з застави їх виганяють, оголошуючи, що Міус у їхньому володінні»*⁹⁵.

⁹³ Там само. С. 98.

⁹⁴ Там само. С. 94–96.

⁹⁵ Донесення гарнізонної канцелярії фортеці св. Анни до Військової колегії, 16 вересня 1745 р. // *Еварницький Д. І.* Источники для истории запорожских казаков. Т. 2. С. 1414.

Ба більше, запорозькі козаки пробували перенести свої переконання і в правову площину. Вони вимагали від донців, які мали від Війська Донського дозвіл на промисли на Міусі, брати додатково білет у кальміуського полковника⁹⁶. А грабіжництво запорозьких ватаг між Міусом та Доном досягло таких масштабів, що страждали й українці, які курсували з Бахмутської провінції на Дон. «Багато малоросіян, які йдуть дорогою з Бахмута до Черкаського, скаржилися, що запорожці їм дорогою сильний чинять грабіж»,⁹⁷ – йдеться в донесенні гарнізонної канцелярії фортеці св. Анни до Військової колегії від 16 вересня 1745 р.

Набуття запорожцями явної переваги переповнило чашу терпіння Війська Донського, й воно організувало в 1745–1746 рр. потужні каральні експедиції з метою таки витіснити запорожців з Міусу та сусідніх територій. Але, крім погрому запорозьких об'єктів, ці донські напади підсвітили надзвичайно важливий наслідок зусиль Коша. У міжріччі Кальміусу та Міусу донці виявили не лише запорожців, а й до 2000 українських переселенців з-поза меж Вольностей⁹⁸. Цей факт виходить далеко за рамки тривіальної ілюстрації проникнення сюди промисловиків. Насправді він привідкриває завісу над динамікою та панорамою загосподарення краю, змушуючи переглянути стереотипні уявлення про мізерність освоєння його у запорозькі часи та про запорожців як єдиних представників з українського боку. З'ясується, що вже в 1740-ві рр. некозаче українське населення проникає на східні рубежі Вольностей аж до північно-східного узбережжя Азовського моря. Цього не могло відбутися без толерування, а то й заохочення процесу з боку Коша. І така стратегія органічно вписується в заходи із фізичного закріплення за Вольностями уявлюваної східної межі Запорожжя. Очевидно, основну частину приходьків наповнювали мешканці Бахмутської провінції територіально найближчого осередку, проте, цілком імовірно, що прибивалися й вихідці безпосередньо зі Слобожанщини та Гетьманщини. Промисловики звідти проникали на Азовське узбережжя для рибальства та солеваріння щонайпізніше з кінця XVII ст.⁹⁹

Після розмежування 1746 р. запорожці й не думали віддавати міжріччя Кальміусу та Міусу по факту. Вони продовжували тримати там свої зимівники, розвивати рибні та соляні промисли, займатися грабіжництвом на просторі між Кальміусом і Доном. Приміром, у 1763 р. на лівобережжі р. Кальміусу донська команда описала й конфіскувала запорозькі рибні заводи. Кальміуські полковники демонстрували підконтрольність території, видаючи до-

⁹⁶ Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва... С. 98.

⁹⁷ Донесення гарнізонної канцелярії фортеці св. Анни до Військової колегії, 16 вересня 1745 р. // *Еварницький Д. І.* Источники для истории запорожских казаков. Т. 2. С. 1413.

⁹⁸ Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва... С. 100.

⁹⁹ Лист гетьмана І. Мазепи до Війська Запорозького Низового 13 травня 1691 р., Батурич // *Яворницький Д.* Твори у 20 томах. Київ; Запоріжжя, 2008. Т. 3. Кн. 1. С. 234.

зволи на промисли на теренах, розташованих на схід від Кальміусу. У 1751 та 1753 рр. прямі випадки потрапили на сторінки документів¹⁰⁰.

Конфлікти з донцями за контроль над територією не вщухали. Починаючи з 1753 р., Сенат періодично видавав гнівні укази, які забороняли запорожцям з'являтися за лінією розмежування, а також на території Війська Донського. До розв'язання проблеми і Петербург, і донці залучали гетьмана К. Розумовського, київського генерал-губернатора, Колегію іноземних справ, Другу Малоросійську колегію. Створювалися спеціальні прикордонні слідчі комісії тощо¹⁰¹. Однак запорожців це так і не вгамувало.

У підсумку їм вдалося набути вирішальної переваги над донськими козаками. Військо Донське спромоглося сяк-так конкурувати лише з приводу морських рибних угідь. Колонізаційні ж зусилля донців були мізерними. Подалі від узбережжя налічувалося лише чотири донських хутірця. Та ще на кордоні стояли дві форпостні команди – Міуська (на Коров'ячому перелазі) та Кагальницька¹⁰². Натомість запорозькі зимівники на р. Міусі фіксує у 1773–1774 рр. академік Гільденштедт¹⁰³. Про багато куренів на річках Грузький Єланчик та Кримка писав командир донської команди, спорядженої на р. Міусі Василь Седов. Лише згідно з відомістю, укладеною в Новоросійській губернії наприкінці 1774 р., у Кальміуській паланці налічувалося до 300 зимівників¹⁰⁴.

Взагалі донські козаки визнавали, що запорожці активно освоюють міжріччя Кальміусу та Міусу. У своїх скаргах Військо Донське, крім традиційного запорозького рибальства на Азовських косах та згону донських рибалок, фіксувало набагато ґрунтовніші речі, як-то: побудову моста на Грузькому Єланчику, винну торгівлю в зимівнику на р. Кримці, стягування представниками кальміуського полковника податку-мостовщини, заборону ставити на р. Єланчик донський форпост¹⁰⁵. Такі заходи, безумовно, видають наміри Коша переплавити господарське проникнення у справжнє вмонтування території в тіло Вольностей.

На ґрунті успішної колонізації спірних теренів кальміуський полковник Петро Велегура взяв у 1772 р. під контроль кордон по Міусу та накиннув свою владу навіть на острівки донського населення та на приходьків-донців. У 1773 р. полковник доповідав січовій старшині про визнання цими донськими козаками його зверхності та про поширення на них запорозького правосуддя¹⁰⁶. Що П. Велегура не видавав бажане за дійсне, промовляє па-

¹⁰⁰ *Полторак В.* Взаємини запорозького та донського козацтва... С. 104–106.

¹⁰¹ Ширше про прикордонні конфлікти запорожців з Військом Донським та реакцію на них див.: // Там само. С. 92–120.

¹⁰² Там само. С. 116–117.

¹⁰³ Дневник путешествия в Южную Россию ак. С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773–1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1879. Т. XI. С. 220–222.

¹⁰⁴ *Бойко А. В.* Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя, 1995. С. 11–12.

¹⁰⁵ *Полторак В.* Взаємини запорозького та донського козацтва... С. 118.

¹⁰⁶ Там само. С. 116.

ралельне свідчення з донського боку. Згаданий вище Василь Седов наголошував, що кальміуський полковник *«самовільно між Війська Донського мешканцями суд робить і покарання»*¹⁰⁷.

Символічно своєрідний підсумок запорозько-донських змагань за перевагу в краї підбив уже після ліквідації Запорожжя губернатор Азовської губернії генерал-майор Василь Чертков. У своєму рапорті Григорію Потьомкіну від 10 грудня 1776 р. В. Чертков, переймаючись проблемою розміщення Астраханського драгунського полку, визнав відсутність донських поселень у Приазов'ї:

«Тому я не знаходжу іншого засобу, як тільки той полк селити на зазначеній вище бар'єрній землі від гирла ріки Міусу до гирла ж Кальміусу якомога ближче до берега Азовського моря, на яку Військо Донське права мати не може, з додаванням до неї невеликої частини з донських дач, як те на карті можна побачити, щоб кордон був прямою лінією з початкового бар'єрного місця на р. Кальміусі на саму вершину ріки Самбека, коли закінчується межа Таганрозького повіту. **На якій землі Військо Донське жодних поселень не має**, крім малої кількості рибних заводів і то на бар'єрній землі при морському березі (виділення наше. – Авт.)»¹⁰⁸.

***

Ближнім Приазов'ям запорожці не обмежилися. Вони проникали за уявну лінію свого простору на кубанський бік Азовського моря. Зиск від використання багатючих рибних угідь тутешніх кіс вабив козаків поширювати туди свою присутність. Документальних свідчень збереглося достатньо, щоб говорити про високу господарську активність там запорожців у 1740–1770-х рр. А полковники Кальміуської паланки всіляко підтримували риболовецькі промисли на Кубані. Перші такі дії фіксуються вже в 1743 р., а в 1751 р. полковник Чуб навіть видавав офіційні дозволи на риболовлю на Єйській та Чубурській косах¹⁰⁹. Військовий отаман Війська Донського Данило Єфремов скаржився у 1746 р., що *«всупереч її імператорської величності указам переїхали вони, запорожці, для рибних ловель на кубанський бік моря і не тільки в Барчирі, але і в турецьких межах побудували курені (які спеціально надісланими [донськими козаками] хоч й були спалені, але згодом ними (запорожцями. – Авт.) побудовані)»*¹¹⁰.

Не зупиняли запорожців і численні заборони, які з 1745 р. линули з Петербурга, Києва чи Малоросійської колегії. Вимоги до Коша ліквідувати риболовецькі заводи на Кубані лише псували парір. Так, у серпні 1745 р. кошовий отаман рапортував Військовій колегії про виконання наказу знищити запорозькі курені на Чубурській, Сазальницькій та Єйській косах і пильну-

¹⁰⁷ Цит. за: Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва... С. 118.

¹⁰⁸ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 8. Л. 85.

¹⁰⁹ Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва... С. 96, 107.

¹¹⁰ Лист військового отамана Данила Єфремова до гетьмана Олексія Розумовського, 20 січня 1746 р. // РГАДА. Ф. 111. 1746. № 1. Л. 1.

вати, щоб запорожці більше не перебиралися на Кубань¹¹¹. Але в січні наступного року Д. Єфремов саркастично писав про зовсім інші реалії. Він же у 1749 р. знову скаржився до Петербурга на запорозьких рибалок та сутичку на р. Єї між ними й донською форпостною командою¹¹².

Так само не мали на запорожців особливого впливу заборонні сенатські укази 1753, 1758 рр., листи та ордери київського генерал-губернатора 1758, 1767 рр., ордер П. Румянцева 1767 р.¹¹³. У 1758 р. Військо Донське знову розпачливо скаржилося цариці, що запорожці «на кубанському боці моря в турецьких межах по тамтешніх берегах завжди для риболовлі перебувають, і хоча про це є багато вашої імператорської величності заборонних указів, але скільки б від них (донських козаків. – Авт.) для згону їх не посилалося все-підданійших команд, нічого з ними після відходу суден в море від тамтешніх місць неможливо відвернути»¹¹⁴. Дійшло до того, що в 1767 р. писар Кальміуської паланки Іван Кулик стягував платню із донців та інших прибулих сюди для промислів¹¹⁵.

Освоюючи рибні угіддя південно-східного узбережжя Азовського моря, запорозькі козаки відкривали нову сторінку своєї історії, пов'язану з Кубанню. Їхня наполеглива присутність тут задовго до переселення, здійсненого в 1790-х рр. під егідою Петербурга, вистеляла дорогу до розширення просторових меж українського світу в природний тоді спосіб – шляхом займанщини незагосподарених територій та досягнення переваги над іншими претендентами. У цьому разі конкурентами були донські козаки. З ліквідацією Запорожжя органічність процесу була перервана. Проте запорожці зуміли навіть у нових умовах забезпечити свій пріоритет на Кубані. А той факт, що донці в кінці XVIII ст. опинилися за бортом, свідчить про те, за ким була перевага в запорозькі часи. Так що поява в XVIII ст. на Кубані Чорноморського Війська з колишніх запорожців лише підсумувала тривалий процес розширення ними українського простору коштом освоєння кубанського берега Азовського моря.

***

На південно-західному напрямкові запорожці прагнули й далі закріпитися там, куди проникали з своїми промислами від кінця XV ст. – у гирлі Дніпра, на Чорноморському узбережжі та на Дністрі. Після 1709 р. запорозьке населення вже ніколи не зникало з Криму та зі смуги між пониззями

¹¹¹ Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва... С. 97.

¹¹² Там само. С. 105.

¹¹³ Тексти цих документів видрукувано в: Полторак В. Запорозьке козацтво в Приазов'ї від 1746 до 1768 р. С. 80–88. Див. також указ імператриці Єлизавети Петрівни гетьману К. Розумовському, 7 серпня 1758 р., Москва // РГАДА. Ф. 248. Оп. 113. № 598. Л. 21.

¹¹⁴ Донесення Війська Донського до імператриці Єлизавети Петрівни, 27 липня 1758 р. // РГАДА. Ф. 248. Оп. 113. № 598. Л. 3.

¹¹⁵ Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва... С. 112.

Дністра й Дніпра, полегшуючи проникнення сюди нових допливів із Запорожжя, а під запорозькою парасолькою – з інших українських земель. На тлі ослаблення в середині – другій половині XVIII ст. конкурентів по той бік Степового фронтиру, а також посилення потуги самого Запорожжя це тепер набуло далекосяжного звучання.

У 1734 р. під царську зверхність повернулися фактично лише січовики й ті козаки, які групувалися навколо Січі. Значна частина «запорожців-гніздюків» воліла залишитися на старих, обжитих місцях. Упродовж 1730–1760-х рр. у Причорномор'я також не припинявся потік утікачів із Правобережжя, Гетьманщини, Слобожанщини. Ставши опертям для подальших допливів до Криму й особливо до Північного Причорномор'я тих, хто «шукав козацтва», осередки запорожців по мусульманський бік фронтиру надійно вкорінювали український слід на південь від Вольностей до узбережжя включно. Вичерпно про цю гібридну експансію висловився у січні 1747 р. кримський хан у своїй скарзі султанові:

«По берегах р. Дніпра у внутрішність турецьких кордонів на східному боці Очаківської фортеці на відстані чотирьох чи п'яти годин (у турків година п'ять верст значить) при невеликих річках і долинах ці запорожці, які називаються черунь, у різних місцях побудували собі хутори, і близько половини їх, самі собою зібравшись, перейшли на описані вище місця [...]. Більше того, згаданий народ від р. Дніпра до його гирла і навіть до Чорного моря, а звідти до Березенського перевоза, біля якого завжди багато їх перебуває, що по написаному вище належить заборонити»¹¹⁶.

На Дністрі та в Молдові станом на 1755 р. перебувало не менш як 400 козаків. Частину з них наповнювали перебіжчики з Вольностей. А в 1760 р. у пониззі Бугу налічувалося 500 душ, які, ставши куренями, займалися здобичництвом у Правобережній Україні, Причорномор'ї, Новосербії. Бугогардівський полковник потурав цьому, маючи і свою долю¹¹⁷. Осавул Василь Решетов, побувавши в 1761 р. в Очаківському степу та в Придністров'ї, зазначав, що «більшою частиною селяться там втікачі з Новоросійської губернії та з Польської України [...] народ зі згаданих сторін сильно туди сходиться, і селища надто збільшилися й безперестанку прибавляються»¹¹⁸.

Сезонні промисловики в пониззі Дністра, Дніпра, обабіч Дніпровсько-Бузького лиману, ватаги тих, хто з «кримських часів» волів залишитися тут, нові переселенці перетворили узгоджену між Московією й Туреччиною лінію кордону на суто паперову. На території Кримського ханату з'явилися ще й зимівники тих запорожців, які не поривали з Кошем. У гирлі Дніпра

¹¹⁶ Російський переклад скарги кримського хана див.: *Андриевский А. А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. // Записки Одесского императорского общества истории и древностей. Одесса, 1886. Т. XIV. С. 399.

¹¹⁷ *Мильчев В.* Нариси з історії запорозького козацтва... С. 33–40.

¹¹⁸ *Бачинська О.* Українське населення придунайських земель XVIII – початок XX ст. Одеса, 2002. С. 23.

існувала навіть Прогноїнська паланка. У 1747 р. запорожці збудували на кримському боці міст через р. Білозерку й мали намір збирати тут мито з купців. З перемінним успіхом суперечки з Кримом за це вигідне місце точилися до 1765 р.¹¹⁹.

На середину XVIII ст. переселенці у Причорномор'ї так допекли ханові, що той вимагав від Петербурга знищити тут запорозькі зимівники та неодноразово скаржився султану на запорожців, які на підконтрольних йому теренах «будинки собі побудували й торгівлю і під претекстом будівель там поселившись, живуть, а по трактату їх звідти належить вислати»¹²⁰. Запорожці настільки міцно тут вкорінилися, що змінили уявлення ногайців про турецько-московський кордон: фактичну межу ті відсовували майже на 100 км далі на південний захід від демаркаційної лінії¹²¹.

Збільшення у Причорномор'ї кількості запорожців та загрозу від цього усвідомлювали і в Петербурзі. Єлизавета Петрівна зазначала в грамоті до гетьмана К. Розумовського від 24 лютого 1755 р., що «запорозькі козаки в турецьких кордонах зимівників поробили більше колишнього»¹²². За її розпорядженням київський віце-губернатор І. Костюрін мусив видати спеціальний ордер із забороною селитися на татарському боці¹²³, а загін сотника Василя Зарудного, споряджений гетьманом К. Розумовським, зніс там 30 запорозьких зимівників та 2 кузні¹²⁴. Надвірний радник Дмитро Лодигін у своєму листі до керівника Новосербії Івана Хорвата від 19 серпня 1761 р. опосередковано передав стійкі переконання в Московії про стабільне проникнення запорожців як у Північне Причорномор'я, так і на територію Кримського півострова: «... якщо вони, запорожці, ті землі (відведені під Новосербію та Новослобідський полк. – Авт.) своїми називають, бо, де вони за татарами вешталися або де рибу ловили, то увесь Крим та Буджак має їм належати»¹²⁵. Невдовзі після ліквідації Запорожжя князь Олександр Прозоровський у 1776 р. писав до П. Румянцева, що «хутори цих запорожців на велике здивування я знаходжу на цій таки татарській землі»¹²⁶.

Продовжував існувати і кримський анклав запорожців, який утворився ще в 1709–1734 рр. Розселившись тоді в Бахчисараї, його околицях, Гезльові та на південному березі Криму, козаки з часом купували землі й заводили

¹¹⁹ Тищенко М. Нариси з історії торгівлі лівобережної України з Кримом... С. 96–97.

¹²⁰ Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев... С. 207, 344, 354.

¹²¹ Див. спостереження В. Мільчева (Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва... С. 33–39).

¹²² Российская национальная библиотека. Институт рукописей. Ф. 159. № 6277. Л. 85.

¹²³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776 / упор.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. Київ, 1994. С. 33.

¹²⁴ Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А. А. Андриевским. Одесса, 1886. С. 348.

¹²⁵ РГАДА. Ф. 248. Оп. 113. № 1258. Л. 85.

¹²⁶ Лист О. Прозоровського до П. Румянцева, 11 листопада 1776 р., Табір на Плетеницькому Розі // Петро Калнишевський та його доба... С. 272.

господарства¹²⁷. При цьому більшість запорожців вкорінювалася без переміни ідентичності. Приміром, у 1751 р. донесення Війська Донського фіксує такий факт: «*Колишній старий козак Запорозького Війська Іван Трофимов, який живе в Бахчисараї і який там і дружину гречанку має*»¹²⁸. Рахунок таких козаків, слід гадати, пішов на сотні, якщо хан навіть поставив над ними старшим втікача із Запорожжя Андрія Щербину. На таку ж думку нашої нинішньої турецької влади план переселити запорожців з Криму до Буджаку, створивши там Січ як вагомий подразник і для Запорожжя, і для Петербурга. Політичний підтекст існування запорозької структури в Криму, ясна річ, не давав спокою Московії. Її послани в Стамбулі в 1746–1747 та в 1752 рр. безрезультатно наполягали на виселенні усіх козаків з Криму до Запорожжя¹²⁹.

***

Глибоке фізичне проникнення запорожців на південь та схід було лише суголосним з їхніми уявленнями про оптимальні тамтешні межі Вольностей – Дон та узбережжя Чорного й Азовського морів, – а й відображало закономірності формування українського простору в ранньомодерні часи. На сході завдяки тому, що козаки не конкурували з державними потугами, їхні результативні зусилля вилилися в поширення реального контролю на міжріччя Міусу й Кальміусу та в просування далі до Дону. Крім того, запорожці шляхом налагодження рибних промислів на південно-східному узбережжі Азовського моря розкупорили для вкорінення українського сліду Кубань, перетнувши дорогу ймовірним конкурентам – донським козакам. На причорноморському напрямку досягнення були скромнішими. Але й тут запорожцям вдалося виразно позначити свою присутність аж до пониззя Дністра і навіть на території Кримського півострова. Це стало логічним продовженням лінії на володіння Північним Причорномор'ям, що тягнула від інтелектуальних і фізичних зусиль XVI – початку XVIII ст., докладених як традиційною елітою, так і козаками.

---

¹²⁷ Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва... С. 28–29.

¹²⁸ РГАДА. Ф. 111. 1751. № 1. Л. 42 об.

¹²⁹ Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва... С. 27–32.

Розділ 11

БЕЗ КОРИНЬ: ІДЕОЛОГЕМА «НОВОРОСІЇ» НА ТЛІ РАННЬОМОДЕРНИХ УЯВЛЕНЬ У МОСКОВІЇ ПРО «СВІЙ» ПРОСТІР

Проблема меж українського простору на півдні та сході, тісно переплітаючись з масштабом запорозької спадщини, далеко виходить за суто академічні рамки. Це саме той випадок, коли ледве не фізично відчувається вплив процесу та результатів історичного пізнання на поточне життя. Наукова інтерпретація підсумків запорозької доби лежить в основі не лише історичного наративу, зав'язаного на минулому сучасної Східної та Південної України, але й ідеологічних конструктів, якими відкрито підпирають нині політичні та військові амбіції. Яскравим свідченням є новітнє загострення конкуренції як на рівні історіографічного опрацювання, так і в площині впливу на формування моделей історичної пам'яті населення України та Російської Федерації. Паралельно відбувається навіювання відповідних образів та стереотипів у світовому інтелектуальному просторі.

Вістрям гіпертрофованого тиску позанаукових чинників на дослідницькій обрії стала новітня російсько-українська війна та поновлення під її супровід територіальних зазіхань з боку Москви. Від перших днів війни її інформаційна складова виявилася відверто сфокусованою на культивування в публічному просторі ідеологічної концепції «Новоросії», розробленої ще в XIX ст. для пояснення історії сучасної Східної та Південної України в руслі обґрунтування російських претензій на володіння величезною територією колишнього Запорозжя. Сама ж концепція свого часу стала ідеологічним виміром упереджених інтерпретацій запорозької традиції та комплексу поглинальних і господарських зусиль Російської імперії останньої чверті XVIII – початку XIX ст.

Рвучке посилення позицій в інформаційному просторі ідеї «Новоросії» та її присутнє відлуння на політиці пам'яті, новітніх політичних, соціальних та військових стратегіях надає нового дихання потребі всебічної наукової перевірки цього конструкту. Роль базової процедури тут, безумовно, належить з'ясуванню масштабів внеску запорозького козацтва в залюднення сучасної Східної та Південної України. Інше ключове питання полягає в тому, якою була доля запорозької спадщини в імперських перетвореннях, з якими довелося мати справу Петербургові, коли він по гарячих слідах ліквідації Війська Запорозького Низового приступив до уніфікації краю. Наскільки потужним виявився відгомін запорозького періоду? Чи закладена запорож-

цями траєкторія стала визначальною, безповоротно закріпивши регіон в українському світі, а імперські трансформації не були здатні викоринити її, чи, може, генетика колишніх Вольностей була зламана послідовними зусиллями Петербурга? Якою мірою наслідки заселення й загосподарення краю козаками вплинули на поглинальні імперські стратегії та на тенденції в різних ділянках життя: соціальна структура та етнічний склад населення, мережа поселень, урбогенез, соціальні комунікації тощо. Відповідь на ці питання та суміжні з ними є відправним пунктом для з'ясування того, чи працює концепція «Новоросії» на реальному історичному матеріалі.

11. 1. Степ у «ментальних мапах» та ідеологічних концепціях еліт

Парадоксально, але, попри свій майже столітній родовід, актуалізована новітніми російськими елітами концепція «Новоросії» при ближчому розгляді виявляється позбавленою спеціального наукового обґрунтування. Сформульована вона насправді лише в ідеологічному вимірі та й то в дуже й дуже загальних рисах. І цим спроби пояснити кризь її призму історію сучасної Східної та Південної України посутньо відрізняються від решти російських інтелектуальних пропозицій щодо інтерпретації минулого українсько-російських стосунків, скажімо, «пераяславської», «колиски трьох братніх народів», чи «єдиного народу». Як останні три концепції, так і більшість інших обплутані тривалою історіографічною традицією, покликаною в той чи інший спосіб надати їм наукоподібного вигляду. Чого не скажеш про ідею «Новоросії», не обласороджену такими інтелектуальними процедурами. Так, її активно просували в науковому та публіцистичному дискурсах, впроваджували в політику пам'яті. Історичний наратив, сконструйований під її кутом, так чи інакше домінував фактично до кінця ХХ ст. і продовжує й досі триматися на плаву. То жорстко, то на рівні відсвіту, він формував і значною мірою формує нині стереотипні концептуальні уявлення про минуле Росії та України як в історіографії, так і в масовій свідомості. Проте відсутні наукові спроби пояснити оптимальність чи бодай раціональність вибору саме цієї опції. Готову рамку налаштовували сприймати буквально телеологічно, як даність, що не потребує жодних додаткових пояснень і доказів. І часто густо сприймали. Тому в тканині текстів поруч могли сусідувати й тези, які їй відверто суперечили. Протиріччя виявляються навіть у термінологічній площині, коли на сторінках однієї й тієї ж праці, приміром, вживаються взаємовиключні поняття «Новоросія» та «Південна Україна»¹.

---

¹ Див. спостереження О. Яся (*Ясь О.* Терміни «Новоросія» та «Південна Україна» в історичному часі і просторі другої половини ХVІІІ – початку ХХІ ст.: походження й інтерпретації // Схід і Південь України... С. 85–91).

Ба більше: годі шукати й чіткого ідеологічного формулювання концепції «Новоросії», чи то родом з XIX ст., чи пізнішого часу. За СРСР про неї воліли взагалі не згадувати все, а відповідний термін не використовувати, хоча історичну пам'ять послідовно намагалися сформувати на основі її моделі. У сухому залишку, коли заходила мова про зміст опції «Новоросії», усе зводилося до набору загальних тез, базованих на запереченні внеску українського населення в освоєння східноєвропейського Степу й на просуванні ідеї про вирішальну роль Росії та росіян. Неозорий український Степ від міжріччя Орелі та Самари й до Чорного та Азовського морів нібито аж до останньої чверті XVIII ст. залишався майже цілковитою пусткою. Його результативне залюднення та прицільне господарське освоєння розпочалося лише завдяки зусиллям імперії, докладеним нею вже після ліквідації Запорозжжя. Відтак терени не належать до українського масиву. Запорозька традиція і без того начебто мізерна, не залишила по собі скільки-небудь значущого спадку, безслідно розчинившись в імперських перетвореннях, які й окреслили безальтернативну перспективу для краю як суто московської землі.

Перші зразки такого тлумачення, призначені для публіки, але ще не оформлені в цілісну ідеологічну оболонку, з'являються на зламі XVIII–XIX ст. Приміром, П. Сумароков та С. Богуш-Сестренцевич, возвеличуючи діяльність генерал-губернатора Г. Потьомкіна, подавали у своїх панегіриках його як талановитого господаря й фундатора міст на території колишнього Запорозжжя, зведених нібито на порожніх місцях. На доважок стверджувалося, що заохочуваним пільгами Катерини II переселенцям з Європи «*відвели для цього раніше «зневажувані» степи*». Приходьки нібито завели сюди неабиякі капітали й покрили незалюднені терени мережею привабливих для ока селищ². Почалося також пропагування викривлених уявлень про формування населення міст, під що в умовах поширення в Російській імперії практики укладання економічно-статистичних описів намагалися підкласти статистичні матеріали. Зокрема, один із подібних довідників, що належить перу Є. Зябловського, в розділі про Катеринославську губернію містить концептуальну тезу, що заселення території розпочалося тільки з 1764 р., а до цього часу край начебто був безлюдний, Олександрівський повіт взагалі нібито почав заселятися лише з 1782 р., а більшість населення становили ногайці, калмики та грецькі переселенці³.

Засвічування в інтелектуальному просторі подібних пояснень, резонуючи з уніфікаційною у своїй основі ідеологією імперських перетворень, торувало шлях до появи концепції «Новоросії» як відповіді на запити націотворення модерної доби. По суті концепція стала доповненням до проекту «ве-

² Сумароков П. И. Черты Екатерины II Великой. Санкт-Петербург, 1819. С. 244–245.

³ Зябловский Е. Ф. Землеописание Российской империи для всех состояний : в 6 частях. Санкт-Петербург, 1810. Ч. 1. С. 309.

ликої російської нації», покликаною назавжди розчинити українців та білорусів у російському етнічному морі⁴.

Відновлення Української держави в 1991 р. спровокувало додатковий наголос на тому, що лише волею випадку територія «Новоросії» опинилася у складі УСРР. Ця теза є стрижнем актуалізованої нині версії, під'єднуючи концепцію до інтерпретацій радянської історії та до іншої наріжної російської ідеологемі про штучність Української держави як продукту нібито винятково ХХ ст. Зі владного олімпу Московії неодноразово лунали заяви на кшталт ось цієї:

«Нагадаю, користуючись термінологією царських часів, що це Новоросія, і цей Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи. Це все території, передані в двадцять роки радянським урядом. Навіщо вони це зробили – Бог їх знає»⁵.

Ставши відразу канонічною в Російській Федерації та формуючи підґрунтя для неприхованих територіальних претензій до України, путінська версія визначила й підправлений просторовий обшир «Новоросії». У ХІХ ст. під останньою розуміли лише реальну територію Вольностей Війська Запорозького Низового включно з Північним Причорномор'ям та відкушеними від неї землями на півночі та північному сході під Новосербію, Слов'яно-сербію, Новослобідський полк тощо. У цьому була своя логіка, адже інші українські терени належали до окремих історичних регіонів. Сьогодні ж до «Новоросії» додатково зараховують великий шмат Слобідської України – Харківську область, північ Луганщини та Донеччини. Водночас іншу невід'ємну складову Слобожанщини – південно-східну Сумщину, а також частину Белгородської, Курської, Воронезької областей РФСР – ні. Ясно, що Сумщина випала з суто практичних міркувань і лише тому, що її не вдалося зросійшити настільки, аби розраховувати на успішне поширення там ідеології «русского міра». За аналогічним принципом залишили у спокої і сучасну Кіровоградську область, хоча значна її частина історично належала якраз до Запорожжя. Однак північ Одеської області (історичне Поділля) прихопили, сподіваючись, очевидно, що її завдяки адміністративним механізмам затягне у вир посутньо зросійщена Одеса.

Уже сама відсутність у концепції «Новоросії» належного академічного супроводу сіє поважні сумніви у можливості її обґрунтувати за науковими стандартами. При ближчому ж розгляді з'ясовується, що водночас бракує також прямого зв'язку між нею та попередніми московськими ідеологемами. Це виглядає не менш промовисто. Тож яке місце в просторових уявленнях

---

⁴ Докладно про проєкт «великої російської нації» див.: *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000.

⁵ URL: <https://m.gordonua.com/news/separatism/Putin-o-yugo-vostochnoy-Ukraine-Eto-Novorossiia-18739.html>

ранньомодерних московських еліт належало теренам майбутньої уявної «Новоросії», яким був образ їхнього співвідношення зі «своєю» територією? Відповіді на ці питання дають змогу зрозуміти, наскільки органічними для імперії стали ідеологічні претензії й концептуалізації XIX ст., і як вони виглядали на тлі з'ясованого вище українського бачення.

Свого часу вже було підмічено, що ідеологічно в Московії так і не розв'язали проблему обґрунтування «природних прав» на володіння тією частиною нічийного Степу, яку вдалося освоїти по факту до середини XVII ст. (пояс Белгородської засічної лінії)⁶. Не дивно, що після появи Слобідської України московські еліти і в другій половині XVII ст., і у XVIII ст. засвідчували своє чітке розуміння того, що терени, розташовані на південь від цієї лінії, не належать до органічної частини Московії. Царські грамоти слобідським полковникам, наголошуючи на пустельності території до розселення там слобожан, не відносять її до «царської отчини», як годилося б. Ці «порожні місця, на яких ніякого поселення не було», позначаються такими, що локалізовані не в «царській отчині», а на «*татарських сакмах*», «*в диких степах на татарських займах*»⁷. На такому тлі протиставлення в московських документах Слобожанщини внутрішнім московським регіонам набуває іншого відсвіту, ніж співвідношення центр – периферія, як-от згадка в екстракті про слобідські полки 1734 р., що українське населення поширилося «*нині не тільки в слобідських полках, але й усередину до великоросійських міст*»⁸. Виходить, що слобідські полки виникли поза питомою Московією, тобто на території, яка була приєднана.

Крім того, під час війн з Туреччиною другої половини XVIII ст. ідеологічна складова в Петербурга накульгувала на обидві ноги⁹. Імперська верхівка не спромоглася підвести під приєднання до імперії нових земель у Північному Причорномор'ї виразну інтелектуальну підкладку. Величезні проблеми виникли з обґрунтуванням поширення зверхності над Кримом, попри появу добре відомого «грецького проекту». Докладені зусилля так і не вийшли за рамки кількох спроб діяти в різних напрямках аж до недолугого проголошення, що півострів з найдавніших часів був заселений москочитами¹⁰. Проте цілісної і впливової для зовнішнього споживача концепції так і не було опрацьовано. Ще гіршою була справа з осмисленням претензій на володіння суміжною зоною Степового фронтиру. До XIX ст. тут маємо

⁶ Філюшкін А. Проблема генезиса Российской империи // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей. Казань, 2004. С. 398.

⁷ Материалы для истории колонизации... С. 160; Сборник судебных решений... С. 523, 525.

⁸ Материалы для истории колонизации... С. 160.

⁹ Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. Москва, 2004. С. 45.

¹⁰ Див. про це: Грибовський В. У заганку Просвітництва. Російське ідеологічне привласнення Південної України в останній третині XVIII – на початку XIX ст. // Нариси з історії освоєння Південної України... С. 23–48.

цілковиту мовчанку. Все це контрастує із розглянутими вище зусиллями обох ранньомодерних українських еліт щодо ідеологічного опанування Степу з узбережжям Чорного та Азовського морів включно.

Найголовніше, що до XIX ст. територію, яку пізніше наділили тавром «Новоросії», московські еліти ніколи не вписували до своєї «символічної географії» та до політичних концепцій як «свою» землю. Відтак українські та московські ранньомодерні ідеологічні підходи до ментального освоєння цих теренів були діаметрально протилежними. Як уже зазначалося вище, і князі зі шляхтою, і козацька старшина дивилися на Степовий фронтір не інакше, як на «свою» природну територію, а не як на «чужий» сусідній регіон. Його слід «повернути» в рідні пенати, а не «приєднати» до «своєї» землі. Ідея кордону українського простору по морському узбережжю посідала центральне місце в «ментальних мапах» еліт і була успадкована старшиною Війська Запорозького Низового, яке до останнього намагалося втілити її в життя. Територіальні суперечки з Військом Донським, вимоги повернути Кошу відкраяні північні та північно-східні землі, проникнення до Дністра та узбережжя Чорного моря, безумовно, працювали на цю ідею по факту. У розпорядженні українських еліт були й легітимні міжнародні інструменти визнання за українським простором правобережної частини Степу аж до Чорноморського узбережжя від гирла Дніпра до Білгорода. А в 1746 р. уже Петербург санкціонував за Вольностями територію на сході до р. Кальміусу.

Натомість принципово інакшою була картина в головах ранньомодерних московських еліт. На відміну від чітких переконань в українському соціумі, які за потреби неодноразово демонструвалися відкрито, московська верхівка воліла всіляко притлумлювати свої уявлення. Повною мірою дався знаки пригнічувальний вплив шкідливого для неї ідеологічного підґрунтя стосунків із Кримським ханатом, створений колишнім підданством Рюриковичів Чингізидам, ярликами кримських ханів великим литовським князям та перемирними листами між ханатом і Річчю Посполитою. А двохсотлітня військова неспроможність забезпечити фіксацію за собою Степового фронтиру довершила коло некорисних обставин. Відтак Москва до другої половини XVIII ст. не наважувалася включити територію майбутньої «Новоросії» до просторових версій своєї експансіоністської програми.

Політичні концепції московських правителів не містили ідеологічного обґрунтування законності претензій Московії на володіння цими землями з історичної точки зору. «Право старовини», яке українські еліти так активно прикладали до своїх переконань, залишилося за бортом московських практик. І ближнє до Московії Поле, і весь Степовий фронтір ніколи не видавали за колишню «государеву отчину». Дипломатичні стосунки Московії з Кримським ханатом і Туреччиною не містять жодних натяків на бажання поставити проблему відповідним чином. Взаємини з Гетьманщиною та Військом Запорозьким Низовим також.

Династичну теорію, цей стрижень московської експансіоністської ідеології, промовисто не розвертали в бік доведення «історичних» прав московських правителів на Степовий фронт, хоча її завжди в XVI–XVII ст. пристосовували для обґрунтування експансії на просторі між Віслою та Волгою, коли з'являлися шанси на реалізацію задуманого. Приміром, Московія проголосила Казанський ханат автохтонною московською землею, бо начебто ще князь Рюрик опанував Волгу і Каму, обклавши тутешній люд даниною¹¹. Як тільки Москва відчула, що зможе поглинути Астраханський ханат, його зарахували до «отчини» київського князя Володимира, видавши за Тмутараканське князівство¹². Своєю природною «отчиною» московські правителі оголошували навіть Литву та Польщу¹³.

Під таким кутом послідовне ігнорування теренів майбутньої «Новоросії» набуває особливої ваги. Воно свідчить, що на них узагалі не поширювали концепцію «київської спадщини», хоча зробити протилежне було дуже легко. Підказка лежала на поверхні. Далєбі у Москві не могли не дати собі ради в тому, що значна частина Степу з Чорноморським узбережжям між Очаковом і Білгородом прямо згадується в ханських ярликах як частина Русі, відписана Польсько-Литовській державі, а згодом – Речі Посполитій. Тож висновок напрашується однозначний: у Московії територію явно не вважали «своєю» і втраченою, як це наполегливо робили в Україні. Край уявлявся «чужим» стосовно реального територіального ядра держави. Цей край слід було вперше присєднувати до «царської отчини», а не повертати.

Навіть у XVIII ст., коли в Московській державі з'явилися можливості прирощувати свою територію коштом земель Війська Запорозького Низового через договори з Туреччиною, у грі перебували лише приземлені поточні військові й політичні аргументи. Царська дипломатія не апелювала до свого «історичного» права на ці терени, не проголошувала їх своїми давніми, але втраченими землями. Це в 1770-ті рр. конвульсивно робитиметься лише стосовно Криму¹⁴. Вагомі аргументи української сторони, які опиралися на традицію, що тягнулася з доби Вітовта, не мали на неї жодного впливу. Позиція Коша під час розмежування 1705 р. була сприйнята виключно у прагматичній площині, не збудивши глибшого ідеологічного зацікавлення. Підходи козаків проголошувалися шкідливими винятково з огляду на тогочасну потребу зайвий раз не дратувати Туреччину. Хоча відсвіжування коштовим К. Гордієнком аргументів, базованих на ідеї зречення кримських ханів правобережного степу аж до морського узбережжя, давала московській стороні плідну інтелектуальну поживу. Описування цих теренів у ханських

¹¹ Докладніше про цю концепцію див.: *Pelenski J.* Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560). Paris, 1974. P. 194.

¹² *Ibidem.* P. 122–123.

¹³ *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. С. 155, 172.

¹⁴ Стосовно кримської проблематики див. спостереження В. Грибовського: *Грибовський В.* У за-тінку Просвітництва... С. 30–31.

ярликах як Русі, переданої під владу великого литовського князя, попри те, що відрізало правителів Московії від лобового використання концепції прав на «київську спадщину», все ж таки створювало простір для ідеологічних маніпуляцій. Напрошувалося конструювання «права старовини» шляхом наголошення на первісному володінні Рюриковичами відповідною територією до появи татар. А звідти вже була пряма дорога до припасування «династичної теорії».

З огляду на сказане цілком закономірним постає той факт, що запорожці ніколи не чули висловлювань про Запорожжя як давню «царську отчину». Не чули навіть тоді, коли самі порушували перед імперськими чинниками проблему повернення відібраних у них земель, чим підштовхували до такого кроку. Натомість уся риторика імперської верхівки оберталася навколо закидів щодо відсутності в Коша письмових підтверджень на свої землі та що частина цих земель відвойована царями в Туреччині¹⁵.

Крім того, московські еліти кінця XVII – XVIII ст. залишили по собі й прямі вказівки на те, до якої орбіти вони відносили терени майбутньої уявної «Новоросії». Найкрасномовнішим з них є вже згадуване вище визнання Московією за запорожцями, володіння землями до Чорного моря. Тут доречно буде ще раз навести промовисту цитату з царської грамоти харківським полковникам Григорію та Костянтину Донцям від 10 червня 1686 р., яка насправді не залишає місця для «Новоросії».

«І на тому боці ріки Дніпра богохраниме місто Київ з містами зі Стайками і Трипіллям, з Васильковом, з Вишгородом, з містечком Демидівкою всякого чину людьми, і зі всіма належними землями та угіддями, також і вниз рікою Дніпром від Києва до Кодака, і те місто Кодак, і Запорозький Кіш, місто Січ, і навіть до Чорного лісу, і до Чорного моря з усіма землями і ріками, і річками, і всіма належними угіддями, чим володіли запорожці, які всі ті описані вище міста і землі, і Військо Запорозьке, й увесь малоросійський народ в нашій царській величності преславній та преіменитій державі вічно залишатися їм непорушно»¹⁶.

Не менш промовистим є і маніфест від 5 серпня 1775 р. про ліквідацію останньої Запорозької Січі. На відміну від царів Петра, Івана та цариці Софії Катерина II силкувалася заперечити право Коша на володіння територією Вольностей. Але зробила це так незграбно, що насправді обґрунтувала протилежне, заодно позбавивши Петербург можливості легітимізувати свої претензії на Причорномор'я через «право старовини». Отож, у маніфесті стверджувалося:

«Почали вони (запорожці. – *Авт.*) років десять тому та й у найновіший час дуже далеко поширювати свою зухвалість, привласнюючи й вимагаючи собі, ніби їхню власність, не тільки усі ті землі, які нами набуті у зв'язку з останньою війною від Оттоманської Порти, але навіть зайняті поселеннями Новоросійської губернії, подаючи, ніби їм і ті інші здавна

---

¹⁵ Див. с. 304, 329–330 цієї книги.

¹⁶ Сборник судебных решений... С. 478.

належали, коли, навпаки, усьому світові відомо, що перші з цих земель ніколи не перебували у володінні Речі Посполитої Польської, відповідно від неї нікому надані бути не могли, а останні, хоча й становлять частину Малоросії, але тим не менше особливою власністю запорозьких козаків ніколи не були та й бути не могли, тому що вони в самому бутті своєму не мали ніякого законного початку, відповідно і ніякої власності в землях, а були тільки терпимі в тих місцях, де вони засіли, замість колишньої там військової сторожі»¹⁷.

Процитований уривок з маніфесту скидається на верхівку айсберга, сигналізуючи про фундаментальні підходи тогочасної московської еліти. Висловлювання Катерини II добре передають традиційну відсутність в арсеналі імперії потягу до надання експансії на Степовому фронті ідеологічної оболонки в дусі представлення території як питомо «своєї», але колись втраченої. Навіть перехід до послідовного приєднання до імперії земель за договорами з Туреччиною не надихнув на використання «історичних» аргументів, які впливали б із претензій на «київську спадщину». Замість ухопитися за визнання Бахчисараєм цих земель частиною Русі, тобто в традиційних московських поясненнях «царської отчини», Катерина II, навпаки, відрізаючи шлях, стверджувала, що відповідні терени ніколи не належали Речі Посполитій.

Загалом кажучи, від подібних дій не віяло новизною. Натомість вони відображали притаманні імперській верхівці типові уявлення про Запорожжя, а заодно і відбивали домінування голого прагматизму в міркуваннях стосовно територіального питання, пов'язаного зі Степом. Можна навести, скажімо, приклад використання аналогічного підходу з листа надвірного радника Дмитра Лодигіна до Івана Хорвата від 19 серпня 1761 р. Поміж іншим надвірний радник напучував керівника Новосербії, що запорожці *«цих земель з собою з-під кримського хана не принесли і до цього ніколи їм ті землі як колишні турецького [султана] володіння не належали, а приєднані зброєю через мирний трактат»*¹⁸. З цієї ж перспективи оцінює Д. Лодигін і вже згадуваний псевдоуніверсал Б. Хмельницького запорожцям на землі до Дону. Заперечення територіальних прав, які впливають з універсалу, ґрунтуються в радника на тому, що фізично цими теренами гетьман не володів:

«...чув я від писаря їхнього (запорозького. – *Авт.*) нібито цей гетьман на підтвердження колишніх королівських польських універсалів віддав їм не тільки названі вище, але й ті землі, на яких нині Полтавський та інші ближчі до них і до Дону слобідські полки поселені, але хоча б справді такий всеохопний у них універсал був, та зі зради, як вище проголошено, тих земель з собою вони не принесли. Та навряд чи бували ті землі у самого гетьмана Хмельницького»¹⁹.

¹⁷ Петро Калнишевський та його доба... С. 327.

¹⁸ РГАДА. Ф. 248. Оп. 113. № 1258. Л. 84 об.

¹⁹ Там же. Л. 85.

Отож, було однозначно відкинуто стратегічно важливе «право старовини», яке в майбутньому страхувало б просторові претензії за будь-якої військової та політичної кон'юнктури. Його не використовували в парі з прагматичними кроками, зумовленими наслідками військового протистояння. Хоча в практичному плані ніщо не заважало доповнити справу чергових територіальних поступок Туреччини виготовленням ідеологічної оправди, яка підкріплювала б усе «історичними» аргументами. Брак таких кроків є найочевиднішою ознакою того, що навіть напередодні старту процесу уніфікації Запорожжя за імперськими зразками московська еліта не уявляла ці землі втраченими й відчувала чужість території.

Водночас не може не звернути на себе увагу той факт, що ті запорозькі землі, які були по живому відрізані в 1764 р. до Новоросійської губернії, Катерина II – і це дуже важливо – слідом за своїми попередниками Іваном, Петром і Софією назвала складовою «Малоросії». У тому ж дусі висловлювався й Г.-Ф. Міллер, якому доручили докладно вивчити перспективи остаточного вирішення запорозького питання. Історик підкреслював, що *«запорожці особливих від малоросіян відділених земель властиво ніколи не мали»*²⁰. Під це твердження взагалі потрапляє мало не увесь масив запорозьких земель, що насправді відповідало реаліям. На позір виходить, що Г.-Ф. Міллер, як і царі, вистеляв шлях до уведення Запорожжя в систему координат, пов'язану з московським розумінням Малої Русі як невід'ємної складової Великої Русі. Парадоксально, але за таких умов розвиваються самі основи майбутньої концепції «Новоросії». По-перше, до Гетьманщини її ніколи не прикладали та й не могли прикладати з цілком зрозумілих причин. А по-друге, Запорожжя ідеологічно позбувалося статусу особливого регіону, ставало частиною Малої Русі (нехай і в московській версії поняття). Відтак йому ніяк не випадало водночас бути ще й «Новоросією».

***

Додатково ранньомодерну московську традицію сприйняття української зони Степового фронтиру як «не свого» простору відтінюють притаманні тогочасному соціуму Московії уявлення про східного сусіда Запорожжя – Донську землю. Заодно вони прямо заперечують ідею відносити Дон до історичних московських територій, домінантну в російській науковій традиції²¹ та в історичній пам'яті. Це не може не підважувати концепцію «Новоросії» з неочікуваного її прихильниками боку.

Поява на Дону під середину XVI ст. окремої козацької спільноти підштовхнула московитів висловитися з приводу єства як Донської землі, так і

²⁰ Петро Калнишевський та його доба... С. 317.

²¹ Див. хоча б: *Мининков Н. А.* Донское казачество в эпоху позднего средневековья (до 1671 г.) Ростов-на-Дону, 1998. С. 291, 433; *Куц О. Ю.* Донское казачество в период от взятия Азова до наступления С. Разина (1637–1667). Санкт-Петербург, 2009. С. 96, 344, 355; *Рыблова М. А.* Донское братство: казачьи сообщества на Дону в XVI – первой половине XIX века. Волгоград, 2006. С. 172.

самого козацтва. Доволі швидко з'ясувалося, що вони насправді не вважали територію Війська Донського природною складовою свого простору. Дон протиставляли, властиво, Московії. Московські чинники не поширювали на Дон поняття «царська отчина». Він розглядається як окрема територія, розташована поза межами Московії. «Виїхав з Дону до Русі», – значиться в приказному записі від 1625 р. про вихідця з полону Зиновія Булгакова²². У 1626 р. білгородський воєвода бідкався, що «воїнські люди через Дон (річку. – Авт.) в Русь та з Русі перелізуть»²³. Подібні випадки непоодинокі й цілком вкладаються у певну систему. Надибуємо і прямі твердження про окремішність Дону від Московської держави. Так, у 1629 р. московські послы в Криму С. Торбеев та І. Басов говорили: «І самому тобі Джанібек-Гірею царської величності відомо, що донські козаки на Дону живуть біля Азова, а не в Московській державі»²⁴. Що справа тут не лише в дипломатичній риторичній, добре урельєфній цілком інакша постава в подібних ситуаціях Варшави. Дипломатія Речі Посполитої, попри те, що як і московська, постійно відхрещувалася від морських і суходольних походів українських козаків, ніколи не виводила їх та їхні осідки поза межі своєї держави. Максимум, на що йшли, – підкреслювали недоступність Запорожжя, через що важко привести козаків до тям. Показово також, що московський цар постійно переймався проблемою набігів татар, азовців і ногайців на московське прикордоння, але не мав діла до їхніх вторгнень на Дон.

Донське козацтво платило тією ж монетою. Воно не зараховувало територію Війська Донського до московських земель. Донці вважали себе окремою спільнотою, відмінною від усіх сусідів з московитами включно. Козаки культивували самодостатність свого анклаву, відкидаючи до 1671 р. всі спроби (навіть символічні) накинути їм підданство цареві, хоча й воліли мати останнього за віддаленого патрона, який регулярно надсилає платню за службу, але не втручається у внутрішньодонські справи²⁵. Не виявлено випадків, коли б у козацьких документах Донську землю зараховували до «царської отчини». Дон фігурує як окрема від Московії територіальна одиниця.

Приміром, у 1628 р. козаки писали царю: «Усіх твоїх государевих руських людей на Дону покімо, годуємо і поїмо, і на Русь, у твої государеві міста, відпускаємо»²⁶. У 1636 р. донці зазначали: «... як підуть воїнські люди на Русь під твої українні міста війною, щоб нам, холопам твоїм, за ними ходити на перевозах і на перелазх...»²⁷. А після оволодіння в 1637 р. Азовом

²² Приказний запис, 1625 р. // РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Владимирский стол. Стб. 32. Л. 254.

²³ Відписка белгородського воєводи Максима Язикова, 12 вересня 1636 р. Белгород // РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Белгородский стол. Стб. 64. Л. 95.

²⁴ Відписка С. Торбеева та І. Басова, 29 червня 1629 р. // РГАДА. Ф. 123. 1629. № 9. Л. 41.

²⁵ Докладніше про це див.: Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи... С. 229–245, 253–257.

²⁶ Відписка Війська Донського до московського царя Михайла Федоровича від 6 жовтня 1628 р. // РГАДА. Ф. 89. 1628. № 2. Л. 139.

²⁷ РИБ. Т. XVIII. Стб. 506.

козаки визволених полонеників-московитів «на Русь, купуючи запас і наймаючи судна, відпускали, а інших у твою государеву отчину, в українні міста, відпустити не взялись»²⁸. Опукло про співвідношення понять «Дон» і «Русь» йдеться у донській відписці від 4 липня 1644 р. Пишучи про те, що вони з Дону спорядили станицю проводити послів, донці зазначали: «Щоб по шляху яка напасть і поруха над послами від тих литовських злодійських людей і в Русі між міст від татар не сталася»²⁹. Тут донські козаки не лише чітко відділяють Дон від Русі, а й дають собі раду в існуванні між цими територіями проміжної ланки – Степу. Русь не охоплює незалюдненого Степу й починається там, де стоять прикордонні міста.

Тож не підлягає сумніву, що засади ранньомодерного сприйняття московськими елітами простору по всьому периметру Степового фронтиру відтінюють вразливість концепції «Новоросії». Вона не опирається на їхню попередню традицію інтерпретації співвідношення відповідних теренів з територіальним ядром держави. Натомість, ця інтерпретація не лише не вистеляє інтелектуальний шлях до формулювання самої ідеї, а навпаки – різко контрастує з нею. Увесь територіальний масив, зарахований у ХІХ ст. до «Новоросії» творцями ідеологеми, перебував у зоні «іншування». Ба більше, в Московії не описували як складову «царської отчини» не лише західну зону Степу, а й східну – між Доном і Волгою. На такому тлі ідея «Новоросії» виглядає штучною навіть для російського дискурсу. З'являється по суті нізвідки, не маючи прямих попередників у ранньомодерних ідеологемах.

11. 2. Органічна складова московського світу чи доєднана частина: Запорожжя очима управлінців краю останньої чверті ХVІІІ ст.

Чинником, який не обійти в розмові про підгрунтя концепції «Новоросії», є образ співвідношення території колишнього Запорожжя з питомою Московією у свідомості московитів, які формували місцеву верхівку після ліквідації Вольностей. Проте під таким кутом проблему досі не розглядали. Хронологічно найпоказовішим періодом є остання чверть ХVІІІ – початок ХІХ ст., коли ліквідоване Запорожжя щосили ставили на імперські рейки, натомість ідеологічне оформлення процесу відставало від темпів перетворень, а тому свідомість та висловлювання ще не перебували під системним тиском накинутих «згори» кліше. Відтак шанси на знакові обмовки виглядають незмірно кращими, ніж у пізніші десятиліття.

Важливо, що непричесані фрази, на підставі яких видно реальне місце краю в «символічній географії», фіксуються на рівні посадовців найвищого рангу. Приміром, крізь товщу офіційної риторики прориваються обмовки

²⁸ Відписка Війська Донського до московського царя Михайла Федоровича від 3 грудня 1637 р. // РИБ. Т. ХVІІІ. Стб. 640.

²⁹ РИБ. Т. ХХІV. Стб. 551.

в азовського губернатора Василя Черткова. У рапорті до Г. Потьомкіна від 10 грудня 1776 р. він однозначно протиставляє край, властиво, московським землям. Пропонуючи переселити на Азовське узбережжя певну кількість однодворців, губернатор зазначає: *«Тому й наслідуюся представити Вашій світлості, чи не зволите попросити, щоб у ті місця на перший випадок вислати з Росії однодворців, де вони обмежені в землі»*³⁰. У рапорті колезького радника Іларіона Алексеева від 18 червня 1781 р. читаємо, що у військові слободи, заведені на Дніпровській лінії (на р. Кінській), *«із Росії привезено і в слободах перебуває жінок сто п'ятдесят чотири, їхніх дітей чоловічої статі тридцять шість, жіночої – двадцять дві, і того – двісті дванадцять»*³¹. Цей же радник у 1776 р. в інструкції Слов'янській провінційній канцелярії щодо запорожців чітко протиставляв колишнє Запорожжя Росії: *«Як тут (на колишньому Запорожжі. – Авт.) здавна гніздо проживання всілякого по всій землі сорту людей, зокрема промисловців купецьким промислом, то пропонувати, чи не погодиться хто добровільно з них записатися в купецтво на тих самих перевагах, які надаються купцям у Великоросії та Єлисаветградській провінції...»*³². Або в іншому місці: *«...із Великоросії та Малоросії взагалі хто б не з'являвся сюди (на територію колишнього Запорожжя. – Авт.) без відпусків, на проживання не приймати ні під яким видом, відсилаючи таких назад під наглядом»*³³.

Як бачимо, при окресленні суб'єкта-донора переселенців губернатор та колезький радник воліли вжити поняття «Росія», а не опуститися поверхом нижче на регіональний рівень. Це промовляє про глибинне сприйняття теренів Азовської губернії не як власне Московії, а як «іншої» території, яку приєднано до імперії. Якщо такі переконання були притаманні тим, хто уособлював реалізацію поглинальних стратегій Петербурга, то що можна очікувати на нижчих щаблях чиновництва і дворянства.

Логічно перегукується з лінією на потрактування краю в колах імперської верхівки як приєданого, а не повернутого, відсутність у ранньомодерній Московії власного поняття для його позначення. До ліквідації Вольностей безальтернативно користувалися запозиченим українським ідентифікатором – Запорожжя. Опісля ситуація не змінювалася аж до появи в другій чверті XIX ст. концепції «Новоросії». Діловодство Азовської та Новоросійської губернських канцелярій вичерпно засвідчує це. І найвищі посадовці, і середня та нижча ланка називали край *«колишнім Запорожжям»*. Поняття «колишнє Запорожжя» перебуває в обігу в обох губерніях, між якими була розділена територія Вольностей. Його активно використовують

³⁰ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 8. Л. 89 об.

³¹ Макидонов А. В. Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х – начала 1780-х гг. Запорожье, 2016. С. 229.

³² Інструкція надвірного радника Л. Алексеева Слов'янській провінційній канцелярії, 22 липня 1776 р., Покровське // Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений. Екатеринослав, 1914. С. 30.

³³ Там само.

губернатори М. Муромцев та В. Чертков, пишучи до Г. Потьомкіна, як-то, приміром, у рапортах від 19 лютого 1776 р. (М. Муромцев)³⁴, 17 січня 1782 р. (В. Чертков)³⁵. Вкорінене воно й у судових практиках, що не менш показово³⁶.

На початку ХІХ ст. макроуявлення про значення запорозької доби в історії краю на символічному рівні влучно передають роздуми Таврійського цивільного губернатора у 1803–1807 рр. Дмитра Мертваго, написані в 1820-х рр. Автор передбачав, що коли турки під час війни 1806–1812 рр. вклинаються у степову зону на лівому березі Дніпра, то *«за першою втоми в нічній темряві невелика кількість озброєних мешканців з колишніх запорозьких козаків, знаючи ці військові хитрощі, поб'ють чи прогонять»*³⁷. Тобто навіть у 1820-х рр. ще виразними були уявлення про запорожців і запорозький слід в історії Південної та Східної України.

Ціннісне маркування краю в середовищі імперської верхівки кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. органічно підсилює ефект від браку в ранньомодерній Московії генетичних ідеологічних попередників ідеї «Новоросії» для території Вольностей Війська Запорозького Низового. Виходить, що ця ідея позбавлена коріння не лише в тогочасних московських політичних концепціях та уявленнях еліт, але навіть у світоглядних орієнтирах тих, хто втілював у життя програму уніфікації краю. Реально Запорожжя вважали не питомою складовою російського простору, а набутою «чужою» територією, яку треба зробити «своєю».

Тож використання новоросійської термінології, яке почалося з утворення в 1764 р. Новоросійської губернії на частині Запорожжя та південних земель Гетьманщини, віддзеркалює звичну для того часу традицію подання долученої до ядра держави відпочатково «чужих» земель. Прикладів появи у світовій історії подібного «нового» можна навести багато. Але буде достатньо обмежитися бодай ближчим варіантом – пропозицією П. Грабовського утворити «Нижню Польщу» на півдні України³⁸.

Відповідно на концепцію «Новоросії» слід дивитися винятково у форматі оцінки ймовірності появи такого «нового» по факту. Ідея про генетичну належність теренів до московського простору бездоказова. Усе впирається у з'ясування того, наскільки «нове» було справді «новим». Чи тягне воно на заповнення чистого чи майже чистого аркуша? Чи була проігнорована й перекреслена попередня традиція в різних сферах? Інакше кажучи, ключовим постає питання масштабів та впливу запорозької спадщини.

---

³⁴ РГАДА. Ф 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 6. Л. 17.

³⁵ Там же. Д. 588. Ч. 9. Л. 582 об.

³⁶ Екстракт судової справи колодника Якова Черногора. 7 жовтня 1777 р. // РГАДА. Ф 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 10. Л. 369; Екстракт судової справи злодіїв Яреми Сметаненка та Власа Ткача. 16 червня 1776 р. // РГАДА. Ф 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 7. Л. 25.

³⁷ Записки (1760–1824) Д. Б. Мертваго / изд. подгот.: С. Д. Дзюбанов, Г. Г. Мартынов. Санкт-Петербург, 2006. С. 146.

³⁸ Grabowski P. Polska niżna albo osada polska. Kraków, 1859.

Розділ 12

«ГОЛОС» ЗАПОРОЗЬКОЇ СПАДЩИНИ В ІМПЕРСЬКИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ

12. 1. Оцінка уніфікаторами масштабів спадщини Запорозжя

З'ясування різних складових образу краю у світоглядних імперативах імперської верхівки останньої чверті XVIII ст. є продуктивним інструментом і для відтінення того, як на макрорівні оцінювалися справжні масштаби запорозької спадщини, а також яким був вплив підсумків запорозького періоду на подальшу перспективу. Справді ж бо, одна справа – пізніші інтелектуальні конструкти, опрацьовані під ідеологічну потребу дня, інша – дійсність, з якими зіштовхнулися імперські управлінці відразу після ліквідації Вольностей і яку доводилося перелаштовувати. Поточні управлінські практики з приводу уніфікації краю та документообіг, що їх обслуговував, у будь-якому разі мусили враховувати справжній стан справ. Водночас вони аж ніяк не могли працювати на задоволення невідомих майбутніх ідеологічних вимог. Тож матеріали діловодства імперських канцелярій іманентно належать до першорядних джерел з погляду наукової перевірки концепції «Новоросії» на ключовому напрямку – внесок запорозької традиції у тих ділянках, які визначали подальше обличчя краю. Ці джерела дозволяють шукати відповіді на перетині з'ясування двох ключових проблем: по-перше, оцінка запорозьких здобутків імперськими посадовцями крізь призму потреби вироблення управлінських процедур, по-друге, ступінь врахування внеску запорозьких козаків при плануванні та втіленні в життя ідеології перетворень.

Перші зразки таких оцінок з'являються ще в часи існування Запорозжя. І свідчать вони, що в Петербурзі на макрорівні не вважали край господарською пустелею. Навпаки, у тенденціях його прискороеного розвитку, увиразнених у другій половині XVIII ст., вбачали загрозу для поглинальних імперських планів в Україні. Достатньо навести хоча б закиди на адресу Війська Запорозького Низового з маніфесту Катерини II від 3 серпня 1775 р. На верхівці піраміди стоїть шкідливість від запорозького рільництва, яке дійсно вийшло на рівень товарного виробництва хліба¹. Імператриця визнала, що запорозжці, бажаючи *«завести в себе власне хліборобство, в чому доволі вже досягли, бо поселян, які вправляються в землеробстві, нині в місцях колиш-*

---

¹ Ширше про запорозьке рільництво див.: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 498–510.

нього запорозького володіння до п'ятдесяти тисяч душ»². Це трактується дуже серйозно як створення економічної основи для самодостатнього існування Запорожжя:

«Заводячи власне рільництво, руйнували вони (запорожці. – Авт.) тим самі підвалини залежності їх від престолу нашого і задумували, звичайно, зробити собі серед вітчизни область повністю незалежну під власним своїм затятим управлінням»³.

Не менш промовистими виглядають закиди Катерини II запорожцям стосовно поширення мережі зимівників між Дніпром та Бугом і взагалі по всій тогочасній Новоросійській губернії⁴. Ще в 1774 р. у цій губернії була укладена відомість про запорозькі поселення між Українською та Дніпровською лініями. Згідно з нею лише в Самарській паланці позначено 1700 зимівників, на річках Берда, Бердинці та Кільчені – 300⁵. Уже сам намір з'ясувати кількість зимівників видає значущість їхньої мережі в очах імперської верхівки. А визначення долі запорозьких поселень виявиться для влади однією з найскладніших проблем після ліквідації Вольностей Війська Запорозького Низового.

У середині – другій половині 1770-х рр. московські посадовці неодноразово зауважували потужність спадщини запорозької доби в різних ділянках, пов'язаних з освоєнням теренів між Дніпром і Доном. Губернатор Новоросійської губернії Матвій Муромцев після інспекційної поїздки по колишньому Правобережному Запорожжю дійшов однозначного висновку, що запорожці «*поселилися натурально на найвигідніших місцях*». Відтак він планував покласти цей спадок в основу подальшого заселення краю. Розгалужена мережа козацьких зимівників спонукала губернатора пропонувати Г. Потьомкіну відмовитися від ідеї зведення державних слобід на новому пні, натомість прив'язатися до наявних запорозьких поселень:

«Тому, якщо і в середині землі, а тим паче при великих дорогах, як ваша світлість накажете, для таких же державних поселян залишити найзручніші і найвигідніші місця, і як перед цим я згадував, що зимівники один від іншого не на близькій віддалі і мають кращі місця, доселяти до них слободи, бо переміщення їх, як уже заведених, уведе у величезне розорення...»⁶.

На доважок М. Муромцев робив дуже суттєве уточнення, яке стосується внеску запорожців у формування інфраструктури краю. На переконання губернатора, налагодження поштового сполучення не доцільно починати з нуля, а слід використати ті ж зимівники, розташовані на вигідних шляхах:

«А як стосовно господіна генерал-поручика Петра Аврамовича Текелія про це подання по тодішньому часу, належало більше щодо поштових стан-

---

² Петро Калнишевський та його доба... С. 328.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 327–328.

⁵ Див. спостереження А. Бойка: *Бойко А. В.* Запорозький зимівник останньої чверті XVIII. С. 11.

⁶ Рапорт новоросійського губернатора М. Муромцева Г. Потьомкіну, липень 1775 р. // Бойко А. В. Запорозький зимівник... С. 29.

цій та пристанищ на дорозі подорожнім, що дуже справді потрібно, однак, між іншим, поштові місця мають уже свої підстави на зиму, будучи розташовані як у зимівниках, так, де поблизу немає їх, у зроблених землянках»⁷.

А отже, з погляду розвитку шляхів сполучення мережа запорозьких поселень вирішувала проблему, відтінюючи як ефективність самих підходів Коша до освоєння краю, так і успадкування його доробку в часи імперських перетворень.

Однозначної думки, яка у своїй основі заперечує мізерність внеску запорозького періоду, був і губернатор Азовської губернії В. Чертков. І це дуже важливо, з огляду на географію губернії – від Лівобережного Запорожжя до земель Війська Донського й кубанського берега Азовського моря⁸. Переймаючись обороною краю та його уніфікацією як складової імперії, губернатор розпочав зі з'ясування поточного стану заселення. І висновки, які він пропонував генерал-губернаторові Г. Потьомкіну покласти в основу ухвалення рішень, промовисті як щодо чисельності люду в краї, так і стосовно співвідношення між українською та іншими групами.

Навесні 1777 р. В. Чертков підкреслював достатню, як на тогочасні мірки, густоту населення в Бахмутській провінції. Ба більше, зазначав він брак вільної землі й пропонував переселити звідти частину мешканців на Азовське узбережжя для зміцнення Дніпровської лінії. Зокрема, у рапорті до Г. Потьомкіна від 15 квітня 1777 р., пропонуючи свій варіант рубежу між Військом Донським та Бахмутською провінцією, губернатор писав: *«якщо погодиться Військо затвердити пропоновані кордони при Бахмутській провінції, де після примноження мешканців з'ясується вже нестача землі»*⁹. У червні В. Чертков уже закликав розмістити на Дніпровській лінії *«переводом здавна поселених в Азовській губернії дві тисячі душ однодворців (серед яких померлі та малолітні), особливо з Бахмутської провінції, де виявилось недостатньо землі»*¹⁰.

Виникає вмотивоване питання, за рахунок кого провінція, за тодішніми уявленнями, виявилася густо заселеною. Чітку відповідь на нього дають дві відомості про склад мешканців Бахмутського повіту, укладені відповідно в 1774 та 1779 рр. Друга з них входить до складу загальної відомості про чисельність населення Азовської губернії. У першій українське населення становило 27 128 душ із 34 610, або 78,4%, московити – 7470, або 21,6%¹¹. У другій воно налічувало 37 070 чол. з 55 466, або 66,8 %, московитів – 11 497, або 20,7%¹².

⁷ Рапорт новоросійського губернатора М. Муромцева Г. Потьомкіну, 3 листопада 1775 р. // Там само. С. 31.

⁸ Про територію Азовської губернії див.: Пірко В. Заселення і господарське освоєння... С. 70–71.

⁹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 9. Л. 82 об.

¹⁰ Там же. Л. 404 об.

¹¹ Там же. Ч. 3. Л. 26–26 об.

¹² Там же. Д. 588. Ч. 5. Л. 112 об.–113.

Наведені показники не залишають сумнівів у тому, що своєю залюдненістю Бахмутська провінція має завдячувати українським приходькам. Під двома оглядами це виглядає визначально. Територію її лише частково формували запорозькі терени, відкраяні від Вольностей під Слов'яносербію. Саме запорожців тут уже майже не було: відомість 1778 р. фіксує лише 13 душ: 11 неодружених та одного одруженого. А по-друге, розташовані на території провінції торські соляні озера та Святогірський монастир були єдиними у всьому регіоні напрямками, куди вихідці з Московії просочувалися для соляного промислу та монастирського життя ще з XVII ст. На такому тлі кількісні показники населення різного походження, зафіксовані у відомостях 1774 та 1778 рр., є дуже промовистими. З'ясовується, що стихійне освоєння краю з кінця XVI ст. українськими приходьками виявилось куди дієвішим за всі централізовані імперські зусилля з наводнення території однодворцями-московитами. Величезна перевага в провінції українського неkozачого населення є одним із найяскравіших показників головної тенденції в освоєнні міжріччя Дніпра і Дону – успішне перетворення його в запорозькі часи на складову українського масиву.

Додаткових барв до загальної палітри додає не менш різючий факт, що Бахмутською провінцією активність приходьків з України не обмежувалася. Вони результативно просунулися до північно-східного узбережжя Азовського моря і мали тут не менш приголомшливу перевагу. Та ж відомість 1778 р. фіксує в Таганрозькому повіті 4725 душ українського населення, або 60,8% від загальної кількості. Тоді як москвитів налічувалося лише 1422, або 18,31%¹³. До всього, двома роками раніше В. Чертков взагалі пропонував Г. Потьомкіну переселити на Азовське узбережжя до гирла Кагальника українське населення з території Дону подібно до однодворців з Бахмутської провінції. Цього населення, як виявилось, було чимало в Азові, фортеці Святого Дмитрія та слободі Синявці:

«А як при Дмитрівській фортеці перебуває ще приписних малоросіян чоловічої статі та з дітьми тисяча п'ятсот двадцять та при Азовській чотириста шістьдесят п'ять. І того – тисяча дев'ятсот сімдесят сім душ.

Та коли було дозволено також із слободи Сенявки, яка лежить в дачах Війська Донського, поселених там черкас, які не належать до Війська Донського, перевести в Азовський уїзд, то можна б завести з них і тих, хто приходитиме згодом, такі поселення, які вашою світлістю прийняті за благо на Новій Дніпровській лінії по п'ятдесят дворів, по річці Кагальнику до її вершини, де після огляду знайдено зручні місця для, крім зазначених вище, п'яти поселень. З причини, що як кам'янобродські, так і сенявські мешканці не самовільно, а за повеліннями зайняли тамтешні землі й запишуть їх у володіння Війська Донського, здається, згідно зі справедливістю, щоб ці поселення не були безвинно розорені, перенести товариством Донського Війська всі їхні будови й поставити їх на знову призначених їм місцях, так і майно, що цьому Війську обтяжливим бути не може.

¹³ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 5. Л. 114 об–115.

Стосовно ж приписаних до Дмитрієвської та Азовської фортець мало-росіян, то, оскільки вони добрих поселень ще ніде не мають і задовольняються здебільшого промислами та заробітками в не своїх уїздах, їм все одно де знову завести поселення»¹⁴.

Виходить, що переселенські проекти азовського губернатора з приводу північно-східного узбережжя Азовського моря, які виникли відразу після ліквідації Війська Запорозького Низового, базувалися на ідеї переміщення на північно-східне Азовське узбережжя українського населення з Дону та однодворців з Бахмутського повіту. В. Чертков планував вирівняти нерівномірність у залюдненні території значною мірою коштом внутрішніх переміщень. На його думку, Бахмутська провінція вже могла стати донором. За фактом, це було забезпечене наводненням її українським населенням, яке становило переважну більшість тамтешньої людності. Помітними в його очах були українські переселенці і ще східніше, в Пониззі Дону. Вони не загубилися тут. Підсумки проникнення їх сюди, як виявилось, просто неможливо було обійти. Інакше кажучи, внесок запорозької доби виявився напрочуд рельєфним навіть на таких далеких східних рубежах. Що ж тоді вже говорити про ті землі Запорожжя, які були розташовані ближче до центру Вольностей, а відповідно й за логікою речей мали потрапити під активне господарське освоєння передусім.

Власне, якраз В. Чертков і залишив по собі суголосну макрооцінку стану залюднення частини цих земель, до того ж, найрозвинутішою з них. У рапорті до Г. Потьомкіна від 19 лютого 1776 р. він так писав про брак вільної землі між Ореллю та Самарою, пропонуючи вирішити проблему шляхом виселення звідси однодворців на правий берег Орелі: *«Поселені по Старій лінії (Українській. – Авт.) у деяких місцях, про що відомість до цього додається, мають недостатньо землі, а по суміжності з ними на доважок землі немає [...] так і по Орелі порожні місця зайняті»*¹⁵.

Восени 1776 р. азовський губернатор відвідав Присамар'я особисто і був вражений кількістю запорозьких зимівників та масштабами багатьох із них¹⁶, що могло серйозно вплинути на його переконання. Після цієї поїздки В. Чертков пропонував переселити частину запорозьких слобід із міжріччя Орелі та Самари до Дніпровської лінії. Зокрема, писав Г. Потьомкіну про те, що *«колишні слободи при Дніпрі: Бригадирівку та Ревунівку через брак там для них землі, точно перевести на звелені вашою світлістю місця при вершинах рік Кінської та Берди, проти Токмак-могили й заселити дві слободи по п'ятдесят дворів з укріпленнями»*¹⁷. Ідеєю перемістити частину людності

¹⁴ Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 8 жовтня 1776 р. // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797, Ч. 10. Л. 451 об–452. Див. також рапорт Черткова Г. Потьомкіну від 10 грудня 1776 р. (Там же. Л. 87).

¹⁵ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 6. Л. 63–63 об.

¹⁶ Ширше про це див.: *Бойко А. В.* Запорозький зимівник. С. 16–17.

¹⁷ Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 11 листопада 1777 р. Білевська фортеця // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 2. Л. 104 об.

з Присамар'я та Приорілля на південний схід губернатор перейнявся настільки, що навіть пропонував використати для цього й поселених запорожцями мешканців тих сіл і хуторів, які влада повернула попереднім власникам (свого часу козаки захопили відповідні землі). Зокрема, у слободах Козирщина, Плавещина, Котівка він уважав достатнім залишити тільки поселення, осаджених попередніми власниками, *«а решту мешканців після того перевести на казенні порожні землі, а особливо для заведення військових поселень Слов'янського гусарського полку між річками Кальміусом та Кальчиком»*¹⁸.

Пропозиції азовського губернатора щодо організації внутрішніх переселень у губернії на Дніпровську лінію з Бахмутської провінції, міжріччя Орелі та Самари, а також з Пониззя Дону дуже промовисті. Визнання посадовцем такого рангу факту достатньої густоти населення (аж до браку вільної землі) у частині Азовської губернії, а особливо намір використати місцеву українську людність як ресурс для внутрішньої колонізації менш обжитих теренів руйнує старанно навіювані стереотипні уявлення про мізерність спадщини запорозької доби. З'являються прямі підстави переглянути оцінку, а це вже вибиває з-під концепції «Новоросії» наріжний аргумент – нібито несуттєвість внеску запорожців у залюднення території для подальшої перспективи. Роздуми і пропозиції азовського губернатора демонструють, що імперські перетворення, навпаки, відштовхувалися від серйозних наслідків зусиль Коша. Головна тенденція полягала в трансформації запорозької версії, її перелицювання на імперський взір, а не у впровадженні своєї концепції на порожньому місці. Підходи Петербурга до двох суміжних проблем – запорозькі зимівники та доля самих запорожців у конструйованому на імперський лад соціумі – увиразнюють цю лінію ще чіткіше.

12. 2. Напрямки залучення запорожців для подальшого розвитку краю

Діловодство канцелярії Г. Потьомкіна, Азовської та Новоросійської губернських канцелярій однозначно промовляє про те, що, приступивши до розчинення величезної території Запорожжя в імперських структурах, Петербург не мав намірів жорстко переслідувати чи викоринювати місцеве населення. І це при тому, що серед запорожців було чимало опозиційно налаштованих осіб, *«затверділих в грубості старшин»*, які потребували *«неослабного над ними нагляду»*, про що писав Г. Потьомкін П. Текелі¹⁹. Імперія не обмежилася звабленням впливових старшин шляхом наділення землями

¹⁸ Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 18 жовтня 1777 р. // РГАДА. Ф. 16. Д. 797. Ч. 10. Л. 359 об.).

¹⁹ Ордер Г. Потьомкіна П. Текелі, 18 червня 1775 р. // Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. Сборник военно-исторических материалов Воен. Учен. Ком. Главного штаба / ред. Н. Ф. Дубровина. Санкт-Петербург, 1893. Вып. VI. Часть I. С. 37.

та роздавання військових чинів²⁰. Її зусилля були спрямовані також на широкий загал запорозького козацтва. Базувалися вони не лише на тому, щоб уникнути ймовірних заворушень, масової міграції по турецький бік кордону та використання цього чинника Османською імперією. Військова та безпекова складова тісно поєднувалася з розрахунками, які впливали з перспективи господарського освоєння території. Вістря імперських стратегій було спрямоване на залучення потенціалу прямих носіїв запорозької спадщини для подальшого розвитку краю, водночас унеможлививши спротив колишніх запорожців та їхній перехід до турецьких володінь. Козаків будь-що воліли втримати на традиційних теренах, не зупиняючись перед соціальними, військовими, економічними преференціями й не приховуючи розуміння того, що інакше поступ у господарському житті регіону неможливий. Червона лінія, однак, пролягала по тому, що про Військо Запорозьке Низове як самоврядну одиницю слід було забути, а його територія – це навіки інтегральна частина імперії.

Про головний вектор московських підходів красномовно свідчить зміст таємних ордерів Г. Потьомкіна та В. Черткова, укладених у 1776 р.²¹. Документи віддзеркалюють однозначне прагнення не допустити переселення колишніх запорожців за межі контрольованої імперією частини Запорожжя, а також – і це найважливіше! – забезпечити повернення по можливості усіх тих козаків, які вже перебралися за турецький кордон²². Зокрема, Г. Потьомкін наказував В. Черткову знайти дієві засоби, щоб переконати місцевих мешканців залишитися. Слід було вести справу так, щоб колишні козаки, *«відчутно зрозумівши, налаштувалися самі собою до досягнення розважливого життя у своїх кордонах»*²³. Дозволялося навіть винагороджувати місцеве населення без спеціальних дозволів згори, тобто на власний розсуд. Генерал-губернатор писав відверто:

«Сподіваючись, що ви використаєте всі способи, які тільки по вашому благородному на місці розпорядженню вважатимете потрібними і, стараючись про заохочення тих мешканців, які хитаються, до міцної основи, можете давати й особливі вигоди для тих, хто селяться»²⁴.

²⁰ Про імперські стратегії стосовно запорозької старшини див.: *Багалеї Д. И.* Наследники Запорожских земель // Киевская старина. 1885. Т. XI. С. 783–790; *Олененко А. Г.* Уніфікація військових звань козаків після зруйнування Запорозької Січі (на матеріалах документів Азовської губернської канцелярії) // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. Запоріжжя, 2009. Вип. XXVI. С. 114–116; *Передмова* // Територія, мережа поселень... С. 7–32.

²¹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 797. Ч. 6. Л. 115–116 об.

²² Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. Сборник военно-исторических материалов / Воен. Учен. Ком. Главного штаба; [ред. академ. Н. Ф. Дубровина]. Вип. VI. СПб., 1893. Часть 1. С. 94–95. Про заходи Петербурга, спрямовані на повернення запорожців див.: *Бачинська О.* Козацтво в «післякозацьку добу»... С. 91–94.

²³ *Богумил А. Г.* К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. Екатеринослав, 1905. Вип. 2. С. 87.

²⁴ Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического... С. 78.

У схожих барвах Г. Потьомкін звертався до П. Текелії та пропонував виставити на колишньому Правобережному Запорожжі застави для захоплення втікачів²⁵.

Не менше занепокоєння викликали у князя й чутки про наміри частини козаків переселитися на Кубань, про які доповідалося Г. Потьомкіну на початку березня 1776 р.²⁶. Туди начебто мірилися перебратися козаки з р. Кальміус. Азовський губернатор В. Чертков ужив рішучих заходів, щоб перешкодити втіленню задуму, плануючи залучити з каральною метою навіть Військо Донське²⁷.

Важливо, що для створення умов, які б реально запобігли переміщенню колишнього населення Вольностей за кордон та спонукали повернутися тих, хто встиг під різними приводами туди перебратися, передбачалося використовувати різноманітні процедури – від функціонування спеціальних військових роз'їздів на кордонах до надання колишнім запорожцям пільг, чинів, земельних наділів, залучення козаків до військової та цивільної служби тощо. До всього, стратегії були окреслені ще напередодні ліквідації Вольностей.

Наочною ілюстрацією ідеології імперських підходів є інструкція новоросійського губернатора М. Муромцева підполковнику Норову, укладена 27 липня 1775 р. Документ містить 23 пункти. Наказувалося уводити нові порядки поступово, старих переселенців з Правобережної України наділити землею, а нових не приймати, призначити наглядачів над зимівниками; по можливості задовольняти вмотивовані скарги запорозької старшини. Окремий пункт стосувався тих зимівників, власники яких померли. Якщо раніше такі зимівники розділяли між собою кошовий отаман, суддя, писар та курінь, до якого належав козак, то тепер наказувалося віддавати тим козакам, які одружаться й поселяться там разом з дружинами²⁸.

Дуже виразно про зацікавленість влади в запорожцях та у збереженні їхніх господарських здобутків, а заодно й про її здатність виявити гнучкість свідчить рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну від 19 лютого 1776 р. Азовський губернатор пропонував не повертати колишнім власникам землі, свого часу захоплені й загосподарені запорожцями в Личківському та Протовчанському повітах²⁹.

Навіть у 1779 р., коли влада вже перейшла до категоричних вимог стосовно того, щоб козаки покинули зимівники й переселилися до слобід чи

---

²⁵ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии: в 11 вып. Выпуск 2. Ч. 1. Репринтное издание. Под. ред. В. В. Грибовского. Днепропетровск, 2015. С. 189.

²⁶ Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического... Вып. VI. С. 78.

²⁷ Ордер В. Черткова коменданту Петровської фортеці Францу де Роберті, 20 січня 1776 р., Білевська фортеця // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 6. Л. 115–116 об.

²⁸ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). Ф. 52. Д. 79. Л. 173–178 об.

²⁹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 6. Л. 74–75.

міст, все одно елементи умовлянь не вийшли з обігу. Новий новоросійський губернатор М. Язиков наголошував, щоб *«про все старалися з усілякою ласкавістю навіювати, найперше тим, хто звик до колишньої грубості й не можуть пізнавати свого власного блага»*. Вимагалось подавати переселення із зимівників як турботу влади і про добробут колишніх запорожців, і про духовні потреби (у слободах будуть збудовані церкви)³⁰.

Навесні ж 1777 р. Г. Потьомкін розпорядився обом губернаторам – новоросійському та азовському – надати пропозиції щодо свого бачення способів покращити процес «приручення» запорожців, відштовхуючись від практичного досвіду з утілення загальної лінії. Тональність звернення не залишає сумнівів у тому, в якому напрямку планувалося вести справу з козаками. Генерал-губенатор вимагав подивитися на проблему крізь призму того, які забезпечити *«відчутні вигоди та надання для колишніх запорожців, які будуть демонструвати успіхи в поширенні домобудівництва та заснуванні сімей, щоб сильніше звернути їхнє прагнення до впорядкованого життя»*³¹.

В. Чертков та М. Муромцев у квітні того ж року доповіли про вжиті заходи та пропозиції щодо оптимізації підходів. Запропоновані губернаторами ідеї концептуально перебували в річищі, визначеному Г. Потьомкіним. М. Муромцев писав: *«Старшин і рядових козаків, які приїжджають до мене, переконую ласкавістю та гречним прийняттям перейти до такого життя, яке може бути ґрунтовним та міцним. Внаслідок цього й прийшли вже помітні успіхи»*³². Крім того, губернатор зазначав, що всіляко обнадіює колишніх старшин майбутніми чинами та планує нагороджувати тих із козаків, хто зваблюватиме переселенців. У підсумку М. Муромцев сподівався, що цей комплекс заходів призведе до того, що колишні запорожці *«скоро пізнають свій добробут і будуть надійними громадянами та хліборобами»*³³.

В аналогічному ключі надійшла й відповідь В. Черткова. Азовський губернатор структурував свої пропозиції по пунктах, закликаючи подібно до М. Муромцева надати запорожцям чималі пільги. Насамперед він радив звільнити на три роки від податків, крім горілчаного, усіх тих, хто переселився і ще переселяться із зимівників у слободи, а також видавати їм *«річні паспорти як за кордон до Криму та Польщі, так і в межі держави»*³⁴. У такий спосіб В. Чертков сподівався не лише заохотити козаків не противитися соціалізації за імперським зразком, а й повертатися з підтурецьких земель та Правобережної України. Для зваблення ж запорожців переміщуватися з об-

³⁰ Рапорт Слов'янської провінційної канцелярії новоросійському губернаторові М. Язикову, 11 квітня 1779 р. // *Бойко А. В.* Запорозький зимівник... С. 36–37.

³¹ Рапорт М. Муромцева Г. Потьомкіну, 21 квітня 1777 р., Кременчук // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 9. Л. 62; Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 30 квітня 1777 р., Білевська фортеця // Там же. Л. 253.

³² Рапорт М. Муромцева Г. Потьомкіну, 21 квітня 1777 р., Кременчук // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 9. Л. 62–62 об.

³³ Там же. Л. 62 об.

³⁴ Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 30 квітня 1777 р., Білевська фортеця // Там же. Л. 253.

житих місць у щойно заведені владою поселення по річках Конка, Берда, Вовча, на узбережжі Азовського моря він пропонував звільняти переселенців від усіх податків, постоїв та нарядів уже на шість років. Та особливу увагу передбачалося звернути на полкову запорозьку старшину. На думку В. Черткова, її як землевласників варто було прирівняти до московських дворян та військових, поставивши в аналогічні умови:

«Полковим старшинам, з чого виключити сотенних старшин та козаків, яким належить жити в державних поселеннях, відводити землю на такій підставі, як передбачено в поданні про цю губернію для російських та інших дворян і штаб- і обер-офіцерів з наданням пільгових десяти років від сплати поземельних грошей, постоїв і нарядів...»³⁵.

Пропозиція поставити на один шабель вищу ланку запорозької старшини і дворян, вивершуючись над різними пільгами, як ніщо інше відтінює, наскільки значною була зацікавленість імперських управлінців у збереженні в краї запорозького населення. А це неминуче тягло за собою підлаштування їхньої спадщини в освоєнні території до нових умов. Відповідно перекреслювати запорозьку традицію навіть не планували. Перелицювати – так, але знищити – ні, що особливо чітко буде помітно в ділянці ставлення до запорозьких поселень як основи внеску козаків у загосподарення краю.

Зрозуміло, що позицію старшини вважали ключем до формування поведінкових стратегій рядового козацтва. Але й низи не були обійдені захоплювальною увагою, що тільки зміцнює враження від наміру Петербурга використати потенціал запорозької спадщини по повній. Г. Потьомкін відразу після ліквідації Запорожжя чітко окреслив курс на забезпечення хоча б нейтральності, а ще краще прихильності до планованих у краї перетворень, не лише з боку старшини, а й у середовищі рядових козаків. Тому на них також передбачалося поширити практику роздавання чинів та платні в період між війнами. У жовтні 1775 р. генерал-губернатор потурбувався про виокремлення лояльних запорожців, наказавши П. Текелії скласти іменний реєстр колишніх запорозьких старшин та рядових козаків, які брали участь у війні з Туреччиною 1768–1774 рр., але не були причетні до заворушень на Запорожжі і які «до призначення їх в інший вид служби достойні користуватися надаваними із казни платнею та провіантом»³⁶.

Реалізація цього наказу призвела до появи комплексу іменних списків та відомостей 1776 р., які серед усіх відомих на сьогодні описово-статистичних джерел, укладених після рубіжного 1775 р., охоплюють найбільшу кількість запорожців – 8609 душ³⁷. У зв'язку зі специфікою укладання ці списки³⁸ не відображають точну кількість запорожців, які залишилися на території краю Приміром, відсутні навіть дані по цілому Кінсьководському

---

³⁵ Там же. Л. 254.

³⁶ Територія, мережа поселень... С. 226–227.

³⁷ Там само. С. 14, 16–17, 20–21.

³⁸ Докладніше див.: Передмова // Територія, мережа поселень... С. 11–26.

повітові. Але в поєднанні з іншими групами джерел з'являються підстави для простеження процесу переходу колишньої запорозької старшини та рядових козаків у нові соціальні верстви, скроєні вже за імперськими зразками, а також реконструювати долю та роль запорожців у тих соціальних перетвореннях, які відбувалися в останній чверті XVIII ст. Географічна ж прив'язка місць проживання різних осіб до річок, балок, урочищ, зимівників та окремих населених пунктів дає можливість з'ясувати внесок колишніх запорожців у розбудову мережі поселень. Тут, однак, найважливішим є те, що заходи заохочення поширювалися на загал колишніх козаків, що в будь-якому разі працювало на збереження в краї фізичних носіїв запорозької традиції та їхню участь у подальших перетвореннях.

На цей же млин лило воду й зауважене вище прагнення не допустити масового виходу запорожців до Північного Причорномор'я та Кубані, хоча передовсім влада виходила з того, щоб уникнути посилення коштом козаків позицій Туреччини, військових і політичних. А те, що водночас у розрахунок брали й потребу залучити колишніх запорожців до освоєння краю, переконають зусилля, спрямовані на унеможливлення їхньої міграції також і до Правобережної України, звідки не випадало очікувати загроз, подібних до тих, які струмували від переселення козаків до турецьких володінь.

У жовтні 1777 р. В. Чертков агітував Г. Потьомкіна перейнятися проблемою повернення цих запорожців. Азовський губернатор підкреслював значні масштаби міграції на Правобережжя після зруйнування останньої Січі. Лише в Уманському ключі *«є понад чотирьохсот чоловік, платячи накладені на них податки, а деякі і козачу службу несуть»*³⁹. Чимало козаків уже встигли завести родини й укорінитися. В. Чертков пропонував видати спеціальний наказ із закликом до запорожців повертатися в рідні пенати. Для заохочення слід було обіцяти їм всіляке прощення, а головне – урівняння у правах з їхньою колишньою братією, яка залишилася на місці. *«Насмілююсь, – писав В. Чертков, – перед вашою світлістю клопотати про найвищий дозвіл про їхнє (запорожців. – Авт.) повернення зі втечі із запевненням тих втікачів, що вони за те не зазнають ніякої кари й скористаються однаковими з колишніми товаришами вигодами»*⁴⁰.

Переміщення до Північного Причорномор'я та Придунав'я було набагато потужнішим. Полковник Репнинський рапортував у серпні 1776 р. з Очакова:

*«Кількості запорожців, які перебувають поблизу Очакова, достеменно пояснити вашій величності не могу, а тільки по звістках проінформований я, на Тилігулі та Березані є тисяч до трьох та від того місця за Хаджибейським замком тисяч до чотирьох, й усі вони перебувають на промислі рибної ловлі, а в самому місті Очакові їх є дуже мало та й то тільки ті, які приїжджають для продажу риби»*⁴¹.

³⁹ РГАДА. Ф. 16. Оп. Д. 797. Ч. 10. Л. 360.

⁴⁰ Там же. Л. 360 об.

⁴¹ Рапорт О. Прозоровського Г. Потьомкіну, 26 серпня 1776 р., Кременчук // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 7. Л. 146.

Також запорожці перебували і в Кілії⁴². У листопаді того ж року підпоручик Ачкасов, перебуваючи в Очакові, оцінював кількість запорожців від Бендер до Дунаю в 10 тис. душ, а через два роки очаківський паша вів мову про 12 тис.⁴³

26 вересня 1776 р. Г. Потьомкін на підставі рапорту О. Прозоровського від 24 вересня наказував В. Черткову таємно дізнатися точну кількість козаків та місця їхнього розселення. При цьому вимагав не звертатися до очаківського «начальника», щоб відповідна інформація не просочилася, бува, до запорожців. А щоб унеможливити осідання за кордоном козаків, які отримали паспорти для риболовлі у Причорномор'ї, слід було з'ясувати чисельність таких осіб, а надалі дозволи на перетин кордону могли б отримувати лише ті запорожці, які підтвердили свою лояльність.

Подібні масштаби виходів колишніх запорожців до Північного Причорномор'я та Дунаю призвели не лише до появи Задунайської Січі та переселення частини козаків до Молдови та Австрійської імперії⁴⁴. Головним підсумком стала різка інтенсифікація процесу залюднення українським елементом регіону включно до Придунав'я. Парадоксально, але знищення Війська Запорозького Низового відкрило у цьому сенсі нове вікно можливостей для фізичного опанування традиційно уявлюваного простору. І воно було стихійно використане. Міграційні хвилі, здійснені руйнуванням Січі, вивели на нову – і як невдовзі виявиться вирішальну! – орбіту попередню тенденцію вкорінення запорожців, а під їхнім крилом і мігрантів з Правобережжя, Поділля, Буковини, на просторі, який українському світові кілька століть не вдавалося контролювати фактично⁴⁵. А Туреччина і Кримський ханат у нових військово-політичних реаліях, позначених необхідністю використовувати всі можливі чинники, здатні ослабити московську експансію, мусили змиритися з різким збільшенням чисельності українського населення в такому чутливому для них регіоні.

12. 3. Підходи до перелицювання запорозьких поселень

Головний зиск, який Петербург розраховував отримати від реалізації заходів, спрямованих на збереження присутності запорожців, заходив у сферу подальшого загосподарення краю. Колишніх запорожців прагнули

---

⁴² Там же. Л. 146.

⁴³ *Бачинська О.* Козацтво в «післякозацьку добу»... С. 89.

⁴⁴ Ширше про це див.: *Каюк С. М.* Задунайська Січ (1775–1828). Дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1999; *Мільчев В.* Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. Запоріжжя, 2007; *Його же.* Нариси з історії запорозького козацтва... С. 50–87.

⁴⁵ Про залюднення Північного Причорномор'я та Придунав'я і роль запорожців у цьому процесі див.: *Бачинська О.* Українське населення придунайських земель; *Її же.* Козацтво в «післякозацьку добу»... С. 5–144.

щонайактивніше залучити для подальшого освоєння території, але вже не на запорозьких, а на імперських умовах. Подібний намір чітко простежується на перетині добре задокументованого комплексу заходів, покликаних використати спадщину попереднього періоду. Насамперед йшлося про досвід козаків як осадчих та промисловиків, а також про козацькі поселення різного типу як відправний пункт для формування мережі населених пунктів.

Відведена колишнім запорожцям роль у новому господарському механізмі та накинутій «згори» соціальній структурі, скроєній уже на імперський лад, не залишає сумнівів у тому, що в Петербурзі тверезо оцінювали свої скромні можливості забезпечити перетворення в краї власними руками і власним коштом. Розраховувати на те, що вдасться обійтися без традиційного населення чи за його мінімальної участі, не доводилося. Навпаки, зусилля вертикалі влади видають усвідомлення прямої залежності успіхів від того, наскільки вдасться його інтегрувати й зацікавити до господарської активності. Крім того, добре розуміли обмеженість можливостей для переселення до краю селян із внутрішніх московських регіонів. Відтак ставили на зваблення українського населення з Гетьманщини, а особливо – з Правобережної України. Зрештою, попри загалом мізерний економічний зиск від створення Новосербії (політичний виносимо за дужки), не відмовлялися від ідеї розбавити українські допливи переселенцями з Європи та насильно виведеними з Криму греками й вірменами.

Глобальне розуміння владою того, що для успіху перетворень слід зіпертися на запорозьку спадщину в загосподаренні краю, у чистому вигляді проступає бодай з уже згадуваного вище випадку, пов'язаного з вимогами колишніх власників земель, захоплених запорожцями в Личківському та Протовчанському повітах, про повернення втраченого. В. Чертков неочікувано взяв сторону запорожців, аргументувавши свою позицію суто економічними розрахунками. Азовський губернатор відклав у бік правові підстави і мислив винятково крізь призму прагматичних вигод для заселення краю. Він протиставляє мінімальну загосподареність тих земель за перших власників («мали хутори майже тільки для скотарства з малими поселеннями») і разючий внесок запорожців:

«...а нині ті хутори з населенням в них від колишнього запорозького відомства становлять великі слободи, куди населився народ частково з казенного відомства Катериннської провінції, а до того з вільних людей з різних сторін. І скрізь по тих слободах ще поселилися й колишні запорожці немалою кількістю і збудували собі пристойні двори, а в деяких спорудили немалими видатками церкви та зробили незначні укріплення від татарських набігів»⁴⁶.

Якщо ж повернути ці землі попереднім власникам, то запорожці просто розбіжаться, а *«ті слободи та церкви перетворяться в пустелю і зроби-*

⁴⁶ Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 16 лютого 1776 р., Білевська фортеця // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 6. Л. 74.

ляться хуторками та невеликими поселеннями»⁴⁷. На користь запорожців В. Чертков пробував притягнути навіть дивний, як на московський стиль стосовно приєднаних суб'єктів, «правовий» аргумент, що захоплення земель було санкціоноване Кошем! У підсумку губернатор пропонував відкупитися від попередніх власників тим, щоб надати їм більші наділи на вільних землях і дозволити перевести туди тих мешканців, які населяли колишні хутори до появи запорожців і забажають переселитися⁴⁸.

Кінцеве рішення Г. Потьомкіна хоча й не відповідало запитам запорожців, але повною мірою вписується в заявлені В. Чертковим підходи до запорозької спадщини: її не руйнували, нею не нехтували, а підганяли під імперські інтереси. Власність не повернули колишнім користувачам, натомість «велили захоплені запорожцями землі, на яких заселені слободи, залишити в казенному відомстві»⁴⁹.

Ухвала Г. Потьомкіна відбивала особливості курсу на перелицювання на імперський копил соціальної структури та економіки краю. Ідея зіпертися при цьому на місцеве населення вимагала визначити подальше місце та майбутню функцію традиційній і найпоширенішій формі запорозьких поселень – зимівникам, які густою сіткою вкривали територію Вольностей. Первісний план передбачав ліквідацію останніх та переведення колишніх запорожців до державних слобід. За кожною такою слободою закріплювали зимівники, власники яких мали переселитися. Ще одна мета полягала в тому, щоб підштовхнути холостяків економічними та соціальними приладами одружитися й завести родини, що розцінювалося як дієвий спосіб, по-перше, вкорінити колишніх запорожців, а по-друге, ускладнити мотиви для спротиву.

Утім, план ліквідації зимівників як основного типу поселень у краї, цілком відповідаючи глобальним уніфікаторським завданням, а також інтересам знищення гнізд можливого опору владі, погано узгоджувався з обтяжливими для його виконання реаліями життя та не враховував глибину запорозької спадщини. З'ясувалося це дуже швидко. Хронологічно все виглядало таким чином.

По гарячих слідах ліквідації Січі Г. Потьомкін, розпорядившись 18 червня 1775 р. провести перепис населення Запорожжя та з'ясувати кількість охочих переселитися до слобід Дніпровської лінії, категорично вимагав селити таких переселенців конче в державні слободи, «*призначивши таким слободам найвигідніші як для життя, так і належного над ними управління місця при великих шляхах та безпечних місцях*». Водночас належало «*дрібних та повсюдно розсипаних поселень жодним чином заводити не дозволяти*»⁵⁰. Попри

---

⁴⁷ Там же. Л. 75.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 18 жовтня 1777 р. // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 10. Л. 359–359 об.

⁵⁰ Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического... С. 37.

те, що в ордері прямо не йшлося про згін зимівників, але у світлі курсу на спосіб заведення державних слобід та недопущення появи нових дрібних поселень їхня доля проглядалася дуже чітко. Підтвердження довго чекати не довелося. Невдовзі Г. Потьомкін наказував новоросійському губернаторові М. Муромцеву *«про переведення і про створення з них (зимівників. – Авт.) сіл поблизу доріг»*. Слід гадати, подібний ордер отримав і В. Чертков. А 29 серпня П. Текелія рапортував Г. Потьомкіну, що очікує на розпорядження, коли розпочинати зведення до купи по кілька зимівників для утворення слобід при шляхах⁵¹.

Впадає в око погана обізнаність Г. Потьомкіна й П. Текелії зі станом залюднення краю та особливості розташування запорозьких поселень. Обое наївно планували заснувати на сирому корені державні слободи в найвигідніших місцях. Однак наслідки обстеження місцевості, організованого новоросійським губернатором М. Муромцевим, стали одкровенням. А самого М. Муромцева вони вразили настільки, що той круто змінив точку зору. Ще в липні рапортом до Г. Потьомкіна він переконував відмовитися від самої ідеї ліквідації зимівників. Його пропозиція, яка відштовхувалася від результатів попереднього обстеження місцевості, була діаметрально протилежною порівняно з первісним задумом. Губернатор вважав за оптимальне не зганяти зимівчан у слободи, а, навпаки, перетворити зимівники на осердя державних слобід. Суто прагматичного відсвіту надає ідеї М. Муромцева той факт, що губернатора важко запідозрити в симпатіях до колишніх запорожців. Його ставлення було просякнуте відразу до козаків та їхнього способу життя, межуючи з презирством. Це виразно проступає навіть у словесному оформленні самої пропозиції:

«І як перше я гадав, що зимівники один від одного не на близькій віддалі і займають кращі місця, то, не чіпаючи їх, доселяти до них слободи, бо переміщення їх, як уже заведених, призведе до найбільшого розорення, а коли до зимівника доселяться одружені, і буде відведена земля, то й колишні запорожці до неї запишуться, та й перебуваючи в цілій слободі небагато їх, швидко забудуть розпусну свою поведінку, скотське життя та й ніякого заколоту по своїй запорозькій подобі не будуть у стані зробити»⁵².

У листопаді М. Муромцев повторив свою пропозицію, підсиливши її додатковими аргументами. Він так і пояснював – *«відповідно до обставин»*, оскільки зимівниками зайняті найкращі місцини. Більше того, навіть інтереси, що впливали з наміру організувати поштовий зв'язок, вимагали зіпертися на вже створену запорожцями мережу поселень. Задля надання своїй пропозиції більшої переконливості М. Муромцев долучав і суто фінансовий аргумент. На переконання новоросійського губернатора, опертя поселенської політики на зимівники зніме з державної казни зайві (й немалі!) обтяження, пов'язані з організацією слобід на голому місці та переселенням туди запорожців:

⁵¹ Бойко А. В. Запорозький зимівник... С. 15.

⁵² Рапорт М. Муромцева Г. Потьомкіну, липень 1775 р. // Там само. С. 29.

«Про зимівники колишніх запорожців, яких по розселенню ваша осяйність в ордері до мене під № 236 про переведення і про створення з них поблизу доріг сіл зволили наказувати. Тепер же піднесенням вашій осяйності твору про всі положення по Новоросійській та Азовській губерніях залишається мені довести вашій осяйності, що при цьому іншому намірові без втрати визначається там і про ці зимівники, відповідно до обставин та безлісому розташуванню так точно, щоб, доселяючи до них двори, зробити нарешті цим шляхом села без обтяження казенного та народного»⁵³.

Пропозиції М. Муромцева, незалежно від їхніх наслідків для подальших імперських стратегій, проливають світло на масштаб та відгомін запорозької спадщини в такій чутливій ділянці, як мережа поселень. Визнання того, що козацькі зимівники закладені в найвигідніших місцях, а суто економічна вигода вимагає зробити саме їх основою поселень, переводить до категорії «міф» твердження про так звану пустельність та необжитість краю. Без урахування підсумків запорозької доби годі було обійтися. А оцінка підходів запорожців до розташування своїх зимівників уже сама по собі наштовхує на думку про закладену цим високу ймовірність генетичного зв'язку значної частини останніх з подальшими урбаністичними процесами. Важко собі уявити, щоб міста могли масово виникати на голому пні, оскільки тоді годилося б припускати, що фактично всі вони були засновані на невивідних місцинах. Адже козаки вже обжили найвивідніші! Таке припущення відверто суперечить реальному географічному положенню міст краю і водночас свідченням джерел про витоки міст, про що докладніше піде мова далі. Зрештою, відома на сьогодні спроба закласти місто на невивідному місці зазнала краху. Йдеться про невдале заснування Катеринослава-Кільченського в необжитому козаками болотистому гирлі р. Кільчені⁵⁴.

Прагматичні пропозиції М. Муромцева не залишилися без уваги й були частково враховані. Головна лінія на ліквідацію зимівників як таких не змінилася, і вони автоматично не ставали основою для появи нових слобід, як того хотів новоросійський губернатор. Проте було застережено можливість осадження слобід безпосередньо власниками зимівників. Не меншого значення набував ще один момент. При відведенні земельного наділу зимівники та належні до них землі не включали до нього, надаючи своєрідної екстериторіальності. Відповідна норма спеціально прописувалася. Ось як приміром, це звучить у білетах з Новопавлівського та Інгульського повітів; *«якщо знайдуться там які поселення та зимівники, то вони скільки мають землі у їхньому володінні, не перешкоджати та у відведення не займати»*⁵⁵.

---

⁵³ Рапорт М. Муромцева Г. Потьомкіну, 3 листопада 1775 року // Там само. С. 31.

⁵⁴ Про невтішну долю Катеринослава-Кільченського див.: Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: населення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська. Київ, 2005. С. 218–229.

⁵⁵ Див., наприклад: Білет капітану Сербського гусарського полку Тимофію Никориці на землі при річці Мертвовод, 26 липня 1776 р., Кременчук; Білет генерал-поручику Максиму Чорбі на землі між річками Боковою та Боковенькою, 26 червня 1776 р. // Паталах О. Від Січі до Чорномор'я: запорозьке та чорноморське козацтво в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. С. 280–281.

Відомі й судові процеси, які закінчувалися тим, що власники зимівників доводили свою правоту⁵⁶. А отже, імперські управлінці, мусивши санкціонувати перетворення частини зимівників на слободи, дали зелену вулицю переростанню запорозьких поселень у пізніші населені пункти та ще й самі перетворення здійснювали руками запорожців.

За таких обставин чимало колишніх старшин кинулося використовувати нові можливості, перелицьовуючи власні зимівники й набуваючи при цьому нового соціального статусу за імперським стандартом. Обидва губернатори вже на початку 1777 р. зауважували помітний поступ у перетворенні козацьких зимівників на слободи. Зокрема, М. Муромцев писав:

«Майже всі старшини та козаки, які мають зимівники, просили відвести їм під слободи та двори землю, яка їм, за їхнім бажанням, і відведена у відомій кількості десятин. А це підштовхнуло їх до одруження та домоводства, і багато вже одружилися, навіть і в самій Січі, яка нині називається Покровським, з чоловіками вже перебувають дружини»⁵⁷.

У подібних барвах доповідав Г. Потьомкіну і В. Чертков: «...старшини беруть землі для заведення поселень видається достатньо»⁵⁸. Крім того, азовський губернатор підкреслював, що поволі рушив процес переходу зимівчан до державних селищ: «На що маю доповісти, що для задоволення колишніх запорозьких громадян, які до цього часу у всьому чинять належну покору і хоча з деяким примусом, але помалу сходяться з колишніх своїх зимівників в громадські поселення»⁵⁹. А для пришвидшення справи В. Чертков пропонував застосувати до тих, хто вперто тримається за зимівники, заходи економічної та правової дискримінації:

«Тих, хто залишається в зимівниках та не має будинків у селищах тих округ, до яких увійшли їхні зимівники, хоча від сплати поземельних грошей на три роки також звільнити, але ні за якою порукою нікуди їм не давати паспортів і під час усіляких нарядів брати з них підводи та іншого вдвічі порівняно з розкладкою на інших. А тим, які мають будинки в окрешних поселеннях, користуються і своїми колишніми зимівниками, за згоди громадян того округу, залишитися на тому ж праві з тими, хто мешкає в поселеннях»⁶⁰.

Утім, попри всі зусилля, темпи позбавлення краю запорозьких зимівників, були повільними, що не задовольняло владу. Тому в Новоросійській губернії навесні 1779 р. було заплановано вжити додаткових заохочувальних заходів. Пряником стала можливість для тих, хто переселився до слобід користуватися й далі зимівниками, які Новоросійська губернська канцелярія

⁵⁶ Див.: Бойко А. В. Запорозький зимівник... С. 20.

⁵⁷ Рапорт М. Муромцева Г. Потьомкіну, 21 квітня 1777 р., Кременчук // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 9. Л. 62–62 об.

⁵⁸ Рапорт азовського губернатора В. Чертова Г. Потьомкіну, 30 квітня 1777 р., Білевська фортеця // РГАДА. Ф. 16. Д. 797. Ч 9. Л. 253.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же. Л. 253 об.

на початку 1779 р. намагалася назвати хуторами («мати замість зимівників у тих самих округах хутори»)⁶¹. Упровадження такої норми на початку 1779 р. лягло в основу пільг, сума яких була покликана звабити запорожців до переселення із зимівників. Серед цих пільг – вибір пункту для переселення включно з можливістю перебраться до іншого повіту, звільнення на два роки від поштових зборів, виділення лісу на будівництво будинку. Про масштаби наміченого переселення свідчать підрахунки Слов'янської провінційної канцелярії щодо кількості зимівників у п'яти повітах Новоросійської губернії: Слов'янському – 657, Кизикирменському – 244, Інгульському – 57, Новопавлівському – 57, Саксаганському – 163⁶².

Однак і це мало допомогло. За рік, у червні 1780 р., полковник І. Синельников звітував новому новоросійському губернаторові М. Язикову, що переважна більшість із 865 власників зимівників на території Слов'янської провінції погодилися переселитися тільки на словах, насправді ж і далі живуть зимівниками («перейшла в поселення лише найменша і майже непомітна кількість»)⁶³. Власне, з 1780 р. почалося знищення зимівників. Для цього створювалися спеціальні військові команди, які зганяли звідти колишніх козаків та некозаче населення. Однак знову вирвати з корінням сам традиційний тип господарювання влада не наважилася. Тому значна частина зимівників під виглядом хуторів тих козаків, які звели собі будинки в слободах та містах, дотягнула до ХІХ ст., фізично уможливаючи створення на цій основі інших населених пунктів⁶⁴.

Приковує увагу ще одна важлива деталь: складовою втілення в життя стратегій закладення державних слобід мало стати залучення колишніх запорожців до організації реального процесу. В. Чертков пропонував підібрати осіб, які добре знають місцевість і можуть ефективно загітувати козаків на переселення. Азовський губернатор виношував намір застосувати такий алгоритм насамперед для осадження 30-ти слобід по Дніпровській лінії: «... потрібна така людина, яка б із колишніх запорозьких поселень та зимівників могла завчасно схилити людей, знаючи їхні риси, до переведення туди й надати опіку, потрібну для переселення»⁶⁵. Але використання послуг колишніх запорожців для закладення державних слобід не обмежилось консультативними та вербувальними функціями. Як буде показано далі, воно швидко перейшло у призначення представників старшини осадчими, ставши одним із магістральних напрямків імперського освоєння території.

⁶¹ Рапорт Слов'янської провінційної канцелярії М. Язикову, 11 квітня 1770 р., Покровськ // *Бойко А. В.* Запорозький зимівник... С. 34.

⁶² Там само. С. 34–37.

⁶³ Рапорт полковника І. Синельникова новоросійському губернаторові М. Язикову, 28 березня 1790 р., Новий Кодак // *Бойко А. В.* Запорозький зимівник... С. 21.

⁶⁴ Там само. С. 20–21.

⁶⁵ Рапорт азовського губернатора В. Черткова Г. Потьомкіну, 12 жовтня 1775 р., Кременчук // *Бойко А. В.* Запорозький зимівник... С. 90.

Вимушено ставши на такий шлях, губернатор фактично розписався в тому, що імперії бракує власних потуг для реалізації поселенських планів. Розумний вихід полягав у зверненні до послуг тих запорожців, які були добре обізнані з краєм та мали безцінний попередній досвід закладення поселень. Усе це знову ж таки розмиває підґрунтя під концепцією «Новоросії», оскільки руйнує обидві основоположні її тези: «пустельність» Запорожжя та самодостатність зусиль Петербурга з господарського освоєння краю.

12. 4. Запорозькі поселення як предтеча мережі населених пунктів

Розрахунки влади щодо напрямків використання колишніх запорожців та їхніх зимівників визначили орбіту впливу запорозьких поселень на мережу населених пунктів краю. Уже сама логіка ставлення імперських посадовців до поселенських ініціатив запорожців доби Підпільненської Січі унеможлиблювала безслідне розчинення спадщини запорозької доби: зимівників, хуторів, слобід, селищ, міст. Навпаки, добре простежуване прагнення інтегрувати запорожців до нової соціальної структури з урахуванням їхньої поземельної власності та господарства формувало тенденцію на генетичну спадкоємність між запорозькими поселеннями та пізнішими містами, селами й селищами. Таку долю гарантувало переплетення шести ключових обставин, які впливали з браку у влади фінансових та організаційних можливостей масово закладати населені пункти на сирому корені чи без участі колишніх запорожців:

- 1) розгалуженість козацьких поселень (передовсім зимівників) по території краю;
- 2) освоєння запорожцями за доби Вольностей під поселення найвигідніших місць, що прямо визнавали й імперські чиновники;
- 3) створення правових можливостей для козаків перетворити власні зимівники на казенні слободи;
- 4) дозвіл зимівчанам зберігати зимівники як господарські хутори після переселення до казенних слобід;
- 5) практика призначення колишніх запорожців осадчими як державних, так і приватних слобід;
- 6) зрештою, стійка тенденція до перетворення запорозьких поселень на приватні населені пункти.

Перші чотири питання уже були щойно розглянуті. Добре простежувані за джерелами активні практики призначення запорожців осадчими державних слобід логічно продовжували генеральну лінію Петербурга на максимально повне використання ресурсу зимівників та інших поселень, а також самих колишніх козаків. При цьому залучення запорожців до осадження слобід відсікає будь-яку причетність позакозацьких чинників до генези відпо-

відних населених пунктів. Досягається абсолютизація внеску запорожців, адже поселення в таких випадках з'являлися не просто в оперті на зимівники, а ще й завдяки зусиллям осадників-запорожців.

Стратегія використання козаків для закладення населених пунктів походила з верхівки імперської влади. Виділяючи землю полковим старшинам, передбачили їм навіть можливість зберегти свої колишні зимівники та своїх поселян (крім козаків) як ресурс для закладення крупних поселень. З цією ж метою дозволялося заводити у свої приватні населені пункти зимівники з інших територій, правда, знову ж таки без самих козаків:

«Полковим старшинам, з яких виключається сотенна старшина і козаки [...] відводити землю [...] з дозволом залишатися серед їхніх поселян і тим, хто раніше за ними жили чи зимівниками своїми увійдуть в їхні надання за власним бажанням, за винятком старшин і козаків, яким конче необхідно жити в державних поселеннях. Так само і з зимівників бажано винятково з поселян можуть приходити для проживання на надання тих старшин в число їх поселян, але не з козаків та державних поселень...».

Практична діяльність В. Черткова не залишає жодного сумніву в реалізації курсу. У 1776 р. він санкціонував створення на р. Вовчій одразу кількох державних слобід на місці старих козацьких зимівників: Іванівки (зимівник Івана Чигиринця), Олексіївки (зимівник Олексія Петренка), Андріївки (зимівник Андрія Салогуба), Олександрівки (зимівник Олександра Шпака)⁶⁶. У рапорті Г. Потьомкіну від 11 жовтня 1777 р. азовський губернатор пише про призначення осадчих з колишніх запорожців та старшини як про значний успіх. В. Чертков перераховує чимало осадчих-запорожців та засновані ними поселення. Зокрема, згадує Петра Хижняковського, який заклав Матвіївку, пізніше відому як Лугань, а згодом як Павлоград. Козак Булич, який опікувався закладенням слободи Кочережки з 97-ма дворами, здебільшого колишніх запорожців, а також виведеними людьми з інших місць. За осадчим Мураєвим (походив з колишньої Гетьманщини) рахуються слободи Вербки з шістдесят одним двором та В'язівок зі ста двома дворами. Вздовж річки Кінської осадниками були призначені колишні запорозькі козаки Домонтович (дві слободи) та Сиволап (одна слобода), а на р. Кушугумі – колишній полковий старшина Милиновський (одна). На річці Орелі осадчим став колишній запорозький козак Шандра, за яким була закріплена одна слобода⁶⁷.

При цьому перелічені в рапорті осадчі починали не на голому місці, а опиралися на попередню традицію, представлену зимівниками. Так, станом на початок 1776 р. в урочищі Кочережки зафіксовано проживання сім лише тих козаків, які брали участь у московсько-турецькій війні 1768–1774 рр. та не були причетні до заворушень на Запорожжі⁶⁸, на р. В'язівок – 34 таких

⁶⁶ Бойко А. В. Запорозький зимівник... С. 17.

⁶⁷ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 2. Л. 103.

⁶⁸ Іменний список колишніх запорожців, які мешкають у Самарському повіті, 8 лютого 1776 р. // Територія, мережа поселень... С. 112.

козаки (ще в описі зимівників Самарської паланки за 1756 р. тут значаться 5 зимівників)⁶⁹. На р. Кінській та Кушугумі опис зимівників 1756 р. подає відповідно 5 та 11 зимівників⁷⁰.

Зрештою, сам В. Чертков тут таки беззастережно описує курс влади на перетворення на слободи безпосередньо зимівників:

«Та нині велено Самарському і Протовчанському окружним правлінням на великих шляхах зробити поселення із зимівників, належних до тих округ, у кожному по п'ятдесят дворів: першому Губиниху і Кільчень, а другому Чаплинку, які називаються по річках, на яких нині будуються. Та в Азовському уїзді в гирлі річки Кагальника, яка впадає в Азовське море, на перший випадок одну»⁷¹.

Під дахом офіційних стратегій влади активно користувалися послугами запорозьких осадчих після отримання землі і приватні особи. Показовими тут є, наприклад, підходи Андрія Леванідова, який лише сповна скористався із запорозької спадщини в заселенні краю, розвинув її, до всього, запорозькими ж руками. Важливість цього прикладу визначається постаттю дворянина, оскільки той належав до верхівки імперських діячів краю: був одружений з донькою азовського губернатора В. Черткова, у 1782 р. отримав чин бригадира, 1784 р. – генерал-майора, 1791 р. – генерал-поручика, а в 1796 р. став генерал-губернатором Харківського та Воронезького намісництв⁷². Відтак зусилля А. Леванідова відбивають загальну налаштованість місцевих верхів, яка, даючи сигнали на низ, задавала тенденцію в підходах до освоєння наданих земель.

А. Леванідов отримав у 1777 р. 12 тис. десятин на лівому березі Дніпра біля порога Лишнього. Осадчим дворянин призначає місцевого козака Остапа Велегуру, який здавна мав там зимівник. О. Велегура засновує село, назване А. Леванідовим Андріївкою, заселяючи колишніми козаками. Згідно з відомістю 1778 р. про склад населення Азовської губернії, в Андріївці проживало 42 особи, позначені як «колишні запорожці»⁷³. У 1783 р. А. Леванідов викупує в генерал-майора Федора Толстого сусідню Федорівку, розташовану в гирлі р. Вільнянки. Населення звідти було переведено до Андріївки.

До того ж, А. Леванідов дуже активно протидіяв відтоку колишніх запорожців зі своїх маєтків. А в 1790-ті рр. він усіма способами намагався унеможливити вступ козаків, які мешкали в його населених пунктах, до Чорноморського війська. Так, аби зашкодити відходові Дем'яна Лийки з Водо-

⁶⁹ Екстракт кількості козаків у Самарському повіті // Там само. С. 80; Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / старший упор. Л. Гісцова. Київ, 2008. Т. 5. С. 267, 271–273.

⁷⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... С. 268–274.

⁷¹ Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 11 жовтня 1777 р., Білевська фортеця // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 2. Л. 104 об.

⁷² *Вирський Д. С.* Леванідов Андрій Якович // Енциклопедія історії України. Київ, 2009. Т. 6. С. 75.

⁷³ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 5. Л. 118 об.

пілля, А. Леванідов захопив його худобу та майно, оцінені в колосальну на той час суму – 3858 руб. 50 копійок. Перелік затриманого вражає, кидаючи промовистий промінь на те, що солідні статки могли мати не лише представники старшини, а й рядові запорожці. Так-от у реєстрі значаться: 10 пар волів, 15 корів з телятами, 6 пар биків, 31 ялова корова, 145 коней (з них 60 кобил з жеребцями), 22 вулика, риболовні неводи та ін.⁷⁴ Зрозуміло, що доглядати за таким господарством одна людина / родина фізично не спроможна, а відтак перехід Д. Лийки до Чорноморського війська тягнув для А. Леванідова втрату відразу кількох чоловіків чи родин.

Наведений приклад не лише віддзеркалює схильність землевласників до використання по можливості запорожців-осадчих, а й відтінює ще одну принципову рису розвитку мережі поселень у краї. Безвідносно до наявності / відсутності запорожця-осадчого надана поміщиком назва поселення не може бути самодостатньою підставою автоматично вважати, що воно було закладене на сирому корені.

Визначення дати і генези поселень потребує обов'язкового врахування важливої закономірності, притаманної описово-статистичній документації останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Справа в тім, що Атлас Катеринославського намісництва 1787 р., звідки зазвичай черпали інформацію стосовно начебто найранішої згадки про той чи інший населений пункт, насправді подає відомості, орієнтуючись винятково на останнього власника та надану ним назву. Попередня історія залишається за кадром, що викривлює уявлення про час заснування, осадника, первісну та подальші назви одного й того ж поселення. Оскільки значна кількість старих запорозьких населених пунктів станом на 1787 р., уже перейшла в руки поміщиків московського походження, складалося науково подібне, але насправді хибне враження про формування мережі населених пунктів краю. Головним гравцем постають свіжоспечені поміщики, які нібито дали життя конкретним об'єктам, заселяючи виділені їм «пустопорожні» землі. Це неабияк підпирало концепцію «Новоросії». Втім урахування іменних списків, атестатів колишньої запорозької старшини, білетів на виділення землі, судових справ, рапортів та інших джерел дає змогу пролити світло на справжніх осадників і реальні витоки тих населених пунктів, які пізніше отримали назву від нових власників.

Для наочної ілюстрації варто навести випадки з різних частин колишніх Вольностей. Класичним прикладом виростання міста із запорозького поселення, яке мало іншу початкову назву, є Павлоград. Типовими тут були й поселенські підходи влади, спрямовані на використання запорозької спадщини та запорожців як осадчих. Атлас Катеринославського намісництва 1787 р. позначає місто Павлоград, перейменоване з містечка Лугань⁷⁵. Натомість на місці Павлограда В. Чертков під час своєї чергової поїздки по

---

⁷⁴ Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. Киев, 1956. С. 117.

⁷⁵ РГВИА. Ф. ВУА. Д. 18723.

Присамар'ю 1777 р. фіксує закладене полковим старшиною Петром Хижняковським на основі козацьких зимівників військове поселення Матвіївку, яке вже мало сорок два двори (окрім того, ще двісті дворів перебували на етапі формування)⁷⁶. Самому П. Хижняковському губернатор раніше надав статус осадчого, як і багатьом іншим представникам старшини⁷⁷. Згідно з відомістю 1779 р., в Матвіївці, яка на той час входила до Марієнпольського повіту, мешкало вже 1126 осіб.⁷⁸ Невдовзі Матвіївку було перейменовано на Лугань⁷⁹. Окрім того, П. Хижняковський був визначений осадчим та опікувався ще й розбудовою слободи Дмитрівки, у якій на 1777 р. налічувалося п'ятдесят вісім дворів. За успіхи в осадництві В. Чертков пропонував надати П. Хижняковському оберофіцерський чин⁸⁰.

Випадок з селами Дебольцевкою та Катеринівкою ілюструє, як в Атласі Катеринославського намісництва 1787 р. штучно відрізаються запорозькі коріння у зв'язку з тим, що поміщик після набуття права власності надав свої назви поселенням, заснованим ще до нього. Водночас демонструється і розмах господарської діяльності старшини. Отже, у лютому 1776 р. бунчуковий товариш Євстафій Кобилан звернувся до Самарського повітового правління з проханням дозволити йому побудувати два млини: один на річці Мокрі Яли в урочищі Убитовському, а другий при його хуторі на р. Вовчій⁸¹. Тоді ж Є. Кобилан надіслав до Азовської канцелярії донесення з проханням закріпити за ним будинок у містечку Новоселиці, а також два хутори та млин на р. Вовчій в урочищі Кривий Ріг⁸². 4 жовтня 1776 р. Є. Кобилан надіслав нове клопотання до Азовської губернської канцелярії з проханням надати дозвіл на будівництво ще двох млинів, цього разу вже в урочищах Яли на р. Вовчій та Кривий Ріг на р. Бик⁸³. Але в серпні 1779 р. після смерті Є. Кобилана та відмови дружини від наділу (12 000 десятин) землі було передано обераудиторові Іллі Дебольцеву⁸⁴. При цьому останній висловлював сумніви, що Є. Кобилан заселяв свої маєтки людьми, виведеними з-за меж колишніх Вольностей, як того вимагалось. І. Дебольцев стверджував, що, згідно з відомістю, на земельній ділянці Є. Кобилана значаться 64 особи чоловічої статі та 5 жіночої. Такі пропорції нібито свідчать, що бунчуковий товариш насправді нікого тут не осаджував, а лише скористався з місцевого

⁷⁶ Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 11 жовтня 1777 р., Білевська фортеця // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 2. Л. 103 об.

⁷⁷ Там же. Л. 104.

⁷⁸ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 5. Л. 115 об.

⁷⁹ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. V-473. С. 39.

⁸⁰ Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 11 жовтня 1777 р., Білевська фортеця // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 2. Л. 105.

⁸¹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 11. Л. 162.

⁸² Там же. Л. 172.

⁸³ Там же. Л. 165.

⁸⁴ Там же. Л. 185.

населення⁸⁵. У 1783 р. І. Дебольцев, уже як колезький асесор, отримав накази про вічне володіння, межувальну книгу й плани на села Катеринівку та Дебольцевку (нині обидва входять до складу Павлоградського району Дніпропетровської обл.). При цьому села були позначені на карті як наявні⁸⁶, а отже заселені ще Є. Кобиланом, а то й раніше. За Атласом Катеринославського намісництва 1787 р., чисельність населення Катеринівки та Дебольцевки становила 212 осіб. Збереглася й статева непропорційність, на яку раніше так нарікав І. Дебольцев: чоловіків було 150, жінок – 62⁸⁷.

Зрештою, приклад з Великого Лугу. Відомість населення по Азовській губернії від 19 січня 1779 р. подає у казенних слободах Краснокутівці (суч. с. Малокатеринівка), Кочугумівці (суч. с. Кушугум), Кінсьководівці, локалізованих на лівому березі Дніпра нижче за течією від Олександрівської фортеці, 809 осіб. З них 694 були колишніми запорожцями, решта ж – українцями з колишньої Гетьманщини⁸⁸. Це знімає всі сумніви з приводу того, що перелічені слободи виростили з козацьких поселень. Відома подальша доля Кінсьководівки, де, за відомістю від 27 квітня 1779 р., налічувалося 245 осіб (225 колишніх запорожців та 20 українців з Гетьманщини)⁸⁹. З часом Кінсьководівка опинилася у власності Г. Потьомкіна. Той, невдало замітаючи сліди, змінив їй назву на Григорівку і передав своїй небозі Катерині Енгельгардт, яка вийшла заміж за Павла Скавронського, небожа Катерини II. У 1784 р. у Григорівці проживала 431 особа⁹⁰. В атласі Катеринославського намісництва 1787 р. Григорівка вписана в одній групі з Великою та Малою Катеринівкою, які також перебували у власності К. Скавронської⁹¹. Для порівняння у Григорівці було майже вдвічі більше мешканців, ніж проживало на вигонній землі Олександрівської фортеці⁹². Пізніше Григорівка фігурує також і як Літтовська або Літтовка, що було пов'язано із заміжжям К. Скавронської з графом Джуліо Літта⁹³.

Розглянуті випадки демонструють, що і найвищі чиновники всупереч заборонам центральної влади не лише перетворювали на власні населені пункти козацькі зимівники, як це було у випадку з А. Леванідовим, а й переводили у свою власність навіть казенні слободи (Г. Потьомкін). У такий

⁸⁵ Там же. Л. 187–188.

⁸⁶ Там же. Л. 192–195 об.

⁸⁷ РГВИА. Ф. 846. Д. 18725. Л. 9.

⁸⁸ Док. № 164.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Швидько Г. К. Запорозькі землі в останній чверті XVIII століття // Вчений-подвижник: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого / відпов. ред. А. Г. Болебрух. Дніпропетровськ, 1991. С. 38.

⁹¹ Джерела з історії Південної України. Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття. Запоріжжя, 2009. С. 158.

⁹² РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 5. Л. 117–118 об.

⁹³ Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка 1769–1791. Москва, 1997. С. 705.; Фоменко В. Звідки ця назва? Дніпропетровськ, 1969. С. 30.

спосіб вплив колишніх запорожців і на мережу населених пунктів краю, і на структуру населення лише зростав, обмежуючи вже на старті імперських перетворень можливості для надання йому ознак суто московського регіону. Зрештою, варто навести хоча й суб'єктивну, але все ж показову оцінку тенденції загосподарювання краю в останній чверті XVIII ст. з мемуарів Дмитра Гнедіна, поміщика, онука запорозького осавула Антона Гниди:

«Поміщиків було дуже мало. Хоча більша частина земель була подарована імператрицею приближеним, але ці особи як уродженці великоросійських губерній або остзейських і навіть малоросійських рідко заводили свої господарства; особливо великоросам не подобалася ця широчінь; а тому вони збували мастки майже за безцінь; покупцями здебільшого були запорозькі козаки, для яких рідні степи були дуже близькими їхньому серцю»⁹⁴.

Ще належить докладно з'ясувати деталі емпіричної ситуації з перетворенням зимівників на поселення, створити якомога ширший реєстр осадчих та заснованих ними об'єктів, відтінити запорозький слід у реалізації локаційних ініціатив, скрупульозно переглянути стереотипні уявлення про коріння багатьох сучасних населених пунктів Східної та Південної України. Але вже самі підходи влади і московських поміщиків до долі козацьких зимівників, ролі колишніх запорожців в еволюції старих поселень та створення нових, а також сотні наразі з'ясованих випадків козацького родоводу сучасних міст і сіл⁹⁵ однозначно схиляють до висновку про не просто помітний, а вирішальний внесок запорожців у генезу мережі населених пунктів краю. Водночас виразно відтіняють це й результати тих зусиль імперської влади, які були позбавлені оперття на запорозьку традицію. Класичним прикладом тут є уже згаданий вище провал спроб заснувати губернський центр Катеринослав на р. Кільчені. Не менш показовими є наслідки заснування фортець на голому місці.

12. 5. Вплив запорозької традиції на урбанізаційний процес

Теза про побудову фортець як самодостатній поштовх до урбанізації краю є черговим стереотипом, тісно пов'язаним і з фактичними підставами концепції «Новоросії». Саме появу твердинь тлумачили як першопочаток низки ключових сучасних міст краю – Запоріжжя, Кропивницького, Херсона⁹⁶. Відтак важливо з'ясувати логіку просторового вирішення Петербургом про-

⁹⁴ Гнедин Д. Т. Мои воспоминания // Русское богатство. Литературный и научный журнал. 1893. № 5. С. 144.

⁹⁵ Див. хоча б: Бойко А. В. Запорозький зимівник... С. 42–53.

⁹⁶ Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев, 1984. С. 35–140; Новицкий Я. История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей днепровской линии, 1770–1806 г. // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Екатеринослав, 1905. Т. 5. С. 3.

блеми розміщення фортець та ймовірний зв'язок останніх із запорозькими поселеннями чи його відсутність.

Роль укріплених ліній, зведених на території Запорожжя у XVIII ст., не обмежувалися суто військовою функцією. Водночас вони здійснювали контроль над навколишніми територіями та їхнім населенням, а деякі ставали центрами повітів. Зрозуміло, що головну підставу для вибору місця для будівництва нових твердинь створювали характеристики території під кутом стратегічних військових потреб. Здебільшого та укріплені лінії зводили на берегах річок та на великих шляхах. Оскільки ж запорозькі козаки на той час уже розібрали під зимівники найзручніші місця, що прямо визнавав і новоросійський губернатор М. Муромцев, то Петербург мусив з цим рахуватися. Неминучими були два сценарії: зведення фортець на обжитих запорозькими козаками місцях, поблизу козацьких зимівників чи містечок та побудова на голому місці.

За першим варіантом пішли при зведення фортець Херсонської, Олександрівської (у районі Запоріжжя), святої Єлисавети (на території Кропивницького), Нікополя, Новоархангельська, Новомиргорода, Ольвіополя (на території сучасного м. Первомайська) та ін. На порожніх землях була закладена більшість твердинь Дніпровської лінії, а саме: Захар'ївська, Олексіївська, Григорівська. Первісно на місці будівництва останніх не існувало запорозьких поселень. Тому В. Чертков так і переймався створенням тут військових слобід коштом переселення сюди колишніх запорожців із Присамар'я, однодворців з Бахмутської провінції, відставних солдат тощо. Його план передбачав заселення 10-ти слобід відставниками, 15-ти однодворцями, переведення сюди населення з козацьких сіл Бригадирівки та Ревунівки⁹⁷.

У підсумку жодна (!) з фортець, закладених на порожньому місці, не дала поштовху до виникнення населеного пункту. Це можна продемонструвати бодай на прикладі сучасних світлин з космосу, на яких чітко проглядається відсутність донині поселень на території з їхніми контурами чи поблизу. Ба більше, частина планованих твердинь взагалі залишилася на папері. Приміром, Григорівську фортецю на березі річки Конка почали зводити у 1770 р., але потім кинули, з огляду на «незручність»⁹⁸. Натомість передбачалося збудувати на іншому місці, проте ці плани так і не були реалізовані. Незручність ця полягала насправді в тому, що навколо не існувало козацьких поселень, звідки можна було б викачувати ресурси. Невипадково Г. Потьомкін розпорядився в 1779 р. припинити роботи одразу на всіх (!) незалюднених місцях, обраних для твердинь Дніпровської лінії, а також для Микитинської⁹⁹.

⁹⁷ Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 3 червня 1779 р. // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 15. Л. 404–404 об.; Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 11 листопада 1777 р., Білевська фортеця // РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 2. Л. 104 об.

⁹⁸ РГВИА. Ф. 846. Д. 25918. Л. 1–3.

⁹⁹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 15. Л. 401–402.

З цієї ж причини звичною стала практика зміни первісно обраного під фортецю чи поселення голого місця на вже обжите козаками. Вище вже згадувався хрестоматійний приклад з Катеринославом-Кільченським. Схожою була доля й Кінсьководська, замислюваного як центр Кінсьководського повіту. За первісними планами, місто мало бути зведене в центральній плавневій частині Великого Лугу¹⁰⁰. Однак після ознайомлення з місцевістю обрали нову локацію – на захищеному від підтоплень узвишші на правому березі річки Конки, уже обжитому запорожцями. За відомістю 1779 р., в Кінсьководівці проживало 245 осіб, з них – 220 колишніх запорожців та 20 українців, які переселилися з Гетьманщини¹⁰¹. Місце під Слов'янську фортецю й центр Слов'янської провінції та Слов'янського повіту теж змінювалося неодноразово¹⁰², аж поки нарешті не прибилися до запорозького містечка Микитине (сучасний Нікополь). Повітовий центр Павлоград так само був перенесений до Матвіївки, колишнього зимівника Петра Хижняковського¹⁰³.

Часом істини для московських фортець стало просування на південь кордону між Російською та Османською імперіями, яке призвело до того, що фортеці втратили своє військове значення. Збройні арсенали були перевезені до Херсона, Миколаєва та Севастополя. Туди ж перевели і військових. Петербург ще в 1784 р. офіційно вирішив ліквідувати самі твердині як укріплені військові пункти, перетворивши на міста чи посади. Катерина II наказувала 10 лютого 1784 р. Г. Потьомкіну: *«Віднині фортецями не вважати й залишити їх в наявному стані з огляду на зроблені в них земляні укріплення, перетворюючи їх на внутрішні міста та посади чи як за станом і заняттями їхніх мешканців вони можуть залишитися»*¹⁰⁴. Проте життя внесло свої поправки, зокрема Дніпровська лінія укріплень, не зважаючи на цей наказ, продовжила функціонувати як єдиний оборонний комплекс, а, у зв'язку з новою війною з Туреччиною, протягнула аж до 1797 р.¹⁰⁵

Ще 3 червня 1779 р. В. Чертков пропонував Г. Потьомкіну залишити на Дніпровській лінії тільки три фортеці: центральну Кирилівську і флангові Олександрівську та Петровську. На основі ж Олексіївської, Григорівської, Захар'ївської та Микитинської азовський губернатор радив утворити поселення відставних солдат, до всього, *«перетворивши в Захар'ївській та Микитинській розпочаті в них фортечні будівлі у зміцнення ретраженмента, а побудовані там будинки та казарми для проживання тих відставних солдатів»*¹⁰⁶. Але склалося зовсім інакше. Приміром, відставних солдат поселяють не в казарми та будинки Микитинської фортеці, як це спочатку

¹⁰⁰ РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 20125.

¹⁰¹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 5. Л. 118 об.

¹⁰² РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 20123. Л. 2.

¹⁰³ РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 10. Л. 354.

¹⁰⁴ ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXII. С. 22.

¹⁰⁵ Макидонів А. В. Днепровская линия (1770–1797). Запорожье, 2014. С. 25.

¹⁰⁶ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 15. Л. 405.

Локація Захар'ївської фортеці.
Сучасна світлина з космосу (Google map)

Локація Олексіївської фортеці.
Сучасна світлина з космосу (Google map)

Локація Микитинської фортеці.
Сучасна світлина з космосу (Google map)

Локація Микитинської фортеці.
Сучасна аерофотосвітлина

Відстань від Микитинської фортеці до найближчих поселень
Жеребець та Павлівка.

Сучасні світлини з космосу (Google map)

планувалося, а в запорозькі зимівники, розташовані за 5–10 км. За 10 км відставники вселилися в зимівник, на основі якого виникло поселення Жеребець (сучасне Таврійське, Запорізького району)¹⁰⁷. Інша частина відставних солдат отаборилася за 5 км у зимівнику і разом зі зимівчанами сформували населений пункт Павлівка (сучасна Комишуваха, Запорізького району). За схожим сценарієм відбувалося розселення відставних солдат, пов'язане з Кирилівською фортецею. Їх помістили в зимівниках, з яких і постала слобода Кінські Роздори¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Макаревський Ф. Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. Екатеринослав, 1880. Вип. 2. С. 268.

¹⁰⁸ Бойко А. В. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII ст. // Український археографічний щорічник. Вип. 5/6. Київ, 2001. С. 242–262.

Серйозні фінансові витрати, на які планував іти Петербург, видають глибину його зацікавленості у вкоріненні в краї відставних солдат і розбавленні в такий спосіб українського населення. Відставникам були готові надати будинок, сільськогосподарський реманент і навіть побутові речі. На кожне домогосподарство виділяли коня з возом, корову, пару овець, а на військову слободу для оранки цілини – по три плуги волів¹⁰⁹. Але кінцевий результат не виправдав сподівань. Відставні солдати виявилися здебільшого німецькими та старими людьми. Новоросійський губернатор М. Язиков був вражений тим, що частина відставників навіть не могла себе обійти¹¹⁰. Відтак, найбільша кількість таких солдат фіксується відразу після їхнього оселення. Згодом ця цифра постійно падає. Наприклад, у згадуваних вище слободах між VI (1811 р.) та VII (1825 р.) ревізіями кількість відставних солдат у Павлівці (Комишувасі) зменшилася на 72 душі, а в Жеребці (Таврійському) – на 40 сімей¹¹¹.

Принципово інакшою була доля тих твердинь, які постали на місці чи в обрамленні козацьких поселень. Таке поєднання виливалося в прискорене перелаштування попередньої козацької традиції на урбаністичні рейки. Наприклад, на козацький корінь було посаджено Олександрівську фортецю. Її заснували на місці козацьких зимівників. На плані 1770 р. зведення першої Олександрівської фортеці зафіксовано 10 зимівників¹¹². На території трьох з них були побудовані укріплення, а решта сім розміщувалися поруч вздовж р. Московки та р. Кушугум. Другу Олександрівську твердиню звели 1771 р. на 2 км на північний захід на значно вищому місці, яке не підтоплювали повені. Уже після її закладення козаки заснували поруч поселення Нескребівку (Вознесенку)¹¹³, а біля старого місця, де були запорозькі зимівники, формується передмістя Карантинка, яке також активно заселяли козаки¹¹⁴.

Типологічно подібною була доля в іншій частині краю Херсонської фортеці. Збудували її на місці раніших поселень, зокрема на картах XVII–XVIII ст. тут позначені Біліховичі, пізніше Олександр-Шанц¹¹⁵ та скупчення зимівників – на північній частині острова Кошового (Карантинного). На території міста був розташований і зимівник бунчужного Саханського¹¹⁶.

¹⁰⁹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 6. Л. 73–74.

¹¹⁰ Бойко А. Відставні солдати на півдні України останньої чверті XVIII ст. // Бойко А. Дослідим історію Степової України. Запоріжжя, 2021. Т. 1. С. 263.

¹¹¹ Там само. С. 264.

¹¹² РГВИА. Ф. 349. Оп. 12. Д. 5032. Карта Александровского ретраншемента 1770 г.

¹¹³ Новицький Я. П. Твори в 5 томах. Запоріжжя, 2007. Т. 1. С. 238.

¹¹⁴ Там само. С. 261.

¹¹⁵ Цивильский Ф. И. Населенные пункты междуречья Белозерки и Ингульца до основания Херсона // Минувле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка (16–17 вересня 2016 р.): Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції / упоряд. М. В. Гончар. Каховка; Херсон, 2016. С. 173–175.

¹¹⁶ Орлова З. С., Ратнер И. Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. Херсон, 1993. С. 128.

Вибір місця під фортецю Св. Єлисавети також був тісно пов'язаний з попереднім освоєнням території українським населенням (запорожці, козаки та інші переселенці з Гетьманщини та Слобожанщини). Уже сенатський указ від 29 грудня 1751 р. передбачав залучення до будівництва, крім 2000 козаків з Гетьманщини, ще й місцевого населення, що свідчить про залюдненість навколишньої території¹¹⁷. Точніша інформація датована 1754 р., коли об'єкт нарешті почали зводити. Так-от 18 червня будівництво урочисто відкрили, а вже 24 липня тут відбулася перша ярмарка¹¹⁸, що було б просто неможливо, якби щонайменше навколо не існувало поселень. Нарешті, крапки над «і» розставляє перепис, проведений через 3 роки, який зафіксував уже прямо в поселенні біля фортеці 149 господарств (128 дворів). З них 78 господарств належало «старожилам», що ясно вказує на дофортечну історію проживання. Ще 37 дворів заселяли вихідці з Правобережної України, 9 належали запорожцям, 8 – переселенцям з Гетьманщини, 5 – вихідцям з «чужих» країв, лише 4 – московитам (імовірно, розкольникам)¹¹⁹.

Не слід скидати з уваги і ту тенденцію, що під час зведення твердинь майно місцевих мешканців дуже часто забирали на потреби армії. Згідно з рапортом полковника та коменданта Олександрівської фортеці В. фон Фредерздорфа від 25 серпня 1770 р., він, захопивши під квартири своїх офіцерів кілька зимівників, міцно отаборився на р. Московці, де планували звести об'єкт¹²⁰. Кошовий отаман П. Калнишевський писав командувачу другої армії князю В. Долгорукову про кривди, які чиняться зимівчанам з боку московських військових команд: *«...через таку їхню відсутність минулого літа у тих місцях, де є зимівники тих козаків, Олександрівська фортеця збудована, і не тільки ці, але й ті зимівники, які були і не близько, розкидавши та використавши на потреби фортеці, так дуже і страшенно розорені»*¹²¹. Місцеве населення мусило лагодити мости, виконувати функції провідників, надавати ліс та печі для випікання хліба. Запорозький Кіш відмовлявся виконувати накази. Багато хто з колишніх запорожців так і залишилися сидіти зимівниками навколо фортеці як-то Капустян (балка Капустянка), Сагайдак (урочище Сагайдачне), Гасан (балка Гасанівка), Сукур (балка Сукурова), Самсика та інші¹²².

Показовим є приклад з будівництвом Нікопольської фортеці. По ліквідації Запорозької Січі Микитин перевіз отримує імперську назву Слов'янськ, а в 1778 р. був затверджений план будівництва там фортеці. У 1779 р. до Микитиноного перевозу примусово переселили 188 зимівників, поповнивши на-

¹¹⁷ ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XIII. С. 575.

¹¹⁸ Соколов Г. И. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1848. Т. 2. С. 388.

¹¹⁹ Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина й Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1929. Кн. XXIV. С. 248.

¹²⁰ Новицький Я. П. Т. 1. С. 196.

¹²¹ Новицький Я. П. Твори в 5 томах. Запоріжжя, 2020. Т. 4. С. 90.

¹²² Там само. С. 160–165; 262–263.

селення 682-ма особами. У 1780 р. було складено план забудови міста, яке отримало назву Нікополь, а в 1783 р. після ліквідації Кримського ханату будівництво фортеці втрачає свою актуальність і до ідеї вже не поверталися¹²³.

Не менш виразно запорозькі коріння простежуються і на прикладі історії міст краю, позбавлених поєднання фортець із зимівниками. Головна тенденція полягала в тому, що імперська урбаністична перспектива в сухому залишку опиралася на мережу запорозьких поселень, поміж якими були й міські осередки. Використання такого підходу було цілком закономірне знову ж таки як з огляду на те, що козаки обжили найвигідніші місця краю, так і зважаючи на принциповий курс влади використати по повній запорозьку спадщину в різних ділянках. Інтегрував Петербург також докозацькі та османську містобудівні й поселенські традиції в Північному Причорномор'ї. Подібно до макрооцінок масштабів запорозької спадщини він в останній чверті XVIII ст. не приховував і того, що він лише перелицьовували вже створене. І це є одним із найвагоміших доказів.

Достатньо вчитатися в укази Катерини II про «заснування» таких «стовпів» концепції «Новоросії», як Одеса та Катеринослав, чи в тлумачення генези Катеринослава в «Описі Катеринославського намісництва» 1784 р. Обидва міста подаються не як такі, що виникли на порожньому місці, а як «знову утворювані». Це видає намір лише перегорнути попередню сторінку історії населеного пункту, надавши нових функцій. Підхід органічно вписується в ранньомодерні уявлення про співвідношення «старого» і «нового», коли останнє використовує набутки «старого». Указ Катерини II від 22 січня 1784 р. прописував: «*Призначене губернське місто на правому боці річки Дніпра біля Кодака буде побудовано*»¹²⁴. Ще промовистіше про це висловилися упорядники «Опису Катеринославського намісництва» 1784 р.: «*Катеринослав – знову утворюване місто з містечка, яке називається Новий Койдак, і яке лежить на правому березі Дніпра навпроти гирла річки Самари*»¹²⁵. Межі ж відведених під Катеринослав земель накладаються на кордони Новокодацької міської округи¹²⁶.

А 27 січня 1795 р. Катерина II видає указ, який неспростовно свідчить про те, що Одеса – це лише нова назва Кочубіїва / Хаджибея, відомого з 1415 р.: «*Ми веліли це намісництво (Вознесенське. – Авт.) розділити на 12 уїздів, у яких мають бути міста окружені і приписані до окружних: [...] приписані міста [...] 4. Одеса, татарами Гаджибей іменованій...*»¹²⁷. До того

¹²³ Грибовський В. В. Історичний нарис [міста Нікополь] // Пам'ятки історії та культури міста Нікополь (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / упор. Л. М. Голубчик та ін. Дніпро, 2018. С. 54.

¹²⁴ ПСЗРИ. Т. XXII. С. 11.

¹²⁵ Джерела з історії Південної України XVIII–XX ст. Т. 10. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / упор. А. Бойко. Запоріжжя, 2010. С. 136.

¹²⁶ Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська. Київ, 2008. С. 233–237.

¹²⁷ ПСЗРИ. Т. XXII. С. 642.

часу саме топонім Хаджибей фігурував в імперському документообігу, починаючи з 1766 р.: офіційні рескрипти, накази, розпорядження, плани забудови, документи на виділення земельних ділянок під забудову¹²⁸.

З козацьких містечок, згрупованих на Самару, виріс сучасний Новомосковськ, зі слободи Кальміус як центра Кальміуської паланки – Маріуполь. В оперті на козацькі зимівники постали Миколаїв, Донецьк, Маріуполь, Луганськ, Лисичанськ¹²⁹ та сотні інших населених пунктів.

Останнім часом вагомий додатковий – і суттєвий! – аргумент на користь положення про опертя імперських урбанізаційних підходів на запорозьку спадщину надали дослідження топографії міст краю, зокрема Дніпра, Запоріжжя, Маріуполя, Павлограда, Нікополя¹³⁰. Важливо, що кожне з цих міст репрезентує різного козацького попередника. Катеринослав постав із сукупності містечок і слобід, розташованих вздовж Дніпра з головними якорями – містечком Новий Кодак та слободою Половицею. Павлоград – із зимівників, перетворених спершу на слободу Матвіївку під орудою осадчого полкового старшини Петра Хижняковського; Нікополь – із поселення на Микитинському перевозі. Олександрівськ – із поєднання фортеці та зимівників, Маріуполь – зі слободи Кальміус. Крім того, перелічені міські осередки відбивають нову функційну номенклатуру міст краю. Катеринослав був губернським центром і центром намісництва. Маріуполь, Павлоград і Олександрівськ – повітовими містами. Нікополь був центром Слов'янського повіту та Слов'янської провінції. Однак у всіх випадках виразно простежуються козацькі впливи на подальшу міську топографію.

Містобудівні карти й плани останньої чверті XVIII–XIX ст. дають змогу однозначно дійти висновку, що справа не обмежувалася просто прив'язуванням владою цих міст до козацьких поселень. Останні були щільно вписані в міську забудову. Крім того, плануючи внутрішнє зонування міст, а згодом і вносячи корективи в розпланування, відштовхувалися від забудови козацьких часів. Це добре видно з того, що окреме позначення цієї забудови на планах збереглося до початку XX ст. Навіть у губернському Катеринославі була залишена у спокої козацька Половиця, яка опинилася в центрі міста. Її внутрішнє розпланування не чіпали ще на початку XX ст.,

¹²⁸ Красножон А. «Обряд Основания Одессы»: критический анализ // Південний захід. Одесіка: Історико-краєзнавчий альманах. Одеса, 2017. Вип. 22. С. 72–73.

¹²⁹ Пірко В. Заселення Степової України... С. 44–79.

¹³⁰ Бублик О. Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2017; Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста... С. 14–76; Старостін В. Історична довідка про формування території міста Павлограда. Заснування міста (1660–1784). Павлоград, 2014; Тимофієнко В. Розпланувальні системи південних міст за архівними альбомами кінця XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. 1996. Вип. 3. С. 123–155; Харлан О. Містобудівні й архітектурні особливості слободи Половиці // Пам'ятки України. Науковий альманах. 2009. № 1. С. 10–16.

про що свідчать мапи 1903, 1913, 1915 рр. Проекти забудови змінювали лише простір навколо неї. Не чіпали й Нового та Старого Кодаків, включених до меж міста. Усі відомі містобудівні плани останньої чверті XVIII ст. взагалі не передбачали втручання у внутрішню структуру обох¹³¹.

Не менш показовою є ситуація з розбудовою Маріуполя. З погляду топографії місцевості, де домінантами є море та річки Кальміус і Кальчик, найоптимальнішим вирішенням проблеми було б розпланування міста паралельно до моря. Проте головною віссю став перпендикулярний вектор, обраний у зв'язку з наявною козацькою забудовою – паланковим центром та зимівниками. Ядро міста розмістили в гирлі р. Кальміус, де був паланковий центр. Для нової забудови план 1782 р. передбачав землі на захід від козацької частини, розташованої біля моря. На цьому плані зображена як цілість стара козацька частина міста. Згодом потрапить вона й на містобудівний план 1811 р.¹³².

У Павлограді під час виготовлення містобудівних планів 1787, 1793, 1795, 1798 рр. так само вписали як окрему зону козацьку забудову на північному заході та південному заході. Подібно до випадку з Маріуполем розташування та конфігурація козацької частини суттєво вплинула на рішення з приводу локалізації нової забудови. Проектанти мусили планувати останню не вздовж річки, як це зробили у Херсоні чи Бериславі, а трикутником до водної артерії¹³³.

Як уже зазначалося, на плані першої так і не збудованої Олександрівської фортеці, потім перетвореної на форштадт, зафіксовано 10 зимівників. Територія козацького поселення увійшла до всіх наступних мап Олександрівська кінця XVIII – середини XIX ст. На карті 1798 р. на території деяких колишніх зимівників позначені обивательські будинки, які містилися за межами старої фортеці¹³⁴. Показово, що на мапі Олександрівська 1797 р. цивільна забудова позначена винятково на козацькій частині. Контури останньої відповідали зображенню 1770 р.¹³⁵. На карті 1801 р. місця колишніх зимівників позначено хуторами¹³⁶. Проект 1823 р. подає пунктиром стару козацьку забудову в межах нової. Було включене й с. Вознесенка¹³⁷.

Наведені приклади однозначно свідчать про вагомий вплив козацької забудови на топографію міст краю, що, звісно, додає суттєвих аргументів на користь заперечення підстав концепції «Новоросії».

¹³¹ Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста... С. 237.

¹³² Бублик О. Джерела з історії міської забудови... С. 124–125.

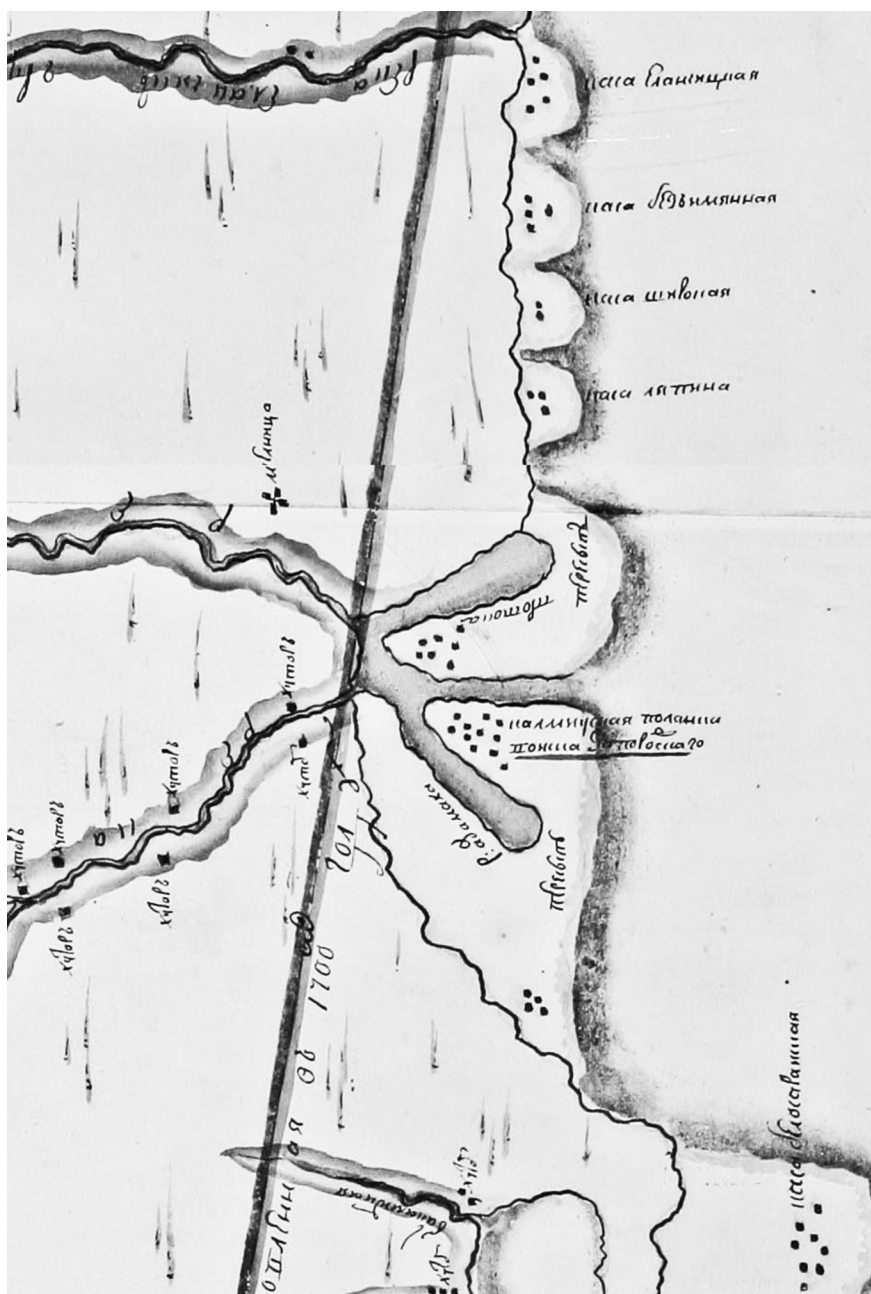
¹³³ Там само. С. 132.

¹³⁴ РГВИА. Ф. 846. Оп. 1. Д. 20159. Л. 50–51 об.

¹³⁵ Бублик О. Джерела з історії міської забудови... С. 129.

¹³⁶ Державний архів Запорізької області. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 938 а.

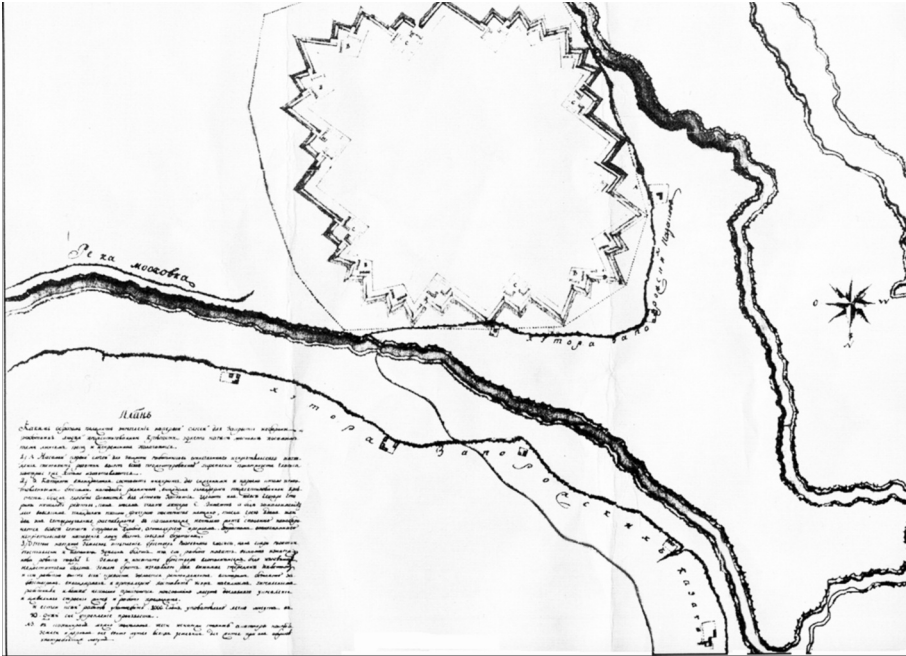
¹³⁷ РГВИА. Ф. 1293. Оп. 166. Д. 32–35.

Фрагмент «Карти місць біля фортеці святого Дмитрія Ростовського зі вказівкою кордонів Російської імперії» (1768 р.) О. Рігельмана

Інститут рукописів НБУ імені В. І. Вернадського. Ф. 1. Справа 292

План будвництва Олександрівської фортеці 1770 р.
з позначенням козацьких зимівників.
РГВИА. Ф. 349. Оп. 12. Д. 5032

Фрагмент плану земельної ділянки Олександрівського посаду 1798 р.
ДАЗО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 938-а

План міста Катеринослава 1792 р.
РГИА. Ф. 1293. Оп. 168. Д. 7

***

Загалом масштабність запорозької спадщини та її глибокий вплив на стратегії і практики імперських перетворень після ліквідації Вольностей, а отже, й на подальше обличчя краю, не викликає сумнівів. Чи не найдоказовішим свідченням цього є ставлення чиновників Азовської та Новоросійської губерній до підсумків освоєння простору запорожцями. Підходи до перелицювання Запорожжя на імперський копил не просто не ігнорували спадку запорозького періоду. Навпаки, їх вимушено підлаштували під нього після з'ясування губернськими посадовцями найвищого рангу реальних козацьких здобутків. Запорожців використали як опору для подальшого загосподарення, а їхні поселення стали відправним пунктом для еволюції мережі населених пунктів. Ба більше, забудова запорозьких міст визначала подальші містобудівні плани, була вмонтована в топографію цих міст. Доля зведених імперією фортець у краї надзвичайно рельєфно відтінює роль запорозьких зимівників в історії населених пунктів краю. Лише ті твердині, які з'явилися на обжитих запорожцями теренах, не пішли в небуття після втрати свого військового значення, а разом з ними продовжили поселенську традицію.

Розділ 13

КЛЮЧОВІ НАПРЯМКИ ЕВОЛЮЦІЇ СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КОЛИШНЬОГО ЗАПОРОЖЖЯ

13. 1. Курс влади та приватних землевласників на якнайширше залучення українських переселенців

Остаточну риску під ключовими напрямками впливу запорозької спадщини та українського чинника загалом на нав'язану Петербургом трансформацію Запорожжя підводить траєкторія еволюції складу населення краю в останній чверті XVIII ст. Уже сам курс влади на недопущення міграції колишніх запорожців з території Запорожжя, залучення їх як осадчих, підходи до використання зимівників та інших запорозьких поселень закладали підвалини для збереження традиційної людності, а також її щільного вмонтування в соціальні структури, скроєні за імперськими зразками. Тенденції ж, які окреслилися в ділянці заведення сюди вихідців з-поза меж краю, підвели остаточну риску. Сценарій визначили ті ж таки прагматичні інтереси нових землевласників. Представники верхівки, як було показано вище, прагнули по можливості обмежитися запорозьким населенням, а не витратитися на забезпечення міграції з інших регіонів. Корисливі мотиви рухали й поміщиками меншого калібру, для яких, однак, колишні запорожці й тутешні посполиті були недосяжними і яким без завезення підданих було не обійтися. Особистий зиск і тут брав гору над імперськими інтересами. Це й поставило хрест на вірогідності наводнення колишнього Запорожжя переважно московитами.

Суто економічні підрахунки підштовхували до пошуку переселенців насамперед у сусідніх українських регіонах. До цього ж безальтернативно схилив банальний брак у переважній більшості рядових поміщиків можливостей завести кріпаків з московських регіонів. За підрахунками Н. Полонської-Василенко, зробленими свого часу на підставі атласу Катеринославського намісництва 1787 р., найбільша кількість земельних наділів на території колишнього Запорожжя припадає на офіцерів-москвитів нижчих рангів – 68,2%. На другому місці (13,4%) службовці, і також в основному нижчих рангів. Третю групу наповнюють вихідці з сусідніх українських земель (10,4%), четверту – представники духівництва (2%), п'яту – купці та міщани (1,6%). Вхожі до вищих ешелонів імперської влади отримали лише 1,3% від загальної кількості наділів (не плутати з площею!)¹. Відомість по

---

¹ Полонська-Василенко Н. В. Південна Україна року 1787 (3 студій з історії колонізації) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1929. Книга 24. С. 338–339.

Азовській губернії від 19 січня 1779 р.² містить інформацію про власників населених пунктів і додатково підтверджує масовість надання земельних наділів саме московським офіцерам нижчих чинів та чиновникам.

Такий підхід призвів до формування строкатої в усіх сенсах регіональної верхівки³, уможлививши, на що й розраховував Петербург, кристалізацію в її середовищі цілковитої лояльності до імперського центру як джерела соціального авансу для більшості новоспечених поміщиків⁴. Водночас це бумерангом вдарило по планах перерізати пуповину органічної вписаності краю в український простір, оскільки відкрило шляхи для масового заведення сюди вихідців з Правобережної України, а також з колишніх Гетьманщини та Слобожанщини.

Враховуючи фінансову неспроможність офіцерів нижчих рангів та дрібних чиновників купувати кріпосних, усе впирається у з'ясування того, чи володіли вони доти власними підданими і де саме, щоб гіпотетично мати можливість завезти на свої нові наділи? Дати відповідь на це питання дозволяє перехресне використання відомостей про населення Азовської і Новоросійської губерній, атласів, а також формулярних списків чиновників. Відправним пунктом тут є формулярні списки, які дають змогу простежити на просопографічному рівні не лише кар'єри, сімейний стан, походження чиновників, а й визначити наявність у кожної особи підданих та ще й із прив'язкою до місцевості. Що важливо, існують підстави з'ясувати, чи мав підданих офіцер або чиновник саме на момент отримання земельного наділу, оскільки формулярні списки укладалися кожного разу, коли особа претендувала на новий чин чи нову посаду. За правилами тогочасного документообігу, відповідне клопотання обов'язково супроводжувалося формулярним списком. З огляду ж на ті постійні адміністративно-територіальні зміни, які в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. переживало колишнє Запорозжя і які супроводжувалися утворенням та ліквідацією цілих інституцій, неодноразово укладалися не лише індивідуальні, а й групові формулярні списки.

Відомі списки чиновників Азовської та Новоросійської губерній⁵ одностайно свідчать про те, що більшість дрібних поміщиків-москвитів, які отримали земельні наділи на території краю, або взагалі не володіла кріпосними, або мала їх настільки мало, що не випадало задумуватися над перевезенням з, властиво, московських регіонів до нових маєтків. Тому пошук ресурсу для загосподарювання перетворювався на пекучу проблему. Звідси

---

² РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 5. Л. 47–64 об.

³ *Сурева Н. В.* Поміщицька колонізація Південної України в останню чверть XVIII – першу чверть XIX ст.: рух фондоутворення документів // Південна Україна XVIII–XIX століття: записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 2000. Вип. 5. С. 83.

⁴ *Каюк Д. Г.* Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. С. 150.

⁵ РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 6. Л. 98–178; Групові формулярні списки чиновництва Новоросійської губернії за 1798 рік / упор. О. Панкєєв. Запоріжжя, 2011.

увага до сусідніх українських земель з очевидним потенціалом до переселення – Правобережної України, колишніх Гетьманщини та Слобожанщини.

Тенденції, які формувала найчисельніша ланка новоспечених місцевих поміщиків – офіцери нижчих рангів, – найпоширеніше відбивають групові формулярні списки чиновників окремих інституцій. Візьмімо, приміром, формулярний список межевої комісії Азовської губернії, поданий В. Чертковим Г. Потьомкіну в 1782 р.⁶ Документ охоплює 25 службовців губернської межевої контори: 5 підпоручиків, 7 прапорщиків, 13 кадетів. Серед підпоручиків – один українець взагалі без підданих, один волох з 50-ма підданими з колишньої Гетьманщини («з малоросійських черкас») в Катеринославському повіті, а також три московити: один із солдатських дітей та два – з обер-офіцерських. Проте лише за одним московитом рахувалися піддані (у Павлоградському повіті), та й то вихідці з Гетьманщини – 20 осіб з «малоросійських черкас». У групі прапорщиків крім трьох московитів представлені прибулець з Правобережної України, виходець з «нової шляхти» колишньої Гетьманщини, грек та волох. Грек не мав підданих, правобережець володів у Катеринославському повіті 25-ма вихідцями з Гетьманщини; волох мав таких 60 душ у Торському та Бахмутському повітах. Так само 60 осіб рахувалося за вихідцем з «нової шляхти» у Миргородському полку та в Новоросійській губернії. З трьох московитів один зафіксований без підданих, за іншим було 200 українців у Харківському намісництві, третій володів 5-ма підданими у Санкт-Петербурзькому намісництві. Серед кадетів налічувалося 5 московитів, за якими сумарно рахувалося 215 українців з колишньої Гетьманщини та 118 московитів. Один грузин та один виходець з Правобережжя не мали підданих. Двоє волохів володіли 330-ма підданими з Гетьманщини в Азовській губернії. З чотирьох представників «нової шляхти» у двох за батьками значилося сукупно 55 українців в Азовській губернії.

У підсумку з 25-ти чиновників найчисельнішою групою є московити: 12 осіб з 558 підданими (435 українців та 123 московити). Українців налічувалося семеро зі 140 підданими українцями, волохів – четверо з 440 підданими українцями та по одному грузину й греку без підданих. Отже, загальна кількість підданих виглядає таким чином: 1015 українців (89,2%) та 123 московити (10,8%). При цьому лише 4 чиновники з 25-ти мали підданих-московитів. До всього, у трьох із них піддані-московити значаться за батьками. Ще важливіша деталь полягає у тому, що тільки в одному випадку піддані-московити значаться як такі, що мешкають в Азовській губернії – 19 осіб у Бахмутській провінції. Інші 104 особи перебували на території, власне, Московії: у Тульському (80 душ), Шацькому (19 душ) та Санкт-Петербурзькому уїздах (5 душ).

Звичайно, наведені спостереження не можуть бути автоматично поширені на всю сукупність середніх і дрібних чиновників, а також офіцерів

⁶ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 9. Л. 171–178.

нижчих рангів. Потрібні спеціальні дослідження на максимально можливій кількості групових формулярних списків та індивідуальних формулярів із залученням описово-статистичних джерел. Однак проаналізований список рельєсно відображає тенденції, притаманні практикам чиновництва та нижчого офіцерства після наділення землею у краї в перше десятиліття по ліквідації Запорозьких Вольностей. Курс на залучення українського населення з сусідніх регіонів відтінено більш ніж опукло, як і брак можливостей та бажання завозити нечислених власних кріпаків з московських регіонів. Добре орієнтувалися в реаліях і в Петербурзі.

Свого часу Єлизавета Петрівна в 1756 р. заборонила Кошу приймати вихідців із Правобережжя, щоб обмежити господарське освоєння Вольностей під егідою козаків і полегшити собі відкушування запорозьких земель⁷. Але після утворення Новоросійської губернії ще в 1764 р. з'являється «План про роздавання в Новоросійській губернії казенних земель та їхнє заселення»⁸, де недвозначно з пункту в пункт фігурують такі джерела людського ресурсу для імперського проекту, як Запорожжя та «польські землі», тобто Правобережна Україна. Пропонувалося залучити звідти для збільшення кількості населення губернії «колишніх російських підданих» та їхніх нащадків, а також колишніх запорожців. Неабиякий вплив на ухвалення тамтешніми мешканцями рішення зірватися з насидженого місця мало стати набуття ними на нових землях статусу особисто вільної людини. Крім того, «План...» передбачав для тих, хто запишеться в гусарські чи пікінерні полки, спеціальну винагороду: для переселенців з-поза меж Речі Посполитої – 30 рублів, для підданих Російської імперії, які проживали на Правобережжі, їхнім нащадкам, а також запорожцям – 12 рублів⁹.

Відтак навіть з формального боку шлюзи для акценту на зваблюванні переселенців з решти українських земель були відкриті, а очевидний практичний зиск і для дрібних поміщиків, і для «важковаговиків» підводив остаточну риску. Вербуванням переймалися на всіх рівнях, навіть для військових потреб, що наочно демонструє, приміром, список осіб, завербованих у гусари на Правобережжі в листопаді 1774 р. поручиком Чорного гусарського полку І. Івановим¹⁰.

Документ охоплює 170 осіб (з сім'ями), зарахованих до гусарів, і подає важливі відомості про кожну родину: склад сім'ї з позначенням віку кожного члена, походження, рота зарахування та чин. Перелік «націй», з яких походили переселенці, такий: «польська», «малоросійська з польських місць», «малоросійська з польської», «малоросійська», «литовська», «волоська», «угорська». При цьому «ріжуть» око імена та прізвища більшої частини

⁷ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... С. 287.

⁸ ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XVI. № 12099. С. 663–664.

⁹ Там же. С. 663.

¹⁰ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 4. Л. 24–31 об.

представників так званої «польської нації»: Гаврило Хоменко, Моїсей Тимченко, Іван Майстренко, Микита Крутоголов, Демид Бражиченко, Данило Савченко, Данило Звениченко. Однозначно йдеться про українців, «польськість» яких полягала в тому, що вони були корінними мешканцями Правобережжя, тоді як «малоросіянами» позначали відносно недавніх переселенців туди з Лівобережжя та їхніх нащадків. Хоча водночас у списку наводяться імена й прізвища, носіїв яких з великою вірогідністю можна віднести до етнічних поляків: Юзеф Козаковський, його син Ян, Якуб Чернієвський, Юзеф Чеховський та ін. Список демонструє наявність значної частини немосковитів у тих армійських полках, які в останній чверті XVIII ст. були розквартировані на території колишнього Запорожжя, а відставники – поселені. Навіть сам вербувальник до гусарського полку Ілля Іванов мав болгарське походження, що видно з атестату¹¹. Усе це вносило свій слід у панораму етнічного та соціального складу населення, підштовхуючи до перегляду долі в ньому московитів і під кутом переоцінки їхнього співвідношення у середовищі військових.

Утім вербування люду на Правобережжі зі зрозумілих причин наражалося на спротив місцевих землевласників та урядників. Часами вербувальники (як цивільні, так і військові) ризикували власним здоров'ям, а то й життям. Один із випадків побиття та ув'язнення непроханих гостей віддзеркалює рапорт командування Угорського гусарського полку генерал-майору князю Мещерському від 19 січня 1779 р. Документ також свідчить, що в арсеналі польської сторони були навіть показові розправи над тими, хто піддавався на агітацію¹². Але фінансовий бік справи та можливість для зваблювачів отримати вищий чин стимулювали їх до активних дій. Згадуваний вище Ілля Іванов за те, що завербував власним коштом 170 осіб, клопотав про надання йому чергового чину замість грошової винагороди¹³.

Після ліквідації Вольностей заходи, пов'язані з переселенням правобережних українців, набули нового дихання. 29 липня 1776 р. Г. Потьомкін видав спеціальний ордер, яким наказував губернаторам Азовської та Новоросійської губерній опікуватися виведенням і розселенням вихідців з Правобережної України¹⁴. Передбачалися суттєві пільги як переселенцям, так і тим, хто виведе заготованих. Найпоказовішим є той факт, що планувалося наводнити вихідцями з Правобережжя не лише ближчу Новоросійську губернію, а й віддалену Азовську. Саме це є найочевиднішим показником послідовного курсу на збільшення людності колишнього Запорожжя коштом завезення українського населення. Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну від 19 жовтня 1777 р. віддзеркалює реальні старання над реалізацією наказу. Описуючи заходи ка-

¹¹ Там же. Л. 22–23.

¹² Там же. Ч. 13. Л. 153–153 об.

¹³ Чолобитна Іллі Іванова Катерині II, 23 листопада 1774 р. (Там же. Ч. 4. Л. 19–20).

¹⁴ Там же. Ч. 10. Л. 360.

пітана Осипа Джарського з вербування мешканців Київського та Брацлавського воєводств, азовський губернатор пропонував надати капітанові відкритий указ, за яким вербувальнику мусили б всіляко допомагати московські військові контингенти, розташовані на Правобережжі. У наслідку «буде він мати спосіб за короткий час сюди вивести на поселення немалу кількість як тих запорожців, так вільних шляхтичів та різного роду ремісничих людей»¹⁵.

Ба більше, яскравим свідченням того, якої ваги надавали переманюванню українського люду з Правобережжя, є рапорт того ж таки В. Черткова від 6 листопада 1777 р., де азовський губернатор демонструє, що вихідці звідти розглядаються як джерело поповнення людності навіть території Війська Донського. Скаржачись на пошуки в Бахмутській провінції представниками донських козаків утікачів-українців з Дону, В. Чертков наголошував, що будь-де «*прийняття з неї (провінції. – Авт.) людей, що приходять, зовсім заборонено*», й закликав донців за потреби виводити людей із-за кордону: «*А коли хочуть селити хутора, то виводили б людей із закордонних місць*»¹⁶. Зрозуміло, що «з-за кордону» в тих умовах означало не інакше, як із Правобережжя.

Описаний же В. Чертковим випадок з капітаном О. Джарським при відкриває завісу над «кухнею» та масштабами зваблювання приходьків з Правобережної України. Азовський губернатор підкреслював, що той має намір задля заселення свого наділу на Самарі вивести з Правобережжя до двохсот дворів, а також задіяти для заселення слобід до п'ятдесяти чоловік із запорозьких зимівників¹⁷. Сам Осип Джарський (у деяких джерелах фігурує, як Жарской, Ужарський або Джарай) походив з польського шляхетського роду, розпочав свою службу панцирним товаришем у сандомирського воєводи, згодом був надвірним полковником у руського воєводи Августа Александра Чарторийського. У 1768 р. у зв'язку з діями московської армії проти Барської конфедерації та активізацією гайдамацьких загонів таємно разом із сім'єю переселився до Новоросійської губернії, прийнявши підданство Російської імперії¹⁸. Після створення Азовської губернії активно долучився до вербування населення з Правобережної України, а також колишніх запорожців для заселення військових слобід Луганського пікінерного полку – Дмитрівки, Василівки та Олександрівки¹⁹. Літо 1776 р. провів з цією метою в Київському та Брацлавському воєводствах, де згідно з його рапортом проживала велика кількість колишніх запорожців: тільки в Уманському ключі було нараховано близько чотирьохсот душ. У 1776 р. за О. Джарським на р. Самарі значиться 6000 десятин землі²⁰. Отриманий ним наділ не був пус-

¹⁵ Там же. Л. 360 об.

¹⁶ Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 6 листопада 1777 р., Білевська фортеця // Там же. Д. 588. Ч. 2. Л. 112 об.–113.

¹⁷ Рапорт В. Черткова Г. Потьомкіну, 11 жовтня 1777 р., Білевська фортеця // Там же. Л. 104–104 зв.

¹⁸ Там же. Д. 588. Ч. 6. Л. 44–46 об.

¹⁹ Там же. Д. 588. Ч. 2. Л. 103–105.

²⁰ Багалеї Д. Наследники Запорозьких земель // Киевская старина. 1885. Т. XI. С. 788.

ткою, адже тут, відповідно до Ф. Макарєвського, було розташоване старовинне запорозьке займище²¹.

За відомістю по Азовській губернії від 27 квітня 1779 р., О. Джарському належала в Катеринославському повіті слобода Коханівка з 193-ма мешканцями. Серед них було й 26 колишніх запорожців, поданих як таких, що оселилися тут уже після створення Азовської губернії²². Ця вказівка відбиває факт переселення козаків із зимівників до слободи. У 1784 р. за О. Джарським продовжувала рахуватися ця ж слобода Коханівка²³, а, за атласом Катеринославського намісництва 1787 р., у Коханівці нараховувалося 338 осіб²⁴. У 1780–1781 рр. О. Джарський був вальдмейстером в Азовській губернії²⁵. Окрім усього іншого, процес формування населення с. Коханівки вкотре сигналізує про те, що колишні мешканці Запорозьких Вольностей часто були донором для розвитку приватновласницьких населених пунктів.

13. 2. Вплив завезення робітних людей, колодників, іноземних колоністів та осадження відставних військових

Послідовний курс влади на масове залучення мешканців Правобережної України, економічна доцільність для новоспечених землевласників реалізувати його на практиці, а також паралельно заводити до краю і вихідців з колишніх Гетьманщини та Слобожанщини не супроводжувався подібною увагою до московитів. Накладаючись на заходи з утримання запорожців, це закладало сценарій, для збереження на новому кількісному рівні явної переваги українського населення. Більше того, з'ясовується, що тенденцію посилили навіть заходи Петербурга із вклинення в соціальну структуру населення краю таких прошарків, як військові, колодники, лопатники. Тканину цих прошарків наповнювали не московити, а вихідці з колишньої Гетьманщини.

Перехресний аналіз документації карних палат, провінційних та губернських канцелярій, розрахункових витрат «лінійної суми», ордерів Г. Потьомкіна, метричних та сповідних книг, відомостей дозволяє простежити як походження лопатників, колодників, майстрових, відставних військових, так і тенденції впливу цих груп на етнічний і соціальний склад населення колишнього Запорозжя. І передусім вимальовується той факт, що поява тут перелічених категорій люду ще не означала автоматичного осідання їх і пе-

²¹ Феодосий (Макарєвский А.). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав, 1880. Вып. II. С. 650.

²² РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 6. Л. 358.

²³ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. V. Спр. 480. Арк.76.

²⁴ РГВИА. Ф. 846. ВУА. Д. 18725. Л. 67.

²⁵ Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. Запорожье, 2011. С. 83.

ретворення на суто місцевих. Якщо одних лопатників Петербург мав намір залучити до 5000 осіб²⁶, стає зрозумілим, наскільки важливо з'ясувати ступінь вкорінення приходьків, цілеспрямовано переміщених імперською владою, на нових для них землях.

Завезення на Запорожжя лопатників було пов'язане з початком будівництва в 1770 р. фортець Дніпровської лінії укріплень. Масштабні обсяги земляних робіт вимагали залучення великої кількості робочих рук. На запорожців Петербург, звісно, розраховувати не міг. До всього, Кіш потерпав від того, що мусив надавати для спрямованих на будівництво військових команд своїх провідників, погонщиків та харчі. Ці ж команди, прибувши на місце, нерідко силоміць займали розташовані поруч зимівники²⁷. Згідно з наказом Сенату до 5000 робітних людей планувалося набрати у Смоленській, Белгородській, Нижегородській, Казанській та Слобідсько-Українській губерніях²⁸. Відповідно на Запорожжі мала опинитися значна кількість московитів. Проте й без залучення українців Петербург традиційно не обійшовся. І хоча відразу ж виникли організаційні проблеми, лопатники невдовзі почали з'являтися на Дніпровській лінії.

Поява такої кількості прибульців відобразилася в листуванні Коша. Зокрема, у рапортах військового судді М. Косапа до кошового П. Калнишевського, рапортах самарської та кодацької полкової старшини²⁹ йдеться про пересування *«чорносошиного народу, чоловіків та жінок до декількох тисяч»*. Однак лопатники, яких запорозьке населення образливо називало *«лапотниками»*, важко переносили довгу й виснажливу дорогу. Половина з них прибувала вже хворими³⁰. На новому місці приходьки у зв'язку з дефіцитом деревини мусили селитися у вогких землянках. Через це взимку життя ставало нестерпним. Відтак поширення хвороб та епідемій було неминучим. Записи в метричній книзі Свято-Покровської церкви м. Олександрівська зафіксували значну смертність серед лопатників у 1774–1775 рр. – 470 душ. Водночас персоніфікована інформація щодо померлих свідчить про чималу кількість серед лопатників українців, очевидно, зі Слобожанщини: Григоренко, Шаповаленко, Кушнір, Буряченко, Калиниченко та ін.³¹

Не дивно, що розпочався відтік люду з цієї групи. Уже в перший рік будівництва Дніпровської лінії розрахункові документи так званих *«лінійних магазинів»* містять суми, які були витрачені на харчі лопатникам, що поверталися назад до Белгородської та Московської губерній, Переяславської та Ярославської провінції, а також до Ростовської і Таганрозької фортець. Незначна частина опинилася в Старосамарському ретраншементі. Кількість

²⁶ Молдавський Р. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.). Запоріжжя, 2007. С. 35.

²⁷ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24904–24908. Арк. 32, 99–100.

²⁸ Молдавський Р. Нова Дніпровська лінія... С. 35.

²⁹ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24904–24908. Арк. 15, 17–17 зв, 33–33 зв.

³⁰ Молдавський Р. Нова Дніпровська лінія... С. 37.

³¹ Бойко П. Джерела з історії формування населення Олександрівського повіту останньої чверті XVIII – початку XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2016. С. 173–175, 284.

людей, яка полишала будівництво, вражає: доходило до 675 осіб на місяць³². Врешті-решт, це призвело до того, що з 1774 р. лопатники як окремий прошарок зникають з документації, пов'язаної з будівництвом Дніпровської лінії укріплень. Відтак цей доплив московитів не мав шансів уплинути на склад населення краю.

Крім лопатників на територію Запорозжя централізовано завозили так званих «майстрових людей», у яких відчувалася постійна потреба з огляду на гігантоманію Г. Потьомкіна. Теслярів, каменярів, мулярів та інших будівельників нерідко вербували якраз у центральних регіонах Російської імперії³³. Документація губернських канцелярій наповнена інформацією про пошук коштів для розрахунку за виконані роботи. Після ліквідації Запорозької Січі на ці потреби використовували гроші, вилучені в запорозької старшини. Наприклад, у січні 1776 р. В. Чертков просив у Г. Потьомкіна дозволу розрахуватися грошима військового писаря Івана Глоби з майстровими, які були задіяні в оздоблювальних роботах у церкві с. Гуполовка Личківського повіту³⁴. Для зведення казенних будинків одні й ті ж будівельні команди переміщували між Катеринославом, Херсоном, Кременчуком та іншими місцями. Нерідко причиною був брак коштів та житлових помешкань. З цієї ж причини майстрові покидали край, а часто поповнювали лави маргіналів.

Показова історія трапилася в 1785 р. У листопаді того року правитель Катеринославського намісництва І. Синельников доповідав Г. Потьомкіну, що відповідно до домовленостей новгородський і тверський генерал-губернатор Архаров надіслав 160 майстрових з 500 домовлених. У зв'язку з хворобами та випадками смерті залишилося 124 чол. Через брак коштів І. Синельников перевів цих майстрів до Херсона, згодом їх же планувалося відправити на будівництво до Таврійської губернії³⁵. Але полковник та головний будівельник І. Корсоков, зі свого боку, доповідав, що майстрових людей у Херсоні утримувати він не може через гостру нестачу квартир і відсутність роботи взимку, а перебиратися до Таврійської губернії майстрові відмовляються. Відтак І. Синельников був вимушений повернути останніх до Кременчука та знайти їм хоч якусь роботу. Майстрові ж вимагали виплатити їм кошти, щоб мати змогу повернутися додому, на Тверщину й Новгородщину. У відповідь на рапорт Г. Потьомкін ордером від 6 грудня 1785 р. наказував залишити з майстрових лише тих, хто зголоситься на платню 9 рублів на місяць, а всіх інших відправити додому³⁶.

³² РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 15. Л. 67–71 об.

³³ *Бойко А. В.* Шляхи формування маргінального елементу Південного степу в останній чверті XVIII століття // Гуманітарний журнал. 2003. № 1 (17). С. 18–21.

³⁴ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 15. Л. 93–93 об.

³⁵ Там же. Д. 693. Ч. 3. Л. 85–86.

³⁶ *Владимиров М. М.* Первое столетие г. Екатеринослава 1787–9 мая 1887 г.: Доклад Екатеринославской городской управы к торжественному заседанию думы 9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка). Екатеринослав, 1887. С. 250.

Зрештою, Петербург пішов на те, щоб завозити до краю колодників, робота яких накладала на казну мінімальне навантаження. Перші партії їх прибули в 1774 р. на будівництво Дніпровської лінії укріплень. Сенатський наказ від 30 листопада 1773 р. вимагав направляти колодників зі Смоленської, Белгородської та Слобідсько-Української губерній³⁷. На підставі наказу, а також рапортів Коша Я. Новицький свого часу започаткував історіографічну традицію, за якою переважна більшість завезених до краю колодників нібито походила з центральних регіонів імперії³⁸. Утім цей наказ уже 31 березня 1775 р. було замінено іншим, де джерелом переміщення до Запорожжя колодників було вказано Сибір та Оренбург.³⁹ Але 29 липня 1776 р. Г. Потьомкін видав ордер, яким заборонив направляти колодників з українських територій до Коливановоскресенських заводів,⁴⁰ а натомість скеровувати їх «на гарнізонну службу» до батальйонів Дніпровської лінії фортець⁴¹.

Розпорядження Г. Потьомкіна й визначило головну тенденцію у ділянці походження колодників, які опинилися на території Запорожжя. Замість засуджених з центральних регіонів імперії, сюди масово почали спроваджувати колодників з Гетьманщини, Єлисаветградської та Катерининської провінцій, про що свідчать численні рапорти Г. Потьомкіну від В. Черткова та Азовської губернської канцелярії⁴². У провінційних канцеляріях склалися відповідні списки, які дають можливість ідентифікувати соціальний стан та походження таких прибульців. Так, за списком Єлисаветградської провінційної канцелярії від 4 лютого 1775 р. в Олександрівську фортецю було направлено 47 колодників: 6 колишніх солдатів (походження не вказується), решта – особи з колишньої Гетьманщини («малоросійської національності»). Якщо ж взяти до уваги той факт, звідки відправляли колодників, то з великою вірогідністю можна припустити, що солдати служили в Чорному, Жовтому або Пікінерному полках, доукомплектовуваних тоді саме з місцевого населення⁴³. Як уже було з'ясовано⁴⁴, значна кількість колодників походила з гайдамаків, затриманих за незаконний перетин кордону та розбій.

³⁷ Молдавський Р. Запорожці-колодники на Новій Дніпровській лінії укріплень // Козацька спадщина. Нікополь-Дніпропетровськ. 2005. Вип. 2. С. 112–113.

³⁸ Новицький Я. П. Т. 1. С. 263. Див.: Карагодін А. И. История Запорожского края: 1770–1917. Запорожье, 1988. С. 44; Кузьменко Н., Чернолуцкий В. Популярныe очерки истории Александровска. Запорожье, 2007. Том I. С. 34; Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 г.) Запорожье, 1992. С. 25.

³⁹ ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XX. С. 99.

⁴⁰ Богумил А. Г.. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. Екатеринослав, 1905. Вып. 2. С. 74.

⁴¹ Бойко П. Джерела з історії населення Степової України останньої чверті XVIII століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2010. Т. 21. С. 120.

⁴² РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 2. Л. 122, 508; Ч. 10. Л. 122, 508.

⁴³ Там же. Д. 797. Ч. 3. Л. 23–23 об.

⁴⁴ Молдавський Р. Запорожці-колодники... С. 112–113.

Невдовзі до поселян зарахували частину тих, чію провину так остаточно їй не довели, або хто скоїв нетяжкий злочин⁴⁵. Трапляються випадки, коли засуджених купців замість відправляти на примусові роботи, за клопотанням В. Черткова, приписували до купецтва в містах краю, бо «*достатнього купецтва зовсім немає*»⁴⁶. Як не дивно, азовський губернатор навіть пропонував комплектувати в'язнями гарнізонні батальйони⁴⁷. А для збільшення чисельності колодників на Дніпровській лінії, яких станом на 1777 р. нараховувалося 1075 осіб, він радив Г. Потьомкіну замінити в карному кодексі покарання через побиття батою чи палицями на примусові роботи⁴⁸.

Як і майстрових, колодників часто переводили з місця на місце. Зокрема, в 1776 р. передбачалося перекинути 200 душ з Олександрівської фортеці на будівництво Катеринослава-Кільченського. У 1783 р. засуджених, які залишалися на Дніпровській лінії, планували перекинути до Херсона, а в 1784 р. їх узагалі мірилися вивезти з території колишнього Запорожжя й використати на добудові Полтави⁴⁹. Відомості та розрахункові документи Катеринославської казенної палати стосовно витрат на утримання в острогах колодників фіксуються ще в 1786 та 1791–1793 рр.⁵⁰

У підсумку колодники, з огляду на кількісні параметри цієї групи, не могли суттєво вплинути на склад населення краю. А враховуючи, що більшу частину їх наповнювали вихідці з українських земель, вони, у разі осідання, лише збільшували долю українського елемента.

Як джерело суттєвого поповнення населення колишнього Запорожжя Петербург розглядав процес вкорінення тут відставних солдатів. До всього, відставників можна було скерувати на потрібне місце, не питаючи згоди. Для них оселення виливалося в продовження військової служби з централізованим забезпеченням, хоча й у видозміненому вигляді. Лише в 1793 р. пожиттєва служба була замінена на 25-річну⁵¹.

Процедура поселення відставних солдатів передбачала узгодження з місцевою владою. У лютому 1780 р. В. Чертков доповідав, що 1062 осіб відставників (з них 422 одружених) передбачалося оселити у фортецях Дніпровської лінії, де вже зупинили будівництво (Микитівська, Кирилівська, Григор'ївська та Захар'ївська). Зведення будинків для відставників повинно було фінансуватися з губернської суми.⁵² На місці поселення одруженим солдатам надавався час для перевезення родин (скористалося лише 172 чол.)⁵³.

⁴⁵ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 2. Л. 503 об.

⁴⁶ Там же. Ч. 8. Л. 166.

⁴⁷ Там же. Ч. 2. Л. 26–26 об.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же. Ф. 16. Оп. 1. Д. 690. Л. 1–1 об.

⁵⁰ Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького. КП. № 383773. Арк 5–13, 200.

⁵¹ Редигер А. Комплектование и устройство вооружённой силы. Санкт-Петербург, 1913. Ч. I. С. 132.

⁵² РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 6. Л. 269–270.

⁵³ Там же. Л. 271–271 об.

Добре видно, що місцева влада намагалася стимулювати неодружених до заведення сімей, що логічно вписується в курс на збільшення чисельності населення краю. Наприклад, тим, хто одружився, виділяли з казни премію розміром 2 рублі⁵⁴, а для вибору нареченої спеціально виписували паспорти. Показово, що шукати наречену солдати мали на українських землях. Про це свідчать згадки в джерелах, що таких солдатів, приміром, «схилено до одруження і для цього з білетами та належними свідоцтвами відпущено в малоросійські місця»⁵⁵. А, крім того, влада наймала спеціальних вербувальників, які за окрему платню роками підшукували охочих дівчат на території Правобережної України й привозили їх на оглядини на територію колишнього Запорозжя⁵⁶. Можна лише уявити контингент тих, хто погоджувався на перспективу переїзду для заміжжя з солдатом, який після 25 років служби був відправлений на поселення, проживав у покинутій фортеці або біля неї. Неважко передбачити, що це різко зменшувало шанси перетворити відставників на рушія природного приросту населення, хоча питання і потребує спеціального розгляду. Проте вже зараз можна з певністю сказати, що навіть походження наречених суттєво звужувало перспективу розмивання традиційного українського обличчя краю. А найточнішим показником провалу сподівань Петербурга на відставників є той факт, що на початку 90-х років XVIII ст. він цілеспрямовано переселяє до солдатських слобід українських козаків, завезених з Полтавської та Чернігівської губерній⁵⁷.

Аналогічну тенденцію формувало й утворення та поселення гусарських і пікінерних полків, а також так званих арнаутських і волонтерських формувань. Як уже згадувалося, до гусарських та пікінерних полків залучали місцеве населення, а також завербованих на території колишньої Гетьманщини та в Правобережній Україні. Після ліквідації Запорозької Січі, за задумом Г. Потьомкіна, до недоукомплектованих 4-х гусарських та 4-х пікінерних полків мало бути створено ще 5 гусарських та 2 пікінерних. Два останні передбачалося наповнити колишніми запорожцями. В Азовській губернії планували оселити Катеринославський полк, сформований із колишніх полтавських козаків, Полтавський – із запорожців та Луганський – з бахмутських козаків та запорожців. У Новоросійській губернії розміщували 3 пікінерні полки: Єлисаветградський, Дніпровський та Херсонський. Останній мав комплектуватися з колишніх запорожців⁵⁸. Проте вони не поспішали перетворюватися на пікінерів⁵⁹. За списком 1780 р. у Полтавському

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ *Бойко А. В.* Шляхи формування... С. 18–21.

⁵⁷ *Бойко А. В.* Досліди з історії Степової України: наукові студії у 2 т. Запоріжжя, 2021. Т. 1: 1988–1999. С. 263.

⁵⁸ *Тинченко Я.* Від козаків до гусар. Як було зламано козацькі звичаї у XVIII столітті. Київ, 2018. С. 177.

⁵⁹ *Паталах О.* Запорозьке та чорноморське козацтво... С. 145.

полку нараховувалося лише 24 запорожці з 594 осіб⁶⁰. У Херсонському полку ситуація була ще гіршою. За формулярним списком 1779 р., серед штаб-офіцерів, вахмістрів та кадетів колишніх запорожців не значилося взагалі⁶¹, а самовільно полк покинули 2 капрала та 104 пікінери⁶².

Практика використання обжитих запорозьких місць для розташування полків була типовою. Штаб-квартиру Луганського пікінерного полку розташували в слободі Матвіївці, колишньому зимівнику запорозького старшини Петра Хижняковського⁶³. Майже половина особового складу Полтавського полку проживала в Новоселиці та в інших запорозьких поселеннях, зокрема в Петриківці, Кам'янці, Богородичному⁶⁴.

За фактом, місцева людність становила основу так званих «арнаутських та волонтерських команд». Хоча на позір вони мали комплектуватися охочими волохами, болгарами та сербами під час просування московської армії театром військових дій. 7 вересня 1775 р. новоросійський губернатор М. Муромцев рапортував Г. Потьомкіну, що «арнаутів та волонтерів», а насправді в більшості вихідців із середовища колишніх запорожців, поселено на території від верхів'їв р. Буг до гирла р. Суха Чертала та р. Мертві Води. Землі було відведено 109 407 десятин, з них 72 000 – офіцерам і козацьким старшинам⁶⁵. На початку війни з Туреччиною 1787–1791 рр. відбувся додатковий набір з платнею 12 руб. на рік, забезпеченням провіантом, а також фуражем для коней⁶⁶. Після доукомплектування «арнаутські та волонтерські команди» у складі Катеринославського козацького війська спільно з чорноморськими козаками успішно зарекомендували себе в Дунайській компанії під Тульчею⁶⁷. У 1792 р. було ухвалено рішення відправити «арнаутів» на поселення до Бахмутського повіту. Й ось тут з'ясувалося, що з комплекту 1135 осіб фактично залишилося 289 чол.: 264 козаки і тільки 25 волохів, сербів, болгар. Вибулих зафіксовано в кількості 691 особа⁶⁸. Відтак козаків відпустили по їхніх домівках, а 25-м «арнауткам» запропонували обрати місце проживання⁶⁹. Тож про будь-який вплив арнаутських і волонтерських полків на склад населення краю говорити не доводиться.

⁶⁰ РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 202. Ч. 5. Л. 1 об.–74.

⁶¹ Там же. Ч. 30. Л. 40–61.

⁶² Там же. Л. 103 об.

⁶³ Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: Сб. военно-исторических материалов / Воен. Учен. Ком. Главного штаба [ред. академ. Н. Ф. Дубровина]. Санкт-Петербург, 1893. Вып. VI. Часть 1. С. 78; РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 2. Л. 103–105.

⁶⁴ РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 202. Ч. 5. Л. 1 об.–74.

⁶⁵ Там же. Д. 79. Ч. 1. Л. 375.

⁶⁶ Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического... С. 166.

⁶⁷ Шиян Р. Катеринославське козацьке військо (1787–1796 рр.) // Південна Україна XVIII–XIX століття: записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Запоріжжя, 1998. Вип. 3. С. 107.

⁶⁸ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 966. Ч. 1. Л. 12.

⁶⁹ Там же. Л. 13–13 об.

13. 3. Співвідношення допливів. Запорожці в новій соціальній структурі населення

Окрім невдалих планів сформувати з іноземців військові формування, Петербург взяв курс на цілеспрямовану організацію переселенського руху з Центральної та Західної Європи, а також православного населення Криму. Узгоджувалося це як із поширенням в імперській верхівці ідей просвітництва та фізіократії⁷⁰, так і з інтересами, що випливали з уніфікації колишніх Вольностей. Зрозуміло, що наводнення території приходьками неукраїнського походження та наділення їх особливими правами формувало соціальну групу з особливо цінним для імперії типом лояльності. Засади його були принципово інакшими, ніж у випадку з колишніми запорожцями чи допливами з Правобережжя, Гетьманщини, Слобожанщини. Крім того, поява переселенців працювала на розбавлення явної переваги в краї українців, а отже, й на вилучення його з українського простору.

Власне, реалізація курсу свідчить про те, що перед переліченими завданнями його економічна складова відходила на задній план. Але наслідки в будь-якому разі виявилися мінімальними. Найрельєфніше відтінює це імперська статистика. За матеріалами V ревізії 1794–1808 рр., чисельність навіть найпотужнішої групи – німецьких колоністів – обмежувалася лише 0,4% від загальної кількості населення⁷¹. І це був найуспішніший проєкт з усіх наявних. Згідно з атласом Катеринославського намісництва 1787 р. тільки 4,9% від загальної площі корисної землі було передано під заснування іноземних колоній⁷². За таких обставин про серйозний вплив на етнічний, соціальний склад та настрої населення краю говорити не доводиться.

Зрештою, загальну хаотичність практичних кроків з насичення території колишнього Запорожжя переселенцями з-поза меж Російської імперії добре відтінюють два показових приклади. Приміром, Г. Потьомкін планував завезти до краю каторжників з Британії, але тогочасний посол у Лондоні граф С. Воронцов спромігся завадити втіленню проєкту. А дружина московського резидента в Курляндії барона Местмахера скуповувала там позашлюбних дітей за 3–4 дукати з метою подарувати Г. Потьомкіну⁷³. Деякі ж задуми трансформувалися до невпізнання. Так, зокрема, сталося із залученням корсиканців у 1783 р.⁷⁴, яким вербувальники наобіцяли «золоті гори».

⁷⁰ *Бойко А.* Масові джерела із соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття. Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П. Д. Осипенко. Історія. Бердянськ, 2001. С. 6–15.

⁷¹ *Кабузан В. М.* Народы России в XVIII в. Численность и этнический состав. Москва, 1990. С. 211, 219.

⁷² *Полонська-Василенко Н. Д.* Південна Україна року 1787... С. 365.

⁷³ *Писаревский А. О.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. Москва, 1909. С. 10.

⁷⁴ Ширше про це див.: *Бойко П.* Переселення корсиканців 1782–1784 років як епізод з колонізації степового краю // *Сіверянський літопис.* 2014. № 6. С. 270–278.

До бунту серед переселенців дійшло вже під час подорожі, коли на кораблі поширилися чутки, що насправді перші команди колоністів ледве виживають. Тому залишок дороги добровільні переселенці провели вже в кайданках. Подальша доля корсиканців була не менш драматичною. Причетні до бунту потрапили до в'язниці, де більшість з них померла, а п'ятеро втекли. Решту (151 чол.), переважно міських мешканців, влада забажала перетворити на селян та ще й розмістила в одному поселенні зі шведами з острова Даго, надавши порівняно більше прав. За таких обставин виникнення конфліктів було лише справою часу. А через рік корсиканці почали втікати до Криму, звідки планували дістатися рідних домівок. Відтак, ремісників було вирішено відправити до Кременчука, а землеробів – до Павлограда, де останнім знову ж таки надали пільги, а також реманент та посівний матеріал для заведення господарства⁷⁵. Згодом колоністи з Корсики перестали існувати як окрема група, розчинившись у місцевому населенні.

Не менш показовим є той факт, що в залучення переселенців вклалася не тільки держава, зваблюючи їх додатковими привілеями та надаючи позики, часто посівний матеріал, фураж, сільськогосподарський реманент, будівельні матеріали⁷⁶. Значні обтяження, аж до втрати землі, були накладені на місцеве населення, вказуючи на обмежений економічний сенс організації завезення до краю іноземців. Зокрема, у зв'язку з появою шведських селян (422 чоловіків та 532 жінок) з острова Даго в 1781 р. на землі по Дніпру вище Кизикирмена Новоросійська губернська канцелярія розпорядилася: «*Слов'янській провінційній канцелярії наказати зібрати по запорозьких зимівниках потрібну кількість плугів та волів за кількістю посівів і стільки ж землі восени виорати, і за ту оранку мешканцям з губернії заплатити*»⁷⁷. А виорати належало 6330 десятин землі, виділеної шведам, і населення відмовитися не могло. Ба більше, ця земля, за планом 9 вересня 1781 р., охоплювала й зимівник козака Плоскоголового з сінокосами, рибальськими угіддями та лісами⁷⁸.

Не мали місцеві вибору й тоді, коли їх змушували звільняти обжиті місця для переселенців і вибиратися в казенні слободи. Хоча на позір за хати мали заплатити з казни. Приміром, при оселенні менонітів на правобережжі Дніпра на території сучасного Запоріжжя місцевих переводили до державних слобід, а будинки викупували⁷⁹. Аналогічний підхід було застосовано й при розміщенні в гирлі р. Кальміус виведеного з Криму християнського населення.

⁷⁵ *Владимиров М. М.* Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887 г.: Доклад Екатеринославской городской управы к торжественному заседанию думы 9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка). Екатеринослав, 1887. С. 251.

⁷⁶ Концептуалізацію питання див.: *Підгорна Н., Плохій С.* Джерела з історії німецьких колоній Півдня України (кінець XVIII – початок XIX століття) // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. Випуск 1. С. 179–185.

⁷⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 1.

⁷⁸ Там само. Арк. 3.

⁷⁹ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 23–74.

Переселення звідти в 1778 р. християн було спрямоване на лише на збільшення частки неукраїнського населення на території колишнього Запорозжя. Інша мета полягала в економічному ослабленні Кримського ханату⁸⁰. Водночас ідеологічно Петербург намагався подати все в ореолі захисту християнського населення Османської імперії. Попри те, що ідея обговорювалася у вищих імперських колах з 1771 р., її реалізація відбувалася натужно. Утім, безальтернативно простежується курс на вирішення проблеми розміщення й облаштування переселенців коштом використання господарських здобутків запорозького населення. Християн з Криму поселили на вже добре обжиті запорожцями місця, а, по-друге, використали житлові та господарські будівлі, реманент і худобу козаків. Сам дух розмов та ухвал з приводу кримських греків, вірмен та інших християн відтілює розуміння в Петербурзі базової загосподареності краю в козацькі часи. Переселенці мали лише долучитися до подальшого освоєння території, а не започатковувати його.

1 лютого 1778 р. азовський губернатор В. Чертков рапортував Г. Потьомкіну про те, що бунчуковий товариш і запорозький старшина Євстафій Кобилан, який перебував під командуванням О. Прозоровського в Криму, відзначав нібито готовність значної кількості греків, вірмен, грузинів переселитися на територію колишнього Запорозжя⁸¹. 25 лютого 1778 р. П. Румянцев наказав генерал-поручику О. Прозоровському схилити християн до переходу в Азовську та Новоросійську губернії.⁸² А 9 березня 1778 р. Катерина II видала рескрипти П. Румянцеву та Г. Потьомкіну, які передбачали забезпечення охочих переселитися харчами та особливі пільги на землю⁸³. Уже наступного дня Г. Потьомкін вислав ордери В. Черткову та новоросійському губернаторові М. Язикову, які унормовували виділення переселенцям продуктів і фуражу під час подорожі, а в подальшому – земельних наділів і будинків. Вихідців з капіталом передбачалося записати в купці, міщани та цехові⁸⁴. У травні було остаточно вирішено поселити виведених із Криму християн в Азовській губернії. В. Чертков отримав наказ виділити переселенцям не якісь там пустки, а *«найвигідніші місця та забезпечити достатньо»*, для чого дозволялося використати 20 тис. рублів, попередньо призначених на утримання Дніпровської лінії. Прибулих звільняли від податків та інших обтяжень⁸⁵. У підсумку 18 вересня 1778 р. О. Суворов доповідав П. Румянцеву, що вивід християн з Криму 31 098 осіб завершений⁸⁶.

⁸⁰ Гедьо А. В. Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // УІЖ. 2001. № 1. С. 77.

⁸¹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 12. Л. 307–308.

⁸² Гедьо А. В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2001. С. 39.

⁸³ Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. СПб, 1885. Т. 2. 1778. С. 317–319.

⁸⁴ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 800. Л. 1–2.

⁸⁵ Там же. Л. 4.

⁸⁶ Гедьо А. В. Джерела з історії греків... С. 45.

Процес залучення ресурсів запорозького населення на облаштування переселенців розпочався з використання підвод для перевезення майбутніх мешканців краю. Було зібрано 2115 возів з кіньми⁸⁷. Та найпоказовішим є те, які землі визначив В. Чертков для прибульців. Були це терени колишньої Кальміуської паланки в пониззі річок Кальчик та Кальміус і на прилеглому узбережжі Азовського моря, активно освоювані запорожцями. Станом на 1774 р. одних тільки зимівників у паланці налічувалося до 300⁸⁸. На «Карті місць біля фортеці святого Дмитрія Ростовського зі вказівкою кордонів Російської імперії» (1768 р.) О. Рігельмана річки та Азовські коси між Бердою та Міусом рясніють поселеннями, а в гирлі Кальміуса позначено паланковий центр Кальміуської паланки. Густою мережею хуторів покриті на вказаній мапі й окремі урочища та річки вздовж всієї течії, зокрема й Кальміус та Кальчик⁸⁹. Укладений у тому ж році обер-комендантом фортеці св. Дмитра Ростовського генерал-майором Іваном Потаповим опис поселень та рибальських ватаг донських і запорозьких козаків від р. Берди до Таганрога подає там 77 запорозьких зимівників і лише три, які належали донцям⁹⁰. Упорядкований наприкінці 1775 – на початку 1776 рр. іменний список лише тих запорожців Кальміуської паланки, які раніше не брали участі в заворушеннях на Запорожжі, а за свою службу під час війни з Туреччиною 1768–1774 рр. гідні отримувати платню та провіант, нараховував 247 осіб⁹¹. Зрештою, В. Чертков 11 лютого 1776 р. писав Г. Потьомкіну, що в Кальміусі та поблизу між річками Кальміусом і Кальчиком проживають «старшин – один, козаків – триста одинадцять, робітних людей – двадцять три»⁹².

Однак делегати від майбутніх приходьків, відвідавши край перед переселенням, вимагали більшого. І азовський губернатор мусив погодитися виділити ще краще залюднені терени по р. Вовчій та в міжріччі Орелі й Самари. Туди напередодні перевели Луганський пікінерний полк, щоб укомплектувати його тутешніми запорожцями. Зиму ж 1778–1779 рр. приходьки з Криму мали перебути в поселеннях Катеринославського пікінерного полку. Передбачалося надати в їхнє розпорядження казенні будівлі, зокрема каземати, капоніри, казарми в Білевській та Олександрівській фортецях, де могли перезимувати до 400 родин⁹³. При цьому митрополит-грек Ігнатій, якого активно використовували для агітації пастви, пропонував ущільнити проживання місцевих шляхом переселення до однієї хати двох господарів⁹⁴. Ідея була настільки одіозною, що

⁸⁷ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 12. Л. 636.

⁸⁸ Бойко А. В. Запорозький зимівник... С. 11–12.

⁸⁹ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Спр. 292.

⁹⁰ Аваков П. А. Описание рыболовецких селений и ватаг донских и запорожских казаков в Северном Приазовье 1768 г. // Січеславський альманах: Збірник наукових праць з історії українського козацтва. Дніпропетровськ, 2014. Вип. 7. С. 108–116.

⁹¹ Територія, мережа поселень... С. 5, 51–61.

⁹² РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 6. Л. 106 об.

⁹³ Там же. Д. 797. Ч. 12. Л. 636–637.

⁹⁴ Там же. Л. 636 об.

її відкинув навіть сам В. Чертков⁹⁵. Але вона добре передає і ту атмосферу, яка супроводжувала появу в краї християн з Криму, і роль запорозької спадщини в освоєнні краю, і функцію переселенців.

Навесні 1779 р. приходьки перебралися на землі Луганського пікінерного полку й, перебуваючи біля запорозької слободи Матвіївки⁹⁶ як його центрального пункту, відмовлялися іти де-інде. Вони кивали на те, що їм нібито обіцяли вільний вибір місця поселення в Азовській губернії. А митрополит Ігнатій взагалі заявив: «Нехай і вони так розоряться, як ми розорилися»⁹⁷. Мешканців Матвіївки така перспектива не могла тішити, і вони подали скаргу⁹⁸. Розпочався довгий процес узгодження позицій, який пролив додаткове світло на імперську концепцію залучення переселенців. Її увиразнив рапорт В. Черткова до Г. Потьомкіна від 11 травня 1779 р. Губернатор волів, «не вдаючись до тілесних знущань, змусити (переселенців. – Авт.) погодитися на кращі на їхній вибір із земель, незайняті до цього часу ані казенними, ані поміщицькими поселеннями»⁹⁹. Відсутність у переліку запорозьких зимівників (а на той час, як уже згадувалося, значна частина їх ще не була перетворена на державні слободи) видає той факт, що владі йшлося не про заселення якихось порожніх земель, а лише про те, аби по можливості не нашкодити вже трансформованим на новий лад колишнім козацьким поселенням. Розміщення ж приходьків поблизу чи на території традиційних зимівників нікого не обходило. Радше навпаки, переселенський процес використовували для пришвидшеної ліквідації цих живих символів Запорозжя. Подальша доля християн з Криму є дуже виразним підтвердженням загальної тенденції.

У кінцевому підсумку, їх вдалося за допомогою тактики батога й пряника виштовхати на узбережжя Азовського моря. Митрополит Ігнатій та депутати від греків погодилися осісти на території, окресленій такими межами: від гирла р. Берди вгору до р. Коротиша, далі через балку Кобилину до р. Мокрі Яли та її гирла, потім уздовж р. Вовчої до р. Осикової, а від неї до р. Березняговатої, по останній до р. Кальміусу та його гирла. 5 грудня 1779 р. В. Чертков доповідав Г. Потьомкіну, що греки оселені по річках Вовчій, Солоній, Сухим та Мокрим Ялам, Бику та Казенному Торцю. У 18-ти населених пунктах проживало 2653 родини¹⁰⁰.

Ордер Г. Потьомкіна В. Черткову від 29 вересня 1779 р. прописував виселити все населення із наділів, відведених для вихідців з Криму. Поміщикам передбачалося відмежувати стільки ж або більше землі в інших повітах Азовської губернії. Купцям, чиновникам, купецтву та міщанам дозволялося перейти за власним вибором або до Петровської фортеці, або до інших міст

⁹⁵ Гедьо А. В. Джерела з історії греків... С. 45.

⁹⁶ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 12. Л. 256.

⁹⁷ Там же. Л. 261 об.

⁹⁸ Там же. Л. 264.

⁹⁹ Там же. Л. 253–254 об.

¹⁰⁰ Там же. Д. 797. Ч. 15. Л. 439–440.

Азовської губернії. Поселяни мали бути переведені в державні слободи з наданням пільг на шість років. Окрім того, передбачалося викупити в місцевого населення та поміщиків усі будівлі державним коштом і передати переселенцям. Останні мусили платити лише за млини. Для м. Маріуполь В. Чертков повинен був вибрати місце або в гирлі Кальміусу, або при впадінні річок Солоної та Кальчика в річку Кальміус. Запорозьку церкву в Кальміусі належало передати переселенцям¹⁰¹.

Азовський губернатор схилився до першого варіанта. А отже, місто постало на корені Кальміуса – центру Кальміуської паланки. При цьому переселенці скористалися, ясна річ, не лише з церкви¹⁰². Під час свого візиту до Маріуполя В. Чертков 13 вересня 1780 р. зафіксував, що на той час у місті було збудовано 14 казенних будівель та 6 торгових лавок, а також *«куплено у малоросіян, які раніше тут жили, п'ятдесят п'ять будинків, які усі у відання грецького суду передані»*¹⁰³. Інформація про викуп споруд у місцевих мешканців підтверджується й відомостями щодо сум, потрачених на облаштування переселенців. Ці фінансові документи містять пункт *«Заплачено колишнім мешканцям за куплені в них будинки, які віддані найбіднішим (грекам та вірменам. – Авт.)»*. Кошти були немалими: для греків будівель було викуплено на 2519 руб. 90 коп., для вірмен – 7945 руб.¹⁰⁴.

***

Матеріали діловодства Азовської та Новоросійської губернських канцелярій дозволяють підступитися й до питання про сформовану тенденцію реального кількісного співвідношення на території колишнього Запорозжя населення різного походження. Проте специфіка кодування інформації вимагає дослідницьких підходів, покликаних подолати обмеження тих чи інших описово-статистичних джерел. Не обійтися і без залучення статистичних та демографічних методів, які дають змогу простежити демографічні тенденції в різних соціальних групах, а відповідно й еволюцію первісного співвідношення між населенням різного походження.

Відправним пунктом є той факт, що основна мета фіскальних органів, які проводили описування й продукували описово-статистичні джерела, полягала в оптимізації системи оподаткування. Оскільки ж податки залежали від «прописки» суб'єкта в тій чи іншій соціальній групі, головна увага концентрувалася саме на них. Поява в описах рубрик, пов'язаних з етнічністю, не була самоціллю, а зумовлювалася тим, що наданий Петербургом певній групі населення специфічний соціальний статус насамперед сигналізував про походження її членів і понятійно відбивав його: наприклад, «ма-

¹⁰¹ Там же. Д. 588. Ч. 12. Л. 315–316.

¹⁰² Феодосий (Макаревский А.). Материалы для историко-статистического описания... Вып. II. С. 315.

¹⁰³ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 6. Л. 265–266.

¹⁰⁴ Там же. Ч. 12. Л. 216 об.

лоросіяни» (йшлося про вихідців з колишньої Гетьманщини), «поляки» (у переважній більшості українці з Правобережжя), «колишні запорожці» тощо. Проте й у таких випадках потрібні додаткові дослідницькі процедури. Скажімо, під поняттям «поляк» в описово-статистичні документи, як свідчать зазначені в деяких із них імена та прізвища конкретних осіб, могли потрапити й етнічні поляки, а не лише українці з Правобережжя. Впадає в око, що ревізії 1782 та 1795 рр. не фіксували населення за етнічним походженням у тих випадках, коли це не впливало на розмір оподаткування¹⁰⁵.

Серед описово-статистичних джерел під кутом визначення кількісних параметрів населення краю на особливому рахунку вже згадувані відомості кількості населення Азовської та Новоросійської губерній 1778–1779 рр. Документи були укладені за наказом генерал-губернатора Г. Потьомкіна, зацікавленого в тому, щоб мати вірогідні уявлення про стан залюднення краю. Новоросійська губернська канцелярія зробила спробу з'ясувати кількісний склад усіх соціальних груп населення губернії залежно від етнічного походження. Відомість 1778 р. містить інформацію про чисельність українців, греків, волохів, московитів, «поляків», болгар, сербів, угорців, македонців, турків, німців та калмиків. При цьому московити представлені двома групами: «правовірні» та старообрядці. Вказано пропорції населення за статтю. Етнічний склад подано за провінціями відповідно до територіально-адміністративного поділу 1776 р. (Єлисаветградська, Слов'янська, Херсонська) і повітами (Кременчуцький та Новосанжарівський).

Інформаційні можливості відомості спростовують твердження В. Кабузана про перевагу в Новоросійській губернії населення московського походження в 1760–1770-х рр.¹⁰⁶. За відомістю, воно становило в Новоросійській губернії 12 529 осіб, тоді як українське – 140 387 осіб, тобто з перевищенням майже в 11 разів¹⁰⁷. При цьому не можна оминати увагою той факт, що купецтву московського походження (1267 осіб) перевагу над українським (408 душ) забезпечили старообрядці, адже старообрядців-купців нараховувалося в Єлисаветградській провінції та Кременчуцькому повіті 873 особи. Це ж стосується і підстав переваги московитів серед міщан, цехових, а також державних селян (старообрядці становили 10 509 осіб).

Відомість з Азовської губернії від 27 квітня 1779 р. має інший формуляр. Окрім показників кількісного, етнічного та соціального складу населення в рамках повітів, документ подає дані за населеними пунктами із зазначенням власників. Появу такої відмінності між відомостями слід пов'язати зі впливом Азовського губернатора В. Черткова, який часто пода-

¹⁰⁵ *Бойко П.* Джерела формування населення... С. 41, 206; *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). Москва, 1976. С. 46.

¹⁰⁶ Див. розгляд цього питання: *Бойко П.* Населення Новоросійської губернії 1778 року // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2009. Т. 18. С. 57–61.

¹⁰⁷ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 14. Л. 121 об.

вав Г. Потьомкіну особливі пропозиції («мнєнія») стосовно внесення змін у стратегії перетворень. Ретельно виконуючи свої обов'язки, В. Чертков часто практикував інспекції ввірених йому територій¹⁰⁸ та видавав накази про укладання статистичних оглядів.

Згадана відомість відображає соціальний та етнічний стан у 463-х населених пунктах, а також на територіях, на яких формально ще не значилися засновані поселення. Кількість мешканців подано як за чоловічою, так і за жіночою статтю. У графі «каких націй» містяться рубрики: московити, українці («малоросіяни»), «поляки» (вихідці з Правобережної України), серби, греки, угорці, німці, грузини, волохи, болгари, вірмени, турки, євреї-вихрести, арапи, татари, башкирці, англійці, албанці, пруси, молдавани, роми, швейцарці, македонці, словенці, австрійці, німці, а також колишні запорожці. Як і у випадку з відомістю по Новоросійській губернії, подеколи слід додатково з'ясувати реальне наповнення кожної з них, оскільки загальник може позначати не етнічну ознаку, а територію виходу того чи іншого контингенту, її належність до інших політичних суб'єктів тощо.

Для з'ясування ступеня залюднення території в запорозькі часи, а також особливостей еволюції чисельності та етнічного складу населення важливо, що у відомості все воно поділене на дві категорії: ті, що мешкали до створення Азовської губернії, і ті, що прибули опісля. Загалом, за відомістю, до появи Азовської губернії на її теренах проживало 154 655 осіб (з них чоловічої статі – 83 032, жіночої – 71 623), а з початку існування губернії і до складання відомості 1779 р. ця кількість збільшилася на 68 657 осіб (з них чоловічої статі – 38 287, жіночої – 30 370). Українське населення станом на 1779 р. мало триразову перевагу 138 671 чол. проти 45 812 московитів, становлячи 62% від загальної кількості¹⁰⁹. У подальшому ця перевага лише зростала, що потягнуло за собою визнання навіть у російській історіографії того, що на території колишнього Війська Запорозького Низового «завжди переважали українці»¹¹⁰. За матеріалами V ревізії 1794–1808 рр., яка охоплювала все населення краю, у Катеринославській губернії українців налічувалося 80%, у Херсонській – 85%¹¹¹. За X ревізією 1858 р. по Катеринославській та Херсонській губерніях українське населення становило 79,01%, а в Новомосковському та Верхньодніпровському повітах його чисельність перевищувала 90%¹¹².

Але зазначені у відомості 1779 р. показники у будь-якому разі не можна сприймати за абсолютні. Радше вони відбивали головні тенденції і пропорції. Промовисто про це свідчать хоча б дані з графі «колишні запорожці». Зазначена у відомості чисельність цієї групи наближена до тієї, яка

¹⁰⁸ Бойко А. В. Запорозький зимівник... С. 16–17.

¹⁰⁹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 5. Л. 119 об.–120.

¹¹⁰ Кабузан В. М. Українці в мирі... С. 131.

¹¹¹ Его же. Народы России в XVIII в. ... С. 211.

¹¹² Российский государственный исторический архив. Ф. 571. Оп. 6. Д. 1080. Л. 9–12.

фігурує в іменних списках запорозьких козаків і старшини, укладених на території губернії в кінці 1775 – на початку 1776 рр. А отже, відомість так само, як і списки, відображає не сукупність усіх колишніх запорожців, а лише ту їхню частину, яка не брала участі в заворушеннях на Запорожжі, а за свою службу під час війни з Туреччиною 1768–1774 рр. отримувала грошову платню та провіант¹¹³.

Наведений приклад наочно ілюструє, що підрахунки на рівні подібних відомостей, а також атласів можуть використовуватися лише для з'ясування загальних тенденцій. Особливості інформаційного потенціалу масових описово-статистичних джерел унеможливають використання одного з різновидів для визначення кількісного, соціального та етнічного складу населення. Кожен різновид має свої особливі прогалини, які спотворюють загальну картину і призводять до появи хибних історіографічних кліше. Механічне додавання показників неприпустиме, оскільки об'єктами обрахування ставали щоразу інші групи населення. Вихід полягає в поєднанні інформації з різних видів джерел: відомості, описи до атласів, метричні, сповідні та окладні книги, матеріали ревізій, комплекс супровідної документації. Неодмінною умовою є врахування особливостей укладання кожного з них та охоплення ними тих чи інших категорій населення. Тільки за таких умов з'явиться перспектива дослідження взаємовідносин між різними групами, переливання людності з одного до іншого соціальних прошарків, співвідношення механічного та природного приросту на рівні окремо взятих населених пунктів, зрештою, роль допливів різного етнічного походження в еволюції населення міст.

В усіх цих випадках одне з принципових питань полягає у розв'язанні проблеми відсутності колишніх запорожців в описово-статистичних джерелах, починаючи з 1780-х рр. Адже обмеження уваги до лише тих прошарків, які увійшли до відомостей, атласів, матеріалів ревізій, не виправдано занижує оцінку впливу запорожців на подальше залюднення краю. Коштом традиційного запорозького населення непомірно зростає роль нових землевласників та заведених ними переселенців. У кінцевому підсумку, все це працює на мінімізацію запорозької спадщини, вистеляючи дорогу до сприйняття з «розумінням» ідеологеми «Новоросії».

Ще в 1779 р. відомість щодо кількості населення Азовської губернії, як зазначалося вище, оперує категорією «колишні запорожці». При цьому у двох повітах вони взагалі домінували. Підсичуючись перевагою допливів з Гетьманщини та Правобережної України у структурі зовнішніх переселенців, це заклало підвалини подальшого перебування краю в українському полі попри всі імперські зусилля перетворити його на «Новоросію».

Зокрема, у Павлоградській міській окрузі значиться загалом 75 поселенців: 57 колишніх запорожців, 5 українців з Правобережжя, 5 – з колишньої Гетьманщини і лише 8 московитів¹¹⁴. У відомості за 19 січня 1779 р., де

¹¹³ Територія, мережа поселень... С. 12.

¹¹⁴ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 5. Л. 111 об.

немає інформації про походження мешканців, але є про розподіл за соціальними верствами, зазначено, що в Павлоградській міській окрузі проживає 57 осіб: з них купців – 7, міщан – 16, цехових – 30, дворових – 4¹¹⁵. Порівняння двох відомостей дає уявлення щодо механізму випадіння запорожців з описово-статистичних джерел.

У Павлоградському повіті, який на той час був одним із найменш заселених, відомість від 27 квітня 1779 р. згадує лише дві державні слободи: Кальміуську та Білосарайську. Обидві населяли українці. У першому випадку з 93-х мешканців 16 були українцями з Правобережжя, а 77 – колишніми запорожцями. У Білосарайській слободі проживало 42 особи; з них – 9 українців з Правобережжя і 33 – колишні запорожці. Крім того, на території повіту зафіксована така категорія населення, як «безхатні» – 382 особи. Серед них українців з Правобережжя було 44 чол., московитів – 1, вихрестів – 2, колишніх запорожців – 335. Загалом населення Павлоградського повіту станом на 1779 р. становило 592 особи, з них колишніх запорожців – 502. Показово, що 382 чол. з них проживали тут ще до утворення Азовської губернії, тобто в часи Запорожжя. За 1775–1779 рр. до Павлоградського повіту вдалося поселити лише 210 осіб, але 120 з них – колишні запорожці, 74 – українці з Правобережжя¹¹⁶.

Схожою була ситуація в Олександрівському повіті. У 17-ти населених пунктах та округах на 1779 р. проживало 1455 осіб, з них 1074 – колишні запорожці, 306 – українці з колишньої Гетьманщини, 67 – московити¹¹⁷. До того ж, останні проживали лише в 2-х населених пунктах з 17-ти. В Олександрівському форштадті налічувалося 38 московитів зі 181 чол. Решту наповнювали українці з колишньої Гетьманщини (115 чол.) та колишні запорожці (28 чол.). В одному з приватних населених пунктів, який належав генерал-поручику, белгородському губернаторові П. Свистунову, значилося 25 московитів зі 110 чол. (колишніх запорожців – 85)¹¹⁸.

Суттєво доповнює картину той факт, що населення чималой кількості приватних населених пунктів, які, за відомостями, мали статус «новозаселених», на 1779 р. повністю формували «колишні запорожці». Наприклад, в Олександрівському повіті це поселення, які належали генерал-майорові та оберкомендантові М. Ланову, полковникові Полтавського пікінерного полку та кавалерові А. Леванідову, інженер-поручикові Ф. Афанас'єву, бунчуковому товаришеві Є. Кобилану, козацькому старшині Ф. Рудю¹¹⁹.

Але вже на початку 1780-х рр. з описово-статистичних джерел «колишні запорожці» зникають. Насправді ж лише змінюється підхід до фікса-

¹¹⁵ Там же. Л. 63 об.

¹¹⁶ Там же. Л. 117 об.–118.

¹¹⁷ Там же. Л. 118 об.–119.

¹¹⁸ Там же. Л. 118 об.

¹¹⁹ Там же.

ції цієї групи населення, що добре видно, якщо вийти за рамки відомостей, атласів, ревізій і залучити просопографічну інформацію з метричних книг та сповідних записів. На рівні персоналій простежується перетікання колишніх запорожців в інші прошарки населення, у рамках яких вони тепер потрапляли до імперської статистики. Тяглість перебування в краї традиційного населення зберігалася, що забезпечувало трансляцію запорозької спадщини в нових умовах.

Уявлення про те, як одні й ті ж особи спершу в імперській документації проходили як «колишні запорожці», а з 1780-х рр. записані членами запроваджених у краї прошарків населення, дають метричні книги Свято-Покровської церкви Олександрівська та фортечної церкви Святого Олександра Невського. В обох книгах «колишні запорожці» не фіксуються, натомість записані цеховими та міщанами¹²⁰, хоча ще у відомості 1779 р. у форштадті був запис «колишні запорожці» та «малоросіяни». У метричній книзі Святопокровської церкви у 1780 р. колишній запорожець Петро Самсика фіксується як міщанин Олександрівського форштадту, а колишні запорожці Іван Таран та його син Григорій Таран занесені до стану цехових, як і Дем'ян Корсуненко та Харитон Білий¹²¹. На 1788 р. в Олександрівському посаді налічувалося 30 цехових. Серед них було 2 ковалі, 5 чоботарів, 6 кравців, 8 ткачів, 8 м'ясників та 1 фельдшер.

Частина колишніх запорожців прагнула записатися в міщани, рятуючись від намірів поміщиків перетворити їх на своїх підданих. Так, Кіндрат Чабан, який сидів зимівником у Великому Лузі, доводив незаконність подібних дій з боку підполковника Олексія Письменського тим, що він як колишній запорожець перейшов у міщани в Олександрівському посаді¹²². Збереглися й колективні клопотання колишніх запорожців про віднесення їх до міщанського стану. Для прикладу, В. Чертков 23 лютого 1776 р. рапортував Г. Потьомкіну, що 29 колишніх запорожців, які проживають між Старою та Новою Дніпровськими лініями, просять долучити їх до міщанського стану, а багато інших планують це зробити. Рішення Г. Потьомкіна було позитивним¹²³.

Утворення Катеринославського війська (1787–1793 рр.) призвело до того, що колишні запорожці, записані у Святопокровській метричній книзі серед цехових, міщан, поселян, постають козаками цього війська, зокрема, Федір Мисенко, Василь Бутенко та інші. Деякі після формування уже чорноморського козацтва фігурують як його члени, приміром, Іван Нескреба, Андрій Драган. Окремі ж значаться відразу у двох військових формуваннях –

¹²⁰ ДАЗО. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 32.

¹²¹ Там само. Арк. 32, 90 зв. Про те, що перелічені особи були запорожцями, див. спостереження Я. Новицького (*Новицький Я.* Твори. Т. 1. С. 262–263, 275).

¹²² *Голобуцький В. А.* Черноморское казачество. Киев, 1956. С. 119.

¹²³ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 797. Ч. 6. Л. 95 об.

у Катеринославському та Чорноморському козацькому війську¹²⁴. Після ліквідації Катеринославського козацького війська прізвища та імена зазначених вище козаків знову фігурують у Свято-Покровській метричній книзі серед поселян та міщан¹²⁵.

* * *

Наступними важливими кроками на шляху з'ясування масштабів запорозької спадщини є аналіз демографічних тенденцій у краї в перші десятиліття після ліквідації Вольностей та особливостей горизонтальних зв'язків між різними прошарками населення. Демографічні показники мають відтінити, за рахунок яких груп відбувався природний приріст населення та його співвідношення з механічним приростом, в ідеалі – як корелюються тенденції в середовищі колишніх запорожців та різних прошарків переселенців. Дослідження ж горизонтальних зв'язків між групами населення поза привілейованим дворянським станом покликане прояснити взаємодіяння між традиційним населенням і приходьками, вловити уявлення останніх про співвідношення краю з українськими та московськими просторами.

Непересічне значення тут, звичайно, за метричними книгами, інформаційний потенціал яких дає змогу не лише простежити демографічні зміни на рівні конкретних населених пунктів, а й досліджувати соціальні контакти різних груп населення. Метричні книги були визначені самою владою як основне джерело інформації про фізичних осіб. Вона тримала під постійним контролем їх ведення, а до ревізії 1782 р. укладалися спеціальні екстракти з них¹²⁶. Такі документи містили підсумовані дані про кількість народжених, одружених та померлих. Збереглися чисельні накази щодо упорядкування та зберігання метричних книг, правил фіксації даних, забезпечення вірогідності відомостей стосовно цивільного населення краю¹²⁷.

Наявна в метричних книгах інформація про хрещених батьків та одружених створює можливості для застосування опції «сили слабких зв'язків» М. Грановеттера¹²⁸, дозволяючи виявити на рівні населених пунктів неформальні малі референтні групи, їхнє місце та кількість у громаді, замкнутість чи відкритість, критерії утворення, кількісний склад та період існування.

Масштабність завдань виходить за рамки цієї книги, потребуючи окремого прискіпливого дослідження на рівні максимально можливої кількості населених пунктів. Тільки тоді з'являться підстави для вірогідних висновків, що остаточно підведе ризик під оцінку впливу запорозької спадщини на

¹²⁴ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–92 зв.

¹²⁵ Там само. Арк. 43–92 зв.

¹²⁶ *Лиман І. І.* Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя, 2004. С. 293.

¹²⁷ ДАЗО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 48–48 зв., 59, 109.

¹²⁸ *Granovetter M. S.* The Strength of Weak Ties // *The American Journal of Sociology.* 1973. № 6 (78). S. 1360–1380.

цьому напрямкові. Наразі можна лише просигналізувати про потенційні можливості.

Показовим прикладом є вже згадувані метричні книги Святопокровської церкви Олександрівська за 1774–1788 рр., серед населення якого, за описово-статистичними джерелами, колишні запорожці разом з українцями домінували не лише в 1779 р., а й на початку XIX ст. Про це свідчить складена в міській ратуші 16 грудня 1808 р. відомість про чисельність міщан та купців на основі ревізії 1795 р. з доповненням інформації про осіб, які були пізніше включені до міського населення. У 1796 р. в Олександрівську мешкало 12 купців (6 московитів і 6 українців) та 97 міщан (46 московитів, 51 українець). На 1808 р., за відомістю, чисельність населення збільшилася та мала такий вигляд: 13 купців (6 московитів, 6 українців, 1 вихрест); 296 міщан (198 українців, 56 московитів, 15 євреїв, 4 волохів, 5 «цесарської нації дезертирів», одна дитина священників та одна особа, яка себе не ідентифікувала). Крім того, на міщанському праві перебувало 5 однодворців (московити), 7 козаків з колишньої Гетьманщини та 6 військових поселян¹²⁹.

Зведені відомості метричної книги Святопокровської церкви з позначенням кількості народжених, одружених та померлих за період з 1774 по 1788 рр. дають змогу, використовуючи статистичні методи, відтінити природний та механічний приріст населення¹³⁰.

Таблиця 1

Зведені дані метричної книги 1774–1788 рр.

Рік	Народилося			Вінчалоя	Померли		
	Чол. ст.	Жін. ст.	Разом		Чол. ст.	Жін. ст.	Разом
1774	2	3	5	9	466	4	470
1775	8	5	13	27	179	4	183
1776	-	-	28		41	3	44
1777	13	8	21	37	51	6	56
1778	Відомості відсутні						
1779							
1780	44	45	89	45	23	-	
1781	24	28	52	46	39	7	46
1782	46	41	87	47	48	9	57
1783	69	61	130	23	58	17	75
1784	33	33	66	24	47	14	51
1785	42	27	69	29	19	8	27
1786	46	30	76	20	17	6	23
1787	49	45	104	21	71	31	102
1788	23	25	48	25	390	59	449

¹²⁹ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 23779. Арк. 319–321.

¹³⁰ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 1–3.

З 1789 р. в Олександрівській фортеці починає також функціонувати військова церква Святого Олександра Невського і, відповідно, всі відомості про громадський стан військових та навколишнього населення фіксується в метричній книзі цієї церкви¹³¹.

Для демонстрації можливостей реконструкції горизонтальних соціальних зв'язків у місті була обрана метрична книга за 1787 р., коли до приходу Святопокровської церкви належало населення з Олександрівського посаду, Олександрівської фортеці та навколишні поселення. А отже, у книгу заносилися відомості як про військове, так і про цивільне населення. Крім того, на вибір вплинув той факт, що в ній вказувалося на соціальне походження осіб, тоді як у попередніх книгах така інформація відсутня. Непоодинокими були тоді випадки «прив'язування» населення до балок або річок, що відбиває невизначеність правового статусу тієї землі, де проживала особа. Показовими є випадки використання старих запорозьких назв адміністративних одиниць. Так, у 1784 р. у метричній книзі йдеться про Кодацький повіт як територію, звідки з'явилася одна з осіб, хоча ще в 1776 р. Кодацька паланка стала основою для створення Саксаганського і Слов'янського повітів. Подібні випадки знову ж таки свідчать про живучість традиції Запорозжя попри зміни територіально-адміністративного поділу в краї після зруйнування Січі.

За метричною книгою Святопокровської церкви, у 1787 р. було зафіксовано 104 новонароджені дитини. Співвідношення на рівні типів поселень відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Місце проживання батьків (N = 104)

Варіанти відповіді	Частота	Відсотковий розподіл
Олександрівський посад	47	45,2
Поміщицькі слободи	39	37,5
Олександрівська фортеця	18	17,3
Разом	104	100

Таблиця 3

Соціальний статус батьків (N = 104)

Варіанти відповіді	Частота	Відсотковий розподіл
Військові	11	10,6
Купці	1	1,0
Міщани	39	37,5

¹³¹ ДАЗО. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 79.

Піддані військових	9	8,7
Поденний	1	1,0
Поміщицькі піддані	38	36,5
Поселяни	0	0
Священники	1	1,0
Цехові	3	2,9
Чинovníки	1	1,0
Разом	104	100

Відомості з таблиць 2 і 3 дають змогу з'ясувати динаміку народжуваності в сім'ях з різних соціальних верств. Найбільша кількість дітей народилася в родинях міщан (37,5%), поміщицьких підданих (36,5%), родинях військових (10,6%) та їх підданих (8,7%). На всіх купців, «поддених», священників, цехових та чиновників припадає лише 6,7%. При цьому документація Павлоградського, Маріупольського та Ростовського духовних правлінь про накладання епітімій як на військових, так і на відставних солдатів¹³², свідчить про те, що у військових підданих жіночої статі, які належали вищим офіцерським чинам (командир прикордонного батальйону прем'єр майор Г. Рунич, комендант полковник М. Караватка), з'явилася велика кількість байстрюків.

Водночас серед військових та відставних солдатів спостерігається значна смертність, пов'язана з пияцтвом. Так, у 1797 р. у метриці похідної Олександревської церкви зазначено 5 смертей внаслідок надмірного вживання алкоголю, тоді як за рік загалом зафіксовано 38 випадків смерті. Найбільша кількість смертей припадала на зимову пору року. Це було пов'язано з тим, що військові та відставні солдати на той час нерідко навідувалися до шинків, розташованих у німецькі колонії на о. Хортиця або в колонії Шенвізе¹³³. Повертаючись до фортеці, військові мерзли в степу або тонули в Дніпрі¹³⁴.

Під кутом проблеми еволюції складу населення з'ясування (нехай і на локальному матеріалі) факту надлишкової смертності серед військових виводить на ширші пізнавальні обрії, ніж може здатися на перший погляд. Воно підсилює вплив тих обмежень, які накладали на природний приріст у цій соціальній групі вікові особливості та шлюбні стратегії відставних солдатів. Відповідно мілів потенціал для збільшення частки неукраїнського населення шляхом осадження в краї військових. Наскільки суттєво далася взнаки смертність серед військових, стане зрозумілим лише після фронтального демографічного дослідження.

¹³² ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24287. Арк. 3217–3227.

¹³³ ДАЗО. Ф. 123. Спр. 1. Арк. 60, 79, 138.

¹³⁴ Там само. Арк. 60, 70, 79 зв.

Таблиця 4

Вибір військовими з фортеці та підданими військових хрещених батьків для своїх дітей (N = 18) $X^2 = 0,092$

Соціальний статус хрещених батьків	Соціальний статус батьків		
	Військові	Піддані військових	Разом
Військові	5	5	10
Міщани та купці	4	0	4
Поміщицькі піддані	0	1	1
Управитель	0	1	1
Піддані військових	0	2	2
Разом	9	9	18

Таблиця 5

Вибір батьками, які мешкали в Олександрівському посаді, хрещених батьків для своїх дітей (N = 47) $X^2 = 0,197$

Соціальний статус хрещених батьків	Соціальний статус батьків						
	Військові	Чиновники	Купці	Міщани	Священники	Цехові	Разом
Військові	1	0	1	2	0	0	4
Купці	0	1	0	4	0	0	5
Міщани	0	0	0	21	1	0	22
Поміщицькі піддані	0	0	0	1	0	0	1
Священники	0	0	0	1	0	0	1
Цехові	1	0	0	8	0	3	12
Управитель	0	0	0	2	0	0	3
Разом	2	1	1	39	1	0	47

Таблиця 6

Особливості вибору батьками з поміщицьких поселень хрещених батьків для своїх дітей (N = 39) $X^2 = 0,00$

Соціальний статус хрещених батьків	Соціальний статус батьків		
	Поміщицькі піддані	Поденний	Разом
Військові	1	0	1
Купці	2	0	2
Міщани	3	0	3

Поселяни	1	0	1
Поміщицькі піддані	28	0	28
Цехові	3	0	3
Поденний	0	1	1
Разом	38	1	39

Таблиця 7

Загальні особливості вибору батьками хрещених батьків для своїх дітей (N = 104) $\chi^2 = 0,00$

Соціальний статус батьків	Соціальний статус хрещених батьків										
	Військові	Купці	Міщани	Поселяни	Поміщицькі піддані	Священники	Цехові	Управитель	Піддані військових	Поденний	Разом
Військові	6	0	4	0	0	0	1	0	0	0	11
Чиновники	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Купці	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Міщани	2	4	21	0	1	1	8	2	0	0	39
Поміщицькі піддані	1	2	3	1	28	0	3	0	0	0	38
Священники	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Цехові	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	3
Піддані військових	5	0	0	0	1	0	0	1	2	0	9
Поденний	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Разом	15	7	29	1	30	1	15	3	2	1	104

Відображена в таблицях № 4, 5, 6, 7 статистика вибору хрещених батьків проливає світло на особливості горизонтальних контактів між різними групами населення. У теоретичному плані відповідна інформація метричних книг та залучення інших документальних джерел дає змогу виділити неформальні малі референтні групи в окремому населеному пункті, а також зрозуміти їхню взаємодію та роль у громаді. Застосування ж концепції «сила слабких зв'язків» М. Грановетера, за якою слабкі зв'язки (з колегами, сусідами, знайомими) мають більше значення, ніж сильні (сімейні), відкриває перспективу з'ясування характеру соціальних комунікацій у громаді, специфіки відкритості чи закритості останніх, ступеня впливовості окремих осо-

бистостей. Це здатне поглибити уявлення про ті соціальні та демографічні трансформації, які відбувалися в окремо взятих населених пунктах, а в перспективі – і в краї загалом.

Як видно з таблиць, домінував вибір хрещених батьків зі своєї соціальної групи. Проте впадає в око, що в середовищі міщан та поміщицьких підданих високий відсоток вибору з інших прошарків – відповідно 46% та 36%. Незаперечними лідерами серед «не своїх» є цехові, яких в Олександрівському посаді у 1788 р налічувалося лише 30 душ: 2 ковалі, 5 чоботарів, 6 кравців, 8 ткачів, 8 м'ясників та 1 фельдшер¹³⁵. Така закономірність вказує на авторитетність цехових у соціумі, хоча остаточні висновки можна буде зробити після спостережень на ширшому хронологічному проміжку. Оскільки серед цехових фіксуються й колишні запорожці, це, зі свого боку, виводить на з'ясування неформального статусу колишніх козаків, важливу ознаку для оцінки ролі запорозького населення в становленні нової системи соціальних комунікацій.

Про рівень впливу в Олександрівській міській громаді колишніх запорожців сигналізує той факт, що особи з їхнього середовища після запровадження в 1785 р. в Олександрівську міського самоуправління неодноразово обиралися на виборні посади. Зокрема, бургомістром два терміни відпрацював (в 1794–1797 й 1800–1803 рр.) колишній запорожець Марко Усатенко. Він же обіймав у 1788–1791 рр. посаду ратмана. Словесними суддями були колишні запорожці Іван Гасан та Федір Калашник, а цивільним старостою – Василь Саменко¹³⁶. Колишні запорожці також часто ставали ктиторами. За церковними відомостями Павлоградського духовного правління, у Святопокровській церкві ктиторами в різні роки фігурують колишні запорожці: Іван Усатий (1790 р.)¹³⁷, Федір Левченко (1792 р.)¹³⁸, Петро Самсика (1796 р.)¹³⁹, Василь Білокінь (1797 р.)¹⁴⁰.

Подібною була ситуація в Єлисаветграді. Враховуючи беззаперечну перевагу українського населення, бургомістрами та ратманами цілком природно ставали саме українці. У 1757 р. першого бургомістра Івана Іванченка замінює Григорій Звенигородський, у 1762 р. посаду бургомістра обіймає Іван Ніжинець, якого через 4 роки замінює Терентій Чорний¹⁴¹.

***

У підсумку з'ясовані тенденції еволюції складу населення на території колишнього Запорозжя так само, як і чинники, розглянуті у двох попередніх розділах, заперечують концепцію «Новоросії». Запорозьке населення увійшло

¹³⁵ Новицький Я. П. Твори. Т. 1. С. 301.

¹³⁶ Там само. С. 252.

¹³⁷ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24213–24221. Арк. 20–22.

¹³⁸ Там само. Спр. 24233. Арк. 35–37.

¹³⁹ Там само. Спр. 24261. Арк. 86–88.

¹⁴⁰ Там само. Спр. 24266. Арк. 3344–3346.

¹⁴¹ Шамрай С. До історії залюднення Степової України... С. 268.

до нових соціальних груп, створених за накинутими згори зразками. Вихідці з інших українських регіонів, передовсім з Правобережної України та колишньої Гетьманщини, не просто мали карколомну перевагу серед зовнішньої міграції. Разом із запорожцями вони забезпечували саму можливість подальшого загосподарення краю. Питання стояло руба: або всіма силами утримати запорожців і масово завезти українців, або свіжоспечені поміщики залишаться без робочих рук, а про амбітні плани розвитку краю можна буде забути. Переселенців з Криму, Балкан та Західної Європи вдалося залучити обмаль. Становили вони лише 0,4% від загальної чисельності населення, а тому погоди не робили. Їхня поява стала радше спробою розбавити українське населення, аніж надати якогось відчутного прискорення розвитку краю.

Усе це привело до збереження на новому кількісному рівні вирішальної переваги українського етнічного елементу. Пізніше на початку XIX ст. масове заведення до краю селян з Чернігівщини та Полтавщини знімуть усі питання щодо збереження краю як органічної складової українського простору.

ПІСЛЯМОВА

І князівсько-шляхетська еліта, і козацька залишили по собі достатньо слідів, щоб не виникло сумнівів стосовно уявлень обох про ідеальні та прагматичні межі українського простору, особливо ж на тих напрямках, які до сьогодні визначають його базову територіальну організацію. Доволі об'ємним є масив свідчень про втілення ідей у політичні програми й практики гетьманів, а також про комплекс територіальних вимог верхівки Війська Запорозького Низового. При цьому бачення традиційної еліти безальтернативно визначило стандарт для всієї ранньомодерної доби. І вже його розвивав «козацький народ», опрацювавши концепцію простору влади, тобто Української держави, який мав охоплювати всі землі *«старожитної України, або Русі, де бувала грецька віра, і де є ще мова аж до Вісли»*. А наслідком практичних кроків козацтва з реалізації успадкованих від шляхти уявлень про оптимальні південні та східні межі стало незворотне перетворення узбережжя Чорного та Азовського морів і сфокусованого на нього Степу на терени сучасної Східної та Південної України.

Важливим під багатьма ракурсами є той факт, що куди сприятливіше, ніж на це можна було, на перший погляд, сподіватися, реагували на українські просторові ідеї зацікавлені сусіди – Корона Польська, Велике князівство Литовське і Руське, Московія та Кримський ханат. Однак це стосується лише абстрактних переконань української еліти про свій простір як такий, чого не скажеш про її претензії на конкретні кордони чи то для Русі у складі Корони Польської, чи то для Гетьманщини, чи для Війська Запорозького Низового. На прагматичному рівні протиріччя між позиціями української сторони та сусідів прогнозовано були глибокими. Це мало далекосяжні наслідки, подих яких виразно відчувається донині у просторовому вимірі нової Української держави.

Сама ж поява поза Україною розуміння вмотивованості базових просторових концепцій українських еліт несподіваною не виглядає. Адже підходи як князів і шляхти, так і козацької старшини до позначення свого простору перебували в руслі типових ранньомодерних тенденцій. Етнічний принцип описування українського масиву виконував роль того стрижня, на який у кожному випадку нанизували додаткові складники: кордони князівств середньовічної Української держави – Русі, конфесійний чинник, міжнародно-правові акти, реальна територія гетьманської влади.

Наріжна риса «символічної географії» традиційної української еліти полягала в переплетенні при визначенні свого природного простору двох ключових чинників: межі поширення українського сліду й територіальний обсяг

князівств княжої доби, які виникли на землях, розташованих у цих межах. Подібне ментальне картографування органічно вплітається в підходи до обґрунтування історичності й самодостатності шляхетської Русі, у рамках яких її подавали спадкоємицею Русі княжих часів. А конкретні територіальні пропозиції віддзеркалюють цупкість історичної пам'яті про навіть короткострокові максимальні зовнішні контури давніх Київського, Галицько-Волинського, Чернігівського, Переяславського, Турово-Пінського князівств. Відповідно ідеальні кордони «своєї» Русі проходять по цих контурах. Прагматична ж версія охоплювала лише компактний український етнічний масив.

Визначення простору Русі в ранньомодерному українському наративі перших десятиліть XVII ст. вилалося в описування його в широкому розумінні як теренів всієї колишньої княжої держави. Руські землі Речі Посполитої зображувалися хоча й вужчою, але серцевинною частиною тієї Русі. Водночас князі і шляхта виділяють у їхньому складі ще й «свою» Русь як, властиво, український простір. Це яскраво виявилось вже на Люблінському сеймі 1569 р., де вперше назовні вийшли переконання про поділ Русі на український та білоруський сегменти. До Корони волинська шляхта воліла увійти з землями у межах всієї підлитовської частини колишнього Галицько-Волинського князівства. Щонайменше Волинське воєводство мало охоплювати на півночі компактний український масив – Турово-Пінщина по р. Ясельду й Підляшшя. Оптимальна ж лінія обрамлювала максимальну територію Галицько-Волинського князівства, впираючись у р. Німан. А під час безкоролів'я 1572–1576 рр. не бракувало свідчень, що шляхта і раніше включених до Корони руських земель, і шойно інкорпорованих уявляє Русь Корони як цілість і самодостатній суспільно-територіальний організм.

Ідеальний простір «своєї» Русі в переконаннях князів і шляхти впирався у західний кордон Руського воєводства, охоплював колишні закарпатські та буковинські володіння галицько-волинських князів, Люблінщину, Підляшшя, Турово-Пінщину, Північне Придніпров'я з Могилевом, Шкловом, Кописсю, Мстиславом. На північному сході природною межею бачилися рубежі історичної Сіверщини, на сході – Дон, на півдні – північні береги Чорного та Азовського морів. При цьому чіткість та інтенсивність проголошення просторових ідей залежала від ступеня актуалізації того чи іншого територіального питання у практичній площині. Деякі напрямки були пригнічені у публічному шляхетському дискурсі через брак конкретних перспектив. Йдеться, зокрема, про Закарпаття, Буковину, Придунав'я, Люблінщину, кордон по Дону та Азовському морі. Але про те, що перелічені терени не зникають з «ментальних мап» шляхти, свідчить їхня швидка поява в просторовому обговоренні, шойно виникали серйозні спонуки. Проблему меж по Віслі й у Північному Придніпров'ї засвітило козацтво – і одразу в розгорнутому вигляді! – як тільки з'явилася Гетьманщина й постало питання про кордони відновленої держави. Ідею природного рубежу по Дону й узбережжю Азовського моря підняло на щит Військо Запорозьке Низове. А

слобідські козаки навіть почали опановувати терени на лівому березі Дону на широті історичної Сіверщини.

Козацькі ідеологічні потуги й практики фізичного освоєння простору кидають виразний промінь світла й на шляхетські уявлення, оскільки не могли з'явитися самі по собі, нізвідки. У всіх бо інших сферах чітко простежується спадкоємність між інтелектуальною традицією шляхти та зусиллями нової української еліти. Про це ж свідчать і просторові ідеї, відкрито проголошувані козацькою верхівкою до середини XVII ст. Щойно ставши на шлях осмислення місця козаків у соціумі, старшина проголошує, що бачить український простір від Північного Придніпров'я і Підляшшя до Чорного моря й до Дону. Заклавши ще в XVI ст. осідки на Запорозжжі та стихійно розвиваючи різні промисли на південь і схід від Середнього Придніпров'я, козацтво забезпечує просування українських інтересів на донському та чорноморському напрямках, що пізніше вилетіть в незаперечні успіхи в ділянці опанування східноєвропейського Степу.

Важливо, що свої територіальні переконання традиційна еліта могла опирати й на легітимні підвалини. Ярлики XV–XVI ст. від кримських ханів як Чингізидів та перемирні листи першої половини XVII ст. визнавали за Польсько-Литовською державою, а згодом і Річчю Посполитою величезний простір від Белзщини та східних рубежів історичної Сіверщини і до узбережжя Чорного моря між Очаковом та Білгородом. Лише лівобережна частина Степу формально залишалася в підпорядкуванні Кримського ханату. При цьому Бахчисарай підкреслював, що землі, відписані великому литовському князеві / польському королю / королю Речі Посполитої, насправді є природними теренами Русі. У текстах ярликів серед адресатів згадувалося руське суспільство, від еліти до низів. Власне, як головна частина історичної Русі терени визнавалися такими, що підлягають Польсько-Литовській державі. Ефект від ярликів і перемирних листів підсилювали надання руських княжат та інші форми присутності в Північному Причорномор'ї. Усе це разом давало річпосполитській дипломатії вагомі правові аргументи для оборони формального кордону по Чорному морю, без огляду на те, що реального контролю над Степом у Варшаві не було, а узбережжя з кінця 1530-х рр. взагалі перебувало під турецькими впливами.

Так що в ранньомодерні часи не одна тільки українська еліта чітко усвідомлювала, що природна межа її простору сягає узбережжя Чорного моря від пониззя Дніпра до Білгорода. У суто правовому вимірі ні в кого з сусідів не виникало сумнівів. А Московія взагалі не чіпала це питання до кінця XVII ст., не маючи ані правових, ані силових підстав подавати свій голос. У 1686 р. вона взагалі відкрито просигналізувала, що визнає за Військом Запорозьким Низовим узбережжя від Дніпровсько-Бузького лиману до Дністрівського та прилеглий правобережний степ. Це однозначно вибиває ґрунт з-під концепції «Новоросії» та похідних від неї сучасних ідеологем. Так само заперечує тезу про належність до «історичних руських земель» території су-

часної Східної та Південної України закріплення на рівні царських грамот та указів Сенату деяких наслідків фізичного освоєння українським козацтвом простору на сході. За слобідськими козаками були визнані землі по р. Айдар та деяких лівобережних допливах Дону (річки Тулушівка й Підгірна), а на півночі – до містечка Суджі й гирла р. Піни. Сенатський указ від 30 квітня 1746 р. провів межу між Вольностями Війська Запорозького Низового та Військом Донським по р. Кальміус. До всього, в діловодних практиках імперські управлінці давали собі раду, що запорожці домінували до р. Міус та на узбережжі Азовського моря включно до гирла р. Єї. Зрештою, Московія ще в XVI ст. відносила до українського простору Північне Придніпров'я (крім Смоленщини) і навіть землі до Вітебська включно. А на західному напрямкові московська верхівка цілком погоджувалася з баченням еліти Гетьманщини ідеальних меж між українськими та польськими землями. Недарма у 1658 р. цар звертався до гетьмана І. Виговського, щоб у Чигирині визначили вмотивовану лінію кордону, з-за якої на переговорах з Варшавою не було б гострих суперечок і яка б надалі була постійною.

Не менш знаковим був і той факт, що в публічному дискурсі Речі Посполитої уявлення традиційної української еліти про західну межу свого простору не викликало особливих застережень. Міцно трималося переконання, що Белзьке та Руське воеводства, а також Підляшшя є західними територіями руського світу. Я. А. Красінський зараховував до Русі й Люблінщину.

Уявлення польських інтелектуалів формувало передусім етнічне розуміння Русі, на чому той таки Я. А. Красінський наголошував прямо. Такий підхід органічно узгоджувався з баченням української еліти. А в українських православних колах з'явилися спроби обґрунтувати понадконфесійність «народу руського». Утім, ключова проблема для них полягала в тому, щоб узгодити конфесійну модель простору «народу руського», яка, за їхніми переконаннями, охоплювала всю територію тогочасної Київської митрополії (включно з Вільно) та світську, значно вужчу. Звідси численні суперечності в представленні проблеми території «своєї» Русі, які вирішувалися в той спосіб, що коли йшлося про релігійні справи, апелювали до конфесійного виміру, коли про світські – до вужчої моделі.

Головна ж проблема традиційної української еліти полягала в неспроможності переплавити свої просторові уявлення у фізично контрольовані терени. Відправним пунктом тут стала відмова відновлювати політичну суб'єктність «своєї» Русі. Хоча сама ідея була опрацьована, як і концепція підданства Русі одному із сусідніх володарів у разі виникнення в Речі Посполитій критично несприятливих обставин. Про це свідчать сеймові дебати 1572–1576 рр. Але навіть на Люблінському сеймі 1569 р., перебіг якого давав підстави сподіватися на успіх, князі та шляхта обмежилися лише прагненням «заховати старовину», тобто найнижчий рівень окремішності, й водночас найуразливіший. У сухому залишку на тлі сусідніх еліт «поштивий народ» виглядав по суті білою вороною. Жодна з них не сходила з дороги збереження / виборювання політичної суб'єктності свого суспільства.

Такі невтішні особливості світогляду «народу руського» вдарили й по реалізації ідеї зосередження під одним дахом (у складі Корони) всього уявлюваного українського простору. У Любліні князів і шляхти вистачило лише на проголошення своїх переконань у поділі Русі на білоруський та український масиви. Не вдалося добитися включення до Волинського воєводства Підляшшя та Пінщини, і навіть запобігти вилученню з Київського воєводства Мозирського повіту, проведеному всупереч букві люблінських привілеїв. Про Північне ж Придніпров'я мова навіть не заходила. Проте останні десятиліття XVI – перша половина XVII ст. принесли незаперечні успіхи на східному напрямку. Активне й успішне освоєння Лівобережної Київщини перегородило дорогу зустрічній московській колонізації і стало прологом для вирішальних зусиль доби Гетьманщини, коли остаточно оформилася конфігурація фізично опанованого українського простору на сході.

Водночас середовищу козаків, де на диво швидко засвоїли «символічну географію» шляхти, належить стихійна ініціатива поширення реальних українських впливів до Дону та до обох морів. Козацькі промисли в пониззі Дніпра та поява в Очакові й Білгороді численних козаків-мігрантів дали річпосполитській дипломатії додаткові козири для відстоювання легітимних прав на узбережжя Чорного моря. З'явилася радикальна ідея вирішити проблему Степового фронтиру коштом опанування Криму.

На східному фланзі існувала реальна можливість зробити Донську землю ще одним осідком українського козацтва, подібним до Запорожжя. Таку перспективу відкривали стихійні допливи козацьких ватаг з України в Пониззя Дону на старті закозачення регіону й під час формування зав'язі, властиво, донського козацтва. Проте власних хаотичних козацьких зусиль виявилось замало, а князі й шляхта не побачили геополітичних перспектив від опанування Дону українськими козаками. Відтак справа звелася до присутньої участі останніх у генезі донського козацтва, їхньої вирішальної ролі у формуванні ядра його низової гілки та у виникненні там організаційних форм. Дон став важливим опорним пунктом для українських козаків, а їхнє лідерство у взаєминах з Військом Донським дозволило перетворити пояс Нижнє Придніпров'я – Дон на зону свого одноосібного домінування.

Завдяки постійним переміщенням ватаг українських козаків на Дон та у зворотному напрямку, а також активному здобичництву від Молочних Вод на півдні до Белгорода й Воронежа вже в першій половині XVII ст. почалося освоєння простору між Дніпром і Доном з виникненням стоянок, зимовищ та інших ознак поступового вкорінення присутності. При цьому донці навіть не пробували конкурувати з українськими козаками.

Перетворення козацької старшини на новий український «політичний народ» лише кристалізувало в ній комплекс просторових уявлень, загорнуло їх у політичні програми та увело в гру новий чинник – територію влади. Козацька верхівка відразу почала застосовувати етноконфесійний підхід до визначення меж українського світу й трималася цієї позиції до кінця існування

Гетьманщини. Співвідношення між переконаннями про оптимальні межі й фактичними кордонами держави справно виконувало роль двигуна для територіального дискурсу. Успадкування ж від шляхти просторових ідей було продемонстроване з граничною ясністю.

Починаючи від Богдана Хмельницького, всі гетьмани мислили категоріями українських меж від Вісли до Дону, від московського кордону до Чорного та Азовського морів. Максималістська програма охоплювала й терени Підляшшя, Пінщини, Північного Придніпров'я, а згодом і Слобожанщини. Додатковим – і вагомим! – доказом козацьких уявлень про органічну належність перелічених теренів до українського світу став той факт, що саме на ці землі Великого князівства Литовського і Руського поширилася українська Національно-визвольна війна, а пінська шляхта визнала в 1657 р. владу Б. Хмельницького. По суті на іншому витку повторилася на ціннісному рівні ситуація часів Люблінської унії 1569 р., коли берестейська шляхта підтримала вимоги волинців щодо розширення території Волинського воєводства коштом Підляшшя і Пінщини до меж історичної Волині.

Міцно ув'язавши просторове питання з обширами княжої держави та етнокофесійним чинником і поклавши все це в підмурівок програми легітимації Гетьманщини та правителя-гетьмана, козацька старшина забезпечила цьому питанню постійну присутність у публічній площині. Гетьмани та їхнє оточення раз по раз висловлювалися з приводу як українського простору, так і території влади. А в перші два роки Національно-визвольної війни на сторінки джерел просочувалася інформація і про уявлення рядового козацтва.

Червоною ниткою кризь понад столітнє існування Гетьманщини проходить незмінність фундаментального розуміння новою елітою ідеальних українських просторових меж. Верхівка держави докладала тривалих і результативних зусиль також для уречевлення своїх ціннісних уявлень. І їй вдалося повернути до українського кореня Стародубщину, яка стала інтегральною складовою Гетьманщини та досягти вирішальних успіхів у зоні Степового фронтиру.

Одним із безперечних успіхів козаків у цій ділянці стало розширення українського простору на сході коштом утворення Слобожанщини. Поява Слобідської України відновила контроль над значною частиною теренів, свого часу втрачених під натиском конкурентів-кочовиків, а також дозволила опанувати лівобережжя Дону до басейну річок Тулушівка та Підгірна. За фізичним проникненням пішло ментальне освоєння простору. Слобідська старшина безальтернативно відмежовувала свою територію від, властиво, московських земель, вважала її складовою українського ареалу, підкреслювала «пустельність» перед появою слобожан. Перегук ключових процесів у «новій шляхті» та слобідській старшині, а також фізичне перетікання еліт виразно втілювали належність Гетьманщини та Слобожанщини до спільного масиву. Зі свого боку, московська верхівка офіційно визнала межі слобідських полків, включно з кордонами на сході, а також теренами, освоєними ко-

заками в запіллі Белгородської лінії. Вона ж відносила слобожан до одного кореня з козацтвом Гетьманщини і протиставляла московитам, воліла уникати появи змішаних поселень, адміністративно відмежовувала українське населення від московських вкраплень. Глибинний характер зовнішнього сприйняття Слобожанщини як відгалуження українського простору не змінився в імперії і після скасування слобідських полків.

Водночас вирішальні зміни відбулися на запорозькому відламі Степового фронтиру. Ідеологічні та фізичні практики запорожців у Війську Запорозькому Низовому з пронизливою ясністю відображають спадкоємність і стабільність просторових уявлень у ранньомодерній Україні. Сформувавшись у середині XVII ст. з суспільних низів, запорозька спільнота вже на зламі XVII–XVIII ст. виявляла на рівні старшини здатність сприймати й розвивати традиційні переконання про південну та східну межі українського світу, актуальні для Вольностей у зв'язку з їхнім територіальним розташуванням. Ба більше, запорозька верхівка опанувала й тогочасні ідеологічні інструменти. Вона не лише запозичила в старшини Гетьманщини історичні аргументи, а й навчилася конструювати свої, органічно доповнивши ними коло інтелектуальних надбань обох ранньомодерних українських еліт. Кіш замкнув на собі справу встановлення фізичного контролю над величезним простором Степу до Дону й Чорного та Азовського морів.

Запорожці вперто відстоювали ідею оптимальної території Вольностей до останнього дня існування Війська Запорозького Низового, а на рівні прагматичних вимог стояли на тому, що східний кордон мав бути проведений по р. Міус. Не зумівши, зрештою, досягти правової легітимації від Московії своїх претензій, козаки все ж домоглися визнання з її боку за Військом Запорозьким Низовим території до р. Кальміус. З урахуванням факту реального контролю запорожців над відповідними теренами це знімає усі сумніви стосовно того, що в підсумку ранньомодерної доби просторові межі українського світу на азовському напрямку дійшли до природного рубежу – Азовського моря. Козакам вдалося досягнути те, до чого традиційна еліта навіть не підступалася. Якщо ідея південно-західного кордону по гирлу Дніпра й Чорноморському узбережжю належала до наріжних уявлень українських князів і шляхти, то південно-східний напрямок випав зі шляхетського дискурсу. І тільки запорожці спромоглися підняти на щит опцію кордону по Азовському узбережжю в рамках переконань про Дон як природну межу свого світу, а також стати на шлях її втілення в правовому та фізичному вимірах.

Свої ж невдачі з кордоном по Міусу Кіш намагався надолужити на рівні реального освоєння території. Кальміуські полковники очолили процес глибокого проникнення запорозького сліду в міжріччя Кальміусу та Міусу й далі на схід. Запорожці взяли гору над конкурентами – донськими козаками, не давши їм втілити в життя рішення Петербурга про запорозько-донський кордон по р. Кальміусу. Вростання в територію, вістрям якого стали зимівники, органічно доповнювалося створенням правових (суд) та економічних (мита)

механізмів влади. Кальміуському полковникові підпорядковувалися ті донські козаки, які приходили сюди для промислів чи намагалися закласти поселення. Пізніше навіть для чиновників Азовської губернії перетворення міжріччя Кальміусу та Міусу на частину Запорожжя було цілком очевидним.

Ба більше, запорозькі козаки проторували дорогу до кубанського берега Азовського моря. Їхні риболовецькі промисли на Єйській, Чубурській, Сазальницькій косах стали необхідним початковим етапом поступового опанування території. Запорожці там повністю домінували, придушивши спроби донців скласти конкуренцію. Кальміуські ж полковники накладали мито на промисловців, привчаючи всіх до запорозької влади. У такий спосіб було закладено підвалини органічного включення Кубані до українського простору, перерваного на злеті знищенням Запорожжя у 1775 р. Та все одно переселення в 1790-ті рр. на Кубань з дозволу Петербурга Війська Чорноморського, сформованого з колишніх запорожців, і територіально, і ментально опиралося на тривалу (від початку XVIII ст.) традицію запорозького проникнення туди й господарського освоєння.

Врешті, запорожці надали другого дихання ідеї відновлення українського контролю над Північним Причорномор'ям. Перебравши від верхівки Гетьманщини традиційні для українських еліт уявлення про Чорне море як природний рубіж, запорожці після переходу в 1709 р. під зверхність кримського хана посилили своє вкорінення в Очаківському степу і відтоді вже не попускали віжки. Тож більша частина XVIII ст. стала добою неухильного зростання козацької присутності між пониззями Дніпра і Дністра. Запорожці активно проникали й на територію Кримського півострова, розселяючись в околицях Бахчисарая, Гезльова, Кафи, на південному березі. Поступове наповнення ціннісних переконань реальним змістом, резонуючи з успіхами на східному та південно-східному флангах, створювало на фініші ранньомодерної доби нову просторову перспективу для українського світу. Саме масштаб запорозької спадщини визначив долю величезного регіону, який рельєфно сформувався як Східна та Південна Україна, а не як «Новоросія».

Концепція «Новоросії» не витримує перевірки ані під кутом ранньомодерних ідеологічних уявлень про «генетику» відповідної території, ані на тлі опрацьованих Петербургом стратегій поглинення краю та практичних кроків з утілення останніх. Концепція відразу провисає, як тільки розпочати співвідносити її складові з науковими реаліями в кожній з цих ділянок.

У ранньомодерні часи край – історичне Запорожжя, – ідеологічно в XIX ст. відведений під уявну «Новоросію», московські еліти не вважали органічною частиною «своєї» території, не поширювали на нього «династичну теорію». Його, а також сусідній Степ від Дону до Волги слід було приєднати до «царської отчини», а не повернути як колись втрачене. Це разюче контрастує з органічними переконаннями обох ранньомодерних українських еліт, які вважали «своїми» терени до Чорного й Азовського морів на півдні й Дону на сході. Ба більше, московська верхівка визнавала узбережжя Чорного

моря від гирла Дніпра до Білгорода південним кордоном Війська Запорозького Низового, про що царські грамоти сигналізували також і слобідським козакам. Уже саме по собі винесення Запорожжя, як і сусідньої землі Війська Донського, за дужки природної «царської отчини» та наголошення на тому, чий ці терени, однозначно й безальтернативно перекреслює концепцію «Новоросії». Не кращу для неї перспективу створюють і решта чинників.

Навіть під час знищення Запорожжя та переходу до прискороного розчинення території Вольностей в імперських структурах Петербург не спромігся ідеологічно освоїти край, обмежуючись концепцією приєднання внаслідок війн з Туреччиною. Генетична інакшість колишнього Запорожжя була очевидною і для тих представників московської верхівки, яких доля закинула сюди втілювати в життя поглинальні стратегії, виявлено прямі свідчення, коли управлінці з найвищих шаблів демонстрували чітке розуміння того, що воно не належить до московського кореня.

Губернатори Азовської та Новоросійської губерній – послідовно визнавали масштабність на макрорівні запорозької спадщини освоєння краю і пропонували зіпертися саме на неї та її носіїв для забезпечення подальшого загосподарення. Опрацьовані Петербургом уніфікаційні механізми не містять жодних натяків ані на те, що доводилося починати ледь не з чистого аркуша, ані на існування можливості не зважати на попередню традицію. Навпаки, наріжні підходи передбачали неунікненність її якнайширшого використання.

Як азовський, так і новоросійський губернатори підкреслювали, що найвивідніші місцини краю уже покриті запорозькими поселеннями, тому плановані державні слободи слід організовувати на основі козацьких зимівників. На аналогічних засадах було організоване й поштове сполучення.

Азовський губернатор зазначав добре, за тогочасними мірками, залюднення Бахмутської провінції (аж до браку в ній вільної землі) та міжріччя Орелі й Самари. А описово-статистичні джерела безальтернативно свідчать, що забезпечено це було завдяки українським прибульцям. В. Чертков навіть закликав рекрутувати в обох регіонах певну кількість переселенців для збалансування рівня заселеності Азовського узбережжя та Дніпровської лінії. Туди ж промовисто пропонувалося переселити значну частину українського населення з пониззя Дону (!).

Колишнім запорожцям у розрахунках Петербурга, а згодом і нових землевласників краю відводилася ключова роль як джерела подальшого залюднення й загосподарення. Зусилля імперських чинників концентрувалися на недопущенні міграції козаків до Північного Причорномор'я та Правобережної України, а також навколо забезпечення їхньої лояльності й ефективного використання в новому господарському механізмі. Податкові пільги осілим та одруженим, вмонтування старшини у дворянство, призначення запорожців осадчими державних і приватних слобід, створення можливості стати купцями та міщанами – усе це не лише не давало безслідно зникнути запорозькій спадщині, а й уможливило їй результативний вплив на подальшу перспективу краю.

Стійка тенденція до перетворення зимівників на слободи, закладення слобід на основі кількох зведених зимівників, широке поширення практики використання козаків як осадчих, поєднуючись із розгалуженою мережею козацьких поселень доби Запорозжя у найвигідніших місцях, призвело до того, що більшість сучасних населених пунктів краю має козацькі коріння.

Визначальну роль козацьких поселень для мережі міст і сіл відтінює доля московських фортець. Лише ті з них, які будувалися на добре осілих козаками місцях, стали внаслідок такого поєднання чинником подальшого розвитку населених пунктів. Решта твердинь не залишила по собі жодного сліду.

Не менш важливою ознакою багатовимірності ролі запорозької спадщини є вплив козацьких поселень на топографію міст. Містобудівні плани повітових та губернського центрів, датовані кінцем XVIII – XIX ст., не просто враховували розташування забудови запорозьких часів та її функційне зонування, а клали в основу просторових рішень. Топографія міст повною мірою увібрала в себе доробок козаків на цій ниві. Аж до початку XX ст. проекти навіть губернського центру Катеринослава позначали райони старої козацької забудови як цілість.

Імперські перетворення не змінили сформованої в часи Запорозжя фундаментальної закономірності міграційних процесів, пов'язаних із заселенням краю. Визначальними каналами поповнення місцевої людності залишалися допливи з Правобережної України, Слобожанщини та колишньої Гетьманщини. Кріпосне право на московських землях та фінансова неспроможність переважної більшості новоспечених московитів-землевласників завести кріпаків унеможливили масову появу в краї вихідців звідти. Тож ключова стратегія влади та приватних осіб полягала в організації переселення до Азовської та Новоросійської губерній людності з традиційних українських регіонів, особливо з Правобережжя. Це стало вирішальним чинником еволюції етнічного складу населення, зумовивши збереження колишнім Запорозжям українського обличчя та належності до українського світу. А потужні допливи на зламі XVIII–XIX ст. селян з Чернігівщини та Полтавщини підвели під тенденцією остаточну риску.

Колишне запорозьке населення – цей живий місток між добою Запорозжя та наслідками імперських перетворень – переходить у соціальні ніші, скроєні за імперським зразком, і вже під ними, а не як «колишні запорозжці», фіксується з початку 1780-х рр. в управлінській документації та описово-статистичних джерелах.

Поява переселенців з Криму, Балкан та Західної Європи мала обмежений вплив на етнічну структуру та кількісні характеристики населення краю. Мізерна частка таких переселенців не змінила вирішальної переваги українського населення.

У підсумку запорозька спадщина в різних її проявах та подальші українські допливи, маючи фундаментальне значення для траєкторії розвитку краю, унеможливили трансформацію цього простору в реальну Новоросію.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАУРИ

Неопубліковані джерела

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 134. Катеринославська контора іноземних поселенців
Опис 1. Справа 8.

Державний архів Запорізької області

Ф. 1. Олександрівська міська ратуша, м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії
Опис 1. Справа 1.

Ф. 19. Соборна церква Покрови Пресвятої Богородиці, м. Запоріжжя Запорізького округу
Опис 1. Справа 1.

Ф. 123. Олександрівська військова церква, м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії
Опис 1. Справа 1.

Ф. 230. Олександрівський повітовий землемір, м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії
Опис 1. Справа 938 а.

Державний архів Херсонської області

Ф. 14. Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії
Опис 1. Справа 84.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

Ф. I. Літературні матеріали
Справа 292.

Ф. II. Історичні матеріали
Справи 23779, 24213–24221, 24233, 24261, 24366, 24904–24908, 24287.

Ф. V. Архів Одеського товариства історії та старожитностей
Справа 473.

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького, КП 383773 / АРХ. 200. Фонд Катеринославського намісницького правління. 1777–1778, 1786, 1791–1793 рр.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Metryka koronna. Libri legationum
Sygnaturzy 25, 26, 27.

Zbiór Branickich z Suchej
Sygnaturzy 155 /181, 185 / 181.
Extranea IX Polen
Sygnatura 67. Vol. 115.

Biblioteka Jagiellońska
Sygnatura 109.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów
Sygnaturzy 3169 / III.
Sygnaturzy 12804.

Biblioteka Narodowa. Oddział rękopisów
Księga akcesyjna 6564.
Sygnatura 3086.

Biblioteka PAN w Kórniku. Oddział rękopisów
Sygnaturzy 326, 341.

Российский государственный архив древних актов

Ф. 16. Внутреннее управление

Опись 1. Дело 588. Части 2, 5, 6, 8, 9, 10, 12.

Опись 1. Дело 690.

Опись 1. Дело 693. Часть 3.

Опись 1. Дело 797. Части 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15.

Опись 1. Дело 800.

Опись 1. Дело 966. Часть 1.

Ф. 52. Сношения России с Грецией

Опись 1. Дело 1624 № 9.

Ф. 79. Сношения России с Польшею

Опись 1. Дело 1641 № 1.

Ф. 89. Сношения России с Турцией

Опись 1. Дело 1613 № 1.

Опись 1. Дело 1628 № 2.

Ф. 111. Донские дела

Опись 1. Дело 1746 № 1.

Опись 1. Дело 1751 № 1.

Ф. 123. Сношения России с Крымом

Опись 1. Дело 1623 № 2.

Опись 1. Дело 1624 № 19.

Опись 1. Дело 1624 № 9.

Опись 1. Дело 1625 № 4.

Опись 1. Дело 1625 № 7.

Опись 1. Дело 1629 № 9.

Ф. 127. Сношения России с ногайскими татарами

Опись 1. Дело 1637 № 1.

- Опись 1. Дело 1639 № 1.
Опись 1. Дело 1642 № 1.
Опись 1. Дело 1644 № 1.
Ф. 210. Разрядный приказ
Белгородский стол. Столбцы № 11, 64, 98, 111, 189.
Владимирский стол. Столбцы № 32, 62.
Приказной стол. Столбцы № 9, 12, 54, 93, 152.
Ф. 229. Малороссийский приказ
Опись 1. № 90.
Ф. 248. Сенат и сенатские учреждения
Опись 113. Дело 598.
Опис 113. Дело 1258.
Опись 113. Дело 1592.
Ф. 1355. Экономические примечания к Генеральному межеванию
Опись 1. Дело 366.

Российский государственный исторический архив

- Ф. 571.** Департамент разных податей и сборов Министерства финансов
Опись 6. Дело 1080.
Ф. 1293. Техническо-строительный комитет МВД
Опись 166. Дело 32–35.

Российский государственный военно-исторический архив

- Ф. 52.** Дела князя Потемкина-Таврического
Дело 79. Часть 1
Дело. 202. Части 5, 30.
Ф. 846. Военно ученый архив
Дело. 18723.
Дело. 18725.
Дело. 20123.
Дело. 20125.
Дело. 20159.
Дело. 18725.
Дело. 25918.
Ф. 349. Главное военно-техническое управление
Опись 12. Дело 5032.

Российская национальная библиотека. Институт рукописей

- Ф. 159.** Коллекция И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича
№ 2762, 6277.

Опубліковані джерела

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт Петербург, 1846. Т. I:1340–1506.

- Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1848. Т. II: 1504–1544.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1861. Т. III: 1638–1657.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1863. Т. IV: 1657–1658.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1867. Т. V: 1659–1665.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1869. Т. VI: 1665–1668.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1872. Т. VII: 1657–1663, 1668–1669.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1877. Т. IX: 1668–1672.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1892. Т. XV: 1658–1659.
- Андреевский А. А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. // Записки Одесского императорского общества истории и древностей. Одесса, 1886. Т. XIV.
- Анпилогов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. Москва, 1967.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1888. Ч. III. Т. 2: Акты о козаках (1679–1716).
- Архив Юго Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. Ч. III. Т. VI: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.) / под ред. Н. В. Молчановского. Киев, 1908.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1886. Ч. VII. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. Ч. VIII. Т. 2. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII –XVIII ст. / под ред. М. С. Грушевского. Киев, 1894.
- Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ. 1713–1776 / упор.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. Київ, 1994.
- Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / упор. Л. З. Гісцова та ін. Київ, 1998. Т. 1.
- Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева, Л. А. Сухих. Київ, 2003. Т. 3.
- Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. Київ, 2006. Т. 4.
- Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / старший упор. Л. Гісцова. Київ, 2008. Т. 5.
- Архів ранньомодерної Української держави. Т. 3: Голінський Мартин *Silva Rerum* (1648–1665). Частина I (1648–1649) / упор. О. Заяць, Я. Федорук. Київ, 2019.

- Архів ранньомодерної Української держави. Т. 4: Голінський Мартин *Silva Regum* (1648–1665). Частина II (1650–1665) / упор. Я. Федорук. Київ, 2020.
- Архів ранньомодерної Української держави. Т. 7: Голінський Мартин *Silva Regum* (1648–1665). Частина IV (1658–1649) / упор. Я. Федорук, латин. М. Домбровський. Київ, 2023.
- Археографический сборник документов, относящихся к Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. Вильно, 1870. Т. 7.
- Беднов В.* Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений. Екатеринослав, 1914.
- Богумил А. Г.* К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. Екатеринослав, 1905. Вып. 2.
- Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. Сборник военно-исторических материалов Воен. Учен. Ком. Главного штаба / ред. Н. Ф. Дубровина. Санкт-Петербург, 1893. Вып. VI. Часть I.
- Величко, Самійло.* Літопис. Київ, 2020.
- Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). Київ, 2008. Т. 1–2.
- Вирський Д.* Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 2009. Вип. 13 / 14. С. 467–474.
- Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва, 1953. Т. 1–3.
- Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку / ред. кол. Я. Дашкевич, М. Капраль, І. Скочиляс, Я. Федорук. Львів, 1994.
- Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії / упорядкування та переклад з польської Юрія Мицика. Київ, 2007.
- Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730. / упор. І. Бутич. Полтава, 2007.
- Гнедин Д. Т.* Мои воспоминания Русское багатство // Литературный и научный журнал. 1893. № 5. С. 141–164.
- Грондський С.* Історія козацько-польської війни (у 3-х книгах). Ірпінь, 2021.
- Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные от дворян Слободской Украинской губернии // Сборник Императорского Русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1889. Т. 68.
- Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упор. Ю. Мицик, Київ, 2012. Т. 1: 1648–1649.
- Джерела з історії Південної України. Т. 6: Степова Україна в Законодавчій комісії 1767 року / упор. Н. Сурева. Запоріжжя, 2008.
- Джерела з історії Південної України. Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / упор. А. Бойко. Запоріжжя, 2009.
- Дневник путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштедта в 1773–1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1879. Т. XI. С. 180–228.
- Дневник путешествий по Слободско-Украинской губернии академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштедта в августе и сентябре 1774 года // Харьковский сборник. Харьков, 1891. Вып. 5. С. 85–153.

- Доба Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. Київ, 2007.
- «Договори і постанови...» / упоряд. О. Алфьоров. Київ, 2010.
- Документи Богдана Хмельницького / упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1961.
- Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / сост.: А. З. Барабой, И. Л. Бутич и др. Київ, 1965.
- Документи російських архівів з історії України. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / упор. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. Львів, 1998.
- Документи українського козацтва: універсали, інструкції, листування / упор. В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак. Київ, 2016.
- Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII століття / упор. С. Потапенко. Харків, 2008.
- Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. Владимир, 1903. Т. 1–2.
- Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка 1769–1791. Москва, 1997.
- Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. VIII. Матеріали до історії української козаччини. Т. 1: Документи по рік 1631.
- Записки (1760–1824) Д. Б. Мертваго / изд. подгот.: С. Д. Дзюбанов, Г. Г. Мартынов. Санкт-Петербург, 2006.
- Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским, изданные О. Бодянским. Москва, 1858. Ч. 1: 1648–1687.
- Инструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1850. Т. II. С. 834–835.
- Ковальський Н. П., Мыцьк Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Днепропетровск, 1986.
- Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / упор. В. Мільчев. Запоріжжя, 2004.
- Короткий опис Малоросії (1340–1776) / підготовка до друку та вступна стаття А. Бовгирі. Київ, 2012.
- Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Москва, 1848. Кн. 6.
- Крикун М., Кулаковський П. У згасаючому світлі Гадяча: козацька інструкція на сейм 1662 року // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019. Спецвипуск. Львів, 2019. С. 191–226.
- Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии: в 11 вып. Вып. 2. Ч. 1. Репринтное издание. Под. ред. В. В. Грибовского. Днепропетровск, 2015.
- Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / упор. Андреа Граціозі. Харків, 2007.
- Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / упор. В. Кравченко. Київ, 2005.
- Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / переклад Р. Г. Іванченка. Київ, 1992.
- Люблінська унія 1569 року. Правові акти / упор. Г. Літвін. Київ, 2019.

- Макаревский Ф.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. Екатеринослав, 1880. Вып. 2.
- Макидонов А. В.* Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х – начала 1780-х гг. Запорожье, 2016.
- Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетии, собранные в разных архивах и отредактированные Д. И. Багалеем. Харьков, 1886.
- Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. /сост. Д. И. Багаляй. Харьков, 1890.
- Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А. А. Андриевским. Одесса, 1886.
- Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях / введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. Москва; Ленинград, 1936.
- Мицик Ю.* Історія свідчить. Кілька документів з козацької старовини і кілька зауважень з цього приводу // Кур'єр Кривбасу. 1995. Грудень № 43–44. С. 30–36.
- Мицик Ю.* З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658) на Сіверщині // Сіверянський Літопис. 1998. № 2. С. 10–28.
- Мицик Ю.* З листування Івана Виговського // Український археографічний щорічник, Київ, 2009. Вып. 13–14. С. 511–531.
- Мицик Ю. А., Цибульський В. І.* Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. Рівне, 1999.
- Мицик Ю., Таїрова-Яковлева Т.* Невідомий лист гетьмана Івана Мазепи 1707 року // Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст. Науковий збірник / упор. І. Сковчиляс. Львів, 2011. С. 59–62.
- Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упор. В. Пірко, О. Гуржій. Київ, 1991.
- Орлов А. С.* Исторические и поэтические повести об Азове (взятие 1637 г. и осадное сидение 1641 г.). Тексты. Москва, 1906.
- Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском, волынском, подольском генерал-губернаторе. Киев, 1898. Т. 3.
- Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. / ред. И. Граля, М. Дыго, М. Нагельский и др. Москва, 1997. Т. 2.
- «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки / упор. Н. Сінкевич. Київ, 2014.
- «Перелік пунктів і покірних прохань, які подає його милість ясновельможний гетьман Війська Запорозького разом з усім Військом Запорозьким і народом руським його королівській милості і всій Речі Посполитій» // Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1991. Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. С. 340–350.
- Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів / упор. В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк. Київ, 2009.
- Письма и бумаги Петра Великого. Москва, 1948. Вып. 1.

- «Пишу тебе, мой ангельський друг...» (из эпистолярного наследия начала XIX века / составители С. Абросимова, А. Бойко. Запорожье, 1997.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое с 1649 по 12 декабря 1725. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1: 1649–1675.
- Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 4: 1700–1712.
- Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 5: 1713–1719.
- Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 10: 1737–1739.
- Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 11: 1740–1743.
- Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 16: 1762–1765.
- Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 20: 1775–1780.
- Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. Москва, 1843.
- Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. Київ, 1992. С. 307–320.
- Продолжение Древней Российской Вифлиофики. Санкт-Петербург, 1793. Т. VII.
- Русская историческая библиотека. Т. IV: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга первая. Санкт-Петербург, 1878.
- Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / упор. П. Кулаковський / Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. Острог; Варшава; Москва, 1999.
- Русская историческая библиотека. Т. VII: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга вторая. Санкт-Петербург, 1882.
- Русская историческая библиотека. Т. XVIII: Донские дела. Книга I. Санкт-Петербург, 1898.
- Русская историческая библиотека. Т. XXIV: Донские дела. Книга II. Санкт-Петербург, 1906.
- Русская историческая библиотека. Т. XXVI: Донские дела. Книга III. Санкт-Петербург, 1909.
- Русская историческая библиотека. Т. XXIX: Донские дела. Книга IV. Санкт-Петербург, 1913.
- Русская историческая библиотека. Т. XXXIV: Донские дела. Книга V. Петроград, 1917..
- Сенатский архив. Журналы и определения Правительствующего Сената. Санкт-Петербург, 1897. Т. VIII.
- Сборник Императорского русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1871. Т. 8.
- Сборник Императорского русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1884. Т. 41
- Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины (Материалы из истории старозаимочного земле-

- владения, извлеченные из, так называемых, старозаимочных процессов, производящихся в судебных учреждениях Харьковского округа) / сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. Харьков, 1884.
- Симоновский П. И.* Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. Москва, 1847.
- Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / упор. Ю. Мицик, В. Кравченко. Київ, 1992.
- Стрийковський М.* Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів, 2011.
- Труды Императорского русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1909. Т. III.
- Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ, 2004.
- A Description of Ukraine Guillaurne le Vasseur, sieur de Beauplan. Introd., Transl., and Notes by A. B. Pernal, D. F. Essar. Cambridge, 1993. Maps.
- Acta historica res gestas Poloniae illustrantia / wyd. I. Połkowski. Kraków, 1887. Т. IX.
- Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego od marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r. / wyd. S. Janicki. Warszawa, 1881.
- Akta unii Polski z Litwą 1385–1795 / wyd. S.1932.
- Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Т. II: Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wieku / oprac. H. Lulewicz. Warszawa 2009.
- Archiwum Jana Zamojskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Warszawa, 1904.
- Daniłowicz I.* Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Liteewskiej i osściennych im krajów. Wilno, 1860. Т. 1.
- Diariusz sejmu koronacyjnego 1669 roku / oprac. K. Przyboś, M. Ferenc. Kraków, 2004.
- Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku / oprac. K. Przyboś. Kraków, 2007.
- Dogiel M.* Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae, ex originalibus et exemplis authenticis descripti et in lucem editi anno 1758. Vilnae, 1758.
- Grabowski A.* Ojczyste spominki. Kraków, 1848. Т. II.
- Grabowski P.* Polska niżna albo osada polska. Kraków, 1859.
- Jemiołowski M.* Pamiętnik dzieje polski zawierający (1648–1679) / oprac. J. Dziegielewski. Warszawa, 2000.
- Кореспонденція Миколая Потоцького, hetman wielki koronny 1647–1651 / oprac. M. Franz. Warszawa, 2018.
- Кореспонденція Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1648 / oprac A. Biedrzycka. Kraków, 2005.
- Кореспонденція wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1655 / oprac. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawroń, K. Kossarzecki, P. Kroll, A. A. Majewski, D. Milewski, Warszawa, 2019.
- Кореспонденція wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 2. Listy / oprac. K. Bobiatyński, P. Gawroń, K. Kossarzecki, P. Kroll, A. A. Majewski, D. Milewski, M. Nagielski. Warszawa, 2020.

- Lietuvos Metrika / *parengė* Algirdas Baliulis, Artūras Dubonis, Darius Antanavičius. Vilnius, 1993. Kn. 5 (1427–1506).
- Lietuvos Metrika. Vilnius, 2007. Kn. Nr. 6: (1494–1506): Užrašymų kn. 6 / *parengė* A. Baliulis.
- Lietuvos Metrika. Vilnius, 2011. Kn. Nr. 7 (1506–1539) / *parengė* I. Ilariene, L. Karalius, D. Antanavičius.
- Lietuvos Metrika. Vilnius, 2010. Kn. Nr. 51: (1566–1574): Užrašymų kn. 51 / *parengė* A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas.
- Niesiecki K.* Herbarz Polski. Lipsk, 1845. T. 10.
- Okolski S.* Konstelacya dyaryusza wojennego. Kraków, 1858.
- Orzelski S.* Bezkrólewia ksiąg ośmiuro czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do roku 1576, tłumaczenie W. Spasowicza. Petersburg; Mohilew, 1856. T. II.
- Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of ‘Ahdnames and Other Documents / by D. Kołodziejczyk. Leiden; Boston; Köln. 2000.
- Palczowski K.* O kozakach jeśli ich znosić czy nie: dyskurs. Kraków, 1618.
- Pisma polityczne Józefa Wereszczyńskiego. Kraków, 1858.
- Rejnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Księg XII. Tłum. M. Gliszczyński / oprac. Wł. Spasowicz. Petersburg, 1857. T. 1.
- Rudawski W. J.* Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. Petersburg; Mohylew, 1855.
- Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny / wyd. F. Rawira-Gawroński. Lwów, 1914.
- Starowolski Sz.* Opisanie królestwa Polskiego za czasów Żygmunta III. Wilno, 1765.
- Starowolski Sz.* Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich / wyd. K.rowski. Kraków, 1858.
- Statuta Prawa y Constitucie Koronne łacinskie y Polskie z Statutow, Łaskiego y Herborta y z Constituciy Koronnych zebrane Y na ksiąg dziesięciuro, na części, tytuły, prawa y paragrafy zebrane. Za powodem jaśnie wielmożnego świeżej pamięci Mikołaja Firleia z Dąbrowice wojewody krakowskiego etc. spisane, sporządzone y wydane przez Iana Ianuszowskiego. Kraków, 1600.
- The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents, by D. Kołodziejczyk. Leiden; Boston, 2011.
- Ukrainne sprawy. Lwów, 1842.
- Volumina Constitutionum. T. III: 1611–1640 Vol. 2: 1627–1609 / red. S. Grodziński, Warszawa, 2008.
- Zródła dziejowe. T. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. IX: Ziemia Ruska. Ukraina (Kijów – Braclaw) / opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1894.

Література

- Аваков П. А.* Описание рыболовецких селений и ватаг донских и запорожских казаков в Северном Приазовье 1768 г. // Січеславський альманах: Збірник наукових праць з історії українського козацтва. Дніпропетровськ, 2014. Вип. 7. С. 108–116.
- Алфьоров О.* Старшинський рід Алфьорових: генеалогія, соціально-політичне становище слобідської гілки другої половини XVII – початку XX ст. Біла Церква, 2009.
- Андріяшев О.* Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку. Київ та його околиці в історії і пам'ятках. Київ, 1926.
- Андріяшев О.* Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1928. Кн. XX. С. 95–128.
- Андріяшев О.* Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1931. Кн. 26. С. 1–29.
- Андрусяк М.* Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938.
- Анпилогов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI - начала XVII в. Москва, 1967.
- Багалеї Д. И.* Наследники Запорожских земель // Киевская старина. 1885. Т. XI. С. 783–790.
- Багалеї Д. И.* Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Москва, 1887.
- Багалій Д.* Історія Слобідської України. Харків, 1990.
- Бачинська О.* Українське населення Придунайських земель: XVIII — початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння). Одеса, 2002.
- Бачинська О.* Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). Одеса, 2009.
- Бетлій О.* Історик на позовах із простором, або чи можлива синхронізована історія // Український гуманітарний огляд. Київ, 2012. Вип. 16 – 17. С. 132–151.
- Бовгуря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Київ, 2010.
- Бойко А.* Масові джерела із соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття. Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П. Д. Осипенко. Історія. Бердянськ, 2001. С. 6–15.
- Бойко А. В.* Запорозький зимівник. Запоріжжя, 1995.
- Бойко А. В.* Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII ст. // Український археографічний щорічник. Вип. 5/6. Київ, 2001. С. 242–262.
- Бойко А. В.* Шляхи формування маргінального елементу Південного степу в останній чверті XVIII століття // Гуманітарний журнал. 2003. № 1 (17). С. 18–21.
- Бойко А. В.* Досліди з історії Степової України: наукові студії у 2 т. Запоріжжя, 2021. Т. 1: 1988–1999; Т. 2: 2000–2010.
- Бойко П.* Населення Новоросійської губернії 1778 року // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2009. Т. 18. С. 57–61.
- Бойко П.* Джерела з історії населення Степової України останньої чверті XVIII століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2010. Т. 21.

- Бойко П.* Переселення корсиканців 1782–1784 років як епізод з колонізації степового краю // Сіверянський літопис. 2014. № 6. С. 270–278.
- Бойко П.* Джерела з історії формування населення Олександрівського повіту останньої чверті XVIII – початку XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2016.
- Боряк Г. В.* Територія і залюдненість Брацлавщини в першій половині XVI ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Київ, 1985. Вип. 11. С. 63–70.
- Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. Київ; Запоріжжя, 1998.
- Брехуненко В.* Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII – XVIII ст. Київ, 2014.
- Брехуненко В.* Україна й українці. Ім'я як поле битви. Київ, 2020.
- Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011.
- Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005.
- Брехуненко В.* Хотин 1621 і посередництво Війська Запорозького у військовій співпраці між Варшавою та донськими козаками // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. Lublin, 2021. Т. XVIII. № 3. С. 106–109.
- Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Синяк І., Піскун, Тарасенко І.* Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVI – першій половині XX ст. Київ, 2018.
- Бублик О.* Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2017.
- Вавричин М.* Маловідомі карти України Г. Боплана // *Вавричин М.* Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика. Львів, 2012. С. 143–166.
- Василенко Н. П.* Територія України XVII віку (Розвідка з історії права) // Василенко М. П. Вибрані твори у трьох томах. Т. 2: Юридичні праці. Київ, 2006. С. 354–371.
- Ващенко В.* «Ментальна географія» епохи модерну: конструювання М. Грушевським «історичного простору» України, Європи та Росії // *Ейдос*. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2013. Вип. 7. С. 33–58.
- Ващук Д., Черкас Б.* Східне пограниччя Європи. Український фронтір у добу пізнього середньовіччя. 2-ге видан., доповн. Кам'янець-Подільський, 2022.
- Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). Київ, 2008. Т. 1.
- Вирський Д.* Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 року // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Київ, 2009. Вип. 13 / 14. С. 467–474.
- Вирський Д. С.* Леванідов Андрій Якович // *Енциклопедія історії України*. Київ, 2009. Т. 6. С. 75.
- Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Київ, 2010.
- Верменич Я.* Просторове моделювання історії: зміна парадигм // *Схід і Південь України: час, простір, соціум у 2-х т.* Т. 1. Колективна монографія / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2014. С. 16–53.

- Владимиров М. М.* Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887 г.: Доклад Екатеринославской городской управы к торжественному заседанию думы 9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка). Екатеринослав, 1887.
- Войтович Л.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст. Львів, 2015.
- Вульф Л.* Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ, 2009.
- Гарасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1909. Т. LXXXIX. С. 46–90.
- Гедьо А. В.* Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // Український історичний журнал. 2001. № 1.
- Гедьо А. В.* Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2001.
- Голобуцький В. А.* Черноморское казачество. Киев, 1956.
- Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. Київ, 1994.
- Головинский П. А.* Слободские казачьи полки. Санкт-Петербург, 1864.
- Гончарук Т.* Хаджибей – Одеса: проблема урбогенезису // Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. Київ, 2020. С. 133–164.
- Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001.
- Горобець В.* «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.
- Грибовський В. В.* Історичний нарис [міста Нікополь] // Пам'ятки історії та культури міста Нікополь (За матеріалами “Зводу пам'яток історії та культури України”) / упор. Л. М. Голубчик та ін. Дніпро, 2018. С. 50–92.
- Грибовський В.* Хитрість географічного розуму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2010/2011. Вип. 5. С. 510–526.
- Грибовський В.* У затінку Просвітництва. Російське ідеологічне привласнення Південної України в останній третині XVIII – на початку XIX ст. // Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. / за ред. О. Репана. Київ, 2020. С. 23–48.
- Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Київ, 1993. Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні.
- Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків.
- Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VII: Часи козацькі до року 1625.
- Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VIII: Роки 1626–1650. Ч. III: Хмельниччина в розцвіті (1648–1650).
- Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Київ, 1997. Т. IX-2. Роки 1654–1657.
- Грушевський М. С.* Барське староство (історичні нариси XV–XVIII ст.) / післямова, примітки та покажчики Миколи Крикуна. Київ, 1996.
- Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.
- Дашкевич Я. Р.* Большая граница Украины: этнический барьер или этноконтактная зона? // Этноконтактные зоны в Европейской части СРСР: История, динамика, методы изучения. Москва, 1989. С. 7–21.

- Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1991. Т. ССХХІІ. С. 28–44.
- Дашкевич Я.* Турецьке листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // *Дашкевич Я.* Майстерня історика джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів, 2011. С. 174–196.
- Дзюба О.* «Україна» і «Малоросія»: слова і поняття в українській мемуарній літературі XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2015. Вип. 15. С. 42–54.
- Дмитришин І.* «Спільна справа», або Мазепинці на французькій службі: невідомі Мирович і Нахимовський // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010 року. Київ, 2011. С. 190–206.
- Дмитришин І.* Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії. Київ, 2019.
- Дубровин Н. Ф.* Присоединение Крыма к России. Санкт-Петербург, 1885. Т. 2.
- Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии. О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва, 1899.
- Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1985.
- Єльніков М. В.* Золотоординські часи на українських землях. Київ, 2008.
- Загоровский В. П.* Белгородская черта. Воронеж, 1969.
- Загоровский В.* История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. Воронеж, 1991.
- Заруба В.* Кодак. Нарис історії фортеці. Дніпропетровськ, 2004.
- Затилюк Я.* Предки «козацького малоросійського народу» і киево-руська спадщина в уявленнях еліти часів Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної конференції до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010 року. Київ, 2011. С. 118–135
- Запшкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Львів, 2002.
- Зорин А.* Кормя двоголового орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. Москва, 2004.
- История Дона с древнейших времен до падения крепостного права. Ростов-на-Дону, 1973.
- Зябловский Е. Ф.* Землеписание Российской империи для всех состояний: в 6 частях. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1810.
- Імперські ідентичності в українській історії XVIII – половини XIX ст. / ред. В. Ададуров, В. Склокін. Львів, 2020.
- Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). Москва, 1976.
- Кабузан В. М.* Народы России в XVIII в. Численность и этнический состав. Москва, 1990.
- Кабузан В. М.* Украинцы в мире. Динамика численности и расселения 20-е годы XVIII века – 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва, 2006.

- Кантелер А.* Южный и Восточный фронт России в (XVI–XVIII веках) // *Ab Imperio*. 2003. № 1. С. 47–63.
- Карагодин А. И.* История Запорожского края: 1770–1917. Запорожье, 1988.
- Карамзин Н. М.* История государства Российского. Москва, 1990. Кн. 2.
- Каюк Д. Г.* Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002.
- Каюк С. М.* Задунайська Січ (1775–1828). Дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1999.
- Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф.* О слободских полках // Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф. Зібрання творів у 7 томах. Т. 7: Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. Київ, 1981. С. 30–51.
- Кемпа Т.* Волиняни і Люблінська унія 1569 року // Студії і матеріали з історії Волині. Кременець, 2012. С. 240–265.
- Кибинь Я. С.* От Ятвязи до Литвы. Русское пограничье с ятвягами и литвой в X – XIII веках. Москва, 2014.
- Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. Т. 1: Литовский период. Біла Церква, 2007.
- Ковальский Н. П.* Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века. Днепропетровск, 1988.
- Ковальский Н. П.* Структура источниковой базы по социально-экономической истории Украины XVI–XVIII в. // Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII вв. Москва, 1990. С. 112–116.
- Ковальський М. П., Святець Ю. А.* Методична розробка до вивчення термінології історичного джерелознавства та археографії в курсі “Джерелознавство вітчизняної історії”. Дніпропетровськ, 1992.
- Когут З.* Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року / відпов. секретар В. Брехуненко. Київ, 2008. С. 228–239.
- Когут З.* Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Український історичний журнал. 2011 № 3. С. 50–73.
- Коринный Н. Н.* Переяславская земля X – первая половина XIII века. Киев, 1992.
- Кордуба М.* Західне пограниччя Галицької Держави між Карпатами та долишнім Сяном (з картою) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1925. Т. 148–150. С. 159–245.
- Котенко А.* Повернення простору // Український гуманітарний огляд. Київ, 2010. Вип. 15. С. 45–60.
- Котляр М. Ф.* Тмутараканское княжество: Реальность или историографический миф // Древнейшие государства Восточной Европы. Мнимые реальности в античных и средневековых текстах / отв. ред. Т. Н. Джаксон. 2003 г. Москва, 2005. С. 107–118.
- Котлярчук А.* Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 2005. С. 83–89.
- Кочегаров К. А.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 гг. Заключение договора о Вечном мире. Москва, 2008.

- Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків, 1996.
- Кравченко В.* Харків /Харків: столиця Пограниччя. Вільнюс, 2010.
- Кравченко В.* Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, 2011.
- Красножон А.* «Обряд Основания Одессы»: критический анализ // Південний захід. Одесіка: Історико-краєзнавчий альманах. Одеса, 2017. Вип. 22.
- Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини. Київ, 2010.
- Крикун М.* Між Війною і зрадою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Київ, 2006.
- Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI–XVIII ст. Львів 2008.
- Крикун М.* Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Львів, 2016.
- Крикун М., Кулаковський П.* У згасаючому світлі Гадяча: козацька інструкція на сейм 1662 року // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019. Спецвипуск. Львів, 2019. С. 191–226.
- Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. Видання друге, виправлене і доповнене Львів, 1990.
- Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Друге видання із змінами та доповненнями. Львів, 1999.
- Кузьменко Н., Чернолуцкий В.* Популярные очерки истории Александровска. Запорожье, 2007. Том I.
- Кулаковський П.* Політична ситуація у басейні Чорного моря та посольства руських писарів Лавріана Пісочинського і Флоріана Олешка до Криму (початок XVII ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки / відпов. ред. С. В. Віднянський. Київ, 1999. Вип. 8. С. 84–96.
- Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог; Львів, 2002.
- Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1619–1648). Київ, 2006.
- Кулаковський П.* Колонізаційна діяльність Конецпольських на Київському Задніпров'ї // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2008. Т. CCLVI. С. 497–523.
- Куц О. Ю.* Донское казачество в период от взятия Азова до выступления Степана Разина (1637–1667). Санкт-Петербург, 2009.
- Лаппо И. И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI века. Т. II: Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911.
- Лескинен М. В.* Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. Москва, 2002.
- Леп'явко С.* Козацькі війни XVI століття в Україні. Чернігів, 1996.
- Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів, 1999.
- Леп'явко С.* Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя, 2001.
- Лиман І. І.* Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя, 2004.

- Лиман І.* Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя, 2004.
- Липинський В.* Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. Філадельфія, 1980. Т. 2.
- Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія 1991.
- Літвін Г.* З народу руського. Шляхта Київщини та Брацлавщини (1569–1648). Київ, 2016.
- Литаврин Г. Г.* Византия и славяне. Санкт-Петербург, 1999.
- Любавский М.* Литовско-русский сейм. Москва, 1900.
- Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута. Исторические очерки. Москва, 1892.
- Маркевич А. И.* Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы // Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників XIX–XX ст. / упор. Т. Гончарук. Одеса, 2015. С. 67–81.
- Маслійчук В.* «Шляхетність» слобідсько-української козацької старшини другої половини XVII–XVIII століть (ономастика, геральдика, генеалогія) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2000. Т. CCXL. С. 236–256.
- Маслійчук В.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. Харків, 2003.
- Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVII–XVIII ст.). Харків, 2007.
- Маслійчук В.* «Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія // Україна. Процеси націотворення / упор. А. Каппелер. Київ, 2011. С. 229–245.
- Маслійчук В.* Здобутки та ілюзії: Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст. Харків, 2018.
- Махнова Г. П.* Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // Український історичний журнал. 1965. № 2. С. 111–116.
- Миклашевский И.* К истории хозяйственного быта Московского государства. Москва, 1894.
- Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000.
- Мининков Н. А.* Донское казачество в эпоху позднего средневековья (до 1671 г.) Ростов-на-Дону, 1998.
- Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. Київ, 1995. С. 26–29.
- Мицик Ю.* Чигирин – гетьманська столиця. Київ, 2007.
- Михайліченко М.* Родовідна книга Харківського намісництва як джерело з історії слобідського дворянства Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2011
- Михайліченко М., Потапенко С.* Слобідські старшинсько-дворянські роди Лесевичів і Лесевицьких: генеалогічні розписи XVIII – початку XX ст. // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2012. Вип. 24. С. 277–302.

- Мільчев В.* Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. Запоріжжя, 2007;
- Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII ст.: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя, 2008.
- Мільчев В.* Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття. Запоріжжя, 2009.
- Молдавський Р.* Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.). Запоріжжя, 2007.
- Молдавський Р.* Запорожці-колодники на Новій Дніпровській лінії укріплень // Козацька спадщина. Нікополь-Дніпропетровськ. 2005. Вип. 2.
- Наменский О. Б.* Воображаемые общества в «Палинодии» Захария Копыстенского и «Обороне унии» Льва Кревзы // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2005 / 2006. Москва, 2008. С. 56–57.
- Наменский О.* Формы русской идентичности у Мелетия Смотрицкого // Анфологион. Славяне и их соседи. Власть, общество, культура в славянском мире в Средние века. К 70-летию Бориса Николаевича Флори. Москва, 2008. Выпуск 12. С. 305–316.
- Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. / за ред. О. Репана. Київ, 2020.
- Новицкий Я.* История города Александровска, (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей днепровской линии, 1770–1806 г. // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Екатеринослав, 1905. Т. 5.
- Новицкий Я.* Твори у 5-ти томах. Запоріжжя, 2007. Т. 1; 2020. Т. 4.
- Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва; Ленинград, 1946.
- Однороженко О.* Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і Раннього Модерну: структура та влада. Київ, 2011.
- Олененко А. Г.* Уніфікація військових звань козаків після зруйнування Запорозької Січі (на матеріалах документів Азовської губернської канцелярії) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2009. Вип. XXVI. С. 114–116.
- Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). Запоріжжя, 2005.
- Опарина Т.* Украинские казаки в России: единоверцы или иноверцы? (Микита Меркушевский против Леонтия Плещеева) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2003. Вип. III. С. 21–44.
- Орлова З. С., Ратнер И. Д.* Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. Херсон, 1993.
- Остерхаммель Ю.* Трансформация мира: история XIX века. Главы из книги // Ab imperio. 2011. № 3. С. 21–140.
- Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 г.) Запорожье. 1992.
- Папков А. Н.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). Белгород, 2004.
- Паталах О.* Від Січі до Чорномор'ї: запорозьке та чорноморське козацтво в роїсьсько-турецьких війнах другої половини XVIII століття. Київ, 2020.

- Петкевич К.* Казацкое государство // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. Сб. статей, под ред. Л. Е. Гринина, Д. М. Бондаренко, А. В. Коротаева. Волгоград, 2006. С. 35–63.
- Петрунь Ф.* Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. 1928 № 6. С. 156–165.
- Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українську землю (до питання про татарську Україну // Східний світ. 1993. № 2. С. 133–142.
- Пивовар А. В.* Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. Київ, 2003.
- Пилипенко В.* Українські землі у творчості Шимона Старовольського // Україна між Польщею та Росією. Матеріали науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) та 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / упор. Є. М. Луняк. Ніжин, 2016. С. 6–12.
- Писаревский А. О.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. Москва, 1909.
- Підгорна Н., Плохій С.* Джерела з історії німецьких колоній Півдня України (кінець XVIII – початок XIX століття) // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. Випуск 1. С. 179–185.
- Пірко В.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк, 2004.
- Пірко В., Литвиновська М.* Соляні промисли Донеччини в XVI–XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел). Донецьк, 2005.
- Платонов С. Ф.* Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. Санкт-Петербург, 1910.
- Плохій С.* Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу // Український гуманітарний огляд. Київ, 2004. Вип. 5. С. 63–84.
- Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005.
- Плохій С.* В ім'я вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2006. Вип. 6. С. 267–281.
- Плецький С.* Організація охорони кордонів Нової Січі. Запоріжжя, 2011.
- Полонська-Василенко Н. В.* Південна Україна року 1787 (3 студій з історії колонізації) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1929. Книга 24.
- Полтораки В.* Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734 – 1775): політико-правовий і соціально-економічний аспекти. Дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2007.
- Полтораки В.* Запорозьке козацтво в Приазов'ї від 1746 до 1768 р. С. 80–88. Козацька спадщина : альманах. Київ, 2008. Вип. 4. С. 79–91.
- Посохова Л.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків, 2011.
- Потапенко С. П.* До вивчення історичної географії Острогожчини XVIII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2015. Т. CCLXVIII. С. 88–106.
- Потапенко С.* Змагання за простір. Слобідська Україна як регіон і східна межа українських поселень // Українсько-російський фронтір XVI–XVIII ст. як

- контактно-конфліктна зона / В. Брехуненко, Ю. Мицик, С. Потапенко, І. Синяк, І. Тарасенко. Київ, 2020. С. 129–167.
- Потапенко С.* «Замість себе вірю в суді бути...»: адвокати Слобожанщини XVIII ст. Київ, 2021.
- Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 1992. Вип. 1. С. 307–320.
- Пудавов М. В.* История Войска Донского и старобытность начал казачества. Новочеркасск, 1890.
- Путро О. І.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). Київ, 2008. Ч. 1.
- Редигер А.* Комплектование и устройство вооружённой силы. Санкт-Петербург, 1913. Ч. I.
- Репан О.* Козацька доба в історії Дніпра // Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. Київ, 2020. С. 193–226.
- Репан О., Старостін В., Харлан О.* Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська. Київ, 2008.
- Рыблова М. А.* Донское братство: казачьи сообщества на Дону в XVI – первой половине XIX века. Волгоград, 2006.
- Русина О.* Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998.
- Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі, Київ, 2005.
- Саїд Е.* Орієнталізм. Київ, 2001.
- Сас П.* Витоки українського націотворення. Київ, 2010.
- Сас П.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. Біла Церква, 2010.
- Світленко С.* Урбогенез Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 8. С. 13–42.
- Середа О.* Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса, 2015.
- Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії // Україна: культура спадщина, свідомість, державність / гол. ред. Я. Д. Ісаєвич. Київ, 1992. С. 49–78.
- Сисин Ф.* Отчизна в полі культури України початку XVIII ст. // Україна модерна. 2006. № 10. С. 7–18.
- Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994.
- Склокін В.* «Малоросійські» та «великоросійські землі» в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Харків, 2006. Т. 12. С. 33–43.
- Склокін В.* Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: Прогресивний абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів, 2019.
- Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. Харьков, 1964.
- Смирнов П.* Города в Московском государстве. Киев, 1917. Т. 1. Ч. 2.
- Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997.

- Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ, 2009.
- Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011.
- Соколов Г. И. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1848. Т. 2. С. 384–401.
- Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Москва, 1989. Кн. IV. Т. 7.
- Старостін В. Исторична довідка про формування території міста Павлограда. Заснування міста (1660–1784). Павлоград, 2014.
- Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.) // Український історичний журнал. 2019. № 2. С. 4–45.
- Степанков В. Формування української державницької ідеї 1648–1649 років // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя / ред. кол. І. Гирич, Я. Федорук та ін. Львів; Київ, Нью-Йорк, 1996. С. 464–478.
- Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи домової війни // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2003. Вип. 3. С. 369–415.
- Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). Київ, 2002.
- Субтельний О. Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994.
- Сумароков П. И. Черты Екатерины II Великой. Санкт-Петербург, 1819.
- Сурева Н. В. Поміщицька колонізація Південної України в останню чверть XVIII – першу чверть XIX ст.: рух фондоутворення документів // Південна Україна XVIII–XIX століття: записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 2000. Вип. 5.
- Сухоруков В. Д. Историческое описание земли Войска Донского. Новочеркасск, 1877. Т. I.
- Таїрова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя. Москва, 2011.
- Таїрова-Яковлева Т. Г. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. // Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 67–73.
- Таїрова-Яковлева Т. Г. Вольности шляхетские и казацкие: от отчизны «Речь Посполитая» к «отчизне нашей малороссийской» // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainę* / pod red. Mariusza Drozdowskiego, Wojciecha Walczaka i Katarzyny Wiszowatej-Walczak. Białystok, 2012. S. 197–208.
- Татищев В. Н. Лексикон Российской исторической, географической, политической и гражданской. Санкт-Петербург 1783. Ч. 2.
- Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев, 1984.
- Тимофієнко В. Розпланувальні системи південних міст за архівними альбомами кінця XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. 1996. Вип. 3. С. 123–155.

- Тинченко Я.* Від козаків до гусар. Як було зламано козацькі звичаї у XVIII столітті. Київ, 2018.
- Тищенко М.* Нариси з історії торгівлі Лівобережної України з Кримом // Тищенко М. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII в. Біла Церква, 2010. С. 90–142.
- Толочко О.* «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Сучасність. 1994. Ч. 1. С. 111–117.
- Турченко Г., Турченко Ф.* Проект «Новоросси́я»: 1764–2014. Юбилей на крові. Запорожжє, 2015.
- Україна – Швеція на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.) / упор. Ю. Савчук. Київ, 2008.
- Українсько-російський фронтір XVI–XVIII ст. як контактнo-конфліктна зона / В. Брехуненко, Ю. Мицик, С. Потапенко, І. Синяк, І. Тарасенко. Київ, 2020.
- Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, 2012.
- Фаизов С. Ф.* Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымскотатарская дипломатика в контексте постперемыславского времени. Москва, 2003.
- Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів, 1993.
- Федорук Я.* Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011.
- Федорук Я.* Епоха Богдана Хмельницького: війна за руські землі // Пам'ятки України. 2020 № 1–3. С. 34–41.
- Филюшкин А.* Проблема генезиса Российской империи // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей. Казань, 2004. С. 379–408.
- Флоря Б.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80–90-ті рр. XVI ст.) // Український історичний журнал. 1978. № 8. С. 124–129.
- Флоря Б. Н.* Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1978. С. 320–328.
- Флоря Б.* Молоді роки Івана Богуна // Україна в минулому. Київ; Львів, 1992. Вип. II. С. 72–75.
- Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии / отв. ред. М. В. Дмитриев. Москва, 1995. С. 51–61.
- Флоря Б. Н.* Осмысление конфликтов, вызванных Брестской унией 1569 г. верхами белорусского и украинского общества // Бресткая уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – в начале XVII вв. Ч. 2. Бресткая уния 1569. Исторические последствия события / ред. Дмитриев М. В., Заборовский Л. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Москва, 1999. С. 59–86.
- Фоменко В.* Звідки ця назва? Дніпропетровськ, 1969.
- Франко І.* Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. Київ, 1981. Т. 31. С. 188–253.
- Харлан О.* Містобудівні й архітектурні особливості слободи Половиці // Пам'ятки України. Науковий альманах. 2009. № 1. С. 10–16.

- Хорошкевич А. А.* Русь и Крым от союза к противостоянию. XV– начало XVI в. Москва, 2001.
- Цивильский Ф. И.* Населенные пункты междуречья Белозерки и Ингульца до основания Херсона // *Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка*” (16 – 17 вересня 2016 р.): Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції / Упоряд. М. В. Гончар. Каховка; Херсон. 2016. С. 173–175.
- Черкас Б.* «Живий степ»: населення Великого степу Європи часів пізнього Середньовіччя // *Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.* / за ред. О. Репана. Київ, 2020. С. 91–94.
- Чорновол І.* Компартативні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. Київ, 2015.
- Чухліб Т.* Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського Гетьманату в 1672–1686 рр. // *Український історичний журнал.* 2005. № 2. С. 48–67.
- Чухліб Т.* Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ, 2008.
- Чухліб Т.* Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658) // *Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Конотопської битви.* Львів, 2010. С. 14–25.
- Чухліб Т.* Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.) // *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ, 2015. Вип. 15. С. 13–41.
- Чухліб Т.* Поняття «Україна», «Український», «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659–1665 рр.) // *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ, 2016. Вип. 16. С. 13–46.
- Чухліб Т.* Поняття «Україна», «українці», «Отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.) // *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ, 2017. Вип. 17. С. 41–79.
- Чухліб Т.* «Усі жителі української породи...»: мовна та свідомісна еволюція поняття «народ» у Війську Запорозькому (друга половина XVII ст.) // *Чорноморська минувшина.* Одеса, 2017. Вип. 12. С. 18–39.
- Шалобудов В.* Датування козацької Самари на підставі нумізматичних знахідок // *Наддніпрянська Україна: історичні події, процеси, постаті.* Дніпро, 2013. Вип. 11. С. 298–302.
- Шамрай С.* До історії залюднення Степової України в XVIII ст. // *Записки історико-філологічного відділу ВУАН.* Київ, 1929. Кн. 24. С. 213–221.
- Швидько Г. К.* Запорозькі землі в останній чверті XVIII століття // *Вчений-подвижник: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого / відпов. ред. А. Г. Болєбрух.* Дніпропетровськ, 1991. С. 34–41.
- Швидько Г. К.* Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // *Південна Україна XVIII–XIX століття / Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ.* Запоріжжя, 1996. Вип. 2. С. 12–18.
- Шиян Р.* Катеринославське козацьке військо (1787–1796 рр.) // *Південна Україна XVIII – XIX століття: записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету.* Запоріжжя, 1998. Вип. 3. С. 106–115.

- Шевченко І.* Польща в історії України // Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Львів, 2001. С. 121–139.
- Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. Київ, 1932.
- Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків у трьох томах. Київ, 1991. Т. 1–3.
- Яворницький Д.* Твори у 20 томах. Київ; Запоріжжя, 2008. Том 3. Книга 1.
- Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVIII ст. Київ, 2002.
- Яковенко Н.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. Київ, 2005.
- Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008.
- Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ, 2012, С. 63–104.
- Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ, 1998.
- Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). Київ, 2003.
- Яременко М.* «Посполиті» в Києво-Могилянській Академії у XVIII ст.: селяни чи міщани // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Історичні науки. Київ, 2010. Т. 104. С. 14–18.
- Ясь О.* Терміни «Новоросія» та «Південна Україна» в історичному часі і просторі другої половини XVIII – початку XXI ст.: походження й інтерпретації // Схід і Південь України: час, простір, соціум у 2-х т. Т. 1. Колективна монографія / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2014. С. 85–91.
- Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: “Ziemie ruskie” Rzeczypospolitej / opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. – Warszawa; Wiedeń, 1899–1904.
- Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. Łódź, 1948.
- Bardach J.* Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVII w. Warszawa, 1970.
- Barrett Th. M.* At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700–1860. Boulder; Colo, 1999.
- Bobiatyński K.* Od Smolenska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655. Zabze, 2004.
- Bogucka M.* Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku. Warszawa, 2013.
- Boeck B. J.* Imperial Boundaries. Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. Cambridge MA, 2009.
- Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985.
- Ciesielski T.* Od Batochu do Zwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652–1653. Zabrze, 2007.
- Delanty G.* Inventing Europe: Idea, Identity, Reality. Basingstoke, 1995.
- Drozdowski M.* Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa, 2008.

- Drozdowski M.* My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648–1649. Białystok, 2015.
- Dubas-Urwanowicz E.* Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta. Białystok, 1998.
- Ferenc M.* Mikołaj Radziwiłł “Rudy” a unia lubelska // Unia lubelska – unia europejska / pod. red. I. Hofman. Lublin, 2010. S. 103–112.
- Frick D. A.* Meletij Smotryc’kyj. Cambridge Mass., 1995.
- Gmiterek H.* Kompromis polsko-litewski na sejmie lubelskim a problem granicy Korony z Wielkim Księstwem Litewskim // Unia lubelska – unia europejska / pod. red. I. Hofman, Lublin, 2010. S. 97–102.
- Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634 – 1648). Kraków 1934.
- Golebiowski S.* Shahin Girej i Kozacy // Biblioteka Warszawska. 1852. T. 2. S. 1–27.
- Granovetter M. S.* The Strength of Weak Ties // The American Journal of Sociology. 1973 № 6 (78). S. 1360–1380.
- Grzybowski S.* Jan Zamoyski. Warszawa, 1994.
- Grzybowski S.* Sarmatyzm. Warszawa, 1996.
- Halecki O.* Dzieje unji jagiełłońskiej. Kraków, 1920. T. 2.
- Hawryluk J.* Rozwój miast podlaskich i ich skład etniczny od XV do pierwszej połowy XVII w. // Krakowskie zeszyty Ukrainoznawcze. Kraków, 1994–1995. T. III–IV. S. 365–377.
- Hawryluk J.* «Kraje ruskie. Bielsk, Melnik, Drohiczyn». Rusini-ukraińscy na Podlasku – fakty i kontrowersje. Bielsk Podlaski, 2001.
- Elliott J.* Europe divided, 1559–1598. London; Glasgow, 1972.
- Jakowenko N.* Ruś jako trzeci człon Rzeczypospolitej Obojga Narodów w myśli ukraińskiej I połowy XVII wieku // Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej / red. J. Kłoczowski, P. Kras, H. Laszkiewicz. Lublin, 1998. S. 79–88.
- Jarmolik W.* Powstanie województwa Podlaskiego // Białostoczyzna. 1989. Nr. 4 (16). S. 6–9.
- Jučas M.* Lietuvos metraščiai. Vilnius, 1968.
- Jusupović A.* Granica włości Romanowiczów z Litwą w drugiej połowie XIII wieku. Analiza przekazów Kroniki halicko-wołyńskiej // Realne i wyobrażone granice i rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego / pod red. Doroty Michałuk. Ciechanowiec, 2021. S. 9–24.
- Kaczmarczyk J.* Dla czego idea hadziacka skazana była na klęskę // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / pod. red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla, M. Nangielskiego, Warszawa, 2008. S. 58–68.
- Kappeler A.* Die Kosakken. Geschichte und Legenden. München, 2013.
- Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1526–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997.
- Kempa T.* Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 2001. Z. 16. S. 5–25.
- Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2003.
- Kempa T.* Księżęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie zeszyty Wschodnie. 2004. T. 8. S. 57–60.

- Kempa T.* Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Toruń, 2007.
- Kempa T.* Rusini wobec unii lubelskiej. Czy ruscy możni i szlachta chcieli ściszejszego połączenia z Polską w 1569 roku? // Unia lubelska – unia europejska / pod. red. I. Hofman. Lublin, 2010. S. 83–94.
- Kempa T.* Możliwość i szlachta ukraińska wobec unii lubelskiej (1569) // Liublino unija: idea ir jos tęstinumas / Unia lubelska: idea i jej kontynuacja. Vilnius, 2011. S. 172–187.
- Kempa T.* The Attitude of Ruthenian Magnates and Nobles Toward the Union of Lublin (1569) as the Problem of Autonomy of the Ukrainian Lands within the Polish-Lithuanian Commonwealth. // Zapiski Historyczne. Rok 2019. T. LXXXIV. S. 41–72.
- Khodorkovski M.* Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500 – 1800. Bloomington, 2002.
- Kołąkowski L.* Problem Krymu w dziejach jagiełłońskich // Kwartalnik Historyczny, 1935. T. XLIX. no 3. S. 279–300.
- Kołodziejczyk A.* Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku. Olsztyn, 2012.
- Kossarzewski K.* Działalność wojskowa pułkownika Iwana Nieczaja na Białorusi w latach 1657–1659 // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2005. Вип. 5. С. 359–391.
- Kroll P.* Od ugody Hadziackiej do Czudnowa. Kozaczyzna między Rzeczypospolitą a Moskwą w latach 1658 – 1660. Warszawa, 2008.
- Kuczyński S. M.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936.
- Kuczyński S.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. Warszawa, 1965.
- Kulakowski P.* Kolonizacja Kijowszczyzny i Czernichowszczyzny (1569 – 1648) // Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Warszawa, 1999. S. 155–172.
- Luber S., Rostankowski P.* Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Zaporoger Kosaken // Jahrbucher für Geschichte Osteuropeas. 1980. T. 28. S. 368–390.
- Lulewicz H.* Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa, 2002.
- Litwin H.* Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana koronnego Stanisława Koniecpolskiego // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainę / pod. red. M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak. Białystok, 2012. S. 209–217.
- Maroszek J.* Prawo polskie na Podlasiu do 1569 r. // O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin. Białystok; Katowice, 2010. S. 327–336.
- Mazur K.* Szlachta wołyńska wobec unii jagiełłońskiej w dobie sejmu 1569 r. // Przegąd Historyczny, 2004. T. XCV. Z. 1. S. 37–52.
- Mazur K.* W stronie integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569 – 1648. Warszawa, 2006.

- Mazur K.* Proces integracji Wołynia z Koroną w latach 1569–1648. Aspekty polityczne i prawne. Unia lubelska z 1569 roku // Z tradycji unifikacyjnych Rzeczypospolitej / red. T. Kempa, T. Mikulski. Toruń, 2011. S. 185–200.
- Michaluk D.* O możliwościach badań struktury etnicznej ludności Podlasia w XVI wieku // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 2002. T. 17. S. 57–72.
- Neumann I. B.* Uses of the Other. The 'East' in European Identity Formation. Minneapolis, Borderline Series, 1999.
- Ostapchuk V.* The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // Oriente Moderno. The Ottomans and the Sea. 2001. № XX. P. 27–35.
- Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. Warszawa, 1963.
- Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000.
- Pelenski J.* Inkorporacja ziem dawniej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i koźrysci: próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny. 1974.Nr. LXXV. Zesz. 2. S. 243–260.
- Pelenski J.* Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560). Paris, 1974.
- Prescott R. W.* The Geography of Frontier and Boundaries. London, 1965.
- Pułaski K.* Trzy poselstwa Lawryna Piaseczyńskiego do Kazi Gireja hana Tatarów perekopskich (1601–1603) // Przewodnik naukowy i literacki. Lwów, 1911. R. 39. S. 135–145, 244–256, 358–366, 467–480, 553–556, 645–660, 756–768, 845–864, 945–960.
- Raeff M.* Political Institutions and Ideas in Imperial Russia. Boulder. Colorado, 1994.
- Realne i wyobrażone granice i rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego / pod red. Doroty Michaluk. Ciechanowiec, 2021.
- Riber A. J.* Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach // Ab Imperio. 2003. № 1. S. 23–46.
- Schlögel K.* Im Raume lesen wir die Zeit: Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik, München, 2003.
- Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623. Warszawa, 2004.
- Skrukwa G.* O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej. Poznań, 2016.
- Sysyn F. E.* Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine. The Nobility Grievances at the Diee of 1641 // Harvard Ukrainian Studies. 1982, vol. VI. Nr. 2, P. 171–185.
- Sysyn F.* A Speech Before the Tsar: Adam Kysil's Oration on August 28, 1647 (N. S.) // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin / red. T. Chynczewska-Hennel, M. Kulecki, H. Litwin, M. P. Makowski, J. Tazbir. Warszawa, 1993. S. 133–142.
- The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspective, ed. By Barmey Warf, Santa Arias. Routledge, 2009.
- Todorova M.* Imagining the Balcans. New York, 1997.
- Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). Warszawa, 1933.
- Tomkiewicz W.* Zasiąg kolonizacji polskiej na ziemiach ruskich // Przegląd Powszechny. 1934. N. 197. S. 32–57.

- Ulewicz T.* Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. Kraków, 1950.
- Urzednicy Podlaskie XIV–XVIII wieku. Spisy / oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz. Kórnik, 1994.
- Veinstein G.* L'occupation ottomane d'Očakov et le problème de la frontière lituano-tatare // *Passé turco-tatar présent soviétique: Études offertes a Alexandre Bennigsen* / ed. Chantal Lemercier-Quelquejey. Louvain; Paris, 1986. P. 123–155.
- Woliński J.* Król Jan III Sobieski a sprawa Ukrainy 1674–1675. Warszawa, 1934.
- Wawrzyńczykowa-Wilkiewicz A.* Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w. Wilno, 1938.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абросимова С., історик 424
Аваков П. А., історик 391, 327
Август II, король 247, 252, 253
Агмет III, султан 251
Ададуrow В., історик 13, 430
Алейников А., депутат 287
Алексеев Іларіон, радник 333
Алфьоров О. історик 273, 422, 427
Андреев Василь, козак 168
Андріевский А. А., історик 318–319, 423
Андрій Первозванний, апостол 99
Андріяшев О., історик 61, 91, 255, 318, 427
Андрусак М., історик 246, 427
Анна Іоанівна, цариця 264, 313
Анниский С. А., історик 423
Анпилогов Григорій, історик 91, 166–167, 427
Апостол Данило, гетьман 246
Архаров, генерал-губернатор 383
Афанас'єв Ф., інженер-поручик 397
Афанасьєв Семен, суддя 265
Ачкасов, поручик 346
- Бабінський Семен, королівський дворянин 117
Багалій Д. (Багалеу Д.) історик 255, 276, 278, 282, 341, 380, 423, 427
Бантьш-Каменский Д. Н. 288, 422
Барабаш Яків, кошовий отаман 206, 210
Барабой А. З., історик 177, 422
Басов І, посланець 331
Бачинська Олена, історик 13, 301, 318, 346, 427
Бегадир-Гірей, кримський хан 137
Бегановський М., посол 149
Беднов В., історик 333, 421
Безбородько Олександр, канцлер 244
- Беньовський С. К. волинський каштелян 208–209
Бернат Претвич, барський староста 117
Бетлій Олена, історик 11, 18–19, 427
Білий Семен, полковник 294
Білий Сидір, полковник 303
Білий Харитон, запорожець 398
Білокінь Василь, ктитор 405
Більс Я., полковник 307
Бовгиря А., історик 238, 243, 422, 427
Богумил А. Г., історик 341, 384, 421
Богуш-Сестренцевич С., історик 323
Бодянский О., історик 231, 422
Бойко А. В., історик 336, 339, 349, 351–352, 354, 359, 364–365, 367, 383, 386, 388, 391, 395, 421, 427
Бойко П. Т., історик 382, 384, 388, 394, 427–428
Бокій Гаврило, суддя 72–73
Бокша-Радошовський Богуслав, епископ 46
Болеслав IV, мазовецький князь 60
Борецький Йов, митрополит, 102–103
Бормосов Тихон, поланець 162
Борак Г. В., історик 116, 428
Бражиченко Демид, гусар 379
Брехуненко Віктор 5, 15–17, 21–22, 25, 27–29, 32, 46, 56, 106, 127, 145, 147, 153, 155–156, 158, 161–165, 168, 171, 177, 184, 186, 191, 193, 260, 270, 289, 296, 331, 422, 428, 438
Броневський Мартін, посланець 98, 122
Брюховецький Іван, гетьман 217, 219, 276
Бублик О., історик 13, 368–369, 428
Булгаков Юрій, воєвода 167
Булич, запорожець 354
Буряченко, лопатник 382

- Бутенко Василь, запорожець 398
Бутич І., історик 73, 177, 212, 246, 421, 425
Бутурлін Фома, воєвода 167
Бучацький Теодорик, подільський староста 111
- Вавринчикова-Вількевич А. (Wawrzyńczykowa-Wilkiewicz A.), історик 70, 76–77, 444
Вавричин Марія, історик 83, 428
Василенко М. (Василенко Н. П.), історик 12, 189, 428
Василенко Н. П. див. Василенко М.
Василь II, великий московський князь 92
Вашенко В., історик 19, 428
Вашук Д., історик 109, 428
Вейсбах Й-Б., генерал-губернатор 302
Велегура Остап, запорожець 355
Велегура П., полковник 312, 315
Величко Самійло, літописець 46, 238, 240–242, 244, 249, 306, 421
Верещинський Й. (Wereszczyński J.), єпископ 159, 167
Верменич Я., історик 11, 20, 428
Виговський Іван, гетьман 81, 189, 190, 192–194, 199, 201–202, 205–209, 211–212, 215, 217–218, 220, 223, 227, 276, 289, 410
Виговський Костянтин, полковник 206
Вирський Дмитро, історик 11, 48, 49, 52, 81, 93, 137, 139, 253, 355, 421, 428
Висоцький Семен 155
Вишневецький Дмитро, князь 155
Вишневецький Михайло, воєвода 155
Вишневецький Міхал, король 220, 223
Вишневецький Олександр, князь 167
Вишневецький Ярема, князь 93, 137, 139
Вітковський С., посланець 128
Вітовт, великий литовський князь 42–43, 90–91, 108–109, 111–112, 120, 136, 175, 298, 299, 327
Владимиров М. М., історик 383, 388, 429
Владислав IV, король 93, 111, 131, 137–138, 158, 161, 172, 242
Владислав II Ягайло, великий литовський князь, король 57
Владислав III, король 111
Войтович Леонтій, історик 60, 73, 83, 85, 108, 149, 422, 429
Волович Остафій, канцлер 64, 79
Володимир Великий, князь 45
Воронцов С., граф 388
Вульф Ларрі, історик 19, 429
Вуяхович Михайло, генеральний писар 222
- Г.-Л. де Боплан, картограф 83, 84, 92, 108
Гжимултовський К., дипломат 231
Газі-Гірей, кримський хан 123–127
Гараджа Іван, полковник 311–312
Гарасимчук Василь, історик 208, 209, 421, 429
Гасан Іван, суддя 405
Гасан, запорожець 366
Гваньїні Олександр, хроніст 47, 49, 53, 69, 98–99, 108, 135, 421
Гедьо А. В., історик 390, 392, 429
Гейденштейн Рейнольд (Hejdenzstejn Rejnold), королівський секретар 78, 80, 626
Генріх Валуа, король 111
Герасимов Федір, воєвода 171
Гильденштедт, академік 421
Гісцова Л., історик 291, 311, 319, 355, 420
Глинський Михайло, князь 45
Глоба Іван, військовий писар 383
Гнедін Д., поміщик 359, 421
Гнида Антон, запорозький осавул 359
Гнойовий Петро 294
Голінський Мартин, райця м. Казимира 178, 188, 208
Голобуцький В., історик 335, 356, 398, 429
Головатий Павло, депутат 293
Головинський П., історик 267, 429
Головкін Ф., канцлер 245, 298

- Голубчик Л. М., історик 367
 Гончар М. В., історик 365
 Гончарук Т., історик 109, 429, 433
 Гордієнко Кость, кошовий отаман 247, 290, 292, 297–299, 327
 Горобець В., історик 12, 198, 199, 205, 217, 271, 429
 Госевський Олександр, воєвода 92
 Грабовський П. (Grabowski P.), автор XVII ст. 159, 225, 334, 425
 Граденіго Сержіо, італійський консул 279
 Граля І., історик 54, 423
 Грановеттер М. (Granowetter M. S.), демограф 18, 35, 399, 441
 Граціозі Андреа, історик 279, 422
 Грибоський В., історик 13, 20, 27, 29, 294, 296, 325, 327, 422, 429, 342, 367
 Григоренко, лопатник 382
 Григорович Максим, гетьман 145
 Гродзіцький, комендант Львова 199
 Грондський С., автор XVII ст. 189, 421
 Грушевський Михайло, історик 12, 19, 103, 109, 111–112, 180, 186, 190, 198–201, 211, 420, 429
 Гуржій О., історик 12, 423, 429
 Гуров В. В., історик 233, 425
 Густав Адольф, шведський король 144
- Дашкевич Я., історик 26, 11, 111, 116–117, 121, 191, 206, 429–430
 Дебольцев Ілля, обераудитор 357–358
 Девлет-Гірей, кримський хан 116, 122
 Демченко Л. Я., історик 291, 311, 319, 355, 420
 Джаксон Т. Н., історик 135, 431
 Джанібек-Гірей, кримський хан 126, 127, 331
 Джарський Осип, капітан 380–381
 Дзика (Дзиковський) Іван, острозький полковник 275
 Дзиковський Іван, полковник 262
 Дзюба О., історик 22, 193, 430
 Дзюбанов С. Д., історик 334, 422
 Дмитриев М. В., історик 36, 150, 438
 Дмитришин І., історик 253, 305, 430
- Долгоруков В., командувач армії 366
 Долгоруков І., князь 288
 Домбровський М., історик 208, 421
 Домонтович, запорожець 354
 Донець Григорій, полковник 234, 265, 328
 Донець Костянтин, полковник 234, 265, 328
 Дорогостайський Миколай, литовський стольник 79
 Дорошенко Григорій, полковник 218
 Дорошенко Петро, гетьман 5, 12, 43, 81, 179, 194, 217, 218–226, 231, 237, 242, 251, 271, 276
 Драган Андрій, запорожець 398
 Дубровин Н. Ф., історик 340–341, 387, 390, 421, 430
 Дыго М., історик 54, 423
 Дьяков Степан, обозний 265
- Егоров В. Л., історик 109, 430
 Енгельгардт Катерина, небога Г. Потьомкіна 358
- Єлизавета Петрівна, цариця 309, 378
 Єльніков М., історик 109, 430
 Єремія, константинопольський патріарх 97, 99
 Єрмаков Сидір, отаман 165
 Єфремов Данило, донський отаман 307, 316–317
- Жулкевський Л., польський магнат 93
 Жулкевський Станіслав, коронний гетьман 147, 148, 232
- Заборовський Л. В., історик 422, 438
 Загоровський В. П., історик 42, 151, 154, 167, 172, 257, 430
 Замойський Томаш, київський воєвода 132
 Замойський Ян, белзький староста 78, 129, 133, 147
 Заруба В., історик 302, 430
 Засульський Яцько, полковник 169
 Затилюк Я., історик 22, 430

- Зашкільняк Л., історик 200, 430
 Заяць О., історик 25, 178, 420–421
 Збараський Юрій, князь 123
 Звенигородський Григорій бургомістр 405
 Звениченко Данило, гусар 379
 Зелений Осип, священник 172
 Зелінський Якуб, посланець 130, 132, 133
 Зигмунт Август, король 63, 70, 76, 90, 98, 122, 129, 137, 142, 247, 252–253
 Зигмунт I, король 60, 90, 115–117, 119–121
 Зигмунт III, король 97, 125–127, 143, 148–149
 Зинов'єв Афанасій 167
 Золотаренко Василь, посланець 214
 Золотаренко Іван, полковник 198
 Зорин А., історик 325, 430
 Зуєв В., мандрівник 288
 Зябловський Е. Ф., історик 232, 323, 430
- Іван III, цар 45, 91, 152–154
 Іваненко Петро (Петрик), канцелярист 250, 290
 Іванов Ілля, поручик 378–379
 Іванченко Іван, бургомістр 405
 Іванченко Р. Г., історик 239, 422
 Ігнатій, митрополит 392
 Ісаєвич Я., історик 22, 149, 422, 436
 Іслам-Гірей III, кримський хан 114, 185
- Кабузан В. М., історик 388, 394–395, 430
 Казимир, король 92, 113, 115, 120
 Калашник Федір, суддя 405
 Калиниченко лопатник 382
 Калиновський Мартин, польний гетьман 197
 Калнишевський Петро, кошовий отаман 294–295, 303–305, 308, 311–312, 319, 330, 336, 366, 382, 423
 Калугер Мелетій, монах 145
 Каппелер А. (Karpeleger A.), історик 26–27, 431, 441
- Капустян, запорожець 366
 Караватка М., полковник 402
 Карагодин А. И., історик 384, 431
 Карл фон Штоффельн, генерал-майор 294
 Карл X, шведський король, 189, 190, 193, 198–201
 Карл XII, шведський король 251
 Карпович Григорій, представник гетьмана 245
 Катерина II, цариця 271, 282, 295, 308, 311–312, 323, 328–329, 335–336, 358, 361, 367, 379
 Каюк Д. Г., історик 376, 431
 Каюк С. М., історик 346, 431
 Квітка Ілля, харківський полковник 285
 Квітка-Основ'яненко Г. Ф., історик 285, 286, 431
 Кемпа Т. (Kempa T.), історик 17, 65, 66, 78, 79, 431, 441–442
 Кибинь Я. С., історик 431
 Кисіль Адам, воєвода 134, 187, 197, 239, 240, 243
 Кишенський Василь, полковник 313
 Клепатський П., історик 61, 91, 431
 Клопот Ян, посол на сейм 63
 Кмітич Криштоф, вінницький староста 117, 119
 Кобилан Євстафій бунчуковий товариш 357–358, 390, 397
 Ковальський М. (Ковальський Н. П), історик 19, 181, 422, 431
 Когут З., історик 12, 21, 194, 208, 431
 Козаковський Юзеф, гусар 379
 Кондирєв Іван, московський посол 162
 Кондратьєв Герасим, полковник 271
 Конєцпольський Станіслав, коронний гетьман 93, 112, 127, 129–134, 136–139, 147–149, 160, 169, 258
 Копистенський Захарій, полеміст 97–101, 103
 Кордуба М., історик 85, 86, 431
 Коринний Н. Н., історик 255, 431
 Коробка Федір, посланець 214
 Корсуненко Дем'ян, запорожець 398

- Косап М, військовий суддя 382
 Косов Сильвестр, митрополит 103–104
 Котенко А., історик 20, 431
 Котляр М. Ф., історик 135, 431
 Котлярчук А., історик 200, 431
 Кочегаров К. А., історик 12, 230, 231, 431
 Кравченко В., історик 46, 111, 422
 Кравченко В. В., історик 13, 22, 275, 278, 281, 285–288, 432
 Красінський Ян Анджей, автор XVI ст. 48, 49, 50, 52, 53, 81, 135, 410
 Красножон А., історик 368, 432
 Кревза Лев, полеміст 94, 97, 100
 Кривоніс Максим, полковник 179, 187
 Кривошея В., історик 273, 432
 Крикун М., історик 11, 61, 70, 112, 116, 130, 200, 216–217, 221–222, 422, 430, 432
 Крип'якевич І., історик 12, 60, 73, 86, 154, 178, 185, 186, 190, 196, 204, 422, 432
 Кромер Мартін, автор XVI ст. 48–49, 52, 99, 135
 Крутоголов Микита, гусар 379
 Кузик Т. Л., історик 311, 420
 Кузьменко Н., історик 384, 432
 Куколь (Куколевський) Федір, полковник 275
 Кулаковський П., історик 41, 92–93, 116, 124, 169, 216, 422, 424, 442, 432
 Кулик Іван, писар 317
 Кунаков Григорій, посланець 197
 Куц О., історик 166, 330, 432
 Куцкович Іван, гетьман 88, 141–142
 Кушнір, лопатник 382

 Ланов М., оберкомендант 397
 Лаппо И. И., історик 60, 432
 Леванідов Андрій Якович, бригадир 355–356, 358
 Левонович Іван, полковник 184
 Левченко Федір, ктитор 405
 Леліцький Ян, шляхтич 180
 Ленкович Федір, представник Мозирського повіту 63
 Леопольд І, австрійський імператор 231
 Леп'явко С., історик 27, 167, 172, 258, 432
 Лескинен М. В., історик 39, 432
 Лещинський Анджей, єпископ 177–178
 Лещинський Богуслав, підскарбій 196
 Лещинський Станіслав, претендент на королівський трон 252–253
 Лийка Дем'ян, запорожець 355–356
 Лико Семен, управитель 167
 Лиман І. І., історик 13, 399, 432–433
 Линкович Федір, посол на Люблінський сейм 1569 р. 63
 Липинський В., історик 12, 134, 179, 190, 194, 199, 433
 Литаврин Г. Г., історик 108, 433
 Литвиновська М., історик 266, 435
 Лісовець Дем'ян, осавул 171
 Літвін Г, історик 11, 48, 57–59, 63, 65–66, 71, 73, 76, 79, 93, 134, 422, 433, 442–443
 Лодигін Дмитро, радник 319, 329
 Лубенський М., примас 182
 Лупу Василь, молдовський господар 137
 Любавський М., історик 59, 61, 91, 433
 Лянцкоронський Прецлав, хмільницький староста 154, 292, 305–306
 Ляпунов В., воєвода 172

 М'яковський Анджей, галицький стольник 181
 М'яковський В, посланець 131, 138–139, 147–148
 Магмет-Гірей, кримський хан 122, 127, 137, 143, 148
 Мазепа Іван, гетьман 176, 194, 235, 237, 244, 246–247, 249, 252, 276, 296–297, 307
 Мазур К. (Mazur K.), історик 65, 71, 78, 79, 80, 442–443
 Майстренко Іван, гусар 379
 Макаревський Ф., єпископ 364, 381, 393, 423

- Макидонов А. В., історик 333, 361, 381
 Максимович Дмитро, посланець 245, 296
 Малашевич Іван, кошовий отаман 302
 Малиновський, запорозький старшина 354
 Мануйло, вірменин 172
 Маркевич А. И., історик 109, 433
 Мартынов Г. Г., історик 334, 422
 Марчков Юрій, донський козак 163
 Маслійчук В., історик 13, 261, 263, 275, 276, 433
 Матюта Василь, посланець 214
 Матяш, отаман 162–163
 Махнова Г. П., історик 277, 433
 Медер Андрій, обер-квартимейстер 311
 Меженський Ян, волковийський під-
 столій 182
 Мелетій, афонський старець 150
 Мелецький Микола, подільський вос-
 вода 80
 Менглі-Гірей, кримський хан 90, 113, 115, 151, 152
 Местмахер, барон 388
 Мехмед IV, турецький султан 225
 Мещерський, генерал майор 379
 Меховський Мацей, географ 39, 47, 53, 423
 Миклашевський И. історик 277, 433
 Миллер А. И., історик 304, 324, 433
 Мининков Н. А., історик 166, 330, 433
 Мисенко Федір, запорожець 398
 Михайліченко М., історик 13, 275, 277, 283, 433
 Мицик Ю., історик 12, 25, 27, 29, 46–47, 178, 180, 182, 184, 193, 225, 247, 270, 296, 309, 433, 438, 421, 423
 Міллер Г. Ф., історик 304, 324
 Мільчев В., історик 13, 106, 112, 294–295, 299, 302, 318–320, 346, 378, 422–423, 434
 Мініх, фельдмаршал 302
 Міхай Хоробрий, молдовський і вала-
 ський господар 124
 Многогрішний Дем'ян, гетьман 194, 217, 226–230, 271
 Могила Мирон, молдовський господар 127
 Могила Шимон, валаський господар 124
 Могила Ярема, молдовський господар 124
 Мозирянин Ясько, козак 142
 Молдавський Р., історик 382, 384, 434
 Молчановський Н. В., історик 190, 420
 Мужиловський Силуян, посланець 186–187
 Муравцева Л. М., історик 311, 420
 Мураєв, осадчий 354
 Муромцев Матвій, губернатор 334, 336–337, 343, 349–351, 360, 387
 Нагельський М. (Nagielski M.), історик 89, 166, 182, 425, 441
 Наменський О. Б., історик 97, 100, 101, 434
 Нарушевич Микола, підскарбій 61, 63, 71–72, 74–75
 Немирич Юрій, київський підкоморій 139
 Неплюєв Іван, посланець 307
 Нескреба Іван, запорожець 398
 Нечай Іван, полковник 198, 205, 212
 Никориця Тимофій, капітан 350
 Ніжинець Іван, бургомістр 405
 Новицький 398, 405
 Новицький Я., історик 359, 365–366, 384, 398, 405, 434
 Новосельський А. А., історик 151, 261, 434
 Нур Девлет-Гірей, кримський хан 113, 116, 122
 Однороженко О., історик 48, 275, 434
 Одоєвський Микита, посланець 214
 Ожельський С. (Orzelski S.), автор XVI ст. 48, 79–80, 115, 426
 Окольський Шимон (Okolski S.), автор щоденника 145, 146, 177, 426
 Олександр, великий литовський князь 143
 Олексій Михайлович, московський цар 186, 189, 207, 214, 242, 270–271, 303
 Олексій, козак 180
 Олена, велика княгиня 54
 Олененко А. Г., історик 341, 434

- Олефір, гетьман 150
Олешко Флоріан, війський 124, 126
Олійник О., історик 434
Ольбрахт Ян, король 111
Омелянов Василь, шляхтич 142
Онисько, козак 180
Опаріна Т., історик 257, 434
Опухтін Іван, посланець 207
Орлик Григорій 248, 253
Орлик Пилип, гетьман 248, 250–254, 290–292, 301, 303, 305
Орлов А. С., історик 423
Орлова З. С., історик 365, 434
Орловський Іван, посланець 304
Остерхаммель Ю., історик 20, 434
Острозький Василь-Костянтин, воєвода 66–67, 75, 123
Острянин Яцько, гетьман 145, 177, 259, 261–262
- П'ятниченко Іван, підпрапорний 273
Павленко С., історик 247, 422
Павлов Адам, гомелець 142
Падневський Войцех, краківський біскуп 76
Пац Павло, вітебський каштелян 79
Палій Семен, полковник 245
Пальчовський К. (Palczowski K.) автор XVII ст. 159, 426
Панкєєв О., історик 376
Папков А. Н., історик 166–169, 172, 257, 261, 434
Пассек В., етнограф 288
Паталах О., історик 13, 386, 434
Пейсонель Шарль, дипломат 304
Пеленський Я. (Pełenski J.) історик 56, 67, 327, 443
Перденя Я. (Perdenia J.), історик 12–13, 221, 224, 230, 444
Переверзєв І. А., 287
Перепілка Клим, запорожець 295
Петкевич К., історик 184, 435
Петрановський Ярема, генеральний писар 223
Петренко Олексій, запорожець 354
Петро І, московський цар 245–247, 263, 267, 290, 300, 308
- Петрунь Ф., історик 91, 109, 112, 435
Пивовар А. В., історик 253, 435
Пилипенко В., історик 160, 435
Пирський Федір, полковник 165, 169
- Писаревський А. О., історик 388, 435
Підгорна Н., історик 388, 435
Пірко В. О., історик 13, 174, 266, 287, 337, 368, 423, 435
Піскун В., історик 27, 29
Пісочинський Лаврін, брацлавський підкоморій 123–125
Платонов С. Ф., історик 155, 435
Плецький С., історик 13, 435
Плохій С., історик 11, 17, 21–22, 27, 38–39, 101, 103, 192, 194, 324, 388, 435
Пневський Мартин, сотник 150
Погодін М., історик 288
Пододний Филон, козак 296
Пожарський П., воєвода 261
Полонська-Василенко Н., історик 375, 388, 435
Полторак В., історик 14, 307–308, 311–312, 314–317, 435
Полховський С., посланець 225
Посохова Л., історик 13, 274, 435
Потапенко С. П., історик 13, 25, 267, 270, 272–273, 283, 287, 422, 433, 435–436, 438
Потоцький Миколай, краківський каштелян 196
Потоцький Ян 139
Потьомкін-Таврійський Григорій Олександрович, генерал-губернатор 216, 309, 316, 323, 334, 336–337, 339–352, 354–355, 357–358, 360–361, 377, 379–381, 383–388, 390–392, 395, 398
Празмовський Миколай, архієпископ 223
Прескот В. (Prescott R. W.), історик 43, 106, 443
Пріцак О., історик 251, 424, 436
Прозоровський О., генерал-поручик 309, 319, 345–346, 390
Пронський Семен, вінницький староста, 117

- Пудавов М., історик 156, 436
Путро О., історик 246, 436
Пушкар Мартин, полковник 206, 210
- Радзивіл Богуслав, князь 193
Радзивіл Миколай, віленський воєвода 61, 63, 72, 74
Радзивіл Януш, віленський воєвода 89, 165–166, 182, 183, 197, 199
Ракоці Д'єрдь, трансільванський князь 199
Ратнер И. Д., історик 365, 434
Редигер А., історик 385, 436
Репан О., історик 14, 109, 139, 350, 367–369, 434–435
Решетов Василь, осавул 318
Рильський Мартин, шляхтич 187
Ринсевич В., історик 212, 425
Роберті де Франц, комендант Петровської ф. 342
Розумовський Кирило, гетьман 176, 193, 202, 246, 304, 307, 309, 315, 317, 319
Роменський Степан, полковий старшина 311
Рудавський Лаврентій Ян (Rudawski W. J.), автор XVII ст. 53, 83, 179, 426
Рудь Ф., запорозький старшина 387
Рум'янцев Петро, губернатор 293, 294, 319, 390
Рунич Г., прем'єр-майор 402
Русина О., історик 41, 56, 90–92, 327, 436
Руссель Якоб, радник короля 144
Рыблова М. А., історик, 330, 436
- Савин Михайло, піддячий 227–228
Савченко Данило, гусар 379
Савчук Ю., історик 201, 438
Сагайдак, запорожець 366
Сагайдачний Петро, гетьман 144, 161, 306
Сагіб-Гірей, кримський хан 116
Саїд Едвард, історик 19, 435
Салогуб Андрій, запорожець 354
Самойлов Василь, полочанин 142
Самойлович Іван, гетьман 81, 194, 212, 217, 219, 226, 229–232, 234–235, 237, 240, 244–245, 276, 306
Самсика Петро, ктитор 366, 405
Сангушко Роман, воєвода 66, 71
Сапіга Іван, воєвода 59
Сапіга Лев, литовський канцлер 165
Сас П., історик 11, 17, 21, 100, 142, 159, 257, 436
Свирид, намісник 111
Світленко С., історик 139, 436
Святець Ю., історик 19, 431
Святополк-Четвертинський Степан, брацлавський підкоморій 206
Селамат-Гірей, кримський хан 126
Семен Олелькович, князь 111, 119, 136
Семенко Василь, староста 405
Сененський Ян, сяноцький стольник 80
Середа О., історик 121, 436
Сиволап, запорожець 354
Симоновський Петро, історик 244, 425
Синельников І., полковник 352, 383
Синявський Миколай, польний гетьман 117, 121
Синяк І., історик 27, 29, 423, 438
Сисин Ф., історик 21–22, 41, 43–44, 47, 149, 193, 422, 436, 436, 443
Ситников Андрій, посланець 172
Сінкевич Н., історик 104, 423
Скавронський Павло, небіж Катерини II 358
Скальковський А. О., історик 302, 436
Скапа Мусій, запорожець 293, 295
Скидан Карпо, козацький полковник 145
Склокін В., історик 13, 274, 275, 287, 288, 430, 436
Скоропадський Іван, гетьман 246
Скочиляс І., історик 206, 247, 423
Слепецький Гаврило 155
Слюсарський А. Г., історик, 267, 436
Смирнов П., історик 152, 277, 436
Смолій В. А., історик 11, 12, 22, 190, 194–196, 199–200, 220–223, 225, 276, 436–437
Смотрицький Мелетій, полеміст 95–97, 100–103

- Собеський Ян, король 83, 203, 222–225, 231
- Соколинський Павло, вітебський намісник 142
- Соколов Г. И., історик 366, 437
- Соловьев С. М., історик 168, 437
- Сом Семен, сотник 150
- Софонович Ф., літописець 46, 425
- Старовольський Ш. (Starowolski Sz.), автор XVII ст. 49, 52–53, 75, 108, 159–160, 426
- Старостін В., історик 14, 350, 367–369, 436
- Старченко Н., історик 11, 65, 95–98, 437
- Степанков В. С., історик 12, 22, 177–179, 181, 190–191, 194–196, 198–200, 220, 222–223, 225, 276, 436–437
- Стефан Баторій, король 122, 154, 311
- Стрийковський Мацей, хроніст 44–45, 47, 49, 99, 104, 108, 135, 425
- Струкевич О., історик 246, 437
- Струсь Юрій, староста 88, 141
- Субтельний О., історик 250–252, 437
- Суворов О. 390
- Сукур, запорожець 366
- Сулейман I, турецький султан 116, 121
- Сумароков П. П., історик 323, 437
- Сурева Н. В., історик 376, 421, 437
- Сурмін Олексій, підпрапорний 273
- Суслов Іван, астраханець 163, 173
- Сухих Л. А., історик 311, 420
- Сухоруков В. Д., історик 166, 437
- Таїрова-Яковлева Т. (Яковлева Т.), історик 13, 21, 206, 211, 213, 215–216, 232, 234, 246, 247, 423, 437, 440
- Танєєв Олександр, посланець 227–229
- Таран Григорій, запорожець 398
- Таран Іван, запорожець 398
- Таран Миско, полковник 165
- Тарасенко Андрій, генеральний писар 223
- Тарасенко І., історик 27, 29, 438
- Татарин Михайло, отаман 163
- Татищев В. Н., історик 155, 437
- Текелія Петро Адамович, генерал 336, 340, 342, 344, 349
- Телешов Яків, гонець 153
- Тереня Івашенович Романович, міщанин 143
- Тесленко І., історик 212, 425
- Тетеря Павло, гетьман 208, 217
- Тимофієнко В. (Тимофеєнко В. И.), історик 359, 368, 437
- Тимченко Моїсей, гусар 379
- Тинченко Я., історик 386, 438
- Тищенко М., історик 319, 438
- Тодорова М. (Todorova M), історик 19, 443
- Толочко О., історик 47, 438
- Толстой Федір, генерал майор 355
- Торбеєв С., посланець 331
- Тохтамиш, хан 42, 90, 109, 112–113, 175
- Трофимов Іван, козак 320
- Трубецький О., посланець 212–214
- Турилов А. А., історик, 56, 149, 422, 438
- Турченко Ф., історик 14, 438
- Тяпкін Василь, посланець 218
- Українцев Омелян, думний дяк 112, 245, 292, 298–299
- Ульяновський В., історик 66, 67, 75, 438
- Униковський Григорій, посланець 171, 190–191
- Усатий Іван, ктитор 405
- Фаїзов С. Ф., історик 42, 438
- Федір, цар 167
- Федоров Григорій, кошовий 302
- Федоров Матвій, козак 167–168
- Федорук Я., історик 12, 22, 177–178, 187–189, 191, 195, 199–201, 420–421, 438
- Ференц М., 76, 222
- Филимонович Максим, протопоп 206
- Филюшкин А., історик 325, 438
- Філалет Христофор, полеміст 95–97, 101
- Флоря Борис 41, 56, 149, 150, 151, 168, 172, 218, 258, 422, 438
- Фоменко В., історик 358, 438
- Франко І., 179, 438

- Фредерздорф В., комендант Олександрівської ф. 366
- Хаджи-Гірей, кримський хан, 113
- Ханенко Михайло, гетьман 223–224
- Харлан О., історик 14, 350, 367–369, 436, 438
- Хижняковський Петро, запорожець 354, 357, 368, 387
- Хицимирський Олександр, ротмістр 129
- Хмелецький Стефан, брацлавський хорунжий 128–129
- Хмельницький Богдан, гетьман 5, 12, 37, 45, 53, 69, 73, 81, 83, 104, 134, 146, 150, 154, 166, 171, 175, 177–180, 182, 184–203, 205, 208, 211, 214–215, 217–218, 220, 223, 226–227, 230, 235, 237–244, 248–249, 255, 262, 276, 284, 289, 290, 293, 297, 303, 306–307, 309, 311, 329, 412
- Хмельницький Юрій, гетьман 194, 211, 213–218, 220, 243, 276
- Ходенвич Олександр, литовський посланець 78
- Ходкевич Ян, жмудський староста 72–73, 75, 79
- Хоменко Гаврило, гусар 379
- Хорват Іван, радник 329
- Хорошкевич А. А., історик 42, 439
- Цибульський В. І., історик 178, 423
- Цивильський Ф. И., історик 365, 439
- Цицюрка Ярема, козак 184
- Чабан Кіндрат, запорожець 398
- Чекаловський Федір, посланець 220
- Черевик Омелько, запорозький посланець 304
- Черкас Б., історик 109, 428, 439
- Черкашенин Михайло, козак 154–155
- Черкес Іван, слобідський козак 274
- Чернієвський Якуб, гусар 379
- Чернолуцький В., історик 384, 432
- Чертков Василь, губернатор 309, 316, 333, 334, 337–345, 347–349, 351–352, 354–357, 360–361, 377, 379–381, 383–385, 390–395, 398, 415
- Чеховський Юзеф, гусар 379
- Чечель Грицько, боярин 111
- Чигиринець Іван, запорожець, 354
- Чорба Максим, генерал-поручик
- Чорний Терентій, бургомістр 405
- Чорновол І., історик 26, 27, 439
- Чухліб Т., історик 12, 15, 22, 190, 193–194, 219, 221–222, 225, 245, 252, 439
- Шагін-Гірей, калга 114, 127, 136–137, 143, 148, 150
- Шалобудов В., історик 139, 439
- Шамрай С., історик 366, 405, 439
- Шандра, запорожець 354
- Шаповаленко, лопатник 382
- Шафран Олексій, полковник 162–163, 169, 171
- Шаховничий Яків, отаман 162
- Шаховський Олексій, генерал-аншеф 264
- Швидько Г. К., історик 358, 439
- Шевченко І., історик 46, 440
- Шембек Ян, підканцлер 247
- Шило, отаман 162, 165
- Шиян Р., історик 387, 439
- Шпак Олександр, запорожець 354
- Шумлянський Йосиф, єпископ 225, 231
- Щербак В., історик 25, 422
- Щербина Андрій, втікач 320
- Щоголев Семен, посланець 227, 228–229
- Эварницкий Д. див. Яворницький Д.
- Эйнгорн В., історик 225, 430
- Юркевич В. 440
- Юркевич В, історик 255–257, 262, 440
- Юсуф, мурза 154
- Яблоновський А. (Jablonowski A), історик 69, 86, 87, 426, 440

- Яворницький Д. (Эварницкий Д.), історик 302, 307, 385, 422, 440
 Язиков М., губернатор 343, 352, 365, 390
 Язиков Петро, белгородський воєвода 266
 Язловецький Миколай, кам'янецький каштелян 111, 117, 128
 Яковенко Н., історик 11, 16, 21–22, 39, 41, 46–47, 56, 74, 75, 101, 108, 145–146, 440–441
 Яковлева Т. див. Таїрова-Яковлева Т.
 Ян Казимир, король 160, 185, 195–196, 199–200, 206, 208, 216
 Янушовський Ян (Januszowski Jan), правник 51–52, 81
 Яременко М., історик 274, 440
 Ясь О., історик 14, 322, 440
 Яценко (Якубинський) П., вихрест 275
- Antanavičius Darius, історик 90, 92, 426
 Arias Santa, історик 11, 443
- Baliulis Algirdas, історик 92, 142, 426
 Baranowski B., історик 127, 129, 440
 Bardach J., історик 60, 440
 Barrett Th. M., історик 26, 440
 Biedrzycka A., історик 111, 425
 Bobiatyński K., історик 89, 166, 182, 425, 440
 Boeck B. J., історик 26, 440
 Bogucka M., історик 39, 440
- Chynczewska-Hennel T., історик 11, 17, 21, 93, 440–441, 443
 Ciesielski T., історик 440
- Daniłowicz I., історик 109, 425
 Delanty G., історик 19, 440
 Dogiel M., історик 117, 119–120, 425
 Drozdowski M., історик 11–12, 17, 21, 93, 181, 197–198, 440–441
 Dubas-Urwanowicz E., історик 50, 78–79, 441, 444
 Dubonis Artūras, історик, 92, 426
- Dzięgielewski J., історик 179, 425
 Elliott J. H., історик 38, 441
 Essar D. F., історик 83, 425
- Ferenc M., історик 76, 222, 425, 441
 Firlej Mikołaj, воєвода 52
 Franz M., історик 196, 425
 Frick D. A., історик 100–102, 441
- Gawroń P., історик 89, 166, 182, 425
 Gliszczyński M., історик 78, 426
 Gmiterek H., історик 77, 441
 Godziszewski W., історик 92, 441
 Gołębiowski S., історик 441
 Grabowski P. див. Грабовський П.
 Grabowski A., історик 225, 425
 Granovetter M. S. див. Грановеттер М.
 Grodziński S., історик 111, 426
 Grzybowski S., історик 39, 441
- Halecki O., історик 63, 74, 441
 Hawryluk J., історик 73, 171 441
 Hejdzenszejn Rejnold див. Гейденштейн Рейнольд
 Hofman I., 65, 76–77, 441
- Januszowski Jan див. Янушовський Ян
 Pariene I., історик 90, 426
- Jabłonowski A. див. Яблоновський А.
 Jakowenko N. див. Яковенко Н.
 Janicki S., історик 122, 425
 Jarmolik W., історик 59–60, 441, 444
 Jemiołowski M., автор XVII ст. 179, 425
 Jučas M., історик 41, 441
 Jusupović A., історик 73, 441
- Kaczmarczyk J., історик 211, 441
 Kappeler A. див. Каппелер А.
 Karalius L., історик 426
 Кемпа Т. див. Кемпа Т.
 Khodarkovsky M., історик 26, 442
 Kołakowski L., історик 442

- Kołodziejczyk A., історик 59, 442
Kołodziejczyk D., історик 426, 442
Kossarzecki K., історик 12, 89, 166, 182, 199, 432, 435
Kroll P., історик 89, 166, 182, 207, 211, 425, 442
Kuczyński S. M., історик 91, 442
Kułakowski P. див. Кулаковський П.
Kulecki M., історик 59, 134, 443–444
Kutrzeba S., історик 76, 425
- Lemercier-Quelqueja Chantal, історик 444
Litwin H. див. Літвін Г
Luber S., історик 142, 442
Lulewicz H., історик 40, 64, 67, 74, 425, 442
- Majewski A. A., історик 89, 166, 182, 425
Makowski M. P., історик 134, 443
Maroszek J., історик 60, 442
Mazur K. див. Мазур К.
Michaluk D., історик 73–74, 441, 443
Mikulski T., історик 78, 443
Milewski D., історик 89, 166, 182, 425
- Nagielski M. див. Нагельський М.
Neumann I. B., історик 19, 443
Niesiecki K., генеалог 93, 426
- Okolski S. див. Окольський Шимон
Orzelski S. див. Ожельський С.
Ostapchuk V., історик 115, 443
- Palcowski K. див. Пальчовський К.
Pelenski J. див. Пеленський Я.
Perdenia J. див. Перденя Я.
- Pernal A. B., історик 83, 425
Polkowski I., історик 122
Prescott R. W. див. Прескотт Р.
Przyboś K., історик 179, 222, 425
Pułaski K., історик 123–124, 443
- Raeff M., історик 30, 443
Ragauskas A., історик 142, 426
Ragauskiene R., історик 142, 426
Rawita-Gawroński F., історик 180, 426
Riber A., історик 26, 443
Rostankowski P., історик 142, 442
Rudawski W. J. див. Рудавський Лаврентій Ян
- Schlögel K., історик 11, 443
Semkowicz W., історик 76, 425
Skorupa D., історик 123–124, 126, 443
Skrukwa G., історик 112, 443
Spasowicz W., історик 48, 426
Starowolski Sz. див. Старовольський Ш.
Sysyn F. E. див. Сисин Ф.
- Tazbir J., історик, 134, 443
Todorova M., історик 19, 443
Tomkiewicz W., історик 93, 443
- Ulewicz T., історик 39, 444
Urwanowicz J., історик 59, 444
- Veinstein G, історик 116, 444
- Warf Barmey, історик 11, 443
Wawrzyńczykowa-Wilkiewicz A. див. Вавринчикова-Вілкевич А.
Wereszcyński J. див. Верещинський Й.
Woliński J., історик 225, 444

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрійська імперія 346
Азіатська Сарматія 52
Азія 53, 251
Азов, ф. 148–149, 152–153, 155, 160, 163–166, 172–173, 281 301, 307, 331, 338–339
Азовська губернія 32–33, 308, 316, 339–340, 350, 358, 374, 376–377, 379–381, 386, 390, 392–395, 414–416
Азовське море (Меотида) 47, 49, 105, 135–136, 140, 161, 301, 305–307, 309, 312–314, 316–317, 320, 323, 326, 337–339, 344, 355, 391, 407–408, 410, 412–414
Азовське узбережжя 166, 314, 333
Азовський повіт 355
Айдар, р. 267, 410
Адріанополь, м. 252
Андріївка, сл. на лівому березі Дніпра 355
Андріївка, сл. на р. Вовчій 354
Арзамас, м. 260
Астраханський драгунський полк 316
Астраханський ханат 327
Астрахань, м. 49, 155, 260
Африка 145

Баба, м. 251
Багатий Затон, р. 167
Балаклій, м. 109, 112–113, 116, 132
Балкани 406, 416
Балтика 49
Бар, м. 132, 138, 196
Батіг, м. 197–198
Батурін, м. 219, 228, 289–290, 306, 314
Бахмач, м. 92
Бахмут, м. 266, 309, 311, 314
Бахмутка, р. 265–267
Бахмутська провінція 266, 314, 337–340, 360, 377, 380, 415
Бахмутський пікінерний полк 308
Бахмутський повіт 337, 339, 377, 387
Бахчисарай, м. 40, 116, 122–124, 126, 137, 146, 185, 219, 232, 301, 319–320, 329, 409, 414
Бекенезький брід 300
Белщина 409
Белзька провінція 241
Белзьке воєводство 52, 66, 75, 77–79, 97–99, 200, 207–208, 220–221, 410
Бендери, м. 248, 252, 346
Берда, р. 306, 308–309, 311, 336, 339, 344, 391–392
Бердинка, р. 336
Березань, о. 345
Березенський перевіз 318
Березина, р. 187, 199, 201–202, 228, 230, 249
Березняговата, р. 392
Берестейська земля 59, 72
Берестейське воєводство див. Берестейсько-Литовське воєводство
Берестейський повіт 64, 74–75
Берестейсько-Литовське воєводство (Берестейське воєводство) 59, 63–64, 72–74, 77–78, 208
Берестейщина 40, 54, 71, 76, 97, 143, 146, 182, 195
Берестечко, м. 197, 261
Берестова, р. 171
Берестя, м. 54–55, 64, 72, 88–89, 144, 199, 227
Берислав, м. 369
Белгород, м. 256–257, 260–261, 331, 411
Белгородська губ. 382–383

- Белгородська засічна лінія 256, 269–270, 277, 288, 325
- Белгородська область 324
- Белгородський уїзд 277
- Бик, р. 357, 392
- Бирин, м. 91
- Бихів див. Старий Бихів
- Біла Русь 44, 49, 52, 75, 104, 80, 188, 190, 212, 221, 223
- Біла Церква, м. 63, 195, 241, 302
- Білгород, м. 109, 115, 117, 119, 127, 131, 148, 150, 233, 250, 326, 409, 411, 415
- Білевська, ф. 339, 343, 347, 351, 357, 360, 380, 391
- Білий Камінь, ур. 308
- Біліховичі 365
- Білозерка, р. 319
- Білорусь 200
- Білоруський полк 212
- Білосарайська, сл. 397
- Білоцерківський полк 199
- Більськ, м. 92
- Більська земля 59–61, 72, 74, 221
- Бобрівка, р. 269
- Богородичне, с. 387
- Борисів, м. 216, 218, 241, 243
- Бранденбург-Пруссія (Пруссія) 188 – 189, 200
- Браславський повіт 226
- Брацлав, м. 117, 196, 242
- Брацлавське воєводство 52–53, 66, 75, 78, 99, 177, 195–198, 200–202, 209, 221–222, 225, 240, 380
- Брацлавський полк 197
- Брацлавщина 40, 53, 57, 65, 71, 74, 78–79, 98, 131, 197, 255, 262
- Бригадирівка, сл. 339, 360
- Броди, м. 242
- Брянськ, м. 54, 90, 167
- Брянський повіт 221
- Буг див. Південний Буг
- Буджак 43, 115–116, 129–130, 143, 148
- Буковина 48, 133, 346, 408
- Бучач, м. 225
- В'язівка, р. 354
- В'язівка, сл. 354
- Валахія (Мултянська земля) 124–125, 133–134
- Валуїки, м. 163, 169, 165, 171–173, 257, 263
- Варшава, м. 40–42, 80, 93, 108, 122–131, 133, 137–138, 142, 147, 149–150, 158–160, 176, 178–180, 184–190, 194–198, 207–211, 213–215, 217, 219, 223–226, 230–231, 234, 242, 249, 252–254, 258–259, 262, 409–410
- Василівка, сл. 380
- Васильків, м. 233, 328
- Ведмежі Води, р. 171
- Велика Катеринівка, с. 358
- Велика Орда 151, 256
- Велика Русь (Великоросія) 97, 100, 103, 330, 333
- Велике Київське князівство див. Київське князівство
- Велике князівство Литовське і Руське (Литва) 12, 15, 24–25, 38, 40–42, 44, 47–49, 53–54, 57, 59–61, 63, 66–71, 73–76, 81, 85, 88, 91–92, 95, 97–98, 100–102, 106–108, 113, 115–116, 119–120, 123, 128, 135–136, 151, 182, 183–184, 188, 197–198, 200–202, 208, 211, 216, 222–223, 238, 327, 407, 412
- Велике князівство Руське (Князівство Руське) 209–210, 215–217, 220, 222, 226, 228, 233
- Великий Інгул див. Інгул
- Великий Лиман див. Дніпровсько-Бузький лиман
- Великий Луг 174, 301, 357, 367
- Великі Луки (Луки), м. 55
- Великопольща 96, 200

- Великоросія див. Велика Русь
 Вепр, р. 53
 Вербки, сл. 354
 Верхні Роздори, м. 156
 Верхньодніпровський повіт 395
 Висока Порта див. Османська імперія
 Висока, р. 86
 Висунь (Ісунь), р. 300
 Вишгород, м. 54, 88, 233, 328
 Військо Донське 13, 28, 31, 106–107, 154, 157–158, 161–164, 168–169, 174, 185, 212, 261, 267, 288, 306–309, 311–317, 320, 326, 331, 337–338, 342, 380, 410–411, 415
 Військо Запорозьке 17, 39, 56, 88, 114, 127, 130, 134, 141–146, 148–150, 157, 161–162, 164, 175, 186–188, 190, 194–196, 198, 209–210, 212–213, 216–217, 219, 221–222, 227–229, 233, 250–252, 261, 289, 291, 293–294, 298, 303, 311–312, 320, 328
 Військо Запорозьке Низове 6, 20–21, 29–31, 107, 114, 148, 154, 164, 169, 176, 205, 210, 218, 224, 232, 234–235, 238, 244–245, 250, 267, 289–309, 312–313, 315, 321, 326, 335, 339, 341, 346, 395, 407–408, 413, 415
 Військо Чорноморське 317, 355–356, 399
 Вільно, м. 39, 61, 95, 97–98, 108, 117, 142, 144, 158, 182, 183, 189, 191, 206–207, 217–218, 222, 239, 244, 410
 Вільнянка, р. 355
 Вінницький полк 197
 Вінниця, м. 196, 242
 Вісла, р. 53, 83, 85–86, 178–179, 184, 187–190, 195, 199–203, 220, 223–224, 241, 245, 247–249, 407–408, 412
 Віслок, р. 46, 83, 86, 223
 Віслока, р. 53, 86
 Вітебськ, м. 410
 Вітебськ, м. 54–55, 69, 88–89, 144, 199
 Вітебська провінція 241
 Вітебське воєводство 226
 Вовча (Вовчі Води, Овечі Води), р. 119, 136–137, 171, 174, 344, 357, 392
 Вовчі Води див. Вовча
 Вогин, м. 64
 Вознесенка див. Нескребівка
 Вознесенське намісництво 367
 Волга, р. 46, 135–136, 155, 157–159, 166, 287, 327, 414
 Волинська земля 54–55, 75, 88
 Волинська провінція 241
 Волинська Русь див. Волинь
 Волинське воєводство 52–53, 60, 64–66, 71–73, 75–76, 78, 83, 92, 99, 207–209, 221, 408, 411–412
 Волинь (Волинська Русь) 40, 42, 44, 49, 52–57, 59–60, 63, 66, 68–69, 71–77, 79, 83, 95–98, 145–146, 177, 180, 187, 189, 200, 208, 217, 235, 412
 Вологда, м. 260
 Володимир, м. 178, 189, 195, 220
 Волоська земля 117, 119, 125, 127, 132, 134, 150
 Волощина 49
 Вольнов, м. 169, 257, 263
 Вольності Війська Запорозького Низового див. Запорожжя
 Воронеж, м. 164–167, 257, 259, 263, 411
 Воронежська область 324
 Воронежське намісництво 281, 355
 Ворскла, р. 92, 255, 270, 272, 284
 Вязьма, м. 54–55
 Гадяч, м. 93, 169, 208–209
 Галицька провінція 241
 Галицько-Волинське князівство 73, 89, 92, 408
 Галич, м. 55, 187
 Галичина 68, 200, 287
 Гасанівка, б. 366
 Гезльов, м. 301, 319, 414
 Гетьманщина див. Українська держава

- Глинськ, м. 92, 145
 Глиняни, м. 78
 Глухів, м. 289
 Гомель, м. 74, 90, 183–184, 198, 227–230, 235, 238 240–241, 244
 Горинь, р. 195, 206, 215, 240, 242–243
 Горностаїв, м. 196, 215
 Греція 145
 Григорівка (Кінсьководівка, Літтовська, Літтовка), сл. 358
 Григорівська, ф. 360–361, 385
 Грузький Єланчик, р. 315
 Губиниха, сл. 355
- Давлак, с. 121
 Даго, о. 389
 Дашів див. Очаків
 Дебольцевка, с. 358
 Демидівка 328
 Десна, р. 90, 240
 Димер, м. 196, 215
 Дмитрівка, сл. 357, 380
 Дмитріївська фортеця див. Святого Дмитрія, ф.
 Дніпро, м. 367, 383, 416
 Дніпро, р. 49, 55, 75, 88, 108, 109, 111–113, 116, 119, 121–122, 126–130, 136–139, 140, 142–144, 146, 152, 154–155, 157, 160–161, 163–167, 169, 171–172, 180, 185, 196, 198, 203, 205, 211, 215, 223, 225, 227, 229–233, 235, 239–240, 243–246, 249–251, 253–254, 256, 296–298, 300, 305, 307–308, 312, 317–319, 326, 328, 334, 336, 338–339, 367, 368–389, 402, 409, 411, 413–415
 Дніпровська лінія 302, 333, 336–337, 339, 348, 352, 361, 382–383, 390, 398, 415
 Дніпровський пікінерний полк 387
 Дніпровсько-Бузький лиман (Великий Лиман) 108, 245, 296, 299, 301, 318, 409
- Дніпропетровська область 357
 Дністер, р. 46–47, 160, 185, 196, 198, 234, 239–240, 243, 246, 301, 317–318, 320, 326, 414
 Дністровський лиман 408–414
 Дон, р. 28, 39, 47, 49, 53, 75, 91–92, 135–137, 140–141, 146, 148–150, 152–169, 171–175, 185–186, 203, 211–212, 239–240, 255–256, 260, 266–267, 269–270, 272, 284, 305–308, 311, 313–314, 320, 329–332, 336, 338–340, 408–414
 Дон, регіон див. Донська земля
 Донець, м. 91
 Донецьк, м. 324, 368
 Донецька округа 279
 Донеччина 324
 Донська земля (Дон, регіон) 32, 106, 152–153, 155, 157, 159, 162–163, 169, 210, 261, 330–331, 380 411
 Дорогобуж, м. 45, 54–55, 89–90, 183
 Дорогочинська земля 59–61, 72, 74
 Дорогочинський повіт 221
 Дроків, м. 54, 238
 Дубно, м. 242
 Дунай, р. 105, 108, 133–134, 301, 346
- Ельблонг, м. 201
- Європа 26–27, 53, 144, 253, 323, 347
 Європейська Сарматія 47, 52, 135–136
 Єйська коса 316, 414
 Єланець, р. 300
 Єлець, м. 260
 Єлецький уїзд 152, 277
 Єлисаветград 405
 Єлисаветградська провінція 311–312, 333, 383, 394
 Єлисаветградський пікінерний полк 386
 Єрусалим, м. 56
 Єя, р. 135, 306, 317, 410
 Жеребець (Таврійське), сл. 365

- Жеребець, р. 265–267
 Жлобин, м. 198
 Жмудь 49, 223
 Жовтий полк 383
 Жолваж, м. 91

 Заводницьке городище 262
 Загалля, м. 183
 Задунайська Січ 346
 Закарпаття 85, 408
 Закотянська сотня 267
 Замостя, м. 180, 187, 195, 246
 Запоріжжя (Олександрівськ, Олександрівський посад) 359–360, 368–369, 383, 398, 400, 404
 Запорожжя (Вольності Війська Запорозького Низового) 4, 6, 10, 13–14, 28, 30–33, 37, 130, 135–137, 139, 145, 149–150, 155–156, 159–160, 162–165, 169, 171, 175–176, 185, 203, 210–211, 224, 232–233, 235, 245, 269, 282–285, 289–302, 308–309, 312–314, 317–320, 322–324, 326, 328, 330, 333–334
 Запорожжя 335–339, 342, 344, 348, 353–354, 359, 374–375, 378–379, 381, 383, 385–386, 388–392, 396–399, 405, 410–411, 413–416
 Запорожжя Правобережне 342
 Запорозька Січ (Січ) 33, 164–165, 210, 233, 256, 289, 292–294, 298, 304, 306, 318, 328, 345–346, 348, 351, 366, 383, 387
 Запорозьке воєводство 210
 Захар'ївська, ф. 360–361, 385
 Західна Європа 388, 406, 416
 Західне Підляшшя див. Підляшшя Західне
 Західне Поділля 68, 200
 Західний Буг, р. 189, 215
 Зборів, м. 185
 Землянськ, м. 263
 Зноб, м. 92

 Золота Орда 109, 112, 128, 135, 175

 Іванівка, сл. 354
 Ізюмська провінція 287
 Ізюмський полк 263–264, 266–267, 272–273, 277, 279
 Ізюмський шлях 256
 Ілек, р. 269
 Інгул (Великий Інгул), р. 45, 300
 Інгулець (Малий Інгул), р. 245
 Інгульський повіт 350, 352
 Іслам-Кермен, м. 127
 Ісунь див. Висунь

 Кагальник, р. 338, 355
 Казанська губ. 382
 Казанський ханат 327
 Казань, м. 260
 Казенний Торець, р. 392
 Казімеж, м. 223
 Калачівська сотня 267
 Кальміус, р. 171, 301, 307–309, 311–316, 320, 326, 340, 342, 369, 389, 391–393, 410, 413–414
 Кальміус, сл. 368, 391, 397
 Кальміуська паланка 313, 315–317, 368, 391
 Кальміуський шлях 256
 Кальчик, р. 309, 340, 369, 391, 393
 Кам'янець Берестейський, м. 55, 88
 Кам'янець див. Кам'янець-Подільський
 Кам'янецька земля 59, 72
 Кам'янець-Подільський (Кам'янець), м. 55, 138, 195, 225, 241
 Кам'янка, р. 300, 307
 Кам'янщина 70
 Кама, р. 327
 Кам'янка, с. 387
 Канів, м. 55, 63, 88, 117, 217
 Канівське староство 210
 Капустянка, б. 366
 Каравул, м. 109, 111–113

- Карантинка, передмістя 365
 Карпати (Сарматські гори) 47
 Карпатський хребет 85–86
 Карпов, м. 257
 Каспійське море 46, 105
 Катерининська провінція 347, 383
 Катеринослав-Кільченський 350, 359, 361, 383
 Катеринославська губернія 323
 Катеринославська губернія 395
 Катеринославське намісництво 356–357, 367, 375, 381, 388
 Катеринославський пікінерний полк 386, 391
 Катеринославський повіт 377, 381
 Кафа, м. 301, 414
 Келебердянська сотня 254
 Кизикермен, ф. 300, 389
 Кизикерменський повіт 352
 Київ, м. 2–3, 45–46, 54–57, 63, 69, 72–73, 80, 88–89, 113, 114, 117, 123, 143, 145, 172, 178, 183–184, 188, 190, 192, 196, 211, 224, 226, 228–229, 232–233, 246, 251, 287, 316, 328
 Київська земля 52, 58, 64
 Київська православна митрополія 39, 94–95, 98–103, 146, 187, 216, 222, 410
 Київська митрополія див. Київська православна митрополія
 Київська провінція 241
 Київське воєводство 52, 61, 64, 66, 69, 71, 75–76, 78, 92, 99, 136–137, 145, 177, 195–197, 200–202, 209–210, 215, 217, 221–222, 225, 240, 380, 411
 Київське князівство (Велике Київське князівство) 49, 58–59, 73, 75, 286, 408
 Київський повіт 120
 Київський полк 199, 212, 232
 Київщина 40, 42, 49, 53, 56–57, 62–63, 65–66, 68–69, 71, 73–74, 78–79, 96–98, 145, 177–178, 197
 Кирилівська, ф. 361, 385
 Кілія, м. 127, 301, 346
 Кільчень, р. 336, 350, 359
 Кільчень, сл. 355
 Кінбурзька коса 305
 Кінська, р. 311, 339, 354–355
 Кінсьководівка див. Григорівка
 Кінсьководська ф. 361
 Кінсьководський повіт 345
 Кіровоградська область 324
 Князівство Жмудське 182
 Князівство Руське див. Велике князівство Руське
 Кобилина, б. 392
 Кобрин, м. 64, 72
 Кобринська земля 59, 72
 Кодак, ф. 131, 138, 139, 233, 302, 328, 367
 Кодацька паланка 401
 Кодацький повіт 401
 Коденець, м. 64
 Кодима, р. 121, 130
 Козирщина, сл. 340
 Козловський уїзд 277
 Колиш, р. 171
 Коломак, р. 166
 Комишуваха
 Конка, р. 344, 360–361
 Конотоп, м. 92
 Константинополь див. Стамбул
 Копись, м. 54, 74, 88–89, 408
 Королівська Пруссія 200
 Корона див. Польща
 Корона Польська див. Польща
 Коросно, м. 86
 Коростишів, м. 196, 215
 Коротий, р. 392
 Коротояк, м. 257, 263
 Короча, м. 257, 259, 263
 Корочанський повіт 281
 Корсика, о. 389
 Корсунський полк 197
 Корсунь, м. 216
 Костенки, с. 259

- Кострома, м. 260
 Котівка, сл. 340
 Коханівка, сл. 381
 Кочережки, сл. 354
 Кочережки, ур. 354
 Кочубіїв див. Одеса
 Кочугумівка (Кушугум), сл. 358
 Кошовий, о. 365
 Краків, м. 49, 53, 76, 85, 116, 120, 179, 188, 222
 Краківське воєводство 86
 Красна, р. 86, 267
 Красне, м. 242
 Краснокутівка (Малокатеринівка), сл. 358
 Красностав, м. 144, 195
 Кременецьке староство 209
 Кременчук, м. 343, 345, 350–352, 383, 389
 Кременчуцький повіт 394
 Кремки, р. 171
 Крешов, м. 86
 Кривий Ріг, ур. 357
 Крилівська сотня 254
 Крим див. Кримський ханат
 Кримка, р. 135
 Кримська держава див. Кримський ханат
 Кримський півострів (Таврійський острів) 47, 134, 147, 320, 414
 Кримський ханат (Крим, Кримська держава) 25, 28, 39, 41–43, 109, 113–115, 121–124, 126–127, 129–130, 134, 136–138, 139, 143, 146–147, 150–153, 155, 160, 169, 171–172, 174, 176, 185, 233, 244, 248, 250, 256, 272, 290, 300–301, 317–319, 325–327, 331, 343, 346, 367, 388–390, 392, 406, 407, 409 416
 Кричів, м. 55, 88, 230
 Кропивницький 359–360
 Крутий байрак, ур. 267
 Кубань, р. 6, 301, 316–317, 320, 342, 345, 414
 Кумейки, м. 166
 Курськ, м. 90, 258, 269, 288
 Курська область 324
 Курське намісництво 281, 286
 Курський уїзд 152, 277
 Курукове озеро 150
 Кушугум, р. 354–355, 365
 Куявія 200
 Лебедин, м. 274
 Ленчицька земля 200
 Липці, м. 286
 Лисичанськ, м. 368
 Лисянка, м. 217, 221
 Литва див. Велике князівство Литовське і Руське
 Литовська земля 55
 Личківський повіт 342, 347, 383
 Лишний, поріг 355
 Лівенський уїзд 152, 277
 Лівни, м. 257, 260, 263
 Лівобережжя Дніпра див. Україна Лівобережна
 Лівобережжя Дону 93
 Лівобережна Гетьманщина див. Українська держава
 Лівобережна Київщина 93, 411
 Лівобережна Україна див. Україна Лівобережна
 Літтовка див. Григорівка
 Літтовська див. Григорівка
 Лоева гора див. Лоїв
 Лоїв (Лоева Гора), м. 54, 88, 184
 Ломажа, м. 64
 Лосичі, м. 91
 Лохвиця м. 145
 Луганськ, м. 324, 368
 Луганський пікінерний полк 386, 391
 Луганський полк 309
 Луганщина 324
 Лугань див. Павлоград

- Луки див. Великі Луки
 Луківська земля 83
 Луцьк, м. 79, 178
 Львів, м. 2–3, 55, 187, 189, 193, 199, 222, 225, 241–242
 Львівська земля 52
 Львівська провінція 241
 Любеч, м. 63, 196
 Люблін, м. 46, 60–61, 63–65, 67–68, 71, 73–74, 76–77, 85, 107, 179, 195, 208, 217, 221–222, 411
 Люблінська земля 52, 83
 Люблінське воєводство 52, 83, 200
 Люблінщина 81–83, 85, 97, 208, 408, 410
 Мазовія 53, 74, 200
 Мала Росія див. Мала Русь
 Мала Русь (Мала Росія, Малоросія, Малоросійська земля) 21–22, 29, 39, 97, 103–104, 189, 192, 207, 211–212, 217, 227–229, 233–234, 241–244, 247, 249, 270–272, 274, 283–285, 287, 294–295, 329–330, 333
 Малий Інгул див. Інгулець
 Малопольща 83, 96–97
 Малоросійська земля див. Мала Русь
 Малоросія див. Мала Русь
 Манич, м. 156
 Марієнпольський повіт 357
 Маріуполь, м. 368–369, 393
 Маріупольське духовне правління 402
 Матвіївка див. Павлоград
 Маяк, м. 265
 Маяки, м. 109, 112–113, 116
 Мглин, м. 54, 238
 Мельницька земля 59–61, 72, 74
 Меотиди див. Азовське море
 Мертві Води, р. 300, 387
 Микитин перевіз див. Нікополь
 Микитине див. Нікополь
 Микитинська, ф. 360–361, 385
 Миколаїв, м. 324, 361, 367
 Милолюб, м. 91
 Миргород, м. 172
 Миргородський полк 273, 254, 311
 Михайлівське, с. 274
 Мігія, ур. 299
 Міловатська сотня 267
 Мінське воєводство 61, 63, 69, 70, 76
 Мінський повіт 199
 Міус, р. 165, 168–169, 173, 211, 306–309, 312–315, 320, 391, 410, 414
 Міуська округа 279
 Могилів, м. 54–55, 62–63, 65, 68–69, 74, 88–89, 139, 142–144, 183, 191, 198–199, 224, 230, 241, 408
 Мозир, м. 63–65, 68–69, 74, 183–184
 Мозирський повіт 61, 63–70, 76, 92, 221, 223, 226, 229, 411
 Мокрий Єланчик, р. 313
 Мокрі Яли, р. 357, 392
 Молдова див. Молдавське господарство
 Молдовське господарство (Русо-Влахія, Молдова) 48, 108, 124, 127, 133, 303, 318, 346
 Молочні Води, р. 166, 172–174, 411
 Монастирський острів 155
 Мордва, регіон 166, 168
 Мосальськ, м. 55
 Москва див. Московія
 Московія (Московська держава, Москва, Московщина, Російська імперія) 9, 12, 14–15, 25, 27–34, 41–42, 44–49, 52–53, 57, 75, 86, 88–94, 97–103, 105–107, 113, 134, 145, 150–153, 155–157, 159–162, 164, 166–169, 171, 174, 185–187, 189, 191–192, 198–199, 203, 205–214, 217–220, 223, 226–235, 237–238, 241, 244, 247, 249, 251–253, 256, 258–263, 265, 267, 269–272, 276–278, 284–288, 290, 295–296, 298–306, 309, 313, 318, 320–323, 325–328, 330–333, 361, 377–378, 388, 409, 413
 Московка, р. 311, 365–366

- Московська губ. 382
 Московська держава див. Московія
 Московська Русь 49
 Московщина див. Московія
 Мох, р. 171
 Мстислав, м. 55, 69, 74, 88–89, 191, 408
 Мстиславська провінція 241
 Мстиславське воєводство 226–227, 229
 Мултянська земля див. Валахія
 Муравський шлях 256, 261
 Мутин, м. 92
 Мценськ, м. 55
- Надпоріжжя 139
 Нарев, р. 52, 72
 Немир, м. 91, 113
 Нескребівка (Вознесенка), с. 365, 369
 Нижегородська губ. 382
 Нижнє Поволжжя 168
 Нижнє Придніпров'я 166, 173, 411
 Нижні Роздори, м. 156
 Нижній Новгород, м. 260
 Нижня Польща 334
 Нідерланди 37
 Ніжин, м. 196, 229
 Ніжинський полк 212
 Ніжинщина 197
 Нікополь (Микитине, Микитин перевіз, Слов'янськ), м. 360–361, 366–368
 Нікопольська, ф. 366
 Німан, р. 72–73, 75, 224
 Нова Січ 31
 Нова Четвертня, м. 206
 Новгород, м. 54–55, 92, 99
 Новгород–Сіверський (Новий городок), м. 54, 90, 92, 212–213
 Новгородщина 383
 Новий Бихів, м. 198
 Новий городок див. Новгород–Сіверський
 Новий Кодак, м. 352, 367, 369
 Новий Оскол, м. 267, 263
- Новий Світ 37
 Новоархангельськ, м. 244, 369
 Новобільська сотня 267
 Новомиргород, м. 244, 360
 Новомосковськ, м. 368
 Новомосковський повіт 395
 Новопавлівський повіт 350, 352
 Новоросійська губернія 32–33, 318, 328, 330, 336, 340, 350–351, 358, 374, 376, 378–379, 386, 390, 393–395, 415–416
 Новосанжарівський повіт 394
 Новосербія 309, 318–319, 324, 347
 Новосиль, м. 260
 Новослобідський полк 287, 311, 319, 324
 Ногай 152
- Овечий брід 172
 Овечі Води див. Вовча
 Овруч, м. 63, 208
 Одеса (Кочубіїв), м. 109, 111, 113, 116, 126, 128, 324, 345, 367–368
 Одеська область 324
 Озерище, м. 55
 Озерищенський повіт 55
 Ока, р. 90
 Оксай, р. 171
 Олександрівка, сл. 354, 380
 Олександрівськ див. Запоріжжя
 Олександрівська ф. 358, 361, 369, 365–366, 383–384, 391, 401
 Олександрівський повіт 323, 397
 Олександрівський посад див. Запоріжжя
 Олександр-шанц 365
 Олексіївська, ф. 360–361
 Оленячий стан 183
 Ольвіополь див. Первомайськ
 Ольшанськ, м. 263
 Орель, р. 136, 139, 166, 171, 174, 255, 301, 311–312, 323, 339–340, 354, 415

- Оренбург, м. 383
 Орлянська сотня 254
 Орша, м. 144
 Оршанський повіт 142, 226
 Осеред, р. 269
 Осикова, р. 392
 Осинівська сотня 267
 Оскол, м. 91, 257–258
 Оскол, р. 167, 172, 255, 272
 Османська імперія 12, 31, 38, 105, 116, 128, 133, 137–138, 224–225, 231, 244, 250–252, 299–300, 309, 328, 341, 361, 390
 Остер, м. 63, 196, 229
 Острогоськ, м. 256, 261–263
 Острогоський полк 264, 270–272, 277, 281
 Острозьке староство 209
 Охтирка, м. 263
 Охтирський полк 263, 271–272, 277, 297
 Очаків (Дашів), м. 109, 112–113, 115–116, 119–120, 129, 131, 132, 134, 138, 147–149, 160, 232–233, 239, 243, 245, 250–251, 298, 300, 345, 409, 411
 Очаківська фортеця 318
 Очаківський степ 128, 148, 185, 301, 318, 414
 Павлівка (Комишуваха), сл. 364–365
 Павлоград (Матвіївка, Лугань), м. 354, 356–357, 361, 368–369, 387, 389, 392
 Павлоградська міська округа 396–397
 Павлоградське духовне правління 402
 Павлоградський повіт 377, 397
 Павлоградський район 358
 Павлоч, м. 196, 215
 Первомайськ (Ольвіополь), м. 360
 Переволочанська сотня 254
 Переволочна, м. 297
 Перекоп 138, 159–160, 166
 Перекопська земля 119
 Перемишль, м. 144, 189, 220, 225
 Перемишльська земля 53, 86
 Перемишльська провінція 241
 Переяслав, м. 142, 145, 172, 187, 192, 241
 Переяслав-Залеський, м. 260
 Переяславська провінція 382
 Переяславське князівство 408, 255
 Переяславський полк 232, 294
 Персія 126
 Петербург 30, 33, 106, 169, 264, 277, 279, 282, 293–294, 302–304, 308–309, 311, 313, 314, 316–317, 319–322, 325, 328, 333, 335, 340, 346–347, 353, 359–361, 365, 369, 375–376, 378, 382–383, 385, 390, 393, 413–415
 Петриківка, с. 387
 Петриковичі, м. 139
 Петровська, ф. 361, 392
 Південна Київщина 18, 93, 145, 151
 Південна Русь 104
 Південна Україна див. Україна Південна
 Південний Буг (Буг), р. 49, 109, 111, 121, 130, 136, 146–147, 185, 240, 245–246, 250, 296–298, 300, 305, 336
 Північна Київщина 69
 Північне Приазов'я див. Приазов'я
 Північне Придніпров'я 12, 55, 59, 74, 88–89, 135, 142–143, 146, 181–182, 199, 205, 211–213, 226–227, 235, 240, 243–244, 408–412
 Північне Причорномор'я (Причорномор'я) 38, 40, 43, 108, 111, 113, 117, 119, 121, 125, 134–136, 139, 143, 146–148, 151, 232–234, 249, 299, 301, 318, 319–320, 324–325, 328, 345–346, 367, 413, 415
 Північно-Льодовитий (Сарматський) океан 46, 49

- Підгір'я (Підгірська Русь) 44, 49, 217, 235
- Підгірна, р. 267, 410, 412
- Підгірська Русь див. Підгір'я
- Підляська Русь див. Підляшшя
- Підляське воєводство 52–53, 59–60, 64, 66, 71–74, 77, 97–98, 107
- Підляшшя 40, 43, 48–49, 52, 55–57, 59–60, 63, 66, 68–69, 71–73, 76, 78–79, 81, 85, 89, 95–97, 107, 135, 182, 189, 191, 200, 235, 408–409, 411–412
- Підляшшя Західне (Західне Підляшшя) 107, 182, 208
- Підляшшя Східне (Східне Підляшшя) 182, 208
- Підпільненська Січ 169, 353
- Піна, м. 269, 410
- Піна, р. 269
- Пінськ, м. 72–73, 75, 144, 183, 208
- Пінський повіт 77, 199, 221, 223, 226
- Пінщина 40, 89, 97, 143, 146, 182, 195, 206, 411–412
- Піотркув, м. 147
- Плавещина, сл. 340
- Плетенецький Ріг 319
- Побужжя, регіон 301
- Погар, м. 92
- Погребише, м. 196, 215
- Поділля 44, 48–49, 52, 54–55, 93, 177, 180, 189, 200, 217, 324, 346
- Подільська провінція 241
- Подільська Русь див. Поділля
- Подільське воєводство 52, 66, 75, 77–78, 97–99, 195–196, 208–209, 221, 225, 240
- Подільський полк 224
- Подінців'я 42
- Подоння 262
- Покровськ, м. 352
- Поле, регіон 326
- Половиця, сл. 368
- Полонне, м. 241
- Полоцьк, м. 54–55, 69
- Полоцька провінція 241
- Полоцьке воєводство 226, 241
- Полоцьке князівство 49, 182
- Полоцький повіт 55
- Полтава, м. 171–172, 383
- Полтавська губ. 387
- Полтавський пікінерний полк 386–387, 397
- Полтавський полк 254, 273, 301–302, 329
- Полтавщина 416
- Польська область див. Україна Правобережна
- Польсько-Литовська держава 109, 114, 116, 119–121, 158, 234, 409
- Польща (Корона Польська, Корона) 15, 38, 42, 44, 48–49, 52–53, 56–59, 60–61, 63–69, 71–72, 74–77, 79–83, 85, 88, 91, 95–96, 98–99, 101–102, 107–108, 115–116, 120, 124, 126–128, 130, 132–133, 177–182, 188–189, 197, 200–201, 203, 216, 222–223, 239, 241–242, 251, 253, 295, 305, 312, 327, 343, 407–408, 411
- Понімання, 73, 135
- Попова гора, м. 54
- Порта див. Османська імперія
- Посожжя 90, 227, 230–231, 235
- Почеп, м. 54, 212–213
- Правобережжя див. Україна Правобережна
- Правобережна Гетьманщина 205, 219, 242, 244, 246, 253, 289–290
- Правобережна Київщина 61
- Правобережна Україна див. Україна Правобережна
- Правобережне Придніпров'я 233
- Приазов'я (Північне Приазов'я) 135, 160, 301, 316, 338–339, 413, 415
- Придніпров'я 159
- Придністров'я 318
- Придунав'я 345–346, 408
- Прилука, м. 196

- Приорілля 340
 Прип'ять, р. 53, 142, 195–196, 215, 240, 243
 Присамар'я 139, 339–340, 357, 360
 Присамар'я-Приорілля 301
 Причорномор'я див. Північне Причорномор'я
 Прогноїнська паланка 319
 Пропойськ, м. 55, 88, 198, 230, 235
 Протовча, р. 139
 Протовчанський повіт 342, 347
 Пруссія див. Бранденбург-Пруссія
 Псел, р. 42, 91, 255, 262, 269–270, 272, 284
 Псков, м. 54–55, 92
 Путивль, м. 54, 90, 92, 150–151, 169, 224, 260
 Путивльщина 168, 258
 Путудань р. 256
- Радянська Росія 282
 Райгородок, м. 278
 Ревунівка, сл. 339
 Рені, м. 301
 Рига, м. 144
 Рильськ, м. 54, 90
 Рим, м. 94
 Річ Посполита 12, 21, 23–26, 28, 38, 40–45, 47–48, 53, 56–58, 64, 67, 75, 77, 79–81, 85, 88–89, 91, 93–95, 98, 102–103, 105–106, 108, 113, 114, 121–138, 143–144, 146, 148, 158–161, 165–168, 175–176, 178, 183–184, 187–190, 196–197, 199–201, 205–206, 208, 211, 215, 217, 220, 222–224, 226–227, 230–231, 233, 238, 243–245, 247–249, 252–253, 258–260, 262–263, 286, 299, 326, 331, 378, 408–410
 Річицький повіт 61, 223, 226, 229–230
 Річиця, м. 54, 88, 90, 183–184
 Ровеньки, сл. 267
 Ровеньківська сотня 267
- Рогачів, м. 54
 Роксоланія див. Русь
 Роменщина 93
 Ромни, м. 93, 145, 196
 Російська імперія див. Московія
 Російська Лозова 278
 Російська Федерація 320, 324
 Російські Тишки 278
 Рославль, м. 54, 90, 183, 240, 243–244
 Ростовська, ф. 382
 Ростовське духовне правління 402
 Русь (Роксоланія) 5, 11, 15, 22–26, 29, 38–50, 52, 54–60, 63, 65–69, 70–76, 78–83, 85–86, 89, 93–104, 107–108, 112, 114, 117, 128, 133, 135–136, 144–146, 157, 160–161, 175, 177–182, 184, 188–194, 198, 201, 208–209, 220, 233–234, 238–239, 241, 288, 328–329, 331–332, 407–408, 410
 Руська держава 114, 175, 220
 Руська земля 53, 57, 95, 178
 Руське воєводство 52, 66, 75, 77–79, 85–86, 97–99, 200, 207–209, 220–221, 225, 408, 410
 Руське князівство 178
 Руське королівство 48, 83, 85
 Рязанська губ. 382
 Рязів, м. 46, 86
- Саврань, р. 121
 Сагайдачне, ур. 366
 Сазальницька коса 316, 414
 Саксаганський повіт 352, 401
 Самара, р. 28, 119, 136, 138, 166–167, 171–172, 174, 250, 255, 301–302, 306, 309, 323, 339–340, 368, 380–381, 415
 Самарська паланка 336, 355
 Самбір, м. 224
 Сандомирське воєводство 86
 Санкт-Петербурзьке намісництво 377
 Санкт-Петербурзький уїзд 377
 Сарай, м. 45

- Сарматія 108
 Сарматський океан див. Північно-Льодовитий океан
 Сарматські гори див. Карпати
 Сатанів, м. 196
 Святі гори 171–173
 Святого Дмитрія (Дмитріївська), ф. 338–339, 391
 Святого Яна, ф. 109
 Святої Анни, ф. 314
 Святої Єлисавети, ф. 360, 366
 Севастополь, м. 361
 Севськ, м. 150, 224
 Сейм, р. 91
 Семенів Ріг 111, 298
 Семигородська земля див. Трансільванія
 Середнє Поволжя 168
 Середнє Придніпров'я 58, 143, 179, 409
 Сєрадська земля 200
 Сибір 383
 Синеч, м. 91
 Синявка, с. 338
 Сівер див. Сіверщина
 Сіверська Русь див. Сіверщина
 Сіверський Донець, р. 91, 119, 154, 166–168, 171–172, 174, 239, 266, 270, 272, 284, 302, 311–312
 Сіверщина (Сівер, Сіверська Русь) 45, 48–49, 54, 57, 88–92, 135, 139, 145, 168, 191–192, 197, 202, 212–213, 242–243, 260, 408–409
 Січ див. Запорозька Січ
 Слобідська Україна (Слобожанщина) 6, 13, 20, 29–31, 37, 93, 174, 176, 197, 239, 249–250, 255–257, 261–263, 269–271, 273–279, 281–288, 290, 294, 301, 313–314, 318, 325, 359, 366, 376–377, 381–382, 388, 412–413, 416
 Слобідсько-Українська (Харківська) губернія 281, 286, 382–383
 Слов'яносербія 324, 338
 Слов'янськ див. Нікополь
 Слов'янська провінція 352, 361, 368, 394
 Слов'янський гусарський полк 340
 Слов'янський повіт 352, 361, 368, 401
 Слуцьк, м. 89, 227–228
 Слуцьке князівство 199
 Случ, р. 134, 195–196, 198, 206, 215, 234, 245, 249
 Смоленськ, м. 54–55, 89, 126, 187–188, 223, 230, 243–244
 Смоленська губ. 382–383
 Смоленський повіт 240
 Смоленщина 48, 57, 88–90, 240, 242
 Сож, р. 227, 229, 235, 240, 243–244
 Сокаль, м. 123, 144, 195
 Солона, р. 392–393
 Соляне, м. 265
 Сопич, м. 92
 Сорв'янська, ф. 361
 Сорочинці, м. 311
 Стайки, м. 233, 328
 Стамбул (Константинополь), м. 40, 99, 106, 122, 124–125, 130–131, 137–138, 144, 146, 149, 185, 220, 225, 251, 301 320
 Старий Бихів (Бихів) 139, 143, 191, 198–199, 208, 205, 211–212, 235, 240–241, 243
 Старий Кодак, м. 369
 Старобихівський полк 212
 Старобільська сотня 267
 Стародуб, м. 54, 90, 92, 167, 183, 185, 195, 208, 212–213, 241
 Стародубський полк 227, 229–230, 240
 Стародубщина 92, 187, 202, 212–213, 412
 Старокостянтинів, м. 195–196
 Старосамарський ретраншемент 382
 Стир, р. 53
 Сто Могил, ур. 298
 Стрешня, м. 54, 88
 Суасон, м. 253
 Суджа, м. 256, 269, 410
 Суджанський повіт 281

- Сукурова, б. 366
 Суми, м. 256
 Сумський полк 263, 269–272, 277
 Сумщина 324
 Сурож, р. 240
 Суха Чертала, р. 387
 Сухий Ягорлик, р. 130
 Сухі Яли, р. 382
 Східна Європа 106, 158
 Східна Русь 52, 104
 Східна Україна див. Україна Східна
 Східне Підляшшя див. Підляшшя
 Східне
 Східне Поділля 18, 151
 Сян, р. 83, 86
 Сяноцька земля 86
- Тавань, о. 119, 137
 Таврійська губернія 383
 Таврійський острів див. Кримський пі-
 вострів
 Таганрог, м. 309, 391
 Таганрозька, ф. 382
 Таганрозький повіт 316, 338
 Талецький, м. 263
 Таманський півострів 135
 Тамбовський уїзд 152, 277
 Танаїс див. Дон, р.
 Таузла, р. 171
 Ташлик, р. 300, 307
 Твер, м. 92
 Тверщина 383
 Темерник, р. 307
 Терек, р. 157
 Тернівка, р. 171
 Тетерів, р. 215
 Тилігульський лиман 345
 Тиха Сосна, р. 92, 119, 136, 256, 267
 Тмутараканське князівство 327, 135
 Токмак-могила 339
 Тор, р. 172–174, 255, 265
 Торець, р. 166
 Торопечь, м. 55
- Торський повіт 377
 Торунь, м. 211
 Тошичі, м. 113
 Трансільванія 133, 134, 199–200
 Трипілля, м. 233, 328
 Троцьке воєводство 59
 Троя 56
 Тулушівка, р. 267, 410, 412
 Тульський уїзд 377
 Тульча, ф. 387
 Туреччина 25, 28, 30, 41, 43, 112, 115,
 121, 124–126, 128–131, 136, 139, 146,
 147, 149, 152, 161, 166, 178, 185, 196,
 203, 220, 223, 244, 248–251, 253, 290,
 298, 300, 305–307, 313, 318, 325–329,
 344, 346, 387, 390, 396, 415
 Турів, м. 184
 Турово-Пінське князівство 408
 Турово-Пінщина 60, 64, 69, 72, 74, 76,
 89, 191, 408
 Тягинь, м. 111
 Тягиня (на Дністрі), м. 123, 127
 Тясмин, р. 312
- Убитовське, ур. 357
 Убортська волость 70
 Угорщина 86
 Україна 2–4, 9–10, 13, 15–16, 17, 19,
 21–22, 24–25, 37, 39, 83, 88, 132,
 144–146, 148, 152, 155–158, 162,
 164–165, 168–169, 171, 174, 177–
 178, 180, 187–188, 191–193, 203,
 208, 211, 215, 219–220, 223–228,
 239, 241, 247, 250–253, 257–262,
 270, 276, 279, 282, 291–292, 294,
 305, 307, 322, 324, 335, 338, 407, 411
 Україна Лівобережна (Лівобережна
 Україна, Лівобережжя Дніпра) 27,
 42, 159, 223, 250–252, 255, 256, 258,
 290, 379
 Україна Південна (Південна Україна)
 9–10, 13, 35, 203, 313, 321–322, 334,
 359, 407, 410, 414

- Україна Правобережна (Польська область, Правобережна Україна, Правобережжя) 7, 61, 174, 217, 223, 225, 233, 245–247, 251–252, 254, 275, 283, 286, 290–291, 293, 298, 301, 318, 342–343, 345–347, 359, 366, 376–381, 387–388, 394–397, 406, 415–416
- Україна Східна (Східна Україна) 9–10, 13, 35, 203, 313, 321–322, 334, 359, 407, 410, 414
- Українська держава (Гетьманщина, Лівобережна Гетьманщина) 1, 5–7, 9–10, 16, 17–18, 20–22, 25, 29–31, 37–39, 43, 46, 69, 73, 81–83, 88–89, 92, 104, 122, 139, 141, 143, 162, 175–176, 182, 187–194, 198–203, 205, 207–254, 262–263, 269–271, 273–276, 279, 281–292, 289–292, 294–296, 299, 301, 304, 308, 311, 313–314, 318, 324, 326, 330, 366, 376–377, 381, 383, 388, 394, 396, 406, 408, 410–414, 416, 437, 358–359
- Українська лінія 336, 339
- Уманський ключ 345
- Урив, м. 263
- Урчук, р. 171
- Усвят, м. 55
- Усвятська волость 55
- Усерд, м. 257–258, 260, 263
- Федорівка, сл. 355
- Франція 253, 290
- Харків, м. 265, 277, 279, 288
- Харківська губернія див. Слобідсько-Українська губернія
- Харківська область 324
- Харківське намісництво 286–287, 355
- Харківський полк 263, 265, 272, 277
- Херсон, м. 324, 359, 361, 369, 383
- Херсонська губернія 395
- Херсонська провінція 394
- Херсонська, ф. 360
- Херсонський пікінерний полк 386–387
- Ходорів, м. 113
- Холм, м. 187
- Холмеч, м. 183
- Холмська земля 53, 83
- Холмська провінція 241
- Холмський повіт 221
- Холмщина 68
- Хоперська фортеця 287
- Хортиця, о. 108, 137, 139, 402
- Хотень, м. 91
- Хотин, м. 132
- Хотинський повіт 133
- Хотмизьк, м. 169, 257
- Хотмишль, м. 91
- Царів Борисів 257, 278
- Центральна Європа 388
- Центральне Чорнозем'я 151
- Цибулів, м. 254
- Чаплинка, сл. 355
- Чапокля, р. 147
- Чапчакля, р. 109
- Чауси, м. 198, 235
- Чаусівський полк 212
- Червона Русь 52–53, 75, 235
- Черкаси, м. 52, 54–55, 63, 88, 117, 142
- Черкаськ, м. 156, 162, 307, 314
- Черкаська Лозова 278
- Черкаське староство 210
- Черкаські гори 155
- Черкаські Тишки 278
- Чернавськ, м. 263
- Чернівецький повіт 133
- Чернігів, м. 54, 90, 92, 167, 196, 212–213, 229, 230, 241
- Чернігівська губ. 387
- Чернігівське воєводство 75, 177, 187, 195–198, 200–202, 209, 221–222, 240
- Чернігівське князівство 88–91, 255, 408
- Чернігівський полк 212, 227, 229–230, 232, 273

- Чернігівщина 197, 255, 262, 416
Чечерськ, м. 55, 88, 90, 187, 230
Чигирин, м. 45, 180, 186–187, 193, 197, 202, 210, 214–216, 221, 225, 253, 284, 289, 410
Чигиринське староство 210
Чорна Калитва, р. 267
Чорна Русь 49, 52, 75, 104
Чорна, р. 86
Чорне море 39, 46, 49, 105, 108–109, 115–116, 121–129, 134, 140, 144, 147, 160, 176, 185, 192, 232, 239–240, 243, 248, 250, 298–300, 305, 313, 318, 320, 323, 326, 328, 407–409, 411–414
Чорний город 109, 111, 113, 116, 128
Чорний гусарський полк 378
Чорний ліс 328
Чорний полк 383
Чорноморське військо див. Військо Чорноморське
Чорноморське узбережжя 109, 119, 122, 125, 127, 144, 185, 233–234, 239, 245, 300, 305, 317–318
Чубурська коса 316, 414
Чугуїв (Чугуївське городище), м. 261
Шаргород, м. 242
Шацьк, м. 260
Шацький уїзд 377
Швеція 12, 189–190, 199–200, 202, 205, 209, 249–250, 290
Шенвізе, колонія 402
Шклов, м. 54–55, 74, 88–89, 408
Яблонов, м. 260
Ягорлик, м. 121
Ягорлик, р. 247
Яїк, р. 157, 159, 260
Ямпіль, м. на Поділлі 196
Ямпіль, м. на Слобожанщині 278
Ямпіль, с. 266
Ян-Кермен, м. 149
Ярослав, м. 189, 220, 222, 225, 260
Ярославська провінція 382
Яселка, р. 86
Ясельда, р. 72–74, 408
Яси, м. 13

SUMMARY

The early modern epoch became a crucial period for the formation of the spatial boundaries of Ukraine. It defined the basic characteristics of their further configuration, especially in the east and south. The beliefs of Ukrainian society on its own space at the time and their implementation in various political concepts and practices of its physical development are the main factors for understanding the historical prerequisites of the modern territorial dimension of Ukraine and social ideas about the natural and historical boundaries of the Ukrainian array.

The approaches of Ukrainian elites to the marking of their space were consonant with early modern trends. The starting point was the ethnic principle and additional elements were added in various cases: the borders of the principalities of the medieval Ukrainian state, i.e., Rus', the confessional cause, international legal acts, and the actual territory of the hetman's power. At the same time, the traditional elite's vision irrevocably determined the standard for the entire early modern era. It was already developed by the "Cossack nation" which worked out the concept of the space of power, i.e., the Ukrainian state. This concept was supposed to cover the lands of "ancient Ukraine, or Rus', where the Greek faith existed, and where there is still a language all the way to the Vistula".

A "symbolic geography" of the traditional Ukrainian elite was based on a combination of two principal elements: ethnic Ukrainian borders and the territorial extent of the principalities in the princely ages which arose on the lands located within these borders. Similar approaches are organically woven into the concept of noble Rus' as the heiress of Old Rus'. The specific territorial proposals of princes and nobility reflect the strength of historical memory about even the short-term maximum external contours of the ancient principalities of Kyiv, Galicia-Volhynia, Chernihiv, Pereiaslav, and Turaŭ-Pinsk. Accordingly, the ideal borders of "own" Rus' pass along these contours. The pragmatic version covered the compact Ukrainian ethnic entirety.

Defining the space of Rus' in the early modern Ukrainian narrative of the first decades of the 17th century provided for the delineation of Rus' in a broad sense as the territory of the entire former princely state. The Rus' lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth were presented only as its narrower but central part. At the same time, the princes and nobility also single out "own" Rus' as a distinct Ukrainian space. This was evident already at the Lublin Diet in 1569 where the convictions about the division of Rus' into Ukrainian and Belarusian parts were first appeared. The Volhynian nobility preferred to join the Crown of

Poland with lands within the entire Lithuanian part of the former Galicia-Volhynian principality. The Volhynian voivodeship was supposed at least to cover a compact Ukrainian part in the north, i.e., Turaŭ and Pinsk region along the Yaselda River and Pidliashia. The optimal line framed the maximum territory of the Galicia-Volhynian principality up to the Nemunas (Neman) River.

The perfect territory of “own” Rus’, in the beliefs of the princes and nobility, stretched from the western border of the Ruthenian voivodeship and captured the former Transcarpathian and Bukovynian possessions of the Galician-Volhynian princes, Lublin region, Pidliashia, Turaŭ and Pinsk region, northern Dnipro areas with Mahilioŭ, Shkloŭ, Kopys, and Mstsislaŭ. In the northeast, the boundaries of the historical Siverian region up to the Oka and Don rivers, the Don in the east, and the northern shores of the Black and Azov seas in the south were considered as a natural border. At the same time, the clarity and intensity of the proclamation of spatial ideas depended on the degree of actualization of one or another territorial issue in practice. Some trends were suppressed in the public noble discourse because of the lack of specific perspectives. It is about such territories, in particular, as Transcarpathia, Bukovyna, the lower Danube, the Lublin region, the border along the Don and the Sea of Azov. However, the fact that the listed areas do not disappear from the “mental maps” of the nobility shows their rapid appearance in the spatial discussion as soon as serious incentives arose. The matter of borders in the west along the Vistula and in the north in the northern Dnipro region was immediately raised by the Cossacks as soon as the Hetmanate appeared and the issue of the borders of the restored state arose. The idea of a natural border along the Don and the coast of the Sea of Azov was raised by the Zaporozhian Lower Host.

It is important to understand that the territorial beliefs of the traditional elite could be based on legitimate grounds. Patents (*iarlyks*) of the fifteenth and sixteenth centuries from the Crimean khans as the Chinggisid dynasty and the truce letters in the first half of the seventeenth century recognized huge territories from the Belz region and the eastern borders of the historical Siverian region to the Black Sea coast between Özü (Ochakiv) and Akkerman (Bilhorod) in possession of the Polish and Lithuanian states and later of the Commonwealth. Only the left-bank part of the steppe formally remained under the power of the Crimean Khanate. At the same time, Bahçesaray emphasized that the territories assigned to the great Lithuanian prince / Polish king / the king of the Polish-Lithuanian Commonwealth are the natural lands of Rus’. The content of the patents, among the addressees, mentioned Ruthenian society from the elite to the grassroots. These territories were recognized as belonging to the Polish-Lithuanian state as the main part of historical Rus’.

So that in early modern times, not only the Ukrainian elite was aware that the natural border of its space reached the Black Sea coast but in the legal dimension none of the neighbors had any doubts about this fact. In 1686 even Muscovy

openly signaled that it recognized the coast from the Dnipro and Buh to the Dniester estuaries and also the adjacent right-bank steppe as part of the Zaporozhian Lower Host.

Similar to the recognition of the historical and legal realities associated with the natural southern borders of Rus', its western border and its coverage of Pidliashia did not arouse resistance from the neighbors. The belief that Belz and Ruthenian voivodeships, as well as Pidliashia, are the western territories of the Ruthenian space was firmly held in the public discourse of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Besides, some Polish authors included the Lublin region in Rus'. The image of Polish intellectuals shaped the ethnic understanding of Rus' which Jan Andrzej Krasiński directly emphasized. Such a position was organically consistent with the approaches of the Ukrainian elite.

The main problem of the traditional Ukrainian elite was the inability to transform its spatial ideas into physically controlled areas. A starting point here was the refusal to restore the political subjectivity of "own" Rus', although the idea itself was worked out, as well as the concept of the subjection of Rus' to one of the neighboring lords in case of critically unfavorable circumstances in the Polish-Lithuanian Commonwealth. This is evidenced by the Diet debates in 1572–76. But even at the Diet of Lublin in 1569, the course of which allowed to hope for success, the princes and nobility limited themselves only to the desire to "hide the ancients", i.e., the lowest level of individuality and the most vulnerable at the same time. In this way, the Ukrainian elite differed from the neighboring elites none of which refused the idea of political subjectivity of their society.

Such features of the worldview of the "Ruthenian nation" prevented the realization of the idea of concentrating under one roof (as part of the Crown) the entire imagined Ukrainian space. However, the last decades of the sixteenth and the early seventeenth centuries brought undeniable success in the eastern direction. The active and successful development of the Left-Bank Kyiv region blocked the way to the oncoming Moscow colonization. This became a prologue for the decisive efforts of the Hetmanate era when the configuration of the physically occupied Ukrainian space in the east took shape.

At the same time, thanks to the Cossacks already in the early seventeenth century started the development of the space between the Dnipro and the Don. There were quarters, settlements (*zymivnyk*), and other signs of the presence gradually taking root. Besides, the Don Cossacks did not even try to compete with the Ukrainian Cossacks. In addition, Cossack fishing in the lower Dnipro and the appearance of numerous migrant Cossacks in Özü and Akkerman gave the diplomacy of the Commonwealth additional trump cards for defending legitimate rights to the Black Sea coast.

The new Ukrainian elite appeared in the mid-seventeenth century based on the Cossacks demonstrated its inheritance of spatial ideas from the nobility. The Cos-

sack officers immediately began to apply an ethnic and confessional approach to defining the borders of the Ukrainian world and connected it with the problem of the optimal borders of the Hetmanate. Starting with Bohdan Khmelnytsky all hetmans thought in terms of Ukrainian borders from the Vistula to the Don, from the Moscow border to the Black and Azov seas. The maximalist program included the territories of Pidliashia, Pinsk region, northern Dnipro, and later the Sloboda region.

The Cossack officers made long and fruitful efforts also to realize their ideas. They managed to annex the Starodub region to the Hetmanate. The Cossacks made decisive efforts to master the steppe frontier with the forces of the Zaporozhians having failed in the western and north-western directions.

One of the undoubted successes of the Cossacks was the expansion of the Ukrainian space in the east due to the formation of the Sloboda Ukraine. Its appearance restored control over a significant part of the territories once lost under the onslaught of nomadic competitors. The Sloboda Cossack officers without alternative demarcated their territory from the specifically Moscow lands and considered it a component of the Ukrainian space. The echo of the key processes in the “new nobility” of the Hetmanate and the Sloboda Cossack officers, as well as the physical flow of elites, clearly embodied the belonging of the Hetmanate and the Sloboda region to a common space. In turn, the Moscow authorities officially recognized the boundaries of the Sloboda regiments, including the borders in the east along the left tributaries of the Don – Tulushevka and Podgornaia rivers, and in the southeast along the tributaries of the Siverskyi Donets – Zherebets and Krasna rivers. Muscovy attributed the Sloboda inhabitants to the same root as the Cossacks of the Hetmanate, opposed them to Muscovites, preferred to avoid the appearance of mixed settlements, and administratively separated the Ukrainian population from Muscovite inclusions.

At the same time, decisive changes took place in the Zaporozhian branch of the steppe frontier. The ideological and physical practices of the Zaporozhians in the Zaporozhian Lower Host clearly reflect the continuity and stability of spatial ideas in early modern Ukraine. The Zaporozhian Cossack officers not only borrowed historical arguments from the Hetmanate officers but also learned to construct their own. The Zaporozhians also closed the task of establishing physical control over the vast expanse of the steppe to the Don and the Black and Azov seas. They insistently defended this idea until the last day of the existence of the Zaporozhian Lower Host and at the level of pragmatic demands, they insisted that the eastern border should be drawn along the Mius River. Having failed to legitimize their claims, the Cossacks nevertheless obtained recognition from St. Petersburg for the Zaporozian Lower Host of the territory up to the Kalmius River and its mouth where the center, Kalmius, of the Kalmius Palanka was located.

The Zaporozhians penetrated deep into the interfluves of the Kalmius and Mius and further to the east. They prevailed over their competitors, the Don Cos-

sacks, and created legal (court) and economic (customs) mechanisms of power. In the late eighteenth century, the transformation of the Kalmius and Mius rivers into a part of Zaporizhia was quite obvious even for the officials of the Azov province.

Besides, the Zaporozhian Cossacks paved the way to the Kuban shore of the Sea of Azov. Their fishing activities on the Yeisk, Chubur, and Szalnyt'sk spits became a necessary initial stage of the gradual occupying of the territory. In this way, it laid the grounds for the organic inclusion of the Kuban into the Ukrainian space. In the 1790s the resettlement to the Kuban with the permission of St. Petersburg of the Black Sea Cossack Host, formed from former Zaporozhians, both territorially and mentally relied on a long (since the early eighteenth century) tradition of Zaporozhian penetration there.

After all, most of the eighteenth century became a period of steady growth of the Cossack presence between the lower reaches of the Dnipro and Dniester. The Zaporozhian Cossacks actively penetrated the territory of the Crimean peninsula as well settling in the vicinity of Bahçesaray, Gözleve, Kaffa, and other cities on the southern coast. The gradual filling of beliefs with real content, resonating with the successes in the eastern and southeastern parts, created a new spatial perspective for the Ukrainian world at the end of the early modern era. It was the scale of the Zaporozhian heritage that determined the fate of the huge region, which was shaped as Eastern and Southern Ukraine, and not as "Novorossiiia".

The concept of "Novorossiiia" does not stand up to scrutiny either from the point of early modern ideological ideas about the "genetics" of the respective territory or against the background of strategies developed by St. Petersburg for the absorption of the region and practical steps to their implement. The concept immediately sags as soon as one starts to correlate its components with the scholarly realities in each of these areas.

In early modern times the region, of historical Zaporizhia, in the nineteenth century was ideologically relegated to the imaginary "Novorossiya". However, the Russian elites did not consider it as an organic part of "their" territory and did not extend the "dynastic theory" to it. These lands, as well as the neighboring steppe from the Don to the Volga, should have been annexed to the "royal fatherland" but not returned as lost once upon a time. This contrasts sharply with the organic beliefs of both early modern Ukrainian elites who considered the lands of the Black and Azov seas in the south and the Don in the east to be "theirs". Moreover, the Moscow authorities recognized the Black Sea coast from the mouth of the Dnipro to Akkerman as the southern border of the Zaporozhian Host.

Even during the destruction of Zaporizhia and the transition to the accelerated dissolution of the territory of the Liberties of the Cossack Host beyond the rapids in the imperial structures, St. Petersburg did not manage to master the region ideologically and limited itself to the concept of its joining as a result of the wars with the Ottoman Empire. Even those representatives of the Moscow elite,

who unified the region according to imperial models, demonstrated a clear understanding that it does not belong to the Russian root.

At the macro level, the top administrators, i.e., the governors of the Azov and Novorossiisk provinces, consistently recognized the scope of the Zaporozhian heritage in the development of the region and suggested relying on it and its bearers to ensure further control. St. Petersburg's strategies for the absorption of the region do not contain any hints either that it was necessary to start almost from a clean sheet, or that there is an opportunity to ignore the previous tradition. On the contrary, the cornerstone approaches provided for its widest possible implementation.

The former Zaporozhians were assigned a principal role, firstly, in the opinions of St. Petersburg and later of the new landowners of the region as a source of further population and management. The persistent tendency to transform winter settlements into free villages (*sloboda*), the establishment of free villages based on several combined winter settlements, and the widespread practice of using Cossacks as settlers led to the fact that most of the modern settlements of the region obtained Cossack roots.

The decisive role of Cossack settlements in the network of cities and villages is overshadowed by the fate of Russian fortresses. Only those of them that were grounded in well-populated Cossack places became an element in the further development of settlements as a result of such a combination. The rest of the fortresses did not leave a single trace.

An equally significant mark of the multidimensional character of the Zaporozhian heritage is the impact of Cossack settlements on the topography of cities. The town planning maps of even the district and provincial centers of the late eighteenth and nineteenth centuries did not simply take into account the location of buildings of the Zaporizhia epoch and their functional zoning but laid the basis for spatial solutions. The topography of the cities completely absorbed the Cossacks' efforts in this field. Even the projects of the governor center of Katerynoslav marked the districts of the old Cossack buildings as a whole until the early twentieth century.

Imperial transformations did not change the fundamental regularity of migration processes, created during the Zaporizhia epoch, that were associated with the settlement of the region. The determining channels for the replenishment of the local population remained inflows from the former Hetmanate, Sloboda region, and Right-Bank Ukraine. The serfdom on territories peculiar to Moscow and the financial inability of the overwhelming majority of new Russian landowners to bring serfs caused it impossible to appear in the region for immigrants from the Muscovite lands.

The arrival of immigrants from the Crimea, the Balkans, and Western Europe had a limited impact on the ethnic structure and quantitative characteristics

of the inhabitants of this region. A small share of such immigrants did not change the decisive advantage of the Ukrainian population.

As a result, the Zaporozhian heritage in its various manifestations and subsequent Ukrainian influences caused a fundamental importance for the trajectory of the region's development. It created impossible circumstances to transform this space into a real Novorossia.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Віктор Брехуненко, Петро Бойко, Андрій Заяць

**ПРОСТОРОВІ МЕЖІ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ:
КОМПЛЕКС УЯВЛЕНЬ ТА ЇХНЯ РЕАЛІЗАЦІЯ
В РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ
(XVI – XVIII ст.)**

Технічний редактор, коректор

Лідія Веремієнко

Оригінал-макет

В'ячеслав Корнієнко

Дизайн оправ

Михайло Мордовський

Карти і картосхеми

Богдан Смерека

Видавець ФОП Брехуненко Наталія Андріївна
Свідоцтво по державну реєстрацію серія ВОО № 2662148
e-mail: wbrekhunenko@ukr.net
тел.: +380(67) 656-21-49

Підп. до друку 01.11. 2023 р. Формат 70×100/16
Папір CREAMY. Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. арк. 39. Обл. друк. арк. 39,61.
Наклад 300 прим.

Видруковано згідно з наданим оригінал-макетом
ФОП Гордукова І. Є.

Згідно з випискою ЄДРПОУ від 10. 06. 2015
м. Кам'янець-Подільський, вул. Привокзальна 20
e-mail: drukruta@ukr.net